

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author

DOCTORAND: JAUME MAYOL AMENGUAL · DIRECTOR: JOSEP QUETGLAS RIUSECH · UPC 2010

L'ARQUITECTURA ESCOLAR DE
**GUILLEM
FORTEZA**
1917-1943

0. OBJECTIUS O LA RAÓ DE SER D'AQUEST TREBALL	7
INTRODUCCIÓ	9
1. GUILLEM FORTEZA I EL REGIONALISME MALLORQUÍ	11
ANTECEDENTS HISTÒRICS	13
GUILLEM FORTEZA DEFENSOR DE LA LLENGUA	19
GUILLEM FORTEZA POLÍTIC	23
GUILLEM FORTEZA ERUDIT	31
GUILLEM FORTEZA ARQUITECTE	35
EL NAIXEMENT DE L'ESCOLA MODERNA	49
L'ESCOLA DE PRINCIPIS DEL SEGLE XX	57
LA POLÍTICA ESCOLAR DE LA SEGONA REPÚBLICA	73
2. LES ESCOLES DE GUILLEM FORTEZA	81
3. ARTICULACIÓ	393
L'ART HUMANITZAT	395
ELS ESTUDIS DEL PASSAT	403
TRADICIÓ. LES ESCOLES REGIONALISTES DE GUILLEM FORTEZA	411
UN PRIMER COL·LABORADOR: MIQUEL FULLANA	425
GUILLEM FORTEZA: UN «HABITANTE DEL DINTEL»	439
UNA MALALTIA TERMINAL	451
ALTRES ABSÈNCIES: ELS VIATGES	461
MODERNITAT. LES ALTRES ESCOLES DE L'"ALTRE" GUILLEM FORTEZA	467
ELS ALTRES DIBUIXOS	481
L'ALTRA SIGNATURA	485
L'ALTRE COL·LABORADOR: CARL HAKH	487
GUILLEM FORTEZA; L'ARQUITECTE DEL RAONISME	493
4. FONTS DOCUMENTALS	505
ARXIUS I COL·LECCIONS	507
BIBLIOGRAFIA GENERAL	509
BIBLIOGRAFIA SOBRE GUILLEM FORTEZA	531
BIBLIOGRAFIA I CONFERÈNCIES DE GUILLEM FORTEZA	535

A monopare i a mamare

INTRODUCCIÓ

Aquesta tesi surt d'un interès personal. L'interès de conèixer el que m'és propi. Tesi i doctorand compartim la mateixa procedència geogràfica i les mateixes arrels històriques. Sense aquesta vinculació el resultat d'aquest treball hauria estat un altre.

La tesi s'inicia amb una pregunta concreta: Com arriba el moviment modern a Mallorca? Aquesta és la principal raó de ser d'aquest treball.

A fi de donar-hi resposta s'estudia el panorama arquitectònic mallorquí. A principis del segle XX, el nombre d'arquitectes illencs és molt reduït. Cronològicament en podem destriar dos grups:

El primer està format per arquitectes que obtenen el títol entre el 1899 i el 1906. Tots ells, excepte Guillem Reynés,¹ es titulen a l'escola de Madrid. Estilísticament es mouen entre l'eclecticisme de principis de segle i l'incipient modernisme. Aquest primer grup el conformen: Gaspar Bennàzar (1899), Jaume Aleñà (1900), Josep Alomar (1905), Guillem Reynés (1905) i Francesc Roca (1906).

El segon grup d'arquitectes es titulen a partir del 1919, la majoria a l'escola de Barcelona. Són estudiants educats en la postguerra, que ja han sentit a parlar de l'arquitectura funcionalista que es practica arreu d'Europa i, particularment, a Alemanya. Són arquitectes que inicien la seva pràctica dins la dècada dels anys vint i, per tant, més propers a les arquitectures racionalistes. Aquest segon grup l'integren: Carles Garau (1919), Josep Olesa (1923), Enric Juncosa (1927), Francesc Casas (1929), Guillem Muntaner (1934), Gabriel Alomar (1934) i Antoni Roca (1935).

Entre un i altre grup passen tretze anys. Un buit cronològic enorme. Un espai de temps on l'únic arquitecte mallorquí titulat és Guillem Forteza Pinya. Forteza estudia a l'escola de Barcelona i acaba la carrera a finals de l'any 1917.² Forteza és el personatge que necessitam. La seva condició d'arquitecte frontissa ens ajudarà a entendre el procés de transformació que sofreix l'arquitectura mallorquina entre els anys vint i trenta

¹ Reynés també estudia a l'escola de Madrid, però acaba la carrera a la de Barcelona.

² Cal precisar que Guillem Forteza realment acaba la carrera el mes de novembre de 1917 (ACFS), encara que administrativament li concedeixin el títol a principis de 1918. Forteza és de la mateixa promoció que: Ramon Reventós Farrarons, Otilio Arroyo Cruz, Jaume Mestres Fossas, Pere Bassegodà Muste, Ignasi Brugueras Llobet, Juan Bordás Salellas, Josep Marcet Ribalta, Ignasi Adroer Calafell, Juan Miró Escudé, Francesc de Paula Quintana Vidal, Antoni Puig Gairalt, Antoni Mª Ferrater Bofill, Juan Bergós Massó, Robert Navarro Blanco, Josep Alemany Juvé, Emili Canosa Gutiérrez i Lluís Bonet Garí. *Exposició commemorativa del centenari de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. 1875-76/1975-76*. Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona. Barcelona. 1977. p.288.

del segle passat.

Guillem Forteza té una vida cronològicament particular i acotada. Neix al 1892, es titula al 1917 i mor al 1943. La seva etapa professional es condensa en un quart de segle, que coincideix amb el període més intens de la recent història de l'arquitectura.

De tota la seva polièdrica biografia professional destaca un fet: el 1921 és nomenat Arquitecte Director de Construccions Escolars de l'Estat a Balears. Aquest càrrec donarà peu a una dilatada producció arquitectònica. En l'obra de Forteza podrem destriar més d'un centenar de projectes escolars, compresos entre el 1921 i el 1940. Per un costat, no podrem desvincular aquests projectes de la renovació pedagògica duta a terme durant aquells anys, un fet que enriquirà el present treball. Per l'altre, caldrà entendre l'edifici escolar com a tipologia pràcticament nova, nascuda a partir d'una exigència social.

L'arquitectura escolar de Guillem Forteza ens servirà de fil conductor per estudiar l'arribada del moviment modern a les Illes. Analitzarem aquests projectes escolars un a un, per entendre, des de dins, els mecanismes projectuals de cada proposta. Serà necessari desplaçar-nos cronològicament fins a la tercera i quarta dècada del segle XX. Un cop allà no ens bastarà entendre el pensament de Forteza, sinó que haurem de mirar amb els seus propis ulls. No podem observar passivament desde la distància sinó que haurem d'entar al número 17 del carrer de Sant Bartomeu de la ciutat de Palma i, des d'allà, haurem d'entendre les condicions personals i professionals, en les que es produeix l'arquitectura de Forteza. Només així serem capaços de donar una resposta exacta i precisa a la pregunta que ens hem formulat.

1. Els escriptors mallorquins de la Renaixença

2. Joan Alcover i d'altres companys al jardí de la casa de Miquel dels Sants Oliver

3. Miquel dels Sants Oliver

ANTECEDENTS HISTÒRICS

El segle XIX s'acaba amb un seguit de daltabaixos culturals que, més que suposar el triomf o derrota d'una o altra ideologia, suposa, al cap i a la fi, la victòria de la cultura. Després del fracàs de la Renaixença mallorquina, de la desaparició de la revista *Museo Balear*, del tancament de l'Ateneu Balear, de la crisi agrària que forçava l'emigració dels jornalers o de la plaga de la fil·loxera, la darrera dècada del vuit-cents suposa el "revifament cultural i civil"³ de Mallorca. Es passa d'una "Renaixença ja absolutament anquilosada i estantissa a un Noucentisme classicitzant i culturalista. Entremig, però, s'havia desenvolupat un procés ambiciós de modernització de la societat mallorquina en tots el seus àmbits i aspectes."⁴

En la dècada dels noranta l'activitat cultural mallorquina es renova. És, sobretot, Miquel dels Sants Oliver qui dirigeix i encapçala un llistat que podria continuar amb noms com ara Enric Alzamora, Miquel Costa i Llobera, Joan Alcover, Gabriel Llabrés, Joan Lluís Estelrich, Marià Aguiló, Josep Lluís Pons i Gallarza, Josep Maria Quadrado, Tomàs Forteza, Jeroni Rosselló o el mateix Pere d'Alcàntara Penya.⁵ Literatura, arquitectura, política i tot el conreu cultural persegueixen un sol objectiu: la modernització de l'Illa.⁶ Dins la dècada dels noranta destaca l'activitat del grup dels "Insensats"⁷ pels quals "modernitzar significa coses molt diverses: higiene, esperit d'iniciativa, cultura, atenció a l'estètica urbana, institucions capaces d'afrontar els problemes socials, carrers i places amples i plens d'arbres que millorin la vida a la ciutat, transports còmodes i més ràpids, museus... Tot un somni de creació d'una realitat semblant a la que havia originat l'hegemonia de la burgesia liberal en les societats europees més avançades. I aquesta modernització no és concebuda com un procés de

³ PONS I PONS, Damià. "Canvi de cicle cultural: de la fase final de la Renaixença al període de revifament cultural i civil d'entre els dos segles". *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. Leonard Muntaner, Editor. Palma de Mallorca. 1998.

⁴ *Ibidem*. p.112

⁵ Tots ells citats per Guillem Forteza a: "Don Bartomeu Ferrà, Mestre d'obres i d'arquitectura." *Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 28 desembre 1925. "A mitjan segle XIX, doncs, la selecció espiritual més forta de la nostra illa es congruïa dins les famílies més austeres en costums i forma de vida. Basta assenyalar els noms: Tomàs i Marià Aguiló, Quadrado, Pere d'Alcàntara Penya, Jeroni Rosselló, Mateu Obrador, Antoni Noguera, Bartomeu Ferrà, els preveres Joan i Miquel Maura i Josep Tarongí, Tomàs Forteza, l'eminent home d'estat que acaba de morir, Antoni Maura, i una plèiade de gent il·lustre que està dins la memòria de tots.

Begueren tots ells de la font romàntica i conservaren, com deia abans, un equilibri i una ponderació mental no superades pels grans mallorquins de les èpoques tranquil·les."

⁶ FORTEZA PINYA, Guillem. "Els nostres renaixentistes i la política d'un segle a Mallorca." *La Nostra Terra*, VI. Mallorca. 1933. pp.164-173.

⁷ A partir del darrer capítol de l'article "Desde la terraza" publicat per Miquel dels Sants Oliver a *La Almudaina* el 18 de setembre de 1890, Almazor recull el terme i publica "El club de los insensatos" a les pàgines de *El Isleño*, 25 de setembre i 1 d'octubre de 1890. El grup era format per dotze personatges: Oliver, Calvet, Alzamora, Roca Sansaloni, Picornell, Gamundí, Borràs, Sampol, Penya, Obrador, Martí i Champsaur.

4. Miquel Costa i Llobera

5. Joan Alcover i Maspons

6. Marià Aguiló i Fuster

7. Josep Lluís Pons i Gallarza

canvi que desnaturalitzi la identitat profunda del país."⁸

“Contra el país i per al país” és el lema dels Insensats. La seva voluntat modernitzadora parteix de la crítica i pretén mantenir l'essència de l'Illa. Aquest lema resumeix les violentes condicions de lluita en les que neix el Noucentisme mallorquí. Determinats sectors de la burgesia no troben, a finals del XIX, el seu espai cultural i polític, per això creen uns partits polítics i uns moviments culturals a la seva mida. Aquesta visió “contra el país i per al país” suposa, a cavall entre els dos segles, la irrupció del Regionalisme en l'àmbit mallorquí,⁹ encara que sigui entès en un sentit primitiu. El naixement del Regionalisme no és fruit d'una evolució lineal i plana, sinó d'una aferrissada lluita d'opinions contràries.

Amb el canvi de segle, un grup d'intel·lectuals mallorquins, sempre encapçalats per Miquel dels Sants Oliver, inauguren l'anomenat Regionalisme Mallorquí. En aquells moments el Noucentisme català s'ha situat a l'avantguarda de totes les veus que propugnen la reforma de l'Estat en un sentit descentralitzador i regionalista, a partir del coneixement de la seva pluralitat interna. Aquest enfortiment del catalanisme cultural i polític és un factor que contribueix decisivament a estimular l'aparició i el desenvolupament del Regionalisme Mallorquí. Ara bé, els regionalistes mallorquins no cauen en cap moment en la ingenuïtat de pensar que les fórmules aplicades al Principat poden ser mecànicament posades en pràctica a Mallorca.¹⁰ La primera proposta és la d'aconseguir una organització territorial i política a Espanya que permeti una vida autònoma de les regions que podria passar per l'Estat federal. Ja de bon principi, Oliver proposa un model d'Estat concebut com a reflex de la diversitat regional espanyola “... la entidad región como elemento natural surgido espontáneamente en la historia de los pueblos, integrado por la concurrencia de distintas causas determinantes, y definido por límites geográficos y por caracteres peculiares de raza, idioma, costumbres ó legislación”¹¹ És la mateixa proposta que, anys després, proposarà Guillem Forteza des del Centre Regionalista.

Aquest revifament cultural no és només polític. Destaquen les aportacions en el terreny literari, reforçades sobretot pels Jocs Florals de Palma de 1904, en el cultural i cívic, ressaltant el moviment orfeonístic amb la creació de més de deu societats corals en el tombant de segle,¹² en el turístic i arquitectònic, amb la inauguració del Grand Hotel, en l'urbanístic, sobretot amb l'enderroc de les murades¹³ que són vistes com

⁸ PONS I PONS, Damià. *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. Op.cit. p.84.

⁹ Per a Guillem Forteza el Regionalisme és la seva base ideològica, tant en l'àmbit polític, com en l'arquitectònic.

¹⁰ PONS I PONS, Damià. *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. Op.cit. p.113.

¹¹ SANTS OLIVER, Miquel dels. “La política mallorquina”. *Cosecha Periodística*. Palma. 1891. p.185.

¹² PONS I PONS, Damià. *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. Op.cit. p.107.

¹³ Els arguments s'havien exposat anys enrera en el llibre ESTADA, Eusebi. *La ciudad de Palma (Su industria, sus fortificaciones, sus condiciones*

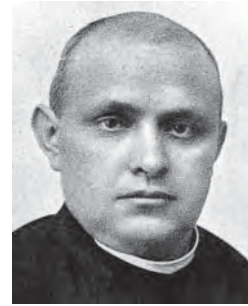
8. Josep Maria Quadrado

9. Jeroni Rosselló i Ribera

10. Pere d'Alcàntara Penya

11. Antoni Maria Alcover

el símbol de “los obstáculos que se oponen a nuestro progreso moral y material”¹⁴, o en el terreny de de les publicacions periòdiques.

En aquest camp, un grup de literats es reuneixen al voltant del setmanari *La Veu de Mallorca*, on el periodista Joan Torrandell reproduïx totes les seves aportacions, moltes de les quals també són exposades al diari *La Almudaina*, dirigit per ell mateix.¹⁵ De fet, se'ls coneixia com “El grup de La Almudaina” i, a ells, Miquel dels Sants Oliver els atribueix “la funció d’haver estat l’espoleta que va originar la formació, a la Mallorca dels voltants de 1900, del moviment patriòtic que, dotat d’una empenta, fou capaç de generar una intensa creativitat ideològica i civil, literària i artística, i que, a més, es va proposar dur a terme una tasca fins aleshores del tot inèdita: la de la nacionalització de Mallorca.”¹⁶

Des de les pàgines d’aquestes publicacions, pedagogs com Rafel Ballester i Miquel Porcel fan les seves denúncies al sistema educatiu mallorquí i també fan les seves propostes reclamant escoles regionals on s’ensenyi en mallorquí. “Un pueblo tiene existencia como tal mientras posee un idioma propio y que este idioma viene a ser el signo más evidente de la existencia de un pueblo. Desaparece una lengua cuando desaparece el pueblo que la hablaba”.¹⁷ Aquestes reflexions situades entre l’educació i la política són la tònica d’aquells anys, durant els quals l’agrupació d’intel·lectuals regionalistes, arrelant-se en la llengua, estén les seves branques cap a tots els altres camps. D’altra banda, es reclamen insistentment noves escoles on s’apliquin els últims corrents europeus. Escoles com les que veu Antoni Maria Alcover al 1907 quan viatja a Alemanya,¹⁸ on no només queda sorprès per la qualitat sinó també per la quantitat. “La primera ensenyança té: escoles primàries o populars (Volksschulen), i escoles mitjanes (Mittelschulen), entre les primàries i les de segona ensenyança. De les primàries, n’hi ha a l’uf a totes les poblacions i fins en els redols de cases més insignificants. De les mitjanes, n’hi ha a les poblacions d’alguna importància. An els poblets més menuts van a una mateixa

sanitarias y su ensanche). Palma. 1855.

¹⁴ Del discurs pronunciat per M.S. Oliver al banquet d’homenatge que es va oferir a Eusebi Estada “Banquete en honor de Don Eusebio Estada”. *La Almudaina*. 24 gener 1893.

¹⁵ SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Editorial El Far. Palma de Mallorca. Febrer 2003. p.31.

¹⁶ PONS I PONS, Damià. *Ideologia i cultura a la Mallorca d’entre els dos segles (1886-1905)*. *Op.cit.* p.210.

¹⁷ PORCEL, Miquel. “Conferencias pedagógicas. La enseñanza de la lengua en esta provincia.” *La Última Hora*. Palma de Mallorca. 22 juliol 1899.

¹⁸ També es posa l’accent sobre l’exemple nòrdic en general i germànic en concret a les conferències recollides a: SÁENZ Y BARÉS, Julio. *Construcciones escolares: conferencias dadas á la Asociación de Maestros Municipales de Bilbao*. Imprenta y Enc. La Editorial Vizcaína. Bilbao. 1913.

12. La ciutat emmurallada de finals del s. XIX. Sa Porta Pintada de Palma. AMPa

13. L'enderroc de les murades iniciat al 1902. Prop de Sa Porta des Camp. AMPa

14. El Grand Hotel de Lluís Domènech i Muntaner, inaugurat al 1904. AMPa

escola nins i nines, però separats en arribar a certa edat. Fora d'aquests poblets, les escoles són per a nins o nines, cada sexe té la seva. [...] Totes tenen edificis propis, grans, espaiosos, esvelts, amb jardins i patis per jugar, amb sales de gimnàsia en edifici separat. Moltes d'aquestes escoles semblen palaus de comtes i marquesos autèntics."¹⁹ En aquest mateix sentit, el setmanari regionalista-nacionalista reproduïx un article que tracta de l'experiència d'una escola francesa que segueix els principis del sociòleg Desmolins expressats a *L'Education nouvelle* com un exemple d'escola en la qual els alumnes combinen teoria i pràctica i on, a més de conrear l'esperit, cuiden el cos mitjançant l'esport, cosa que s'acompanya també amb sessions recreatives de música i literatura. Tant Rafel Ballester com Miquel Porcel són joves pedagogs clarament identificats amb el regeneracionisme regionalista.

És en aquest context que l'Església torna a recuperar la força perduda a finals del segle XIX. "Una part de l'Església interpreta que el Regionalisme pot ser la ideologia capaç d'actualitzar els valors tradicionals."²⁰ L'accés de Pere Joan Campins al Bisbat de Mallorca al 1898 és l'inici del Regionalisme Catòlic, amb el qual Guillem Forteza, com a xueta, necessària i notablement creient, s'identificarà i es relacionarà. La tasca del Bisbe Campins s'emmarca dins el procés internacional d'actualització de l'església, impulsat pel Papa Lleó XIII. La seva *Rerum Novarum* –traduït com *De les coses noves*– és la primera encíclica social de l'església catòlica. Promulgada a finals del XIX en un intent d'acostar l'església a les classes obreres, proposa el dret laboral de formar sindicats i promou les relacions entre el govern, les empreses, els treballadors i l'església. En aquest marc també hi trobam el bisbat de Josep Torras i Bages. El Bisbe Campins segueix les passes del català, del qual es divulga *La tradició catalana* a través de les pàgines de *La Almudaina*. Torras i Bages també és un personatge seguit i enaltit per Forteza, i d'això en deixarà constància en la publicació d'un article en motiu de la seva mort.²¹ El nou bisbe Campins tria com a col·laboradors més pròxims un grup de clergues de la seva generació que, a més, comparteixen uns lligams antics i profunds d'amistat mútua. Són Mateu Rotger, Josep Miralles, Miquel Costa i Llobera i Antoni Maria Alcover. Tots ells, però sobretot el darrer, acabaran tenint una íntima relació amb Guillem Forteza. La devoció d'aquest serà repetidament demostrada.²² Campins és

19 ALCOVER SUREDA, Antoni Mº. *Viatge a Alemanya i altres nacions* (1907). A cura de Margalida Pons. Edicions 62. Les Millors Obres de la Literatura Catalana. Barcelona. Març 1996. p.46.

20 PONS I PONS, Damià. *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. Op.cit. p.127.

21 FORTEZA PINYA, Guillem. "El Obispo Torras y Bages". *La Almudaina*. Palma de Mallorca. Any XXX. 24 febrer 1916.

22 Sobretot Guillem Forteza i Miquel Ferrà fan, durant anys, quantiosos esforços perquè es retí un homenatge a la figura de Joan Alcover, que, per pressions polítiques i fracassos organitzatius, té lloc després de la seva mort. També s'inaugura una font dissenyada pel mateix Forteza amb una estàtua de bronze elaborada pels escultors catalans Monegal i Casanovas. FORTEZA PINYA, Guillem. "La fuente dedicada a la memoria de

15. El bisbe Pere Joan Campins Barceló

16. Josep Miralles Sbert

17. Llorenç Riber Campins

18. Salvador Galmés Sanxo

un personatge molt influent i dominant. Durant tot el seu mandat és discutit i criticat per algunes de les seves decisions que tenen com a voluntat màxima la demostració del seu reformisme progressista. És emblemàtic el cas de l'actuació duta a terme per Antoni Gaudí a la Catedral de Palma,²³ recollida també per Forteza en la conferència *El Obispo Campins, Gaudí y el imperativo litúrgico en la reforma de la Catedral de Mallorca*.²⁴

Aquesta nova tendència, que uneix amb un vincle indeslligable la fe catòlica, la literatura i el Regionalisme mallorquí, queda totalment reflexada en la revista *Mitjorn*, publicada entre 1906 i 1907. Entre els seus redactors hi ha Miquel Ferrà que, a la llarga, es convertirà en la mà dreta de Guillem Forteza i, juntament amb ell, fundarà *La Veu de Mallorca*.

"L'u de l'abril [de 1909] *La Almudaina* dona a conèixer el manifest fundacional de la societat regionalista l'Espurna. Joan Alcover n'és el president honorari. Entre els membres fundadors hi ha dos clergues (Ll. Riber i S. Galmés), juntament amb M. Ferrà, el pedagog Joan Capó i alguns comerciants."²⁵ Tots ells acabaran sent figures molt properes a Guillem Forteza. Ja hem parlat de Miquel Ferrà i de Joan Alcover, però el més important, pel que aquí ens ocupa, serà Joan Capó. Capó es convertirà en Inspector de Primera Ensenyança. Capó serà el màxim responsable de la reforma pedagògica balear, així com de la quantiosa construcció d'edificis escolars. Forteza serà el seu arquitecte i braç executor.

Amb aquests antecedents Guillem Forteza inicia el seu camí dins el Regionalisme. Forteza és la figura que eleva el Regionalisme a les seves màximes aspiracions. A grans trets podem distingir les realitzacions de Forteza en tres vessants: en un primer instant el lingüístic, immediatament després el polític i finalment l'artístic i arquitectònic. Aquests tres àmbits, tot i sobreposar-se, se succeeixen en el temps i es complementen.²⁶ En els tres hi podem trobar l'essència del Regionalisme que, amb voluntat continuista, es concentra en evolucionar i modernitzar els trets distintius que caracteritzen Mallorca. La seva principal intenció és la de progressar a partir de les arrels insulars, la de crear quelcom nou a partir de la tradició mallorquina.

D. Juan Alcover". *D'Ací i d'Allà*. Barcelona. Maig 1929.

²³ "Jo era un nin de dotze o tretze anys quan vaig sentir parlar d'En Gaudí per primera vegada. Era quan el bisbe Campins –el prestigi del qual assolía dins Mallorca unes proporcions atíssimes– cridà l'arquitecte de la «Sagrada Família» per restaurar la nostra Seu." FORTEZA PINYA, Guillem. "En Gaudí". *Almanac de les Lletres*. VIII. Palma de Mallorca. 1928. pp.136-142.

²⁴ Conferència de Guillem Forteza al Cercle Artístic de Sant Lluç de Barcelona, el 12 de juny de 1924. Inèdita.

²⁵ PONS I PONS, Damià. *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. *Op.cit.* p.147.

²⁶ Ens diu Forteza "Jo no acabaria de concebre bé el nostre ideal patriòtic si se'l volgués deslligar de l'entranyanable sentiment cristià de Mallorca; i tampoc podria definir el nostre ideal civil si no se'm deixàs cimentar-lo damunt una assenyada passió estètica". FORTEZA PINYA, Guillem. "La cova dels cavallers sant Martí i sant Jordi". *Almanac de les Lletres*. n° V. Palma de Mallorca. 1925. p.97.

19. Guillem Forteza Pinya. Retrat encarregat per la seva família als vint-i-cinc anys de la seva mort. ACFS.

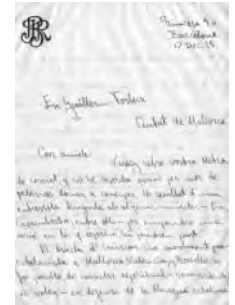
20. Josep Mª Batista Roca

21. Joan Estelrich Artigues

22. Miquel Ferrà Juan

23. Carta de Josep Batista Roca de 17 de desembre de 1915. ACFS

GUILLEM FORTEZA DEFENSOR DE LA LLENGUA

A finals de 1915, mentre Guillem Forteza encara estudia a l'escola de Barcelona, un company seu, Josep Batista Roca, li proposa “emprendre una acció en la que esperem que vostè hi prengui part. Es tracta d’iniciar un moviment pancatalanista a Mallorca, València i Rosselló si fos possible, de caràcter espiritual –romàntic si voleu– en defensa de la llengua catalana, ara per ara, però amb tendències plenament nacionalistes més endavant. És dir, intentar la reconstrucció de la Gran Catalunya.”²⁷ En aquest primer nucli, a més de Josep Batista i Guillem Forteza, hi ha també Joan Estelrich i Miquel Ferrà, els dos mallorquins que sempre estaran del seu costat. Per aquesta empresa també compten amb Mossèn Antoni Maria Alcover i Mossèn Llorenç Riber. La proposta culminarà a principis de l’any 1916 amb la fundació de “Nostra Parla. Agrupament de Balears, Catalans, Rossellonesos i Valencians”, una agrupació dirigida a la defensa de la llengua com a segell distintiu del que volia ser la nació catalana. “Sabe el mundo que nación es toda integración de hombres que rinde culto a un determinado espíritu nacido legítimamente de la cohabitación (por decirlo así) de esa «integración de hombres» con la «tierra» que la providencia les ha deparado. [...] Esa encarnación de nuestro espíritu en el mundo de lo sensible es nuestra lengua. La hemos despreciado durante cuatro siglos; la estamos olvidando aún. [...] Mientras nuestra lengua no vaya invadiendo los campos de la vida pública, los campos de la enseñanza primaria y superior, los campos de la cultura y de la ciencia, los campos del periodismo y del libro, nuestra sociedad se irá apartando cada vez más de su ineludible ruta.”²⁸ Forteza ens deixa clar que el principi i el vehicle per arribar a la llibertat d’autonomia regional és la llengua²⁹ que, com a tret distintiu, ens obliga i ens ajuda. A mitjan març i a propòsit de la fundació de “Nostra Parla” Guillem Forteza dóna una conferència a l’Ateneu Barcelonès sota el títol *La llengua, òptim ferment dels pobles*.³⁰ La conferència, entre nombroses referències bíbliques, assenta les bases de la nova agrupació i reclama l’ús de la llengua pròpia. Al mes següent, convidat per Francesc Aguirre Verdaguer,³¹ President de la Joventut Valencianista, dóna una altra conferència al saló d’actes de la Societat Valencianista “Lo Rat-Penat”, sota el títol *El culte a la nostra llengua*.³²

²⁷ ACFS. Carta del 15 de desembre de 1915.

²⁸ FORTEZA PINYA, Guillem. “Triunfo del nacionalismo”. *La Almudaina*. Any XXXII. Palma de Mallorca. 23 novembre 1918. LLULL, Anselm. [Gregori Mir] “El mallorquinisme polític (1840-1936)” 2 volums. París. Edicions Catalanes de París. 1975.

²⁹ Tot i que en aquest article, mostrant una certa contradicció, ho explica en llengua castellana.

³⁰ FORTEZA PINYA, Guillem. *La llengua, òptim ferment dels pobles*. Conferència. 16, 20 març 1916.

³¹ ACFS. Carta de l’11 d’abril de 1916.

³² FORTEZA PINYA, Guillem. *El culte a la nostra llengua*. Conferència a la Societat Valencianista “Lo Rat-Penat”. 14 abril 1916.

24. Celebració d'uns Jocs Florals

25. Font dirigida per Guillem Forteza i dedicada a la memòria del poeta Joan Alcover

26. Portada de la revista *Ofrena*

27. Portada de la revista *La Veu de Mallorca*

Les intencions són les mateixes que a la conferència de Barcelona. En un primer moment, els integrants de “Nostra Parla” es dediquen a cercar adeptes arreu del territori. A la primavera d'aquell any, “Nostra Parla” organitza festes a diferents pobles de Mallorca, com ara Inca i Lluçmajor.³³

Les accions regionalistes es van succeïnt, i durant els mesos d'abril i maig de 1916 Guillem Forteza i Joan Estelrich intercanvien nombrosa correspondència parlant de la possibilitat de celebrar uns Jocs Florals a Mallorca. Finalment, i malgrat la insistència de Guillem Forteza, aquests s'acaben postposant dues vegades fins que el dia 7 d'octubre de 1917, presidits pel vell conegut Miquel dels Sants Oliver, es celebren els Jocs Florals a Palma.³⁴ En aquells moments, Guillem Forteza és a Barcelona,³⁵ preparant el lliurament del seu darrer projecte universitari que entrega al novembre d'aquell mateix any.

Sumant accions microscòpiques i grans projectes de lluita en pro de la llengua, neix la Generació de 1917. Autoanomenada, per Joan Estelrich, la Nova Generació, està formada pels joves mallorquins que estudiaven a Barcelona. Seguint l'estela del veterà lletraferit Miquel Ferrà, hi podem apuntar “els poetes Joan Pons Marquès, Guillem Colom Ferrà, Joan Ramis d'Ayreflor, els germans Miquel i Guillem Forteza Pinya, els científics Josep Sureda Blanes, Miquel Massutí Alzamora i Bartomeu Darder Pericàs, Francesc de Sales Aguiló, el lligüista Jaume Busquets, l'advocat Damià Vidal Burdils, la bibliotecària Maria Verger Ventanyol i el polifacètic Joan Estelrich Artigues.”³⁶

Alguns d'aquests joves nacionalistes funden, el novembre de 1916, una nova publicació, *Ofrena, Revista Catalana* que, “malgrat ser una revista literària, serveix, parcialment, els interessos de “Nostra Parla” publicant les seves notícies i acollint les col·laboracions dels seus membres. La progressiva identificació entre els membres de la redacció i els objectius de “Nostra Parla” es fa evident en el contingut de la revista i, quan es posen de manifest les minses possibilitats del grup fundador per a tirar endavant la revista, la compra per

³³ Porten a terme altres festes i actes com el que es celebra a les sis i mitja de l'horabaixa del 31 de maig, al Saló d'Actes de l'Ateneu Barcelonès on Mossèn Llorenç Riber fa lectura de troços de l'Opus Virgilià. Tríptic del 31 de maig de 1916. ACFS.

³⁴ Es celebren amb gran assistència de públic i gran afluència de participants: “Nostra Parla” el 7 d'agost de 1917 publica en el “Noticiari” d'*Ofrena* el llistat de 239 composicions literàries i 15 composicions musicals rebudes com a participants als Jocs Florals. Per a poder-los patrocinar Forteza i els integrants de “Nostra Parla”, sobretot em referesc a Joan Estelrich, cerquen ajudes de l'Ajuntament de Palma, de l'Ajuntament de Tarragona, de l'Ajuntament de Barcelona, de la Diputació Provincial de Catalunya, etc.

³⁵ Una hora abans de la celebració dels Jocs Florals, J.M. Casacuberta li envia una carta des de l'Hotel La Alhambra de Palma parlant-li dels gastos de l'organització dels Jocs. Aquell any 1917 Guillem Forteza mentre estudia resideix al pis 3r, 1ª del carrer Pelai de Barcelona. Segons correspondència. ACFS.

³⁶ GRAÑA ZAPATA, Isabel. *La cultura a Mallorca (1840-1936)*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, n°10. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 1998. p.31.

28. Document d'adhesió a "Nostra Parla". ACFS

29. Himne de "Nostra Parla", amb lletra d'Àngel Guimerà i música d'Enric Morera. ACFS

30. Ordre de la festa organitzada per "Nostra Parla" en motiu de la Diada de la Llengua Catalana i celebrada al Palau de la Música. ACFS

part de "Nostra Parla" dóna inici a una segona època d'*Ofrena*, ara subtitulada *Orgue de Nostra Parla*.³⁷ És el primer òrgan d'expressió de "Nostra Parla", per altres "la primera plataforma inconscient del grup que posteriorment coincideixen amb nombrosos lletrats noucentistes i reten homenatge a figures consagrades com Joan Alcover"³⁸. En la revista *Ofrena*, Guillem Forteza hi publica tres articles, un en la primera època³⁹ i dos en la segona.⁴⁰ La revista es disol al 1918.

En Junta General del 30 de novembre de 1917 Guillem Forteza deixa de ser president de "Nostra Parla".⁴¹ L'endemà mateix passa a fer-se càrreg d'una altra revista, *La Veu de Mallorca*, que en aquesta segona època és representant del nacionalisme burgès que "apareix amb idèntiques idees regionalistes i nacionalistes, però amb un tarannà més conservador, fruit d'una nova generació d'escriptors noucentistes de Mallorca: Joan Estelrich, Joan Pons i Marquès, Guillem Forteza, Miquel Forteza, Bartomeu Forteza, Miquel Ferrà, Guillem Colom i d'altres. A pesar del conservadorisme social de la nova publicació i de la seva adscripció catòlica, a *La Veu de Mallorca* es reiteren o s'amplien els temes que anteriorment ja havíem citat, amb la petició encara més ferma d'una autonomia regional. En aquest sentit la publicació és la portaveu d'un grup d'intel·lectuals intensament relacionats amb el partit catalanista conservador de Prat de la Riba i Cambó, la Lliga Regionalista."⁴² Forteza, mentre encara resideix a Barcelona, manté algunes entrevistes amb el President Cambó,⁴³ demanant-li consell i sol·licitant-li el seu recolzament cap a la nova institució.

Sembla que Forteza, de ben prest, ja inicia el seu camí cap a la formació d'un grup polític. Tot i que en un primer moment s'hagi de conformar amb la publicació d'articles d'opinió, el seu contingut ligüístic va dirigit clarament en la direcció de la política.

37 GRAÑA ZAPATA, Isabel. *L'acció pancatalanista i la llengua: Nostra Parla (1916-1924)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Serra d'Or. 1995. p.79.

38 GRAÑA ZAPATA, Isabel. *La cultura a Mallorca (1840-1936)*. Cit. p.30.

39 FORTEZA PINYA, Guillem. "Nacionalisme. Equilibri de l'esperit nacional". *Ofrena. Revista Catalana*. Barcelona. Any II, nº8. 8 juny 1917.

40 FORTEZA PINYA, Guillem. "Nostra Parla a N'Enric Prat de la Riba". *Ofrena. Orgue de Nostra Parla*. 2a època. Any I, nº1-2. Agost-setembre 1917; i FORTEZA PINYA, Guillem. "Llibre de notes de Lluís Bonifàs i Massó, escultor de Valls, comentat i publicat per Cèsar Martinell, arquitecte de la ciutat". *Ofrena. Orgue de Nostra Parla*. 2a època. Any II, núm 7. Febrer 1918.

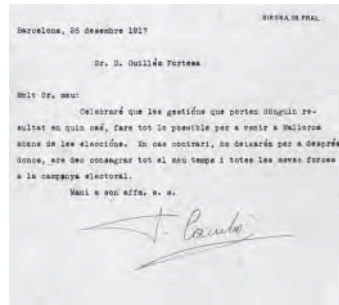
41 En aquella mateixa Junta i en mostra de l'agraïment la Junta el nomena President Fundador. ACFS.

42 SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit. p.33.

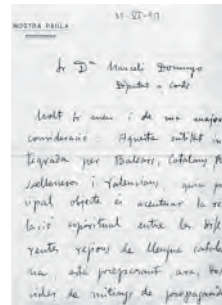
43 Com la que manté el 12 d'octubre de 1916 amb la resta de membres de "Nostra Parla". Segons correspondència del dia 11. ACFS.

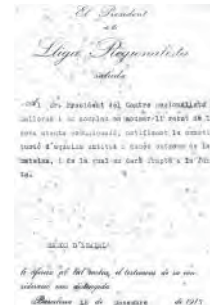
31. Carta de Guillem Forteza a Francesc Cambó. 1917. ACFS

32. Carta de Francesc Cambó a Guillem Forteza. 26 de desembre de 1917. ACFS

33. Carta de Guillem Forteza a Marcell Domingo, Diputat a Corts. 23 de juny de 1917. ACFS

34. Carta de Ramon d'Abadal, President de la Lliga Regionalista, a Guillem Forteza. 15 de desembre de 1917. ACFS

GUILLEM FORTEZA POLÍTIC

En menys d'un mes Guillem Forteza acaba la carrera, es fa càrrec de *La Veu de Mallorca* i funda el Centre Regionalista de Mallorca.⁴⁴ Tot succeeix entre mitjan novembre i principis de desembre del 1917. Es comença a veure com llengua, política i arquitectura formen part d'un únic *corpus* ideològic. El Centre Regionalista neix com a grup polític que pretén convertir-se en el referent de la Lliga Regionalista a Mallorca, de la qual en lloen la seva obra. "Obra, en el fons, de la Lliga, són l'Institut d'Estudis Catalans, el Consell d'Investigació Pedagògica, la Universitat Industrial, casi totes les institucions, amb una paraula, de la cultura nova a Catalunya."⁴⁵ El Centre Regionalista té la Lliga catalana com a exemple, no com a objectiu a imitar.⁴⁶ Guillem Forteza és el president del Centre Regionalista durant els seus dos anys d'existència. Forteza de seguida es posa en contacte amb Francesc Cambó, informant-lo de la creació del Centre⁴⁷ i mostrant-li la total adhesió d'aquest a les idees de la Lliga. També li sol·licita la seva vinguda a Mallorca a fi de donar força a la nova entitat i de col·laborar en la feina de cara a les properes eleccions que s'han de celebrar el mes de febrer de l'any següent.⁴⁸

"El Centre Regionalista de Mallorca està constituït per metges, professors, arquitectes, enginyers, mestres i petits comerciants i industrials, a més de propietaris rurals, és a dir una classe mitjana, molts dels quals són els escriptors més importants de la literatura catalana a Mallorca. Amb ells, a més hi ha un sector de l'Església mallorquina. La majoria, abans i ara, formen part de l'associació Nostra Parla, iniciada a Catalunya."⁴⁹

El Centre Regionalista, referint-se "a un Estat, com l'espanyol, compost de distintes regions i nacionalitats, preconisa per a ell una forma federativa, per conseqüència natural, cada una de les nacionalitats que'l componen conserva totes les atribucions de que no ha volgut desprendre's, no essent necessàries per a la vida comú amb les altres amb les quals constitueix l'Estat federal o la Confederació."⁵⁰ La seva teoria política es sustenta en la diversitat regional, però mai en el separatisme mallorquí. Entenen que és precisament

44 És el 9 de desembre de 1917. ACFS.

45 ALANÍS (Miquel Ferrà). "Catalanisme mallorquí II". *La Veu de Mallorca*. Palma de Mallorca. 03-17 maig 1917. p.1.

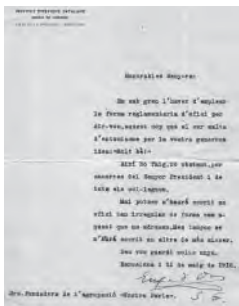
46 "Contemplant-ho tot amb els nostres ulls, pensant-ho amb el nostre cap, judicant-ho amb el nostre seny, expressant-ho amb els nostres mots, adaptant-ho al nostre cas i donant-ne a la nostra gent la visió àmplia". *Ibidem*. p.2.

47 Segons correspondència del 15 de desembre de 1917. ACFS.

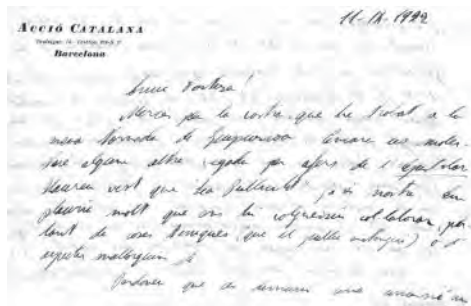
48 Segons correspondència mantinguda entre el 24 i 26 de desembre de 1917. ACFS.

49 SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit. p.33.

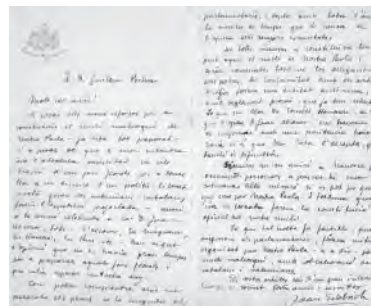
50 E. (Joan Estelrich). "La qüestió del Dret i el regionalisme". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº11. Palma de Mallorca. 15 març 1917. p.2.

35. Carta d'Eugení d'Ors, Secretari de l'Institut d'Estudis Catalans, a Guillem Forteza. 31 de maig de 1916. ACFS

36. Carta de Lluís Nicolau d'Olwer, fundador d'Acció Catalana, a Guillem Forteza. 11 de setembre de 1922. ACFS

37. Carta de Joan Estelrich a Guillem Forteza. 1916. ACFS

l'autonomia de les regions la qui donaria més unitat a la pàtria. "No sabria trobar inconvenient en que Balears, Catalunya i València formin part estatalment d'un Cos Polític que es basi en l'unitat geogràfica de la Península Ibèrica. Fins i tot gosaria dir una cosa, a saber: si Balears, Catalunya o València arribassin a formar, per a elles soles, un Estat en el ple sentit de la paraula podria esdevenir-se que resultàs en detriment de la puresa de l'esperit de la pàtria."⁵¹

El Centre Regionalista neix amb la voluntat d'aconseguir un diputat en aquestes eleccions. Amb aquest objectiu, a finals del 1917 i principis de 1918, Forteza intensifica la publicació d'articles. En aquests, davant la recent dissolució de les Corts, planteja "reconstituir la Pàtria, no l'oligarquia de l'Estat unitari. Això vol dir que no s'ha de lluitar en les pròximes eleccions per imposar una forma determinada de govern, sinó per imposar la norma descentralitzadora en tots els ordres. En una paraula, de les tres corrents polítiques en que sembla que es dividirà l'opinió del poble espanyol: corrent monàrquica, corrent republicana i corrent autònoma, sols la darrera tanca en si mateixa la resolució de tots els problemes de la vida nacional."⁵² Forteza destaca el procés de renovació de la política espanyola que han engegat les forces regionalistes i en dóna a conèixer els seus èxits.⁵³ Critica les polítiques caciquistes⁵⁴ i la indiferència que mostra el poble mallorquí.⁵⁵ I no es cansa d'assegurar que "la desmembració dels Estats polítics en entitats naturals autònomes és l'únic procediment de ressurrecció dels pobles que avui constitueixen el món."⁵⁶

En aquells moments previs a les eleccions i des de Barcelona, Joan Estelrich fa de pont entre els regionalistes mallorquins i els catalans, recolzat per les anades i vingudes de Lluís Martí.⁵⁷ En un primer instant, Estelrich li parla "de la necessitat que hi ha d'intentar una coalició purament electoral, amb les esquerres i els maurins i potser també els liberals, per a desfer el caciquisme."⁵⁸ Qualsevol coalició és possible a fi de derrotar el caciquisme. En una posterior consulta i reunió amb Francesc Cambó, aquest els recomana aliar-se amb Antoni Maura.⁵⁹ Tot i els temptejos per part del Centre Regionalista, en un primer instant la coalició no

51 FORTEZA PINYA, Guillem. "Mallorca i els Països Catalans. La justa aspiració". *La Veu de Mallorca*. 2a època, novembre 1917. Publicat també al llibre d'Anselm Lluïl (Gregori Mir) *El mallorquinisme polític (1840-1936)*. vol.I *Op.cit.* p.280.

52 FORTEZA PINYA, Guillem. "Les Corts disoltes". *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, núm.3. 19 gener 1918. pp.1-2. (Editorial).

53 FORTEZA PINYA, Guillem. "Eleccions municipals". *La Veu de Mallorca*. I, núm.46. 17 novembre 1917. p.1. (Editorial).

54 FORTEZA PINYA, Guillem. "La valència política". *La Veu de Mallorca*. I, núm.52. 29 desembre 1917. (Editorial).

55 FORTEZA PINYA, Guillem. "Indiferència actual mallorquina". *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, núm.1. 5 gener 1918. p.1. (Editorial).

56 FORTEZA PINYA, Guillem. "Les Corts disoltes". *Cit.*

57 Segons correspondència del 29 de desembre de 1917. ACFS.

58 Segons correspondència rebuda per part de Joan Estelrich el dia 29 de desembre de 1917. ACFS.

59 Antoni Maura Montaner (1853-1925), líder dels anomenats mauristes, amb l'objectiu d'erradicar el caciquisme arriba a la presidència del Govern

38. Francesc Cambó Batlle

39. Antoni Maura Montaner

40. Carta de Francesc Barceló Caimari, batlle de Palma, en contestació a Guillem Forteza. 19 de gener de 1919. ACFS

progressa, per això de nou demanen ajuda a Francesc Cambó: "Els mauristes no es creuen prou forts per posar-se en lluita contra els liberals i conservadors coaligats. Sembla que prefereixen que En Maura tingui l'acta de Diputat, més que per victòria electoral, per tolerància dels comitès dels partits contraris. En tot cas l'opinió més respectable dels mauristes mallorquins, que és la de D. Joan Alcover que aconsella que no es comenci res sense que arribi aquí una clara indicació del mateix Maura, i ens diu que convé sigui precisament vostè qui posi amb antecedents al dit sr Maura."⁶⁰ Definitivament, la coalició no arriba a bon port i creuen que no és "convenient fer res a Mallorca, doncs com que s'hauria d'anar contra en Maura i en molts llocs d'Espanya els maurins es recolzen en la candidatura regionalista no és prudent embolicar-se a fer eleccions a Mallorca amb seguretat de fracàs"⁶¹.

Durant el 1918 Guillem Forteza publica nombrosos articles, tots ells de temàtica política, n'arriba a publicar quaranta-quatre en un sol any, amb la voluntat de popularitzar la ideologia del Centre Regionalista. El 23 de febrer publica el manifest "El Centre Regionalista al poble de Mallorca"⁶² on d'entrada es mostra un anàlisi crític del conservadorisme i del liberalisme. Respecte a Antoni Maura, que els acaba de negar la seva possible aliança, explica la seva feblesa en l'àmbit mallorquí, en el sentit que amb el maurisme mai es podrà plantejar un estat federal d'autonomies regionals.

Després de l'esperat fracàs en les eleccions, Guillem Forteza, en nom del Centre Regionalista, envia una carta al batlle de Palma on, davant el triomf de les doctrines autonomistes en moltes regions espanyoles, li mostra l'endarreriment polític de Mallorca.⁶³ També la fa extensiva a la resta d'Ajuntaments mallorquins publicant-la a *La Almudaina*. En ella s'hi pot llegir: "Aquest Centre Regionalista, al contemplar la imminència, en moltes regions espanyoles, d'un triomf de les doctrines autonomistes i principalment d'una deslliuració cultural i espiritual, encara que lamentant no poder aixecar la veu dins cap de les corporacions municipals de Mallorca per no tenir-hi representació, no vol deixar de complir un de sos devers patriòtics, que és recordar respectuosament a V. que l'endarreriment polític en què es troben les corrents vitals del regionalisme no és convenient a la dignitat tradicional de la nostra pàtria, Mallorca; [i per això suplica a cadascun dels batlles] 1r.- Que posi en discussió entre els diversos elements del consistori, que dignament presideix, el tema de

Espanyol en varies ocasions i compta amb el suport dels més respectats intel·lectuals mallorquins com és el cas de Joan Alcover.

⁶⁰ Segons correspondència enviada del Centre Regionalista a Francesc Cambó el dia 8 de gener de 1918. ACFS.

⁶¹ Segons correspondència de Josep Colominas de 16 de febrer de 1918. ACFS.

⁶² FORTEZA PINYA, Guillem. "El Centre Regionalista al poble de Mallorca. - Política i renovació. - El tòpic de les al·liances. - Tampoc els candidats postissos. - Invocació final". *La Veu de Mallorca*. 2a època, l, nº8. 23 febrer 1918. pp.3-6.

⁶³ Segons correspondència del 22 de novembre de 1918. ACFS.

41. Escut del Centre Regionalista de Mallorca, fundat per Guillem Forteza el 1917

42. Carrer del Bisbe Maura, 2
CIUTAT DE MALLORCA
Escut de l'Associació per la Cultura de Mallorca, nascuda durant la batalla de Guillem Forteza

43. Escut de la Lliga d'Amics de l'Art, creada per Miquel Ferrà

l'autonomia municipal. 2n.- Que com a primera passa per a capacitar al nostre poble per a una pròxima autonomia regional, demani a l'Ajuntament de sa digna presidència al Govern d'Espanya que sigui declarat oficial el mallorquí dins tot el territori de la nostra illa. 3r.- Que es demani urgentment que Mallorca sigui àrbitre de tota l'ensenyança pública primària i secundària. 4t.- Que recolzi la idea d'una oportuna assemblea de tots els municipis per a constituir unes bases de règim autonòmic administratiu i polític dins la unitat federal de l'Estat espanyol.”⁶⁴

Guillem Forteza, després de les primeres eleccions, no tira la tovallola i segueix insistint amb els seus principis. El desembre de 1918 fa una conferència sota el títol *Sobre l'autonomia de Mallorca*,⁶⁵ en la qual planteja els principis del Centre Regionalista. Després d'analitzar i criticar la situació actual exigeix l'instint de la democràcia: “Mallorca no coneix el sentit de la democràcia. Si el conegués hauria reaccionat contra tota tirania que oprimís la seva llibertat”. Proposa intensificar les accions culturals: “No tindrà solució cap problema si no es resol aquest previ de la cultura”. Exposa la política regionalista com a solució a la situació que viu Mallorca: “Tot està en proclamar una doctrina política radicalment oposada a la que estam sofrint. [...] Aquesta política existeix. És la política regionalista. Entengueu bé que no dic política nacionalista, perquè Mallorca no és una nació. Mallorca és un fragment de nacionalitat que, políticament, se'n diu regió.” Mostra la tradició autonòmica mallorquina recordant els temps de Jaume I i reclama un Estat federal en el que, respectant el poder central, cadascuna de les regions pugui gaudir de la seva autonomia, plantejant la distribució de poders entre ambdues autoritats. Entèn que “l'església és un poder espiritual que de cap manera ha de sofrir restriccions ni ingerències dels poders materials”, però que no ha d'influir en els poders governamentals. Finalment, planteja que la vida econòmica de l'illa ha de passar pels seus “dos grans privilegis que li presagien dies de glòria. Un és el de posseir una terra fèrtil, que remunera el treball. Altre privilegi és el del seu geni marítim”. Per tant, proposa l'agricultura i la marina mercant com a poders econòmics.

Tampoc no acaba de donar l'esquena a Antoni Maura i manté amb ell una certa relació d'amor-odi. Entre 1917 i 1920 són molts els esforços dels regionalistes per relacionar-se amb el maurisme, amb el qual comparteixen alguns ideals, però són esforços que no acaben de fructificar.

Entre el desembre de 1918 i el gener de 1919 els regionalistes polemitzen lleugerament amb el

⁶⁴ “Para la autonomía [circular del Centre Regionalista]”. *La Almudaina*. Palma de Mallorca. Any XXXII. 26 novembre 1918. Publicat també al llibre d'Anselm Llull (Gregori Mir) *El mallorquinisme polític (1840-1936)*. vol.II *Op.cit.* p.22. Signat pel Consell Directiu del Centre Regionalista.

⁶⁵ FORTEZA PINYA, Guillem. *Sobre l'autonomia de Mallorca*. Conferència donada a la Sala d'Actes de l'Orfeó Mallorquí el 26 de desembre de 1918, publicada al llibre *Pel ressorgiment polític de Mallorca*. Ciutat de Mallorca. 1931. pp.13-51.

44. Visita a Palma de Lluís Nicolau d'Oliver. D'esquerra a dreta: Joan Manent, Francesc Julià, Lluís Nicolau, Guillem Forteza, Emili Darder, Francesc Villalonga i Miquel Ferrà

maurisme donades les seves diferències respecte als conceptes d'Estat federal i nacionalisme que tenen els uns i els altres a l'hora de defensar el mallorquinisme polític.⁶⁶ Aquesta discussió enllaça amb la que s'havia encetat un any abans amb la publicació de *Mallorca fatalment endarrerida*.

Malgrat les diferències que hi ha entre els dos grups polítics, el mes de febrer de 1919 Guillem Forteza dirigeix un missatge a Antoni Maura a per sol·licitar el seu patriotisme en defensa de Mallorca. És una mostra més dels esforços fets des del Centre Regionalista a fi d'acostar posicions amb els mauristes. Encara dins el mes de març, s'atraveix a proposar un govern Maura-Cambó amb la missió de "destruir l'ambient verinós de la vella política que reina encara en quasi tota Espanya, i fer comprendre als ciutadans que les idees d'autonomia integral no són atentatòries contra cap principi de justícia, sinó que són la única via per on pot retornar l'equilibri social del nostre país."⁶⁷

És llavors, després del fracàs de les eleccions i de l'aliança amb els mauristes, quan apareix la figura de Joan March. March és contrabandista, negociant i empresari. A partir de 1919 aconseguix el control del Partit Liberal, quan s'elegeix el romanonista Alexandre Rosselló com a cap del partit. Des de finals d'aquell any Joan March propicia la renovació dels liberals a partir d'una estructura caciquista, dotada d'un nou missatge integrador basat en la defensa d'un mallorquinisme superficial, gràcies a la incorporació d'antics membres del Centre Regionalista. "A partir de la mancança d'èxits del Centre Regionalista i de l'estratègia que Joan March s'havia dissenyat, semblant a la del líder de l'esquerra liberal, Santiago Alba, un grup de regionalistes, entre ells Guillem Forteza i Joan Estelrich, passen a col·laborar amb el liberalisme."⁶⁸ En aquells moments es fa palès el "debat intern que s'observa a *La Veu de Mallorca* respecte a la conveniència d'orientar la publicació i el Centre Regionalista cap a l'esquerra o cap a la dreta, [malgrat els seus principis] es veu un predomini dels plantejaments de simpatia als liberals a partir dels seus plantejaments autonòmics i en el convenciment que cal que la dreta mallorquina prengui part activa en la creuada mallorquinista"⁶⁹ quedant configurada, l'any 1919, l'entesa regionalista-liberal del sector encapçalat per Guillem Forteza. March i Forteza traven aleshores

⁶⁶ Ens podem referir concretament a tres articles publicats pel propi Forteza: FORTEZA PINYA, Guillem. "No se tracta solament d'ordenació administrativa". *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n°42. 1 desembre 1918. pp.1-2. (Editorial). FORTEZA PINYA, Guillem. "Moments trascendentals". *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n°43. 15 desembre 1918. p.1. (Editorial). FORTEZA PINYA, Guillem. "Malament". *La Veu de Mallorca*. 2a època, II, n°44. 1 gener 1919. p.1. (Editorial).

⁶⁷ FORTEZA PINYA, Guillem. "Diàlegs sobre política". *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n°11. 16 març 1918. pp.1-3. (article datat de 12-III-1918 i signat com Ephron).

⁶⁸ SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit. p.36.

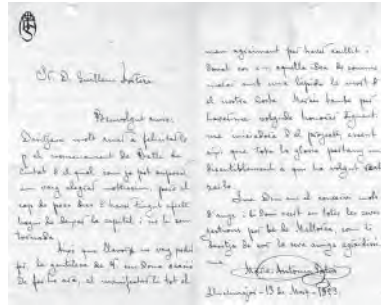
⁶⁹ SERRA BUSQUETS, Sebastià. "La Veu de Mallorca. Una publicació nacionalista entre el 1900 i 1931". *Mayurqa*, n°20. Universitat de Palma de Mallorca. 1981-1984. p.298.

45. Joan March Ordinas

46. Guillem Forteza Pinya

47. Guillem Forteza reb nombroses cartes felicitant-lo pel seu nomenament com a batlle de Palma. Aquesta és la que li envia la poetessa i amiga Maria Antònia Salvà. 13 de març de 1923. ACFS

una amistat que durarà anys. La col·laboració d'Alexandre Rosselló ajuda a acostar posicions entre liberals i regionalistes. L'actitud de Forteza, Estelrich, Ferrà i companyia i el seu acostament al partit liberal és criticat per molts dels integrants del mateix Centre Regionalista. L'aliança acaba aglutinant una burgesia amb un fort poder econòmic i periodístic,⁷⁰ que amb la voluntat "de diàleg i conseqüent acostament al socialisme allunyat de la Tercera Internacional, fan preveure un model de desenvolupament polític i econòmic diferent al que fins aquell moment s'havia produït. El bloc de poder maurista-conservador perd les eleccions generals de 1923, en les que la victòria passa al Bloc Liberal amb un sector regionalista, impulsat per Joan March."⁷¹ És llavors quan Guillem Forteza és nomenat batlle de Palma pel Partit Liberal Dinàstic.⁷²

La notícia és publicada a tots diaris mallorquins: "El Ministerio de la Gobernación ha enviada de Real Orden el nombramiento de Alcalde de Palma a favor del concejal liberal-regionalista don Guillermo Forteza. La Alcaldía del señor Forteza puede ser fecunda para la ciudad bajo el punto de vista artístico y cultural. Es el señor Forteza un espíritu selecto y de depurado gusto. En el Ayuntamiento ha habido un interesante debate sobre la personalidad política del nuevo Alcalde. El Sr. Forteza se ha ratificado en su credo regionalista."⁷³

Els seus adversaris li recorden la contradicció que significa aquest nomenament després d'haver estat el gran teòric i dirigent del Regionalisme.⁷⁴ Els seus plantejaments en el discurs d'investidura són reformadors i apunten cap a la necessitat de sanejar l'economia, que havia patit fins llavors un dèficit crònic, mitjançant una eficaç política recaptatòria complementada amb una gestió eficient dels recursos.⁷⁵ "Guillem Forteza presenta un tarannà dialogant amb la resta de forces polítiques representades en el consistori i utilitza el català com a llengua a l'acte d'investidura, trencant així amb l'ús del castellà que havia estat habitual per part dels regidors, que seguien la política cultural centralitzadora i homogeneïtzadora del sistema liberal. Però, a la

⁷⁰ Concretament amb el diari *El Día* propietat de Joan March, fundat el 1921, dirigit per Joan Estelrich, on hi col·laboren intel·lectuals de l'època.

⁷¹ SERRA BUSQUETS, Sebastià, *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit. p.37.

⁷² Per Reial Ordre de 12 de gener de 1923.

⁷³ *La Almudaina*. Palma de Mallorca. 16 gener 1923. En el mateix diari de l'endemà s'hi pot llegir: "Es motivo de comentarios y lo ha sido también de un telegrama de la coalición mauro-conservadora al ministro de la Gobernación el hecho de haber sido nombrado de R.O. nuevo Alcalde de Palma sin haber dimitido el actual." I encara l'endemà. *La Almudaina*. Palma de Mallorca. 17 gener 1923: "Como era de esperar, el nombramiento de nuevo alcalde a favor del señor Forteza, sin haberse recibido la destitución del actual alcalde señor Oliver Roca, ha producido la consiguiente protesta de los elementos políticos maurista, conservador y weyerlista."

⁷⁴ Pot ser explicativa la respectuosa carta que reb de l'arquitecte i gran amic seu, Jaume Mestres Fossas, "Deixa'm que t'expressi la meua sorpresa extraordinària. Amb el cor a la ma t'he de dir que no ho entenc. A tu Guillem, jo et recordaré sempre el bon amic, el bon patriota, el fundador i primer president de Nostra Parla, el ver català, català de l'illa blava, la gran Mallorca. Com em puc explicar el que ha passat? Ah! Quant m'agradaria parlar una estoneta amb el Sr Batlle!". Segons correspondència de 17 de gener de 1923. ACFS.

⁷⁵ *El Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 22 gener 1923.

48. Caricatura que mostra el jove batlle Guillem Forteza controlat per Joan March. Signada per en Picarol

49. Caricatura de Forteza signada per Navis. ACFS

50. Caricatura de Forteza signada per J. M. Mirmas de Xexás. ACFS

51. Caricatura de Forteza signada per K-dire. ACFS

vegada, recupera antecedents de finals del segle XIX i començament del XX, com Lluís Martí.

Guillem Forteza confia en els avantatges polítics, socials i econòmics que reporta l'autonomia per a Mallorca en el si d'un Estat federal. A diferència de Gabriel Alomar i Joan Estelrich, no creu que l'arrel dels mals que l'afecten estiguin en l'entramat caciquil local, els interessos dels quals estan en sintonia i relacionats amb els del sistema estatal, sinó que pensa que el centralisme estatal és el màxim responsable de la realitat política, econòmica i social que ell considera opressiva i depenent. La seva actitud crítica envers el centralisme es debilita lleugerament arran del seu ingrés al Partit Liberal.⁷⁶

És llavors quan, a través d'un seguit de conferències i articles, Forteza reflexiona i replanteja la seva teoria social. Com a fervent catòlic, es mostra contrari a la lluita de classes i disposat a cercar formes d'entesa entre el capital i el treball mitjançant la creació de sindicats corporatius. "A la conferència titulada *La Reforma Social*,⁷⁷ ofereix un conjunt de posicions innovadores. Analitza el passat i fa èmfasi en el que anomena història patronal i història obrera. Analitza una part del pensament marxista i afirma, a partir d'una anàlisi teòrica, que el comunisme és inadmissible. Reclama l'atenció sobre la revolució russa i assenyalava que no es pot repetir en països on les responsabilitats estan repartides. Planteja la necessitat de perfeccionar el sistema democràtic. S'endinsa en la problemàtica econòmica i reconeix la necessitat d'unes bones relacions entre el capital i el treball. Pretén aprofundir en la responsabilitat financera i en la participació del treballador en les empreses. Afirma que a un règim de perfecta democratització és on s'hi podrà plantejar i desenvolupar una veritable política del treballador. Exposa així mateix la necessitat de preparar tècnicament el treballador. Les escoles industrials, comercials i agrícoles són necessàries. La situació a nivell mundial és considerada desoladora."⁷⁸

En els primers mesos de batllia de Guillem Forteza neix l'Associació per la Cultura de Mallorca,⁷⁹ un projecte que durarà fins al 1936. Es constitueix el primer dia d'abril,⁸⁰ Guillem Forteza n'és integrant i Joan

⁷⁶ SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit. p.102.

⁷⁷ Conferència al saló d'actes de la societat Unió Protectora Mercantil, pronunciada el dia 14 de Maig de 1920.

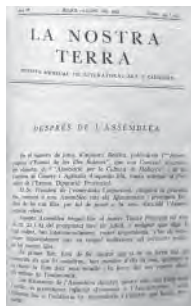
⁷⁸ SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit. p.103.

⁷⁹ Miquel Fullana ens explica una de les primeres visites que fa Emili Darder a Guillem Forteza per a tractar la creació de la nova entitat. "Vaig conèixer el Doctor Emili Darder i Cànaves a primeries de l'any 1923, a l'oficina de l'arquitecte Guillem Forteza. Com que Forteza acostumava a aixecar-se tard del llit, i jo creient que el Sr. Darder era un nou client, vaig demanar-li en què el podia servir. Moltes gràcies va dir-me, sóc amic del Sr. Forteza i venia a tractar, amb ell, sobre la fundació d'una societat cultural: La Associació per la Cultura de Mallorca. Tomaré un altre dia." Segons nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

⁸⁰ Al local social situat a l'entresol del nº2 del carrer Bisbe Maura.

52. Portada de la revista *Almanac de les Lletres*

53. Portada de la revista *La Nostra Terra*

54. Portada del llibre de Guillem Forteza *Pel ressorgiment polític de Mallorca*

Capó el primer president accidental. Aleshores Capó ja és Inspector de Primera Ensenyança de les Balears. D'aquí que una de les proclames de la nova Associació vagi dirigida a "la pedagogia, demostrant una ferma creença en l'educació com a mitjà fonamental per a l'assoliment d'aquest estat cultural de modernitat. Per això defensen els nous corrents pedagògics del moment i la utilització de la llengua materna a les escoles, i proposen una major atenció per als estudis de caràcter professional."⁸¹ Entre els altres integrants destaca el metge Emili Darder o figures consagrades com és el cas de Joan Alcover o Antoni Maria Alcover, o d'altres elements que caminen al costat de Guillem Forteza com són els poetes Joan Pons, Miquel Ferrà i Guillem Colom. Al si d'aquesta Associació sorgeixen les propostes més clarament modernitzadores de la societat mallorquina d'entreguerres. Com a descendents directes del Centre Regionalista i actuant des de l'àmbit polític de la dreta nacionalista, difonen les seves idees a través de *La Veu de Mallorca*, més polititzada. En el camp de les publicacions destaca també la creació de *L'almanac de les Lletres* i *La Nostra Terra*,⁸² dues revistes mensuals, en les que hi trobarem els articles d'arquitectura més interessants de Guillem Forteza.

Al setembre de 1923 arriba el cop d'estat de Primo de Rivera i s'instaura el govern dictatorial. Guillem Forteza és destituït com a batle de Palma. Llavors fa la següent reflexió: "Què me'n diu d'aquest cop d'Estat? Jo, personalment, me'n he alegrat una cosa de no dir, perquè cal haver-ho tocat amb les mans per saber com era la política, com una mar on naufragaven tots els optimismes, il·lusions i bona fe."⁸³ El seu càrrec ha durat poc més de mig any i ha pogut fer poca cosa més que mostrar les seves intencions. Sempre quedarà el dubte de saber on hagués arribat Guillem Forteza com a polític i, sobretot, si les seves ocupacions l'haguessin permès dur a terme una obra arquitectònica tan extensa, tan intensa i tan plena de debat.

Tot i que al 1931, aprofitant l'optimisme de la Segona República, tornarà a exposar les seves idees polítiques en el llibre *Pel ressorgiment polític de Mallorca*,⁸⁴ a partir de 1923, un cop anul·lades les seves possibilitats polítiques, no li queda més remei que fer d'arquitecte, és a partir d'aleshores quan la seva producció arquitectònica es comença a accelerar.⁸⁵

81 GRAÑA ZAPATA, Isabel. *La cultura a Mallorca (1840-1936)*. Cit. p.44.

82 En un primer instant l'Associació per la Cultura de Mallorca publica durant dos anys el *Quadem Mensual* un botlletí interromput per la Dictadura de Primo de Rivera però transformat a partir de 1928 en el mensual *La Nostra Terra*.

83 Segons una carta que envia el mateix Forteza a Vicens Furió el 16 de setembre de 1923. ACFS.

84 FORTEZA PIÑA, Guillem. *Pel ressorgiment polític de Mallorca*. Estampa Soler Prats. Palma de Mallorca. 1931. 357p. 8è.

85 El mateix mes de setembre de 1923, just després de la seva destitució, he trobat la primera referència a la seva malaltia que el conduirà prematurament a la mort al 1943. Més endavant veurem com aquesta malaltia serà importantíssima per entendre el desenvolupament del seu treball. El 27 de setembre Guillem Forteza és fora per qüestions de salut –possiblement a Barcelona–, Miquel Fullana reb una carta on li diu "De salut estic millor, encara que el metge m'aconsella que *tenga cuidado* en no passar-me en qüestió de treball." Segons correspondència de 27 de

55. Seqüència de fotografies de Guillem Forteza passejant per Barcelona. ABFP

56. Guillem Forteza. 18 de novembre de 1929. AMF

GUILLEM FORTEZA ERUDIT

Guillem Forteza és un dels grans erudits mallorquins que ha donat el segle XX. Nascut en un ambient benestant i culte, forma part d'una generació cultivada, polifacètica i sàvia. Els seus coneixements són d'un abast inimaginable. La seva curiositat el porta a aprofundir en infinits camps de saber. La literatura, la política, la història, la música, la filosofia o l'arquitectura, formen un inmens poliedre de coneixement.

Entre els seves carpetes i papers, podem trobar-hi innumerables estudis sobre les matèries més diverses.⁸⁶ La seva biblioteca és inabastable.⁸⁷ Forteza coneix els clàssics, ja siguin filòsofs com Plató, Aristòtil i Sèneca, historiadors com Heròdot, polítics com Demòstenes i Ciceró, o literats com Homer, Plini i Tàcit. Forteza estudia l'obra filosòfica de Ramon Llull, la de Sant Agustí, la de Sartre i la de Hegel, però també la dels seus contemporanis, Spengler, Ortega y Gasset, Eugeni d'Ors i Unamuno. Forteza és coneixedor dels viatges de Jovellanos, de l'Arxiduc Lluís Salvador i de Santiago Russiñol. Llegeix l'obra de Lenin, de Marx i de Hitler. Forteza aprofundeix en la Bíblia, però també en el Koran. Forteza cita a Maeterlink, Shakespeare i Nietzsche. Coneix la literatura de Zola, de Balzac, de Flaubert, de Tolstoi i de Voltaire. Reprodueix Ausiàs March i Jacint Verdaguer. Forteza estudia els assaïjos de Ruskin, d'Adorno, de Rubió i de Le Corbusier. I, evidentment, també llegeix l'obra dels seus companys: Llorenç Ribera, Costa i Llobera, Joan Alcover, Marià Aguiló, Josep Bautista i Miquel Ferrà.

Però Guillem Forteza no pren part de la cultura tan sols desde la passivitat de la lectura i l'estudi. Forteza participa molt activament en les discussions i polèmiques del dia a dia, més efusivament en les que apareixen al voltant de la ciutat de Palma. Forteza intervé intensament en el debat que sorgeix arran del nou eixample de Palma i de les intervencions que s'han de fer dins el seu casc antic. Són especialment sonades les dues discussions que apareixen sobre la Seu de Palma que el porten a enfrontar-se, respectivament a Gaspar Bennàssar i a Joan Rubió i Bellver. La primera sorgeix arran del projecte de les noves escalinates del Mirador⁸⁸ que s'han de construir al peu de la Catedral. Aquesta discussió, que enfronta el projecte de Forteza

setembre de 1923. ACFS.

⁸⁶ La majoria d'aquests són inèdits i inacabats. Es troben manuscrits en petites llibretes i retalls de paper. La lletra és minúscula i de difícil lectura. ACFS.

⁸⁷ En un intent inacabat de catalogar la seva biblioteca, s'enumeren un total de 1.910 llibres. El llistat bibliogràfic propietat de Guillem Forteza es cataloga l'any 1946, després de la mort de l'arquitecte i per ordre del seu germà Miquel. ACFS.

⁸⁸ El projecte de Guillem Forteza és elaborat l'any 1921 en col·laboració amb l'arquitecte català Josep Massó.

57. Guillem Forteza sempre ben relacionat amb l'església

58. Guillem Forteza de visita d'obra

amb la proposta de Bennàssar, s'allarga més de cinc anys i ocupa les pàgines de les publicacions locals⁸⁹ i, fins i tot, nacionals.⁹⁰ La segona l'enfronta dialècticament amb Joan Rubió i Bellver, col·laborador d'Antoni Gaudí. Forteza, en una conferència,⁹¹ critica obertament les obres de reforma de la Catedral. Això obre un violent debat entre els dos arquitectes⁹² que manifesten les seves oposades opinions sobre la premsa local.⁹³ Forteza li discuteix àmplia i raonadament les seves intervencions, en especial la de la trona de l'Evangelí i, anys més tard, la de l'envidrament dels finestrals.⁹⁴

Les seves dots d'orador sumades a la seva erudició el porten a fer parlaments arreu del territori de parla catalana, especialment a Barcelona i Palma, però també arriba a fer una conferència a París⁹⁵ i també a Saint-Emilion.⁹⁶ La temàtica de les xerrades és ben variada. Pel que fa a l'arquitectura pot estar parlant dels porxos i volades gòtiques dels palaus mallorquins o de les innovacions de la nova arquitectura, de les característiques dels edificis escolars o de la funció social de l'arquitectura, de la Llonja de Guillem de Sagrera o de la urbanització de Palma. La riquesa de continguts és notable. Forteza mai deixa d'estudiar i aprofundir en l'estudi del passat. És representatiu que l'any 1941, als vint-i-cinc anys de carrera professional, publiqui un llistat de vint-i-set estudis i treballs que aleshores té en preparació.⁹⁷ Entre el mes de desembre de 1941 i el

⁸⁹ FORTEZA PINYA, Guillem. "Explicación del proyecto de Escalinatas del Mirador patrocinado por la Liga d'Amics de l'Art y aprobado por el Ayuntamiento de Palma en 1922." *Por el decoro artístico de Palma*. Boj de E. C. Ricart. Imprenta Marqués Arbona. Sóller. 1926.

⁹⁰ FORTEZA PINYA, Guillem. "La casita del mirador." *El Sol*. Madrid. 30 abril 1926.

⁹¹ FORTEZA PINYA, Guillem. "Sobre la reforma de la Seo. (Notas críticas sobre la restauración de la Catedral de Mallorca)." *La Última Hora*. Palma de Mallorca. 22 desembre 1922. (Conferència llegida al Museu Arqueològic Diocesà al desembre de 1922. Datada de 6 desembre 1922).

⁹² Entre la documentació de Guillem Forteza hem pogut localitzar, retallats i enganxats sobre fulls de paper, l'article de Joan Rubió i Bellver "Algunes observacions sobre la Seu de Mallorca" dividit en cinc parts i publicat en dies diferents. També hi hem pogut trobar l'article "Alrededor de una conferencia" escrit pel prevere Joan Quetglas el dia 15 de desembre de 1922.

⁹³ FORTEZA PINYA, Guillem. "Sobre la reforma de la Seo. Carta abierta. Sr. D. Juan Rubió y Bellver, arquitecto". Document Inèdit.

⁹⁴ FORTEZA PINYA, Guillem. "Els finestrals de la Seu." (editorial) *La Nostra Terra*, I, n° 2. Mallorca. Febrer 1928. pp.40-41. "Los ventanales de la catedral." *El Día*. VIII. Palma de Mallorca. 2 febrer 1928. "Los ventanales de la catedral." *El Día*. VIII. Palma de Mallorca. 11 febrer 1928. "Els finestrals de la Seu." (Editorial) *La Nostra Terra*, II, n°13. Mallorca. Gener 1929. p.2. "Un altre finestral." (Editorial) *La Nostra Terra*, II, n° 15. Mallorca. Març 1929. p.82.

⁹⁵ FORTEZA PINYA, Guillem. "Arquitectura gòtica catalana. Les llotges de comerç." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Tom XXV, n° 638-639. Palma de Mallorca. Gener-març 1934. pp.1-13. Text català de la conferència llegida a l'Institut d'Art i Arqueologia de la Universitat de París el 27 de febrer de 1934.

⁹⁶ FORTEZA PINYA, Guillem. *Influences françaises dans l'architecture de Majorque pendant son royaume privatif*. Conferència. 15 juliol 1934. (Conferència donada al Congrés d'Arquitectura d'Aquitania, Saint-Emilion.)

⁹⁷ La majoria d'aquests treballs mai s'arribaran a publicar. Apareixen enumerats a: FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 - 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca*. Vda. de Soler Prats Imp. Palma de Mallorca. 1941. pp.57-79.

59. Guillem Forteza

60. Guillem Forteza de dinar a Ca's Català. 6 d'abril de 1934

mes de juny de 1942, dóna una lliçó mensual com a professor de l'Escola Superior d'Arquitectura de Madrid, sota el títol genèric *Curso de Estética aplicada a la Construcción*.⁹⁸

Forteza també es cultiva viatjant⁹⁹ i participant de diversos congressos d'arquitectura i d'urbanisme. Assisteix, per exemple, al XIII Congrés Internacional d'Habitació i Urbanisme celebrat a Berlín el 1931, al I Congrés d'Arquitectes en Llengua Catalana celebrat a Barcelona el 1932 o al Congrés d'Arquitectura d'Aquitània celebrat a Saint-Emilion el 1934.

Els seus amplíssims coneixements i la seva insuperable capacitat li permeten poder mantenir una xerrada política amb el president Cambó¹⁰⁰ a l'hora que prepara una conferència sobre la Sagrada Família,¹⁰¹ pot acabar la carrera d'arquitectura el mateix temps que organitza uns Jocs Florals,¹⁰² pot ser batle de Palma¹⁰³ mentre és arquitecte diocesà de Mallorca,¹⁰⁴ o pot participar en la redacció de l'estatut d'autonomia¹⁰⁵ al mateix temps que porta a Le Corbusier de visita per Ciutat.¹⁰⁶

Guillem Forteza és un personatge polièdric, un arquitecte d'amplíssims horitzons, un individu de vasta saviesa enciclopèdica.

⁹⁸ FORTEZA PINYA, Guillem. *Ibidem*. p.72.

⁹⁹ Veure el capítol "ALTRES ABSÈNCIES: ELS VIATGES" d'aquest mateix treball.

¹⁰⁰ Em refereixo a l'intercanvi de correspondència que mantenen Forteza i Cambó l'any 1917 arran de la creació del Centre Regionalista de Mallorca. ACFS.

¹⁰¹ Em refereixo a la que dóna el dimarts i dimecres Sant de 1915 en el Círculo de Obreros Católicos, amb el títol *El templo de la Sagrada Familia*. Conferència idèntica citada per FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit.* p.57.

¹⁰² El 7 d'octubre de 1917 es celebren els Jocs Florals a Palma, organitzats per J. Mª Casacuberta, J. Estelrich o G. Forteza entre d'altres. El secretari és Josep Mª Tous i Maroto, el president Miquel dels Sants Oliver i els vocals Gabriel Llabrés, Magí Morera, Lluís Nicolau d'Oliver i Joan Rosselló de Son Fortesa. En el mateix instant de la celebració Guillem Forteza és a Barcelona preparant l'entrega del seu darrer projecte de la carrera.

¹⁰³ El 12 de gener de 1923 Guillem Forteza és nomenat, per Reial Ordre, batle de Palma pel Partit Liberal Dinàstic.

¹⁰⁴ El 31 de juliol de 1919 Guillem Forteza és nomenat Arquitecte Diocesà de Mallorca.

¹⁰⁵ FORTEZA PINYA, Guillem. "Avantprojecte d'Estatut de les Illes Balears." *La Nostra Terra*, IV, n^o42. Mallorca. Juny 1931.

¹⁰⁶ JAUME, Magdalena; MAYOL, Jaume; MORANTA, Rafel; QUETGLAS, Josep. *Le Corbusier a Mallorca. 1932*. Exposició. Demarcació de Mallorca del COAIB. Conselleria d'Habitatge i Obres Públiques del Govern de les Illes Balears. 2009.

61. Bartomeu Forteza Aguiló, pare de l'arquitecte Guillem Forteza. Dibuix de Miquel Fullana

62. Aina Pinya Cortès, mare de l'arquitecte Guillem Forteza

63. Guillem Forteza Pinya de nin. Foto Truyols

GUILLEM FORTEZA ARQUITECTE

Guillem Forteza Pinya neix a Palma de Mallorca el dia 9 de març de 1892. És fill de Bartomeu Forteza Aguiló¹⁰⁷ i Aina Pinya Cortès.¹⁰⁸ El seu pare mor molt jove, el 1901,¹⁰⁹ quan en Guillem tan sols té nou anys. Altre sort correrà la seva mare, donya Aina,¹¹⁰ que viurà més de cent anys.¹¹¹ El seu pare és molt aficionat a la música, toca el piano i l'harmònim i és un entusiasta de l'òpera.¹¹² Es treu la carrera de notari a València. Un títol que mai arriba a exercir, ja que tota la vida treballarà com a banquer al Crèdit Balear. Don Bartomeu Forteza Aguiló té també unes excel·lents dots per al dibuix, heretades, segons pareix, de l'avi Ignasi "Ceba".¹¹³ La seva mare, Aina, és una pubilla rica, que hereta un extens patrimoni d'una sèrie de ties fadrines.¹¹⁴ Donya Aina es converteix en la cap de família, serà una persona amb una personalitat molt definida, una figura rígida i forta –física i mentalment–, que governarà la casa.¹¹⁵ Donya Aina Pinya Cortès, al llarg de la seva dilatada vida, esdevé un autèntic arxiu vivent de personatges i remembrances.¹¹⁶

107 El pare de Guillem Forteza, Bartomeu Forteza Aguiló, neix el 7 de juliol de 1854 (el mateix any que Miquel Costa i Llobera i Joan Alcover i Maspons), és fill de Miquel Forteza i Pepa Aguiló, que tenen dos fills més, la tia Laura i el tiet Ignasi. Inicialment, però, l'avi de Guillem Forteza, Miquel Forteza, havia estat casat amb Aina Valentí amb qui havien tingut dues filles: la tia Maria i la tia Rosa.

108 La mare de Guillem Forteza, Aina Pinya Cortès, neix l'11 d'agost de 1862, és la única filla del matrimoni format per Guillem Pinya Forteza i Maria Lluïsa Cortès Aguiló.

109 Concretament el 17 de desembre de 1901, a causa d'una congestió pulmonar, un problema aparentment sense importància que es veié agreujat per la debilitat causada per tres anys de colitis.

110 Els familiars amb qui he pogut contactar l'anomenen "la senyora àvia".

111 Concretament morirà l'any 1964, als cent-un anys.

112 FORTEZA STEEGMANN, Felisa. "Aspectes biogràfics i familiars." *El Mirall*, nº61. Palma de Mallorca. Març-abril 1993. p.31.

113 "El meu pare, que era un bon dibuixant i que tenia una lletra esplèndida, degué treure aquestes dots de l'avi Ignasi Ceba, lo mateix que en Guillem." FORTEZA PINYA, Miquel. "El centenari de mon pare", *Del meu temps*. Volum II. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Marian Aguiló, nº27. Barcelona. 1998. p.54.

114 Posseeix, entre d'altres coses, l'Hort de Sant Llätzer, avui part alta del carrer Aragó, Faust Morell i el carrer de Sant Llätzer –on Forteza i Fullana hi construïren alguns dels seus projectes, entre d'altres la casa del mateix Miquel Fullana–. Part també de l'Hort és l'actual Plaça de les Columnes –també projectada per Guillem Forteza–. FORTEZA STEEGMANN, Felisa. "Aspectes biogràfics i familiars." *Op.cit.* p.31.

115 És força representativa l'anècdota que m'han contat repetides vegades els seus familiars: a principis dels anys trenta en Guillem ingressa al Rotary Club –el germà petit de la masoneria com l'anomenen alguns–. La seva mare, amb qui viu, quan s'assebenta del fet l'agafa per les espatlles i li diu: "Mentre estiguis dins aquesta secta, no tomaràs a jeure a ca nostra!" A en Guillem no li queda més remei que, aquell mateix dia, anar-se a donar de baixa del Club.

116 BATLLORI MUNNÉ, Miquel. *Galeria de personatges. De Benedetto Croce a Jaume Vicens Vives*. Editorial Vicens-Vives. Barcelona. 1975. "Anna Pinya i Cortès, traspassada, ja centenària, el 1964, era un arxiu vivent de recordances sobre la vida i els personatges de Mallorca. Agermanava les tradicions de la ciutat amb les de la pagesia: de Santa Maria del Camí –on visqué de petita i on conegué el rector Caldentey, mort en fama de santedat–, de Sineu i Lloret de Vistalegre, on tenia possessions rurals, sàviament administrades. Els anys no li esmortiren ni la vivacitat

64. Miquel Forteza Pinya, enginyer de camins, historiador, poeta i germà major de l'arquitecte Guillem Forteza

65. Guillem Forteza Pinya

66. Bartomeu Forteza Pinya, enginyer agrònom, crític literari, escriptor i germà petit de l'arquitecte Guillem Forteza

67. Pati de la casa de la família Forteza Pinya al carrer de Sant Bartomeu de Palma. AM

En Guillem és el segon¹¹⁷ de tres germans. El major, de nom Miquel, serà enginyer de camins i treballarà a Barcelona com a encarregat d'obres de l'estació de tren de Passeig de Gràcia.¹¹⁸ També col·laborarà en la construcció de l'airosament corbada estació de França.¹¹⁹ Amb els anys es convertirà en el cap d'Obres Públiques de la província de Balears. Miquel Forteza combinarà l'activitat més tècnica amb la més humanística. En aquest sentit, destaca la seva vessant de poeta¹²⁰ i historiador.¹²¹

El germà petit, de nom Bartomeu, es llicenciarà com a enginyer agrònom a Madrid. Però destacarà, sobretot, per la seva labor com a crític literari i com a escriptor. Des de ben jove i fins a la fi dels seus dies publicarà nombrosos articles a la premsa mallorquina, així com diferents llibres en els que es debatran els grans temes del pensament occidental de la primera meitat del segle XX i on es deixarà entreveure el seu pensament liberal, el refús als totalitarismes i el seu gust per l'estètica classicista de la generació regionalista.¹²²

Guillem Forteza Pinya és de família xueta.¹²³ Aquesta situació, a la Mallorca de principis de segle XX, encara té unes condicions ben especials.¹²⁴ Tot i que amb el tombant de segle, coincidint amb l'enderroc de les muralles de Ciutat, els prejudicis contra els xuets comencen a desaparèixer, aquests continuen patint una forta discriminació social, legal, política i religiosa, que els manté irremeiablement aïllats dins el seu gueto, el call de Ciutat. Els Forteza Pinya viuen al número 17 del carrer de Sant Bartomeu de Palma. De petit, en Guillem

ni la memòria, l'una i l'altra verament prodigioses."

¹¹⁷ Realment és el tercer, ja que entre en Miquel i en Guillem neix un altre germà que mor en el part. FORTEZA PINYA, Miquel. "Del centenari de ma mare". *Del meu temps. Cit.* Volum II. p.139: "Després de mi, va néixer un altre al·lot, que morí en el part. Ma mare cada any per l'agost es recordava d'ell."

¹¹⁸ Segons es desprèn de la correspondència enviada per Josep Maria Jujol el 4 de març de 1924. ACFS.

¹¹⁹ BATLLORI MUNNÉ, Miquel. *Records de quasi un segle.* Quaderns Crema. Barcelona. 2000. p.158.

¹²⁰ Com a poeta destaquen els seus llibres *L'estela* (1919), *L'últim recer* (1935), *Ressons* (1951) i *Rosa dels vents* (1960) amb traduccions d'Oscar Wilde i Edgar Allan Poe. També podem apuntar alguns llibrets d'òpera com *Nuredduna* (1947), *El Castell d'Iràs i no Tornaràs* (1955) o *Santah* (1955).

¹²¹ Com a historiador destaca per damunt de tot el seu llibre *Els descendets dels jueus conversos de Mallorca. Quatre mots de la veritat* (1966).

¹²² Entre els seus principals llibres podem apuntar: *Roses de França* (1953), on es recullen diferents traduccions poètiques franceses, *Espectroscopio* (1954), que recull gairebé dos-cents articles publicats anteriorment per ell mateix, o el poemari *Dansa de les hores* (1955).

¹²³ Els xuets són, a Mallorca, els jueus conversos. El nom deriva de la paraula xueta (llegit *xueta*), greix del porc. Els jueus conversos, per demostrar el seu cristianisme, menjaven xueta i els cristians els feien befa anomenant-los xuets. Les famílies xuetes queden reduïdes als quinze llinatges següents: Aguiló, Bonnin, Cortès, Forteza, Fuster, Martí, Miró, Picó, Pinya, Pomar, Segura, Tarongí, Valentí, Valleriola i Valls. Fins ben entrat el segle XX, únicament mantenien relacions de consanguinitat entre ells, com podem comprovar amb els llinatges dels pares i avis de Guillem Forteza.

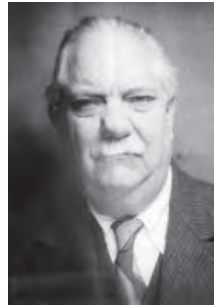
¹²⁴ FORTEZA PINYA, Miquel. *Els descendets dels jueus conversos de Mallorca. Quatre mots de la veritat.* Editorial Miramar. Palma de Mallorca. 1966.

68. Rafael Masó Valentí

69. Josep Goday Casals

70. Pere Domènech Roura

71. Francesc de Paula Nebot Torrens

72. Adolf Florensa Ferrer

freqüenta les finques de Sa Rota i del Rafal¹²⁵ i la família, de fermes creences religioses,¹²⁶ es relaciona amb els més alts nivells del clero mallorquí. “A ca seva, del padrí Cortès, a Son Vich, o al Rafal, hi anaven a dinar el bisbe Nadal o a passar temporades els canonges de la Seu, com en Bardolet: té el seu encant aquesta societat mallorquina, si haves nascut al nivell adequat, que s’inscrivía socialment en el vell règim, vista així, per un senyor xueta, enginyer racionalista, poeta i catòlic; és com un brodat antic.”¹²⁷

Així doncs, Guillem Forteza creix en un ambient tan benestant i cristià, com discriminat i reprimat. El mes de juny de 1908, amb setze anys, acaba els estudis de batxiller a l’Institut de Palma. Posteriorment es desplaça a Barcelona per estudiar arquitectura. “La estancia de Forteza en Barcelona como estudiante coincidió con los últimos años de la época que podríamos llamar heroica de la arquitectura catalana, época de los ilustres investigadores (Gudiol, Puig i Cadafalch) y la de las grandes colecciones de arte (Plandiura, Santiago Rusiñol).”¹²⁸ Els seus anys d’estudiant coincideixen amb els del *Glosari* de Xènius i els de l’eclosió noucentista –Josep Carner, Francesc d’Assís Galí, Jaume Bofill o dels arquitectes Josep Pijoan, Rafael Masó, Josep Goday o Josep Maria Pericàs¹²⁹–. El Noucentisme neix com a antònim del Modernisme. El Noucentisme s’oposa frontalment als conceptes modernistes. El Noucentisme, contra l’exotisme bohemí del modernisme, reclama l’ordre clàssic i la cohesió social. El Noucentisme proposa el retorn al llenguatge clàssic, a la mesura, al sentit comú i a l’ordre. Guillem Forteza coincideix a l’escola amb Adolf Florensa (1914)¹³⁰ o amb Nicolau Maria Rubió i Tudurí (1916), Cèsar Martinell (1916), Francesc Folguera (1917), Jaume Mestres Fossas (1918),

¹²⁵ Són dues finques, d’una i altra branca de la família Forteza Pinya. La primera és l’anomenada Rota d’En Palerm, al terme municipal de Lloret de Vistalegre, la segona és el Rafal, situat a les afores de la ciutat de Palma i recentment enderrocat. En podem trobar nombroses referències a: FORTEZA PINYA, Miquel. *Del meu temps*. Cit.

¹²⁶ Unes creences cristianes que el propi Guillem Forteza s’encarrega de subratllar. Tal i com ens recorda el seu íntim amic Josep Sureda Blanes –Miquel Batllori ens recorda la relació d’amistat que existeix entre la tríada dels germans Forteza Pinya i la dels germans Sureda Blanes–: “La tendencia irresistible de Guillermo Forteza hacia la espiritualidad, que la primera publicación que salió de su pluma fue precisamente una traducción de San Bernardo: «El amor de Dios».” SUREDA BLANES, Josep. “Guillermo Forteza”, *Guillermo Forteza, arquitecto*. Impremta Mossèn Alcover. Palma de Mallorca. 1946. p.2.

¹²⁷ SEGURA BONNÍN, María Antònia. “Miquel Fortesa i la identitat xueta”. *Segell*, n°1. Leonard Muntaner, Editor. Palma de Mallorca. Juli-Desembre 2005. p.106.

¹²⁸ ALOMAR ESTEVE, Gabriel. “El arte de Guillermo Forteza”. *Guillermo Forteza, arquitecto*. Impremta Mossèn Alcover. Palma de Mallorca. 1946. p.13.

¹²⁹ Representen una generació coherent que d’alguna manera comença a identificar-se amb els ideals noucentistes, amb tota la càrrega política que el moviment comporta. Recordem que Josep Goday serà l’homòleg de Guillem Forteza en el territori català. Goday serà arquitecte municipal de Barcelona i arquitecte cap de la Comissió de Cultura, des d’on construirà un bon grapat d’edificis escolars. Goday s’oposa a l’exhuberència dels modernistes, practicant una arquitectura eficaç i sensata.

¹³⁰ Entre parèntesi s’anota l’any de titulació.

73. Josep Mª Rubió i Tudurí

74. Cèsar Martinell Brunet

75. Francesc Folguera Grassi

76. Jaume Mestres Fossas

77. Antoni Puig Gairalt

Ramon Reventós (1918), Antoni Puig Gairalt (1918) o Juan Bergós (1918).¹³¹ "Gairebé tots són alumnes de Francesc Galí, i la seva obra està lluitant sempre entre els aïllats contactes amb l'avantguarda i la submissió a un retorn classicista."¹³² Els seus companys de carrera conformen una generació culta, d'àmplies facultats i coneixements multidisciplinars. Tots ells són personatges amb una ànima plural i es mouen entre dos móns: el del retorn als llenguatges clàssics i el de la vanguardia.¹³³

Guillem Forteza acaba la carrera el mes de novembre de l'any 1917.¹³⁴ Aquest sol fet ja el situa, dins l'àmbit balear, en una posició indiscutiblement particular. Desde 1917 hem de retrocedir més d'una dècada per trobar l'arquitecte que el precedeix cronològicament. És Francesc Roca, titulat a Madrid al 1906. Roca és el més jove de la primera generació d'arquitectes mallorquins. Un grup que encapçala Gaspar Bennàzar (1899) i el segueixen Jaume Aleñà (1900), Josep Alomar (1905), Guillem Reynés (1905) i el mateix Francesc Roca (1906). Tot aquest primer grup d'arquitectes estudia a Madrid. L'excepció, parcialment, és Guillem Reynés que, després d'estudiar uns anys a la capital, es treu el títol a l'escola de Barcelona. Ells seran els arquitectes que edificaran el nou eixample de Palma. Unes intervencions que seran criticades pel propi Forteza¹³⁵ i d'altres intel·lectuals¹³⁶ com a producte confús i poc arrelat. Seran projectes situats entre l'eclecticisme i l'historicisme.

¹³¹ *Exposició commemorativa del centenari de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. 1875-76/1975-76. Op.cit. p.288.*

¹³² Retinguem aquesta observació. BOHIGAS, Oriol. "En la mort d'Adolf Florensa". *Adolf Florensa*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Centre de Documentació. p.26. (Publicat originalment a Destino, 10 d'agost de 1968).

¹³³ Per exemple Nicolau Maria Rubió i Tudurí fa el primer edifici racionalista de Barcelona –els locals de Ràdio Barcelona al Tibidabo–, al mateix temps que escriu llibres contraris a les idees de Le Corbusier.

¹³⁴ Cal recordar que, administrativament, obté el títol a principis de 1918.

¹³⁵ "No es pot dir, certament, que la generació passada a Mallorca s'hagi esforçat menys que l'actual per assolir un prestigi en l'altra cultura. El fet és, però, que romania desvinculada de tot lo que tenia relació amb la anomenem-la arquitectura d'aquell temps. Mentrestant les grans figures literàries forjaven llur mestratge –que de vegades traspassava les fites de les ordinàries possibilitats humanes– s'aixecaven aquests edificis que veim per aquí, producte d'una confusió mental; i s'ha de dir així per invocar una espècie d'irresponsabilitat per part dels autors, els quals, degut al lamentable mecanisme de l'ensenyança pública al·lovers imperant, es trobaren, *malgré eux*, amb el monopolis de la construcció. Si jo digués, per exemple, que "Horacianes" i la façana del Montepío són coses del mateix temps, n'hi hauria per fer tornar ximple a qualsevol." FORTEZA PINYA, Guillem. "Les innovacions en l'arquitectura." *La Nostra Terra*, I, nº 8. Mallorca. Agost 1928. p.314.

¹³⁶ "Temps a venir jo no dubt que'ls tratadistes de la arquitectura, al parlar de la dels nostres temps, tan deplorable, esmentaran una mena d'edificacions sense mica de rastre de bon gust, pretenciosament vistoses, d'una terrible insolència mossona, que anomenaran arquitectura d'*ensanche*. I la anomenaran així en contraposició a les mostres d'una arquitectura corrent, humil, vulgar si's vol, però a les obres de la qual, d'una originària i sincera discreció, el temps amb la ajuda del sol i la serena ha donat aquell encant que les fa passar sense ofendre, quant no ofereixen un agradable repòs a la mirada. [...] En la tradició artística de les ciutats –i cada ciutat té la seva– els *ensanches* han estat una fatal solució de continuïtat. I així han sortit ells. Exposició de mostruositats arquitectòniques, coloraines i estridències d'un fulminant nihilisme artístic, mesquineses a la mode, vestigis de les làmines d'una vulgar revista estrangera, tot aliniat, –terriblement aliniat, això si– en un conjunt en el qual en và hom cercaria una mínima mostra de cosa *graciosa*, de les que's troben sovint, insospitadament, en qualsevol carreró dels barris vells." FERGUS (pseudònim de

78. Gaspar Bennàzar i Moner. Magatzems "El Àgulla". 1908

79. Jaume Aleñà i Josep Alomar dirigeixen l'Institut Ramon Llull. 1912-1916

80. Guillem Reynés Font. Cine Moderno, inaugurat el 1916

81. Francesc Roca Simó. Ca'n Segura. 1907

També fan, la majoria, alguna incursió en el modernisme, tan de moda en la Mallorca d'aquells moments a causa dels nombrosos arquitectes catalans que es troben treballant a l'Illa.¹³⁷

D'altra banda, al voltant dels anys vint apareix un altre grup d'arquitectes. Es titulen a partir del 1919 i la majoria ho fa a l'escola de Barcelona. Són estudiants educats en la postguerra, que ja han sentit a parlar de l'arquitectura racionalista o del moviment modern. Són arquitectes que inicien la seva pràctica dins la dècada dels anys vint i que podem identificar més clarament amb l'arquitectura racionalista. Aquest segon grup l'integren: Carles Garau (1919), Josep Olesa (1923), Enric Juncosa (1927), Francesc Casas (1929), Guillem Muntaner (1934), Gabriel Alomar (1934) i Antoni Roca (1935).¹³⁸

Així doncs, en l'interval de tretze anys que va del 1906 al 1919, Guillem Forteza és l'únic arquitecte de les Balears que obté el títol. Es converteix, per tant, en un cas de notable interès. Forteza serà l'arquitecte encarregat d'interpretar el paper de frontissa entre els vells eclèctics i els joves racionalistes. La seva obra reflecteix els canvis arquitectònics propis de l'època i ens explica com varen arribar a Mallorca els nous corrents europeus. Forteza és, segurament, la peça clau per entendre bona part de la panoràmica arquitectònica balear, mallorquina en concret, del moment.

Guillem Forteza serà un personatge polifacètic, ocupat i preocupat per la política i la cultura del seu poble. Però en l'àmbit arquitectònic, que ara ens ocupa, Forteza també exercirà nombrosos càrregos. El 31 de juliol de 1919 serà nomenat Arquitecte Diocesà de Mallorca,¹³⁹ el 1920 treballarà com a professor a l'Escola d'Arts i Oficis de Palma,¹⁴⁰ el 8 d'abril de 1926 serà nomenat Acadèmic de la Provincial de Belles Arts a les Balears, el 16 de maig de 1928 esdevé membre de la Real Acadèmia de Belles Arts de San Fernando¹⁴¹ i, com a tal, Vocal de la Comissió Provincial del Monuments Històrics i Artístics, el 24 de juliol de 1931 serà nomenat

Joan Pons i Marquès). "De l'Art. Arquitectura ciutadana". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº35. Palma de Mallorca. 31 agost 1918. p.3.

¹³⁷ ALCOVER, Manuela. "L'impacte del modernisme a les Illes". *Lluc*, nº660. Palma de Mallorca. 1976. pp.12-14. SEGÚ AZNAR, Miquel. *El Modernisme en les Illes Balears. Arquitectura i Decoració*. Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, Direcció General d'Arquitectura i Habitatge. Palma de Mallorca. 2000.

¹³⁸ SEBASTIÁN LÓPEZ, Santiago; ALONSO FERNÁNDEZ, Antonio. *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*. Estudio General Luliano. Palma de Mallorca. 1973. SEGÚ AZNAR, Miquel. *La arquitectura contemporánea en Mallorca: 1900-1947*. Universitat de les Illes Balears, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears. Palma de Mallorca. 1990.

¹³⁹ El 24 de juliol de 1919 José Bahamonde, aleshores ministre de Gràcia i Justícia, envia una carta a Guillem Forteza en la qual es parla del seu imminent nomenament com a Arquitecte Diocesà de Mallorca. ACFS. Des d'aquest càrreg d'Arquitecte Diocesà projectarà els seus primers edificis rellevants, com l'església del Molinar o la del Terreno.

¹⁴⁰ On coneixerà el jove estudiant Miquel Fullana que, amb el temps, es convertirà amb el seu delineant i mà dreta.

¹⁴¹ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Miquel Fullana i Llompart, l'art i l'home*. Treball inèdit entrevista a Miquel Fullana. Palma de Mallorca. 1995. p.30.

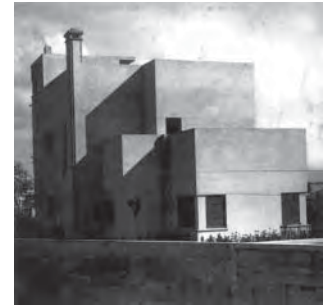
82. Carles Garau Tomabells. Casa Bonet. 1932

83. Josep Oleza Frates. Habitatges "Caja de Ahorros". 1932

84. Enric Juncosa Iglesias. Casa Ques. 1932

85. Francesc Casas Llompart. Casa Martínez Ribera. 1931

Delegat de Belles Arts a les Illes i el 1933 obtindrà la plaça d'Arquitecte Municipal de Palma.¹⁴²

Un fet marcarà, però, la seva trajectòria professional i la seva producció arquitectònica: el 4 de març 1921 serà nomenat Arquitecte Director de Construccions Escolars de l'Estat a Balears i Vocal Tècnic de la Junta Provincial de Primera Ensenyança.¹⁴³ Aquest càrrec el desenvoluparà al costat de l'Inspector de Primera Ensenyança Joan Capó Valdepardines i donarà peu a més de cent-vint projectes escolars. Aquests projectes seran els que utilitzarem per a guiar el present treball.

Tot i que la seva producció arquitectònica va molt més enllà, l'extensió cronològica de la carrera professional de Forteza és més aviat reduïda. Tan sols són vint-i-sis anys els que separen la seva titulació i la seva mort.¹⁴⁴ En canvi l'extensió quantitativa de la seva producció és inabastable.¹⁴⁵ Posats a fer una classificació esquemàtica de la seva obra aprofitarem la que al 1946 fa Gabriel Alomar: "Sin que puedan establecerse tres grupos de obras, hijas en absoluto de una influencia determinada, se notan en la labor arquitectónica de Guillermo Forteza tres estilos, fundidos con frecuencia en un mismo monumento: el que podríamos llamar gótico-catalán, del período escolar y de los primeros años profesionales; el mallorquín, de sus mejores tiempos; y el europeo, de sus últimos años, que dió frutos excelentes, y los hubiera dado más numerosos de no estar minada su salud por la más cruel de las enfermedades."¹⁴⁶ Per tant, podem fer un repàs de l'obra de Forteza dividint la seva producció en tres instants: un primer moment, relacionat amb els seus exercicis universitaris i continuat durant els primers anys de professió; un segon moment, més dilatat i on es concentra el gruix de la seva obra, consistent en la formulació i perfeccionament del Regionalisme mallorquí; i un tercer moment, directament relacionat amb els nous corrents europeus:

Els seus projectes elaborats durant els estudis denoten una influència directa de part dels professors. Aleshores, a l'escola de Barcelona i com a docents hi podem trobar Pere Domènech Roura, Francesc de Paula Nebot, Félix de Azúa o Eusebi Florensa. Aquest professorat assenyala "la represa de posicions acadèmiques

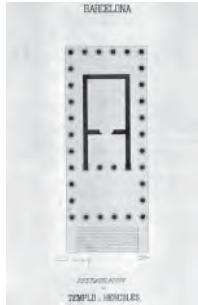
¹⁴² Substituint al difunt Gaspar Bennazar Moner. Mort a Barcelona durant el congrés d'arquitectes celebrat el mes de gener. BENNAZAR, María del Pilar; HOMAR ORDINAS, Antonia. "Vida y obra de Gaspar Bennazar". *Revista Balear*, a.VII, nº28-29. Palma de Mallorca. 1972. pp.6-13.

¹⁴³ Uns dies abans, el 28 de febrer de 1921, M. Giménez de la Residencia de Estudiantes de Madrid envia a Joan Capó la carta d'Antonio Flórez Urdapilleta –arquitecte Cap de la recent creada Oficina Técnica de Construcciones Escolares del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes– amb la proposta a favor de Guillem Forteza per al càrrec d'Arquitecte Director de Construccions Escolars a les Illes Balears. ACFS.

¹⁴⁴ Concretament del novembre de 1917, data de la titulació, al 22 d'octubre de 1943, data del seu traspàs.

¹⁴⁵ Per fer-mos una idea, tan sols a l'Ajuntament de Palma hi ha classificats gairebé dos mil expedients. AMPa.

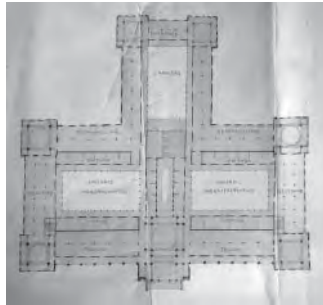
¹⁴⁶ ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "El arte de Guillermo Forteza". *Op.cit.* p.13.

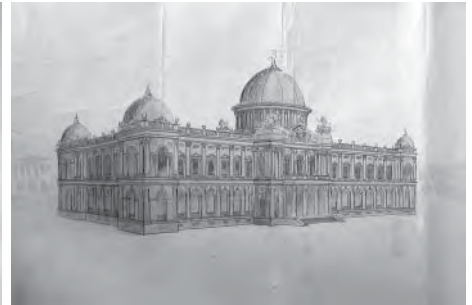
86. Guillem Forteza. Projecte d'estudiant. Restauració del Temple d'Hércules

87. Guillem Forteza. Projecte d'estudiant. Hospital per a mil cinc-cents malalts. Planta

88. Guillem Forteza. Projecte d'estudiant. Museu de Belles Arts. Planta

89. Guillem Forteza. Projecte d'estudiant. Museu de Belles Arts. Perspectiva

basades en el llenguatge del classicisme i en els seus procediments compositius. [...] Les biografies dels nous professors esmentats més amunt permeten adonar-nos que es tracta generalment de professionals lligats als sectors conservadors de la cultura del moment. [...] L'arquitectura que ells propugnen és, sobretot, una arquitectura antimodernista. Per als intel·lectuals de la segona dècada, a Catalunya, el modernisme és l'encarnació de totes les insuficiències i de tots els mals d'una cultura floresca, vuitcentista i particularista.¹⁴⁷ Aquest professorat és clarament identificable amb el classicisme, en certs instants perdut en un eclecticisme difós i, en el fons, més culte, basat en les normes d'un academicisme francès vagament barroc,¹⁴⁸ però sempre oposat al Modernisme. Aquestes seran doncs les principals característiques que podrem endevinar en les seves propostes ideades durant l'època d'estudiant. Coneixem quatre dels projectes elaborats per Forteza a l'Escola de Barcelona. Un d'ells està sense datar i consisteix en la restauració del Temple d'Hércules.¹⁴⁹ Al ser una reforma, aquest projecte ens dóna poques pistes, tot i que ens deixa veure la clara intenció de retornar al món clàssic. Es tracta, en tot cas, d'un templet molt senzill d'ordre compost, amb una sola *naos* central precedit d'un ampli *pronaos* i amb *peristasis* perimetral. Els dos següents exercicis que coneixem són del curs 1915-1916. Són projectes de nova planta. El primer consisteix en un hospital civil per a mil cinc-cents malalts.¹⁵⁰ La intervenció se situa a l'eixample barceloní. Forteza proposa un sistema pavellonari, tal i com acaba de fer Domènech i Muntaner a l'Hospital de Sant Pau. De fet, Forteza agafa la planta del pavelló tipus de Domènech i Muntaner i la trasllada al seu projecte. Un pavelló allargat, contingut entre un cap arrodonit, integrat per les sales de dia, i un cap major i rectangular que conté els serveis i comunicacions verticals. Forteza, però, distribueix aquests pavellons dins la parcel·la de manera diferent, adoptant les direccions marcades pels costats del solar. Sobre l'eix principal hi distribueix els pavellons més grans i, a banda i banda d'aquest eix, simètricament, hi col·loca els pavellons d'estada, distribuïts a portell. En el projecte de Forteza, cadascun dels pavellons és un petit edifici afrancesat, sempre coronat per una cúpula clàssica. L'altre exercici escolar del curs 1915-1916 és el d'un Museu de Belles Arts.¹⁵¹ La proposta s'ordena a partir d'una rígida simetria. La seva planta agafa forma de T i en cadascuna de les tres ales hi disposa un pati, al voltant del qual s'hi acomoden

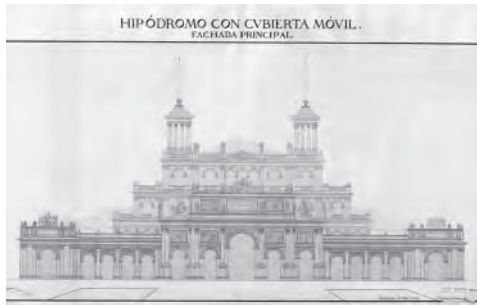
147 *Exposició commemorativa del centenari de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. 1875-76/1975-76. Op.cit. p.95.*

148 SOLÀ MORALES, Ignasi de. *Eclecticismo y vanguardia. El caso de la arquitectura moderna en Catalunya.* Editorial Gustavo Gili. Barcelona. 1980. p.163. Solà Morales en destaca la seva correspondència amb la tradició més culta i pretensament universalista de la ideologia noucentista.

149 *Restauración del Templo de Hércules / Guillermo Forteza y Piña.* -- Barcelona, [191-]. -- 2 plànols: tinta xina sobre paper. [PRO projecte:303295] SER:300713 C:cx 206-C 41 8. AETSAB.

150 El projecte és el tercer exercici del curs 1915-1916 i Forteza l'entrega el dia 20 d'octubre de 1915. ASAL.

151 El projecte és el quart exercici del curs 1915-1916 i Forteza l'entrega el dia 5 de novembre de 1915. ASAL.

90. Guillem Forteza. Projecte d'estudiant. Hipòdrom amb coberta mòbil. Façana principal. 91. Guillem Forteza. Projecte d'estudiant. Hipòdrom amb coberta mòbil. Perspectiva

les galeries. El projecte és marcadament monumental i la seva planta ens remet a les dels palaus francesos del barroc. En cadascuna de les sis arestes de l'edifici hi trobam una petita cúpula que les corona. A més, apareix una setena cúpula situada sobre l'eix de simetria i presidint l'entrada al museu. El seu aspecte exterior ens podria recordar el que anys després acabarà sient el cinema Coliseum (1923) de Francesc de Paula Nebot.¹⁵² Finalment, coneixem un altre projecte del curs 1916-1917. Es tracta d'un hipòdrom amb coberta mòbil.¹⁵³ Torna ser un edifici de traces clàssiques, ordenat a partir de dos eixos perpendiculars molt clars. La proposta organitza unes àmplies graderies al voltant de la zona de carreres. L'edifici agafa proporcions allargades, tot el seu perímetre està delimitat per la infinita repetició d'una mateixa arcada que, quan coincideix amb els eixos de l'estadi, es transforma amb un arc més important, coronat per un important frontis. La monumentalitat s'emfatitza fins al límit en els dos extrems més allunyats, ja que aquests són els principals punts d'accés i on les façanes principals es componen de varies plantes que es reulen a mesura que guanyen alçada i es rematen, en el punt més alt, amb dues torres. El barroquisme afrancesat de la proposta és notable. D'altra banda, en la secció es pot veure la cúpula altíssima que conforma l'espai central de l'edifici. Aquesta cúpula se sosté sobre finíssims pilars metàl·lics dels quals neixen els nervis també metàl·lics que la conformen. Al mateix temps, el centre de la cúpula es secciona horitzontalment permetent diverses entrades de llum en el punt més alt. Tot aquest espai agafa una lleugeresa que ens recorda alguns edificis industrials de les exposicions universals de finals del XIX.¹⁵⁴

Aquest primer instant es dilata durant els inicis de la seva carrera professional, si bé llavors el barroquisme es tranquil·litza i es simplifica, aproximant-se més al vessant noucentista representat per Goday i Puig i Cadafalch.¹⁵⁵ És llavors quan sorgeixen projectes com el de la Casa del Poble de Palma (1919)¹⁵⁶ o, més endavant, el Sanatori de Caubet (1928), en els quals, tot i la carregada ornamentació, el monumentalisme es

¹⁵² La presència de cúpules és una constant en l'arquitectura afrancesada de Francesc de Paula Nebot. Podem citar també la de la casa Carme Oliveres, al carrer Muntaner de Barcelona, que al 1918 li suposa una primera menció del Concurs anual d'edificis artístics de Barcelona, lliurats per l'Ajuntament.

¹⁵³ Hipòdrom con cubierta móvil / Guillermo Forteza y Piña. -- Barcelona, 1 de octubre de 1916. -- 4 plànols: tinta xina sobre paper + 1 croquis. [PRO projecte:303289] SER:300713 C:cx 132-C 14. AETSAB.

¹⁵⁴ També ens podria recordar l'edifici de l'estació de França de Barcelona, en el qual hi estarà treballant el seu germà Miquel, uns anys més tard.

¹⁵⁵ SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Guillem Forteza Piña". *La arquitectura contemporánea en Mallorca: 1900-1947*. Universitat de les Illes Balears, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears. Palma de Mallorca, 1990.

¹⁵⁶ LADARIA, Dolors. "Societat preturística. Estudi de l'edifici de la Casa del Poble projectada per Guillem Forteza, arquitecte". *El Mirall*, nº61. Palma de Mallorca. Març-abril 1993. pp.23-25.

92. La Casa del Poble. 1919

93. Sanatori de Caubet. 1928

94. Convent de les Religioses Saleses. 1922. ACFS

95. Església de les Religioses Reparadores. 1920

minimitza, les geometries es simplifiquen i comencen a despuntar certes referències a l'arquitectura tradicional mallorquina, amb elements com ara el pati central que trobam a la Casa del Poble.

Un capítol a part és el que mereix, en aquest primer moment, l'arquitectura religiosa. Recordem que al 1919 Guillem Forteza és nomenat Arquitecte Diocesà de Mallorca. Això fa que la seva producció en aquest camp sigui quantiosa. Aquests projectes es caracteritzen per un clar retorn a l'ordre clàssic, per la simplificació dels sistemes constructius i per la reducció dels elements decoratius. S'apliquen sistemes tradicionals d'organització d'edificis eclesiàstics. Forteza utilitza dos models clarament diferenciats:¹⁵⁷ per una banda, el de planta basilical de nau única, amb capelles entre els contraforts i cubrició de creueria¹⁵⁸ i, per l'altra, el que també és de nau única, però amb coberta amb artesonat de fusta a dos vessants recolzat sobre arcs diafragmàtics.¹⁵⁹ El primer model és el que trobam al desaparegut convent de les Religioses Saleses, projectat per Guillem Forteza l'any 1922.¹⁶⁰ I el segon tipus és el que representa l'església de les Religioses Reparadores, desenvolupat a partir de finals de l'any 1920 amb la col·laboració del delineant Antoni Jiménez.¹⁶¹ Tal i com apunta Miquel Seguí, existeixen dues obres que se separen d'aquests dos esquemes: l'església del Terreno¹⁶² i l'església del Molinar,¹⁶³ ambdues de 1924. En la primera, Forteza agafa com a model el de les esglésies barroques mallorquines del segle XVIII, que es caracteritzen pel planisme, la persistència de la rosassa com a record mitjàval i l'*amor vacui*, reduïnt l'ornamentació a la portalada, que es remata amb un

¹⁵⁷ SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Introducción a la arquitectura del regionalismo. El modelo mallorquín". *Estudis Baleàrics*, nº1. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. 1981. p.125.

¹⁵⁸ Que és l'esquema utilitzat en les esglésies conventuals mallorquines del segle XII. Aquest model és àmpliament repetit durant la primera meitat del segle XIV.

¹⁵⁹ Aquest model és molt utilitzat durant els primers anys de colonització, per la seva simplicitat en l'execució. Els seus exteriors presenten un aspecte molt senzill. Les façanes principals adapten el seu perfil a la doble vessant de la coberta. En molts casos a l'aresta més alta de la façana hi apareix un campanar de paret, que eleva l'alçada de coronació i remarca la façana principal.

¹⁶⁰ La primera pedra és col·loca a mitjan mes d'abril de 1922: "Hoy a las seis y media, con asistencia de las autoridades, se colocará la primera piedra del edificio de las monjas Salesas." *L'Almudaina*. Palma de Mallorca. Dimecres 12 d'abril de 1922.

¹⁶¹ Obra acabada durant l'any 1924.

¹⁶² El mes d'octubre de 1926 el vicari Llorenç Parera Galmés comença les obres d'ampliació de l'església d'El Terreno. Finalment el campanar projectat que havia de presidir la façana lateral de l'església no es construeix. El 8 de setembre de 1927 el bisbe Gabriel Llompart beneeix les obres de l'ampliació de l'església.

¹⁶³ La primera pedra de l'església del Molinar es col·loca el 20 de juliol de 1924. "La nova església del Molinar de Llevant (dedicada a la Mare de Déu del Remei) segons les anotacions que guard fou motivada perquè l'església vella situada en un antic solar de "Ses Figueres Baixes" construïda l'any 1855 s'havia tornada petita degut al creixement de la barriada. L'any 1923 la Sra Maria Ignàcia Cortès Aguiló, conscient del problema i en sufragi del seu espòs Tomàs Aguiló Forteza, va regalar el terreny necessari de la Finca "Son Fletxes" per a construir-hi la nova església. El projecte es va encarregar a l'arquitecte Guillem Forteza. La primera pedra es va posar el juliol de 1924 pel Bisbe Domènec Valls. La Benedicció i Inauguració va fer-se el 15 de juliol de 1928." Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

96. Església del Terreno. Obres iniciades el 1926

97. Església del Molinar. Obres iniciades el 1924

98. Escola Graduada de Sa Pobla. 1925. AAM

tester curvilini. En canvi en la del Molinar, Forteza parteix d'una planta basilical paleocristiana i la vesteix amb façanes neobarroques molt senzilles.¹⁶⁴

En un segon instant de la seva obra, fruit de la combinació de la seva ideologia política amb els seus amplis coneixements històrics de l'arquitectura, sorgeix l'arquitectura regionalista. Forteza procura crear una arquitectura que neixi de les arrels constructives del país i que, al mateix temps, doni resposta a les necessitats d'una societat moderna. L'arquitectura regionalista ocuparà la major part de la producció arquitectònica de Guillem Forteza i, com veurem més endavant, quedarà ben representada amb els projectes d'edificis escolars elaborats durant la dècada dels anys vint. Com a exemples més prototípics i més perfeccionats ens podem remetre als projectes de l'escola de Sa Pobla (1925), de Petra (1926), de Bunyola (1926), de Maria de la Salut (1927), de Vilafranca (1928) o de Binissalem (1928). Amb el temps el Regionalisme sofrirà un procés de simplificació i depuració, marcat per la sensatesa i la lògica constructiva.¹⁶⁵ Molts d'aquests projectes es caracteritzaran per la presència d'un pati central.

El Regionalisme d'aquest segon instant també s'evidencia en molts dels xalets projectats a principis dels anys vint. Destaquen la desapareguda casa Alzamora a Palma (1920),¹⁶⁶ el Palau de Marivent, projectat com a residència de Joan de Saridakis¹⁶⁷ a Calamajor (1924),¹⁶⁸ o la casa dels germans Ballester al Corb-Marí

¹⁶⁴ SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Introducción a la arquitectura del regionalismo. El modelo mallorquín". *Cit.* p.126.

¹⁶⁵ Un procés semblant al que Solà Morales ha destacat d'alguns arquitectes noucentistes catalans, companys de carrera del propi Forteza, com pugui ser Cèsar Martinell. "A lo largo de estas obras hay un evidente proceso de simplificación y suavización de los elementos componentes que, a nuestro juicio, marcarían cada vez más el gusto noucentista por la contención y la estabilidad compositiva. Al adoptar el procedimiento de origen sezesionista de mantener al exterior una mayor continuidad del muro, haciéndolo a menudo plano mediante el estucado blanco, los huecos tienden también a perfilarse linealmente sin triturar tanto la composición. Desaparecen las composiciones goticistas de almenas, remates y contrafuertes, para dejar paso a la silueta más ondulante y cerrada de las formas curvas. El parentesco olbrigtiano que ya puede encontrarse en Jujol está también en las suaves curvaturas enlucidas y en la continuidad que sobretodo con el uso de ladrillos aplanillados, se produce en las líneas de fuerza de los elementos estructurales. [...] Y es este mismo proceso lingüístico hacia la simplificación, hacia la máxima economía de medios el que, como contrapunto, queríamos señalar en algunas –pocas– obras que escapando a la tentación del neobarroquismo dan lo que nos parece nota clara del gusto noucentista." SOLÀ MORALES, Ignasi de. *Op.cit.* p.69. De l'amistat entre Martinell i Forteza en deixa constància el propi Martinell: "A los que convivimos con él unos años de Escuela y seguimos después en constante amistad..." MARTINELL, Cèsar. "Guillermo Forteza, Arquitecto". *Cuadernos de Arquitectura*. Any 4, nº7. Barcelona. Maig 1947.

¹⁶⁶ Situat a l'actual Avinguda Alexandre Rosselló. "Les obres es començaren l'any 1922. El mestre d'obres dels Alzamora era mestre Francesc Bujosa, d'Esporles, el qual vivia a Sóller. Per no haver d'absentar-se sovint d'allà on vivia, envià a Ciutat el seu encarregat de confiança mestre Joan Castelló, picapedrer experimentat." Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹⁶⁷ Pintor, col·leccionista i mecenes egipci, de família grega. Després de treballar a Xile com a enginyer de mines i acumular una important fortuna, s'estableix a Palma el 1923.

¹⁶⁸ L'encàrreg és de l'any 1923 i la construcció comença al 1924 i acaba al 1926.

99. Casa Alzamora i magatzems adjunts. 1920

100. Palau de Marivent. 1924

101. Casa dels germans Ballester. 1929

102. Casa del metge Ferrando. 1925

(1929).¹⁶⁹ Aquests tres projectes els podem definir simultàneament. Són grans palaus de planta regular, de tres pisos d'alçada, als quals se'ls afegeix un element torre situat en una de les seves arestes. Aquesta torre és rematada per un ràfec de fusta de llarga volada que sosté una coberta de teula àrab a quatre aigües. Les seves façanes s'esquitxen d'obertures de diferent tamany i composició, asimètricament distribuïdes a partir d'eixos verticals. Encara podríem afegir-hi un quart projecte, el de la casa del metge Ferrando a Montuïri (1925),¹⁷⁰ una casa de menys tamany que les anteriors on sembla que tan sols s'hagi construït la torre. Aquests projectes són hereus directes de les darreres propostes de Guillem Reynés, el primer artífex del Regionalisme mallorquí. En concret cal citar, obligatòriament, la Torre Cega, el palau construït a Cala Ratjada per la família March Servera. El palau projectat per Reynés l'any 1913 és també un volum regular de planta quadrada i de tres alçades que s'acompanya d'una torre situada sobre una de les seves arestes. Aquesta torre, com les de Forteza, també està rematada per un ampli ràfec de fusta llavorada que sosté una coberta de teula àrab a quatre vessants. La Torre Cega "es converteix en un referent tipològic de la vil·la o xalet del regionalisme, posteriorment anomenat estil mallorquí. De planta quadrada, l'espai interior s'organitza a partir d'un pati central."¹⁷¹ Aquest pati projectat per Guillem Reynés neix de les mateixes arrels¹⁷² que els patis que trobarem al llarg de l'obra de Guillem Forteza. L'obra de Reynés i la de Forteza estan, en aquest sentit, directament emparentades, i precisament aquest pati podria emparentar la casa de Reynés amb altres cases de Forteza, com la que projecta per Natasha Rambowa¹⁷³ a Cala Fornells o la que projecta a Son Homar a Valldemosa, ambdues organitzades al voltant d'un pati central. Guillem Forteza, com veurem més endavant, agafarà el relleu¹⁷⁴ de Reynés i convertirà

¹⁶⁹ Xalet per a Josep i Francesc Ballester Rullán, situat entre el Passeig Marítim i el carrer Joan Miró. L'obra s'acaba a principi de 1931. El constructor és mestre Mateu Barrera, amb qui Guillem Forteza manté una molt bona relació. Aquest coincideix moltes vegades amb l'escultor de pedra i elements ornamentals Miquel Sacanell. Ells dos són els que executen les obres del convent de les Saleses o del Palau de Marivent, entre d'altres.

¹⁷⁰ MAYOL AMENGUAL, Jaume. "Ca's Metge Ferrando. Una casa de Guillem Forteza, 1925." Jomades d'Estudis Locals. Montuïri. 2009.

¹⁷¹ SEGUÍ, Miquel. "Guillem Reynés Font. Una trajectòria interrompuda." *Guillem Reynés Font. Una trajectòria interrompuda. Catàleg de l'arxiu documental de Guillem Reynés Font*. Guillem Reynés Corbella, editor. Palma de Mallorca. 2008. p.123.

¹⁷² Reynés estudia profundament la tradició arquitectònica mallorquina i defensa el continuisme, arrelant les noves arquitectures en la tradició que ens és pròpia. En nombrosos articles reclama el pati com a figura pròpia de la tradició mallorquina, a la que cal agafar-se per a projectar la nova arquitectura del seu temps. Ens pot servir com a exemple la conferència "Un programa per a l'estudi de l'arquitectura civil de Mallorca" pronunciada al Saló de Sessions de l'Ajuntament de Palma el 15 de novembre de 1917 en un cicle organitzat per l'Escola Normal de Mestres i posteriorment publicada al *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana*. Tom XVII. p.3. Palma de Mallorca. 1918.

¹⁷³ Cineasta nordamericana principalment encarregada del disseny del vestuari i que també treballa com a escenògrafa, directora artística, a vegades com a guionista i, fins i tot, com a actriu. És coneguda pel seu matrimoni amb l'actor italià Rudolph Valentino. Aquest mor al 1926. Rambowa coneix, al 1934, Álvaro de Urzáiz amb qui s'estableix a Mallorca fins a la guerra civil.

¹⁷⁴ Guillem Forteza no només agafa el relleu conceptual i estilístic de Reynés, sinó també físic. Forteza serà l'encarregat de dirigir algunes obres

103. Guillem Reynés. Sa Torre Cega. 1913. AMPa

104. Guillem Reynés. Sa Torre Cega. 1913. Planta

105. Casa Natascha Rambowa. 1933. ASAL

106. Casa a Son Homar. ASAL

el pati amb un element essencial de la seva arquitectura regionalista.¹⁷⁵

Finalment, en un tercer moment, tal i com ens ha apuntat Gabriel Alomar, ens trobarem amb projectes que acusen una forta influència dels nous corrents europeus. Cronològicament, aquesta tercera etapa s'inicia pels volts¹⁷⁶ de l'any 1931. I donarà fruits exquisits tant en l'àmbit dels projectes escolars, on podem destacar l'escola Estanislau Figueras (1932) a Palma, l'Escola de Sant Cristòfol a Menorca (1933), la de Montuiri (1933) o el Grup Escolar Jaume I a Sa Feixina de Ciutat (1935), com també en altres tipologies que van des de l'escala més petita de la Farmàcia Canals¹⁷⁷ (1939), fins a edificis de gran escala com pot ser la proposta del nou Mercat de l'Olivar a Palma (1935), passant per edificis domèstics com una de les propostes de xalet per a Raimundo Fortuny a Valldemossa¹⁷⁸ (1934). En aquests projectes els conceptes regionalistes dels anys vint han estat substituïts pels conceptes internacionalistes dels anys trenta. Les plantes simètriques en forma de O i de U es substitueixen per plantes asimètriques en forma d'L o de Z. Les geometries regulars i estàtiques es substitueixen per geometries dinàmiques en forma d'esvàstica. Les plantes centrípètes concentrades al voltant d'un pati es substitueixen per plantes centrífugues que s'extenen dins la parcel·la. Les cobertes inclinades de teula, encintades amb cornises perimetrals, es substitueixen per cobertes planes de remat amb fiola horitzontal. Els arcs de mig punt i les columnes abombades de marès es substitueixen per jàsseres penjades i pilars de formigó. En aquest tercer moment, que mai acaba de ser definitiu, ni completament absorbit per Guillem Forteza, els projectes es treballaran des dels postulats dictats per l'arquitectura funcionalista.

Un cop plantejats esquemàticament aquests tres moments arquitectònics –un inicial i dos principals–

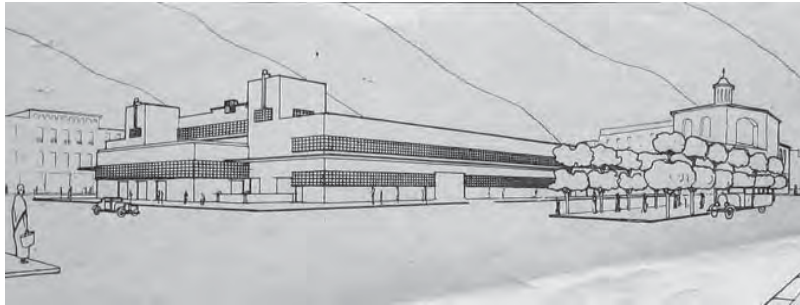
de Reynés que es troben inacabades quan aquest, al 1918, mor sobtadament, afectat per la grip que assola Europa sencera. Em refereixo, per exemple, a les obres de la Torre Cega de Cala Ratjada o a la Banca March del carrer de Sant Miquel de Palma. FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca*. Cit. pp.11-12.

¹⁷⁵ A més de l'inacabable llistat d'escoles que veurem més endavant, dins el conjunt d'obres regionalistes projectades per Guillem Forteza és necessari destacar alguns projectes com ara l'edifici d'habitatges d'Esteve Moragues al carrer 31 de desembre de Palma (1923), l'Ajuntament de Santa Margalida (1925), la clínica del Doctor Munar al carrer Arxiduc Lluís Salvador (1926), la casa d'Antoni Ripoll a la plaça de Lluçmajor (1927), la casa de Melcion Cloquell a el Terreno (1928), l'oratori de Caubet (1928), l'oratori de les Mines de Son Fe (1933), el xalet de Raimundo Fortuny a Valldemossa (1934), el palau de Joan March a Palma (1935) o la casa de Rafel Feliu al carrer de Sant Bartomeu de Palma (1936).

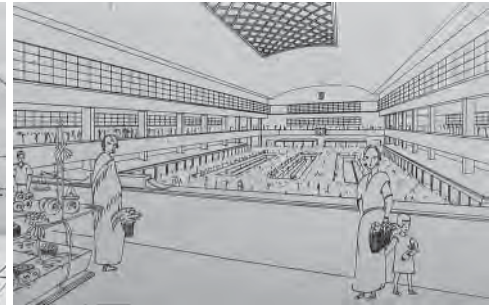
¹⁷⁶ Més endavant estarem capacitats per concertar amb precisió la data exacta.

¹⁷⁷ Segons Miquel Fullana no es construeix perquè el client ho troba massa modern. Nota manuscrita a l'envers del plànol. AMF.

¹⁷⁸ Forteza presenta dos projectes, un d'ells elaborat per Miquel Fullana i l'altre per Carl Hakh. El primer és més tradicional, el segon completament modern. Forteza convenç al propietari d'escollir el segon. VALERO MARTI, Gaspar. *Op.cit.* p.42.

107. Projecte del mercat de l'Olivar. Exterior. 1935

108. Projecte del mercat de l'Olivar. Interior. 1935

de l'obra de Guillem Forteza, mereix una particular observació el seu treball com a urbanista.¹⁷⁹ En aquest àmbit també podem discernir dues influències de procedència diferent. En primer lloc la de Camillo Sitte¹⁸⁰ principalment rebuda a partir del seu llibre *Der Städtebau nach seinen Künstlerischen Grundsätzen*, publicat originalment al 1889, del qual Guillem Forteza en llegeix la traducció francesa: *L'Art de Bâtir les Villes*.¹⁸¹ Forteza, de ben prest, farà referència a aquesta publicació, tal i com evidencia el títol de la seva primera conferència sobre el tema: *L'art de construir les ciutats i la reforma de Palma*.¹⁸² En aquesta xerrada Forteza fa seves les idees de Sitte. Forteza entén l'urbanisme de la mateixa manera que entendrà l'arquitectura: cal cercar en les arrels del nostre passat per a poder projectar les noves propostes de futur. Per això el mallorquí es remet als mateixos exemples del passat que utilitza l'austriac.¹⁸³ Forteza, com Sitte, s'oposa a l'anomenada "època de la quadrícula" i es rebel·la "contra el dur imperi de la geometria", de la tècnica i de la regularitat. Ambdós reclamen la concepció artística de l'urbanisme, basada en la intuïció i en el bon gust.¹⁸⁴ Uns conceptes que Forteza tornarà a utilitzar més endavant per defensar el pont de Sa Riera i oposar-se a la seva cubrició,¹⁸⁵ o per a projectar les escalinates del Mirador al peu de la Seu. Unes tesis que quedaran recollides en el llibre *Por el decoro artístico de Palma* de 1926.¹⁸⁶ En segon lloc, dins la dècada dels trenta, trobarem les influències vanguardistes de la ciutat funcional. Forteza assisteix al Congrés Internacional d'Urbanisme celebrat a Berlín, l'any 1931, on es comencen a plantejar alguns conceptes que es consolidaran al VI CIAM celebrat a Atenes dos anys després. Aquests nous plantejaments seran absorbits per Forteza, el qual provarà d'empeltar-los

¹⁷⁹ SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Guillermo Forteza, urbanista". *Mayurqa*, nº19. Universitat de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca. 1979-1980. pp.353-373.

¹⁸⁰ SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Camillo Sitte en la cultura arquitectónica mallorquina". *Atlas del VIII Congreso Nacional de Historia del Arte*. Cáceres, X/1990, vol. 1, Comité Español de Historia del Arte / Editora Regional de Extremadura. Mérida. 1992. pp.543-546.

¹⁸¹ *L'Art de Bâtir les Villes*. Edit Laurens. París. Un llibre que estava a biblioteca de Guillem Forteza. Segons bibliografia catalogada l'any 1946, després de la mort de l'arquitecte i per ordre del seu germà Miquel. ACFE.

¹⁸² *L'art de construir les ciutats i la reforma de Palma*. Amengual i Muntaner. 46p., 6 làm., f. t. 8è. Edició dels amics de l'autor. Palma de Mallorca. 1921. (Conferència llegida al Museu Arqueològic Diocesà les vetlles del 10 i 15 de febrer de 1921).

¹⁸³ Des del fórum de Pompeia, fins als *uffizi* de Florència, passant per la plaça del Duomo de Pisa o la plaça *dei Signori* de Verona.

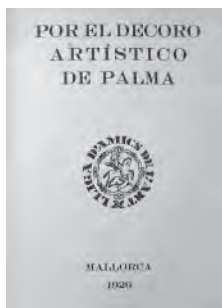
¹⁸⁴ Aquest és un concepte molt utilitzat per Guillem Forteza, sobretot durant la dècada dels anys vint. En la mateixa conferència del 1921 ens diu: "Però ¿què és el "gust"? demanen els falsos urbanisadors, com a nous Pilats, davant el conflicte del diàleg. No som jo, pobre de mi, qui ha de definir el gust. És un enigma. El sentiment artístic s'educa, es puleix amb la visió directa de les belles coses, i amb el tracte constant amb els bons llibres, però no s'adquireix pels llibres. Ningú sap d'on prové. Se'n té o no se'n té."

¹⁸⁵ FORTEZA PINYA, Guillem. "En defensa de un puente antiguo." (El de la Porta de Santa Catalina de Palma) *Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 10 desembre 1925.

¹⁸⁶ FORTEZA PINYA, Guillem. "Explicación del proyecto de Escalinatas del Mirador patrocinado por la Liga d'Amics de l'Art y aprobado por el Ayuntamiento de Palma en 1922." *Cit.*

109. Edició francesa de *L'Art de Bâtir les Villes* de Camillo Sitte. Edició alemanya original de 1889

110. *Por el Decoro Artístico de Palma* de Guillem Forteza. 1926

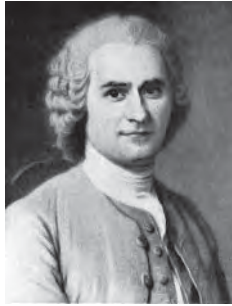
111. *Bodas de Plata Profesionales del Arquitecto Guillermo Forteza* de Guillem Forteza. 1941

amb la tradició local. A principis de la dècada dels trenta Forteza pronunciarà una conferència que portarà per títol *La urbanització de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna*.¹⁸⁷ Tan sols observant el títol ja en podem deduir el concepte principal d'aquesta xerrada en concret i, en el fons, de tota l'arquitectura de Forteza en general. En aquesta conferència Forteza ens parla de zonificació, d'higienització o de l'ordenació del trànsit, al mateix temps que proposa recollir l'herència del passat defensant la continuïtat amb la tradició mallorquina. Aquesta serà l'autèntica arquitectura de Forteza, la que provarà d'empeltar la tradició mallorquina de modernitat per a transportar-la més enllà, la que es mourà entre el Regionalisme i el Racionalisme, la que plantejarà la dicotomia entre ambdós models, la que està exactament en el lliard entre un món i l'altre.

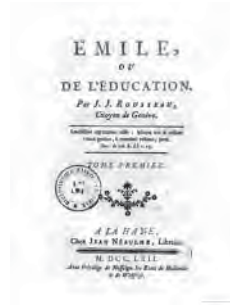
Per tant, com hem explicat, Forteza es convertirà en l'arquitecte encarregat d'interpretar el paper de frontissa entre els models tradicionals materialitzats durant l'època regionalista i els models europeus desenvolupats durant l'època racionalista. L'interès, doncs, de l'obra de Forteza es concentra, principalment, en el moment en què un model és substituït per l'altre. Aquell instant en què les definicions no són taxatives. Aquell instant que permet entendre el procés de transformació. Aquell instant que ens mostra les il·lusions i les inquietuds que empenyen aquest procés, alhora que les pors i les preocupacions que el frenen i, sobretot, els dubtes que el matitzen, l'equilibren i, a la fi, el fan possible.

Tipològicament, la producció més característica de Guillem Forteza és la dels seus projectes escolars. Entre 1921, any en què és nomenat Arquitecte Director de Construccions Escolars a les Balears, i 1940, trobam més de cent-vint propostes d'edificis escola. Aquests projectes són els que conformen el fil conductor d'aquest treball.

¹⁸⁷ FORTEZA PINYA, Guillem. *La urbanització de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna*. Estampa Soler Prats. Mallorca. 1931. 29p. 8è. (Conferència llegida a l'Ateneu de Palma el 24 de novembre de 1930).

112. Jean Jacques Rousseau

113. El llibre *Emile* (1762) de Rousseau

114. Escut de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País

EL NAIXEMENT DE L'ESCOLA MODERNA

Jean Jacques Rousseau (1712-1778) i, en concret, la seva obra *Émile* (1762), són considerats origen i fundació de la pedagogia moderna. El filòsof ginebrí replanteja i reformula el concepte d'educació, entenent la formació dels infants com a base de la futura societat. Això succeeix a les portes de la Revolució Francesa del 1789. És aleshores quan la burgesia il·lustrada, influent i dominant, entén la necessitat d'educar la societat per a millorar-ne les formes de producció. "L'educació dels nins i dels adults esdevindrà un poderós instrument de transformació social, econòmica i política que atreurà l'atenció dels governants i dels distints grups ideològics, religiosos i polítics."¹⁸⁸

L'illa de Mallorca no és aliena a les influències del reformisme il·lustrat centreeuropeu. Ben prest, al 1778, una minoria culta mallorquina¹⁸⁹ funda la Societat Econòmica d'Amics del País. Aquesta minoria, fonamentalment constituïda per nobles i de la qual també formen part alguns metges, homes de lleis, artistes, burgesos comerciants i alguns sectors de l'aristocràcia i el clergat, posen "esment en totes aquelles qüestions relatives al foment de la indústria, l'agricultura, la ciència i l'educació."¹⁹⁰ La Societat Econòmica Mallorquina té la pedagogia com a concepte essencial per al futur de Mallorca. "La importància concedida per l'Econòmica Mallorquina al tema de l'educació elemental es posa de manifest en el fet que des del mateix dia de la seva creació es decideix dotar dues escoles de primeres lletres. Aquestes escoles estan situades una a l'oratori de Sant Feliu i l'altra al carrer del Sindicat de Palma. El 1800 se'n va establir una de nova en les dependències de la Llonja."¹⁹¹ Són, per tant, escoles que aprofiten locals o edificis ja existents, no construïts expressament com a escoles.

Al llarg del segle XIX és quan a l'Estat espanyol es comencen a legislar les pautes per a la configuració del sistema escolar. A principis del segle XIX l'educació és privilegi de pocs. Aleshores són els estaments religiosos qui controlen el sistema educatiu espanyol. És, justament, en el marc de les Corts de Cadis¹⁹² quan,

¹⁸⁸ SUREDA GARCIA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, nº13. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 1998. p.5.

¹⁸⁹ Minoria il·lustrada i enciclopedista que, tal i com ens informa Miquel dels Sants Oliver a *Mallorca durante la primera revolució*, coneixia les obres de Montesquieu, Adam Smith, Voltaire i Rousseau. I basaran les seves idees pedagògiques en les de Feijoo, Campomanes, Mayans, Sarmiento o Jovellanos. Un text d'aquest darrer, com veurem, serà fonamental a les Corts de Cadis de 1810.

¹⁹⁰ SUREDA GARCIA, Bernat. *Els il·lustrats mallorquins i els seus projectes educatius*. Biblioteca d'Educadors Balears. Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Palma de Mallorca. 1989. p.17.

¹⁹¹ *Ibidem*. p.21.

¹⁹² Recordem que a les Corts de Cadis hi ha representació mallorquina: Bernat Nadal, bisbe de Mallorca entre 1794 i 1818, n'és president.

115. Quadre "L'escola del poble" de Jan Steen. 1670

116. Aspecte d'una aula del segle XIX

117. Aspecte d'una aula del segle XIX

a través de la Constitució de 1812 se situa l'educació entre les qüestions d'Estat.

"Així, l'*Informe de la Junta creada por la Regencia para proponer los medios para proceder al arreglo de los diversos ramos de instrucción pública* redactat pel periodista, poeta i polític liberal Manuel José Quintana el 1813 i el *Dictamen y Proyecto de Decreto sobre el arreglo general de la enseñanza pública*, redactat també per Quintana i presentat a les Corts el 1814, fixen els principis doctrinals, polítics i pedagògics que inspiraran bona part de la política educativa liberal posterior."¹⁹³ Basat en la *Memoria sobre educación pública o Tratado teórico-práctico de enseñanza* (1796) de Jovellanos, proposa una ensenyança universal, uniforme, pública, lliure i gratuïta. Malgrat l'enorme avenç que aquests textos suposen, encara no es diu res sobre les condicions físiques que ha de complir l'aula o el recinte escolar. De fet, en l'àmbit espanyol, haurem d'esperar fins al 1825 per poder llegir el primer text legal amb referència explícita a les condicions físiques d'un recinte escolar, aleshores es limita a recomanar el seu allotjament en locals ventilats, suficientment amplis, i allunyats de presons i tabernes.¹⁹⁴ És tot el que s'hi diu.

"D'acord amb les dades oficials publicades el 1835 i referides a l'any anterior, el nombre total d'escoles públiques elementals de nins existents a Mallorca és de 36, mentre que el de privades és de 57. Pel que fa a les escoles de nines, la mateixa estadística parla de 30 escoles públiques i 83 de particulars. Aquest any tan sols hi ha a Palma una escola pública de nins pagada per l'Ajuntament i una altra que mantenia la Societat Econòmica d'Amics del País; les altres són de mestres particulars o de congregacions religioses. [...] Aquest mateix any la majoria dels pobles de població inferior als mil habitants no tenen cap escola pública i d'altres amb una població superior, com Alcúdia, Muro, Establiments o Sineu, tampoc no tenen cap centre públic d'ensenyament elemental, ni masculí ni femení. L'ensenyament privat es concentra especialment a Palma i als nuclis de població més importants, com Inca, Lluçmajor, o Artà. Alcúdia o Sineu, que, com s'ha dit, no tenen escola pública, disposen en canvi de tres i sis escoles privades respectivament."¹⁹⁵ Al 1835 la població mallorquina ronda els 170.000 habitants, incloent els 40.000 que habiten a Palma.¹⁹⁶

Amb la instauració del règim liberal i l'abolició definitiva de l'Antic Règim, l'any 1833, s'intenta donar als mestres un cert nivell de prestigi. "Al mateix temps cal tutelar acuradament la formació moral d'uns professionals

¹⁹³ SUREDA GARCIA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Cit. p.4.

¹⁹⁴ BURGOS RUIZ, Francisco. *Las Nuevas escuelas madrileñas. Fundamento, desarrollo y modernización del espacio escolar*. Tesi doctoral. Universidad Politécnica de Madrid, Escuela Superior de Arquitectura. Madrid. 2000. p.3.

¹⁹⁵ SUREDA GARCIA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Cit. p.30.

¹⁹⁶ AAVV. "El segle XIX. Evolució demogràfica." *Història de Mallorca*. Vol.II. Editorial Moll. Palma de Mallorca. 1994. p.236.

118. Al segle XIX la societat mallorquina és eminentment agrícola. Montuïri

119. Els al·lots ajuden a les tasques del camp. Matances a Eivissa. Finals del segle XIX

120. Les nines també es dediquen a certes tasques relacionades amb la pagesia. Nines fent llata a Capdepera. 1916

que tanta d'influència poden tenir en l'educació del poble. El 1839 es crea a Madrid el *Semanario Central de Maestros del Reyno*.¹⁹⁷ En aquest mateix sentit, la Diputació Provincial crea al 1842 l'Escola Normal de Mestres de les Balears, amb la voluntat de resoldre el problema de la manca de mestres preparats per a l'ensenyament, que aleshores continua en mans del clergat. Així mateix, a Mallorca i durant la primera meitat de segle, la Diputació participa també en la fundació de l'Institut (1835), la Biblioteca Provincial (1839) o l'Escola Normal femenina (1872). Sota la seva influència es crea al 1856 l'Escola Industrial.

Pel que fa a la quantitat, trobam que “abans de 1835 existeixen a tota Mallorca només 27 escoles públiques primàries. Durant l'any 1835 es creen 11 escoles més. Entre els anys 1835 i 1842, 24. Entre els anys 1842 i 1852, 56. L'any 1852 funcionen 106 escoles públiques a Mallorca i l'any 1869 n'hi ha 161. No ens facem il·lusions: aquest nombre d'escoles públiques significa un nombre de llocs on, diguem-ne, un mestre (si té títol o no, ja és un altre problema), envoltat d'una quantitat enorme d'infants (en ocasions més de cent), i ajudat d'uns mètodes disciplinaris dràstics, propaga la seva pròpia incultura, i bé va si les criatures aprenen a llegir una mica i surten de l'escola sense esser víctimes d'alguna malaltia contagiosa (les escoles són, freqüentment, el focus d'infecció més important dins la població infantil).”¹⁹⁸ Al 1860 a Mallorca la població es situa al voltant dels 205.000 habitants, tenint en compte els 52.000 que viuen a Ciutat.¹⁹⁹

En el segon terç de segle proliferen, arreu d'Europa, els textos legislatius que, cada cop amb més precisió, van fixant les condicions que ha de reunir l'edifici escolar. Es registra “una intensa activitat normativa, des de la francesa Llei de Guizot (1833) –que estableix una escola primària en cada poble–, fins a la Llei de l'Educació Elemental d'Anglaterra i Gal·les (1870) –que impulsa l'assistència obligatòria–, passant per les de Bèlgica, Suècia, Piemont, Holanda, Espanya, Àustria i Hongria.”²⁰⁰ A l'Estat espanyol, destaca la redacció del *Plan General de Instrucción Pública* de 1836, i el *Reglamento de Escuelas Públicas de Instrucción Primaria* de 1839. En el *Plan General* s'estableix, per primera vegada, el nombre d'escoles que el país necessita. Sense precisar-ne, però, el seu repartiment dins el territori. I en el *Reglamento* es van concretant, vagament, les directrius que han de caracteritzar les aules escolars. S'apunta la necessitat de “bastante luz, ventilación y defensa de la intemperie” i s'estableix la posició del professor “de manera que pueda ver todas las clases y

197 SUREDA GARCIA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Cit. p.22.

198 OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Els Treballs i els Dies, nº18. Editorial Moll. Palma de Mallorca. 1978. p.14.

199 AAW. “El segle XIX. Evolució demogràfica.” *Història de Mallorca*. Cit. Vol.II. p.236.

200 ORELL VILLALONGA, Bartomeu. “L'administració educativa a les illes Balears (1857-1930)”. *Mayurqa*, nº26. Universidad de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2000. p.212.

121. Pagesos i monges al Puig de Sant Miquel de Montuïri. Els infants estan entre l'educació i les feines del camp. 1915

122. Escola de monges de finals del segle XIX. Mallorca

123. Un capellà impartint classes a principis del segle XX. Eivissa

cuanto pase en la escuela."²⁰¹

Tot i l'intens treball legislatiu desenvolupat per l'administració, els resultats pràctics són escassíssims. L'activitat teòrica destaca molt per sobre de la pràctica. Durant el segle XIX es desperta l'interès de la societat cap a la pedagogia, i se centra l'atenció de l'estament polític sobre l'educació.

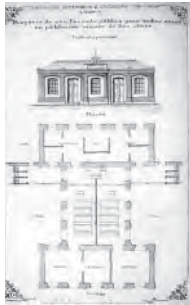
A mitjan segle XIX, l'anomenada Llei Moyano suposa, segurament, el pas més important de la legislació escolar en l'àmbit espanyol. El que Claudio Moyano exposa a la *Ley de Instrucción Pública* de 9 de setembre de 1857 tindrà una vigència de més d'un segle. Moyano recull els principis bàsics de les Corts de Cadis, algunes propostes dels Plans Generals d'Educació del 1836 i 1845, així com algunes pautes del *Reglamento* de 1838. La Llei Moyano de 1857, malgrat l'escassa adequació als corrents moderns, suposa una fita en el decurs de la història escolar espanyola. Per primera vegada es parla d'ensenyança obligatòria i de la necessitat que l'activitat pedagògica es dugui a terme dins locals apropiats. La Llei de 1857 dicta que les escoles públiques es construïxin amb doblers municipals però, d'altra banda, també per primera vegada l'Estat es compromet a la creació d'uns pressupostos específicament destinats a la creació d'escoles. Es parla inicialment d'una dotació mínima d'un milió de reals anuals. Aquesta Llei ja estableix diferents tipus d'escola. "Les escoles poden ser: *incompletes* –si no cursen la totalitat de matèries–, o *completes* si ensenyen als nins doctrina cristiana, llegir i escriure, gramàtica, aritmètica, i nocions d'agricultura, indústria, i comerç; i a les nines «*labores propias del sexo, elementos de Dibujo aplicados a las mismas labores, ligeras nociones de Higiene doméstica*» en lloc d'agricultura, indústria i comerç."²⁰² I, a més, fixa el nombre i tipus d'escola que li correspon a cada municipi a partir del seu nombre d'habitants. Així els pobles de menys de cinc-cents habitants han de tenir, com a mínim, una escola *incompleta*; els nuclis d'entre cinc-cents i dos mil habitants una *completa* de nins i una altra de nines, aquesta darrera pot ser *incompleta*; les poblacions que reuneixen entre dos mil i quatre mil habitants necessiten dues *completes* de nins i dues de nines; i a partir de quatre mil se'n afegeix una per a cada dos mil habitants més.²⁰³

Serà, però, durant el Sexeni Revolucionari (1868-1874) quan des del Ministeri de Foment es regularitzi, per primera vegada, l'espai escolar. Fins aleshores, en el camp de l'arquitectura, l'edifici escola és una tipologia pràcticament inexistent. Activitats noves, com ara l'educació, demanen, sovint, tipologies arquitectòniques

²⁰¹ *Colección Legislativa de Instrucción Primaria Elemental*. Imprenta Nacional. cap.II, art.6. Madrid. 1856. pp12-60. Citat per BURGOS RUIZ, Francisco. *Op.cit.*

²⁰² ORELL VILLALONGA, Bartomeu. *Op.cit.* p.213.

²⁰³ "Ley de Instrucción Pública", a *Colección Legislativa de Primera Enseñanza*. Imprenta de la Viuda de Arteaga. Madrid. 1879. pp.11-59.

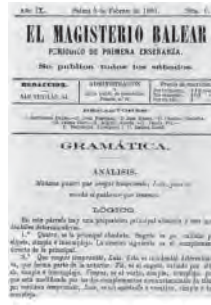
124. Model escolar elaborat per Aníbal Álvarez, guanyador del concurs de 1869, per a una població de menys de 500 ànimes

125. Model escolar elaborat per Aníbal Álvarez, guanyador del concurs de 1869, per a una població de 500 a 5.000 ànimes

126. Model escolar elaborat per Aníbal Álvarez, guanyador del concurs de 1869, per a una població de més de 5.000 ànimes

127. Revista *El Magisterio Balear*

noves. En aquells moments, les construccions destinades a l'ensenyament són locals o edificis reutilitzats. La pedagogia encara no ha formulat l'escola com a espai físic. Però el *Decreto del 18 de enero de 1869 sobre construcción de locales destinados a escuelas* ja contempla l'elaboració de tres models tipus, de tres tamanyos diferents, en funció del nombre d'habitants de la població on s'ha d'instal·lar l'escola.²⁰⁴ Per a l'elaboració d'aquests tres models i com que no existeix cap organisme estatal capaç de desenvolupar-los, s'opta per la convocatòria d'un concurs. Per això el ministeri ordena a l'Escola d'Arquitectura de Madrid que elabori en dos mesos aquests tres models i, per altra banda, es convida a tothom, institucions i particulars, a participar al concurs. Finalment, a més de la proposta presentada per l'Escola d'Arquitectura, es presenten sis concursants més de diferents províncies. El projecte escollit és el de l'Escola d'Arquitectura. Aquest és desenvolupat per l'exdirector de l'escola Aníbal Álvarez i dos alumnes que hi col·laboren, Rodríguez Ayuso i Repullés Vargas.²⁰⁵

Aquests tres projectes presentats porten per títol, respectivament: *Proyecto de una Escuela pública para ambos sexos en población menor de 500 almas*, *Proyecto de una Escuela pública para un solo sexo en población de 500 a 5.000 almas* i *Proyecto de una Escuela pública para un solo sexo en población mayor de 5.000 almas*. Aquests projectes es presenten com a models de manera que cada Diputació Provincial els pugui construir en el seu territori adaptant-los a la seva climatologia i condicions constructives. Tots ells són per a escoles unitàries, no contemplen, encara, la graduació de l'ensenyament. Tots ells presenten plantes de traçat simètric. Algun d'ells té un traçat en creu, una figura molt pròpia de l'arquitectura eclesiàstica. En aquells moments l'església és una tipologia arquitectònica molt tipificada. És propi del segle XIX el fet de dotar barrades i pobles de noves esglésies. I és normal, per tant, que a l'hora de traçar una nova tipologia edificatòria com és l'escola es recorri a les tipologies ja assumides i conegudes. D'aquests tres projectes destaca la gran quantitat d'obertures de les aules cap a l'exterior. En aquestes escoles l'espai exterior juga un paper molt important. El propi traçat de l'edifici defineix patis als seus costats, intencionadament rotulats com a tals en els plànols. Patis de relació, patis de jocs, patis de contacte de l'alumne amb l'exterior, patis de natura. L'espai exterior és part del projecte. L'espai exterior deixa de ser simplement allò que passa al voltant de l'edifici. L'espai exterior és part important de l'escola.

A Mallorca, uns anys després, durant "la dècada dels vuitanta, amb l'arribada al poder dels liberals, serà impulsada la revisió de les escoles i l'elaboració de projectes de reparació o, si s'escau, de nova construcció.

204 "Decreto del 18 de enero de 1869 sobre construcción de locales destinados a escuelas", en *Colección Legislativa de Primera Enseñanza*. Imprenta de Arteaga. Madrid, 1879. pp.140-142. Citat per BURGOS RUIZ, Francisco. *Op.cit.*

205 BURGOS RUIZ, Francisco. *Op.cit.* p.3.

A l'abril de 1883 la Junta Provincial de Instrucción Pública de les Balears es dirigeix al president de la Diputació per tal de sol·licitar-ne l'elaboració de plànols que puguin servir com a model d'escola²⁰⁶. Gairebé com a mimesi del que succeeix a Madrid entre el Ministeri i l'Escola d'Arquitectura succeeix a Mallorca entre la Junta Provincial i la Diputació. La sol·licitut es tramita en els següents termes: "Toda vez que la mayor parte de locales destinados a aquel objeto carecen de las cualidades más indispensables que prescriben la higiene y la pedagogía, esta Junta ha acordado dirigirse a V. S. suplicándole tenga a bien encargar al Arquitecto Provincial la formación de tres planos para edificios destinados a escuelas de niños y de niñas, con habitación para los profesores, acompañando a cada uno de ellos del respectivo presupuesto y tomando como base de la capacidad de aquellos la mayor o menor importancia del vecindario de las poblaciones."²⁰⁷ L'arquitecte provincial no atén la petició. Els models escolars mallorquins no són elaborats. Un any després, la Junta Provincial torna a insistir sobre el mateix tema: "Los locales en que están establecidas las escuelas públicas de Primera Enseñanza de la provincia son, en su mayor parte, defectuosos y antihigiénicos; y esta falta se hace, de día en día, más atendible y digna de eficaz correctivo a medida que van creciendo en la provincia el amor a los estudios y las necesidades de la enseñanza."²⁰⁸

Al cap de poc temps, el Reial Decret de 5 d'octubre de 1883 ja concreta les condicions dels edificis escolars:

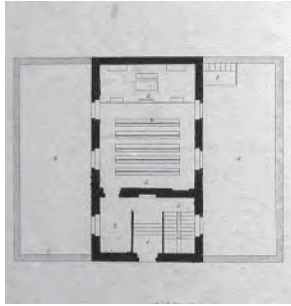
"1ª.- El edificio se ha de componer cuando menos de vestíbulo, sala o salas de escuela, patio de recreo, jardín, local para biblioteca popular y las dependencias necesarias para el aseo de los alumnos. 2ª.- Las salas de escuela no han de ser capaces para más de 60 alumnos cada una; tendrán de extensión superficial 1,25 metros cuadrados por plaza; la altura del techo ha de ser tal, que dé una capacidad de cinco metros cúbicos por alumno. 3ª.- La superficie del patio de recreo corresponderá a una extensión de cinco metros cuadrados para cada uno de aquellos. 4ª.- Para la orientación de las salas de escuela se tendrán presentes las condiciones climatológicas del país."²⁰⁹ Aquestes condicions són reflex dels models escolars presentats pel Ministeri. Les exigències científico-numèriques dictades per la legislació comencen a donar forma a l'aula, l'espai escolar comença a tenir les seves pròpies dimensions.

206 ORELL VILLALONGA, Bartomeu. *Op.cit.* p.226.

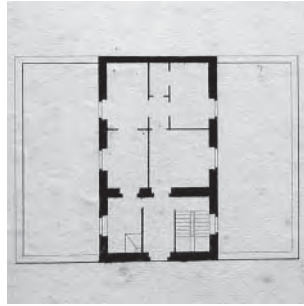
207 Arxiu General del Consell de Mallorca, X-804/65, Foment, R 3833 5 abril 1883.

208 Arxiu General del Consell de Mallorca, X-807/32, Foment, R 1610 29 agost 1884.

209 Citat per OLIVER JAUME, Jaume. *L'higienisme escolar a Mallorca: aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936)*. Biblioteca d'Educadors Balears. Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Palma de Mallorca. 1992. p.94.

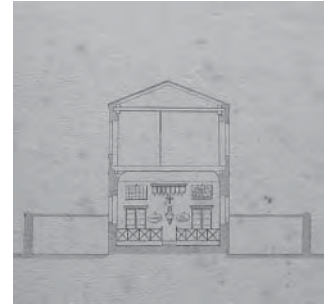
128. Projecte d'una escola de cinquanta nins a Montuïri. Atribuit a Pere d'Alcàntara Penya. Finals del segle XIX. Planta baixa. AMMo

129. Projecte d'una escola de cinquanta nins a Montuïri. Atribuit a Pere d'Alcàntara Penya. Finals del segle XIX. Planta primera. AMMo

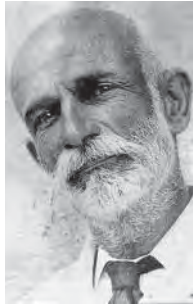
130. Projecte d'una escola de cinquanta nins a Montuïri. Atribuit a Pere d'Alcàntara Penya. Finals del segle XIX. Façana d'accés. AMMo

131. Projecte d'una escola de cinquanta nins a Montuïri. Atribuit a Pere d'Alcàntara Penya. Finals del segle XIX. Secció transversal. AMMo

Malgrat que els models escolars mallorquins no arribaran fins ben entrada la tercera dècada del segle XX, en un poble de l'Illa, a Montuïri, es projecta una mostra del que hagués pogut servir, de ben segur, com a model unitari per a petites poblacions a finals del segle XIX. Un petit projecte²¹⁰ elaborat per Pere d'Alcàntara Penya sembla donar resposta a la petició de la Junta Provincial. Tot i ser un projecte dirigit al propi Ajuntament de la localitat, és una proposta que sembla no tenir emplaçament. Sembla elaborada des de la teoria. Podria ser perfectament un dels tres models reclamats al President de la Diputació Provincial per la Junta Pruvincial d'Instrucció Pública de les Balears l'any 1883. Podria servir com a model d'escola unitària d'una sola aula. Comparant-lo amb els models procedents del Ministeri podem percebre'n moltes similituds. La compacitat, la geometria de l'aula, les proporcions de la mateixa, la il·luminació pels dos costats llargs, el tipus de mobiliari, l'habitatge del mestre en planta pis i, també, la presència dels patis com a espai exterior de jocs i relació, que en aquest cas, destaquen especialment per la seva claredat geomètrica i per la seva estratègica col·locació.

²¹⁰ "Proyecto para una escuela de 50 niños". Sense datar. AMMo.

132. Fernando Giner de los Ríos

133. Manuel Bartolomé Cossío

134. Guillem Cifre de Colonya amb la seva família

135. L'Escola Graduada de Llevant de Palma en construcció. 1912. AMPa

L'ESCOLA DE PRINCIPIS DEL SEGLE XX

En l'àmbit educatiu, el segle XIX s'acaba amb el moviment institucionista. Les idees pedagògiques dels institucionistes representen la recuperació dels principis més purs del liberalisme burgès, l'assimilació de les idees més renovadores d'aquella època en el camp de l'educació i una reacció contra els intents dels governs moderats i dels sectors més conservadors per controlar els continguts ideològics i científics de la instrucció. Els orígens de la pedagogia institucionista espanyola els trobam en la Institución Libre de Enseñanza, ILE. Creada a Madrid el 1876, té com a principals representants Francisco Giner de los Ríos (1839-1915) i Manuel Bartolomé Cossío (1857-1935). Els institucionistes defensen una educació formadora d'homes lliures, centrada en les necessitats individuals i personals de l'alumnat. És un tipus d'educació molt crítica amb els mètodes passius i memorístics, és molt contrària a l'educació de "la letra con sangre entra", i es fonamenta en la lliure participació del nin en el seu procés formatiu. Cada acte individual pot conduir a la descoberta de fets científics i culturals. Els premis i els càstigs són substituïts per la motivació, la creativitat, l'observació, l'experimentació i l'aprenentatge actiu. El mestre deixa de ser una autoritat per convertir-se en un exemple i un amic més, esdevenint un personatge proper a l'alumne. Contra el dogmatisme i la intolerància, es contraposa el respecte i la llibertat de pensament. Les sortides i excursions escolars o la formació de museus escolars esdevenen instruments de la seva pràctica educativa. Des del punt de vista religiós són partidaris d'una educació neutral i defensen l'educació conjunta dels nins i les nines.²¹¹

Durant el període de la Restauració, es creen a Mallorca dues Institucions. La primera és la Institució Lliure de Pollença, creada per Guillem Cifre de Colonya²¹² el 1879. Aquesta Institució és de caràcter laic, amb educació mixta i classes nocturnes per a adults. La segona és l'Escola Mercantil de Palma, fundada per Alexandre Rosselló i Mateu Obrador el 1880, que s'inspira en l'esperit de la Institució Lliure d'Ensenyament de Madrid. Poc després de la seva creació adopta el nom d'Institució Mallorquina d'Ensenyament i és impulsada pels sectors més actius de la burgesia progressista mallorquina. En tan sols set anys de vida la "Institució mallorquina de enseñanza organiza los estudios comerciales, resuelve el problema de las clases mixtas, funda una biblioteca, un museo escolar, una caja de ahorros y un Boletín, organiza cursos de conferencias públicas y amenas veladas literario musicales, adquiere costosísimo material de enseñanza, establece la educación

²¹¹ SUREDA GARCIA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Cit. p.46.

²¹² Graduat en dret a la Universitat de Madrid, deixeble de Giner de los Ríos, professor de la Institució Libre de Enseñanza de Madrid i propagador del krausisme.

136. Colònia escolar a la platja de Canyamel, Artà. Entre el 29 juliol i el 28 d'agost de 1924. AAM

137. Colònia escolar a Palma. AAM

138. Colònia escolar a Cala Figuera

primaria integrada por el método intuitivo..."²¹³ En el seu modern sistema d'ensenyament "les classes són mixtes, el sistema disciplinari s'intenta que sigui racional, s'empren mètodes intuïtius i froebelians, i l'ensenyament és integral. Es fan excursions escolars i s'edita des del gener de 1882 un butlletí. La Institució Mallorquina d'Ensenyament es tanca l'any 1887 per problemes econòmics i, també, per la desconfiança dins certes esferes de la societat que no veuen amb bons ulls un ensenyament modern i laic."²¹⁴

Lligat a l'activitat de les Institucions mallorquines trobam l'obra del mestre Miquel Porcel Riera, el qual és becat per la Diputació per estudiar a l'Escola Normal de Näas, a Suècia. "Ell és l'introduïdor i divulgador d'un considerable grup d'innovacions pedagògiques."²¹⁵ Constantment en contacte amb els nous corrents europeus, a Porcel li devem també la creació de les colònies escolars, molt lligades a la nova pedagogia. Ell dirigeix la primera que, subvencionada per la Diputació, es duu a terme al Port de Sóller l'any 1893.

Malgrat tots els avenços duits a terme en l'àmbit higiènic-educatiu durant el segle XIX, el segle XX comença amb una situació no gens encoratjadora. Al "1900 a les Balears, d'acord amb les dades oficials, [...] un 65% dels homes majors de deu anys no saben ni llegir ni escriure, una xifra que puja a un 79% entre les dones. En aquesta època la mitjana d'Espanya és d'un 47% dels homes i d'un 69% de les dones."²¹⁶

D'altra banda, tant la ciutat en general com les escoles en particular continuen en un estat totalment depauperat. El pla d'enderroc de les murades encara no ha començat i encara no s'ha construït cap edifici escolar. Palma continua tancada dins les seves murades i les escoles continuen dins edificis reaprofitats per a l'ús escolar. La valoració que en fa Tomàs Darder al 1901 ens pot servir de testimoni: "Viviendo en las cuestiones de higiene, siglos atrasados; perpetuándose el más punible abandono en cuanto se refiere a la conservación de la salud; permaneciendo a menudo sin desagüe las aguas putrefactas; dominando en las construcciones eternamente la rutina: junto a la alcoba el estercolero y la pocilga, junto al hogar el excusado, contiguo al depósito de aguas potables, el de la materia excrementicia; junto a los pajares más malsanos, las escuelas, instaladas con sus rancios sistemas pedagógicos, en los edificios más ruinosos y sombríos; sin hábitos de bañar y asear el cuerpo; sin asomo de limpieza pública; suspenso por los siglos de los siglos nuestro lazareto; sostenidas nuestras murallas por el férreo brazo militar; influido y maltrazado nuestro ensanche por la

213 BALLESTER CASTELL, Rafael. *Bosquejo histórico sobre la instrucción pública en Mallorca*. Est.-Tip. de Francisco Soler Prats. Palma de Mallorca. 1904. p.53.

214 OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.16.

215 OLIVER JAUME, Jaume. *L'higienisme escolar a Mallorca: aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936)*. Cit. p.150.

216 SUREDA GARCIA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Cit. p.45.

139. Colònia escolar al Port de Sóller. Entre el 7 d'agost i el 5 de setembre de 1925. AAM

140. Colònia escolar al Port de Sóller. Entre el 7 d'agost i el 5 de setembre de 1925. AAM

141. Colònia escolar a Ses Salines

desalmada y utilitaria política; chocando contra la canalización; todo acusa una lamentable decadencia general, de la que es una rara excepción la Medicina en Mallorca.”²¹⁷

Un altre testimoni de l'estat de l'educació mallorquina a principis del segle XX és el que dóna el pedagog Rafel Ballester quan, al 1904, denunciant les condicions higièniques de les escoles mallorquines, reclama escoles regionals, on s'ensenyi en mallorquí i on s'adoptin els nous mètodes educatius.²¹⁸

El mateix any 1904, “el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, publica a través de la seva secció estadística unes dades eloqüents de la realitat. A Mallorca existeixen 92 escoles elementals de nins i segons el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts n'hi haurien d'existir 143. Per a nines n'existeixen 84 i n'hi haurien d'existir 142. D'escoles denominades superiors n'existeixen 3.”²¹⁹ Al 1900 la població mallorquina arriba als 248.000 habitants, mentre que la de Palma es situa als 63.000.²²⁰

També des de les pàgines de *La Veu de Mallorca* i de *La Almudaina* el modern grup de lletrats, encapçalat per Miquel dels Sants Oliver, proposa també una modernització social basada en la renovació educativa.²²¹

En l'àmbit estatal, al 1900 el Ministeri de Foment es divideix en dos, per un costat el Ministeri d'Agricultura, Indústria, Comerç i Obres Públiques, i per l'altre, el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts. Aquest canvi ens permet intuir que l'educació ha passat a tenir un paper protagonista dins la política estatal. Un Reial Decret de 1905 ja proposa l'educació graduada davant l'educació unitària que havia sigut l'habitual durant el segle XIX. En concret es parla d'una divisió inicial en tres graus: pàrvuls, elemental i superior, amb la possibilitat ocasional d'un quart grau anomenat ampliat.²²² Aquest RD especifica “que no es poden ocupar els locals de l'escola per dur a terme altres activitats i inclou una *Instrucció técnico-higiènica relativa a la construcció de escuelas* que reflecteix la preocupació pedagògica que ha arribat a les autoritats educatives a través d'institucionistes com Manuel B. Cossío (director del Museo Pedagógico) o Rafael M. de Labra (president del Consejo de Instrucción

²¹⁷ DARDER ENSEÑAT, Tomàs; ESCAFÍ VIDAL, D. *Discursos leídos en la sesión inaugural celebrada por la Real Academia de Medicina y Cirujía de Palma día 27-I-1901*. Tip. Hijos de Juan Colomar, Palma de Mallorca. 1901.

²¹⁸ BALLESTER CASTELL, Rafael. *Op.cit.*

²¹⁹ SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit. p.82.

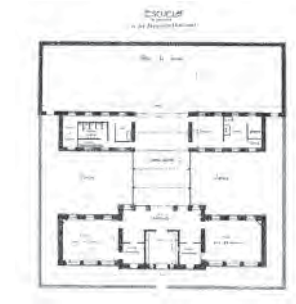
²²⁰ AAVV. “El segle XX. Població i economia.” *Història de Mallorca*. Cit. Vol.II. p.367.

²²¹ *Ibidem*. p.31.

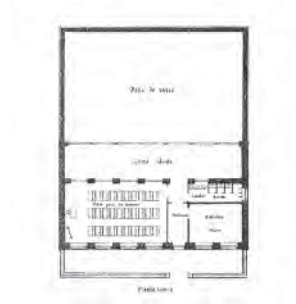
²²² FERNÁNDEZ ASCARZA, V. “El Real Decreto de 28 de abril de 1905”, *Diccionario de Legislación de Primera Enseñanza*. Magisterio Español. Madrid. 1924. pp.353-354.

142. Model escolar tipus 1. Elaborat per la oficina del Negociado de Arquitectura Escolar, encapçalat per Luis Domingo Rute. 1909

143. Model escolar tipus 2. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

144. Model escolar tipus 3. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

145. Model escolar tipus 4. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

Pública).²²³

A principis del segle XX es crea també el Negociado de Arquitectura Escolar, del qual n'és cap Luis Domingo Rute, molt lligat a la Institución Libre de Enseñanza. Rute és l'encarregat que es redacti la *Instrucción Técnica*, on s'actualitzen i es concreten els paràmetres dimensionals i ambientals dels nous edificis escolars. Aquesta norma, publicada al 1908, s'acompanya d'una "Colección de planos de Escuela". Hi ha dotze models d'escola que van des del programa més senzill del model número 1 per a una escola de pàrvuls amb una aula per a seixanta alumnes, fins a programes molt complets com el del model número 12 per a una escola graduada de cent vint-i-sis alumnes amb tres aules, gimnàs, menjador, biblioteca, sala de lectura i aula de treballs manuals. Tots ells són edificis en planta baixa, condició que permet el seu abaratiment. Geomètricament són models molt diversos; edificis en L, en T, en O, etc. Aquestes geometries possibiliten la definició d'un element paral·lel al programa interior que és el *patio de recreo*. Aquest espai no és aliè a les noves tendències pedagògiques que molt sovint reclamen el contacte dels nins amb l'espai exterior, amb la natura i destaquen els beneficis de l'ensenyament a l'aire lliure. Tal i com es deia a la Col·lecció de models "constituye únicamente pauta ó norma á que los Arquitectos han de sujetarse en la construcción de edificios escolares de enseñanza primaria", els arquitectes "acomodarán éstos á las circunstancias de cada localidad, según su clima, población escolar, materiales de construcción de que se disponga, solar sobre que haya de emplazarse el edificio, etc."²²⁴

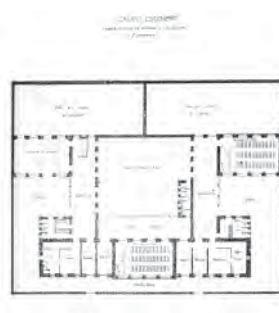
Les normes de la *Instrucción Técnico-Higiénica relativa á la construcción de Escuelas* es resumeixen en nou apartats. El primer fa referència a l'*emplaçament* on s'obliga a situar l'edifici en un lloc alt, sec, ben assolellat, de fàcil accés i aïllat d'altres edificacions. El segon es refereix a l'*orientació*, i s'apunta que el clima de cada localitat ha de determinar la col·locació de l'edifici dins el solar. Per tant l'arquitecte ha de fer esment als paràmetres d'orientació solar, vents dominants, plujes, etc. A continuació es parla de l'*extensió* del terreny i s'apunta la necessitat de 4m² per alumne, o de la *construcció* de l'edifici on s'indica que els materials han de ser els propis de la localitat, que la construcció ha de ser senzilla i que l'edifici ha de ser elegant. Respecte als *locals* es prohibeix situar l'habitatge del mestre dins el mateix edifici que l'escola; a més, es defineix un programa que, tal i com hem comentat, pot acabar sent molt complet. En aquest apartat destaca la inclusió de la biblioteca i el naixement del museu escolar com a part del programa. L'*aula* és l'element que es defineix amb més precisió. Es diu, per exemple, que el seu paviment estarà aixecat 80 centímetres respecte l'exterior,

223 ORELL VILLALONGA, Bartomeu. *Op.cit.* p.227.

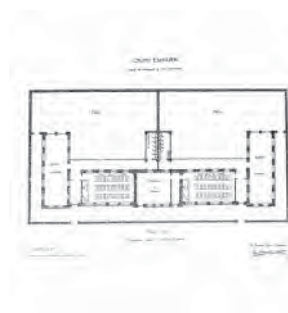
224 MINISTERIO DE INSTRUCCIÓN PÚBLICA Y BELLAS ARTES. *Subvenciones para la construcción de edificios escolares*. Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico. Madrid. 1909. p.27.

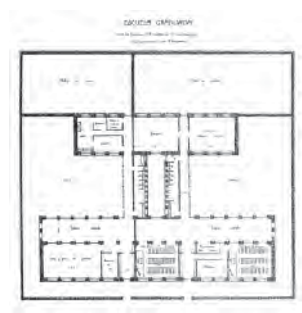
146. Model escolar tipus 5. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

147. Model escolar tipus 6. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

148. Model escolar tipus 7. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

149. Model escolar tipus 8. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

la seva forma serà rectangular i tindrà una superfície mínima de 1,25 m² per alumne i una altura mínima de quatre metres, la seva longitud mínima serà de nou metres, la seva capacitat serà d'entre vint-i-cinc i quaranta alumnes (per a escoles ordinàries les aules poden ser de fins a seixanta alumnes) les parets de l'aula tindran un sòcol de fusta o pissarra d'un metre i mig d'alçada, les finestres s'obriran al costat llarg de l'aula, estaran aixecades dos metres del terra exterior i la seva llinda estarà a una altura igual a dos terços la de la classe, etc. A més dels paràmetres dimensionals de l'aula també es defineixen les condicions de *ventilació*, d'*il·luminació* i de *calefacció*. També es fa referència al mobiliari, les seves dimensions i tipus. Aquests nou apartats estan basats en criteris mèdico-higiènic i en un disseny científic de l'escola i suposen un gran avenç cap a la definició de l'escola moderna en l'àmbit espanyol.

De cara a la materialització d'aquests models i, per tant, de cara a la seva construcció, l'any següent, el 1909, el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts publica unes subvencions per a la construcció d'edificis escolars, en base als models de 1908: "El Gobierno consignará anualmente en los Presupuestos generales del Estado 1.000.000 de pesetas [...], á los Ayuntamientos que, careciendo de medios suficientes para construir edificios escolares, las soliciten en debida forma; y 500.000 pesetas para prodecer directamente, con mayor auxilio, á la construcción de los mismos en Ayuntamientos más desprovistos de recursos y cuyo vecindario sea inferior á 500 habitantes."²²⁵ Les ajudes varien en funció del nombre d'habitants i de les possibilitats econòmiques de l'ajuntament que vulgui construir l'escola. L'ajuda màxima és per als pobles de menys de cinc-cents habitants i que no tinguin cap local destinat a escola. Llavors "se construirá directamente por el Estado, y con subvención del 80 por 100 del importe total de las obras, una Escuela mixta de 30 niños y otras tantas niñas"²²⁶. La construcció, conservació i custòdia dels edificis destinats a escoles públiques està, des d'aleshores, a càrrec dels respectius ajuntaments.

Malgrat els enormes avenços en infraestructures que es duen a terme a principis del segle XX a Mallorca, el panorama escolar continua sent desolador. A finals del segle XIX ja existeix la primera línia ferroviària mallorquina, entre Palma i Inca (1875), es construeix la fàbrica de farina d'Inca (1880), s'obren nombroses carreteres (destaca la de Lluç), es tracen nombrosos ponts,²²⁷ s'aprova el pla d'Eixample de Palma redactat per Bernat Clavet (1901), s'inicia l'enderroc de les murades de la ciutat de Palma (1902), s'inauguren edificis d'una gran importància sòcio-econòmica com ara el Grand Hotel de Lluís Domènech i Montaner (1904), etc., però

²²⁵ *Ibidem*. p.8.

²²⁶ *Ibidem*. p.8.

²²⁷ Eusebi Estada, enginyer de camins, canals i ports, és l'artífex de moltes d'aquestes obres.

150. Model escolar tipus 9. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

151. Model escolar tipus 10. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

152. Model escolar tipus 11. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

153. Model escolar tipus 12. Negociado de Arquitectura Escolar. 1909

les escoles segueixen anquilosades en el passat, encabides dins locals inadequats i sense poder gaudir de les condicions que l'activitat escolar necessita. El metge mallorquí Francesc Sancho ens en deixa un testimoni: "La escuela, las escuelas... Este es entre nosotros el punto más tenebroso de la higiene pública y privada. Pocas, pobres y descuidadas en su emplazamiento, anticuadas en su sistema de enseñanza; en general cumplidas las altas funciones del magisterio, como se cumple un deber oficinesco, no es de extrañar que el niño vea una cárcel en el aula, un tormento en el libro, y un despiadado verdugo en el maestro; ni extraño es tampoco que muchos padres cansados de la inútil asistencia, condenen a sus hijos al analfabetismo, convencidos de que sus cabezas son el más bello apéndice de su máquina física.

Las escuelas debieran ser y son en otros países institutos prácticos de enseñanza higiénica, a la par que de enseñanza útil. Locales amplios, aseados, claros y ventilados; maestros limpios y cuidadosos que no permitieran suciedades ni en la persona ni en el vestir de sus alumnos, pues la pobreza nunca estuvo reñida con el aseo. Maestros, que estudiando la aptitud del niño a cada edad, a ella adaptaran sus enseñanzas partiendo de la base de mucho objeto y poca letra, ya que esta se aprende paulatinamente sin esfuerzo, cuando a la par se enseña su significado.

Clases a campo libre los días buenos, aire, luz y ejercicio en juegos entretenidos e instructivos, que hacen agradable al niño la enseñanza, avivan su inteligencia, al propio tiempo que engendran el cariño al maestro, que es el primer paso del amor a la ciencia."²²⁸

El treball teòric en l'àmbit educatiu es va accelerant arreu del món. Als països centreeuropeus proliferen les noves corrents pedagògiques, que, a diferència de l'estat espanyol, es concreten en múltiples realitzacions, dutes a terme pels qui han acabat sent els grans pedagogs fundadors de les principals corrents educatives. "La primera dècada del segle XX està plena de creacions pedagògiques a nivell mundial. L'any 1901 i l'any 1907, Decroly funda centres per a infants irregulars a Ucle i a Brusel·les; el 1902 Adolphe Ferrière funda la primera escola nova a Suïssa; l'any 1903, Paulov, al Congrés Mèdic Internacional, descriu la seva teoria sobre els reflexos condicionats i incondicionats; el 1907 la doctora Montessori funda a Roma les Case dei Bambini, on aplica el seu mètode; el 1910 Kerschensteiner a Alemanya treballa en la creació de les Arbeitsschulen (Escoles del Treball)."²²⁹ Sense oblidar les *maison des petits* també a Suïssa de E. Claparède del 1902, o el treball desenvolupat per John Dewey o Froëbel als Estats Units. El primer d'aquests sistemes educatius aplicat dins l'àmbit espanyol serà el mètode Montessori, utilitzat a la Casa de la Maternitat de la Diputació de Barcelona

²²⁸ SANCHO Y MAS, F. *Notas vulgares de higiene local*. Hijos de Juan Colomar. Palma de Mallorca. 1907. pp.46-47.

²²⁹ OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.21.

154. Ovide Decroly

155. Adolphe Ferrière

156. Maria Montessori

157. Édouard Claparède

158. Célestin Freinet

159. John Dewey

a partir de l'any 1913. A Mallorca, un any abans, s'inaugura²³⁰ l'Escola Graduada de Llevant. “És la primera escola graduada nacional, és a dir, no unitària. Per primera vegada, s'organitzava l'ensenyament per grups homogenis d'alumnes, atesos cada un per un mestre; això, precisament, és l'organització que substitueix l'escola unitària, que suposa un sol grup d'alumnes, de tot nivell d'edat i d'instrucció, amb un sol mestre.”²³¹ L'edifici es destina “desde que se concibió el proyecto, a albergar una escuela graduada modelo ajustando sus aulas, salas, patios y demás dependencias a los consejos de la pedagogía y de la higiene, según el plano aprobado, que mereció excepcionales elogios de la Junta Local de Instrucción Primaria y del Inspector de Instrucción Pública.”²³²

Les teories educatives dels moderns pedagogs també seran aplicades en territori illenc. Destaca l'activitat de Joaquim Gadea a Eivissa, de Joan Benejam a Menorca o la del mestre Suñer a Santa Margalida. Més endavant, dins l'època republicana ens trobarem amb l'escola Freinet de Consell, dirigida per Miquel Deyà, o l'escola Decroly de Campanet, impulsada per Miquel Buades.

L'evolució del pensament pedagògic de principis de segle és tan ràpid que al cap de tres anys d'haver definit els models escolars de 1908 aquests ja són caducs. S'incrementa, sobretot, el nombre de graus desitjable, i es comença a considerar necessària la separació entre pàrvuls i alumnes de primera ensenyança.

Al 1911 s'estableix com a ideal l'escola de sis seccions per sexe en els municipis que ho puguin pagar, i de tres seccions dobles en els ajuntaments més modestos. En tot cas, els pàrvuls han d'ubicar-se en un edifici a part.²³³ Arran d'aquesta discussió es convoca un concurs nacional d'arquitectura a fi de definir un nou catàleg de models escolars. El concurs queda recollit a *Arquitectura Escolar, Instrucciones y Planos Modelos para Escuelas Graduadas de 6 o de 12 secciones*.²³⁴ El concurs plateja tres apartats diferents, el primer per a la definició de les escoles graduades de sis o dotze seccions, sis de nins i sis de nines; el segon destinat a les escoles mixtes, de dues o tres seccions per a cada sexe; i el tercer dedicat a les escoles de pàrvuls. El primer apartat s'adjudica a l'arquitecte bilbaí Julio Sáenz Barés. El segon apartat queda desert, i del tercer no se'n diu res més. Sáenz Barés, bon coneixedor de la temàtica escolar, pensionat pel Govern per a estudiar

²³⁰ Construïda en un solar alliberat pel recent enderroc de les murades de Palma.

²³¹ OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.30.

²³² PONS Y FÁBREGAS, B. *La Escuela Graduada. Informe dirigido a la alcaldía y documentos justificativos*. Est. Tip. de J. Tous. Palma de Mallorca. 1916. pp.6-7.

²³³ BURGOS RUIZ, Francisco. *Op.cit.* p.47.

²³⁴ MINISTERIO DE INSTRUCCIÓN PÚBLICA Y BELLAS ARTES. *Arquitectura Escolar, Instrucciones y Planos Modelos para Escuelas Graduadas de 6 o de 12 secciones*. Madrid. 1912.

160. El mestre Joaquim Gadea, d'Eivissa, saludant Marcelino Menorca. Domingo

161. El mestre Joan Benejam, de Santa Margalida, Mallorca.

162. Les experiències pedagògiques del mestre M. Suñer de Santa Margalida, Mallorca, a finals de la dècada dels vint.

163. El mestre M. Suñer de Santa Margalida, Mallorca, amb els seus alumnes

la construcció escolar a Bèlgica, Suïssa i Alemanya,²³⁵ presenta, com a introducció a les seves propostes arquitectòniques, una memòria on queda palès el seu absolut domini de la matèria, tant pel que fa a la seva vessant mèdico-higiènica,²³⁶ com pel que fa al coneixement d'exemples europeus. L'arquitecte bilbaí proposa les condicions físiques de l'aula a partir de les condicions de salubritat i higiene òptimes. Així assegura que "las proporciones más convenientes, [...] para las dimensiones de la clase, son de 9 á 10 metros de longitud por 6 á 7 de ancho, que ha sido aceptado universalmente." Per això al·ludeix a qüestions físiques com ara la potència de veu del mestre o la capacitat visual de l'alumne, o a condicions higièniques com ara la bona distribució de la llum natural dins l'aula, o a l'òptim cubicatge d'aire per alumne. Sáenz Barés defineix els models graduats per a escoles de sis i dotze seccions, per cadascuna d'elles presenta dos models diferents: un lineal i un altre en angle, adaptables a diferents condicions del solar. La diferència més important entre les propostes de Sáenz i les directrius oficials és que les primeres plantejen el programa apilat en dues plantes. Malgrat l'inconvenient que en aquest cas suposa la construcció d'escales, presenta, segons l'arquitecte, diferents avantatges: en primer lloc en resulta un pati de jocs més gran, en segon lloc totes les aules poden estar més fàcilment orientades en la mateixa direcció i, en tercer lloc, s'abaratex el cost de construcció. Són els dos temes que aleshores preocupen als tècnics: l'higienisme i la gestió econòmica. El primer és ben resolt per pedagogs i arquitectes, ja que únicament fa referència a un tema més aviat teòric i a la seva traducció sobre uns plànols. Ara bé, a l'hora de traslladar aquestes propostes sobre el terreny, a l'hora d'invertir econòmicament en construcció d'edificis escolars, els resultats del Ministeri no són tan brillants. Tot i així, els avenços en matèria d'educació són ben visibles, tant pel que fa a legislació com pel que fa a l'elaboració dels models estatals. El pla de construcció d'edificis escolars comença a tenir un bon fonament teòric, tot i que la seva posada en pràctica encara trigarà uns quants anys en arribar.

Al 1921 tan sols s'han construït dos-cents setze escoles en tot l'Estat espanyol, això suposa una mitjana d'onze per any.²³⁷ "En un país donde el Censo de 1920 mostraba que un 52,35% de españoles no sabía leer ni escribir, la lucha contra el analfabetismo se transformó en cuestión de Estado."²³⁸ A fi de dur a

235 CONSTRUCCIONES ESCOLARES. Conferencias dadas á la Asociación de Maestros Municipales de Bilbao por el arquitecto D. Julio Saenz Barés. Bilbao. 13 de gener de 1913.

236 Cita i coneix l'obra d'higienistes i arquitectes: Baudin, Alcántara, Burgerstain, Erismann, Zwez, Hinträger...

237 TORRES BALBÁS, Leopoldo. "Los edificios escolares vistos desde la España rural", Conferencias leídas por los arquitectos Don Joaquín Muro Antón, Don Leopoldo Torres Balbás y Don Bernardo Giner de los Ríos, los días 13, 20 y 27 con motivo de la exposición de arquitectura escolar. Oficina Técnica para la Construcción de Escuelas. Madrid. 1933. p.54.

238 GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930. Eduardo González Calleja. Alianza

164. Exercicis físics a l'escola de Santa Margalida

165. Miquel Deyà, a l'esquerra, i el seu grup d'alumnes de Consell

166. Miquel Buades i el grup d'alumnes de l'escola Decroly de Campanet

terme la construcció d'edificis escolars, el govern publica el Reial Decret de 18 de juliol de 1918 on s'obliga a cada ajuntament a construir i conservar les escoles de primera ensenyança. Per això es crea una Comissió de Construccions Escolars a nivell provincial. Posteriorment²³⁹, l'antic Negociado de Arquitectura Escolar és substituït per la Oficina Técnica de Construcción de Escuelas del Ministerio (OTCE). Aleshores l'Estat agafa la responsabilitat de finançament de la construcció d'edificis escolars. Aquest acaba sent un canvi substancial per a dur a terme la construcció d'escoles, ja que els ajuntaments, fins aleshores, no havien sigut econòmicament capaços, cosa que, a partir d'aquest moment, s'anirà succeïnt de forma accelerada al llarg dels anys vint i fins a la guerra civil. Antonio Flórez és l'arquitecte en cap de la OTCE. Es nomenen els corresponents Arquitectes Directores de Construccions Escolars per a cada província. Destaquen homes com ara Leopoldo Torres Balbás o Bernardo Giner de los Ríos.

En el cas de les Balears, Guillem Forteza Pinya és nomenat, el 1921, Arquitecte Director de Construccions Escolars de l'Estat i Vocal Tècnic de la Junta Provincial de Primera Ensenyança.²⁴⁰ La tasca desenvolupada per Forteza possibilita cent vint-i-sis projectes escolars arreu de les Illes. Ara bé, el seu treball i la figura de Joan Capó Valdepardines són indissociables. Capó és, des de 1915 i fins a 1938, Inspector d'Ensenyament Primari a les Balears.²⁴¹ La seva primera època s'estructura, sens dubte, al voltant de Museu Pedagògic Provincial, que aglutina i promou, en la pràctica, tot el conjunt d'innovacions educatives del moment.²⁴² "Entre les realitzacions i línies d'innovació, cal esmentar: la divulgació dels corrents europeus d'avantguarda a través de les publicacions, rebudes o publicades al Museu, i de l'activitat docent, d'un altíssim nivell, del professorat; la pràctica progressiva del mètode Montessori (per exemple, a l'escola de la Milagrosa de Can Capes, i després a la Missió, ambdues de Palma; el P. Antoni Casulleras n'és un fervent propagandista per diversos indrets de Mallorca), [...] la introducció de la Psicologia aplicada pel professor Bello a l'Escola Normal; l'organització

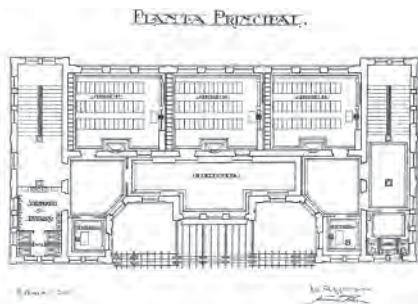
Editorial. Madrid. 2005. p.83.

²³⁹ Reial Decret de 23 de novembre de 1920.

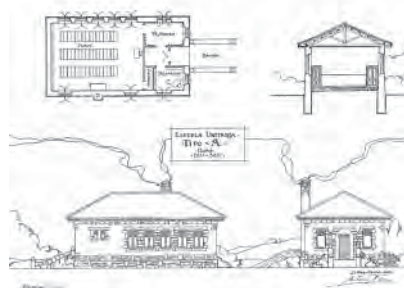
²⁴⁰ El primer treball que Guillem Forteza realitza com a arquitecte escolar consisteix en recollir dades de preus i sistemes de construcció particulars i concrets de les diferents zones de la província. Segons consta en la correspondència d'aquells anys mantinguda entre Forteza i el Ministeri. ACFS.

²⁴¹ DEYÀ PALERM, Miquel. *Joan Capó. Inspector d'Ensenyament Primari*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear. Palma de Mallorca. 1988.

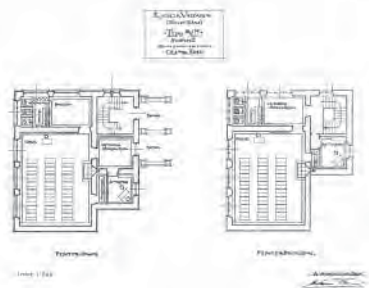
²⁴² "L'aplicació del mètode Montessori o Decroly (es refereix al període 1910-1930) es reduïa a uns poquíssims centres, no més de mitja dotzena. Encara que sigui molt difícil d'avaluar la qualitat de l'ensenyament, es pot dir que qualsevol intent de renovació s'obria pas entre mil hàbits de rutina i manca de mitjans a les escoles." MIRALLES TRIAY, Guillermo. *Historia de la villa de Campanet*. Tomo I. Ajuntament de Campanet. Campanet. 1998. (Original: Imprenta Mn. Alcover, Palma, 1935). p.91.

167. Model d'escola graduada de sis seccions. Elaborat per l'OTCE al 1922

168. Model d'escola unitària tipus A, clima fred sec. Elaborat per l'OTCE al 1922

169. Model d'escola unitària tipus A-N, per a nins i nines, clima fred. Elaborat per l'OTCE al 1922

de freqüents viatges a l'estranger i la consegüent divulgació de la informació aconseguida; la organització de colònies escolars;²⁴³ organització de conferències, retirs pedagògics, exposicions, etc.; organització del Curs de perfeccionament per a mestres de l'any 1919; organització d'un Congrés Nacional d'Educació l'any 1920, que, malgrat no s'arribi a dur a terme, mobilitza intensament el magisteri i possibilita una interessant publicació amb ponències i conclusions."²⁴⁴ El Museu Pedagògic Provincial és creat l'any 1918 pel mateix Joan Capó i altres mestres, com ara Andreu Ferrer o Ramon Morey, que mostren les seves propostes sobre educació durant la primera època de *La Veu de Mallorca*. "La introducció de la gimnàstica rítmica així com de la música, major relació entre l'escola i la societat, nous mètodes d'ensenyament (com el Montessori), pràctica de les excursions i l'ús de la llengua pròpia a l'escola per considerar-la necessària per a una educació integral. Una escola on hi hagin desaparegut els vells sistemes i en la que els infants estiguin contents amb l'estudi. Volen una major extensió de l'educació a les classes obreres i diuen que l'educació a Mallorca aleshores és més instructiva que educativa i que al mateix temps ha d'abandonar el seu sentit individualista."²⁴⁵ Per tant, Guillem Forteza i Joan Capó es coneixen de molt abans de 1921. Les seves idees pedagògiques i polítiques conflueixen en un sol pla. Recordem que al 1917 Guillem Forteza havia fundat i presidit el Centre Regionalista de Mallorca i que aquest tenia *La Veu de Mallorca* com a element d'exposició de les seves idees.

La situació estatal i la mallorquina són paral·leles. S'ha avançat molt en el pla teòric, i més aviat poc en el pràctic.

Al llarg dels anys vint, la Oficina Técnica de Construcción de Escuelas del Ministerio treballa cos a cos amb la Institución Libre de Enseñanza. Des d'aquesta Oficina es redacten, sota la direcció d'Antonio Flórez, les noves Instruccions Tècniques i es dibuixen nous models escolars.²⁴⁶

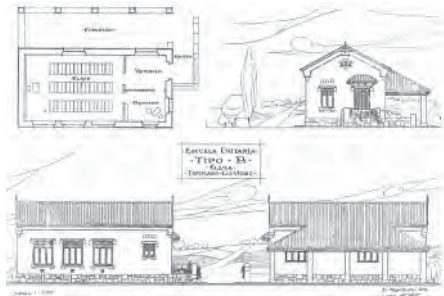
S'han de construir moltes escoles, i la minsa economia estatal és una qüestió cabdal. Calen models possibilistes. Per això aquests nous models tenen com a base l'abaratiment de la construcció. Això es pot observar en la seva configuració. Són models més senzills. Són, tots ells, models compactes. El programa és

243 VEGA MARCH, Manuel. *Instalación de colonias escolares para las escuelas municipales de una población de cien mil almas*. IV Congreso Nacional de Arquitectos. Bilbao, agosto 1907. Ponente: D. Manuel Vega y March, arquitecto.

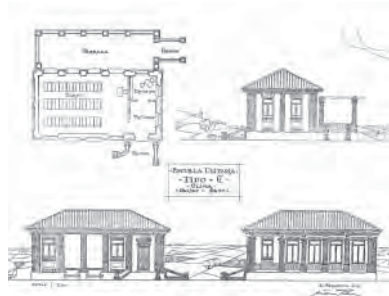
244 OLIVER JAUME, Jaume. *L'higienisme escolar a Mallorca: aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936)*. Cit. p.154.

245 SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit. p.34.

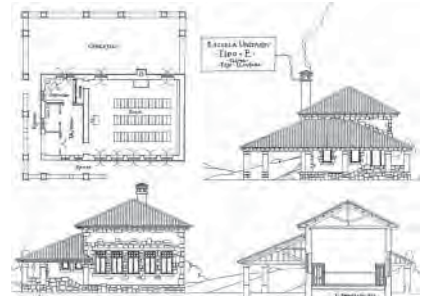
246 MINISTERIO DE INSTRUCCIÓN PÚBLICA Y BELLAS ARTES. *Construcción de Edificios Escuelas. Planos-Modelo. Real Decreto de 17 de diciembre de 1922*. Oficina de Publicaciones (Antonio Flórez). Madrid. 1924.

170. Model d'escola unitària tipus B, clima temperat plujós. Elaborat per l'OTCE al 1922

171. Model d'escola unitària tipus C, clima càlid sec. Elaborat per l'OTCE al 1922

172. Model d'escola unitària tipus E, clima fred plujós. Elaborat per l'OTCE al 1922

més reduït que el dels anteriors models. Desapareix, per exemple, el Museu Escolar, i algun d'ells no té, ni tan sols, banys. Es defineixen variants dels models en funció de les condicions climàtiques de cadascuna de les regions de l'Estat. És, per tant, una clara referència al Regionalisme arquitectònic ben entès. Això no vol dir que faci al·lusió al maquillatge estilístic regional, sinó a les diferents necessitats climàtiques o constructives de cada regió. No es refereix a l'arquitectura com a col·lecció de variants folclòriques, sinó com a veritable evolució de la tradició arquitectònica de cada zona.

El treball de l'Oficina Técnica de Construcción de Escuelas del Ministerio es desenvolupa pràcticament en la seva totalitat durant la dictadura de Primo de Rivera. Els resultats de l'OTCE són esperançadors. El descens de l'analfabetisme entre 1920 i 1930 és el més fort del segle fins als anys setanta, suposa el 8'7% en els homes i el 9'15% en les dones. En el Cens de 1930 l'índex d'analfabetisme baixa fins al 42'33%. Encara hi ha, però, grans diferències entre el nord i el sud del país. "El presupuesto de Instrucción Pública supone entre 1924-1930 un 5,74% de los Presupuestos Generales del Estado; todavía muy lejos del 11,93% asignado a Guerra, el 10,32% de Fomento o el 8,38% de los gastos en Marruecos. En Europa, sólo Grecia (4,7%), Austria (3,2%) y Portugal (1,5%) tienen presupuestos inferiores, mientras que en 1930 Francia gasta en estos servicios el 6%, Italia el 7,2%, Gran Bretaña el 10,6% y Suiza el 19,8%. [...] Aunque entre 1920 y 1929 los gastos estatales en educación suben el 58%, se contruyen unas 8.000 nuevas escuelas y la matrícula escolar crece un 22,9%, se invierte en educación escasamente el 5-6% del dinero total del Estado, lo que supone una cifra cercana a ocho pesetas por habitante y año. La enseñanza primaria es la más potenciada, con la creación de 6.366 escuelas oficiales, de las que 5.563 se construyen a partir de 1927 con la entrada en vigor del Presupuesto Extraordinario, aunque los desfases de escolarización son muy notables entre provincias."²⁴⁷ A finals de la dècada dels anys vint, la població espanyola es situa al voltant dels vint-i-quatre milions d'habitants. Malgrat tot l'esforç teòric i el convenciment de l'administració respecte a la graduació de l'ensenyament, l'any 1929 el 97'47% de les escoles són unitàries, i tan sols el 2,53% són graduades.²⁴⁸

La tasca de l'Oficina Técnica de Construcción de Escuelas del Ministerio té el seu reflex a les Balears a través del treball desenvolupat per Guillem Forteza i Joan Capó. Ells dos organitzen, el 10 de juny de 1926, una reunió decisiva. És la Magna Assamblea que se celebra a la seu del Museu Pedagògic Provincial, "aleshores ubicat a l'edifici propietat de la Diputació i conegut com La Misericòrdia"²⁴⁹, on hi assisteixen les més altes

²⁴⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *Op.cit.* p.83.

²⁴⁸ *Ibidem.* p.83.

²⁴⁹ OLIVER JAUME, Jaume. "La construcció dels edificis escolars de Marratxí (1927)". *II Jornades d'Estudis Locals a Marratxí*. Ajuntament de Guillem Forteza i el Regionalisme mallorquí • L'escola de principis del segle XX

173. La Misericòrdia, seu del Museu Pedagògic Provincial

174. Excursió de mestres a Girona. Principis del segle XX. de 1930
AAM

175. Visita de Joan Capó, al centre de la imatge, als mestres d'Eivissa. 14 de desembre
Girona. Principis del segle XX. de 1930
AAM

autoritats insulars, els Inspectors de Primera Ensenyança, el Professorat de l'Escola Normal i de l'Escola Pràctica, els representants institucionals del magisteri i "tots els batlles illencs, convocats pel governador civil Pere Llosas, d'on surt la sol·licitud de construcció massiva d'escoles. A partir d'aquesta unió es tracta de formar un patronat encarregat de dur a terme els projectes, presidit pel governador, i integrat pel president de la Diputació, els inspectors, l'arquitecte escolar i els batlles dels cinc Ajuntaments que són cap de partit judicial (Palma, Manacor, Inca, Maó i Eivissa). Certament, i si ho comparam amb les dècades anteriors, la Dictadura suposa un important esforç en aquest terreny, que es materialitza en tot Espanya en la creació anual d'unes 1.000 places per a nous mestres i la construcció a les Balears de nombroses escoles."²⁵⁰ De la reunió se'n desprèn una marcada preocupació per la higiene de les escoles existents, així com pel nombre d'escoles necessàries. L'Inspector Joan Capó denuncia la situació balear amb les següents paraules: "Se necesitan en Baleares muchísimas escuelas. Desde este punto de vista, somos la provincia española más desatendida. En general existe una escuela por cada 700 habitantes. En Baleares, nos resulta una por cada 1.400. Contamos, pues, con la mitad de medios de instrucción que ya posee el resto de España. Si se reúnen los municipios balears, serán oídos. Pedimos que se nos ponga en el mismo nivel cultural que los demás, y que se nos concedan las escuelas que nos hacen falta, hasta llegar a la misma proporción de la que tienen otros. Es una petición justa.

Pero nuestro problema es doble: la escuela y el edificio escolar. No es posible continuar, como hasta aquí, metiendo la escuela en una casa particular, alquilada. Al pedir mayor número de maestros, pedimos también nuevos edificios escolares. En estos momentos en que se confeccionan los presupuestos, debemos levantar nuestra voz. ¿No se proyecta un gran presupuesto para obras públicas? Pues, el edificio escolar es una obra pública. Pero no vaya cada pueblo pidiendo para sí. Pidan todos para todos. Y se conseguirá. Sería un contrasentido que unos pueblos pudiesen mostrar bellos edificios escolares, y otros las destartaladas casas en que tienen instaladas sus escuelas."²⁵¹

D'altra banda, l'Arquitecte Director de Construccions Escolars de l'Estat a les Balears presenta un projecte amb els desitjats models escolars mallorquins. El projecte consta de cinc models diferents: una escola unitària, un grup unitari per a nins i nines de dues aules, una graduada de tres seccions, una graduada de

Marratxí. Marratxí. 1998. p.241.

²⁵⁰ ORELL VILLALONGA, Bartomeu. *Op.cit.* p.227.

²⁵¹ MUSEO PEDAGÓGICO PROVINCIAL. *El problema escolar en Baleares. Ensayo de solución total.* Imprenta Guasp. Palma de Mallorca. 1926. pp.13-14.

176. Reunió de Joan Capó, a la dreta, amb un grup de mestres d'escola. Entre 1925 i 1930

177. Antonio Flórez Urdapilleta, arquitecte en cap de la Oficina Técnica de Construcción de Escuelas (OTCE) del Ministeri

178. Joan Capó Valldeparadines, Inspector de Primera Ensenyança de les Balears

179. Guillem Forteza Pinya, arquitecte Director de Construccions Escolars a les Balears

quatre seccions i una graduada de sis seccions.

Aquests models són, en primer lloc, fruit del treball que Guillem Forteza fa a partir dels models de 1922. Són l'adaptació regional mallorquina dels models definits per l'OTCE. Observant el model unitari de Guillem Forteza podem comprovar com, pràcticament, és igual al plantejat pel Ministeri: es tracta d'un volum principal de proporcions ú és a dos, amb una porxada enganxada al seu costat llarg. El volum principal conté una aula de proporció rectangular, amb tres grans obertures en un dels seus costats llargs i el programa més reduït annexat en un dels seus costats curts. Forteza hi afegeix, això sí, els serveis higiènics, als quals s'hi accedeix des de la porxada. Ambdues definicions són idèntiques.

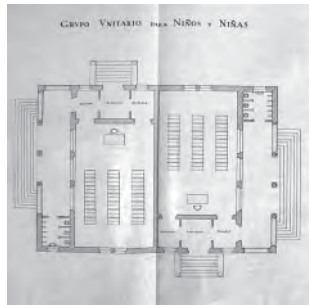
És certament lògic que els dos models unitaris tinguin una configuració tan similar, ja que tan sols es tracta d'una sola aula que, a més, ve definida per les seves corresponents instruccions tècniques, de manera que les possibilitats de variació són molt reduïdes.

Observem, en canvi, els models de grup unitari per a nins i nines de dues aules. En el cas dels models d'Antonio Flórez de 1922 es reelabora l'aula com a entitat i es juxtaposen les dues aules una al costat de l'altra, de manera simètrica i amb accés a través de la mateixa porxada. En canvi, en el cas de Guillem Forteza de 1926, la unitat aula es manté, definida ja des del model unitari, i el que fa és simplement capicuar dues unitats. D'aquesta manera, Forteza obté dues aules amb accessos independents, solució tal vegada més avantatjosa que la de Flórez. Però, així com el model del Ministeri aconsegueix una mateixa i òptima orientació per a cadascuna de les aules a través d'un gran finestral, el fet de capicuar les dues aules suposa que la il·luminació de les aules de Forteza sigui diametralment oposada, és a dir, en cap cas pot ser l'òptima per a les dues aules. A més, tal i com ho configura el mallorquí, es veu obligat a il·luminar les aules a través de la porxada d'accés, la qual cosa és, si més no, discutible.

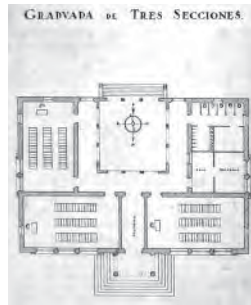
El més interessant arriba, però, amb els models graduats. Són models de tres, quatre i sis seccions respectivament. En aquests casos el joc compositiu és molt més ampli. Els models de Forteza ja no guarden cap relació amb els models d'Antonio Flórez. Els de Forteza tenen com a element central i fundacional un pati. Al voltant d'aquest pati s'ordena tot el programa. Ja sigui en forma de U, o de O, ja sigui en una planta o en dues, el pati hi és present. El pati esdevé una aula a l'aire lliure. El pati destaca com a element propi de la tradició arquitectònica mallorquina i com a peça essencial per a assegurar el contacte de l'infant amb la natura. El pati respon als postulats dels pedagogs moderns. Tal i com podrem comprovar més endavant, aquests models escolars són reflex de la primera època, arquitectònicament parlant, de Guillem Forteza. Aquests models s'aplicaran de manera directa en moltes de les primeres escoles que construirà l'arquitecte.

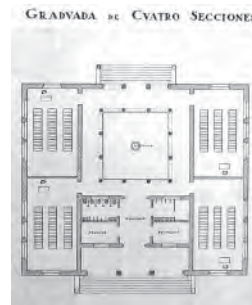
180. Model d'escola unitària. Guillem Forteza. 1926

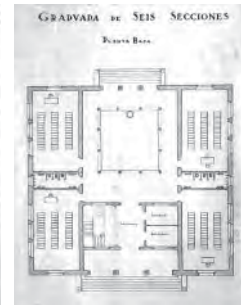
181. Model d'escola unitària per a nins i nines. Guillem Forteza. 1926

182. Model d'escola graduada de tres seccions. Guillem Forteza. 1926

183. Model d'escola graduada de quatre seccions. Guillem Forteza. 1926

184. Model d'escola graduada de sis seccions, planta baixa. Guillem Forteza. 1926

A partir de les consignes aprovades durant la Magna Assamblea, es fa un estudi de necessitats dels diferents municipis de les Illes. El resultat d'aquest estudi es fa públic en el següent quadre²⁵²:

partidos	escuelas que debe tener	escuelas que tenía	escuelas creadas	escuelas que tiene	escuelas que faltan
Palma (capital)	105	32	34	66	39
Palma (pueblos)	94	53	18	71	23
Inca	127	58	5	63	64
Manacor	117	51	22	73	44
Mahon	59	31	1	32	27
Ibiza	60	14	28	42	18
Totales	562	239	108	347	215
Relatividad		42'52%	19'21%	61'73%	38'27%

Un cop aprovat el projecte teòric de Capó i Forteza, es posa en marxa la seva materialització. Cal, en primer lloc, el suport econòmic de l'Estat. Per això, una comissió encapçalada pels Inspectors Joan Capó i Fernando Leal i per l'arquitecte Guillem Forteza es desplaça a Barcelona per entrevistar-se amb el rector de la Universitat, sobre el qual recau aleshores la màxima responsabilitat educativa de les Balears. Un cop obtingut el seu suport, viatgen en tren a Madrid, on mantenen reunions amb el Director General de Enseñanza i amb el mateix Ministre, a qui sol·liciten:

1ª Que se consideri la subvenció de 5.000 pessetes per escola unitària o secció graduada que se construesqui.

2ª Que se consideri modificat l'arreglament escolar en el sentit que se puguin crear les escoles que se detallen.

3ª Que pel nomenament dels mestres se consideri la condició de preferències per les escoles, així com s'acabin els respectius edificis.

4ª Que el total d'escoles unitàries o seccions de graduada que se considerin incloses en el següent projecte sia de 522.

Que pels efectes de la subvenció se necessiten 2.500.000 pessetes.

²⁵² LLOSAS BADÍA, Pedro. (memòria redactada pel Governador Civil de Balears) *El avance de la Provincia de Baleares en un Quinquenio. 13 de septiembre 1923 a 13 de septiembre 1928*. Escuela Tipográfica Provincial. Palma de Mallorca. 1929. p.30.

185. Un dels primers grups d'alumnes de l'Escola Graduada de Sa Pobla. Prop de 1925. AAM

186. L'escola de nines de Sa Casa Blanca, una de les que es construïxen durant la dictadura. Al 1929 està en obres

187. Escola de nins de Búger. Prop de 1930. AAM

La quantitat es molt reduïda en relació amb les obres que s'han de realitzar i molt econòmica per l'Estat, que si les hagués de subvencionar aïlladament amb 10.000 pessetes per grau²⁵³ li costaria el doble.

5ª Que pels efectes de rapidesa se nomeni un Patronat Escolar Provincial... per poder entregar partides als Ajuntaments així com avancin les respectives edificacions.

6ª Que se consideri el termini de 3 anys a comptar la data de la concessió per tenir acabades totes les escoles del projecte."²⁵⁴

El Ministre els promet estudiar amb deteniment el projecte. Un projecte que com veiem és d'allò més ambiciós. Pretén construir 522 unitats d'aula o secció en tan sols tres anys. Al 1926 la població balear ha superat els 350.000 habitants. Durant la Dictadura de Primo de Rivera s'inauguren a Mallorca un bon nombre d'edificis escolars. La majoria d'aquests projectes són obra de Guillem Forteza. "Ens referim a les escoles de Bunyola, Maria de la Salut, La Pobla, Petra, Andraig, Puigpunyent, Santa Margalida, Valldemossa, Marratxí (Pont d'Inca, Pla de Na Tesa, Cabaneta, Pòrtol), Manacor (Espinagar, Puig de l'Anà, Els Fangars). Estan també a punt d'acabar-se els edificis escolars de Santanyí, Sant Joan, Costitx, Son Carrió i Son Servera. I en breu temps començaran a construir-se escoles a Campanet, Muro, Esporles, Binissalem, Alaró, Sóller, Búger, Llobards i Alqueria Blanca.

Cada escola es construeix atenent al cens escolar de cada població –unitària, mixta, de tres graus, de quatre graus o de sis graus– segons dictaminin els respectius Inspectors Escolars de Primera Ensenyança."²⁵⁵

La Dictadura suposa, al cap i a la fi, allò que algú ja ha batejat com la modernització autoritària del país.²⁵⁶ Malgrat tot, és durant el període de la Segona República quan a l'Estat en general, i a les Illes en particular, es duen a terme el màxim nombre de realitzacions en l'àmbit escolar.

253 Segons consta a la legislació vigent aleshores. Article 15 del Decret de 10 de juliol de 1928.

254 DEYÀ PALERM, Miquel. *Op.cit.* p.51.

255 LA NOSTRA TERRA. "Els edificis escolars". *La Nostra Terra*. Any II, nº23. Palma de Mallorca. Novembre 1929. p.406.

256 GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *Op.cit.*

188. Govern republicà de 14 d'abril de 1931. Entre els quals hi trobam Marcelino Domingo, Fernando de los Ríos, Lluís Nicolau d'Olwer, Manuel Azaña i Niceto Alcalá Zamora

189. Manuel Azaña i Marcelino Domingo

190. Rodolfo Llopis, Director General de Primera Ensenyança

191. Emili Darder, al 1931 és President de la Comissió de Cultura de l'Ajuntament de Palma

LA POLÍTICA ESCOLAR DE LA SEGONA REPÚBLICA

El 14 d'abril de 1931 és proclamada la Segona República a l'Estat espanyol. El període de la Segona República és el moment que més esforços es dediquen al problema de l'ensenyament. És, més que qualsevol altre, l'interval de temps en el qual es construeixen més edificis escolars.

A principis dels anys trenta, la teoria escolar i pedagògica arriba al seu grau de maduració òptim. A més, el nou Govern republicà²⁵⁷ està format per personatges d'un alt nivell intel·lectual: vuit dels onze integrants han passat per la universitat. Destaca una majoria provinent de la Institución Libre de Enseñanza. En un article publicat per Rodolfo Llopis, Director General de Primera Ensenyança, dos dies després de la proclamació de la República, queden ben clares les intencions del nou govern vers el problema educatiu:

“La República, al enfrentarse con el problema de la educación nacional, tiene que atacar con decisión y valentía todos los aspectos del mismo. Tiene que acabar con la absurda organización actual. Hay que hacer una reforma total que abarque desde los jardines de la infancia hasta la Universidad. Hay que extender los beneficios de la enseñanza a todos los españoles hasta conseguir que no quede un solo analfabeto en nuestro país, ni deje de cultivarse una sola inteligencia. El país necesita, hoy más que nunca, que todo ciudadano preste el máximo rendimiento a la nación. Y la República traicionaría a su propia esencia si no ofreciese a todos los españoles las posibilidades necesarias para que su inteligencia y su vocación encuentren el cauce que merecen.

La escuela en la República no es sólo un problema de cantidad. Es fundamentalmente, un problema de calidad. La República tiene que hacer muchas escuelas, pero cuidando de que la escuela sea verdaderamente escuela. No tanto por el edificio y por el material, sino por el espíritu que ha de vivificar la diaria labor docente. La República tiene que hacer maestros nuevos. Los maestros que necesita el país en esta hora decisiva. Pero tiene, además, que utilizar a los maestros actuales. Ese ha de ser uno de los problemas más delicados.

[...]

La República tiene que sembrar muchas escuelas en todos los pueblos y aldeas españolas. Y cada escuela tiene que ser la verdadera célula rural de la República. En torno a la escuela ha de girar la vida del

²⁵⁷ Ens referim al Primer Govern Reformista, del qual n'és President Manuel Azaña, també Ministre de Guerra; n'és Ministre d'Estat Alejandro Lerroux, Ministre de Justícia Fernando de los Ríos, Ministre de Marina José Giral, Ministre d'Hisenda Indalecio Prieto, Ministre de Governació Santiago Casares, Ministre de Foment Álvaro de Albornoz, Ministre de Treball Francisco Largo Caballero, Ministre d'Economia Nacional Lluís Nicolau d'Olwer, Ministre de Comunicacions Diego Martínez i Ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts Marcelino Domingo.

192. Portada del Projecte de Construccions Escolars, aprovat per l'Ajuntament de Palma el 9 de setembre de 1931

193. Projecte General de Construccions Escolars. Plànol en el que s'identifiquen les escoles actuals existents al 1931

194. Projecte General de Construccions Escolars. Plànol en el que s'ubiquen les escoles a construir dins l'eixample de Ciutat

pueblo. La escuela ha de ser el verdadero Hogar infantil y la verdadera Casa de Pueblo durante la noche."²⁵⁸

En el mateix temps que Rodolfo Llopis és Director General de Primera Ensenyança, el President del Primer Govern Reformista, Manuel Azaña, que també havia passat per la Institució, nomena a Marcelino Domingo Ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts. Domingo havia obtingut al 1903 la titulació de Mestre d'escola que exerceix a Tortosa. Al 1909 s'havia iniciat en el món de la política i al 1929 havia fundat el Partit Republicà Radical Socialista, PRRS. Exerceix de Ministre d'Instrucció amb el lema "sembrar España de escuelas".

Amb la República recentment proclamada es creen, també, les Misiones Pedagógicas, un projecte educatiu nascut en el si del Museu Pedagògic Nacional, inspirat en les directrius de la Institució Libre de Enseñanza. El president del Patronat de les Misiones Pedagógicas és Manuel Bartolomé Cossío, una altra figura provinent de la mateixa ILE.

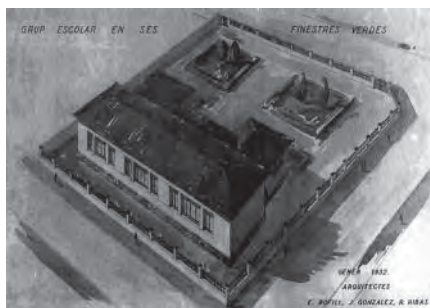
Amb tot aquest cos governamental, s'aprova un pla quinquennal pel qual s'han de crear "5.000 escoles cada any, menys el primer, en què se'n crearien 7.000 –les cèlebres vint-i-set mil escoles–, i es presenta a les Corts un projecte de llei per a concertar un préstec de 400 milions de pessetes per a construccions escolars, projecte que és aprovat pel Parlament dia 16 de setembre de 1932. Aquests 400 milions s'han de gastar en vuit anys, que juntament amb els 200 milions que, aproximadament, aporten els Ajuntaments, sumen 600 milions de pessetes. Això representa, no solament el major esforç econòmic realitzat fins llavors en educació al nostre país, sinó el major esforç que, en aquell moment, realitza qualsevol país."²⁵⁹

El model educatiu sempre ha estat íntimament relacionat amb la política. Pel Govern Estatal presidit per Manuel Azaña, l'educació és una eina essencial per a combatre el caciquisme. Aleshores l'educació va dirigida cap a un model totalment laic, amb la intenció que l'església perdi tot el control que fins al moment havia exercit sobre l'educació dels infants. Es potencia la coeducació així com la graduació de l'ensenyament. Es concienca a la societat de la importància que té l'educació dels fills i es combat l'absentisme escolar, tan arrelat en els hàbits familiars.

El projecte educatiu d'aquest nou govern també té el seu reflex a les Balears. "Prova d'aquesta defensa de les construccions és que durant el bienni 1931-32 a les Illes Balears es construeixen 121 unitats escolars, de les quals 19 eren unitàries de nins, 12 unitàries de nines i 10 de pàrvuls; també es construeixen 14 unitats

258 LLOPIS, Rodolfo. Article publicat al diari *Crisol*, 16 d'abril de 1931. Citat per: BULLEJOS, José. *España en la segunda República*. Crónica General de España. Ediciones Júcar. Madrid. 1979. p.70.

259 OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.49.

195. Projecte presentat al concurs de 1932 pel solar de Ses Finestres Verdes. Signat pels arquitectes Bofill, González i Ribas. AAM

196. Projecte presentat al concurs de 1932 pel solar de Ses Finestres Verdes. Signat per l'arquitecte J. Porqueras. AAM

197. Projecte presentat al concurs de 1932 pel solar de Gènova. Signat per l'arquitecte Herrera. AAM

mixtes i 66 seccions graduades.²⁶⁰ En el temps de la República les Balears superen els 370.000 habitants, dels quals, uns 300.000 es troben a l'Illa de Mallorca i 100.000 es concentren a Palma.

Alhora, les iniciatives educatives se succeeixen arreu de les Illes. Les línies de renovació pedagògica continuen amb molta més intensitat que en anys anteriors. Els nous corrents educatius s'introdueixen dins les noves escoles. Cal remarcar les Tècniques Freinet de l'escola de Consell, a càrrec de Miquel Deyà Palerm²⁶¹ i el Mètode de Projectes de l'escola de Sencelles, a càrrec de Llorenç Mª Duran Coll.²⁶² Destaquen, així mateix, infinitud de mestres que es converteixen aleshores en autèntiques autoritats dins els pobles.²⁶³

En l'àmbit autonòmic és de remarcar la redacció de l'Estatut Autonòmic de les Illes Balears de l'any 1931²⁶⁴ i, sobretot, la voluntat d'incloure l'ensenyament dins el llistat de competències de l'organització autonòmica regional, aleshores en mans del govern central.

D'altra banda, en l'àmbit municipal, hi ha un projecte que sobresurt entre totes les iniciatives de les Balears, que és l'aprovació del Pla General de Construccions Escolars redactat per l'Ajuntament de Palma.²⁶⁵ La Comissió de Cultura del consistori ciutadà, formada pel seu president Emili Darder, Francesc de Sales Aguiló, Antoni Albertí, Andreu Crespí, Lluís Ferbal, Eduard Gómez, Docmael López, Cristòfol Serra, Miquel Sureda i Vicens Tejada, aprova l'esmentat projecte el dia 4 de setembre de 1931. L'abast de les seves intencions és enorme:

Segons l'anàlisi que fa el mateix Pla, l'any 1931 a Palma existeixen 46 seccions de nins²⁶⁶ i 40 seccions de nines.²⁶⁷ "El nombre d'alumnes matriculats, durant el curs 1930-1931, a les escoles públiques de Palma, segons el cens aproximatiu efectuat, resulta ésser a l'entorn de 4.000." Així mateix, segons el càlcul que es fa pel curs 1931-1932, pot augmentar la matrícula fins als 5.000 estudiants. "Mes éssent Palma una

260 "Boletín de Educación". Ministerio de Instrucción Pública. nº1. Madrid. enero-marzo 1933.

261 JAUME CAMPANER, Miquel. *Freinet a Mallorca. Miquel Deyà Palerm i l'escola de Consell (1930-1940)*. Leonard Muntaner, Editor. Palma de Mallorca. 2001.

262 OLIVER JAUME, Jaume. "Llorenç Mª Duran Coli". *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. pp.146-169.

263 SUREDA GARCIA, Bernat. "Els mestres de la República". *Lluc*, nº853, L'Espuma Edicions. Mallorca, setembre-octubre 2006. pp.32-33. VILÀS GIL, Pere. *Joaquim Gadea Fernández. La vida d'un mestre*. Universitat de les Illes Balears. Institut d'Estudis Eivissencs. Col·lecció Teoria i Història de l'Educació, nº1. Eivissa. 1995.

264 No passa de Projecte d'Estatut. El signa, entre molts altres, el repetidament esmentat arquitecte escolar Guillem Forteza.

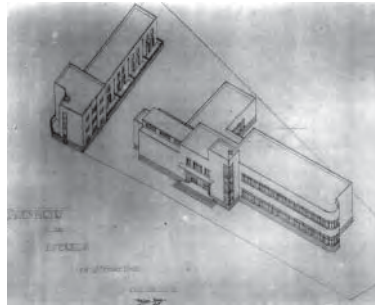
265 Ajuntament de Palma. *Projecte general de construccions escolars: (Aprovat en principi per l'Ajuntament de la Ciutat, en sessió del dia 9 de Setembre de 1931)*. Ajuntament de Palma de Mallorca, Comissió de Cultura. Palma de Mallorca: Impremta Francesc Soler. 1931.

266 21 en escoles graduades i 25 en escoles unitàries.

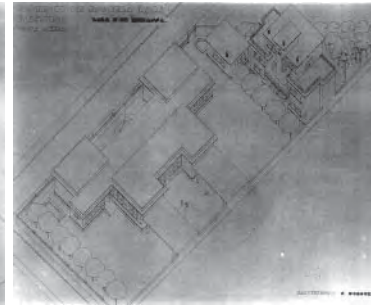
267 16 en escoles graduades i 24 en escoles unitàries.

198. Projecte presentat al concurs de 1932 pel solar de S'Hort Nou. Signat per l'equip d'arquitectes format per R. Ribas, C. Garau i J. Olesa. AAM

199. Projecte presentat al concurs de 1932 pel solar de S'Hort Nou. Signat per l'arquitecte Francesc Casas. AAM

200. Projecte presentat al concurs de 1932 pel solar del Coll d'en Rabassa. Signat per l'arquitecte J. Porqueras. AAM

ciutat que té prop de 100.000 habitants, i calculant que el cens escolar és un 15% del total de la població, el nostre cens escolar seria de 15.000 alumnes; d'això es dedueix que, si sols tenim lloc per 5.000, en queden 10.000, és a dir dos terços, sense poder matricular-se. No estant implantada l'escola única, es podria comptar, com s'acostuma a fer, que un terç tendria cabuda a les escoles privades, però ens resta un altre terç, uns 5.000 escolars, sense col·locar, als quals, malgrat que mani la llei d'assistència obligatòria a classe, el mateix que la dicta –el Poder Públic– els priva actualment que hi puguin assistir.”²⁶⁸ Els càlculs són senzills: un terç de les places ja existeixen en centres públics, un altre terç són escoles privades i l'últim terç resta per construir. Tot i així, el Pla analitza la situació de les escoles que ja existeixen a la ciutat. I així les descriu: “Amb les sales insuficients; mancades de ventilació, llum i sol; brutes i sense mitjans de dur-les netes, no tenint aigua corrent, ni waters-closets, ni dutxes, ni rentadors, i amb uns excusats i urinaris immunds, situats damunt la cisterna de l'aigua de beure; sense patis, jardins o superfície lliure per fer gimnàstica i jugar els infants, etc., etc. ¿És que, per ventura, és tolerable que s'eduqui i ensenyi en la majoria de les actuals escoles, en aquestes condicions?”²⁶⁹ Es puntualitza a continuació que de les 86 seccions educatives existents tan sols n'hi ha 35 en bones condicions higièniques i que permetin ser utilitzades.²⁷⁰ D'acord amb l'anàlisi previ, la Comissió disposa sobre un plànol les escoles que manquen a la ciutat de Palma. Les distribueix de forma radial, seguint l'esquema concèntric que presenta el teixit urbà. Llegint el plànol des del casc antic cap als suburbis, veiem com dins la ciutat antiga no es planteja cap centre escolar, inicialment per raons higièniques, però sobretot per raons econòmiques, ja que en aquells moments l'Ajuntament no hi té cap solar. En la faixa d'Eixample més propera al nucli antic es proposa la construcció de quatre escoles graduades molt importants que serveixin també a la ciutat vella: l'Escola de Llevant, Son Sunyeret, Cecili Metel i Sa Feixina. A continuació, en la segona corona d'Eixample, de manera equidistant hi trobam: Son Coch, Son Brull, Camp d'En Serralta, Son Alegre, Ses Finestres Verdes, Son Espanyolet, Pere Garau i Bernat Calvet. En total dins l'Eixample es distribueixen 94 seccions: 30 de pàrvuls, 34 de nins i 30 de nines.²⁷¹ I, finalment, en els suburbis de Palma es proposa crear 22 seccions de pàrvuls, 27 de nins i 29 de nines, repartides entre el Molinar, els Hostalets, la Llibertat,

²⁶⁸ Ajuntament de Palma. “Matrícula i assistència a classe”. *Projecte general de construccions escolars: (Aprovat en principi per l'Ajuntament de la Ciutat, en sessió del dia 9 de Setembre de 1931)*. Cit. p.9.

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ Puntualitza que n'existeixen 10 a l'Escola Graduada, 8 a l'Escola Pràctica de nins, 4 al Secar de la Real, 2 al Vivero, 3 a la Casa Blanca, 2 a Son Ferriol i 6 a La Criança.

²⁷¹ Recordem que durant el primer quart de segle, quan la ciutat de Palma ha començat a créixer fora de les murades, seguint el planejament del nou Eixample, tan sols s'han construït dues escoles: la prou coneguda Escola Graduada de Llevant i l'Escola Pràctica.

201. Autoritats en la inauguració d'un edifici escolar en temps de la República. AAM

202. Festa d'inauguració del Grup Escolar del Coll d'en Rabassa. 14 d'abril de 1934. AAM

203. Inauguració d'un edifici escolar en temps de la República. AAM

el Coll d'En Rabassa, Sant Jordi, Can Pastilla, S'Aranjassa, les Cadenes, Estats Units, la Creu Vermella, el Vivero, Establiments, Son Sardina, S'Indioteria, Son Anglada, Son Serra, Son Rapinya, Gènova, el Terreno i Sant Agustí.

En resum, "si sumam les 94 seccions de l'eixampla i les 78 dels suburbis, el pla de construccions noves comprèn 172 escoles o seccions; la qual cosa representa, multiplicant 172 per 50, col·locar 8.600 escolars en bones condicions, que sumats als 1.750 de les 35 actualment utilitzables, faria que a Palma tenguéssim 207 escoles públiques i es poguessin educar en condicions d'èxit 10.350 escolars. Per consegüent, conformament al càlcul que hem fet abans, quedarien atesos a les escoles públiques dos terços del cens escolar, quedant un altre terç, com és costum deixar, per les escoles privades. És a dir, quedaria, atesa, i ben atesa, tota la població escolar de Palma."²⁷²

És admirable l'ambició d'aquest Pla General de Construccions Escolars impulsat per l'Ajuntament de Palma. Per fer-lo possible, la Comissió considera que s'ha d'obrir un concurs lliure de projectes.

Aquest concurs, com explicarem més endavant, es convoca amb un important desplegament de mitjans. El plaç d'entrega de les propostes finalitza a les 24 hores del dia 31 de gener de 1932. En el concurs hi participen diferents equips d'arquitectes com el format per Carles Garau i Josep Olesa, o l'integrat per E. Bofill, J. González i R. Ribas. Individualment hi trobam l'arquitecte J. Porqueras, Francesc Casas, o Guillem Forteza. Aquest darrer presenta sis propostes: el Grup Escolar Cecili Metel, el d'Estanislau Figueras, el de Finestres Verdes, el de Gènova, el de Son Espanyolet i el de Lluçmajor. Els projectes presentats per Forteza són de línies clarament racionalistes.

El dia 10 de març de 1932 s'exposen a la Llonja de Palma els projectes escolars presentats al concurs. Són 14 grups escolars que reuneixen un total de 83 seccions. El Col·legi d'Arquitectes configura un jurat format per Cèsar Martinell,²⁷³ aleshores degà del Col·legi de Catalunya i Balears, Josep Goday, arquitecte amb una amplíssima experiència en construcció d'edificis escolars a Barcelona²⁷⁴ i Jaume Aleñà i Josep Alomar, delegats del Col·legi a les Illes Balears.²⁷⁵ Martinell i Goday arriben el divendres 11 de març i són rebuts per la

²⁷² Ajuntament de Palma. "Escoles per a tothom". *Projecte general de construccions escolars: (Aprovat en principi per l'Ajuntament de la Ciutat, en sessió del dia 9 de Setembre de 1931)*. Cit. p.16.

²⁷³ Cèsar Martinell i Guillem Forteza tenen una certa relació d'amistat. Martinell li escriurà un article pòstum: MARTINELL, César. *Op.cit.*

²⁷⁴ Són de la seva autoria els grups escolars Baixeras, Luis Vives, Pere Vila, Ramón Lull, Milà i Fontanals, Lluïsa Cura, o el Collaso i Gil, aquest darrer construït el 1932 i amb fortes semblances amb el grup escolar Jaume I, que construirà Guillem Forteza a Sa Feixina de Palma.

²⁷⁵ "El Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, requerido por los ayuntamientos de Palma y Lluçmajor para intervenir en la resolución de los respectivos concursos para la construcción de Escuelas, ha nombrado para formar el Jurado, al Decano de dicho Colegio don

204. Projecte guanyador del concurs de 1932 pel solar de Ses Finestres Verdes. Signat per l'equip d'arquitectes format per R. Ribas, C. Garau i J. Olesa. AAM

205. Inauguració del Grup Escolar de Ses Finestres Verdes. 14 d'abril de 1934. Projectat per l'equip d'arquitectes format per R. Ribas, C. Garau i J. Olesa. AAM

Comissió de Cultura.²⁷⁶ Aleshores el batlle de Palma és Francesc Vilallonga i la seva mà dreta en qüestió de cultura és, sens dubte, Emili Darder, que en aquell temps presideix l'Associació per la Cultura de Mallorca.²⁷⁷

El dia 16 de març de 1932 a l'Ajuntament de Palma "se da cuenta del fallo del concurso libre de proyectos para edificios escolares. Se tributan elogios a todos los concursantes."²⁷⁸ Forteza guanya el concurs de Lluçmajor, el de Son Espanyolet i el de Gènova.²⁷⁹

Simultàniament es produeixen visites de les autoritats del govern central amb la finalitat de tenir coneixement de l'estat de la qüestió i poder finançar la proposta. "El problema de los edificios escolares. Procedente de Madrid, llegó ayer don Lorenzo Gallego, arquitecto de Instrucción Pública, quien visitará los edificios escolares de estas islas como también estudiará los diferentes proyectos trazados para la construcción de nuevas escuelas e informar, en consecuencia, a la superioridad, sobre la concesión de subvenciones para las mismas. El señor Gallego visitará diversos pueblos de la isla. El Presidente de la Comisión municipal de Cultura señor Darder se mostraba ayer muy satisfecho de la venida del señor Gallego, de cuya visita espera fecundos y próximos frutos en relación con el plan general de construcción de edificios escolares, que tiene aprobado el Ayuntamiento."²⁸⁰

Al mateix temps que la ciutat de Palma engega aquest important Pla de Reforma Escolar, a la part forana el mes de gener de 1933, s'implanta un Pla de Millora Escolar. "Pla de millora que suposa l'inici del procés

César Martinell, don José Goday, don Jaime Aleñá y don José Alomar, estos dos últimos delegados del Colegio de Arquitectos de Baleares. Dichos arquitectos, juntamente con los representantes de los respectivos Ayuntamientos, constituirán los Jurados que juzgarán los referidos concursos. Los señores Martinell y Goday llegarán hoy viernes." *El Día*. Palma de Mallorca. 11 març 1932. p.6.

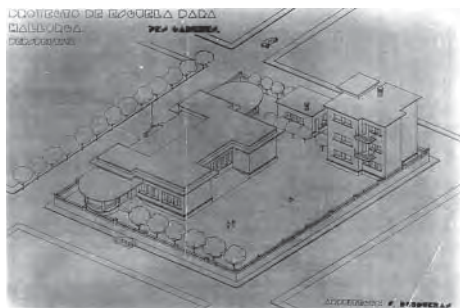
276 "Llegaron ayer de Barcelona el Decano de los Arquitectos de dicha ciudad don César Martinell, acompañado de su esposa, y el Arquitecto don José Goday, que vienen para constituir, juntamente con los señores Aleñá y Alomar, el jurado que ha de juzgar el concurso de proyectos para construcciones escolares. El el muelle les esperaban, el Teniente Alcalde don Francisco de Sales Aguiló que ostentaba la representación de la alcaldía y de la Comisión de Cultura y el Jefe de Ceremonial señor Piña. Cruzados los saludos de cortesía se dirigieron al Grand Hotel donde se hospedan. A las doce de la mañana cumplimentaron al alcalde señor Villalonga Fábregues." *El Día*. Palma de Mallorca. 12 març 1932. p.2.

277 Ja hem comentat anteriorment que l'Associació per la Cultura de Mallorca havia nascut el primer dia d'abril de 1923. El primer president és en Joan Capó. Guillem Forteza i Emili Darder en són integrants. Miquel Fullana ens parla dels orígens d'aquesta Associació i de la relació entre Guillem Forteza i Emili Darder quan ens recorda: "Vaig conèixer el Doctor Emili Darder i Cànaves a primeries de l'any 1923, a l'oficina de l'arquitecte Guillem Forteza. Com que Forteza acostumava a aixecar-se tard del llit, i jo creient que el Sr. Darder era un nou client, vaig demanar-li en què el podia servir. Moltes gràcies va dir-me, sóc amic del Sr. Forteza i venia a tractar, amb ell, sobre la fundació d'una societat cultural: L'Associació per la Cultura de Mallorca. Tornaré un altre dia." Nota de Miquel Fullana. AMF.

278 *El Dia*. Palma de Mallorca. 17 març 1932. p.6.

279 Els de Lluçmajor i el de Son Espanyolet s'acaben construint, en canvi el de Gènova, no. FORTEZA PINYA, Guillem, *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca*. Cit. p.21: "Grupo de Son Espanyolet (ganado en concurso). Grupo de Génova (ganado en concurso) (no realizado) [...] Grupo Escolar de Lluçmayor (ganado en concurso), (en construcción)."

280 *El Dia*. Palma de Mallorca. 30 març 1932. p.2.

206. Projecte guanyador del concurs de 1932 pel solar de Ses Cadenes. Signat per l'arquitecte J. Porqueras. AAM

207. Grup Escolar de Ses Cadenes. Projectat per l'arquitecte J. Porqueras. AAM

208. Inauguració del Grup Escolar de Ses Cadenes. Projectat per l'arquitecte J. Porqueras. AAM

de reforma educativa als pobles a través de la creació d'edificis de nova planta destinats a les escoles."²⁸¹ A continuació, el mes de juny del mateix 1933 "dins el procés de la reforma educativa, s'estableixen una sèrie de Decrets que s'han d'aplicar als ajuntaments amb escoles d'Ensenyament Primari i que consisteixen en la creació d'una Junta Central que organitzi la correcta aplicació de la llei i també la creació d'una Comissió Mixta que es dediqui a elaborar els plans d'estudi."²⁸²

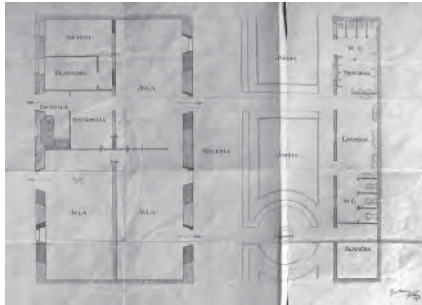
Durant la Segona República la situació escolar mallorquina arribarà al seu punt de màxima eclosió, tant en l'àmbit teòric com en l'àmbit pràctic. Primer, amb la redacció d'importants plans de reforma escolar que s'han subratllat anteriorment i amb la proliferació d'experiències educatives innovadores, com la protagonitzada per Miquel Deyà a Consell on, des del curs 1934-35 s'utilitza material Freinet. Aquesta experiència culmina amb la publicació de la revista escolar *Consell*, que els permet mantenir, a més de correspondència escolar amb altres escoles, l'intercanvi de revistes. O la duta a terme per Llorenç Duran, que havia conegut el mètode Decroly de mans de l'inspector Capó i aplica la metodologia decrolyniana a Sencelles des de l'any 1929.²⁸³

És prou conegut el violent final de l'embranchada republicana. El dia 18 de juliol de 1936 es produirà l'alçament militar que acabarà amb totes les iniciatives republicanes. La Guerra Civil interromprà i paraitzarà qualsevol proposta de progrés, en tots els seus camps d'acció: en el polític, en el cultural, en el pedagògic o, fins i tot, en l'arquitectònic. La repressió, la imposició i l'autoritarisme substituiran, durant dècades, el progrés, la il·lusió i la llibertat.

²⁸¹ "Cronologia de les Illes Balears del segle XX. La Segona República Espanyola 1931-1936". Centre d'Estudis i Documentació Contemporània. Universitat de les Illes Balears. p.14.

²⁸² *Ibidem*. p.16.

²⁸³ MARTORELL GELABERT, Carme. *La coeducació a Mallorca durant la II República: L'Escola Decroly de Campanet (1934-1936)*. Editorial El Tall. Palma de Mallorca. 1992. p.88.

209. Guillem Forteza. Escola de nins a Son Sardina. 6 de setembre de 1921. Planta. ASAL

Escola de nins a Son Sardina (Palma). Mallorca

6 setembre 1921²⁸⁴

A Son Sardina al 1854 ja hi ha una escola. Uns anys més endavant, al 1878, les monges agustines funden un convent que es dedica a l'educació dels infants fins a finals del segle XX. Així mateix sabem que a principis de la mateixa centúria, al 1904, a Son Sardina hi ha dues escoles elementals, una per a nins i una altra per a nines.²⁸⁵

Recordem que el dia 4 de març de 1921 Guillem Forteza és nomenat arquitecte director de Construccions Escolars de l'Estat a Balears i vocal tècnic de la Junta Provincial de Primera Ensyança. El dia 2 de setembre li arriba el primer encàrrec. Li és encomanat, de part del batle de Palma, Francesc Barceló, l'aixecament dels corresponents plànols per a la graduació en tres graus de l'escola de Son Sardina.²⁸⁶

És la primera escola en la que intervé Guillem Forteza. Malgrat ser una escola graduada, es tracta d'una escola només per a nins. Recordem que en aquells moments en la coeducació encara no és ni un sistema obligatori, ni gaire estès. Encara que sigui un model educatiu reclamat des dels sectors més progressistes dels pedagogs mallorquins, no serà assumit i instaurat com a norma fins a l'època republicana, moment en el qual la coeducació anirà acompanyada de l'aplicació de nous corrents educatius.²⁸⁷

En el cas de l'escola de Son Sardina es tracta d'una reforma d'una casa entre mitgeres per a adaptar-la a escola. L'edificació està alineada amb el carrer i té un corral a l'interior de l'illa. La casa té dos aiguavessos paral·lels al carrer, d'uns tres metres i mig d'amplada i uns tretze metres de llargada, continguts entre dues façanes de pedra d'uns 60cm d'amplada. Aquests dos aiguavessos estan partits al mateix temps per la meitat, de la qual cosa en resulten quatre quadrants. L'escola té tres aules que ocupen els dos quadrants que donen al pati interior i un dels que donen al carrer. L'altra quadrant que dóna al carrer es destina a serveis, hi ha una cuina, una enfermeria, un despatx i un arxiu. En aquesta construcció existent Forteza fa petites modificacions

²⁸⁴ Cal especificar que cadascun dels projectes s'ha anomenat tal i com consta en el títol del projecte que li dóna Guillem Forteza a l'hora de redactar-lo. A vegades veurem com una mateixa tipologia escolar es pot anomenar, per exemple, "Escola Mixta" o "Escola Unitària per a Nins i Nines", seguint sempre el criteri de Forteza. A més cal especificar en aquest punt que en cas de que es tracti d'una barriada o llogaret, a continuació del seu nom s'especifica entre parèntesi el nom del municipi al que pertany. A continuació i separat per un punt s'apunta també l'illa en la que es troba el municipi. Així mateix, cadascun dels projectes acompanya d'una data, aquesta és la que consta sobre els plànols i que es correspon amb la data de finalització i signatura de cadascuna de les propostes.

²⁸⁵ "Sardina, Son", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Consell Insular de Mallorca. Promomallorca Edicions. Inca, 1991. vol.16. pp.21-22.

²⁸⁶ Segons correspondència del dia 2 de setembre de 1921. ACFS.

²⁸⁷ MARTORELL GELABERT, Carme. *Op.cit.*

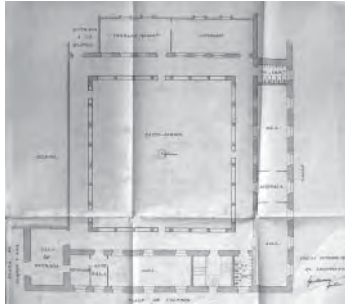
interiors dels envans existents, obre i tanca alguns portals i construeix la cuina. Però de cara a l'exterior destaca la transformació que sofreixen les façanes amb l'obertura de grans portals des de les aules cap a l'exterior, ja sigui cap al carrer o cap a l'interior d'illa. Forteza aconsegueix que el que abans eren forats d'uns 80cm esdevinguin obertures d'un metre i mig d'amplada. Així l'escola serà un espai ben il·luminat i ben ventilat, malgrat les aules ocupin orientacions oposades.

En el corral posterior a la construcció existent, Forteza hi du a terme dues actuacions. Una és la construcció un nucli de cambres higièniques que es situa en el fons de la parcel·la i que ocupa tota la seva amplada, hi podem trobar vàters, urinaris, piques i un magatzem. L'altra actuació és la configuració de l'espai lliure que queda entre l'antiga casa i el nou nucli de serveis. L'arquitecte sap que aquest és un espai vital per a la nova escola. Ell mateix li dóna molta importància, tant pel grafisme que mostra al traçar la seva distribució, com per la quantitat de llegenda que anota a sobre d'un espai aparentment tan petit. Pel grafisme podem distingir diferents parterres ajardinats, zones pavimentades, bancs i una cisterna. El seu traçat i disposició és a modus de microjardí francès. I en la seva llegenda distingim: una galeria, dos jardins i l'esmentada cisterna.²⁸⁸ Aquest és, al meu entendre, l'espai que té més força de tota l'escola de Son Sardina. És l'espai on l'arquitecte hi diposita tota la seva atenció. És, d'altra banda, l'espai més reclamat pels postulats pedagògics moderns. La relació de l'alumne amb l'espai exterior, la relació de l'alumne amb la natura, la higienització, ventilació i il·luminació, ja hem vist que són els termes que més preocupen als teòrics ceentreeuropeus.

En aquest cas pel fet de tractar-se d'una reforma podríem dir que és un exemple excepcional, tot i així observem l'esforç de Forteza perquè el pati ocupi una posició central, l'esforç perquè el pati estigui contingut entre l'edificació i no sigui simplement el resultat de l'espai buit que queda al fons de la parcel·la. El pati queda envoltat per l'edifici,²⁸⁹ tal i com succeirà en altres escoles de nova planta.

288 La cisterna serà un element present en moltes de les escoles de Guillem Forteza. Molts dels seus patis s'acompanyen d'una cisterna. Recordem que al pati de casa seva n'hi ha una.

289 Ja sé que el comentari és tendencios. I que aquí la referència no és exacta. Però em sembla just reclamar aquest esforç. Al mateix temps i un cop observats la resta d'exemples d'escoles regionalistes, on el pati serà el principal protagonista, em sembla indicatiu que en la primera escola que projecta el pati tingui un paper tan rellevant.

210. Guillem Forteza. Graduació de l'Escola Nacional de nins al convent de Muro. Octubre de 1922. Planta. ASAL

211. Guillem Forteza. Graduació de l'Escola Nacional de nins al convent de Muro. Estat actual del claustre

Graduació de l'Escola Nacional de nins a Muro. Mallorca

Octubre 1922

En un primer moment, tal i com venia sient la dinàmica municipal, Guillem Forteza projecta escoles dins edificis existents. Això ve propiciat per la manca d'un planejament provincial i per la manca de suport econòmic per part de l'Estat.

Aquest primer projecte a Muro és, com la de Son Sardina, una escola només per a nins i és, altre cop, un exercici de rehabilitació. En aquest cas però no és una casa de poble entre mitgeres, és un claustre. Es tracta del claustre del convent de Santa Aina de Muro, un edifici datat del segle XVIII. Concretament, el claustre va ser acabat al 1743.²⁹⁰ D'estil renaixentista la galeria inferior es troba envoltada per arcs escarsers sobre columnes amb influències jòniques. Ocupat pels frares mínims ja havia estat destinat a l'ensenyament des d'un bon principi. Tot i que per falta de recursos econòmics "al final del segle els mínims deixaren sovint de complir amb les tasques educatives. El 1759, la Parròquia i l'Ajuntament establiren una escola per a nines. [...] El 1821, s'utilitzava part del convent per a ensenyar les primeres lletres i llatí. Durant el sexenni revolucionari (1868-1874), l'ensenyança va rebre un nou impuls. [...] El 1876, anaven a escola 24 infants, classificats en cinc classes; quatre de benestants i una per a pobres. Entre 1896 i 1904, desenvolupà la seva tasca docent Rufino Carpena Montesinos, que impulsà la renovació educativa. El 1902, fundà l'Associació de Lectors Murers, que mantengué l'activitat fins a 1905 i [també] tenia la seu al refectori del convent dels mínims."²⁹¹ Al 1922 Guillem Forteza desenvolupa el projecte de reforma per a adaptar l'edifici a la vigent graduació escolar. El projecte no es du a terme, però al 1929, com veurem més endavant, l'Ajuntament de la Dictadura inicia la construcció de l'Escola Graduada, que, també dirigida per Guillem Forteza, s'acabarà al 1934 en temps de la República.

En tot cas, en aquesta primera intervenció que Guillem Forteza realitza al poble de Muro, i de manera molt més clara que en el cas de Son Sardina, casualment tota l'edificació es col·loca de nou al voltant d'un espai buit central, el claustre. Aquest claustre o pati central té una geometria molt clara i una organització totalment simètrica. Rera la columnata que tanca el claustre no importa massa el què hi ha i com s'ordena. Vegem-ho: la geometria general de l'edifici és exteriorment irregular, té entrants i sortints, unes ales són més amples que altres, la seva alçada és variable, el seu contorn és discontinu. Contra la irregularitat del perímetre de la massa construïda destaca la claretat geomètrica amb que es retalla el pati. És un quadrat perfecte,

²⁹⁰ "Muro", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.11. p.286.

²⁹¹ *Ibidem*. p.288.

disposat en doble simetria i de columnata idèntica en cadascun dels seus costats. El centre exacte del quadrat queda marcat per una cisterna.

Recordem que en aquest cas és una reforma i que, per tant, del que s'ha dit fins ara en Guillem Forteza no en té cap mèrit. Tot i així és important anotar-ho ja que com veurem més endavant Forteza projecta moltes escoles disposades al voltant d'un pati. Les seves escoles regionalistes seran per definició escoles pati. A vegades la casualitat fa que les explicacions siguin plenament coincidents. En aquest cas no és així. Em sembla que no és casual. No és coincidència. Forteza justificarà principalment els seus patis a partir de la tradició arquitectònica mallorquina i a partir dels postulats de la pedagogia moderna. Però de manera, diguem-n'hi, més tangencial s'anirà trobant altres patis que li influiran a l'hora de projectar: aquest n'és un, el de casa seva en serà un altre.²⁹²

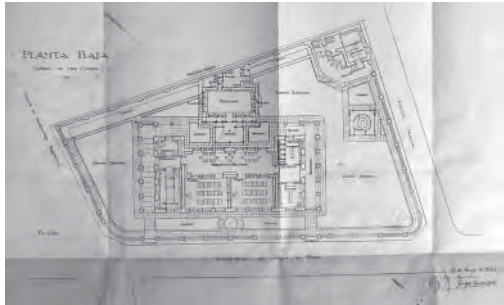
El perímetre del claustre és delimitat per diferents usos. Un dels laterals és ocupat per l'església, els altres tres són de l'escola. A l'escola s'hi accedeix per un extrem de la U, a través d'una plaça tot aprofitant un reclau que fa el perímetre de l'edifici. L'escola té tres aules: una d'elles en una de les dues ales paral·leles, la d'accés, les altres dues en l'ala perpendicular. Així mateix disposa de gimnàs i un espai dedicat a treballs manuals, aquestes dues estances tenen el mateix tamany que una aula. Tant les aules com el gimnàs i l'aula de treballs manuals, s'il·luminen, per regla general, a través de sis finestres, tres que donen al carrer i tres que donen al claustre. També hi trobam dos nuclis de serveis higiènics i un despatx.

Per acabar vull fixar l'atenció en dos elements. Un és l'aparició del gimnàs com a aula, com a resposta a l'interés dels pedagogs per l'exercici físic dels infants.²⁹³ L'altre és el portal que connecta directament l'escola amb l'església, voldria adjudicar-ho a les fervents creences religioses de Guillem Forteza, però segurament prové de la intensa relació que en aquells moments encara té l'ensenyament amb el clero.

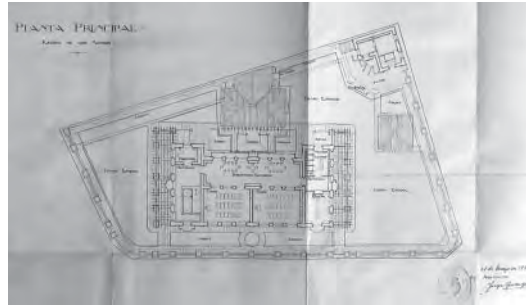
Respecte a l'elaboració del projecte sabem que aquell any Guillem Forteza passa molt de temps fora de Mallorca. Recordem que el projecte s'entrega el mes d'octubre de 1922. Ens consta que durant el mes de setembre Forteza ja no és a l'Illa. Concretament del dia 10 de setembre de 1922 Guillem Forteza escriu una carta a Miquel Fullana on li comenta: "En cuanto tengas dibujado a lápiz lo de la Escuela de Muro, lo enseñas

²⁹² Veure el capítol "ELS ESTUDIS DEL PASSAT" d'aquest mateix treball.

²⁹³ Recordem que a la *Instrucción Técnica* redactada al 1908 per Luís Domingo Rute, al cap del Negociado de Arquitectura Escolar, ja apareixen models molt extensos que disposen de gimnàs. En el mateix sentit cal apuntar que, davant la gran quantitat d'escoles que es volen construir, els models redactats per Antonio Flórez i que es publiquen al Reial Decret de 17 de desembre 1922 són molt més senzills, a fi de poder-los dur a terme. A partir de llavors la gimnàsia es durà a terme a l'aire lliure.

212. Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Projecte de Jorge Gallegos modificat i dirigit per Guillem Forteza. 28 de maig de 1923. Planta baixa. ASAL

213. Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Projecte de Jorge Gallegos modificat i dirigit per Guillem Forteza. 28 de maig de 1923. Planta primera. ASAL

al Sr. Capó y si él está conforme lo puedes pasar a tela."²⁹⁴ Arran d'aquesta absència de l'arquitecte, és el seu delineant, Miquel Fullana, qui s'encarrega de la realització del projecte. Així mateix ens ho recorda: "En referència al Grup Escolar de Muro, el mes de setembre de 1922, donada la urgència de l'Inspector d'Ensenyament, el Sr. Joan Capó, vaig haver d'enviar a Barcelona el projecte fet meu, perquè l'arquitecte escolar Guillem Forteza el signàs, convalescent d'una malaltia."²⁹⁵ Retinguem aquest fet. Les absències de Forteza causades per motius de salut seran constants i, per tant, rellevants en el procés d'elaboració dels projectes.

Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Mallorca²⁹⁶

28 maig 1923

De manera exemplar l'Ajuntament de Santa Margalida, entre el final del segle XVI i el començament del segle XIX, lloga un mestre perquè ensenyi les primeres lletres als infants. El fet no és gaire comú a la resta de pobles de les Illes. Tot i així, a Santa Margalida, tal i com succeeix a les altres poblacions, l'ensenyament està, principalment, en mans del clero. El 1878 les monges agustines s'instal·len al carrer de les Jovades i dos anys després funden "el convent definitiu a una casa del carrer de Joan Monjo March, la qual havia estat reformada, prèviament, amb la construcció de cambres per a les monges i sales d'ensenyament."²⁹⁷ A fi d'enumerar les intervencions en l'àmbit educatiu de Santa Margalida podem assegurar que "el 1860 hi ha dues escoles públiques, una de nins i una de nines, amb 90 i 60 alumnes respectivament. Al darrer terç del segle XIX, s'obren, a més de l'escola de les agustines, una escola privada de nines i una altra, també privada, d'adults, que té, el 1884, 84 matriculats. [...] Els germans de la congregació de les Escoles Cristianes Sant Joan Baptista de la Salle s'estableixen, el 1912, a un edifici del carrer del Pou de la Garriga. Entre 1917 i 1918 ocupen dues cases de la plaça Major que són emprades per residència i escola."²⁹⁸ Fins que al 1923 l'Ajuntament posa en marxa la construcció de la nova escola Graduada de nins.

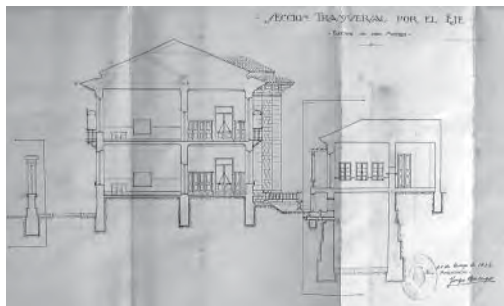
²⁹⁴ En la mateixa carta també li xerra de la casa Ques i del convent de Sant Miquel. D'aquest darrer li comenta "Como yo marchó pronto de Barcelona y no sé donde permaneceré, lo mejor es poner fecha de agosto en el plano y poner tranquilamente mi firma, lo mejor imitada posible." AMF

²⁹⁵ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.15.

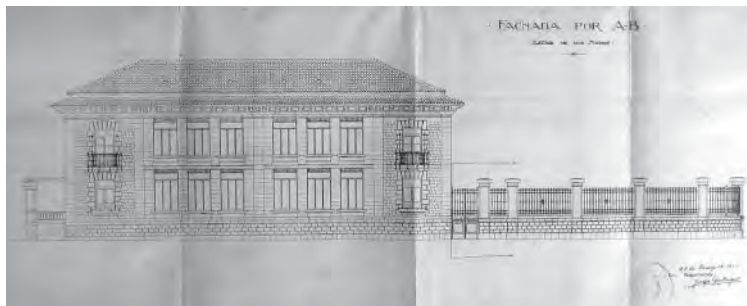
²⁹⁶ De l'arquitecte del Ministeri, Jorge Gallegos.

²⁹⁷ "Santa Margalida", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.15. p.187.

²⁹⁸ *Ibidem.*

214. Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Projecte de Jorge Gallegos modificat i dirigit per Guillem Forteza. 28 de maig de 1923. Secció transversal. ASAL

215. Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Projecte de Jorge Gallegos modificat i dirigit per Guillem Forteza. 28 de maig de 1923. Façana posterior. ASAL

Les relacions de Guillem Forteza amb alguns personatges i famílies benestants²⁹⁹ de Santa Margalida ja havien començat molt abans.³⁰⁰ Tot i així, aquest projecte no és obra seva. La proposta és redactada des de l'Oficina Tècnica de Construcció d'Escoles del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts per l'arquitecte Jorge Gallegos, signat amb data de 28 de maig de 1923.³⁰¹ Forteza s'encarrega de dur a terme algunes modificacions del projecte, així com de l'execució i direcció de l'obra.

El projecte es situa en un solar cedit per l'Ajuntament delimitat per la carretera d'Artà a Inca, el carrer Nou, el carrer Alexandre Rosselló i una mitjera que formen entre ells un trapezi irregular. El projecte compta amb un edifici principal destinat a l'escola, una cantina escolar, un habitatge per al guarda i una cisterna amb el seu coll.

“El edificio escuela se coloca en alineación paralela a la carretera de Artá a Inca dando a esta las fachadas de iluminación de las clases, siendo su orientación Norte-Este.

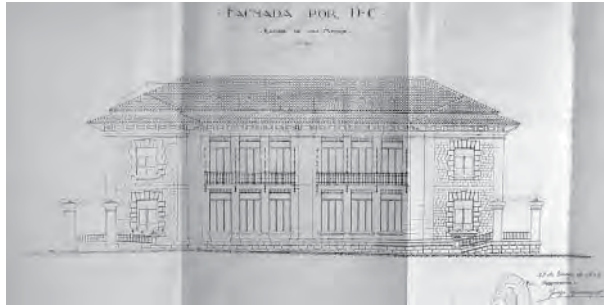
Las entradas para los niños se establecen respectivamente a la derecha y a la izquierda en los cuerpos laterales.

Entrando en el vestíbulo, encontramos a la izquierda el despacho del Director de esta Graduada, y a la derecha los vestuarios y la escalera de acceso a la planta principal.

²⁹⁹ Algunes d'aquestes famílies es construeixen alguns dels casals que, encara avui en dia, destaquen dins el poble. Són casals bastits a principis del segle XX, com ara Sa Granja i cas Medines a la plaça de la Vila, ca'n Ordinas, al carrer de Joan Ordinas Tous; can Verga Jove, al carrer del Doctor Calafat i can Verga vell, al carrer de la Constitució.

³⁰⁰ A finals de l'any 1919 ja manté contacte amb el batlle de Santa Margalida, Francesc Medina quan li demana que faci un dictamen sobre l'estat ruïnós d'una paret que tanca una casa. Segons correspondència de 4 de novembre de 1919. ACFS. També manté contacte amb el farmacèutic del poble Joaquín J. García. Segons correspondència de 2 de febrer de 1921. ACFS. Tot i així les relacions més importants comencen quan Juan March Estelrich, de Santa Margalida, li demana que li construeixi una casa per ell. March es presenta com a amic de la senyora viuda de Jordi Perelló, propietària de la casa enderrocada de la plaça de Llubí, amb la qual el mateix Forteza s'ha de reunir en breu. Segons correspondència de 26 de setembre de 1921. ACFS. Ben aviat també comença la casa per a Miquel Ordinas. Projecte desenvolupat durant el 1922. Segons correspondència d'aquell any. ACFS. Ordinas és amic de Joan March Monjo, que finalment serà el contratista de les obres de l'escola. Recordem que també és de Santa Margalida Joan March Ordinas amb qui Forteza havia iniciat una intensa amistat política que l'havia conduït a l'alcaldia de Palma pel partit Liberal Dinàstic a principis del mateix 1923. És possible que en aquestes relacions hi intervingui també el seu cosí Rafel. Més endavant rebrà altres encàrregs importants com ara el projecte per a la casa consistorial i jutjats que mai s'arribarà a construir. Segons correspondència de 15 de setembre de 1924, reb de part del batlle, un croquis del solar i li sol·licita que faci el plànol i el pressupost de les obres acordades. ACFS. Aquest projecte serà firmat per Forteza el 20 de juliol de 1925. ASAL.

³⁰¹ Existeix un projecte anterior, possiblement redactat per Guillem Forteza. El 15 de març de 1920 reb una carta de la Direcció General de Primera Ensenyança, de part de Francisco Plazuela, Cap de la Secció de Construcció, Creació i Graduació d'Escoles, dient-li que en el projecte de construcció d'un edifici escolar a Santa Margalida falta el plànol corresponent al pis principal, a més en el pressupost per a obtenir el pressupost de contrata s'ha sumat el 15'75%, en lloc del 15%. Segons correspondència de 15 de març de 1920. ACFS. Fins al moment no s'ha trobat més documentació d'aquest altre projecte.

216. Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Projecte de Jorge Gallegos modificat i dirigit per Guillem Forteza. 28 de maig de 1923. Façana principal. ASAL

217. Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Projecte de Jorge Gallegos modificat i dirigit per Guillem Forteza. 28 de maig de 1923. Façana lateral. ASAL

Este vestíbulo comunica también con la galería de clases que a su vez se destina a biblioteca. Esta galería se comunica con las clases y al fondo de ella está situado otro vestíbulo para salida al campo escolar. Este vestíbulo se comunica también con el departamento destinado a lavabos, WC y urinarios y con otro destinado a duchas.

En la planta principal se establecen otras dos clases, galería-biblioteca, despacho, ropero escolar, pabellón de lavabos, WC y urinarios.³⁰²

L'escola té, per tant, quatre aules, no és una escola petita. Donat el tamany de l'escola manca un element essencial, el pati. Anirem veient com en Guillem Forteza quan disposa de de tres aules i a vegades tan sols amb dues, ja introdueix la tipologia de l'escola pati. L'arquitecte Gallegos desconeix, en certa manera, les condicions tipològiques i ambientals de Mallorca.³⁰³ Presenta, per exemple, una coberta excessivament inclinada, pròpia de climes més plujosos; o una tipologia poc oberta, vull dir, poc relacionada amb l'exterior, poc disposada a gaudir de les agradables condicions climatològiques de l'Illa. D'altra banda, mostra a l'alçat, un llarg mostruari de relleus –als brancals, llindes, columnates, cornises, encintats i sòcols–, i encuixinats aparentment exagerats que generen una façana excessivament recarregada.

La construcció s'inicia el dia 25 de març de 1924. A l'acte hi són presents, entre d'altres, el batlle de Santa Maria, l'Inspector Joan Capó i l'Arquitecte Guillem Forteza.³⁰⁴ Aleshores Forteza ja ha realitzat les modificacions convenients. Mantenint l'organització i distribució interna de l'edifici proposat per Gallegos, Forteza procura netejar –diguem-ho així– el seu aspecte exterior. Unifica les llindes, elimina els relleus dels brancals, suprimeix l'encuixinat del sòcol, modifica el relleu de la cornisa, simplifica els elements decoratius, redueix els balcons i unifica l'aspecte de les diferents superfícies.

Aquestes són, en el fons, les accions implícites en l'arquitectura regionalista de Guillem Forteza:

³⁰² Segons la memòria del projecte redactat per Jorge Gallegos. ASAL.

³⁰³ Malgrat el mateix Jorge Gallegos escrigui a la memòria que "En la redacción del presente proyecto, se han tenido en cuenta, las condiciones del clima de la localidad, por lo que no se proyecta sistema de calefacción." ASAL.

³⁰⁴ "En la villa de Santa Margalida provincia de Baleares hoy veinticinco de marzo de mil novecientos veinticuatro, siendo la hora de las diez y seis, se constituyen en el solar destinado a Escuela Graduada el Sr. Alcalde D. Joaquin García Fuster, el Sr. Inspector Provincial de 1ª Enseñanza D. Juan Capó Valls de Padrinas, el Arquitecto Escolar Provincial D. Guillermo Forteza Piña, el contratista D. Juan March Monjo, el Maestro Nacional de esta localidad D. Salvador Suñer Sirvent, el Inspector Municipal de Sanidad D. Pedro Santandreu Planas y los Sres. Concejales D. Bartolomé Capó Amengual, D. Pedro A. Aguiló Piña, D. Bartolomé Mas Avellá, D. Simón Genovart Pastor, D. José Estelrich Grimalt, D. Juan Puig Mateu y D. Jaime Cladera Cifre, actuando de Secretario el del Ayuntamiento y Junta Local de 1ª Enseñanza, al objeto de dar comienzo a las obras del edificio de la citada escuela, acto que así se ha realizado, dándose inmediatamente comienzo a las obras de referencia." Segons còpia manuscrita de l'acte. ASAL.

218. Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Projecte de Jorge Gallegos modificat i dirigit per Guillem Forteza. AAM

219. Escola Graduada de nins a Santa Margalida. Projecte de Jorge Gallegos modificat i dirigit per Guillem Forteza

eliminar, reduir, unificar i simplificar.

Forteza no modifica, però, el sistema constructiu proposat per Jorge Gallegos. Ja que aquest havia pres bona nota dels estudis fets per Forteza, a petició del Ministeri,³⁰⁵ en els quals s'explicaven els tipus constructius utilitzats aleshores a diferents zones de les Balears. L'estudi també feia referència als preus de construcció. En la memòria del projecte és pot llegir que "el sistema constructivo se ha elegido teniendo en cuenta la clase y condiciones de los materiales de construcción en esta localidad, y las aportaciones de piedra que hace el Ayuntamiento han sido la base para proyectar los muros con fábrica de sillarejo y sillería, trasdosándolos con mampostería ordinaria y mortero de cemento.

Los pisos de planta principal se forjan entre viguería de hierro, bóvedas de rasilla y tablero plano del mismo material para el cielo-raso de planta baja.

Para el cielo-raso del techo de planta principal se construirá un entramado de madera al cual se clavará el cañizo.

La cubierta del pabellón destinado a escuelas, se construirá con formas y correa de hierro, parecillos y enlatado de madera, cubriéndose con teja árabe, sentándola con barro, y mortero de cemento en limas y caballetes.

[...] Los pavimentos, tanto de planta baja como principal y del comedor de cantina, y casa del guarda, se construirán con baldosín hidráulido montándolo con mortero de cemento.

[...] Las escaleras se construirán sobre bóvedas, rasilla y ladrillo, formando los peldaños con ladrillo, pavimentándolos con baldosín hidráulico, y lo mismo la tabica, colocando mamperlan de madera. Las barandillas serán de hierro con pasamanos de madera"³⁰⁶

Malgrat ser un projecte redactat desde Madrid i tot i ser un dels primers projectes que construeix Forteza, el sistema constructiu, com anirem veient més endavant, tindrà moltes semblances amb els sistemes repetidament utilitzats per l'arquitecte.³⁰⁷ El cost total de les obres serà de 360.532'02 pessetes.³⁰⁸ L'escola

³⁰⁵ L'Oficina Técnica de Construcción de Escuelas del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, de Madrid, li demana un quadre de preus de construcció a les Balears segons els diferents sistemes constructius. Segons correspondència de 30 de juny de 1921. ACFS. Tal i com hem explicat anteriorment Forteza sol·licita aquesta informació a diferents mestres d'obres que coneix arreu de les Illes.

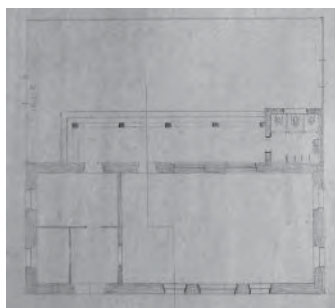
³⁰⁶ Segons la memòria del projecte redactat per Jorge Gallegos. ASAL.

³⁰⁷ VANRELL TORELLÓ, Joan. *Construcció d'edificis escolars públics a Mallorca en el període comprés entre 1910 i 1997*. Projecte de tesi. UPC. Treball inèdit. Sineu. Juny 2009.

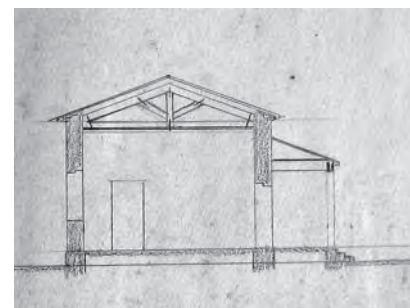
³⁰⁸ Segons pressupost de contrata que inclou el 2% dels honoraris de direcció, 6.481'02 pessetes, i contempla també l'aportació de 18.610'47 pessetes que fa l'Ajuntament per l'import de la meitat del preu de la pedra a utilitzar a l'obra.

220. Antiga escola de Sant Carles a Can Pep Blanc

221. Guillem Forteza. Escola Unitària de Nens de Sant Carles. 1924. Planta. ASAL

222. Guillem Forteza. Escola Unitària de Nens de Sant Carles. 1924. Secció. ASAL

no serà inaugurada fins al 1927.

Sant Carles. Eivissa.

1924

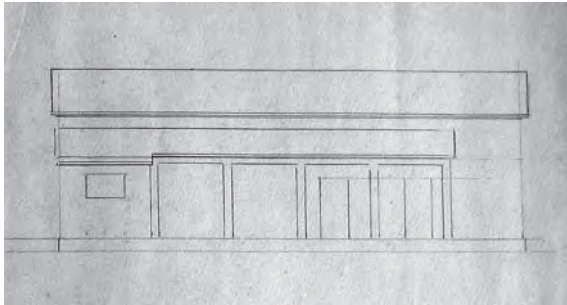
L'Escola Nacional Unitària de Nens de Sant Carles té una peculiaritat: és la primera escola que Guillem Forteza construeix fora de Mallorca. Aquesta realització s'avança al pla de construccions escolars de 1926 promogut per l'inspector Joan Capó. Vegem, abans d'entrar-hi, quin és l'estat de l'educació en el territori pitiús.

Les Pitiüses presenten un panorama educatiu lleugerament diferent al que presenta Mallorca. Eivissa i Formentera, durant el segle XIX, queden deslligades del corrent il·lustrat³⁰⁹ que possibilita la creació de les primeres escoles públiques a Mallorca i Menorca, fet que té com a conseqüència que l'ensenyament primari experimenti un notable retard a les Pitiüses. Només a la ciutat d'Eivissa es troben percentatges d'alfabetització similars als del conjunt de les Balears. Al llarg del segle XIX, Eivissa i Formentera són les illes pitjor dotades de les Balears pel que fa a edificis escolars, tant públics com privats.³¹⁰ Aquest endarreriment es deu, per un costat, a la manca d'escoles i de mestres titulats, atribuïble a la pobresa que afecta a aquestes illes. D'altra banda, en aquells moments es pot trobar un sentiment social de total indiferència i, fins i tot, d'hostilitat cap a l'ensenyament. També hi juga en contra la disseminació de la població rural, les enormes distàncies que separen els nuclis de població i les deficientes condicions dels camins rurals, que fan que augmentin les dificultats dels infants per acudir a l'escola. Pel que fa al professorat, davant la necessitat de mestres titulats, les Pitiüses també es troben amb unes circumstàncies adverses: quan al 1842 es crea l'Escola Normal de Mestres de Palma, el nombre de mestres diplomats comença a augmentar notablement, però els mestres forasters que van a exercir a Eivissa o Formentera no s'acostumen a viure-hi, les condicions de distància fan que en poc temps demanin el trasllat.

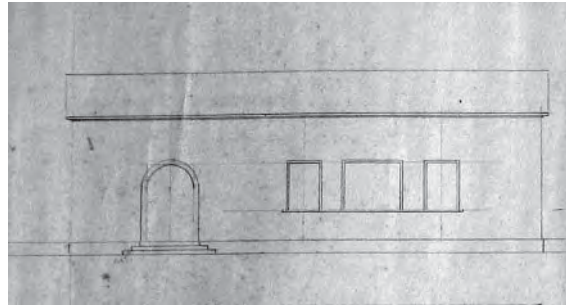
La primera Escola Elemental d'Instrucció Pública s'instal·la a la ciutat d'Eivissa l'any 1846. És una escola destinada a l'educació dels nens. A la ruralia, entre els anys 1860 i 1861 es creen diferents escoles elementals per a cada sexe als nuclis de Sant Antoni, Sant Josep, Sant Joan i Santa Eulàlia i el 1870 a

³⁰⁹ MARÍ, Isidor. *La cultura a Eivissa i Formentera (segles XIX i XX)*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, nº31. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 2001.

³¹⁰ GARCÍA FERRER, Mª Nieves. *La creació de les primeres escoles públiques primàries a les Pitiüses*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Conselleria de Cultura. Eivissa. Abril 1999.

223. Guillem Forteza. Escola Unitària de Nens de Sant Carles. 1924. Façana posterior. ASAL

224. Guillem Forteza. Escola Unitària de Nens de Sant Carles. 1924. Façana d'accés. ASAL

Formentera. Malgrat les reivindicacions, la resta de pobles no tendran escola fins ben entrat el segle XX. Les escoles públiques de les Pitiüses al segle XIX s'instal·len dins locals llogats que no reuneixen les condicions higièniques, ni pedagògiques indispensables: locals petits, mal ventilats, alguns, fins i tot, amb finestres que donen directament a la presó, amb portes rompudes, aules sense enrajolar o escales de molt difícil accés. Les poques escoles que funcionen estan massificades, amb una matrícula que arriba a superar el centenar d'alumnes. La situació encara és més greu en els centres femenins, en alguns casos, com el de l'Escola Pública de Nines d'Eivissa es veuen obligats a establir torns rotatius per a poder ocupar els bancs. Aquestes condicions les trobam també en alguns pobles mallorquins on, però, la solució a la situació arriba molt abans. A les Pitiüses, el compliment de la Llei d'ensenyança obligatòria de 28 de juny de 1909 és totalment impossible, el nombre d'escoles és més que insuficient. Podem anotar, per exemple, que, els 12.612 habitants de Jesús, Santa Gertrudis, Sant Carles, Sant Llorenç, Sant Miquel, Sant Vicens, Sant Rafel, Sant Mateu, Santa Agnès, Sant Agustí, Sant Jordi, Sant Francesc i el Pilar, no disposen de cap escola, ni pública, ni privada.

Durant el segle XIX les experiències educatives són totalment rutinàries i tradicionals. Haurem d'esperar fins ben entrat el segle XX, per començar a veure els fruits del reformisme educatiu, representat a les Pitiüses per mestres com Climent Riera, Josep Albiñana, Margalida Anckermann, Emília Noya o Joaquim Gadea. Aquest darrer és l'*alma máter* de la nova escola de nins de Sant Carles.³¹¹

Joaquim Gadea Fernández, alicantí, obté el títol de mestre d'escola l'any 1917.³¹² Gadea arriba a Eivissa acostumat a veure les aules plenes, noves, higièniques, que començaven a proliferar arreu de Catalunya.³¹³ En canvi quan aterra a les pitiüses es troba una situació ben diferent: "Una sala rectangular de 25 m² con 1

³¹¹ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Universitat de les Illes Balears, Serveis de Publicacions. Palma de Mallorca. 1995. pp.230-259.

³¹² Curiosament el mes de novembre d'aquell mateix any Guillem Forteza també acaba la seva carrera d'arquitectura.

³¹³ Molts dels projectes es deuen a l'arquitecte Josep Goday Casals. Entre 1917 i 1923 edifica els grups escolars de Baixeras, Lluís Vives, Pere Vila, Ramon Llull, Milà i Fontanals i Lluïsa Cura, a Barcelona, dins la dècada dels trenta destacarà el grup escolar Collaso i Gil, construït el 1932. L'Ajuntament de Barcelona té especial cura de tots aquests centres així com de la necessitat social dels mateixos. En aquest sentit publica nombrosos llibrets i fulletons anunciant de forma propagandística la construcció d'un o altre centre: Ajuntament de Barcelona, *Col·locació de la primera pedra del grup escolar Baixeras*. Ajuntament de Barcelona. Barcelona, novembre de 1917. Ajuntament de Barcelona, *Col·locació de la primera pedra de l'Escola Graduada de Nenes de Vallcarca*. Barcelona, XVII de novembre de MCMXVIII. Ajuntament de Barcelona, *Col·locació de la primera pedra de l'Escola Graduada Lluís Vives*". Barcelona, XXVIII de març de MCMXX. Ajuntament de Barcelona, *Escola del Mar*. Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Agost 1921. Ajuntament de Barcelona, *Escola Pere Vila i Codina*. Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Març 1922. Ajuntament de Barcelona, *Escola Ramon Llull*. Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Març 1922. Ajuntament de Barcelona, *Els Grups Escolars de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona. Delegació de Cultura. Març, 1931. Ajuntament de Barcelona, *Inauguració de les obres del grup escolar "Collaso i Gil"*. Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Barcelona. 6 de març de 1932.

225. Guillem Forteza. Escola Unitària de Nens de Sant Carles

226. Guillem Forteza. Escola Unitària de Nens de Sant Carles

sola ventana abierta a poniente y por la que entraba escasa luz, debido al espesor del muro. Y en dicha sala 3 dinteles que daban a las habitaciones particulares del Maestro. En este local misérrimo, antihigiénico, y reducido, habían instalado hasta 20 pupitres. ¿Cómo podíamos realizar trabajo alguno si apenas podíamos movernos?"³¹⁴ Gadea es refereix a les escoles de nens i nenes que, entre 1918 i 1925, estan ubicades en un local llogat, a can Pep Blanc, a Peralta; l'espai destinat als nens és aquesta sala rectangular de reduïdes dimensions on s'hi amunteguen vint bancs i la taula del mestre, cosa que no deixa lloc ni per moure's.³¹⁵

A fi de millorar l'educació del poble, Joaquin Gadea proposa quatre punts inicials: "Resumiendo mis proyectos y actuaciones en la 1ª escuela que me cupo en suerte y vistas totales deficiencias que tenía, encaminé mis trabajos a: 1º) Aumentar la matrícula regularizando la asistencia. 2º) A la construcción de un edificio escolar con la ayuda de los vecinos. 3º) A la adquisición de todo el material necesario. 4º) A la compra de un cinematógrafo escolar y de una máquina de escribir."³¹⁶ Com veiem un dels aspectes principals és el de dotar al poble d'un nou centre educatiu. Al 1919 comença un intens treball que té com a objectiu "preparar el terreno y construir un nuevo local que reuniera las condiciones necesarias... Lo intenté primero con las Autoridades, luego con los vecinos y tuve que reconocer mi fracaso. Hice un alto en la espera y seguí trabajando hasta que conseguí un edificio independiente para la casa-habitación y dispuse todo el antiguo local para la escuela. Fueron los tiempos heroicos de mi vida profesional. Ya no nos ahogábamos, pero necesitábamos con urgencia un nuevo edificio."³¹⁷

A principis de 1923 Joaquin Gadea "funda la Mutualitat Escolar Minerva amb la finalitat de recollir fons suficients per construir un edifici escolar. Prèviament, havia explicat el projecte als vesins del poble i s'havia posat en contacte amb els eivissencs que havien emigrat a Cuba, entre els quals troba un gran col·laborador, Antoni Juan Ferrer "Guillem". D'acord amb l'estatut de la societat, s'emeten accions de vint-i-cinc pessetes, subdividides en quotes de cinc; les facilitats de pagament asseguruen l'èxit de l'empresa."³¹⁸ Gadea dóna total prioritat a la construcció de la nova escola i hi dedica gran part del seu esforç. En un article publicat al *Diario de Ibiza* de 5 de novembre de 1923, podem llegir: "¡¡La construcción de un edificio escolar, asiento digno de la escuela digna!! Poco a poco, va elevando sus muros la nueva casa construida con arreglo a todas las

³¹⁴ VILÀS GIL, Pere. *Op.cit.* p.31.

³¹⁵ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera. Cit.* p.238.

³¹⁶ VILÀS GIL, Pere. *Op.cit.* p.33.

³¹⁷ *Ibidem* p.35.

³¹⁸ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera. Cit.* p.238.

227. Guillem Forteza. Escola Unitària de Nens de Sant Carles. Aula

prescripciones higiénicas y pedagógicas. La sociedad instructiva "Minerva" no descansa un momento para conseguir su ideal en breve plazo. ¡El dotar a su pueblo de una magnífica casa de niños! Y a fe, que siguiendo por el camino emprendido, el curso próximo ya habremos dejado las paredes ingratas, la casona hosca, oscura y viejísima que ahora sirve de albergue a la Escuela."³¹⁹

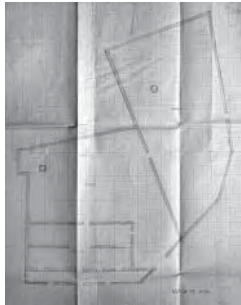
Durant l'any 1924³²⁰ Guillem Forteza entrega el projecte de la nova Escola Unitària de Nens de Sant Carles. Es tracta d'una escola d'una sola aula, que es construeix en una esplanada situada vora la carretera. Aquest projecte, molt elemental en la seva configuració, és, clarament, un antecedent del model unitari que Forteza plantejarà l'any 1926. Reuneix totes les constants. L'escola és de proporcions allargades i es situa dins la parcel·la en direcció est-oest. L'edifici consta de dos cossos, un de major alçada i de dos vessants format per la pròpia aula i un altre més baix i d'un sol vessant, que s'adosa a la façana sud, integrat per una gran porxada i un petit nucli de serveis. La seva única aula és de proporcions rectangulars, reb la il·luminació a través de tres obertures retallades a la façana nord, a més, disposa de dues finestres en el seu tester. El mateix cos de l'aula, en el seu extrem de ponent, conté tres estances destinades a serveis, el vestíbul d'accés, que es comunica directament amb la façana nord i amb l'aula, el despatx del mestre i un guarda-roba.

L'escola és de geometria regular i de volumetria compacta. El volum principal es resol amb coberta de teula a dos vessants, rematat per una cornisa perimetral, sostingut sobre encavallades de fusta, que es recolzen sobre murs de càrrega longitudinals. El cos aporxat també es cobreix amb teula àrab, en aquest cas, a un sol vessant, la coberta es sosté sobre una jàssera rectangular que descansa sobre pilars quadrats. Les finestres són de proporcions rectangulars. És peculiar el conjunt de tres obertures que il·luminen l'aula, en aquest cas, es disposa una obertura central, de major tamany i proporcions quadrades, i dues laterals, més estretes i de proporcions rectangulars disposades en vertical. Les tres es recullen amb un sol ampit, format per una fiola correguda. L'accés principal es resol amb un portal ample amb arc de mig punt, perfilant el seu perímetre amb un cert relleu, destacant així sobre les altres obertures.

Durant el procés de les obres, la configuració de les obertures es modifica. Les tres finestres de l'aula es converteixen en dues, que tenen el mateix tamany que les altres dues que trobam sobre el tester. L'arc del portal d'accés es transforma en una llinda plana i s'hi afegeix un escut a sobre de la mateixa. Així mateix, totes les arestes de l'edifici s'encinten amb un petit relleu sortint d'uns vint centímetres d'amplada, idèntic al que finalment envolta i emmarca totes les obertures. Aquest relleu s'acaba pintant d'un color blanquinós, més clar

³¹⁹ Citat per VILÀS GIL, Pere. *Op.cit.* p.55.

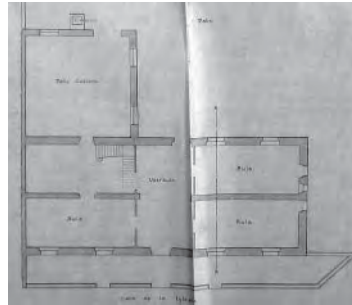
³²⁰ Desconec la data exacta. Els plànols sense datar, figuren dibuixats a llapis, sobre paper d'alt gramatge. ASAL.

228. Guillem Forteza. Edifici-Escola de Santa Maria. Can Capó. 1924. Planta estat original. ASAL

229. Guillem Forteza. Edifici-Escola de Santa Maria. Can Capó. 1924. Planta emplaçament. ASAL

230. Guillem Forteza. Edifici-Escola de Santa Maria. Can Capó. 1924. Planta baixa. ASAL

que la resta de l'edifici que és de color terra.

L'escola és construïda pel mestre picapedrer Antoni Marí, de malnom Correu.³²¹ "La inauguració oficial de l'edifici de l'escola té lloc el diumenge dia 19 de novembre de 1925, aprofitant una visita que el governador civil de les Balears fa a les illes d'Eivissa i Formentera."³²²

Edifici-Escola de Santa Maria. Can Capó. Mallorca

1924

A Santa Maria la primera escola pública de la que tenim constància és de l'any 1620 i és costejada per la Universitat. Es desconeix fins quan es manté en funcionament, però es sap que el 1653 l'escola resta abandonada, fins que, per una petició feta als jurats es torna a restablir l'any 1660. Una de les primeres notícies pedagògiques que tenim de Santa Maria és la que trobam l'any 1682, quan l'ordre dels Mínims reb l'autorització per establir-se a la vila, amb la condició de tenir escola pública de gramàtica. Amb l'establiment dels frares mínims, la Universitat deixa d'ocupar-se de l'ensenyament i l'única escola de la vila, va a càrrec dels religiosos. Ja dins el segle XIX les germanes de la Caritat també s'estableixen al poble i obren un parvulari i una escola de nines. Al 1860, dels 237 al·lots del poble, només 186 són escolaritzats. Aleshores també existeix una escola unitària de nines a càrrec de l'Ajuntament. A finals del segle XIX comença a proliferar l'activitat educativa: al 1874 es funda una escola privada a Terrades, l'any següent s'inaugura el col·legi privat dels Sagrats Cors i al 1883 s'obre el col·legi privat Ramon Llull.³²³

Ja dins la tercera dècada del segle XX i sota la batllia de Bartomeu Simonet, s'inaugura, a la barriada dels Hostals, un parvulari projectat per Guillem Forteza³²⁴ sufragat pel propi Ajuntament. Aquest parvulari és regentat per les germanes de la Caritat i consta de dues aules, amb pati i jardí. És sota el mandat del mateix batle quan el consistori decideix aixecar una escola graduada. Per a tal fi, adquireix la casa de Can Capó, situada a prop de l'església.

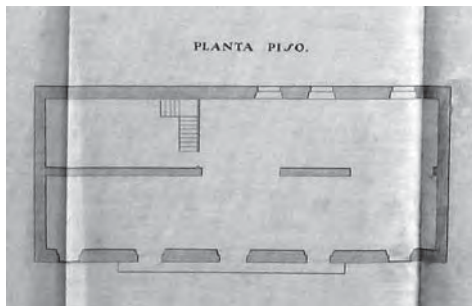
Es tracta d'una casa situada en una parcel·la de geometria irregular, en angle. Gràcies a les àmplies dimensions del solar Forteza delimita exteriorment diferents espais: un pati cobert, adosat a la construcció

³²¹ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. p.238.

³²² VILÀS GIL, Pere. *Op.cit.* p.51.

³²³ "Santa Maria del Camí", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.15. pp.224-225.

³²⁴ És la única notícia que tenim d'aquest projecte.

231. Guillem Forteza. Edifici-Escola de Santa Maria. Can Capó. 1924. Planta primera. ASAL

232. Guillem Forteza. Edifici-Escola de Santa Maria. Can Capó. 1924. Façana principal. ASAL

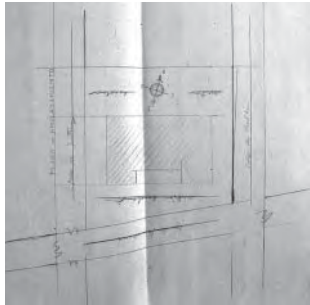
233. Guillem Forteza. Edifici-Escola de Santa Maria. Can Capó. 1924. Secció transversal. ASAL

principal, al costat d'una cisterna i entés com a porxo de jocs pels dies de pluja; un pati gran que ocupa la part posterior de la zona edificada i un jardí, situat en un dels laterals de la parcel·la, que disposa d'un pou d'aigua i destinat a camp d'experimentació agrícola.³²⁵

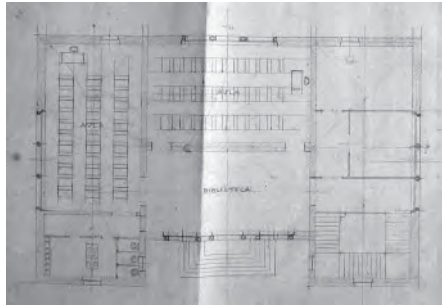
Can Capó és un casal de poble de tres plantes d'alçada. S'organitza en dues crugies, estretes i llargues, paral·leles al carrer. Són també crugies estructurals, resoltes amb murs de càrrega de pedra i coberta inclinada de teula. Forteza accedeix a l'escola pel centre de la façana que mira al carrer. Al centre de l'edifici disposa un vestíbul que creua l'edifici del davant al darrera. Els dos laterals de cada crugia prenen forma rectangular de proporcions molt allargades, aquests espais són ocupats per les aules, excepte un dels de la crugia posterior on s'aprofita per col·locar-hi l'escala. D'aquesta manera resulta que en planta baixa hi trobam tres aules. En canvi, en planta primera les dues crugies no tenen cap tipus de divisòria, tan sols hi resta el mur de càrrega central que, tot i així, s'ha tallat en dos trams de manera que s'aconsegueixi un espai gairebé unitari, sense noses. Pel que fa a la planta segona veiem que sobre els plànols de la proposta no hi apareix dibuixada, tan sols per la secció ens podríem aventurar a dir que segueix la mateixa disposició que la planta primera.

La façana principal es divideix en tres franjes horitzontals, seguint les tres plantes de l'edifici, mitjançant un encintat de marés de secció variable que situat a l'alçada dels forjats envolta tot l'edifici. En cadascuna de les plantes hi trobam cinc obertures que segueixen el mateix ordre d'eixos verticals. En planta baixa es tracta de portals, oberts fins el terra i enmarcats per brancals i llinda de marés, de major amplada quan ocupen una de les arestes de l'obertura. El portal central es remata amb un arc rebaixat, en canvi, els laterals són de llinda plana. En planta primera els portals esdevenen finestres balconeres. En aquesta planta, en els brancals verticals es marquen les juntes entre les diferents pedres, i la llinda superior es conforma a base de motius florals i medallons superposats a la llinda pròpiament dita que té secció esgraonada, augmentant el vol a mesura que es fa més amunt. De les cinc obertures de la planta, les dues dels extrems es resolen amb balcó ampitador, amb barana de ferro de barrots verticals embeguda entre els brancals de l'obertura. En canvi, les tres centrals són recollides per un balcó corregut, amb la peanya plana, del mateix gruix que l'encintat perimetral i soportat sobre mènsules de pedra. Finalment a la tercera planta, donada la seva menor alçada de frontis, s'hi obren finestres, que comencen pràcticament a nivell del terra i tenen proporció aproximadament quadrada. Els brancals i la llinda d'aquestes finestres es remarquen amb peces de marés encaixalades. També són encaixalades les peces de marés que conformen les arestes de l'edifici.

³²⁵ Tal i com es rotula en el plànol del projecte. ASAL.

234. Guillem Forteza. Escola Graduada a Sóller. Maig 1924. Planta emplaçament. ASAL

235. Guillem Forteza. Escola Graduada a Sóller. Maig 1924. Planta baixa. ASAL

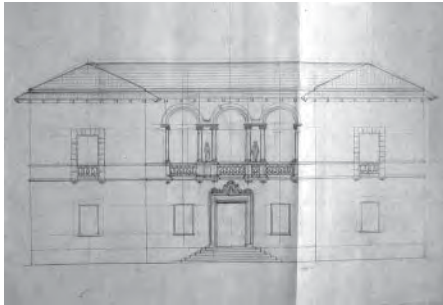
En un inici les obres comencen seguint el projecte de Guillem Forteza, però, finalment, resten interrompudes i es queden a mig fer.

Escola Graduada a Sóller. Mallorca

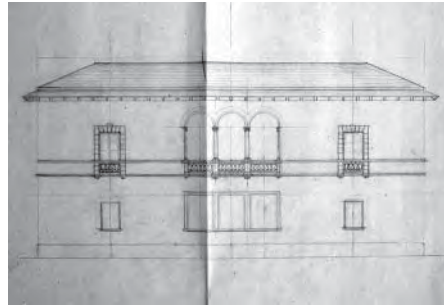
Maig 1924

Les experiències pedagògiques a Sóller comencen ben aviat. Ens hem de remontar fins al segle XIV per trobar els primers indicis de l'activitat educativa. "El primer mestre que hi va haver a la població fou Guillem Camós. El 1370 fou substituït per Joan de Viana, que era batxiller en arts i cobrava 50 sous de lliures mallorquines per ensenyar durant un any. El 1445, els jurats de la Universitat crearen una Escola de Gramàtica. [...] El 1579, l'escola es dividí en dues seccions, una destinada a l'aprenentatge de les primeres lletres i l'alta al de gramàtica. El 1596 els franciscans començaren les tasques docents. Al principi del segle XVII a la població no hi havia cap escola. Sembla que l'ensenyament no es restablí fins a 1687. Es contractà com a mestre de llestres i de música Joaquim Mallol, que assumí l'obligació d'ensenyar gratuïtament els infants i fer-se càrrec dels oficis religiosos de les principals festivitats. El 1720, la plaça de mestre es donà a Jaume Mallol, prevere, a instàncies del rector Felip Torrelló. El 1749, l'Ajuntament féu bastir la primera escola municipal. Al començament del segle XIX, l'ensenyament a la localitat es va veure afavorit pel bisbe sollerí Bernat Nadal. Incentivà l'escola dels franciscans i promogué (1802) una escola de primeres lletres, inspirada en el mètode de Pestalozzi. Això no obstant, no hi ha constància documental que es dugués a terme. Al final del segle XIX, es fundà la primera escola pública per a nines. Les Mares Escolàpies foren presents a la localitat entre 1859 i 1973.³²⁶ Per altra banda, les germanes de la Caritat de Sant Vicenç de Paül s'instal·laren a Sóller el 1863. Començaren la tasca docent amb un parvulari i una escola per a nines. [...] El 1888, hi havia una escola nocturna de caràcter confessional. El 1894 el setmanari *Sóller* féu una campanya perquè l'Ajuntament cedís les dependències de l'antic convent dels franciscans per instal·lar-hi un col·legi de primer i segon ensenyament. El 1897 es documenta la presència de l'Escola Dominical per a dones adultes. El 1898 la localitat tenia les escoles unitàries privades de Maria Colom, [...] de Rosa Ripoll, [...] de Paula Ensenyat, [...] i de Miquel Pastor [...]. El 1909, Francesca Mas creà l'Escola Unitària [...]. El 1901, hi havia l'Escola Municipal, que estava a l'antic

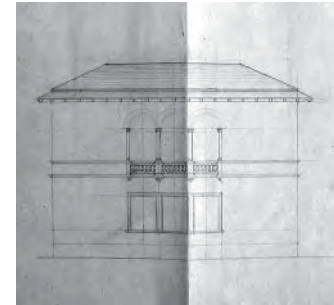
³²⁶ Guillem Forteza realitza el projecte de reforma de la porteria i accessos al convent de les Mares Escolàpies. L'obra comença al febrer de 1922. Més endavant també realitza unes reparacions a l'església del mateix convent. Segons correspondència mantinguda entre Guillem Forteza i Manuela Risent, superiora de les Escolàpies, durant l'any 1922. ACFS.

236. Guillem Forteza. Escola Graduada a Sóller. Maig 1924. Façana principal. ASAL

237. Guillem Forteza. Escola Graduada a Sóller. Maig 1924. Façana posterior. ASAL

238. Guillem Forteza. Escola Graduada a Sóller. Maig 1924. Façana lateral. ASAL

convent dels franciscans. El 1904, es creà una escola per a nines a s'Alqueria des Compte. Els germans de les Escoles Cristnes de la Salle feren classe a Sóller entre 1905-1938. Biniaraix³²⁷ tenia el 1906 dues escoles unitàries, una per a nines i l'altra per a nins. [...] Al 1908, s'iniciaren les classes per a adults a l'escola pública de Biniaraix. Aquesta activitat es mantengué, almenys, fins a 1936. El 1910, la junta local de primera ensenyança proposà graduar l'Escola Pública Elemental, però no es féu fins al 1925. [...] Els missioners dels Sagrats Cors crearen (1920) el col·legi dels Sagrats Cors [...]. Fins al curs 1939-1940, s'hi feien classes d'ensenyament primari.³²⁸ [...] El 1924, es documenta l'existència de l'escola Vall d'Or, regentada per les germanes Magdalena i Margalida Coll. [...] Aquest centre era de nines i tengué, també, un parvulari. [...] El 1925, també hi havia l'acadèmia d'Antònia Rul·lan, que es trobava al carrer de Palou. El 1926 tenia 36 nines matriculades. El 1928, hi havia dos centres d'ensenyament privat.³²⁹

Justament l'entrada del segle XX també coincideix, a Sóller, amb la tornada d'emigrants sollerics enriquits i amb la puixança econòmica i industrial del poble. Això permet que es construeixin en aquella època gran quantitat d'habitatges familiars. La major part són de planta baixa i pis i es basteixen amb estils arquitectònics d'allò més variats, ja siguin historicistes, modernistes, monumentalistes o regionalistes, denoten una notable bonança econòmica.³³⁰ En aquest ordre d'intervencions Guillem Forteza realitza el projecte per a la casa d'Antoni Castañer. Es tracta d'un habitatge de planta baixa i pis construït entre 1923 i 1928.³³¹ És en aquells moments quan Joan Rubió du a terme la reforma de la façana de l'església i construeix el Banc de Sóller.³³²

³²⁷ Llogaret que pertany al municipi de Sóller.

³²⁸ Al 1928 Guillem Forteza du a terme el projecte de reforma de la capella del Sant Crist del convent dels Missioners dels Sagrats Cors de Sóller. ASAL.

³²⁹ "Sóller", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.16. pp.409-410.

³³⁰ Destaquen un gran nombre de cases, entre d'altres: cas Batlet, can Canals, can Cremat, can Dulce, can Felet, can Magraner, can Rabassa, cas Siquier, ca n'Elies, can Maçana, can Moiana, ca la Nena, can Pelat, can Primera, cas Fideuer, can Gaiesc, can Gamundí, can Mart, cas Puer, can Mosson, cas Xico, can Caldentei, can Cambuix, can Pruna, can Rotger, can Bordils, can Moratal, can Bardí, can Baltasar o cal Mestre Xesc Quart. Veure: BERNET BONALS, Salvador. "Eclècticisme y Modernisme en Sóller. 1894-1920". *Mayurqa*, X. Universidad de Barcelona. Facultat de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca. Octubre 1973. pp.127-134.

³³¹ La casa és coneguda popularment amb el nom de Can Corriola.

³³² Recordem que Joan Rubió Bellver s'havia desplaçat a Mallorca per a col·laborar amb Antoni Gaudí en les obres de restauració de la Seu. Mentrestant Rubió es trasllada a Sóller "l'any 1904 cridat pel rector Sebastià Maimó, gran amic del bisbe Campins, per tal de resoldre el problema de la façana del temple parroquial, en un moment de gran auge econòmic de la ciutat i el seu port. Aquest mateix any presenta un projecte de façana escenogràfica d'estil neogòtic d'interpretació modernista, i al cap de poc temps s'inicien les obres. Això no obstant, el 1913, per motius econòmics, es paralitzà la construcció i no es va reemprendre fins l'any 1946, amb l'edificació de l'atri, el qual quedà definitivament acabat un any després. Rubió també realitza, a la mateixa localitat, juntament amb l'església parroquial, l'edifici per a l'entitat del Banc de Sóller (1909-1912). Es

239. Sóller, una de les primeres escoles amb llum elèctrica. Prop de 1920. AAM

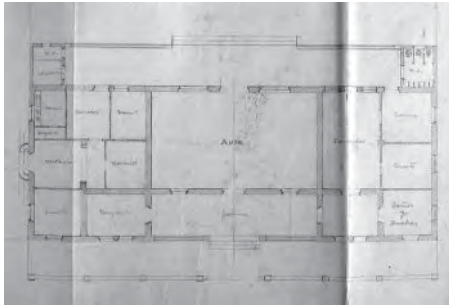
És en aquest ambient de prosperitat econòmica on les accions de la cultura es mostren més efectives. I és tot aprofitant aquesta conjuntura quan neixen els projectes de Guillem Forteza a Sóller.

Aquest primer edifici, de 1924, es situa en un solar aproximadament quadrat d'uns quaranta metres de costat, delimitat per tres carrers i una mitgera. La mitgera ocupa la façana nord, el carrer de Sant Jaume la sud, i els carrers de Rul-lan i Fortuny la llevant i ponent respectivament.

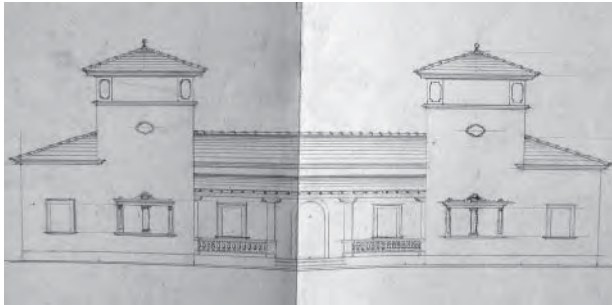
El projecte comparteix algunes similituds amb el de Santa Margalida. Com per exemple la d'estar distribuïda en dues plantes, o la de tenir quatre aules, dues en planta baixa i dues en planta primera, o la de dibuixar una tímida U en planta. Forteza disposa l'accés en l'eix de simetria, pel costat interior de la U. Així mateix les façanes es componen a partir d'eixos de simetria molt clars. Cadascuna de les façanes parteix d'una galeria central situada en planta primera, formada per tres arcs de mig punt recolzats sobre columnes clàssiques de planta circular, tancada per balaustrada mallorquina. Aquests tres arcs en planta baixa es transformen en tres finestres, disposades de manera mimètica a partir de l'eix central. En la façana principal i d'accés, apareixen, de manera excepcional, diferents elements ornamentals que magnifiquen l'accés: en aquest cas els tres arcs es recolzen sobre una doble columna que disposa, entre un i altre pilar, una estàtua. Així mateix els brancals i la llinda del portal d'accés es mostren més treballats, apareix, fins i tot, un escut col·locat sobre el portal. En les dues façanes llargues a costat i costat del triple element central apareixen, tant en planta baixa com en planta primera, dues finestres, sempre disposades segons la llei de la simetria. La coberta és de teula i vola cap a l'exterior mostrant els caps de bigues treballats. Les façanes es mostren molt planes, concentrant els elements decoratius en les diferents obertures, més exagerats en la façana d'accés i sempre disposats en simetria.

Interiorment aquesta simetria no es respectada, Forteza distribueix els usos com li plau, sense tenir gaire en compte la igualtat de condicions en les diferents aules, ni tan sols orientant les aules cap a la mateixa direcció, tal i com succeïa a Santa Margalida. L'edifici consta de tres crugies, dues laterals i una central. Les laterals s'allarguen lleugerament cap al carrer de Sant Jaume, des d'on s'accedeix. L'accés coincideix amb l'orientació sud. En la crugia central Forteza hi col·loca la biblioteca, en el mateix hall d'accés, mirant cap a la façana més assolellada. En la part posterior d'aquesta mateixa crugia, mirant al nord, hi situa una aula a cada planta. La crugia que ocupa el lateral de llevant es ocupada per serveis, despatxos i escales. En canvi a l'altra ala, la ponent, hi trobam una aula a cada planta. Així, dues de les aules miren al nord i les altres dues miren

tracta d'una obra molt interessant, en què la construcció de pedra amb grans elements geomètrics, com la tribuna en voladís al xamfrà i l'ampla obertura semicircular del portal d'entrada, té ressonàncies d'entre Richardson i el Gaudí de les obres de León i Astorga." SEGUÍ AZNAR, Miquel. *El Modernisme en les Illes Balears. Arquitectura i Decoració*. Cit. p.112.

240. Guillem Forteza. Escola de Portocristo. Maig 1925. Planta. ASAL

241. Guillem Forteza. Escola de Portocristo. Maig 1925. Façana principal. ASAL

a l'oest. Són les pitjors orientacions que poden tenir unes aules d'aquest tipus. A més cal afegir que les que miren a nord, no gaire lluny, tenen la mitgera veïna.

Podem assegurar que Forteza en aquest cas planteja el projecte des del poble i no des de l'edifici mateix. Forteza no es preocupa per les condicions ambientals que es trobarà l'alumnat, sinó que atén, només, a la resposta urbanística de l'edifici cap a l'entorn. No només orienta les aules en direccions diverses, sinó que les orienta en el pitjor sentit. Situa les aules en plantes diferents, sense procurar una bona relació dels infants amb l'espai exterior i empitjorant els recorreguts dins l'edifici. El pati de jocs no queda configurat, no queda delimitat, el pati és aquí, simplement, el que resta de solar al situar l'edifici al bell mig de la parcel·la. En canvi des de l'entorn podem dir que Forteza llegeix la disposició dels tres carrers per traçar un edifici en U. A més disposa correctament l'accés, atenent tant al teixit urbà, com a la geometria del propi edifici, tot aprofitant el costat interior de la U, que actua de rebuda i s'orienta en la direcció més asolellada.

Escola de Portocristo (Manacor). Mallorca

Maig 1925

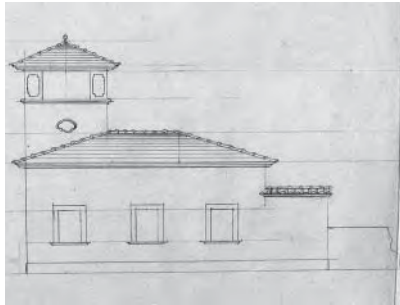
El nucli habitat de Portocristo pertany al municipi de Manacor. Portocristo des de 1913 compta amb un centre docent dirigit per les monges de la Caritat.³³³ És dins la dècada dels anys vint quan el consistori manacorí s'implica amb l'educació laica, organitzant l'any 1924 una de les modernes colònies escolars, que es du a terme "en un edifici cedit per D. Joan Servera, prop de les Coves del Drach"³³⁴ i de la que n'és mestre auxiliar D. Llorenç Maria Duran³³⁵.

L'any següent, empès per la dinàmica de la recent experiència de la colònia celebrada a Portocristo, l'Ajuntament es dedeix a construir un nou edifici escolar. Aleshores el batle de Manacor és Josep Oliver Billoch. "En el año 1925 se confeccionó un presupuesto extraordinario en el que se consignaron 10.000 pts. para la construcción de un edificio escuela en Porto-Cristo, cuya cantidad fue entregada al Sr. Vicario de dicha colonia. Se gastaron unas dos mil pesetas en cimientos para dicho edificio y el resto fue depositado en la

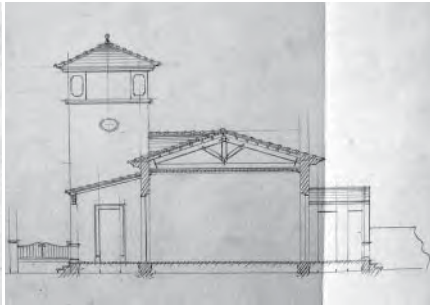
³³³ "Portocristo", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.13. p.379.

³³⁴ OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.153.

³³⁵ COLOM CANYELLES, Antoni J. "D. Llorenç Mª Duran i Coli. Sus aportaciones a la renovación educativa mallorquina". *Educació i Cultura*, nº5-6. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 1982. p.162.

242. Guillem Forteza. Escola de Portocristo. Maig 1925. Façana lateral. ASAL

243. Guillem Forteza. Escola de Portocristo. Maig 1925. Secció transversal. ASAL

244. Expedicionaris del militar Alberto Bayo presos al Port que ocupen l'escola abans de ser executats el primer de setembre de 1936

Sucursal del Crèdit Balear.³³⁶ Aquest pressupost extraordinari respon al projecte que Guillem Forteza dibuixa el mes de maig de 1925.

En aquells moments Guillem Forteza ja ha realitzat a Manacor una obra molt important, el Banc Popular de Manacor, un projecte signat el 19 de setembre de 1919³³⁷ i acabat de construir durant l'any 1921. A més, en aquell temps, durant l'estiu del 1925, Forteza està desenvolupant el projecte de la casa del Sr. Pere Aguiló a Manacor.³³⁸

El primer projecte d'escola a Portocristo³³⁹ que desenvolupa Guillem Forteza és un projecte netament regionalista, de planta simètrica i de volumetria compacta continguda en un rectangle de proporcions aproximades tres és a ú, amb les seves façanes llargues mirant a llevant i a ponent. En el centre de la planta hi trobam l'aula, la única aula que forma l'escola. Aquesta aula s'acompanya d'una galeria d'accés aporxada, recolzada sobre el seu costat oest. A banda i banda de l'aula, en els seus costats nord i sud s'hi situen els serveis que complementen l'aula com a ús central. A un dels costats hi trobam la vivenda del mestre i a l'altre les dotacions pròpies de l'escola: un menjador, una cuina, uns serveis i una sala de dutxes. L'habitatge del mestre té l'accés independent del de l'escola i es troba situat en l'eix de la façana nord. L'habitatge consta de dos dormitoris, una saleta, un menjador i una cuina amb despensa.

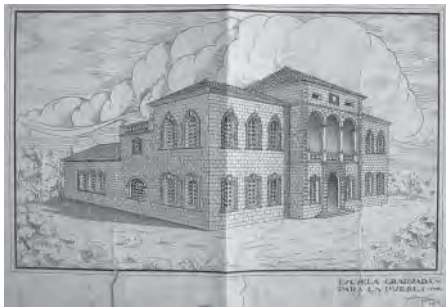
Aquest primer projecte d'escola a Portocristo és de volumetria continguda, de façanes planes i coberta de teula àrab a quatre aigües. Però destaquen, fins i tot sorprenden, les dues torres que, situades a banda i banda de la porxada d'accés, caracteritzen la façana principal de l'edifici. Dic que sorprenden ja que no responen a cap dels elements que podem llegir a la planta, és més, tampoc no trobam cap escala que condueixi a una planta superior. Són, per tant, elements decoratius, superflus, innecessaris. Aquestes dues torres són de planta rectangular i coberta a quatre vessants que es desenganxa de la seva base mitjançant quatre columnates de pedra, una a cada aresta i ornamentades amb relleus. Destaca, en el centre de la torre, la presència d'un ull de bou, situat sobre l'eix de simetria de la pròpia torre. La torre és, de fet, d'un element força característic del regionalisme, podem recordar, per exemple la torre que tant caracteritza el Palau de

³³⁶ Llibre d'actes de l'Ajuntament de Manacor (18-XII-1930 a 8-XII-1932); 1 de novembre de 1931, p.32; enumerades, manuscrit. Arxiu Municipal de Manacor. Citat per AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena. "La Creació de les escoles rurals a Manacor (1926-1932)". *El segle XX a Manacor. II Jornades d'Estudis Locals de Manacor* (10 i 11 de maig de 2002). Ajuntament Manacor. 2003. p.234.

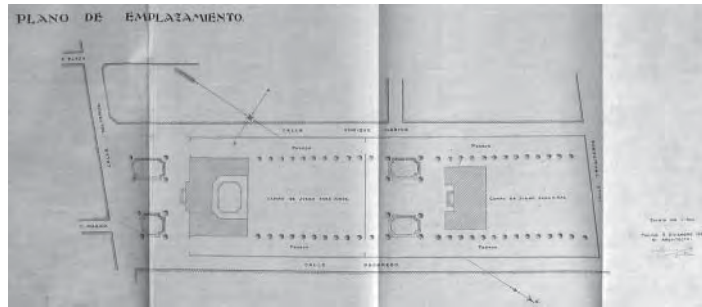
³³⁷ ASAL.

³³⁸ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.25. On Miquel Fullana comenta que el mes de juliol de 1925 el Sr. Pere Aguiló es presenta a l'estudi de Guillem Forteza i, absent l'arquitecte de l'Illa, és el mateix Fullana qui atén el Sr. Aguiló.

³³⁹ ASAL.

245. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sa Pobla. 9 de desembre de 1925. Perspectiva. ASAL

246. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sa Pobla. 9 de desembre de 1925. Planta del conjunt. ASAL

Marivent a Portopi (1924), o la que flanquejava asimètricament els magatzems Alzamora a Palma (1925), o la de la casa del Sr. Cloquell al Terreno (1928), o la de la casa-palau dels germans Ballester, totes elles del mateix Guillem Forteza, o també la torre que havia construït anteriorment Guillem Reynés a la Torre Cega de Cala Ratjada (1915).

Les façanes de l'escola es caracteritzen per la seva planeïtat i el tractament decoratiu que reben es concentra al voltant de les obertures, enmarcades per brancals i llindes de marès i l'ampit format per una fiola amb bocell. Tan sols es subratlla l'ornamentació en dues parelles de finestres que apareixen a banda i banda de la porxada d'accés, on hi podem veure mitjes columnes embegudes en els laterals de l'obertura i una columna central que parteix la finestra en dues, alhora està recollida per una llinda de perfil treballat en pedra rematat per un motiu floral.

La porxada d'accés a més de ser un element rellevant pel que fa al seu ús, també juga un paper important pel que fa a la volumetria de l'edifici. A la porxada l'alçada de la coberta es redueix, això per un costat ajuda a protegir-la de les inclemències del temps i per altre, visualment augmenta l'alçada de les torres que la delimiten. En la mateixa porxada destaquen alguns elements constructius tradicionals com ara la balustrada de marès que resol del desnivell existent, l'arc que forma el portal d'accés a l'aula o els caps dels taulons de fusta que, juntament amb els xibrons, formen la planta zenital del porxo.

Com veiem els recursos decoratius, ja siguin volumètrics, constructius o superficials, es concentren al voltant de l'accés al centre, tot magnificant-ne la seva façana principal i, per tant, ennoblint la presència de l'escola.

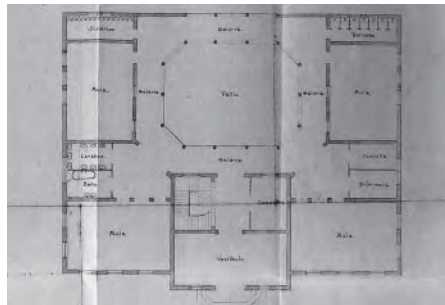
Un cop iniciades les obres l'Ajuntament decideix aturar-les i desviar part del pressupost a la finalització de les altres escoles rurals³⁴⁰ que s'estan construint arreu del municipi. Això provoca discussions i bregues entre els regidors, acusant al batle d'embullar els comptes i derivar doblers cap a altres butxaques. Aquesta situació motiva, el desembre de 1930, la dimissió d'alguns regidors.³⁴¹ Nou mesos després la problemàtica econòmica encara no s'ha aclarit. "Pero en Enero de 1930 el Ayuntamiento acuerda solicitar la devolución de la cantidad porque la escuela había de construirse de otra forma y el entonces Alcalde Sr. Servera la aplica

³⁴⁰ Em referesc a les escoles de Sa Murtera, Son Negre, S'Espinagar i el Puig de l'Anà, que veurem més endavant.

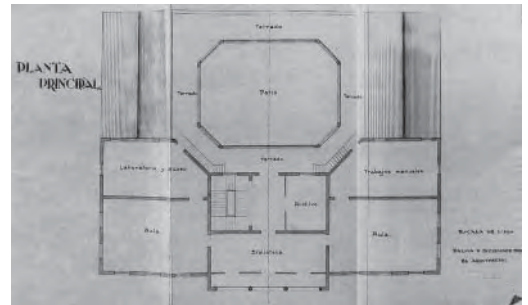
³⁴¹ "Aquest enfrontament, entre d'altres, referent a la forma de com es justificava el pressupost i de com es gastaven els doblers féu que el Sr. Mas, regidor republicà, i el Sr. Soler, regidor socialista, presentassin la seva dimissió, que va ésser acceptada pel Ple de l'Ajuntament el dia 8 de desembre de 1930." AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena. *Op.cit.* p.234.

247. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sa Pobra. 9 de desembre de 1925. Planta emplaçament. ASAL

248. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sa Pobra. 9 de desembre de 1925. Planta baixa. ASAL

249. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sa Pobra. 9 de desembre de 1925. Planta primera. ASAL

a pagar cuentas de otras escuelas rurales, sin libramientos de ninguna clase y a la sola presentación de las facturas que obran dentro de un sobre en las Oficinas Municipales [...]”³⁴² Com veiem, en aquest cas, la transparència i el formalisme no són la tònica a l'hora de tractar els assumptes econòmics a l'Ajuntament.

L'obra de l'escola de Portocristo no s'acaba fins ben entrada la dècada dels anys trenta. Sense tenir constància de la data exacta de la finalització, les escoles de Portocristo són de les que encara avui en dia es troben en ple rendiment.

Escola Graduada de Sa Pobra. Mallorca

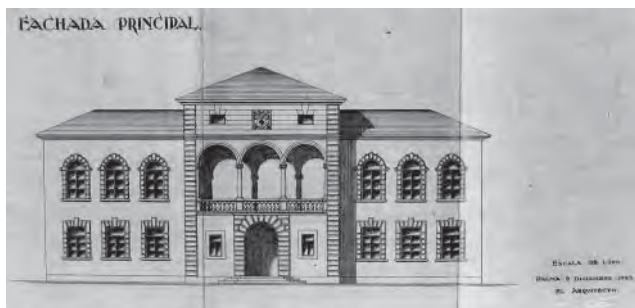
9 desembre 1925

A Sa Pobra les primeres notícies referides a l'ensenyament daten del segle XV, quan s'esmenten en el llibre de clavaria, diverses partides destinades a pagar els mestres dels infants. Aleshores aquests mestres provenen del clero, són, com en la majoria dels pobles illencs, els preveres els qui es dediquen a l'ensenyament. L'església i l'escola van de la mà. A finals del segle XIX les franciscanes Filles de la Misericòrdia s'instal·len al convent del carrer de Lluc, que posteriorment és ampliat en quatre cases contigües, on es basteixen aules per a l'ensenyament de les nines. Més endavant, entre 1922 i 1924, disposen d'una casa bressol al carrer Ric. Així mateix, el 1924, n'obren una altra al carrer de Capità Pere, amb la finalitat d'atendre els infants i d'impartir també la docència a les nines. L'educació dels nins és a càrrec dels germans de la congregació de les Escoles Cristianes de Sant Joan Baptista, que s'instal·len a Mallorca al 1904. D'altra banda, també sabem que a Sa Pobra al 1860 hi ha una escola pública de nins i una de nines, amb 67 i 40 alumnes respectivament. Aquesta és la tònica general, pel que fa a l'alfabetització, els nins van per davant de les nines. Així mateix, el 1910, per iniciativa de mossèn Joan Parera s'obre l'escola de la Congregació Mariana al carrer del Rosari.³⁴³ A la dècada dels anys vint és l'ensenyament que està en mans de l'església el que gaudeix de millors condicions,³⁴⁴ però la majoria dels poblers no es poden permetre pagar-la.

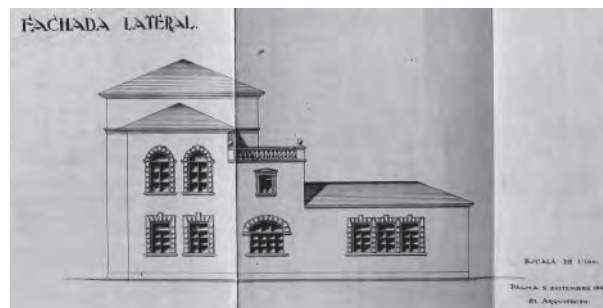
³⁴² Llibre d'actes de l'Ajuntament de Manacor (18-XII-1930 a 8-XII-1932); 1 de novembre de 1931, p.32; enumerades, manuscrit. Arxiu Municipal de Manacor. Citat per AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena. *Op.cit.* p.234.

³⁴³ "Sa Pobra", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.13. pp.205-206.

³⁴⁴ "Però, cap de totes aquestes escoles, tant per la designació específica planificada des del seu origen, com per la grandiosa noblesa de l'edificació, com per l'eficient tasca dels successius mestres, han aconseguit, a sa Pobra, la categoria, el prestigi, al llarg de setanta-cinc anys, de l'Escola Graduada. Vertadera, i sovint única, referència de l'educació bàsica, per a generacions i generacions de poblers." BALLESTER, Alexandre. "75 anys de l'escola graduada". *Butlletí Municipal*, n°99. Ajuntament de Sa Pobra. Novembre 2004. p.3.

250. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sa Pobra. 9 de desembre de 1925. Façana principal. ASAL

251. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sa Pobra. 9 de desembre de 1925. Façana lateral. ASAL

L'autèntic artífex de l'Escola Graduada de Sa Pobra, és Miquel Crespí Pons,³⁴⁵ qui "aprofita totes les influències de què disposa vora el general Primo de Rivera per bastir –amb l'ajut inestimable de l'arquitecte Guillem Forteza– l'escola que Sa Pobra necessita."³⁴⁶ El 16 de novembre de 1925, la Comissió Municipal Permanent de l'Ajuntament de Sa Pobra nomena a Guillem Forteza arquitecte encarregat d'aixecar els plànols de la nova escola.³⁴⁷ El batle Crespí segueix de manera insistent al darrera del projecte, donant presses a l'arquitecte perquè faci entrega dels corresponents plànols.³⁴⁸ Així mateix el nou Inspector Provincial de Primera Ensenyança també està molt al damunt del procés.³⁴⁹ És llavors quan sorgeix la possibilitat de construir unes cases per als mestres, tot aprofitant el mateix solar on s'ha de bastir l'escola. El batle fa la consulta a l'Inspector, a la qual Fernando Leal respon que "Las casas de los Maestros es imposible ponerlas en el mismo solar ya que quedarían las escuelas sin el jardín que manda la Ley, y no podríamos tener el campo de experimentación. Como hemos de pedir subvención del Estado, tenemos que atenernos a lo que éste ordena, pues de otro modo quedaríamos sin subvención [...] lo mejor es comprar un solar pequeño en alguna de las calles que circundan la Escuela y destinarlo a vivienda de los Maestros."³⁵⁰ D'aquesta manera la possibilitat queda anul·lada.³⁵¹

Al mateix temps també es replanteja l'abast del nou edifici. El batle Crespí a finals de 1925 escriu a Forteza: "Creo conveniente que suspenda los trabajos de los planos de la escuela para niños solamente y termine los planos para la escuela de niños y niñas."³⁵² El projecte, pedagògicament parlant, dóna un pas endavant. Tot i no contemplar la coeducació, es planteja un edifici per als nins i un per a les nines. El projecte

³⁴⁵ Conegut com el batle "Verdera".

³⁴⁶ LÓPEZ CRESPI, Miquel. "Sa Pobra i s'Escola Graduada (1929). Fotografies antigues." *Temps i gent de sa Pobra*. Consell de Mallorca. Col·lecció Uialfàs. Sa Pobra. 2002. pp.77-81.

³⁴⁷ En aquella mateixa sessió també se li encarrega la construcció d'uns pòrtics al voltant de la Casa Consistorial, així com la reforma de la mateixa. Segons correspondència enviada pel batle de Sa Pobra, Miquel Crespí, el 25 de novembre de 1925. ACFS.

³⁴⁸ Segons correspondència d'aquells mesos. Com per exemple la carta rebuda el 27 de novembre de 1925, on el batle Crespí, després de parlar-li del projecte de l'escorxador, que també està duent a terme el mateix Guillem Forteza, li recorda que en voler pot entregar els plànols de l'escola. ACFS.

³⁴⁹ Fernando Leal acaba de ser nomenat Inspector de Primera Ensenyança a les Balears. Assisteix a algunes visites d'obra i manté diferents reunions amb l'arquitecte, com la del 2 de desembre de 1925.

³⁵⁰ Segons correspondència del 3 de desembre de 1925. ACFS.

³⁵¹ Donades les precaries condicions que ofereix el transport en aquells moments, la necessitat d'allotjar els mestres és més un deure que no pas un luxe. És per això que molts dels projectes escolars de Guillem Forteza s'acompanyen del corresponent projecte d'habitatges per els mestres. Tot i així, malgrat les bones intencions dels Ajuntament i malgrat les subvencions que arriba a donar l'Estat dins la dècada dels anys trenta, la majoria de propostes d'habitatges per a mestres no arriben a construir-se.

³⁵² En la mateixa carta el batle li adjunta un croquis dels carrers del voltant de l'escola que havia sol·licitat l'arquitecte Forteza. Correspondència de 3 de desembre de 1925. ACFS.

252. Escola Graduada de Sa Pobra. Expectació que produeix la col·locació de la primera pedra

253. Escola Graduada de Sa Pobra. Col·locació de la primera pedra

254. Moment del discurs de Fernando Leal, Inspector de Primera Ensenyança

proposat per Forteza es situa en una parcel·la molt estreta i llarga, coneguda amb el nom de Sa Tanca de Can Verdura, propietat de la família del batlle.³⁵³ El projecte inicialment contempla la construcció de dues escoles dins el mateix solar, molt separades entre elles, una a cada cap del solar, ambdues amb el pati de jocs col·locat al nord de l'edificació. La de nins més gran, la de nines més petita. Els respectius camps de jocs, separats amb una tanca eren proporcionals a l'edificació, menor, per tant, el de nines. Tot i les bones intencions del batlle Crespí, finalment només es va aixecar l'escola de nins.

Un altre detall que tampoc no se li escapa al batlle de Sa Pobra és el de sol·licitar a Guillem Forteza que l'escola sigui ampliable en un futur.³⁵⁴ D'aquí, segurament, que l'escola s'acabi amb dos braços que semblen voler-se o poder-se allargar cap al pati de jocs. D'aquí també que Forteza en l'extrem d'aquests braços, en lloc de col·locar-hi una aula que miri al pati de jocs, hi col·loqui els serveis higiènics que actuen de tester i que en cas de voler allargar l'escola no hi hauria cap problema d'il·luminació o ventilació de les aules.

Guillem Forteza presenta el projecte en data de 9 de desembre de 1925.³⁵⁵ La subhasta per a la construcció de l'escola es publica el dia 21 de desembre de l'any següent als diaris locals *La Almudaina*, *La Última Hora*, *El Día* i *El Correo de Mallorca*.³⁵⁶ El contratista de l'obra és Antoni Balaguer, de Palma,³⁵⁷ i el pressupost puja a un total de 142.025'95 pessetes.³⁵⁸

Podem dir que a l'escola Graduada de Sa Pobra Guillem Forteza assenta algunes de les bases que el conduiran a la construcció d'un prototipus escolar propi de la seva primera època. En primer lloc: l'escola s'organitza al voltant d'un pati. El pati es converteix en la figura central de l'escola. Ja ho hem comentat en altres ocasions, el treball a l'aire lliure i la relació dels infants amb la natura, són un dels puntals de la pedagogia moderna. El traçat de l'escola defineix un pati que, en aquest cas, és un octògon irregular de proporcions allargades. El pati ve delimitat per una successió de columnes lleugerament panxudes, amb capitell de motllura i base àtica, que suporten els arcs de mig punt. Rera la columnata hi trobam l'espai aporxat que dóna accés a les aules. A Sa Pobra el pati actua de filtre entre el camp de joc exterior i les aules interiors. En un dels laterals del pati hi trobam la cisterna,³⁵⁹ un element que apareixerà quasibé en totes les escoles de Forteza.

353 LÓPEZ CRESPI, Miquel. *Op.cit.* pp.77-81.

354 Segons correspondència de 5 de desembre de 1925. ACFS.

355 Segons consta als plànols. ASAL.

356 Segons correspondència de Miquel Crespí dirigida a Guillem Forteza el mateix dia 21 de desembre de 1926. ACFS.

357 Segons documentació adjunta al projecte. ASAL.

358 Segons pressupost de contrata signat pe Guillem Forteza en data de 31 de gener de 1926. ASAL.

359 Cal fer notar que en els plànols oficials la cisterna no apareix, o bé es tracta d'un oblit, o bé es decideix construir-la durant el transcurs de

255. Escola Graduada de Sa Pobla. Festa d'inauguració

256. Escola Graduada de Sa Pobla. Façana principal, amb el nom encara sense posar

257. Escola Graduada de Sa Pobla. Façana posterior

Així doncs l'escola té forma de U, situada en el sentit llarg de la parcel·la i mirant cap al camp de jocs, que trobam al costat nord de l'edificació. La U només és tancada per una doble columnata que delimita la porxada que delimita l'octògon del pati, és a través d'aquesta porxada que es comunica el pati i el camp de jocs. L'accés a l'escola es realitza des del costat curt de la parcel·la, a través de la façana sud de l'edifici. L'escola és de traçat totalment simètric. S'ordena en tres plantes: la planta baixa té forma de U, quasi O si tenim en compte la porxada que recinta el pati; la planta primera és també una U però en aquest cas amb els braços molt curts i la planta tercera correspon només al cos central de la façana d'accés.

En planta baixa d'accés es realitza a través de l'eix de simetria, mitjançant un cos lleugerament avançat que magnifica l'edifici i dóna sumptuositat a la façana d'accés. Dins el cos d'accés hi trobam una doble crugia, primer un vestíbul central i a continuació, a banda i banda de l'eix, l'escala i un despatx. En els dos braços laterals hi ha dues aules a cadascun, col·locades perpendicularment entre elles, dues miren a la façana principal i les altres dues a les laterals. Entre les aules i també a l'extrem que mira al camp de jocs s'hi situen les diferents peces de serveis.

En planta primera la doble crugia del volum d'accés és ocupada en la part anterior per la biblioteca i en la posterior per l'escala i un arxiu. La biblioteca s'obre a sud a través d'una llotja i dóna accés a les aules. En aquesta planta només hi ha dues aules, col·locades simètricament i ocupant la posició de les que en planta baixa miren cap al sud. També en posició simètrica hi trobam dues sales més, una es dedica a laboratori i museu i l'altra està destinada a treballs manuals. Aquesta planta, a sobre de la porxada que en planta baixa delimitava el pati, hi trobam un terrat.

La planta tercera només la conforma el volum d'accés i s'hi accedeix a través del terrat de la planta primera.

Així veiem un alçat principal i frontal més sumptuós, unes façanes laterals que van perdent alçada cap al camp de jocs i una façana posterior protagonitzada per la galeria que dóna al pati. La façana d'accés ve dominada pel volum central que s'avança respecte del resta de la façana. En aquest volum destaca la llotja de la primera planta composta per tres arcs de mig punt i la seva corresponent balaustrada, és a través d'ella que s'il·lumina la biblioteca. En totes les façanes les obertures s'enmarquen amb brancals i llindes de marès, marcant cada peça amb un fort bisell que accentua el seu relleu. Per regla general les obertures de la planta baixa són rectangulars, amb llinda plana, i les de planta primera són de llinda arquejada. És excepció el portal

258. Escola Graduada de Sa Pobra. Eix longitudinal que atravesa el pati

259. Escola Graduada de Sa Pobra. Pati

260. Escola Graduada de Sa Pobra. Pati

d'accés que, més gros que la resta d'obertures, es presenta enmarcat per un fort encuixinat de peces de marès.

L'escola es resol amb coberta inclinada de teula àrab, com era costum aleshores a Mallorca.

En moltes de les visites d'obres Guillem Forteza les fa juntament amb el seu delineant Miquel Fullana,³⁶⁰ que treballa al despatx de l'arquitecte desde l'11 de gener de 1922. Forteza té plena seguretat amb Fullana i li confia, de ben prest, alguns projectes i direccions d'obra. A l'escola de Sa Pobra, segons paraules del mateix Fullana,³⁶¹ absent Forteza de Mallorca, dibuixa diverses de les motllures de la façana i realitza algunes visites d'obra sol.

Segons ens assegura *El Correo de Mallorca* de l'endemà³⁶², l'escola s'inaugura el 10 de setembre de 1929 amb el nom de Miguel Primo de Rivera. "A més de les autoritats locals i provincials, per a aquesta avinentesa hi són presents –èxit personal del batle Verdera–, el Cap de Govern, el General Miquel Primo de Rivera i Orbajena, Marquès d'Estella, i S.A.R. l'Infant don Jaume de Borbó, duc d'Anjou i de Segovia, fill d'Alfons XIII."³⁶³ Durant el protocolari acte de rebuda tributat a l'Infant don Jaume, aquest és obsequiat amb vistosos rams de flors. L'edifici és beneït per don Antoni Palou, acompanyat dels preveres Bonnín, Crespi i Aguiló. L'esposa del batle, Catalina Company i el jutge municipal Bartomeu Palou apadrinen la cerimònia i regalen a l'escola una ràdio i una màquina d'escriure. Les autoritats pronuncien els corresponents parlaments, aplaudits per la multitud que assisteix a l'acte.

Escola Graduada de nins a Santanyí. Mallorca

28 gener 1926

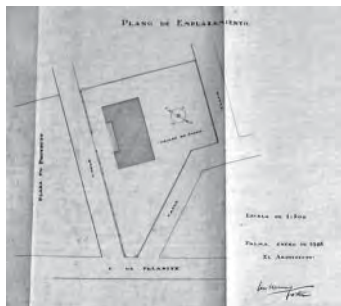
La qüestió educativa, a Santanyí, no apareix documentada pràcticament fins el segle XIX. El 1859 les germanes Franciscanes Filles de la Misericòrdia s'instal·len al poble. "El 1899, l'adquisició d'una parcel·la aferrada al convent permet l'edificació d'un oratori, a la part baixa, i d'una aula, a la planta superior. [...] Les monges Franciscanes, des del seu establiment tenen cura de l'educació femenina. De fet, el 1860, hi ha una sola escola pública de nins, amb un centenar d'alumnes, i dues de nines, una de pública (70 alumnes) i una de

³⁶⁰ Com la que està datada del 28 de març de 1927.

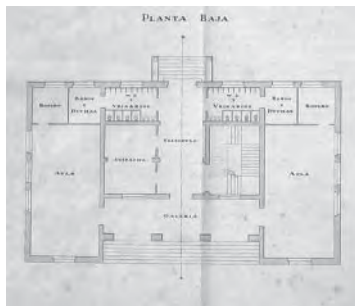
³⁶¹ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.31.

³⁶² *El Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 11 gener 1929.

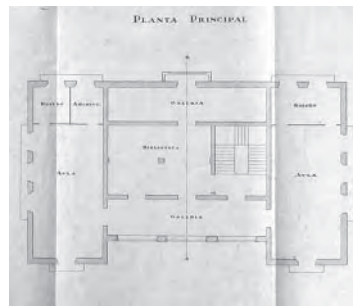
³⁶³ LÓPEZ CRESPI, Miquel. *Op.cit.* pp.77-81.

261. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Santanyí. 28 de gener de 1926. Planta emplaçament. ASAL

262. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Santanyí. 28 de gener de 1926. Planta baixa. ASAL

263. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Santanyí. 28 de gener de 1926. Planta primera. ASAL

privada (100 alumnes). [A principis del segle XX] l'Ajuntament s'encarrega de la instrucció pública de les nines, la qual es du a terme a cases llogades. L'escola unitària de nins, que funciona durant el segle XIX, està situada a la plaça de la Constitució, en un solar propietat municipal.³⁶⁴

Al 1920 hi ha un primer intent de l'Ajuntament per a construir una nova escola. Joan Verger, aleshores Secretari de l'Ajuntament presidit pel batlle Miquel Clar, escriu una carta a Joan Capó, Inspector d'Instrucció Primària: "Habiendo acordado este Ayuntamiento y Junta Local de Instrucción Primaria siguiendo sus indicaciones la construcción de una Escuela Graduada en esta población y una Escuela para cada una de las poblaciones de pequeña densidad de este término tales como Salinas, Llombards, La Costa, Alqueria Blanca y Calonge tengo el gusto de ponerlo en su conocimiento para que a su vez se sirva participarlo al Arquitecto D. Guillermo Forteza³⁶⁵ y haga un plano patrón para las Escuelas de dichas poblaciones, así como que active el expediente de la Graduada para esta población."³⁶⁶ Aquest primer intent no arriba a fructificar. Tot i així podem veure les enormes aspiracions de l'Inspector Joan Capó, que té la voluntat d'alfabetitzar tots els racons de l'Illa. El pla d'escolarització de Joan Capó inclou tots i cadascun dels nuclis habitats de les Illes, per petits que siguin. Aquest pla, a principis dels anys vint, encara no té l'aprovació generalitzada de les alcaldies illenques. Però podem veure la magnitud de les seves intencions quan en un municipi com Santanyí, que aleshores tenia uns sis mil habitants³⁶⁷ proposa construir-hi sis noves escoles: Santanyí, Ses Salines, Es Llombards, Sa Costa, Alqueria Blanca i Calonge.

Però no és fins al 1924³⁶⁸ quan, en temps de dictadura, el batlle Llorenç Bonet reactiva la construcció de l'escola. És al mes de maig quan comença a entevistar-se amb l'arquitecte Guillem Forteza.³⁶⁹ D'aquella trobada en surt la decisió de redactar amb urgència³⁷⁰ el projecte de la nova Escola Graduada de Santanyí. El

364 "Santanyí", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.15. pp.265-266.

365 Cal anotar que en aquells moments Guillem Forteza encara no ha estat nomenat Arquitecte Director de Construccions Escolars a les Balears.

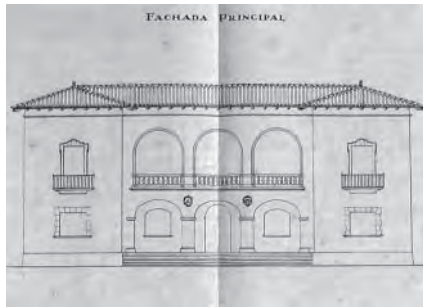
366 Segons correspondència de l'11 de maig de 1920. ACFS.

367 Recordem que a principis dels anys vint Ses Salines pretany al municipi de Santanyí. Obté la independència l'any 1925.

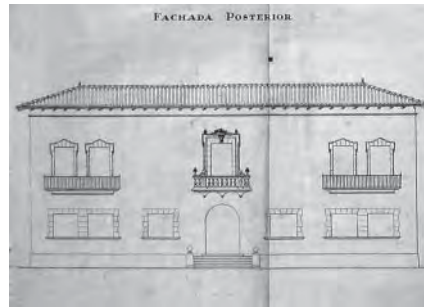
368 En aquells anys Guillem Forteza ja té una certa relació amb el poble de Santanyí. L'estació elèctrica de Santanyí és de Lucas Oliver i Joan March, amb el qual Forteza s'ha presentat a les eleccions de l'any 1923. Sabem que Forteza manté una certa amistat amb ells, així com amb el capellà del poble, ja que amb data de 16 de gener de 1923, l'arquitecte reb una carta de carta de Miquel Sastre, capellà de Santanyí, felicitant-lo pel seu recent nomenament com batlle de Palma, a més li comenta que el Sr. Lucas Oliver el vol obsequiar amb un dia de camp i que llavors podrà aprofitar per prendre el plànol de la seva petita església. ACFS.

369 Concretament el 27 de maig de 1924. ACFS.

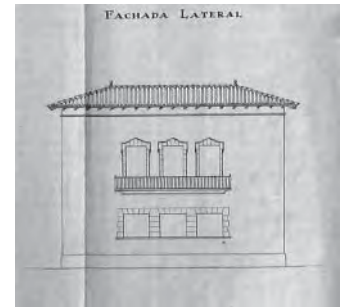
370 Segurament per poder tenir accés a les subvencions de l'Estat.

264. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Santanyí. 28 de gener de 1926. Façana principal. ASAL

265. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Santanyí. 28 de gener de 1926. Façana posterior. ASAL

266. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Santanyí. 28 de gener de 1926. Façana lateral. ASAL

batlle es mostra insistent en el tema dels terminis. La qüestió és que el projecte no s'entrega fins el gener de 1926.³⁷¹

El batlle Bonet fa donació dels terrenys on s'ha de bastir el projecte de la nova escola. Es coneixen amb el nom de S'era d'en Ferrereta, una parcel·la situada a les afores de la població, en el seu costat nord est. És el mateix batlle qui dibuixa el plànol del solar que posteriorment s'envia a l'arquitecte Forteza.³⁷² La zona està sense urbanitzar, la qual cosa requereix que s'obri un carrer per a accedir-hi. Els plànols també són elaborats per Guillem Forteza durant el mes de novembre de 1925.³⁷³

L'entrega de la documentació definitiva del projecte de l'escola es retrassa una mica respecte a les intencions del consistori.³⁷⁴ Com veurem més endavant durant la tardor d'aquell any Guillem Forteza realitza un viatge de plaer a Itàlia. Aquesta absència és, de ben segur, culpable parcial del retràs.

El de Santanyí és el primer projecte de l'any 1926. De moment, amb una freqüència d'un projecte escolar per any, Guillem Forteza arriba al seu sisè projecte educatiu. Com podem veure el ritme és molt baix. Amb aquest pas l'escolarització de les Balears serà una tasca infinita. Però, com veurem més endavant, aquest 1926 serà l'any en que s'assenten per escrit les bases del pla de Joan Capó. I des d'aquest any la freqüència anirà en augment.

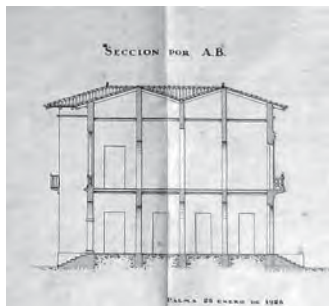
L'escola de Santanyí té alguna semblança amb les anteriors. És una escola compacta, de quatre aules. En un primer instant podem veure-hi algunes coincidències amb l'escola de Santa Margalida de l'any 1923: el seu perímetre en planta és gairebé idèntic, el traçat en simetria, l'accés per l'eix central, la compacitat, l'estructuració en dues plantes o el marcat voladiu que remata l'edifici mostrant els caps de biga de fusta. En aquest cas, però, la distribució interior és completament diferent. Les aules no es situen en el cos central sinó en els dos cossos laterals, de manera simètrica, una a cada costat i, per tant, dues a cada planta. Cadascuna de les aules té un traster adjunt. Així mateix totes disposen del mateix tipus d'il·luminació, tres finestres en un dels seus costats llargs i una en un dels seus costats curts. L'accés és magnífica mitjançant una doble galeria formada per tres arcs, carpanells els de planta baixa, de mig punt els de la planta superior. L'accés travessa l'edifici de davant a darrera, en la seqüència es distingeixen tres espais diferents: el primer format per la galeria

³⁷¹ Documentació ASAL.

³⁷² Segons correspondència de 22 de juliol de 1925. ACFS.

³⁷³ Segons es desprèn de la carta que li envia el batlle en data de 12 de novembre, en la qual també li reclama els plànols de l'ampliació del cementiri. ACFS.

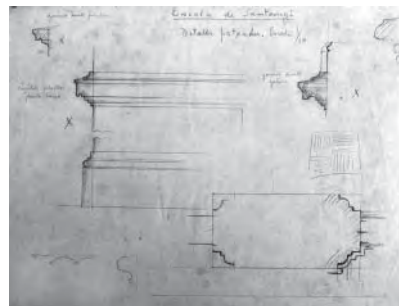
³⁷⁴ Segons correspondència enviada pel batlle Llorenç Bonet i pel capellà Miquel Sastre del 12 i 19 de gener de 1926. ACFS.

267. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Santanyí. 28 de gener de 1926. Secció transversal. ASAL

268. Escola Graduada de nins a Santanyí. L'edifici en construcció

269. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Santanyí. Detalls de la pedra de façana. AMF

aproxada que conforma la façana principal; el segon, doble en dimensió que els altres, on hi ha el vestíbul, un despatx i les escales que condueixen a la planta pis, i el tercer on hi trobam els serveis higiènics, vàters, urinaris, banys i dutxes. En la planta pis aquesta seqüència es repeteix, en primer lloc al damunt de la galeria de planta baixa una segona galeria que també dóna a façana, en l'espai central, coincidint amb el vestíbul, hi trobam la biblioteca il·luminada per dues galeries, la de la façana principal i la que, col·locada a sobre dels serveis, dóna a la façana posterior.

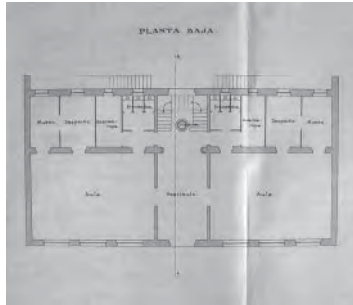
El volum exterior és nèt i senzill, està dominat per la presència de la doble galeria de la façana principal i per l'ampli voladiu que el remata. Com en altres casos el tractament de les obertures en planta baixa i en planta pis és diferent. En un primer cop d'ull veiem que les dues galeries de la façana principal són diferents. Per motius evidents la de planta pis té balustrada de marès i la de planta baixa no, en planta baixa són tres arcs carpanells, en planta pis són arcs de mig punt. Els de planta baixa es sostenen sobre columnes amb basament i capitell, els pilars de planta pis no tenen capitell. Els arcs de planta baixa són llisos, en canvi els de planta pis presenten algunes motllures amb bocells i mitges canyes en la seva aresta interior. Les obertures tot i coincidir en amplada i posició el seu tractament també és divers. D'entrada les de planta baixa són finestres i les de planta superior són balconeres. Els balcons es sustenten amb una llosana curvada i tenen barana de ferro de barrots verticals. Totes les obertures estan enmarcades en pedra de marès. Però les de planta baixa tenen els brancals encaixalats que entren i surten, les de planta pis no. Les obertures de planta baixa tenen la seva llinda plana, en canvi les de planta pis mostren una inflexió en el punt central. Els enmarcaments de planta baixa són més gruixuts que els de planta pis, més fins i amb algun relleu decoratiu.

L'acte de col·locació de la primera pedra es fa durant l'any 1927, sent encara el batlle Llorenç Bonet. "Els contractistes de l'obra són en Joan Sitges i en Marc Escales, picadors de pedra; el mestre d'obres de construcció és Gabriel Escales, àlies Es Fariner, ajudat pel seu germà Lluç i els seus cosins Marc i Miquel, els quals obren la pedra de Santanyí, les motllures dels portals i finestres, arcs i cornises."³⁷⁵

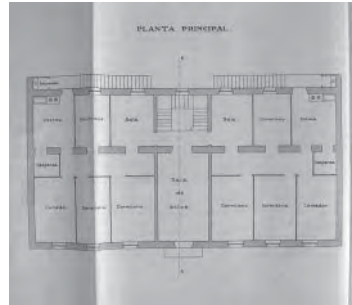
El procés de construcció és llarg i costós. Tant és així que, donades les dificultats en què es troba l'Ajuntament per a poder finalitzar la construcció de l'escola, l'any 1929 el batlle proposa destinar l'edifici a sestador d'ovelles.³⁷⁶ Finalment no és així, l'obra arriba a bon port i el juny de 1931 l'edifici es inaugurat amb la solemnitat que es mereix. A l'acte hi assisteixen Sebastià Ferrando, el primer batlle republicà de Santanyí, i algunes autoritats com Francesc Carreras, Governador Civil de les Balears.

³⁷⁵ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.32.

³⁷⁶ *Ibidem.*

270. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari de nins i nines a Búger. Març de 1926. Planta baixa. ASAL

271. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari de nins i nines a Búger. Març de 1926. Planta primera. ASAL

El pressupost de l'obra acaba sent de 123.201'28 pessetes.³⁷⁷ A finals de novembre de l'any 1932, un any i mig després de la finalització de les obres, Joan Verger, secretari de l'Ajuntament, encara fa tràmits per a poder rebre la subvenció de 40.000 pessetes sol·licitada en el seu moment.³⁷⁸

La relació arquitectònica de Guillem Forteza amb el poble de Santanyí no s'acaba aquí. Com veurem més endavant, posteriorment projectarà les escoles d'Es Llobards³⁷⁹ i de S'Alqueria Blanca.³⁸⁰ Així mateix durà a terme una altra ampliació del cementiri del poble,³⁸¹ el canvi de paviment de l'església, o la construcció de l'escorxador, un tipus d'intervencions pròpies d'aquells moments. A principis dels quaranta realitzarà el projecte de la casa quarter de la guàrdia civil.³⁸² I en l'àmbit privat podem destacar la casa de Joan Burguera (1940) i la casa de Joan Nigorra a la plaça Major (1941).

Grup Escolar Unitari de nins i nines a Búger. Mallorca

Març 1926

A finals de l'any 1925, sient el batlle Jaume Pons Siquier, l'Ajuntament de Búger emprèn el projecte de construcció d'una nova escola graduada. Guillem Forteza, el mes d'octubre d'aquell any visita el solar on s'ha de bastir el nou edifici.³⁸³ El projecte queda enllestit durant el mes de març de l'any 1926. Però l'escola mai no serà construïda.

L'escola es projecta en un solar entre mitgeres d'uns quinze metres de façana. Forteza proposa un edifici de planta baixa i pis, alineat amb el carrer i amb continuació de façana amb les cases veïnes. En la part posterior del solar, a una cota més baixa que el carrer, s'allibera un espai utilitzable com a camp de jocs.

³⁷⁷ Segons correspondència de Joan Verger, Secretari de l'Ajuntament de Santanyí, dirigida a Guillem Forteza el 22 de novembre de 1932. ACFS.

³⁷⁸ En data de 20 de novembre de 1932 el mateix Joan Verger envia a l'arquitecte Forteza els detalls dels gastos invertits per l'Ajuntament de Santanyí en la construcció de les escoles, amb la finalitat de poder cobrar la subvenció.

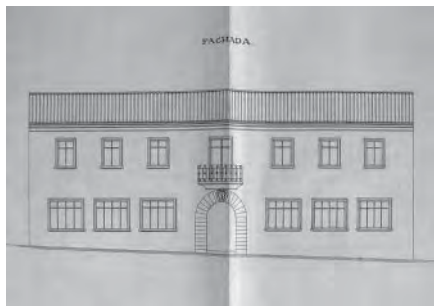
³⁷⁹ Segons projecte de 15 de gener de 1930. ASAL.

³⁸⁰ Segons projecte de 15 de març de 1931. ASAL.

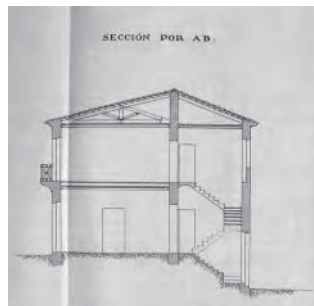
³⁸¹ L'arquitecte Forteza projecta dues ampliacions, una al 1927 i l'altra al 1937.

³⁸² El 10 de març de 1941 Guillem Forteza reb una carta de Giménez López, batlle de l'Ajuntament de Santanyí, on l'informa que l'arquitecte Provincial Josep Alomar li ha entregat els plànols per a construir una casa quarter de Guàrdia Civil i li sol·licita que faci ara uns altres plànols amb condicions molt més econòmiques. ACFS. El projecte és firmat finalment el mes de juny de 1941. ASAL.

³⁸³ El 6 d'octubre de 1925 el batlle de Búger, Jaume Pons, escriu una carta a Guillem Forteza demanant que li indiqui el dia que vol passar a veure el solar on s'ha de construir la nova escola. ACFS.

272. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari de nins i nines a Búger. Març de 1926. Façana principal. ASAL

273. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari de nins i nines a Búger. Març de 1926. Secció transversal. ASAL

És, altre cop, un edifici totalment simètric i amb l'accés a través de l'eix de simetria. L'eix divideix l'escola exactament en dues parts, una per a nins i una per a nines. Forteza distingeix els usos per plantes.

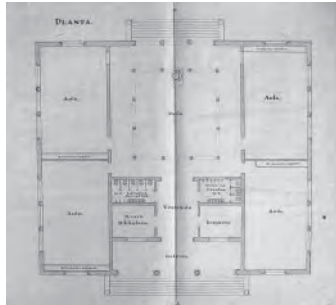
La planta baixa és ocupada per l'escola pròpiament dita i la planta pis per dos habitatges per als mestres i una sala d'actes. L'edifici té dos aiguavessos, més ample el que dóna al carrer, més estret el que dóna al pati posterior. La planta baixa disposa de dues aules, una per a nins i una per a nines, que miren al carrer ocupant la crugia ampla i una faixa de serveis que ocupa la crugia posterior i més estreta. Aquests serveis són: un petit museu, un despatx, un guarda-roba i els excusats. En la planta baixa l'eix central és ocupat pel vestíbul d'accés i per l'escala que uneix els tres nivells, les dues plantes i el camp de jocs. Al costat de l'escala apareix una cisterna.

En la planta pis, també dividida per sexes, hi trobam dos habitatges pels mestres de cadascuna de les escoles. Ambdós estan separats per una sala d'actes comú i per l'escala. Cadascun dels habitatges té tres dormitoris, una sala, un menjador, una cuina amb despensa i un petit bany.

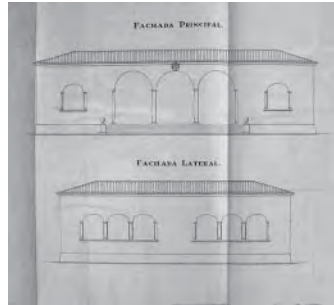
La construcció de l'edifici es proposa amb gruixuts murs de càrrega, paral·lels al carrer i, suposadament, de marès. El forjat de planta primera es suportat per taulons de fusta que es recolzen sobre els murs. En canvi en el forjat de coberta, la llum de l'aiguavés més ample es salva amb encavallades de fusta que ja conformen les pendents de la coberta. La coberta és inclinada i de teula, es remata als seus extrems amb una cornisa bocellada de marès. Les façanes són planes i llises, sense més decoració que la que es concentra en l'eix de simetria. La que coneixem és la que dóna al carrer. En planta baixa remarca l'accés amb un portal amb arc de mig punt, format per dovelles de marès, a sobre del qual destaca un escut també esculpit en pedra de marès. A sobre de l'arc, l'obertura central de la planta pis és amb balcó, accentuant l'eix de simetria. El balcó presenta una peanya curvada i barana de ferro voltat. A banda i banda de l'eix de simetria s'obren tres finestres per planta, més amples les de planta baixa, que il·luminen les aules, i més estretes les de planta primera, que il·luminen els habitatges. Totes elles mostren els brancals i les llindes amb un petit relleu que sobresurt de la façana. Els ampits es marquen amb una fiola que sobresurt encara més.

Dos anys després de firmar aquest projecte, el 30 d'octubre de 1928, trobam que Forteza elabora un croquis³⁸⁴ on es modifica per complet la façana. S'introdueixen alguns canvis que ens deixen intuir les modificacions que també sofreix la distribució interior. Per un costat, les obertures més grosses apareixen en

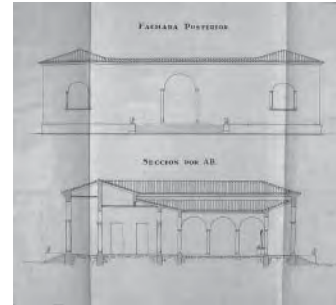
384 ASAL. És un croquis que sembla elaborat per Miquel Fullana, pel tipus de dibuix i per la tipografia que l'acompanya. Així mateix diria que l'escola ha canviat de solar, per dos motius: el primer perquè la coberta es talla a quatre aigües i segon perquè apareix un número, que sembla indicar la longitud de la façana i ens marca 28 metres i, com hem dit, el primer solar tenia poc més de 15 metres.

274. Guillem Forteza. Escola Graduada de Petra. 11 de març de 1926. Planta. ASAL

275. Guillem Forteza. Escola Graduada de Petra. 11 de març de 1926. Façanes principal i lateral. ASAL

276. Guillem Forteza. Escola Graduada de Petra. 11 de març de 1926. Façana posterior i secció transversal. ASAL

planta primera i les més petites en planta baixa. Això ens indica que l'escola ha passat a ocupar la planta pis, quedant els habitatges en planta baixa. D'altra banda, veiem com l'arc i el balcó que ocupaven la posició central desapareixen, en canvi, s'obren dos arcs en planta baixa, un a cada extrem de la façana. De la qual cosa es pot deduir que es substitueix l'accés compartit situat en l'eix de simetria, per un dos accessos independents, un per cada sexe, situats en els extrems de l'edifici. Sembla, per tant, que la proposta de Forteza encara s'hagi allunyat més dels postulats pedagògics que proposaven la coeducació com a necessitat educativa.

El projecte, com hem avançat, no arriba a bon port. L'escola no s'acaba construint.

Escola Graduada de Petra. Mallorca

11 març 1926

A Petra els primers indicis educatius apareixen documentats de l'any 1607, quan els franciscans framenors hi funden el convent. Més endavant, el 1863, es funda la congregació de les Franciscanes, que es fan càrrec de l'escola pública de nines. Aquesta escola, al principi, s'instal·la a can Virgo, del carrer de les Parres, encara que posteriorment es trasllada a les cases dels carrers de la Rectoria i Major. L'any 1887 es basteix el convent al carrer de Palma, i el 1894 es construeixen tres aules en una casa contigua del carrer de la Rectoria. "Respecte a l'ensenyament, a més del que s'ha indicat dels framenors i de les religioses, el 1845 s'obre la primera escola pública de nins, que era regentada per Joan Ribot, mestre Cordat. Segons Pere d'Alcàntara Penya, al 1860 es documenten quatre escoles públiques, casualment dues de nins i dues de nines, i una privada de nins. En aquells instants hi ha 203 escolars i 28 adults que reben escolarització. Al començament del segle XX la docència dels nins s'imparteix en altres llocs, com ara a Sa Cortera, al costat de la plaça de Fra Juníper Serra, fins que al 1928 s'inaugura el projecte de Guillem Forteza. És una escola exclusivament per a nins. Les nines segueixen rebent classe en diferents cases utilitzades com a escoles i situades en el carrer Major i de Palma.³⁸⁵

L'escola de Petra es construeix durant la batllia de Carles Horrach. És una escola graduada de quatre aules que ordenades de manera simètrica, dues a cada costat de l'edifici, ocupen les façanes laterals de l'escola. Les aules tenen, per tant, dues orientacions diferents. La seva configuració sempre és igual. Són de proporcions rectangulars, s'accedeix a elles per l'extrem d'un dels costats llargs, s'il·luminen a través de tres

³⁸⁵ "Petra", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.13. pp.107-108.

277. Escola Graduada de Petra

278. Escola Graduada de Petra als anys setanta. AIBISEC

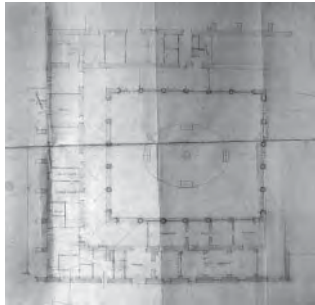

279. Escola Graduada de Petra als anys setanta. AIBISEC

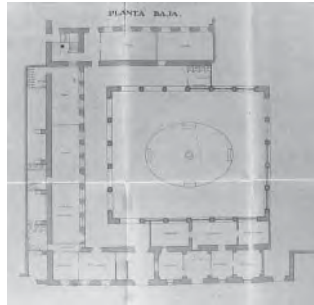
finestres obertes en el seu costat llarg –l'oposat al d'accés– i per una altra finestra situada en un dels seus costats curts. Aquestes finestres repeteixen la seva configuració: tenen un ampit de marès que sobresurt lleugerament de la façana, els seus brancals venen conformats per una columna de mitja canya, embeguda en el gruix de la paret mostrant només la meitat del seu diàmetre, aquestes columnes són lleugerament panxudes i tenen la base àtica i el capitell de motllura, ambdós molt senzills, a sobre d'aquestes columnes s'hi recolza un arc carpanell. Quan aquestes finestres s'uneixen de tres en tres, en el cas dels lateralls llargs de les aules, les columnes centrals són senceres, només són de mitja canya les dels extrems. Les aules ocupen les dues bandes laterals, entre elles la franja central és ocupada per l'accés, els serveis i el pati. S'accedeix a l'escola través d'una escalinata que arriba a una galeria. Aquesta s'obre al carrer a través d'una triple arcada, formada per tres arcs de mig punt, recolzats sobre tres columnes panxudes, sent de mitja canya les dels extrems, i amb base àtica i capitell de motllura. Després de la galeria, l'amplada de l'accés es redueix i es transforma en el vestíbul, sempre situat sobre l'eix de simetria. A dreta i esquerra hi trobam els serveis: dues cambres higièniques, un museu biblioteca i un despatx, distribuïts simètricament a un i altre costat de l'eix. A continuació hi trobam el pati, tancat pels quatre costats mitjançant nou arcs de mig punt, tres a cada costat, rera els quals hi ha una porxada. Les arestes del pati es resolen amb una sola columna. Per tant, els arcs que toquen les arestes solucionen el gir del pati compartint una mateixa columna. Aquestes columnes tornen a ser lleugerament panxudes i amb una senzilla base àtica i capitell de motllura, com en la resta d'elements. Sobre l'eix de simetria i recolzada en el lateral posterior del pati hi trobam un element característic dels patis d'escola, la cisterna. Aquesta presenta un coll de pedra octogonal, amb estructura de ferro que sosté la corriola. El pati queda recintat mitjançant un porxo perimetral, que dóna accés a les aules. A través d'aquest porxo, i sense abandonar l'eix de simetria s'arriba al camp de jocs posterior a través d'un portal amb arc.

Tota l'escola es soluciona amb coberta inclinada de teula arab, que vola lleugerament respecte la façana recolzant-se sobre una cornisa continua. En tot el perímetre de l'edificació la coberta és a dues aigües. En canvi, a sobre del porxo que envolta el pati la coberta és a un vessant. Aboca les aigües cap a l'interior del pati on són recollides per la cisterna.

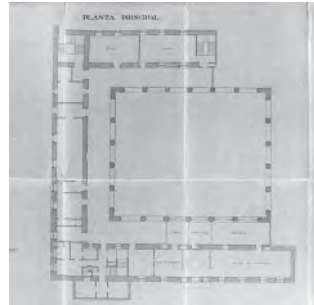
L'escola de Petra és un dels exemples prototípics de la primera època de Guillem Forteza com a Arquitecte Escolar, la de l'arquitectura regionalista. Hi trobam totes les constants que caracteritzen aquest primer instant: la simetria, la planta compacta, l'organització centrípeta, el pati central amb cisterna, l'accés en posició axial que atravesca tot l'edifici, la construcció amb sistemes tradicionals –murs de càrrega, teula àrab, etc–, la planeïtat i netedat de les façanes i la manca de decoració que tan sols es concentra en elements

280. Guillem Forteza. Escola al convent de Manacor. 20 d'abril de 1926. Planta estat original. ASAL

281. Guillem Forteza. Escola al convent de Manacor. 20 d'abril de 1926. Planta baixa. ASAL

282. Guillem Forteza. Escola al convent de Manacor. 20 d'abril de 1926. Planta primera. ASAL

exclusivament constructius –com ara columnes, cornises o brancals–.

Les obres s'inicien deprés de la setmana santa de 1926.³⁸⁶ Durant el mes d'abril d'aquell any es realitzen tasques de terraplenat i moviments de terres.³⁸⁷ L'escola s'inaugura dos anys després, al 1928.³⁸⁸

Escola al convent de Manacor. Mallorca

20 abril 1926

Manacor és un dels municipis on trobarem més edificis escolars construïts per Guillem Forteza. Un total de vuit actuacions que comprenen tres edificis dins el nucli urbà –la reforma del del convent dels dominics i dues escoles construïdes de bell nou–, la que ja hem citat a Porto Cristo i cinc escoles rurals bastides en diferents nuclis de població –S'Espinagar, Sa Murtera, Son Macià, Son Negre i Puig de l'Anà–. Algunes d'elles compten, fins i tot, amb projectes d'ampliació que no s'arriben a executar.

A Manacor els primers indicis que demostren l'existència d'activitat educativa els trobam al segle XV, quan la Universitat paga cinc lliures al mestre Pere per ensenyar les primeres lletres als nins. Al segle XVI –1555– l'esmentada corporació subvenciona amb 25 lliures, l'escola del mestre Pere Andreu per a fadrins pobres. Així mateix trobam també mostres pedagògiques provinents dels diferents estaments religiosos existents en el poble. Sabem que a partir de 1576 l'ordre dels predicadors dedica esforços a l'ensenyament. Més endavant, al 1740, es funda la congregació de les franciscanes que també es dediquen a l'educació. El mateix succeeix amb les germanes de la Caritat de Manacor, fundades al 1846.

Els frares dominics de Manacor, des de la seva fundació l'any 1576 desenvolupen una intensa activitat pedagògica, subvencionada per la Universitat, probablement, fins al segle XVIII. Al 1618 perceben 25 lliures anuals per aquests serveis. Al 1835, arran de l'exclaustració, l'Ajuntament trasllada l'escola municipal a les dependències del convent. La llei d'instrucció pública de 1857, tal i com hem comentat amb anterioritat, ratifica que les escoles primàries han de continuar a càrrec dels consistoris municipals, amb una ajuda econòmica

³⁸⁶ El 5 d'abril de 1926, Guillem Forteza reb una carta de Carles Horrach, batlle de Petra, sol·licitant-li que passi per les obres de la nova Escola a marcar les rasants. ACFS.

³⁸⁷ Dues setmanes després, el 17 d'abril, Forteza reb una altra carta de Carles Horrach dient-li que per omplir els rasants de l'Escola necessiten el material que han de treure de la cisterna, i per això, necessiten que ell confirmi si la posició de la cisterna és la que ell va indicar en la darrera visita o si ha pensat una altra posició. ACFS.

³⁸⁸ En el pla anecdòtic és sabut que el 24 de setembre de 1939, en plena guerra civil, un avió s'estavella contra l'Escola Graduada de Petra provocant nombrosos ferits, així com la mort de dos alumnes i el pilot de l'avió, Jaume Real Rullán.

283. Convent de Manacor, claustre. La banda de música d'en Penxa. 1906

284. Claustre del convent de Manacor. 1915. Fons Josep Salvany Blanch

estatal, encara que el govern designi el professorat. Al 1860 a Manacor hi ha set escoles públiques, tres de nins, dues de nines i dues d'adults, i tres escoles privades, dues de parvulari i una de nines. Al 1910 el nombre d'escoles públiques ha crescut, llavors hi ha, per als nins, dues escoles elementals i una de superior, totes tres públiques, i els centres privats dels germans de la Caritat, del Cercle d'Obrers Catòlics i dels mestres Gelabert, Gil i Ramis. D'altra banda, les nines també tenen tres escoles públiques, dues elementals i una superior, i tres escoles privades, una de les monges de la Caritat, una de les franciscanes, una de les de la Puresa i l'última de la mestra Casellas.³⁸⁹

La primera actuació realitzada per Forteza és la que correspon al claustre del convent dels dominics, duta a terme durant la batllia de Josep Oliver Billoch. La intervenció és molt semblant a la de la ja comentada escola de Muro pel fet de tractar-se d'un claustre ja existent que s'adequa a l'ús escolar.

En aquest cas es tracta d'un claustre de dues plantes d'alçada, de proporcions quasi quadrades, de 34 metres de longitud per 30 d'ample, amb una galeria de 4 metres d'amplada que l'envolta. Tot el conjunt es construeix amb carreuat de marès. Consta de sis arcades en els costats nord i sud i cinc en els costats est i oest. Els arcs són carpanells i es recolzen sobre pilastres octogonals, amb capitells d'ordre toscà. Les pilastres de planta baixa neixen de sobre un sòcol corregut i les de planta pis descansen sobre un pedestal, a banda i banda del qual arranquen les balustrades que tanquen la galeria del pis superior. Les columnes són força carregades, combinant relleus de secció rectangular amb d'altres salomònics. Les arestes del claustre són plenes i es resolen amb la trobada massissa de les dues pilastres. La galeria de planta baixa està coberta amb volta d'aresta i la de planta superior es cobreix amb embigat de taulons de fusta.

Guillem Forteza, l'any 1926 es troba la galeria inferior totalment tapiada i ocupada per altres usos. La primera actuació de l'arquitecte és la d'obrir les galeries cap al claustre, obligant-les a participar de l'espai a l'aire lliure. El claustre s'aprofita com a pati de jocs com a pulmó higiènicament recomanat des dels postulats pedagògics moderns. Tradició constructiva i exigències higièniques conflueixen en aquest claustre tal i com conflueixen en els patis de les escoles projectades de bell nou per Forteza.

La resta del projecte consisteix en distribuir els usos dins l'edifici ja existent. La intervenció, segons es dedueix de la llegenda dels plànols,³⁹⁰ contempla també algunes dependències municipals. La nova escola comparteix edifici amb l'ajuntament. L'actuació de Guillem Forteza es concentra en tres dels quatre costats del claustre, dos costats paral·lels i un perpendicular que els uneix. L'accés a l'edifici es realitza per la meitat

³⁸⁹ "Manacor", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.10. pp.130-132.

³⁹⁰ ASAL.

285. Escola al convent de Manacor. Estat actual

286. Escola al convent de Manacor. Estat actual

d'un dels costats paral·lels, a la dreta d'aquest hi trobam les diferents estances de l'ajuntament i a l'esquerra es desenvolupa el programa escolar. Els usos municipals són independents de l'escola, amb un vestíbul propi i quatre oficines en planta baixa i sala de sessions, batllia i sala de regidors en planta superior.

L'escola ocupa, per tant, l'altra meitat de l'ala d'accés així com els altres dos costats del claustre. En planta baixa i al costat de l'accés hi trobam la sala de professors i el despatx del director. En les altres dues ales de planta baixa, hi trobam cinc aules, una d'elles dedicada a treballs manuals. L'ala que uneix els dos costats paral·lels és més ampla que les altres dues i conté al seu darrera els serveis higiènics de l'escola. En planta superior, a sobre de la sala de professors i direcció hi trobam una petita vivenda pel mestre, o mestres, que sembla que es distribueixi en dos pisos, ja que de la planta primera arranca una escala que es dirigeix a un hipotètic pis superior ocupat per altres dormitoris. En aquesta planta primera també hi trobam tres aules més i algunes estances destinades a magatzem.

Finalment cal remarcar un darrer element. Com en el cas de Muro destaca, en el centre del claustre, una cisterna. En aquest cas Forteza ja la troba construïda, ell tan sols s'encarrega d'ordenar l'ajardinament del pati de jocs al voltant d'aquesta cisterna. Una el·lipse lleugerament deprimida demostra que el pati és rectangular i en el seu centre geomètric hi ha la cisterna. Els paviments, parterres i vegetació aconseguixen un claustre més centrípet, amb el centre ocupat per la cisterna. Pati i cisterna tornen aparèixer agafats de la mà, com en el vell record del pati de casa seva.

Models Escolars. Illes Balears

10 juny 1926

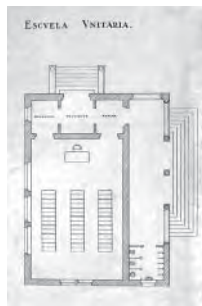
Hem arribat al rovell de l'ou. Aquest és el moment més important de tots els que viu Guillem Forteza com a arquitecte escolar. El 10 de juny de 1926 el Governador Civil de les Balears, Pere Llosas, convoca,³⁹¹ a les 10 del matí, una Magna Assamblea de batlles per a parlar de la problemàtica educativa i de la necessitat d'edificis escolars. Del treball conjunt de l'Inspector Joan Capó i de l'arquitecte Guillem Forteza en surt una proposta de solució al problema escolar a les Illes.³⁹² S'assenten les bases teòriques que conduiran tots i cadascun dels projectes que explicarem d'ara endavant.

³⁹¹ El 4 de juny de 1926 Guillem Forteza reb una carta de Pere Llosas, Governador Civil de Balears, demanant-li que el proper dilluns a les 10 del matí assisteixi a la reunió per a tractar del tema de la creació i construcció d'escoles. ACFS.

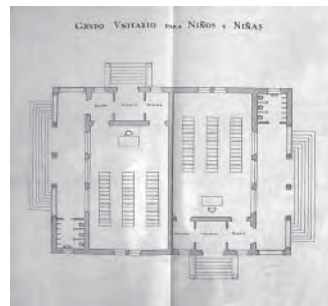
³⁹² MUSEO PEDAGÓGICO PROVINCIAL. *El problema escolar en Baleares. Ensayo de solución total. Cit.*

287. Mapa escolar de les Balears publicat al llibre *El avance de la Provincia de Baleares en un Quinquenio. 13 de septiembre 1923 a 13 de septiembre 1928*

288. Guillem Forteza. Model escolar d'Escola Unitària. 10 de juny de 1926. Planta. ASAL

289. Guillem Forteza. Model escolar de Grup Unitari per a nins i nines. 10 de juny de 1926. Planta. ASAL

Ja hem parlat amb anterioritat de la transcendència que arriba a tenir aquesta reunió. Forteza presenta cinc models escolars. Donada la importància de l'acte em sembla recomanable reproduir al complet la memòria redactada per Guillem Forteza:

“Al iniciarse por la Inspección de Primera Enseñanza de Baleares, secundada por la Junta del Museo Pedagógico, anejo a la Diputación Provincial, el magno proyecto de dotar a cada uno de los pueblos del edificio o edificios-escuelas que le pertenezcan según el alcance del censo escolar respectivo, nos impusimos como primer trabajo el presentar unos planos tipos donde figuraran las normas de distribución y modelos constructivos desde el edificio de escuela unitaria hasta la graduada de seis secciones, máximo a que se ha de llegar.

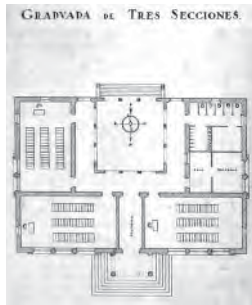
Dados los medios de que disponen los Ayuntamientos en la Provincia de Baleares y el entusiasmo y avidez general para lograr la posesión de escuelas graduadas, es de esperar se llegue al máximo esfuerzo para organizar los servicios de prestación personal en transportes y extracción de materiales, lo cual con la subvención que se demanda al Estado y la aportación en metálico que así mismo tendrían que imponerse las propias Corporaciones Municipales, daría por resultado la efectiva edificación de los grupos escolares y con ello la resolución del magno problema de la enseñanza elemental en nuestras islas.

La situación topográfica y las condiciones climatológicas de cada pueblo nos darían las normas de emplazamiento, así como determinaríamos, en cada caso la selección de los materiales a emplear, que, en igualdad de circunstancias se atendería desde luego al factor económico.

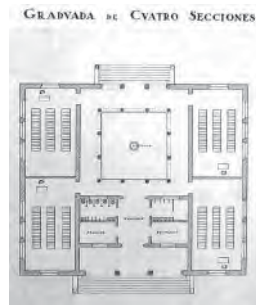
Una vez escogido el emplazamiento se supeditarà la orientación a las reglas prácticas del lugar, evitando que las fachadas principales miren al lado donde son más comunes los vientos y lluvias fuertes, y dirigiendo las fachadas de las aulas hacia los puntos donde haya más regularidad de luz y temperatura; en cuanto a la extensión del solar y proporcionalidad de la parte edificada se atenderá a lo legislado sobre el caso.

En todos los detalles de la parte constructiva hemos tendido a la máxima simplificación. Por los planos se verá que, aparte de las escuelas y grupos unitarios, se han dispuesto también en sólo planta baja las escuelas de tres y cuatro secciones, permitiéndonos tal ventaja constructiva el clima bonicible del país que indistintamente consiente la orientación de las aulas al Noeste y al Noroeste. Solamente en el modelo de graduada de seis secciones se hace uso de dos plantas aún reduciendo la segunda al espacio correspondiente a dos aulas y servicios de higiene.

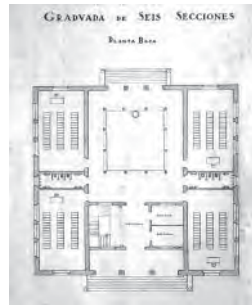
La disposición que hemos adoptado para las graduadas de tres, cuatro y seis secciones, nos da otra enorme ventaja y es la gran utilidad del patio central que se forma, que con un reducidísimo coste se puede

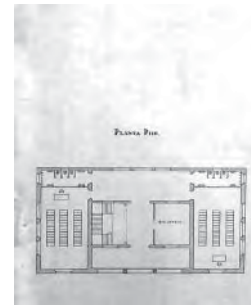
290. Guillem Forteza. Model escolar d'Escola Graduada de tres seccions. 10 de juny de 1926. Planta. ASAL

291. Guillem Forteza. Model escolar d'Escola Graduada de quatre seccions. 10 de juny de 1926. Planta. ASAL

292. Guillem Forteza. Model escolar d'Escola Graduada de sis seccions. 10 de juny de 1926. Planta baixa. ASAL

293. Guillem Forteza. Model escolar d'Escola Graduada de sis seccions. 10 de juny de 1926. Planta primera. ASAL

porticar, sirviendo al mismo tiempo que de comunicación de los servicios, de verdadera defensa a las aulas contra la continuada acción de los rayos solares y protege los juegos de los niños en los días lluviosos.

En cuanto a las fachadas se las dotará siempre de la mayor simplicidad, no habiéndose detallado aquí por merecer en cada ocasión un estudio especial, entonándolas, como es misión del arquitecto, con el carácter y ambiente estético del lugar.

En todos los demás requisitos concernientes a la ventilación general, instalaciones higiénicas de retretes, wc y duchas, tanques sépticos, agua corriente, etc., impermeabilidad de las cubiertas y tejados, garantías contra las humedades se obedecerán a la letra las prescripciones técnico-higiénicas y pedagógicas que tan clara y concretamente vienen expresadas en la legislación escolar vigente."³⁹³

Forteza acompanya la memòria d'un plànol que conté les plantes dels cinc models escolars proposats: l'escola unitària, el grup unitari de nins i nines, l'escola graduada de tres seccions, la de quatre seccions i la de sis seccions. Vegem com són aquests models.³⁹⁴

L'escola unitària, creada per atendre les necessitats educatives dels nuclis de població més petits, consta d'una sola aula en la que s'eduquen tots els infants, tinguin l'edat que tinguin. L'aula és de proporcions allargades i té unes dimensions de 5'10 metres per 9'60 metres. Un dels seus costats llargs és totalment ceg, l'altre té tres grans obertures que il·luminen la sala des del costat esquerre dels pupitres dels nins. L'accés a l'aula es realitza a través d'un dels seus costats curts, en aquest lateral és on es troba el mestre, en posició central. Al seu darrera Forteza hi situa el vestíbul d'accés a l'escola, en l'eix de l'aula, un guarda-roba i un despatx, a un i altre costat del vestíbul. A l'altre costat curt, al costat posterior de l'aula, també hi ha dues petites finestres que donen a l'exterior. Un dels costats llargs de l'escola, és ocupat per una gran porxada en la qual s'hi ubiquen els serveis higiènics de l'edifici, i des de la qual s'accedeix al camp de jocs. L'organització general segueix la pauta marcada pels models estatals dibuixats per l'OTCE dirigida per l'arquitecte madrileny Antonio Flórez.

El grup unitari de nins i nines consta de dues aules, una per a cada sexe. Cadascuna segueix el mateix esquema de l'escola unitària, capicuant les dues aules, és a dir, fent la doble simetria d'una aula respecte l'altra. Hi ha però, una diferència essencial. Al meu entendre una simplificació que empitjora el model unitari. Em referesc a la il·luminació de l'aula. En el cas de l'escola unitària la il·luminació es fa a través del costat llarg

³⁹³ Memòria dels models escolars presentada a la Magna Assamblea de batles celebrada del 10 de juny de 1926, redactada per Guillem Forteza. ASAL.

³⁹⁴ ASAL.

que queda lliure i dóna directament a l'exterior. En l'escola de nins i nines les dues aules s'uneixen a través d'aquest lateral llarg, per tant, Forteza es veu obligat a il·luminar-la a través de l'altre lateral, que té el porxo al seu davant. Per tant, la il·luminació no és tan bona.

Ja ho hem dit abans, aquests dos models, per limitacions de tamany, no donen peu a massa combinacions geomètriques. Diferent és el cas dels altres tres models. De seguida que el tamany li ho permet Guillem Forteza introdueix un nou element, essencial per explicar i entendre la seva arquitectura: el pati.

L'escola graduada de tres seccions s'organitza al voltant d'un pati. L'edifici pren forma de U i mira a mitjorn. Seguint el seu eix de simetria, s'accedeix a l'escola a través de la façana nord. A un costat i altre del vestíbul, ocupant tota l'amplada de la façana d'accés hi trobam dues aules. La seva composició és gairebé la mateixa que hem definit en el cas de les escoles unitàries: són de proporcions rectangulars, de 5'10 metres per 9'60 metres, s'il·lumina per tres grans finestres obertes en un dels seus costats llargs i una més petita en un dels seus costats curts, s'hi accedeix per un extrem del costat llarg oposat a les obertures. L'altra aula ocupa una de les ales laterals que tanquen el pati, en concret la de llevant. La de ponent és ocupada pels diferents serveis de l'escola: les cambres higièniques, un despatx i una sala de reunions. Al bell mig de l'edifici hi trobam un pati. Un pati col·locat a sobre de l'eix de simetria i d'accés. Un pati que descobrim només entrar a l'escola. Un pati envoltat per una galeria que connecta les diferents aules. Un pati que es converteix en una aula més. Un pati que dóna accés al camp de jocs.

Al meu entendre, les diferents aules d'aquest model presenten algunes incongruències o discussions. Per començar les aules ocupen orientacions diverses, aquest fet no és segurament un error de Forteza, sinó que surt, probablement de la voluntat d'organitzar l'edifici a partir del pati i, per tant, és el pati el que mana sobre les orientacions. El pati ocupa la façana sud i la resta d'usos s'acomoden a les altres orientacions. És una decisió de projecte que encara dóna més importància al pati. D'altra banda, les dues aules que ocupen la façana nord, tot i ser exactament iguals en la seva configuració, presenten una diferència a l'hora de col·locar el mobiliari: recordem que ambdues tenen una petita finestra en un dels seus costats curts, l'altre és completament ceg; una de les aules situa correctament el professor sobre aquest costat ceg, l'altre el col·loca a contrallum al davant de la finestra. Tal vegada tampoc no sigui un error, d'aquesta manera Forteza aconsegueix que les taules dels nins estiguin il·luminades des de l'esquerra i, per tant, no es fan ombra amb el braç dret, utilitzat majoritàriament per escriure. I, per acabar, la tercera aula, la que ocupa la façana est, presenta algunes diferències forçades per la voluntat de simetritzar les façanes. Em referesc bàsicament a la il·luminació de l'aula. Les tres grans finestres que trobam en les altres aules es converteixem aquí en dues

finestres grans i una petita, que deixen entrar la llum, sobretot, en la part posterior de l'aula, oblidant la posició central dels pupitres. Forteza fa prevaldre l'aspecte exterior de l'edifici sobre les condicions interiors de l'aula.

L'escola graduada de quatre seccions s'organitza també al voltant d'un pati. Forteza recupera el projecte que acaba de fer per l'escola de Petra.³⁹⁵ L'edifici és exacte: les quatre aules ocupen, dues a dues, les orientacions llevant i ponent, la seqüència d'accés travessa l'eix de simetria de l'edifici, entrant a través d'una triple arcada que delimita la galeria de la façana nord arribam al vestíbul que té, a un costat i altre, un arxiu, un despatx i els serveis higiènics, a continuació ja ens trobam amb el pati, quadrat, que, envoltat d'una porxada, s'obre a la façana sud. Poques són les diferències amb l'escola de Petra, el museu biblioteca s'ha transformat amb un arxiu i la cisterna s'ha desplaçat sobre l'eix de simetria, abandonant el lateral del pati i passant a ocupar el centre del mateix. Totes les aules es configuren de manera idèntica, mostren la mateixa organització que hem vingut explicant des del model unitari.

L'escola graduada de sis seccions també presenta el pati com a figura central. Aquest cas, tal i com ens avançava Guillem Forteza en la seva memòria, és l'únic que organitza l'edifici en dues plantes diferents. Trobam quatre aules en la planta baixa i dues en la planta superior. La planta baixa és gairebé idèntica a la de quatre seccions, amb una sola diferència: ara Forteza ha d'encabir una escala, això l'obliga a desplaçar els serveis higiènics per a poder col·locar-la. L'escala es situa en el cos central, a l'esquerra del vestíbul d'accés, a la seva dreta hi trobam l'arxiu i un despatx. D'aquesta manera els serveis higiènics es divideixen en dos, per sexes, i cadascun passa a ocupar un espai entre les aules. La planta superior té menys superfície que la baixa. Forteza només aixeca el cos recolzat a la façana nord de l'edifici, permetent l'entrada de sol dins el pati. En aquesta segona planta hi trobam dues aules més, una mira al llevant i l'altra al ponent, cadascuna s'acompanya d'un nucli de serveis, tal i com passa a la planta baixa. El nucli central és ocupat, en aquest cas, per l'escala, un vestíbul i la biblioteca. Així mateix, la galeria que, en planta baixa, s'obre cap a l'accés, aquí és doble, una mira cap a l'accés de la façana nord i l'altra mira cap al pati de la façana sud, a través d'elles s'il·lumina la biblioteca.

En tots els casos apareixen escales d'accés a l'escola i a la sortida des del porxo, que ens indiquen que l'edifici s'aixeca del terreny natural evitant així les possibles humitats provinents del terra. Del dibuix es dedueix també una estructura de murs de càrrega, segurament de marès, acompanyats de columnes en la zona de la porxada. S'intueixen relleus en les pilastres i columnes així com en les diferents obertures.

³⁹⁵ Projecte de l'11 de març de 1926. ASAL.

En tots els models el traçat de l'edifici és clàssic. Aquests models escolars són de planta simètrica, de volumetria compacte i organització centrípeta. Tal i com hem vist, Forteza no només recorre a una simetria general molt forta, sinó que, en determinats casos, fins i tot obliga a l'edifici a certes incomoditats a fi de garantir el traçat simètric. Sobre aquest eix de simetria hi trobam l'accés i el pati central. Per un costat podríem lligar la compacitat de l'edifici a la presència del pati i al mateix temps a certs referents tradicionals, però, en una reflexió més pràctica i possibilista, segurament la compacitat és déu també a la voluntat d'abaratir els costos de construcció, possibilitant així la construcció d'un major nombre d'escoles. I finalment, la utilització del pati en posició central, genera una ordenació centrípeta al voltant d'un espai buit, molt pròpia d'alguns referents tradicionals mediterranis i mallorquins en concret.

No vull abandonar aquest apartat sense fer evident un darrer concepte. Com hem vist aquests models són d'estil regionalista. Tot i així la seva raó de ser es basa en l'estandarització i en la seva repetició. No és l'estandarització-repetició un concepte fonamentament modern? Vull dir, l'aparença física d'aquests models escolars no abandona els trets més característics de la tradició arquitectònica mallorquina, ara bé, el seu rerefons conceptual és propi dels postulats més racionalistes.³⁹⁶

Lloseta. Mallorca

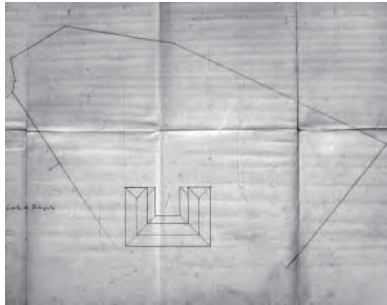
1926

A principis del segle XIX, concretament al 1823, apareix documentat el primer mestre de Lloseta dedicat a primeres lletres. El 1858 podem deduir que existeixen, com a mínim, dues escoles una de nins i una de nines, ja que aquest any Bartomeu Danús i Catalina Amengual són nomenetas primers mestres de la vila. Al llarg del segle XIX i principis del XX, l'ensenyament dels nins s'imparteix a l'edifici de l'Ajuntament, i el de les nines a diferents locals llogats.³⁹⁷

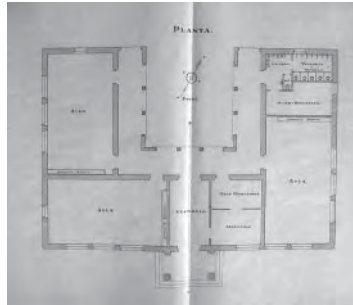
A principi de 1925 el cosistori llosetí encarrega el projecte de la nova escola a Guillem Forteza. El 28 d'abril l'arquitecte reb una carta de Miquel Fiol, de Lloseta: "Habiéndose presentado dificultades, por opinar unos que la Escuela de niños que se desea construir en esta localidad debe ser unitaria y no graduada, el Sr Alcalde me encargó le diga suspenda la confección del plano encargado hasta tanto queden resueltas

³⁹⁶ Hauria preferit dir "raonistes". Veure el capítol "GUILLEM FORTEZA L'ARQUITECTE DEL RAONISME" d'aquest mateix treball.

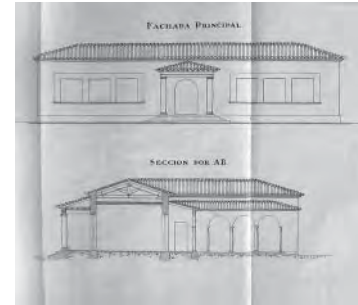
³⁹⁷ "Lloseta", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.8. p.44.

294. Guillem Forteza. Escola a Bunyola. 6 d'octubre de 1926. Planta emplaçament. ASAL

295. Guillem Forteza. Escola a Bunyola. 6 d'octubre de 1926. Planta. ASAL

296. Guillem Forteza. Escola a Bunyola. 6 d'octubre de 1926. Façana principal i secció transversal. ASAL

definitivament dichas divergencias".³⁹⁸ Desconeixem el moment en que aquestes divergències es resolen però el 18 de gener de 1926 Forteza reb una carta del batlle de Lloseta recordant-li que encara no han rebut els plànols de l'escola unitària que pretenen construir al solar que ocupa actualment la Casa Consistorial.³⁹⁹ Dues setmanes després l'Ajuntament acorda l'adquisició i expropiació de la casa veïna a l'ajuntament. Així al projecte de l'Escola s'hi afegeix el de la Casa Consistorial.⁴⁰⁰

El mes de març Bernat Negre, batlle de Lloseta, demana a l'arquitecte la data en que podrà estar acabat el projecte de l'Escola i Casa Consistorial.⁴⁰¹ Possiblement Guillem Forteza mai arriba a començar aquesta proposta reclamada des del consistori llosetí.

Escola a Bunyola. Mallorca

6 octubre 1926

Aquí tenim la primera posada en pràctica dels models escolars del mes de juny. És la primera⁴⁰² escola que Guillem Forteza projecta i construeix a Bunyola.

Com podem comprovar correspon a l'adaptació del model d'escola graduada de tres seccions. L'edifici s'organitza al voltant d'un pati. L'escola pren forma de U oberta pel seu costat que mira a sud. Després de pujar la llarga escalinata d'accés del costat nord,⁴⁰³ s'arriba a la petita porxada annexe a l'edifici, amb coberta a tres aigües de teula i recolzada sobre dues columnes de pedra lleugerament panxudes. Seguint l'eix de simetria de l'edifici, que l'atravessa en direcció nord sud, s'accedeix a l'escola a través de la façana nord. A la dreta del vestíbul d'accés trobam la sala de professors i el despatx del director. A continuació ja arribam a la galeria que delimita el pati. Una galeria que connecta les diferents aules i espais escolars. Les tres aules tenen orientacions diferents. La seva composició interior coincideix amb la dels models unitaris, són de proporcions allargades, s'il·luminen per tres grans finestres obertes en un dels seus costats llargs i una més petita en un dels seus costats curts. Una de les aules, degut a la forçada simetria de la façana d'accés, en lloc d'una finestra petita

³⁹⁸ Segons la correspondència del 28 d'abril de 1925. ACFS.

³⁹⁹ Segons la correspondència del 18 de gener de 1926. ACFS.

⁴⁰⁰ Segons la correspondència de l'1 de febrer de 1926. ACFS.

⁴⁰¹ Segons la correspondència del 8 de març de 1926. ACFS.

⁴⁰² Posteriorment, al 1936, projectarà, com a ampliació de la primera, un segon edifici escolar a Bunyola, consistent en una Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca. Projecte de 12 de maig de 1936. ASAL.

⁴⁰³ Les fortes pendents del poble obliguen a construir una escalinata d'accés al poble, no grafiada en els plànols originals.

297. Guillem Forteza. Escola a Bunyola. 6 d'octubre de 1926. Façana lateral. ASAL

298. Escola a Bunyola. Col·locació de la primera pedra. AAM

299. Escola a Bunyola

en el costat curt en té dues de grosses. Els serveis higiènics és situen en l'extrem sud de l'ala est de l'edifici, acompanyats d'un espai destinat a museu-biblioteca. El centre de gravetat de l'edifici és ocupat pel pati, que es col·loca, altre cop a sobre de l'eix de simetria i d'accés. El pati s'obre al sol de mitjorn i es relaciona amb el cap de jocs posterior. Està delimitat per una galeria, que té tres arcs de mig punt a cada lateral, aquests arcs es recolzen sobre dues columnes centrals i dues mitges columnes als extrems, embegudes dins tramades de mur que solucionen les arestes del pati.

Com veiem, l'escola de Bunyola presenta algunes irregularitats respecte el model teòric. En primer lloc, el fet de col·locar la sala de professors i direcció al costat del vestíbul d'accés obliga a Forteza a girar una de les aules que miren a nord, d'aquesta manera cap de les aules gaudeix de la mateixa orientació. Al mateix temps tota l'organització de l'edifici esdevé irregular. D'altra banda, el fet de mantenir la simetria exterior de l'escola, quan realment els usos no segueixen aquesta disposició simètrica, obliga a Forteza a introduir algunes alteracions del model.

D'altra banda l'escola construïda a Bunyola presenta altres modificacions que no suposen l'empitjorament del model teòric, simplement, són variacions. Em refereixo per exemple al pati. En el cas del model el pati està tancat pels seus quatre costats, una galeria aporxada l'envolta completament. En el cas de Bunyola, el pati queda obert en un dels seus costats, el que mira a mitjorn. Finalment, durant el procés de construcció, surt la voluntat de construir una cisterna, a fi de recollir les aigües de pluja. La cisterna es col·loca, rarament, contra un dels laterals del pati, fora de l'eix de simetria.

L'impulsor principal en la construcció de l'escola graduada és el mestre Rafel Colom Pons.⁴⁰⁴ L'edifici es comença a construir l'any 1927, poc després de la creació del Patronat Escolar de Bunyola, presidit per Isidre Mateu. L'Ajuntament, dirigit pel batlle Llorenç Homar, fa front a la despesa econòmica de l'obra gràcies a la venda de fusta tallada a Sa Comuna. Són convidats a participar de la construcció tots els mestres picapedrers, fusters i ferrers del poble.⁴⁰⁵

L'escola es construeix amb murs de càrrega, en aquest cas de mamposteria irregular de pedra, que finalment, tot i la intenció original d'arrebossar-la, es deixa vista,⁴⁰⁶ només s'arrebossa el cos de la galeria de

⁴⁰⁴ Rafel Colom Pons neix a Bunyola l'any 1884 i comença la seva tasca com a mestre l'any 1914. Deixeble de Miquel Porcel, és un dels mestres dels corrents renovadors de l'educació a Mallorca d'aquella època, seguint els models pedagògics europeus de Decroly i Montessori.

⁴⁰⁵ *Diario de Mallorca*. "Les nostres escoles. CP Mestre Colom. Bunyola". Entrevista a Magdalena Colom. Suplement *Diari de l'escola*, nº806. Palma de Mallorca. 6 febrer 2008. p.5.

⁴⁰⁶ Molt possiblement per una qüestió d'abaratiment de costos.

300. Escola a Bunyola encara en obres. Un pilar del porxo d'accés i el seu motllo apareixen en primer pla

301. Escola a Bunyola als anys setanta. AIBISEC

la porxada del pati. Cadascuna de les ales de l'edifici es cobreix amb encavallades de fusta que donen peu a dos vessants per ala. Les cobertes són de teula àrab. Els elements decoratius es concentren en punts molt concrets. És el cas de la balaustrada de l'escalinata d'accés, de la cornisa de remat o de les llindes que uneixen les triples finestres que trobam a les façanes nord, est i oest. Aquestes llindes presenten relleus ornamentals en angle recte i es recolzen sobre brancals amb el mateix tipus de decoració. En l'àmbit decoratiu destaca la porxada d'accés, presidida per dues columnes lleugerament panxudes rematades amb un capitell jònic i amb base àtica. És el mateix tipus de columna que trobam en el pati, però amb la diferència que en el pati són més esveltes. La porxada també presenta dues mitjes columnes embegudes dins la façana nord i està coberta amb taulons de fusta recolzats sobre mènsules de fusta llavorada.

Durant la construcció de l'escola, el delineant Miquel Fullana té un paper destacat. Realitza algunes direccions d'obra pel seu compte⁴⁰⁷ i resol, prèvia consulta amb l'arquitecte Forteza, determinats detalls. La mostra és que tant el constructor Juan Riera, com el president del Patronat Escolar de Bunyola, durant la construcció de l'escola es dirigeixen directament a Miquel Fullana, passant per sobre de Forteza, a l'hora de sol·licitar determinats detalls o revisions de l'obra.⁴⁰⁸ Així mateix Miquel Fullana fa els dibuixos a tamany natural de la columna i el capitell de l'entrada⁴⁰⁹ (aquest darrer modelat amb argila) en el taller del picador de pedra viva, el mestre Joan "Gorra".⁴¹⁰

Finalment l'escola s'inaugura el 23 de setembre de 1928.⁴¹¹

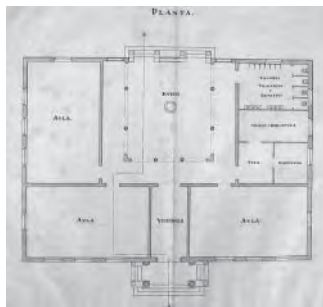
⁴⁰⁷ Hi ha datades per exemple la visita d'obra de dia 5 de maig de 1927 i la de 29 de febrer de 1928, en aquest darrer cas hi assisteix per resoldre el tema del coll de cisterna, l'escala exterior i la disposició exacta dels vàters. AMF.

⁴⁰⁸ Com, per exemple, en la carta que el 12 d'octubre de 1926 Juan Riera dirigeix a Miquel Fullana sol·licitant-li que passi a revisar el treball fet a les finestres i demanant-li que no descuidi la columna de tamany natural que té en el seu despatx. AMF. O en la carta de 24 de febrer de 1928, on el Patronat Escolar es dirigeix a Miquel Fullana en els següents termes: "Le estimaremos nos haga tan pronto que pueda las plantillas para las columnas del vestíbulo de la puerta principal; pues, a poco que nos descuidemos, con el tiempo que luego se necesita para hacerlas, no lo tendremos terminado para cuando la inauguración. Al mismo tiempo le suplicamos que, para aclarar algunos asuntos como son: escalera, distribución waters y brocal cisterna, se sirva pasar a esta a la primera oportunidad." AMF

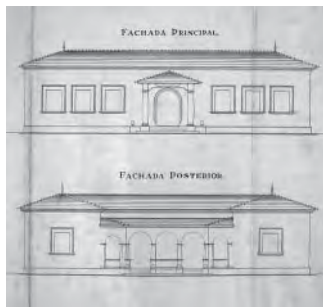
⁴⁰⁹ Segons nota de Miquel Fullana. AMF.

⁴¹⁰ Segons nota de Miquel Fullana, és un bon picador de pedra viva, té el taller situat al començament del carrer de Manacor a mà esquerra. Ell també realitza la columna, base i capitell de la Banca March, del carrer de Sant Miquel de Palma. AMF.

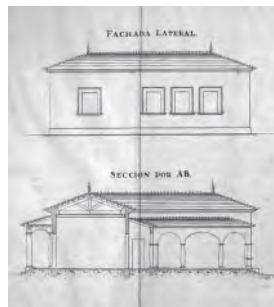
⁴¹¹ "Cronologia de les Illes Balears del segle XX. La dictadura de Primo de Rivera 1923-1930". Centre d'Estudis i Documentació Contemporània. Universitat de les Illes Balears. p.28.

302. Guillem Forteza. Escola Graduada a Maria de la Salut. 11 de gener de 1927. Planta. ASAL

303. Guillem Forteza. Escola Graduada a Maria de la Salut. 11 de gener de 1927. Façanes principal i posterior. ASAL

304. Guillem Forteza. Escola Graduada a Maria de la Salut. 11 de gener de 1927. Façana lateral i secció longitudinal. ASAL

Escola Graduada a Maria de la Salut. Mallorca

11 gener 1927

Sabem que al 1860 a Maria de la Salut ja hi ha una escola de nins i una altra de nines. D'altra banda, a finals del segle XIX i durant el primer terç del segle XX, el municipi disposa de dos mestres per a cobrir els diferents graus educatius. Aleshores l'ensenyament s'imparteix dins locals provisionals llogats per l'Ajuntament.⁴¹² No és fins al 1927 quan el municipi engega el procés per a construir el seu primer edifici escolar.⁴¹³ En aquest cas, de manera excepcional, l'escola és destinada a l'educació de les nines, quan normalment, en primer lloc acostumen a ser les escoles de nins. Aquest primer projecte arriba a bon port gràcies a les gestions del metge Antoni Lluç Monjo⁴¹⁴ qui, a més de cedir els terrenys, bestreu diners per a aconseguir l'acabament total de les obres.⁴¹⁵ El metge Monjo, personatge intel·lectual dins el poble, és amic del Ministre d'Educació, Severiano Martínez Anido, qui anima al metge per a col·laborar en la construcció d'escoles que subvenciona el seu Ministeri.⁴¹⁶ Així mateix, el consistori aprofita la campanya promoguda per Joan Capó per a bastir una primera escola de nines, la que encara avui s'anomena l'Escola de Baix.

Guillem Forteza acaba de redactar el projecte el dia 11 de gener de 1927.⁴¹⁷ És, com en el cas de

⁴¹² "Maria de la Salut", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit. vol.10. p.239.*

⁴¹³ A Maria de la Salut anys més endavant es construirà una altra escola, en aquest cas per a nins, segons el projecte signat per Guillem Forteza el 8 de maig de 1932. Encara posteriorment Guillem Forteza també elaborarà un projecte de nou cases per a mestres, amb data de 17 de juny de 1936 i que mai s'arribarà a construir degut a l'arribada de la guerra civil. ASAL.

⁴¹⁴ Respecte el promotor d'aquest edifici, el Doctor Antoni Lluç Monjo, Miquel Fullana ens deixà el testimoni d'uns fets amb final desagradable: "L'any 1928 es va fer la primera escola de Maria de la Salut. Era el començament de l'any 1936 quan l'Ajuntament del poble acordà per majoria encomanar la construcció d'un bust de la persona del metge Monjo, amb la intenció de col·locar-lo a l'escola que du el seu nom. El metge amb els seus diners havia promogut la construcció de dues escoles per el nostre poble. Aquest bust fou entregat pels escultors a l'Ajuntament pocs dies abans que esclatàs la Guerra Civil i ja no donà temps d'instal·lar-lo al lloc previst. L'Ajuntament que va entrar a regir el poble després d'aquell desafortunat 18 de juliol del 1936, format en la seva totalitat per falangistes i cacics no sols no instal·laren el bust a l'escola, sinó que en feren befa d'ell. Així que un dia d'aquells de molta marxa, celebrant amb una manifestació pels carrers l'entrada a quolque ciutat espanyola per part dels nacionals, els manifestants entraren a l'Ajuntament i es produí un esdeveniment que amb el temps fou atribuït a tres persones diferents. Tot arribant a la manifestació un dels feixistes, amb un acte de fanfarró, molt característic en ell, d'una empenta tirà el bust a terra. Llavors seguiren altres actes de befa i la culminació va ser tirar-lo dintre de la cisterna." AMF. Aquesta nota Miquel Fullana la copia, parcialment del número 1 de la revista *Fent carrerany* de Maria de la Salut, on es pot llegir també que a mitjan 1986, els picapedrers que feien obres al local del carrer de Ca Ses Monges, quan netejaven la cisterna trobaren, al seu interior, una pedra molt grossa que resultà ser el bust malmès del metge Monjo. SUREDA, Pere. "Reportatge". *Fent carrerany*, nº1. Maria de la Salut. Agost 1986. p.8.

⁴¹⁵ Segons nota de Miquel Fullana. AMF.

⁴¹⁶ SUREDA, Pere. *Op.cit.* p.10.

⁴¹⁷ ASAL.

305. Escola Graduada a Maria de la Salut. AAM

306. Escola Graduada a Maria de la Salut

Bunyola, una escola de tres seccions. I també, com en el cas de Bunyola, l'escola de nins de Maria de la Salut, prové dels models escolars traçats per Guillem Forteza l'any 1926. Si l'observem amb deteniment no és ni tan sols l'adaptació d'un model teòric per a ser construït, és còpia directa del model de tres seccions que Forteza havia presentat mig any abans a la Magna Assamblea de batlles. Forteza repeteix l'edifici en U, repeteix l'accés a través del seu eix de simetria, repeteix la disposició simètrica de dues aules en l'ala d'accés i una tercera ocupant el costat esquerre del pati, l'altre costat és ocupat pels serveis de l'edifici. Apareixen, tan sols, minúscules modificacions. En la zona de serveis, formada originalment, per una sala, el despatx de direcció i els lavabos i urinaris, Forteza hi introdueix un espai destinat a museu-biblioteca. Així mateix, en el pati hi apareix una cisterna, col·locada en posició central.

Un aspecte que no es manté respecte el model original és la seva orientació. Forteza col·loca l'edifici atenent principalment al seu entorn urbà, més que a la seva orientació. L'edifici ocupa un solar en cantonada, Forteza es preocupa per donar continuïtat a les façanes que donen als dos carrers i obrir l'edifici cap a l'interior d'illa, Forteza acosta l'edifici a la cantonada i allibera la resta de solar, recolzant l'accés a l'escola sobre un dels dos carrers. D'aquesta manera el pati mira a nord-est, enlloc de mirar a mitjorn, tal i com seria desitjable.

El que sí millora, respecte al model teòric de 1926, és la il·luminació de les aules. Recordem que l'aula prototípica disposa de tres grans obertures en un dels seus costats llargs i una en un dels seus costats curts. Recordem també, que en el projecte-model de tres seccions, una de les aules no complia amb aquest requeriment. Forteza, forçant una simetria inútil, aconseguia que una de les aules tingués una mala il·luminació. Ara, en el cas de Maria de la Salut, Forteza es desprèn de la simetria i projecta les façanes laterals assimètricament. Ara, tot i la acusada ordenació simètrica que presenta l'edifici, el resultat dels alçats laterals podem dir que és reflexe de la distribució interior. És un petit pas endavant. Així en resulta un alçat assimètric amb tres obertures a un costat i una a l'altre.

No succeeix el mateix en les façanes principals. La façana d'accés i la posterior, tant podem dir que són simètriques com que són reflexe de l'ordenació interior. El cas és que la façana principal, a partir de la posició del porxo d'accés sobre l'eix de simetria, ordena tres obertures a cada costat, responent a la disposició de les aules. De la mateixa manera, en la façana posterior, a partir de l'eix marcat pel pati, trobam els dos cossos laterals compostos simètricament.

Com en altres casos, les façanes són completament planes i concentren els seus elements decoratius en els propis elements constructius: brancals, llindes, cornises, arcades, etc. En aquest cas torna a destacar la porxada d'accés que és idèntica a la de Bunyola: les mateixes columnes lleugerament panxudes, el mateix

307. Escola Graduada a Maria de la Salut. Porxada d'accés

308. Escola Graduada a Maria de la Salut. Eix longitudinal

capitell jònic, la mateixa base àtica, la mateixa coberta a tres aigües i els mateixos taulons de fusta recolzats sobre les mateixes mènsules de fusta llavorada. A diferència de Bunyola, les columnes no es repeteixen en el pati. A Maria de la Salut, les del pati són molt més esbeldes i el seu capitell és de motllura, sols format per un perfil de reculades en angle recte. En el pati les columnes sostenen arcs de mig punt de secció semicircular. En el cas de les finestres es remarquen els brancals i llindes de manera exagerada i l'ampit sobresurt lleugerament de la façana. Les tres finestres que il·luminen les aules, a diferència dels projectes anteriors on es mostraven unides compartint brancals i llinda, en aquest cas es manifesten individualment, només recollides per l'ampit corregut del seu costat inferior.

La coberta torna a ser de teula i a dues aigües, recolzada sobre encavallades de fusta que solucionen l'estructura horitzontal de l'edifici. La galeria del pati, així com el porxo d'accés presenten la coberta a una cota lleugerament inferior que la del cos principal. Totes les cobertes volen respecte el pla de façana gràcies a la cornisa continua que remata l'edifici en tot el seu perímetre.

Els constructors són els tres germans Mas, de malnom Susames, i el mestre d'obres és Esteve Mas, àlies Porxeró.⁴¹⁸ “Les obres s'acaben, segons ens recorda l'amo en Gaspar Mas, el mateix dia de la Mare de Déu de Setembre –de 1928–. A la seva inauguració hi assisteixen les autoritats –és batlle l'amo en Miquel Gual– i tot el poble de Maria de la Salut. Cal assenyalar també, per part del Ministeri d'Educació, l'assistència de l'inspector senyor Leal i la presència del Príncep D. Jaume de Borbó, fill del rei Alfons XIII. A l'escola se li posa el nom d'Apol·lònia Monjo en memòria d'una neboda del metge, mestra d'escola, que havia mort molt jove.”⁴¹⁹ El mateix dia de la inauguració, el metge Monjo diu a les autoritats que si arriben prest els diners de la subvenció, ell està disposat a construir una altra escola per a nins, que, com veurem més endavant, es tracta també d'un projecte de Guillem Forteza.

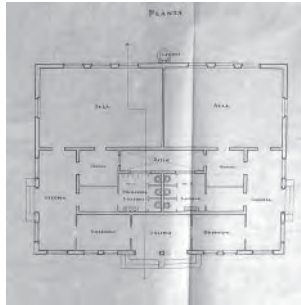
Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa (Marratxí). Mallorca

11 maig 1927

Marratxí, durant els anys vint té quatre nuclis de població principals: el Pla de Na Tesa, el Pont d'Inca, Sa Cabaneta i Pòrtol. Del terme municipal aquests són els quatre nuclis amb església pròpia. El consistori s'encarregarà de

⁴¹⁸ Segons nota de Miquel Fullana. AMF.

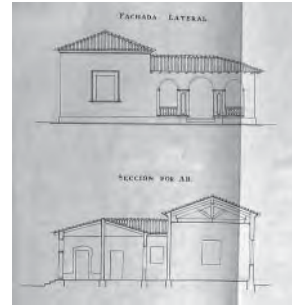
⁴¹⁹ SUREDA, Pere. *Op.cit.* p.10.

309. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa. 11 de maig de 1927. Planta. ASAL

310. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa. 11 de maig de 1927. Façanes principal i posterior. ASAL

311. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa. 11 de maig de 1927. Façana lateral i secció longitudinal. ASAL

construir almenys una escola en cadascun d'aquests llogarets.⁴²⁰ És un exemple de gran envergadura, que mostra l'enorme capacitat i la gran voluntat dels Ajuntaments per dur a la pràctica el projecte de reforma escolar plantejat a la Magna Assemblea de l'any anterior. Per ordre cronològic són els següents projectes: Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa (11 maig 1927), Grup Escolar Unitari al Pont d'Inca i Sa Cabaneta (4 juny 1927), Escola de Pòrtol (7 setembre 1927), Edifici Escolar –pàrvuls nins i nines– a Pòrtol (4 febrer 1933) i Grup Escolar del Pont d'Inca. Projecte d'ampliació en dues seccions (5 maig 1936). Tots ells són projectes de Guillem Forteza i comparteixen els mateixos antecedents i la mateixa història.

A Marratxí, pel que fa a l'ensenyament, al començament del segle XIX és el vicari de la parròquia de Sant Marçal qui s'encarrega de l'educació dels al·lots. Al voltant de 1852 al terme hi consta una escola pública de nins i una altra de nines, amb quinze i vint-i-dos alumnes respectivament. Posteriorment, al 1863, la Junta Local sol·licita a la corporació municipal l'establiment d'una escola de nins i nines a Sa Cabaneta. El decenni de 1870 es documenta el col·legi privat de Santa Teresa, que inicialment és de primer i segon ensenyament per a nins. El 1883 es citen les escoles de Sa Cabaneta, del Pla de Na Tesa i de Pòrtol. A Sa Cabaneta al 1887 les monges franciscanes inicien la tasca educativa a les nines i al 1891 s'hi obre una escola nocturna d'adults. A principi de la dècada de 1890 el municipi ja disposa de sis escoles públiques. Amb el final de segle, al 1896, les agustines s'inicien en l'ensenyament privat al Pla de Na Tesa i al Pont d'Inca, on també comencen la seva tasca educativa les dominiques de la Presentació (1903) i els germans de La Salle (1905). Durant les primeres dècades del segle XX els diferents estaments religiosos del terme es consoliden en l'àmbit educatiu, és així com les franciscanes inicien la docència privada a les nines de Marratxinet. D'altra banda també existeixen les cases d'escola, on els personatges més lletraferits del poble i amb vocació de mestre reben els infants a casa seva i els imparteixen les classes dins una habitació adequada a aquesta finalitat; al 1916 n'hi ha a Sa Cabaneta, a Marratxinet, al Pla de Na Tesa, al Pont d'Inca i a Pòrtol.⁴²¹ És, però, després de la reunió del 10 de juny de 1926 quan el consistori marratxinenc, encapçalat pel seu batlle Bartomeu Ramis Vidal, posa fil a l'agulla i decideix emprendre la construcció de nous edificis escolars.

El primer que es projecta és el Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa, els plànols daten de l'11 de maig de 1927.⁴²² És una escola unitària per a nins i nines. És, per tant, una escola de dues aules on s'imparteix

⁴²⁰ OLIVER JAUME, Jaume. "La construcció dels edificis escolars de Marratxí (1927)". *Cit.* pp.241-246.

⁴²¹ "Marratxí", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.10. p.276.

⁴²² ASAL.

312. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa en construcció

313. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa. AAM

314. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa. 1932

l'ensenyament separatament per sexes.⁴²³ Forteza organitza l'escola en una clara simetria, a dreta i esquerra de l'eix hi trobam l'escola de nins i la de nines respectivament. Són dues unitats exactes, sense la més mínima diferència, separades pel propi eix de simetria. És un edifici compacte, de planta regular continguda dins un rectangle, que mostra dos cossos juxtapossats de coberta de teula àrab, el més alt que respon a les aules i el més baix correspon als serveis annexes. És un edifici regionalista.

Cadascuna de les unitats consta de dues aules que s'uneixen per un dels seus costats curts, podent disfrutar així de la bona orientació en un dels seus costats llargs. L'aula presenta la prototípica organització que hem anat trobant repetides vegades en els exemples precedents: s'accedeix a ella per un dels seus costats llargs, disposa de quatre grans finestres, tres en la façana llarga i una en la curta i així mateix podem intuir que el professor i la pissarra ocuparan l'altre costat curt, el que no disposa d'obertura a l'exterior. L'aula ja ha esdevingut la cèl·lula central de l'escola, la peça més estudiada de l'edifici, l'element repetit i estandaritzat que donat el seu bon funcionament no cal modificar. Les dues aules, la de nins i la de nines, formen un cos més alt i ocupen l'orientació nord-est de l'edifici. Entre el carrer d'accés i les aules, l'escola disposa d'un cos més baix que conté els serveis. Per cadascuna de les unitats trobam una galeria d'accés, oberta en les façanes laterals de l'escola formant dos accessos totalment independents, un despatx que mira al carrer i un guarda-roba i uns banys situats en el centre de la planta i que respiren a través d'un pati minúscul que comparteixen les dues unitats.

A primer cop d'ull podem veure com Guillem Forteza no repeteix el model unitari de nins i nines que havia proposat a la Magna Assamblea de 1926, recordem que aquell model presentava les dues escoles capicuadaes, unides per un dels seus costats llargs i amb una porxada d'accés davant l'altra costat llarg això per un costat impedia la correcta il·luminació de l'aula i per l'altra provocava deficiències en l'orientació de les mateixes. A l'escola del Pla de Na Tesa aquests problemes han desaparegut, ara les dues escoles miren en la bona orientació i disposen de la il·luminació correcta, podent utilitzar el prototipus d'aula ideat per Forteza. L'organització d'aquesta escola ens remet més aviat a l'escola de Búger on, malgrat les diferències evidents, les dues aules s'agregaven d'una manera molt similar, gaudien de la mateixa orientació, tenien les mateixes tres obertures i també es disposaven els serveis entre el carrer i les aules.

Volumètricament Forteza ens mostra on estan situades les aules. Forteza augmenta l'alçada del cos ocupat per aquestes. Forteza entén que els serveis no cal que tinguin la mateixa alçada que necessiten les

⁴²³ Aleshores a Mallorca la coeducació encara és una utopia.

315. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa

316. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa als anys setanta. AIBISEC

317. Grup Escolar Unitari al Pla de Na Tesa als anys setanta. AIBISEC

aules. Forteza minimitza esforços –constructius i econòmics– al mateix temps que aplica, sense adonar-se'n, un dels principis de l'arquitectura moderna: el que apunta que la forma i la funció van de la mà.

L'edifici es mostra auster, compacte, de volumetria senzilla. Les seves façanes són planes i en elles hi podem distingir dos tipus d'obertures: les finestres rectangulars que il·luminen els espais interiors i les arcades que donen accés a les diferents galeries aporxades. Les finestres són de proporcions rectangulars i disposen de brancals i llindes remarcats amb relleu de pedra. En les finestres distingim les que il·luminen les aules i les que il·luminen els despatxos, les primeres són de major tamany i en la façana nord-est s'uneixen de tres en tres, evidenciant a l'exterior la posició de cadascuna de les aules. Les finestres dels despatxos són més petites, s'uneixen de dues en dues i disposen de motius florals i escut esculpits sobre la seva llinda. En canvi les obertures de les galeries aporxades són arcades, cal apuntar que aquestes galeries són els punts d'accés a l'edifici, on Guillem Forteza acostuma a concentrar els pocs recursos decoratius amb la finalitat de dignificar l'accés i l'edifici. L'arcada és un d'aquests elements, que, en aquest cas, s'acompanya de balaustrada de marès i pilastres de pedra en determinats punts.

El mestre d'obres reb el malnom d'En Coda.⁴²⁴ La construcció és la que ens té acostumats en aquesta època. L'edifici s'aixeca sobre un basament, evitant les humitats, els seus suports són a base de cinc murs de càrrega paral·lels al carrer, a sobre dels quals hi descansen taulons de fusta a les crugies corresponents a la zona de serveis i grans encavallades de fusta que solucionen la major amplada de l'espai destinat a l'aula.

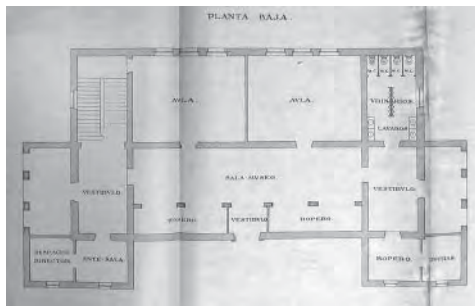
Les obres s'acaben durant l'estiu de 1929. En aquells moments hi ha alguna discussió de cara a la liquidació de l'edifici. El batlle es dirigeix a Guillem Forteza negant-se a abonar cap quantitat que excedeixi a les acordades en el pressupost, segons preus i partides originals.⁴²⁵ Finalment tot arriba a bon port i l'escola es pot inaugurar. La inauguració de l'escola del Pla de Na Tesa coincideix amb la de les escoles de Sa Cabaneta, del Pont d'Inca i la de Pòrtol, totes elles inaugurades dia 17 de novembre de 1929,⁴²⁶ dia que es converteix en una gran jornada de festa per a celebrar la finalització d'aquestes obres tan importants pel municipi.⁴²⁷

⁴²⁴ Segons el diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

⁴²⁵ Segons correspondència de 20 de juliol de 1929, on es pot llegir: "Me extraña mucho que después de la entrevista de esta Alcaldía con V, y el contratista de la Escuela del Pla de Na Tesa, en la que quedamos acordados en todas las mediciones y precios para la liquidación total de las obras, trate ahora de modificar algunos externos porque el contratista haya venido a quejarse. Por tanto le suplico que haga cuanto antes la expresada liquidación en la forma que crea conveniente, pero he de advertirle que si no se verifica conforme quedamos en la indicada entrevista o no se ajusta a los precios del presupuesto reducido que sirvió de base para las tres subastas, no respondo a la aprobación por el Ayuntamiento." ASAL.

⁴²⁶ "Cronologia de les Illes Balears del segle XX. La dictadura de Primo de Rivera 1923-1930". Cit. p.20.

⁴²⁷ No vull deixar passar l'ocasió per citar un dels capítols tristos d'aquesta història: Marratxí, durant la Guerra Civil espanyola fou considerada zona de perill antiaeri, per la proximitat amb la ciutat de Palma i amb el camp d'aviació de Son Bonet. Per això es van recollir fons entre la població civil

318. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Artà. Juny de 1927. Planta baixa. ASAL.

319. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Artà. Juny de 1927. Planta primera. ASAL.

Escola Graduada de nins a Artà. Mallorca

Juny 1927

Les relacions de Guillem Forteza amb el poble d'Artà ja havien començat uns anys enrera, quan al 1920 redacta el projecte de casa per a Gabriel Muntaner,⁴²⁸ i no s'acabaran fins al final de la seva vida, al 1942 encara s'encarregarà del projecte d'urbanització de la nova Plaça d'Artà.⁴²⁹

Sabem que a Artà al 1921, per part d'alguns sectors socials, ja hi ha intenció de construir una nova escola. De tot d'una aquesta voluntat no fructificarà. A principis de setembre d'aquell any Guillem Forteza reb una carta d'Andreu Ferrer on li diu: "Per l'escola nova en aquesta vila hi corren mals vents. En el pressupost extraordinari que acaben d'aprovar s'han descuidat de destinar-hi res. Ja ho val!"⁴³⁰

No serà fins el mes de juny de 1927 quan Guillem Forteza signarà definitivament el projecte de l'Escola Graduada de nins d'Artà, l'avantprojecte del qual és realitzat durant el mes de maig d'aquell mateix any.⁴³¹

Es tracta d'una escola de quatre seccions, situada en un terreny amb bastanta pendent. És, potser, per aquest motiu que Forteza no opta per la repetició del model escolar de quatre seccions de 1926. El pati central fa d'aquest model un edifici força extens, difícil d'ubicar en una parcel·la amb tanta pendent. És per això que Forteza planteja un edifici encara més compacte i organitzat en dues plantes. El resultat és pròxim a l'edifici que s'havia construït a Santa Margalida uns anys abans. És un edifici format per un cos principal, de dues plantes i cobert a quatre aigües, i dos cossos laterals, d'una sola planta d'alçada i amb la coberta plana utilitzada com a terrat de la planta primera. Respecte el cos principal, els dos cossos laterals s'avancen i es desplacen lateralment, acotant lleugerament l'espai d'accés.

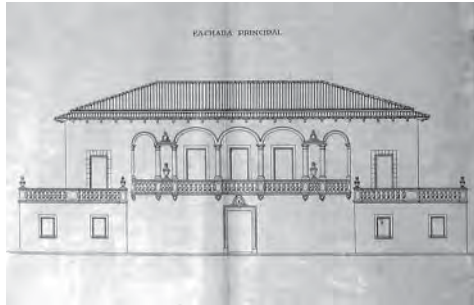
per a la construcció de refugis. El 9 d'octubre de 1937 es va prendre l'acord de demanar a la Junta Provincial que inclogués l'estudi dels refugis escolars de Marratxí en el pla general que s'estava elaborant i d'enviar a l'arquitecte Guillem Forteza una comunicació perquè fes el projecte dels refugis escolars. No tenc gaire més informació al respecte, però em consta que l'únic refugi de Pòrtol tenia una boca a ca ses monges, al col·legi de nins petits, però estava lluny de l'escola construïda per Forteza. MASSOT MUNTANER, Josep. *Els bombardeigs de Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1938)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1998.

⁴²⁸ Projecte ASAL. D'altra banda hi ha constància de correspondència entre el senyor Muntaner i Guillem Forteza, com la carta del 20 de febrer de 1920 en la que li comenta que amb els Consells de la Caixa Rural han acordat que ell procedeixi a elaborar els plànols de la nova casa, li adjunta un croquis del solar i li diu que de moment només faci els plànols que la direcció d'obres ja es veurà en el seu moment qui la fa. ACFS.

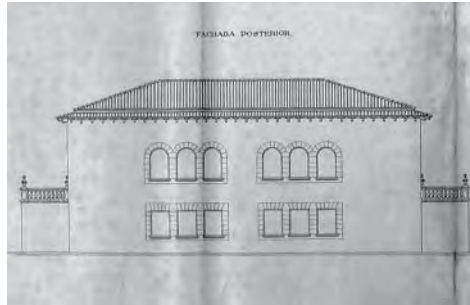
⁴²⁹ Projecte de gener de 1942. ASAL.

⁴³⁰ Segons correspondència del 3 de setembre de 1921. ACFS. Recordem que aleshores Forteza acaba de ser nomenat Arquitecte Director de Construccions Escolars a les Balears, aquesta carta és la resposta a una altra de Guillem Forteza de 20 d'agost en la que sol·licitava preus de construcció a l'esmentat mestre d'obres Andreu Ferrer.

⁴³¹ Projecte a lapis datat de maig de 1927. ASAL.

320. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Artà. Juny de 1927. Façana principal. ASAL

321. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Artà. Juny de 1927. Façana posterior. ASAL

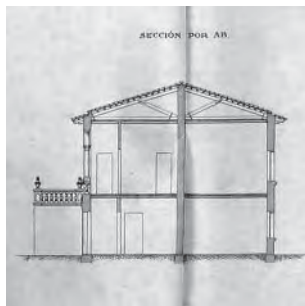
322. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Artà. Juny de 1927. Façana lateral. ASAL

L'edifici és totalment simètric. El cos principal és rectangular i té dues crugies. En la planta baixa de la primera hi trobam l'accés en posició central, dos armaris als seus laterals i una sala museu que fa les funcions de hall d'accés. En la planta baixa de la segona crugia hi trobam dues aules, rectangulars i il·luminades per tres grans finestres obertes en un dels seus costats llargs, tal i com va sent la norma. Ambdues crugies són delimitades en els seus extrems per dos nuclis de serveis, un dedicat a l'escala i l'altre als serveis higiènics. A continuació, dins els annexes, fora del cos principal de l'edifici, hi trobam el despatx del director en un costat i un armari i les dutxes a l'altre. Ambdós cossos laterals disposen d'una galeria aporxada que protagonitza els testers de l'edifici. En la planta superior, la distribució és coincident. En la primera crugia, a sobre de l'accés i els armaris, hi trobam una galeria aporxada, i a sobre de la sala museu hi ha ubicada una biblioteca. La segona crugia, tal i com succeeix en la planta baixa, també és ocupada per dues aules. Els nuclis de serveis també coincideixen, un conté l'escala, l'altre els serveis higiènics que s'amplien amb un espai destinat a dutxes.

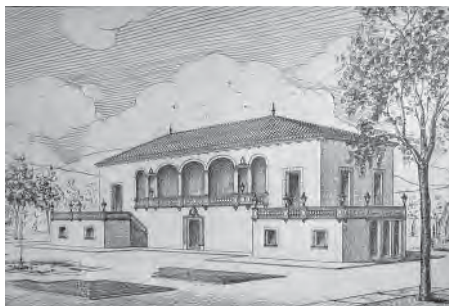
Les façanes, tot i formar part de volums molt senzills, i malgrat la seva planeïtat, apareixen més carregades d'elements decoratius que la resta d'escoles que hem vist fins al moment. La façana principal és protagonitzada per la galeria de la planta primera, formada per una seqüència de cinc arcs: els tres que ocupen la posició central són carpanells o d'ansa de paner i tenen més llum que els laterals que són de mig punt. Entre els dos arcs laterals i els tres centrals apareix una doble columna que sosté un element escultòric tipus escut. Tots els arcs arranquen sobre columnes de secció circular, amb base i capitell molt senzills. La seva base situada a nivell de barana, disposa d'un basament rectangular. Entre els basaments de les diferents columnes hi ha una balaustrada que actua de barana. És la mateixa balaustrada que remata el terrat dels cossos laterals de l'edifici. Acompanyant la galeria i la balaustrada dels terrats destaca la presència de diferents d'hídries.⁴³² La utilització de les hídries, un element amb finalitats exclusivament ornamentals, denota un excés de recursos decoratius. Aquest excés d'ornamentació, principalment en la galeria de planta primera, treu importància al portal d'accés, situat en planta baixa sobre l'eix de simetria, de traç rectangular, remarcant amb relleus els brancals i la llinda, i rematat superiorment per l'escut del poble.

En les façanes laterals també destaquen les dues galeries de planta baixa, en aquest cas formades per dues columnes centrals i dues mitges columnes laterals, de secció quadrada que suporten una llinda

⁴³² Segons definició de Miquel Fullana: "Hídria: Gerro de grans dimensions que es col·loca en certs llocs com a motiu decoratiu o per a tenir-hi plantes de flors." FULLANA LLOMPART, Miquel. *Diccionari de l'Art i dels Oficis de la Construcció*. Palma de Mallorca. Editorial Moll. Els Treballs i els Dies. Mallorca. 2005 (Original: Desembre 1974).

323. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Artà. Juny de 1927. Secció transversal. ASAL

324. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Artà. Juny de 1927. Perspectiva

plana continua. Aquestes columnes tenen relleus en cadascuna de les seves cares. La resta d'obertures són simplement emmarcades per brancals i llindes suposadament de marès, tal i com venia sent comú a la resta d'escoles que hem vist.

Amb bon criteri, Forteza aconseguí orientar totes les aules cap a una mateixa direcció, corresponent a la façana posterior de l'edifici, on hi trobam les dotze finestres, unides de tres en tres i que il·luminen les quatre aules, com era habitual fins ara. Podem observar que les finestres de planta baixa són de traç rectangular, en canvi, les de la planta pis són arquejades. En aquest cas, malgrat la simplicitat de l'element, podem referir-nos a la diversitat de recursos ornamentals utilitzats per l'arquitecte, ara pilars quadrats, ara circulars, ara arcs de mig punt, ara carpanells, ara galeries d'un tipus, ara d'un altra, ara finestres amb llinda plana, ara finestres arquejades, etc.

En l'àmbit decoratiu, finalment, cal fer referència a la coberta. La coberta principal és de teula àrab i com en els altres projectes vola respecte el pla de façana. Però en aquest cas vola gràcies a un element nou, això és els caps de biga que surten de l'interior de l'edifici cap a l'exterior. En lloc de trobar la cornisa més o menys ornamental, en aquest cas trobam caps de biga aserrats amb figures corbes.

Aquest projecte de Guillem Forteza no arriba a construir-se. Passen dos anys fins que l'arquitecte de la secció de construccions escolars del Ministeri firma el projecte definitiu de l'Escola Graduada d'Artà,⁴³³ del qual, com veurem més endavant, Forteza en dirigirà les obres.

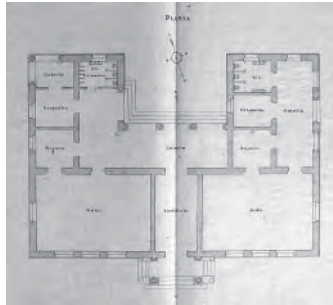
Grup Escolar Unitari al Pont d'Inca i Sa Cabaneta (Marratxí). Mallorca

4 juny 1927

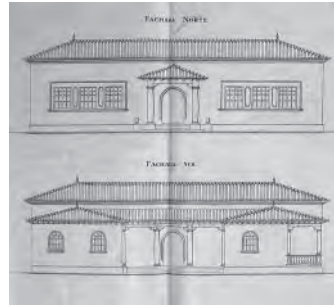
El Grup Escolar Unitari del Pont d'Inca i Sa Cabaneta forma part del projecte de dotació d'escoles que ja hem comentat anteriorment, que porta a terme l'Ajuntament de Marratxí dirigit per Bartomeu Ramis Vidal i que aconseguí executar almenys un projecte escolar en cadascun dels quatre nuclis principals del municipi.

Aquest projecte, com en el cas de l'escola del Pla de Na Tesa, és una escola unitària per a nins i nines. L'edifici s'organitza en forma de U, orientant el pati cap al migjorn. L'accés es situa sobre l'eix de simetria de l'escola i es realitza a través de la façana nord, on hi trobam un petit porxo enganxat a la façana. A dreta i esquerra d'aquest porxo s'hi situen les dues aules, la de nins i la de nines, l'organització de l'aula és la mateixa

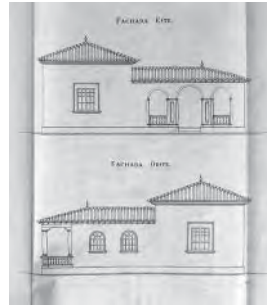
⁴³³ Projecte datat de 4 de maig de 1929. ASAL.

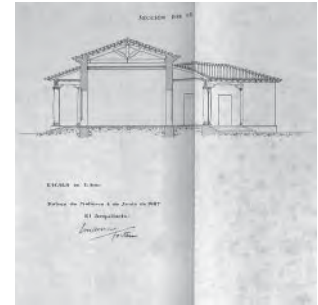
325. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari al Pont d'Inca i Sa Cabaneta. 4 de juny de 1927. Planta. ASAL

326. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari al Pont d'Inca i Sa Cabaneta. 4 de juny de 1927. Façanes principal i posterior. ASAL

327. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari al Pont d'Inca i Sa Cabaneta. 4 de juny de 1927. Façanes laterals. ASAL

328. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari al Pont d'Inca i Sa Cabaneta. 4 de juny de 1927. Secció transversal. ASAL

que hem trobat repetida en altres exemples: són aules rectangulars, amb l'accés a través d'un dels seus costats llargs i amb la façana llarga orientada a nord on s'hi obren tres grans finestres, el costat curt que també dóna façana disposa d'una altra finestra del mateix tamany que les anteriors situada sobre l'eix longitudinal de l'aula. La cèl·lula-aula es repeteix un i altre cop. Entre les dues aules hi trobam el vestíbul d'accés que comunica directament amb la galeria aporxada que dóna accés al pati posterior. A través d'aquesta galeria, s'accedeix a les dues aules i als diferents serveis de cadascuna que apareixen duplicats: un guarda-roba, un despatx i uns banys per cadascuna de les unitats.

El perímetre aparent de l'edifici és totalment simètric, però no ho és la distribució dels espais, ni tampoc la disposició de les façanes. Guillem Forteza s'atraveix a distorsionar la simetria. Dues observacions: la primera, Forteza ho fa voluntàriament, és el mateix arquitecte qui trenca la simetria, no és fruit d'un error involuntari. És a dir, la distribució que Forteza proposa en la unitat de nins podria repetir-la en la de nines o viceversa, els espais són els mateixos, i no ho fa. La segona observació: Forteza assimetritza els espais de disposició més aleatòria, els serveis. Vull dir, la disposició de les aules ve dictada des de paràmetres objectius, com ara l'orientació, el tamany, la forma o les obertures i, per tant, tenen una posició dins l'edifici que és la idònea. En canvi els serveis no tenen tantes exigències, la seva disposició és més lliure i la seva ubicació ofereix infinites possibilitats. Forteza, en aquest cas, en presenta dues igualment vàlides.

Volumètricament, tal i com succeïa al projecte del Pla de Na Tesa, la zona ocupada per les aules és més alta que la resta de l'escola, en aquest cas, a més, coincideix amb la zona de l'accés, la qual cosa encara dóna més coherència a aquest canvi d'alçada de la coberta. Les façanes, com les plantes, també es presenten amb lleugeres assimetries. La única façana totalment simètrica és la d'accés, la façana nord, on l'eix de simetria és ocupat per una petita porxada enganxada a la façana, molt similar a la que hem vist a l'escola de Bunyola, i formada per dues columnes i dues semicolumnes embegudes en la façana, les quatre són panxudes i amb capitells jònics que sostenen jàsseres de fusta amb els caps treballats, a sobre de les quals hi recolzen taulons i corretges també de fusta, amb coberta a tres aigües. A esquerra i dreta de l'eix de simetria es distribueixen els dos conjunts de tres finestral que il·luminen les aules, aquests finestral, com hem vist en altres casos, comparteixen brancals i llinda, que són accentuats per un petit relleu, i al mateix temps són recollits per un únic ampit. La façana ve encintada superiorment per una cornisa de marès que serveix de base a la coberta de teula àrab, disposada a quatre aigües sobre el cos de les aules. En canvi el cos més baix que recull els serveis no té cornisa perimetral, sinó que el remat el formen els caps de tauló que surten en façana i recullen els xibrons que contenen els revoltos ceràmics sobre els que descansa la coberta de teula. En les façanes laterals es fa palès

329. Grup Escolar Unitari al Pont d'Inca i Sa Cabaneta en obres

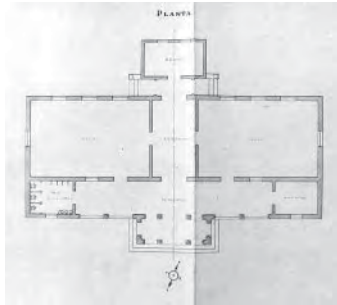

330. Grup Escolar Unitari al Pont d'Inca i Sa Cabaneta. AAM

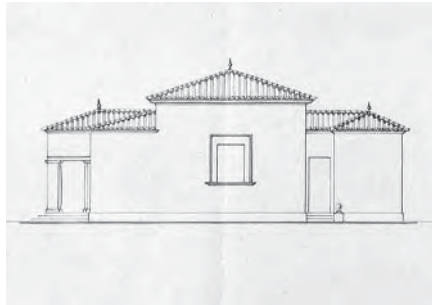
el canvi d'alçada entre la zona d'aules i la zona de serveis. La façana de ponent es caracteritza per la presència d'una gran galeria aporxada molt similar a la que hem vist a l'escola del Pla de Na Tesa i situada en el cos més baix. Aquesta galeria està formada per tres arcades de mig punt, la central disposa d'accés amb escales i és més alta que les laterals que disposen de balustrada de marès. Els soports laterals són mitges columnes panxudes d'estil jònic, com les del porxo d'accés, en canvi, els dos soports centrals són dues pilastres de base rectangular amb una semicolumna encastada en cadascun dels seus extrems. La façana de llevant té el mateix perímetre que la de ponent, però la disposició de les seves obertures no és exactament igual. Hi veiem dues petites finestres amb arc de mig punt que es repetiran a la façana sud i que il·luminen els diferents despatxos i serveis. La galeria en aquest cas és molt menor i es situa sobre la cantonada amb la façana sud, així mateix la seva composició és molt diferent. Una balustrada correguda tanca tot el seu perímetre i les columnes tenen la seva base a nivell de la pròpia barana. Així mateix la seva llinda és plana i està formada per bigues de fusta amb els caps treballats. Aquesta mateixa disposició és la que hem trobat al porxo d'accés i també és la que es repetirà a la porxada de la façana posterior que mira a migjorn.

Una darrera reflexió. Quan comentàvem el projecte del Pla de Na Tesa, l'altra escola unitària per a nins i nines que Guillem Forteza construeix a Marratxí, hem vist com en l'arquitecte ja corregia els principals errors que tenia el model d'escola unitària per a nins i nines del 1926. Ara, lluny de tornar a cometre els errors d'orientació i distribució, Forteza encara va més enllà. En aquest projecte Forteza aconsegueix introduir dos elements fonamentals: el primer arquitectònic, el segon pedagògic. El primer és més superficial, físic, es veu a simple vista, consisteix en organitzar l'escola en forma de U, generant un pati, entenent el pati com a figura arquitectònica bàsica de la tradició mallorquina i elemental per entendre l'arquitectura regionalista del nostre arquitecte. El segon és més profund, no és visible, però de ben segur que el varen viure i gaudir els infants d'aquesta escola, s'entén a partir de l'activitat diària dels alumnes de l'escola i consisteix en introduir una sèrie d'espais compartits entre nins i nines, de manera que els dos grups convisquin junts puntualment: els dos grups entren junts a l'escola pel mateix porxo, pel mateix vestíbul, els dos grups comparteixen un mateix pati, els dos grups són pedagògicament més pròxims que en d'altres exemples anteriors. Com veiem, sense que ningú se'n adoni, la coeducació també pot començar a partir de l'arquitectura.

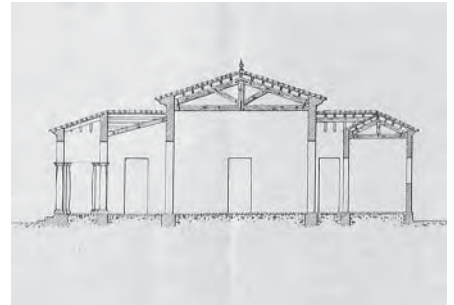
Tal i com hem apuntat anteriorment la inauguració de l'escola del Sa Cabaneta i del Pont d'Inca coincideix amb la de l'escola del Pla de Na Tesa i la de Pòrtol, que es du a terme el dia 17 de novembre de 1929.

331. Guillem Forteza. Pavelló de Pàrvuls de Sa Pobra. 13 de juliol de 1927. Planta. ASAL

332. Guillem Forteza. Pavelló de Pàrvuls de Sa Pobra. 13 de juliol de 1927. Façana lateral. ASAL

333. Guillem Forteza. Pavelló de Pàrvuls de Sa Pobra. 13 de juliol de 1927. Secció transversal. ASAL

Pavelló de Pàrvuls de Sa Pobra. Mallorca

13 juliol 1927

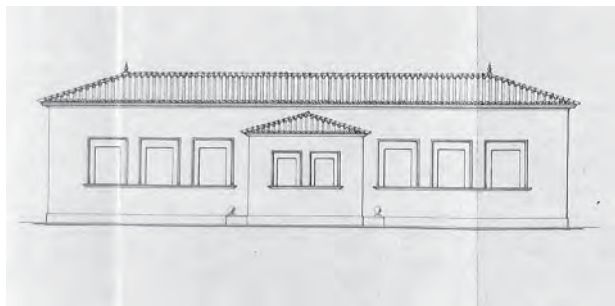
Sabem que l'Escola Graduada de Sa Pobra, que em analitzat anteriorment, no s'inaugura fins el 10 setembre de 1929, per tant, aquest projecte per al Pavelló de Pàrvuls que havia d'acompanyar la Graduada, és du a terme durant la seva construcció.

No sabem en quina parcel·la es projecta aquest edifici, tot i que, observant l'orientació del Pavelló i de la Graduada comprovarem que són exactament coincidents, per tant, podem deduir que es situa en la mateixa parcel·la que l'Escola Graduada. Si recuperam el projecte de la Graduada, veurem com s'estava construint en l'extrem sud d'un solar llarguíssim i veurem, també, com en el seu costat nord es pretén construir-hi una escola per a nines. Sabem que aquesta no s'arriba a dur a terme. Dues opcions, o bé aquest Pavelló de Pàrvuls ocupa el lloc de la Graduada de nines, o bé es planteja construir-lo a continuació formant part d'un notable conjunt.

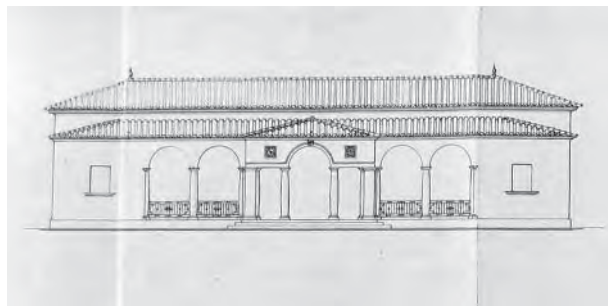
El Pavelló de Pàrvuls de Sa Pobra té dues aules, una per a nins i l'altra per a nines. El Pavelló equival a una Escola Unitària per a nins i nines. Recordem que el model d'Escola Unitària per a nins i nines presentat per Guillem Forteza al 1926 no era un exemple gaire brillant. Quan l'hem analitzat hem remarcat alguns defectes evidents, alguns plantejaments erronis. Recordem, a grans trets, quins eren. L'escola model plantejava la unió de dues aules entesa com la unió de dues escoles unitàries. Forteza annexava les dues aules per un dels seus costats llargs, capicuant les dues unitats. Això li provocava immediatament una sèrie de problemes. En primer lloc les dues aules mai podien gaudir de la mateixa orientació. En segon lloc la porxada juxtaposada a cadascuna de les aules evitava el seu contacte directe amb l'exterior i, per tant, es veia forçat a il·luminar-les a través del porxo. Guillem Forteza detecta aquestes defectes i corregeix. El Pavelló de Pàrvuls de Sa Pobra és la reelaboració del model d'Escola Unitària per a nins i nines. És més, aquest projecte és la rectificació d'aquell model.

Ara les dues aules ja no s'uneixen pel seu costat llarg, s'uneixen per un dels seus costats curts. Això li permet a Forteza accedir a l'escola per la seva façana sud, orientar les ambdues aules mirant a nord i aconseguir el contacte directe de les aules amb l'exterior. Problema resolt.

Les dues aules i el vestíbul intermig que els dona accés conformen el cos principal de l'escola. En la seva façana sud s'hi annexa una porxada correguda que disposa els serveis en els seus extrems, un despatx i els lavabos. Aquesta porxada en forma de galeria, disposa d'un annexe, també aporxat, sobre el seu eix central, que remarca l'accés al centre. En la façana posterior de l'edifici aquest annexe es repeteix, aquí és

334. Guillem Forteza. Pavelló de Pàrvuls de Sa Pobla. 13 de juliol de 1927. Façana posterior. ASAL

335. Guillem Forteza. Pavelló de Pàrvuls de Sa Pobla. 13 de juliol de 1927. Façana principal. ASAL

ocupat per un guarda-roba. Cadascun dels elements segueix la rígida llei que imposa la simetria. L'eix de simetria coincideix amb l'accés i la circulació interior de l'escola, tal com succeeix en la major part d'exemples que hem vist fins al moment.

El seu aspecte exterior segueix la pauta que ens hem trobat fins ara. Tota l'escola disposa de coberta de teula àrab. El cos principal és cobreix a dues aigües amb els seus extrems amb tremujals. Aquest cos és més alt que la resta. Tant el porxo anterior com el guarda-roba posterior es coronen a una cota inferior.

Destaca, en la façana sud, el conjunt format per la galeria i el porxo d'accés, que repeteixen el sistema de la columna circular lleugerament abombada i l'arc de mig punt. Sorprèn, en aquest cas, la substitució de la balaustrada de pedra per una barana de ferro voltat fent reganyols i dibuixos⁴³⁴.

Aquest projecte té un pressupost de contracta de 43.307'53⁴³⁵ pessetes, però mai s'arriba a dur a terme.

Escola Graduada tres seccions i una sala de treballs manuals a Manacor. Mallorca

3 setembre 1927

Ja ho hem anunciat quan parlàvem de l'escola del convent de l'any 1926, a Manacor hi trobarem un total de vuit edificis escolars construïts per Guillem Forteza. Aquest ja és el segon. Un any després d'entregar el projecte de reforma del convent, Forteza presenta la proposta d'Escola Graduada en tres seccions i sala de treballs manuals. Aquest projecte es du a terme sota la mateixa batllia que l'anterior, corresponent a Josep Oliver Billoch.⁴³⁶

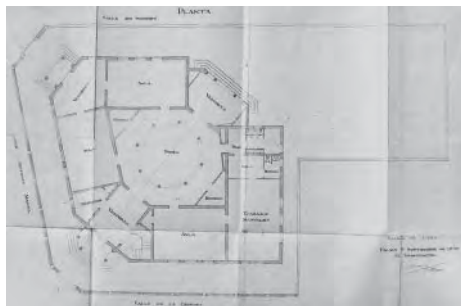
L'escola es situa en un solar irregular, en forma de L, delimitat per tres carrers i uns solars privats. Dos dels carrers, un d'ells anomenat de la Caritat i l'altre sense nom,⁴³⁷ són paral·lels entre ells, el tercer, el Passeig d'Antoni Maura és més ample i talla els dos anteriors en esbiaix. Les trobades entre carrers són aixamfranades. El que seria la façana d'interior d'illa és delimitada per diferents solars que dibuixen una parcel·la en L.

⁴³⁴ Observant el guix d'obra de Guillem Forteza veiem com aquest tipus de barana és més comú en els projectes d'habitatges que no pas en els edificis escolars.

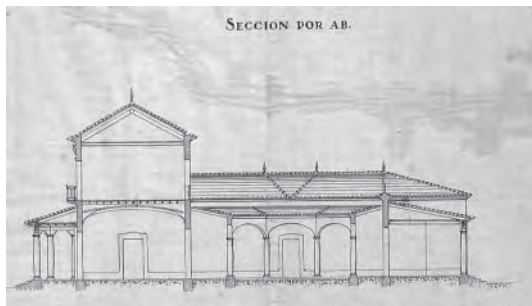
⁴³⁵ Segons la documentació escrita, esboçada a mà, el pressupost de contracta inclou 37.823'27 pts corresponents al pressupost d'execució material, 2.647'62 pts referents a accidents del treball i retir obrer (2%) i al benefici industrial (5%), i 2.836'74 pts dels honoraris del projecte i direcció d'obra (7'5%). ASAL

⁴³⁶ "Manacor", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.10. p.116.

⁴³⁷ Segons figura en els plànols. ASAL. Avui, aquest carrer sense nom, s'anomena de l'Esperança.

336. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions i una sala de treballs manuals a Manacor. 3 de setembre de 1927. Planta. ASAL

337. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions i una sala de treballs manuals a Manacor. 3 de setembre de 1927. Secció longitudinal. ASAL

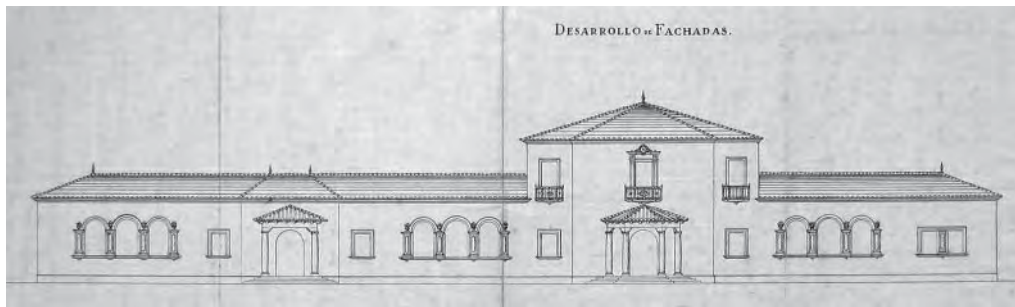
L'edifici, a primer cop d'ull, ens sorprèn pel traçat de la seva planta. A diferència dels anteriors, –ordenats a partir de figures quadrades o rectangulars, per tant, amb les seves façanes entregades perpendicularment entre elles i que, en alguns casos, acabaven amb un pati central quadrat o rectangular– en aquest cas veiem com les façanes exteriors no s'entreguen en angle recte, sinó que ho fan en angles oberts, conformant un edifici octogonal, irregular en la façana exterior que delimita el perímetre edificat i totalment regular en la façana interior que delimita el perímetre del pati. Tal i com ens diu Forteza “he procurado ante todo sacar el máximo partido del solar disponible.”⁴³⁸ La geometria de l'edifici neix a partir de la geometria del solar, ajustant-se al seu perímetre.

L'edifici es desenvolupa majoritàriament en planta baixa, només té dues plantes en la zona d'accés. “A fin de lograr nuestro objeto con mayor seguridad de economía, hemos proyectado el edificio en planta baja, si bien para el efecto estético hubiéramos preferido construirlo repartido en dos plantas, pero se da el caso que la superficie del solar es muy grande y, después de replanteado el cuerpo de edificio tal como está dispuesto, aún dará lugar a un espacioso campo de juegos, patio interior y amplias fajas de jardín entre las fachadas y la alineación de las respectivas calles.”⁴³⁹

Segons la geometria explicada, l'edifici disposa de façanes curtes que solucionen els xamfrans i de façanes més llargues que es desenvolupen entre xamfrans i paral·leles als carrers. L'accés a l'edifici es realitza a través del xamfrà dels carrers Antoni Maura i Caritat. Trobam, així mateix, un accés secundari a través del xamfrà dels carrers Antoni Maura i Esperança. En el xamfrà diametralment oposat a l'accés principal hi trobam la porxada d'accés al camp de jocs, garantint l'habitual transparència longitudinal. Tot aprofitant les façanes llargues, Forteza hi situa les diferents aules. Ubicant les tres aules de cara als tres carrers perimetrals i la sala de treballs manuals de cara a la mitjera veïna. Cadascuna de les aules segueix, a grans trets, l'esquema d'aula prototípica utilitzat per Guillem Forteza. Totes elles tenen proporcions allargades, disposen l'accés en un dels seus costats llargs i s'il·luminen a través de tres grans finestres obertes en l'altre costat llarg. En planta baixa també hi trobam un nucli de serveis higiènics, situat al costat de la sala de treballs manuals; uns guarda-robes, que ajuden a conformar l'octògon del pati interior, i el despatx del director, situat al costat del vestíbul d'accés, tot fent simetria amb l'escala que condueix a la planta pis. En planta primera hi trobam l'espai destinat a la

⁴³⁸ De la memòria descriptiva del “Proyecto de Escuela Graduada de tres secciones y una sala de trabajos manuales para el Ayuntamiento de Manacor” datada de 3 de setembre de 1927. AMMa.

⁴³⁹ De la memòria descriptiva del “Proyecto de Escuela Graduada de tres secciones y una sala de trabajos manuales para el Ayuntamiento de Manacor” datada de 3 de setembre de 1927. AMMa.

338. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions i una sala de treballs manuals a Manacor. 3 de setembre de 1927. Façana exterior desplegada. ASAL

biblioteca.

A partir de l'eix que marca l'accés principal es desenvolupen dues qüestions diferents que ja em tractat en altres edificis. La primera és que l'eix marcat per l'accés és l'eix de simetria que ordena l'edifici. La segona és la seqüència espacial que es desenvolupa sobre aquest eix: porxada d'accés, vestíbul, galeria del pati, pati central, porxada d'accés al camp de jocs i camp de jocs posterior. Sobre aquest eix i en el centre del pati destaca la presència de la cisterna. Tant la disposició simètrica de l'escola, com la seqüència espacial del recorregut principal a través de l'edifici, ja no ens són estranyes. Són elements que ja ens hem trobat en altres escoles, com ara la de Sa Pobla, la de Petra, la de Bunyola o la de Maria de la Salut. Són recursos que Guillem Forteza no es cansarà de repetir.

Pel que fa a les façanes i a l'estil utilitzat tampoc no ens sorprèn. "En el estilo adoptado hemos hecho presidir la sencillez si bien hemos procurado infiltrar a las lineas generales la máxima elegancia y proporcionalidad arquitectónica, pues es nuestro criterio (en lo cual no hacemos más que obedecer las normas del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes) que la Escuela debe ser un elemento que además de cumplir con todos los requisitos de salubridad y exigencias pedagógicas, atraiga la simpatía del niño con la fuerza de atracción que llevan siempre dentro de sí las lineas de nuestro estilo tradicional constructivo."⁴⁴⁰ En l'exterior, volumètricament, destaca la major alçada del cos de la biblioteca remarcant el punt d'ingrés, que també es destaca annexant un porxo d'accés a la façana principal. La planta d'aquest és mig octògon, tallat per la façana pel seu eix de simetria. Disposa de quatre columnes exemptes, una en cadascun dels seus vèrtexs i dues mitges columnes en l'encontre amb la façana de l'edifici. Aquestes columnes són lleugerament panxudes, capitell jònic i base àtica. Totes elles són recollides per una jàssera de formigó en la seu extrem superior, a sobre de la qual hi descansen els taulons de fusta, mostrant els seus caps treballats amb motlures. La seva coberta, a diferents vessants, és de teula. La seva configuració ens recorda als casos que fins ara hem pogut veure. L'accés secundari també es remarca amb un altre porxo, amb la mateixa configuració que l'anterior, però en aquest cas de dimensions menors, de planta quadrada i tan sols amb dues columnes exemptes i dues mitges columnes embegudes en la façana.

En la façana podem distingir dos tipus d'obertura. Les finestres que apareixen soles i les que apareixen unides de tres en tres. Les primeres són de geometria rectangular, remarcant amb relleus continus els seus brancals i la llinda horitzontal. D'aquestes, les de planta baixa són ampitadores i les de planta superior són

⁴⁴⁰ De la memòria descriptiva del "Proyecto de Escuela Graduada de tres secciones y una sala de trabajos manuales para el Ayuntamiento de Manacor" datada de 3 de setembre de 1927. AMMa.

339. Escola Graduada de tres seccions i una sala de treballs manuals a Manacor. Estat actual, accés

340. Escola Graduada de tres seccions i una sala de treballs manuals a Manacor. Estat actual, façana lateral

341. Escola Graduada de tres seccions i una sala de treballs manuals a Manacor. Estat actual, pati

balconeres. Destaca, sobre el porxo d'accés principal, el balcó central de la biblioteca, amb brancals més amples, recollits per una llinda molt més alta, formant un fris, amb relleus en angle recte i motius decoratius, com ara medallons en els seus extrems, elements florals en el remat i l'escut superposat en posició central. El segon tipus d'obertura, les que apareixen unides de tres en tres, són les que il·luminen les aules. Es tracta de quatre conjunts de finestres triples totes elles en planta baixa. Són finestres ampitadores rematades per un arc de mig punt. El seu mainell és molt gruixut i al l'igual que els brancals extrems, són en forma de petites pilastres independents que sobresurten de la façana i cadascun d'ells, a més de rebre l'arc, sosté un ornament floral en forma de gerro decoratiu. L'ampit recull les tres finestres i es suportat per les diferents petites peanyes dels brancals.

La façana del pati interior es configura a partir de la galeria perimetral, delimitada per vuit columnes, una en cada vèrtex de l'octògon. Aquestes columnes són exactament iguals que les que hem trobat als porxos d'accés. L'intercolumni és resolt per un arc carpanell de tres punts de traçat molt alt. La façana del pati és rematada per una balaustrada continua aixecada sobre una cornisa amb taló que procura un petit vol del remat. En el centre del pati, destaca la presència d'una cisterna, amb el coll de base octogonal

Forteza projecta cobrir tot l'edifici amb coberta inclinada. Inclosa la de la galeria perimetral del pati interior que es proposa, segons els plànols,⁴⁴¹ més baixa que la de la resta de l'edifici. Finalment, però, la galeria que delimita el pati interior es cobreix amb un terrat al que s'accedeix des de la biblioteca del pis superior. Aquest terrat ve delimitat per la seva cara interior per una balaustrada continua que remata la façana del pati.

L'edifici és construït pel contratista Conrado Garau Gayà.⁴⁴² Donades les dificultats econòmiques del moment, la construcció de l'obra es subhasta per fases. "Para más facilitar la labor económica del Ayuntamiento, que a pesar de los restringidos medios con que cuenta, no quiere adormecer sus actividades, hemos procedido a calcular solamente el coste del armazón general de la construcción, con sus cimientos, cornisas y cubierta etc. cuyo detalle por unidades de obra y precios unitarios figura en el pliego correspondiente al Presupuesto que hemos asignado para la Primera Subasta Parcial, dejando para mejor ocasión el estudio del coste de la Carpintería de Taller, pavimentación, servicios de saneamiento e higiene, cielos-rasos etc. en tanto se lleven a cabo las demás subastas parciales que consienta el estado económico de la Corporación, pues está seguramente en el ánimo de todos los ediles y en el ánimo de todos los ciudadanos el deseo de rematar

441 ASAL.

442 Segons Certificat de recepció d'obra signat per Guillem Forteza el 21 de novembre de 1932. AMMa.

342. Escola de Son Servera als anys setanta. Façana lateral. AIBISEC

343. Escola de Son Servera als anys setanta. Façana d'accés. AIBISEC

obra tan importante para el desarrollo de la cultura patria como la que nos ocupa."⁴⁴³ D'altra banda, amb la finalitat de minimitzar costos, possibilitant l'inici de la construcció, l'obra es pressuposta sense els percentatges corresponents als beneficis d'industrial. "Dado el periodo de crisis de trabajo por que atravesamos hemos dejado en el presupuesto como tipo de subasta la cantidad a que alcanza sólo la Ejecución Material, prescindiendo de beneficios para la Contrata, que de hacerlos figurar sólo se logra en ocasiones como la presente a que se acentúe más y más la baja en los solicitadores."⁴⁴⁴ D'aquesta manera el pressupost d'aquesta primera subhasta parcial és de 30.831'22 pts.

L'obra no s'acabarà per complet fins ben entrada la Segona República, durant l'any 1932.⁴⁴⁵

Escola de Son Servera. Mallorca

1928⁴⁴⁶

Les monges franciscanes són les que tradicionalment s'encarreguen de l'educació dels infants de Son Servera. A més, el 1860 apareixen datades dues escoles públiques, una de nins i una de nines. Fins a la segona meitat del decenni de 1920, la docència es du a terme en locals llogats, però principalment a la Casa de la Vila. El gener de 1925 l'Ajuntament aprova les bases per a l'adquisició dels terrenys dedicats a l'edifici escolar. L'any següent, el maig de 1926, ratifica el projecte del centre, com també la construcció, per subhasta, d'una aula, sota la direcció de l'arquitecte Josep Alomar, qui elabora el projecte. L'abril de 1928, la corporació adquireix nous terrenys per ampliar les dependències escolars. D'aquesta manera, les obres iniciades el 1926 amb el projecte d'Alomar, continuaran fins el 1935 amb el projecte de Forteza.⁴⁴⁷

L'edifici plantejat per Guillem Forteza respon amb exactitud al model escolar de tres seccions presentat a la Magna Assambla de batlles de 1926.⁴⁴⁸ L'escola té forma de U i s'organitza al voltant d'un pati. S'accedeix

⁴⁴³ De la memòria descriptiva del "Proyecto de Escuela Graduada de tres secciones y una sala de trabajos manuales para el Ayuntamiento de Manacor" datada de 3 de setembre de 1927. AMMa.

⁴⁴⁴ De la memòria descriptiva del "Proyecto de Escuela Graduada de tres secciones y una sala de trabajos manuales para el Ayuntamiento de Manacor" datada de 3 de setembre de 1927. AMMa.

⁴⁴⁵ Es dedueix del certificat de recepció d'obra signat per Guillem Forteza el 21 de novembre de 1932. AMMa.

⁴⁴⁶ Tot i que no disposam de la planimetria original del projecte de Son Servera hem pogut realitzar una visita a l'edifici i elaborar el corresponent aixecament de plànols. Al mateix temps, sense disposar de la documentació original no sabem amb exactitud la data en què s'elabora el projecte. De la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* es desprèn que l'escola original és ampliada l'any 1928.

⁴⁴⁷ "Servera, Son", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.16. p.213.

⁴⁴⁸ Segons una hipòtesi de planimetria original elaborada a partir de l'estat actual, que segurament s'ha vist alterat per alguna redistribució

344. Escola de Son Servera als anys setanta. Façana posterior. AIBISEC

345. Escola de Son Servera als anys setanta. Pati. AIBISEC

per l'ala central de la U, seguint el seu eix de simetria. Abans d'entrar a l'edifici pròpiament dit, ens surt a camí una porxada que s'adossa sobre la façana d'accés. Una vegada accedim al cos principal ens trobam, en el vestíbul, ara a esquerra i dreta tenim dues aules, disposades transversalment al nostre sentit d'arribada, donant la seva façana llarga cap al carrer. Si seguim avançant ens trobam al porxo interior que delimita tres dels costats del pati central, des d'aquest porxo, en U, s'accedeix a totes les aules i també als serveis. De les dues ales laterals de la U, la de la dreta es dedica a la tercera aula, la de l'esquerra conté els serveis, lavabos i dependències pel professorat.

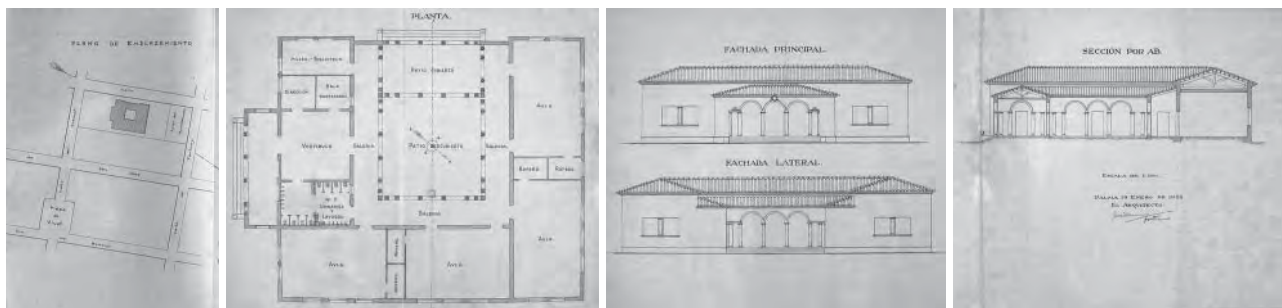
Una diferència important amb el model de 1926 és que no es respecta l'orientació. Originalment, el pati mirava cap al sud, permetent que dues de les aules disposassin d'orientació nord i la tercera es girava cap al llevant. En canvi, a Son Servera el pati mira cap al nord, d'aquesta manera les aules que donen al carrer tenen orientació sud i la del darrera est.

Tot i aquesta important divergència, l'escola de Son Servera segueix les pautes de les escoles regionalistes dictades des dels models escolars de 1926. És una escola de planta simètrica, de volumetria compacta, d'organització centrípeta al voltant d'un pati, el seu accés es disposa sobre l'eix longitudinal que travessa l'edifici, visual i físicament, d'un cap a l'altre.

L'escola es resol amb coberta inclinada de teula àrab. Distingim tres volums: els dos porxos, el de l'accés i el del perímetre del pati, i el cos principal que cobreix les aules. Aquest darrer es soluciona amb coberta a dues aigües, resolent les trobades entre les diferents ales amb tremujats disposats seguint la bisectriu. L'extrem lliure de la U queda tallat mostrant la secció en els seus testers. El porxo d'accés es resol amb coberta inclinada a tres vessants. I el pati interior es resol amb un sol vessant, enviant l'aigua cap al pati que actua com a *impluvium*.

Les façanes es construeixen amb pedra viva de forma i col·locació irregular. Les cantonades així com els perímetres de les obertures i la cornisa perimetral es resolen amb peces de marès. Les cantonades es resolen amb blocs de marès col·locats de forma dentada. Pel que fa a les finestres de les aules, totes es resolen amb un conjunt de tres obertures: les laterals són de proporció quadrada, la central té la meitat d'amplada que les altres dues, les tres tenen la mateixa alçada. La llinda i l'ampit són continus. La llinda consta de dues peces de col·locació esgraonada, la superior és més fina i sobresurt més que la inferior, més gruixuda. La llinda té una amplada molt major que la de l'ampit, consta de diferents peces rectangulars, que s'esgraonen

interior.

346. Guillem Forteza. Escola Graduada de Vilafranca. 19 de gener de 1928. Planta d'emplaçament. ASAL
 347. Guillem Forteza. Escola Graduada de Vilafranca. 19 de gener de 1928. Planta. ASAL
 348. Guillem Forteza. Escola Graduada de Vilafranca. 19 de gener de 1928. Façanes principal i lateral. ASAL
 349. Guillem Forteza. Escola Graduada de Vilafranca. 19 de gener de 1928. Secció transversal. ASAL

augmentant el seu vol a mesura que ens fem amunt. En posició central hi destaca una peça que encara fa més ampla la llinda, dibuixant un esgraonament en alçat. Els brancals consisteixen en la superposició de petites pedres paral·lelepípediques de marès, totes elles estan alineades, excepte la superior que s'avança en el sentit perpendicular de la façana. I finalment pel que fa a la cornisa cal especificar que té una important volada i que en el seu extrem lliure té uns petits relleus longitudinals que apremen la seva presència. En els testers posteriors de l'escola, els dos extrems de la U, on la coberta no s'ha resolt amb tremujals, sinó que mostra els seus testers inclinats, la cornisa continua horitzontal, mantenint el mateix nivell.

Tal i com hem indicat a l'inici, estem davant la materialització d'un dels models escolars presentats dos anys enrera. La finalització de les obres es retrassará durant anys i no serà fins al 1935 quan es pugui inaugurar.

Escola Graduada de Vilafranca de Bonany. Mallorca

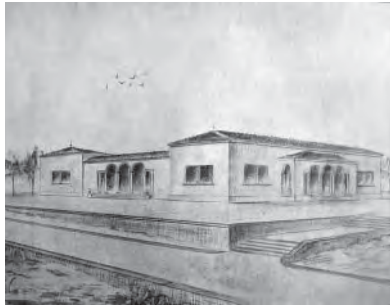
19 gener 1928

El 27 d'octubre de 1927, Miquel Fullana, delineant de l'arquitecte Guillem Forteza, es reuneix amb el Patronat de l'escola a fi de mostrar-los els nous plànols a escala 1:100 de la darrera modificació del projecte. D'altra banda, comprova l'orientació i els senyala sobre el terreny l'emplaçament de l'edifici.⁴⁴⁹

Ja en aquesta darrera modificació del projecte és pot veure una escola de quatre seccions que destaca per un pati central, la seva geometria és regular, la seva volumetria és compacta i la seva organització centrípeta. El pati és rectangular, amb la cisterna sobre un dels seus eixos, envoltat per una galeria aporxada perimetral i amb accés des del vestíbul principal situat sobre l'altre eix. Des del pati, a través d'un espai aporxat s'arriba al camp de jocs. Fins aquí tot ens remet als models de l'any 1926. En aquest cas, però, la disposició de les aules i de les circulacions no és simètrica.⁴⁵⁰ L'ordenació de l'escola de Vilafranca i, en conseqüència la circulació, és dependent de la col·locació de les aules. El primer gest de Forteza a l'hora de projectar aquesta escola és el de situar les aules de manera que estiguin ben orientades, a partir d'aquí i dependent de l'entorn

⁴⁴⁹ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.33.

⁴⁵⁰ Recordem que en el model de quatre seccions, presentat per Guillem Forteza a la Magna Assamblea de batlles de l'any 1926, l'organització forçadament simètrica de l'edifici forçava la mala orientació de les aules. Les quatre aules ocupaven dos laterals paral·lels entre si i els serveis i accessos es col·locaven sobre l'eix central que simetritzava l'edifici. Això negava directament la correcta orientació de totes les aules que miraven, dues a dues, en orientacions oposades, o bé nord-sud o bé est-oest.

350. Guillem Forteza. Escola Graduada de Vilafranca. 19 de gener de 1928. Perspectiva. ASAL

351. Escola Graduada de Vilafranca

352. Escola Graduada de Vilafranca. Pati

urbà col·loca l'accés i els serveis.

El solar on s'ha de construir l'escola és de proporcions allargades i ocupa la cantonada dels carrers del Cremat i el carrer perpendicular a aquest.⁴⁵¹ El carrer del Cremat és el que trobam en el seu costat curt i la bisectriu entre els dos carrers apunta al mitjorn. La parcel·la presenta una forta pendent ascendent en sentit sud-nord. Forteza col·loca l'escola en la segona meitat del solar, salvant així un petit pinar com a avantsala de l'edifici, introduint, per tant, l'edifici dins la natura. Aquest primer gest, sumat a la decisió, a hores d'ara ja indiscutible, de que l'escola disposi de pati central, produeix un doble efecte de relació amb l'entorn més natural tan aconsellat per la pedagogia moderna. Per un costat, com hem dit, situa l'edifici dins la natura i per altra, introdueix la natura dins l'edifici.

Forteza uneix les aules dues a dues, ocupant dues façanes perpendiculars entre elles, l'aresta entre aquestes dues façanes apunta al nord pur, per tant, Forteza aconsegueix que les quatre aules tinguin una bona il·luminació amb el nord com a orientació dominant. De manera coherent l'accés es realitza, després d'atravesar el bosc de pins, a través de la façana sud est, en conseqüència, el porxo de sortida al camp de jocs es situa en la façana sud oest.

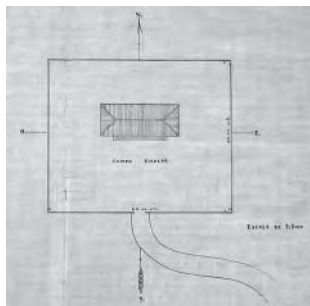
Forteza ha aconseguit assimetritzar l'edifici de manera raonada. Forteza ha trencat l'eix de simetria. Aquell eix de circulació que fins ara atravesava l'escola en línia recta i marcava la pauta d'ordenació simètrica, a Vilafranca es trenca dibuixant una perpendicular a partir del centre del pati. Serveis i accessos ocupen l'angle sud i les aules ocupen l'angle nord.

L'escola es construeix entre 1928 i 1929. Segons ens anota Miquel Fullana, un dels contractistes és Joan Ferrer Ginard, d'Artà. En les obres hi intervé, almenys, un altre contractista, ja que, segons consta en el llibre d'actes de les sessió de la Comissió Permanent de l'Ajuntament de Vilafranca de dia 6 de juny de 1929, s'abonen 16.964'90 pessetes al contractista Jaume Jaume Mestre, per les obres dutes a terme entre el 13 de març i l'1 de juny de 1929. El pressupost d'execució material de l'obra ascendeix a 64.260'74 pessetes.⁴⁵²

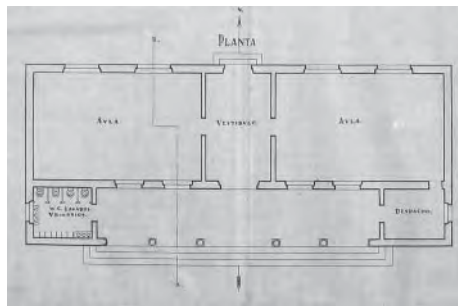
L'escola s'inaugura el 16 de setembre de 1930, llavors el batle de Vilafranca és Antoni Gayà Rosselló.

⁴⁵¹ Avui carrer de Joan Miró i Avinguda de les Escoles.

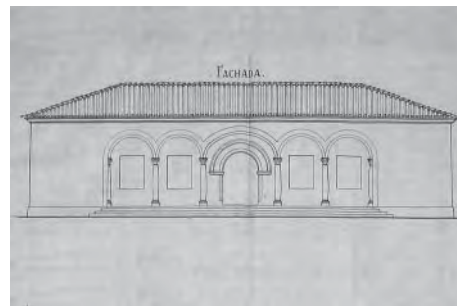
⁴⁵² Segons pressupost elaborat per Guillem Forteza. D'altra banda, un cop sumats els accidents del treball i retir obrer (2%) i els honoraris de projecte i direcció (6'5%), el pressupost final de contrata arriba fins a 69.722'90 pessetes. ASAL.

353. Guillem Forteza. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa. 13 de març de 1928. Planta emplaçament. ASAL

354. Guillem Forteza. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa. 13 de març de 1928. Planta. ASAL

355. Guillem Forteza. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa. 13 de març de 1928. Façana principal. ASAL

Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa. Mallorca

13 març 1928

Les primeres notícies que hi ha sobre institucions escolars a Valldemossa són de 1591, quan el prevere Rafel Canals s'ofereix per donar classes als nins del poble. Aquell mateix temps, el rector Martí Calders a la seva mort, el 1606, instaura un llegat per al poble en el qual estableix la quantitat anual de 52 lliures destinades al pagament d'un mestre. Gràcies a aquest llegat, Tomàs Bennàsser, prevere i beneficiat de la parròquia, el 1721 és l'encarregat d'ensenyar gramàtica i doctrina cristiana als al·lots. Per altra banda, les nines aprenen a cosir i altres labors casolanes sota la tutela de Francesca Crespi. Durant la primera meitat del segle XIX, l'ensenyament segueix en mans del clero. És l'any 1872 quan el mestre Joan Riutort ocupa la vacant que deixa el prevere Antoni Colom. Riutort desenvolupa la seva tasca en un edifici propietat de l'Ajuntament i situat a la plaça de la Cartoixa, fins que el 1886 el mal estat del recinte i la conseqüent venda en provoca el trasllat. Un altre establiment d'aquestes característiques és el de l'ermita de la Santíssima Trinitat, a càrrec de l'ermità solleric Basili Marquès. A principis del segle XX, l'any 1903, a Valldemossa hi ha tres aules: una d'elemental completa per a nins, una de nines i una de pàrvuls; al 1913 existeix també una escola parroquial.⁴⁵³

Aquesta situació no ens és gens estranya, és l'habitual, l'educació majoritàriament en mans de l'església i ocupant sempre edificis ja existents, que no només no reuneixen les condicions de salubritat desitjables sinó que en molts casos són construccions en desús que amenacen ruïna. A causa de la precarietat d'aquesta situació, l'Ajuntament, l'any 1914, sol·licita a l'Arquitecte Provincial la realització del projecte d'una escola. Aquest primer projecte, desenvolupat per Guillem Reynés⁴⁵⁴, romandrà oblidat fins al 1925, quan, els propietaris de la possessió de Son Gual ofereixen un solar a l'Ajuntament amb la finalitat de construir-hi una escola. El solar està situat a la part alta del poble, al peu de la falda que s'enfila fins al Ses Fontanelles. És una parcel·la amb una forta pendent, ubicada dins un pinar i orientada al migdia.

El projecte definitiu de l'escola de Valldemossa encara trigarà tres anys en fer-se realitat, serà l'any 1928. "Quan era batle de Valldemossa el Sr. Antoni Llorens, es fa el projecte de l'escola de Valldemossa,

⁴⁵³ "Valldemossa", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.18. p.21.

⁴⁵⁴ Guillem Reynés Font és l'Arquitecte Provincial de les Balears entre el 1911 i el 1918, càrrec que compagina amb el d'Arquitecte Diocesà (1910-1918).

356. Guillem Forteza. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa. 13 de març de 1928. Secció transversal. ASAL

357. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa

358. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa als anys setanta. AIBISEC

segons la idea de l'arquitecte Forteza i de l'enginyer Eduard Nouvilles⁴⁵⁵.⁴⁵⁶ És una escola de dues aules, una per a nins i una per a nines.⁴⁵⁷ Aleshores ja han passat gairebé dos anys des del projecte de les escoles model. En aquell temps Forteza ja ha projectat diverses escoles de dues seccions i ja se'n ha adonat de l'error que era capicuar les dues aules, tal i com proposava en el model de dues seccions. Forteza, en el cas de Valldemossa, recupera els últims projectes que ha fet de dues seccions i encara els millora lleugerament. En aquest cas no capicua les aules, sinó que les col·loca una al costat de l'altra, amb la mateixa orientació nord⁴⁵⁸, separades per un vestíbul d'accés i amb la façana sud ocupada per un porxo longitudinal delimitat en els seus extrems per dues peces de serveis, unes cambres higièniques i un despatx. La disposició és molt similar a la que havia seguit un any abans en el projecte del pavelló de pàrvuls de Sa Pobla. En el cas de Sa Pobla el porxo d'accés remarcava el seu eix central mitjançant un cos més avançat, tal i com passava també en la seva façana posterior. Ara aquests elements desapareixen, la planta és més neta, més senzilla, prescindint d'elements decoratius, per tant, més econòmica.

Les aules presenten algunes variacions respecte als projectes anteriors. Les aules són, com sempre, de dimensions rectangulars, presenten les seves cares llargues orientades a nord i a sud respectivament. En aquest cas la façana nord, tal i com és pedagògicament aconsellable, és la que il·lumina l'aula, però així com la majoria de les aules que hem vist fins ara presentaven tres obertures, en aquest cas només n'hi ha dues. D'altra banda, en la façana sud de l'aula, mirant dins la porxada d'accés, les aules disposen de dues obertures més, de menor tamany que les de la façana nord. L'accés a les aules en aquest cas es realitza pel centre d'un dels seus costats curts, seguint l'eix longitudinal de l'aula, quan el que veia sient comú fins ara era accedir a través d'un costat llarg. Així mateix desapareix la finestra que estaven acostumats a veure en l'altre costat curt que dona a façana. Aquesta disposició mostra la perfecta simetria de les dues aules, que també seran simètriques en la disposició del mobiliari, això presenta un inconvenient: una de les dues aules tindrà la llum procedent de l'esquerra de l'alumnat, tal i com és recomanable, però l'altra rebrà la llum des del costat dret

⁴⁵⁵ Un enginyer industrial que resideix habitualment a Valldemossa.

⁴⁵⁶ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.33. La cita continua diu: "Els dibuixos són fets meus. Hi havia dues aules, una de nins i una de nines." Miquel Fullana, aleshores delineant de Guillem Forteza reclama l'autoria d'aquest edifici. Aquesta situació l'he trobada repetides vegades mentre analitzava documentació procedent de l'arxiu de Miquel Fullana. Entre les seves notes, escrites els últims anys de la seva vida mentre posava ordre al seu arxiu, Fullana no es cansa de repetir que determinats projectes són fruit del seu treball. De manera especialment insistent els projectes de l'escola de Montuiri i un detall de l'escola Jaume I de Palma.

⁴⁵⁷ Recordem que la coeducació no serà una tònica fins els anys de la II República. MARTORELL GELABERT, Carme. *Op.cit.*

⁴⁵⁸ Tal i com succeeix en els projectes de Búger i Artà.

359. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa. Colònia escolar als anys trenta. AAM

360. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa. Estat actual

361. Escola Graduada de dues seccions a Valldemossa. Estat actual

dels estudiants, això farà que ells mateixos es facin ombra a l'hora d'escriure.

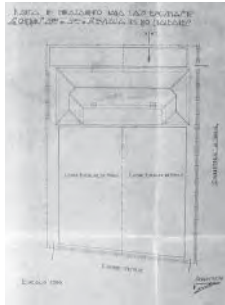
L'escola de Valldemossa, és de planta regular, de traçat simètric i de volumetria compacta. Els seus escasos elements decoratius són alhora constructius. Estilísticament respon a les bases del regionalisme i segueix, en aquest sentit, la trajectòria marcada pels projectes anteriors. L'escola se'ns presenta com un paral·lelepípede de planta rectangular, rematat per una coberta a quatre aigües, amb caraner central, que descansa sobre una cornisa perimetral de marès. En la façana principal, orientada perfectament al migdia, destaca la porxada d'accés, projectada a imatge de la porxada de l'oratori de Castellitx d'Algaida.⁴⁵⁹ La de Valldemossa està formada per cinc arcs, els quatre laterals són arcs de mig punt, el central, més ample, és un arc carpanell o d'ansa de paner. Tots cinc tenen la mateixa alçada i es recolzen sobre columnes lleugerament panxudes, de base àtica i capitell jònic. Les dues dels extrems són semicolumnes i estan embegudes en el mur. Els arcs tenen l'intradós de secció semicircular i l'extradós rectangular. Tot el conjunt és de marès. A continuació, en la façana reculada al darrera de l'arcada, destaca el portal que dona accés al vestíbul. Situat sobre l'eix de simetria el portal d'accés és de mig punt, amb els brancals de peces de marès rectangulars encaixelades amb el mur contigu, i amb les dovelles formant una faixa molt ampla, decorada amb una doble sanefa perimetral, interior i exterior, amb motius de creueria. La resta de finestres de les aules es deixen emmarcades perimetralment amb peces de marès.

El mestre de picapedrers és en Sebastià Ripoll, àlies Manitos.⁴⁶⁰ Com ve sent una tònica el nivell de l'interior de l'edifici s'aixeca respecte el terreny natural, evitant les humitats. Tots els murs de l'escola són de pedra, que es deixa vista per la seva cara exterior, amb la finalitat de minimitzar costos. L'estructura horitzontal és d'encavallades de fusta que cobreixen tot l'ample de l'edifici, per la seva cara inferior són protegides amb un fals sostre de canyissada. La coberta, com ja hem dit, és de teula àrab i a quatre aigües amb caraner central. I la pavimentació és a base de peces de rajola hidràulica.

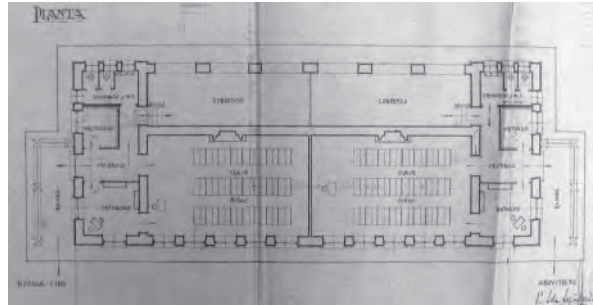
Ben prest aquesta escola es quedarà petita. Durant el temps de la República es faran esforços per a

⁴⁵⁹ "...record que el portal d'entrada, des de la galeria, es va voler que fos una còpia del portal de l'antic oratori de Castellitx, del terme d'Algaida". FULLANA LLOMPART, Miquel. "Records d'una col·laboració", a: OLIVER JAUME, Jaume; SEGUÍ AZNAR, Miquel. *Guillem Forteza, arquitecte escolar*. Editat per la Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear. Palma de Mallorca. 1993. p.32. L'enorme coneixement que Guillem Forteza té de l'arquitectura tradicional mallorquina fa que siguin molt comuns les referències a altres edificis dins la seva arquitectura. Per exemple en una casa que Forteza construeix a Montuiri les portes d'accés es feren agafant de model les que aleshores hi havia a la Portella de la murada de Palma. MAYOL AMENGUAL, Jaume. "Ca's Metge Ferrando. Una casa de Guillem Forteza, 1925" *Cit. O*, en un altre cas, tal i com ens apunta Josep Sureda, "las ventanas del Convento de las Salesas que construyó, derivan de las de la casa del Marqués del Palmer." SUREDA BLANES, Josep. "Guillermo Forteza" *Op.cit.* p.11.

⁴⁶⁰ Segons nota de Miquel Fullana. AMF.

362. Escola de Santa Gertrudis. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. Planta emplaçament. ASAL

363. Escola de Santa Gertrudis. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 10 de juliol de 1928. Planta. ASAL

364. Escola de Santa Gertrudis. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 10 de juliol de 1928. Façana lateral. ASAL

ampliar-la. Al 1935 Guillem Forteza en realitzarà el corresponent projecte que, com veurem més endavant, mai s'arribarà a construir.

Escola de Santa Gertrudis (Santa Eulàlia del Riu). Eivissa.⁴⁶¹

10 juliol 1928

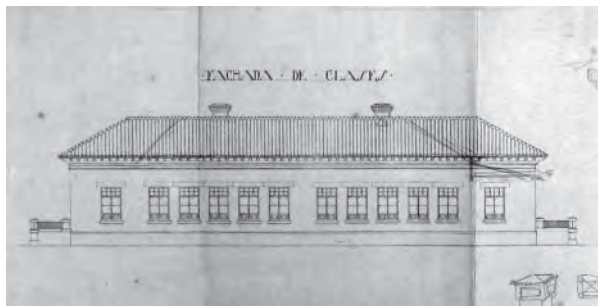
Ja hem explicat com el panorama educatiu de les pitiüses presenta un cert retràs respecte la major de les Illes. Tot i així també hi podem veure, durant la dècada dels anys vint, certs signes de renovació, gràcies sobretot als esforços de mestres com Joaquim Gadea, Antoni Albert o Lluís Andreu. El més activista és, sens dubte, Joaquim Gadea Fernández (1897-1995). "D'origen alacantí, acaba els estudis de magisteri a l'Escola Normal de Barcelona (1916) i poc després arriba com a mestre a Sant Carles de Peralta, on du a terme una tasca pedagògica i social extraordinària (1919-1928). El 1925 acull a la visita del pedagog mallorquí Joan Capó, amb el qual promou un patronat escolar amb la finalitat d'eradicar l'analfabetisme d'Eivissa i Formentera."⁴⁶² Uns anys després passarà a fer de mestre a la ciutat d'Eivissa. Amb l'ajuda de l'Inspector Joan Capó, s'encarreguen de subratllar els alts percentatges d'analfabetisme, la manca de places escolars, les ínfimes condicions dels locals i l'escàs interès que mostra la societat envers l'educació. Capó, el 1925, es reuneix amb la Junta de Primera Ensenyança per exposar un projecte d'erradicació de l'analfabetisme del camp eivissenc, que en aquells instants arriba al 90%. Es constitueix un patronat escolar que proposa construir 48 escoles en dos anys. L'any següent, els resultats presentats a la Magna Assemblea del 10 de juny, estipulen que a Eivissa fan falta: quatre seccions per a cada sexe a Vila, una de nines a Santa Agnès, Sant Mateu, Sant Rafel, Sant Agustí, Sant Francesc, Sant Jordi, Sant Llorenç, Sant Miquel, Sant Vicens, Sant Carles, Santa Gertrudis i una per cada sexe a Jesús. En total, setze seccions de nines i cinc de nins. A Formentera es necessita una secció de nines al Pilar i una per a cada sexe a Sant Ferran.⁴⁶³

A Santa Gertrudis, concretament, al 1917 es crea l'Escola Nacional de Nins que s'instal·la a una casa llogada, ca n'Escandell. No és fins al 1926 quan comença a funcionar l'Escola Nacional de Nines, acomodada dins l'antiga fusteria de Can Pep Roig. L'any següent s'inicien els tràmits per a construir un nou edifici destinat a escola de dues seccions, una per cada sexe, enlloc d'una sola secció per a nines, tal i com estipulaven els

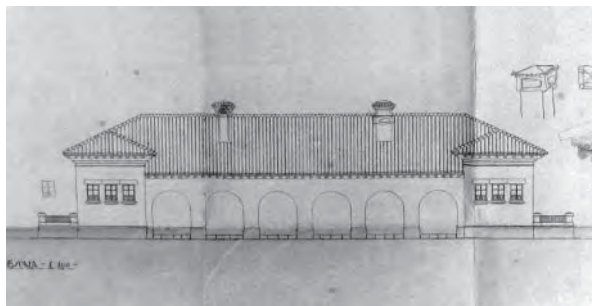
⁴⁶¹ De l'arquitecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri.

⁴⁶² MARÍ, Isidor. *Op.cit.* p.31.

⁴⁶³ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera. Cit.* pp.230-259.

365. Escola de Santa Gertrudis. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 10 de juliol de 1928. Façana posterior. ASAL

366. Escola de Santa Gertrudis. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 10 de juliol de 1928. Façana principal. ASAL

estudis presentats per Joan Capó i Guillem Forteza al 1926.

A l'escola de Santa Gertrudis la intervenció de Forteza es limita a la direcció de les obres ja que el projecte es redactat des de Madrid per un arquitecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri.

Santa Gertrudis aleshores és un petit nucli de població pertinent al municipi de Santa Eulàlia del Riu. El projecte s'aixeca en un solar d'uns 1.700 metres quadrats, adquirit per l'Ajuntament l'any 1927, situat al costat de la carretera que uneix Sant Miquel i Sant Carles. El solar limita al nord amb camps de cultiu, al sud amb un camí veïnal, a l'est amb l'esmentada carretera i a l'oest amb una casa de camp. L'escola, de proporcions allargades, es disposa a l'extrem nord de la parcel·la, ocupant gairebé tota la seva amplada, alliberant així un gran espai de jocs orientat cap al migdia.

La de Santa Gertrudis és una escola de dues seccions. Ja hem vist en repèdides ocasions com el model de dues seccions que havia presentat Guillem Forteza a la Magna Assamblea de 1926 tenia alguns problemes d'orientació. Problemes que el nostre arquitecte ja s'ha encarregat de solucionar en projectes posteriors com el de Búger o el de Valldemossa. Aquests errors ja no els tenien originalment els *Planos-modelo* projectats pel Ministeri l'any 1922.⁴⁶⁴ Tampoc no els tendrà la proposta de l'escola de Santa Gertrudis.

L'escola disposa de dues aules, una per a nins i l'altre per a nines. Amb accessos, serveis, aules i, fins i tot, camp de jocs completament independents. La seva organització és totalment simètrica. El projecte disposa les dues aules unides per un dels seus costats curts, amb les façanes orientades nord-sud i amb els dos nuclis de serveis, un a cada extrem, ocupant els testers. Cadascuna de les aules disposa de cinc finestres de 1'30x2'00 metres obertes a la façana nord. En canvi la façana sud és absolutament cega i s'hi adosa, en tota la seva longitud una porxada, evitant l'entrada de sol per complet. Els serveis, que ocupen tota l'amplada de l'edifici consten d'un vestíbul d'entrada, uns vestidors, uns lavabos i un despatx, directament comunicat amb l'aula.

El projecte presenta alguns elements estranys, aliens als edificis illencs que demostren un cert desconeixement de la tradició arquitectònica balear i de les necessitats constructives imposades pel clima per part dels arquitectes de l'Oficina Tècnica del Ministeri. Podem mostrar-ne alguns. En primer lloc sorprèn la ja comentada radicalitat en la disposició de les obertures: obert a nord i completament tancat a sud i, a més, amb una porxada que evita per complet l'entrada de sol. Forteza, més coneixedor d'aquestes necessitats, en els casos que ja hem vist, orienta les aules a nord, però permet també l'entrada dels rajos de llum a

⁴⁶⁴ MINISTERIO DE INSTRUCCIÓN PÚBLICA Y BELLAS ARTES, *Construcción de Edificios Escuelas. Planos-Modelo*. Real Decreto de 17 de diciembre de 1922. Oficina de Publicaciones (Antonio Flórez). Madrid. 1924.

367. Escola de Santa Gertrudis. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 10 de juliol de 1928. Secció transversal. ASAL

368. Escola de Santa Gertrudis. ASAL

369. Escola de Santa Gertrudis. ASAL

través de petites obertures la façana sud, habitualment protegida per una porxada. Ens és aliena també l'exagerada inclinació de les cobertes, més pròpia de les províncies del nord, més plujoses. Ens sorprèn també la presència d'una xemeneia en cadascuna de les aules. Davant l'escassetat pressupostària d'aquests edificis i amb la benevolença del nostre clima, la xemeneia es pot considerar un element totalment prescindible. Ens són estranyes també les proporcions que pren l'edifici. Pot semblar una qüestió més tangent, però no ho és. Forteza estudia i comprèn molt bé les elegants proporcions de l'arquitectura tradicional mallorquina, la relació entre massís i buit, les dimensions de les finestres, els gruixos dels diferents elements constructius, de les cornises, de les llindes, etc. El projecte de l'escola de Santa Gertrudis ens resulta estrany.

El fet de que el projecte estés redactat desde l'Oficina Tècnica de Ministeri provoca, a més, alguns problemes en la seva execució. La tradició constructiva balear els és desconeguda. Això, a més de donar peu a un edifici estílicament aliè a la nostra tradició, genera algunes desavinences constructives. Forteza ha de resoldre aquests problemes que sorgeixen durant el procés de l'obra.

En primer lloc, durant els treballs inicials de replanteig de l'escola, Forteza comprova que l'arquitecte que ha redactat el projecte desconeixia les dimensions exactes del solar, ja que l'amplada de la parcel·la resulta ser insuficient pel tamany de l'edifici. Arran d'aquest error, Forteza sol·licita a l'Ajuntament que adquireixi una trinxa de 2x20 metres de la parcel·la veïna. Això no agrada gens a la propietat que es resisteix fins al punt que la falta d'enteniment provoca l'expropiació forçosa del terreny. Per una altra banda, el projecte planteja la construcció d'una cisterna, però el cas és que dins la parcel·la ja n'existeix una que el redactor del projecte, evidentment, desconeixia, prèviament construïda per l'Ajuntament, això obliga a l'arquitecte Forteza a realitzar més modificacions. En un altre nivell, Forteza, tot i haver duit els oficials de primera de l'illa de Mallorca, es queixa de la manca de professionalitat dels obrers locals i de l'escassetat dels mitjans de transport, adduint que això provoca augments de preu de l'obra. Per aquest altre motiu, Forteza es veu obligat a simplificar algunes solucions constructives: modifica pendents i alçades de les cobertes evitant encontres difícils, substitueix un aler de taulons de fusta per un de mènsules de formigó armat i cornisa del mateix material. Altres modificacions les fa per motius higiènics, substitueix, per exemple, l'entarimat de fusta que es proposava des del Ministeri, per un paviment de rajola hidràulica.⁴⁶⁵ Tots aquests canvis a Forteza li venen com anell al dit, els augments de preu són l'excusa perfecta per a adoptar solucions més pròpies de les nostres Illes, que seran més econòmiques i, al cap i a la fi, més correctes.

⁴⁶⁵ Tots aquests detalls són trets d'un document manuscrit, redactat per Guillem Forteza durant l'any 1932 i que porta per títol "Inspecció a las obras de la Escuela de Sta Gertrudis. Notas Aclaratorias. Memoria Explicativa." ASAL.

370. Escola de Santa Gertrudis. ASAL

371. Escola de Santa Gertrudis. ASAL

372. Escola de Santa Gertrudis. ASAL

L'esmentat procediment d'expropiació d'una part de la parcel·la veïna retrassa la data d'acabament de les obres que, a finals de l'any 1932, es troben a punt de finalitzar. Llavors, el dia 26 de novembre⁴⁶⁶, es reuneixen a l'obra el batlle, Josep Tur, els veïns, Francesc Roig i Vicens Tur, l'arquitecte Guillem Forteza, l'arquitecte Inspector designat per l'Oficina Tècnica del Ministeri, José Domenech i el mestre nacional de Santa Gertrudis, Antoni Lull, a fi de puntualitzar certs defectes de construcció i algunes omisions de les obres de l'escola. El batlle es queixa dels defectes que presenta el pou d'aigua, el sòcol de l'edifici i la col·locació d'algunes teules. Els veïns troben a faltar la instal·lació d'un parallamps i la col·locació d'una porta a la tanca perimetral, a més apunten alguns defectes d'acabats com ara les fisures que presenten els falsos sostres. S'acorden les diferents solucions constructives. A més, l'arquitecte Forteza, coneixedor de l'estat pressupostari de l'obra planteja la possibilitat, no contemplada en el projecte, de col·locar persianes a totes les finestres de l'escola, proposta que és rebuda amb gratitud per part de la municipalitat.

Aquestes greus deficiències de construcció retrassen molt la finalització de les obres. L'escola, amb un pressupost aproximat de 55.000 pessetes, s'inaugura, finalment, l'any 1934.⁴⁶⁷

Escola Graduada de Nins a Binissalem. Mallorca

15 novembre 1928

El primer mestre de gramàtica que trobam documentat a Binissalem és del segle XVI. Ens referim a D. Juan Roig que l'any 1581 dona classes per tres lliures l'any. És durant el segle XIX quan s'intensifica l'activitat pedagògica. El 1830 es crea una escola de llatinitat per a aspirants al sacerdoci. El 1850, les germanes de la Caritat s'instal·len a la casa coneguda com Ca'n Maiol, on més endavant, fundaran un col·legi. El 1905 s'instal·len a Binissalem els germans de la Salle i obren un col·legi que es manté fins a la Segona República. L'any següent, el 1906, es funda el convent de les religioses Trinitàries, també dedicades a l'ensenyament.⁴⁶⁸ Per altra banda, sabem que l'any 1865 Binissalem ja compta amb una escola nacional de nins, la del carrer de l'Escola, ja que en aquell any s'hi realitzen obres de reforma tal i com resa el cartell de l'escola.⁴⁶⁹ En canvi

⁴⁶⁶ Segons informe mecanografiat signat a Santa Gertrudis el 26 de novembre de 1932. ASAL.

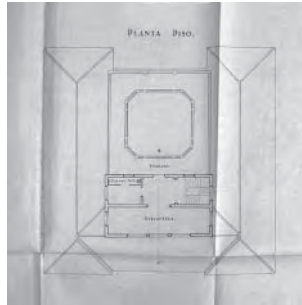
⁴⁶⁷ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. p.243.

⁴⁶⁸ "Binissalem", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.2. p.148.

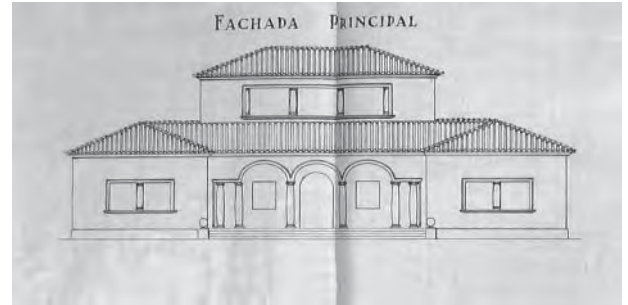
⁴⁶⁹ Tal i com ens indica Guillem Martí Coll, si aquell any es porten a terme obres de reforma això ens indica que l'escola nacional de nins ja existia molts anys abans. Les obres les realitza el picapedrer Gaspar Vallés.

373. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 15 de novembre de 1928. Planta baixa. ASAL

374. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 15 de novembre de 1928. Planta primera. ASAL

375. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 15 de novembre de 1928. Façana principal. ASAL

les primeres notícies que tenim de l'escola nacional de nines són de l'any 1907, quan l'educació femenina s'imparteix a la casa de Don Bartomeu Barceló del carrer Bonaire. Durant el segle XIX i principis del XX també hi ha, a Binissalem, nombroses cases particulars on els personatges més lletrats i cultes imparteixen les seves classes.⁴⁷⁰

El primer intent de construcció d'una escola de nova planta a Binissalem el trobam a mitjans del segle XIX, quan l'any 1856 s'intenta construir una escola en el solar de la Plaça de l'Església, contigu a la sagristia. Aquest primer intent no prospera, tal i com succeeix en d'altres pobles.⁴⁷¹ Tot i així la seva promptitud és molt indicativa i ja ens mostra l'interés del consistori binissalemer envers el nou edifici.

El dia 12 de març de 1923 l'Ajuntament acorda la creació d'una escola graduada en la forma que havia estat proposada per la Junta Municipal d'Ensenyança el 24 d'octubre de 1921. Es pensa inicialment en la renovació de la ja esmentada escola de nins del carrer de l'Escola.⁴⁷² Però, com en la majoria dels casos, no és fins a finals de la dècada dels anys vint quan la proposta de construcció d'una nova escola acaba fructificant. L'any 1926 es compra la finca anomenada de Ca'n Guilardo, en el carrer de Rech, propietat de D. Salvador Beltran Gralla, per a construir-hi l'escola graduada. El preu del solar és de 7.000 pessetes. En aquells instants Guillem Forteza ja gaudeix d'una bona relació amb en Ramon Morey, de l'Ajuntament, i de ben segur amb el seu batlle, Miquel Mir.⁴⁷³ Fruit d'aquesta relació se li encarrega el projecte del nou edifici. Durant l'any 1928 Forteza desenvolupa el projecte de la nova escola graduada per a nins a Binissalem.

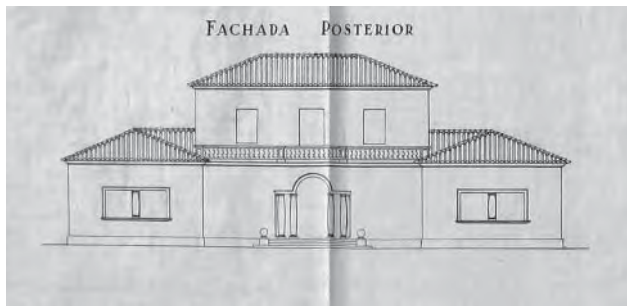
La Graduada de Binissalem suposa la materialització d'una altra escola model. En aquest cas és un edifici resolt amb enorme simplicitat, de manera gairebé esquemàtica. L'escola s'organitza al voltant d'un pati.

⁴⁷⁰ Podem citar per exemple: "1877: Francisco Fernández Valcárcel, sargento retirado, daba clases particulares en la calle Alaró. [...] 1890: D Juana Ana Bennásar Palou era maestra pública y su cuñado don Miguel Binimelis Pons, más conocido por Tófol, era maestro privado y tenía la escuela en la calle de María. [...] 1891: D. Pedro Barceló Capó, de Palma, era maestro en Binissalem y tenía la escuela en la calle Portella nº1. [...] 1893: D. Sebastián Moyá Pons era maestro y tenía la escuela en la calle Selva nº63." MARTÍ COLL, Guillermo. "Enseñanza". *Binissalem, su historia y su entorno*. Edicions Cort. Palma de Mallorca, 1978. p.151.

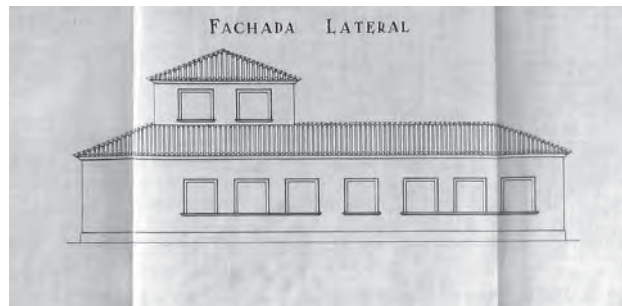
⁴⁷¹ Més endavant veurem com, per exemple, en el cas emblemàtic de Montuiri, hi ha dos projectes d'aquesta mateixa època, un d'ells de Pere d'Alcàntara Penya, que tampoc no arriben a bon port.

⁴⁷² MARTÍ COLL, Guillermo. *Op.cit.* p.152.

⁴⁷³ Durant l'any 1926 Guillem Forteza du a terme el projecte de la Plaça Major de Binissalem on hi construeix un cadafal per a la banda de música del poble. Concretament trobam correspondència entre Ramon Morey i Guillem Forteza datada de 12 i 20 de juny, recordem que això és pocs dies després de la Magna Assamblea de batlles mallorquins duita a terme en motiu del nou projecte de construccions escolars a les Illes. ACFS. Respecte aquest projecte del cadafal existeix una nota d'en Miquel Fullana on es pot llegir: "1928: Projecte de Cadafal a la Plaça de Binissalem per a la Banda de Música. Encàrrec directament del batlle. No tenc còpia del dibuix que vaig fer però record que a les pilastres de la balustrada hi vaig der esculpir unes copinyes. El va signar l'arquitecte Forteza." AMF.

376. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 15 de novembre de 1928. Façana posterior. ASAL

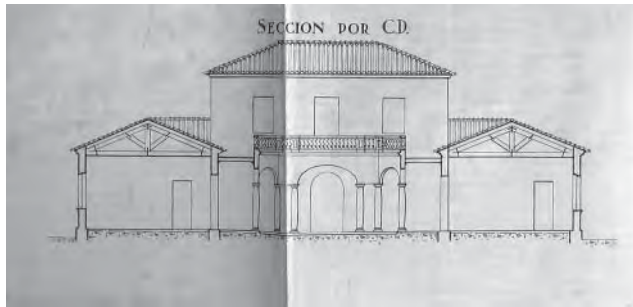

377. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 15 de novembre de 1928. Façana lateral. ASAL

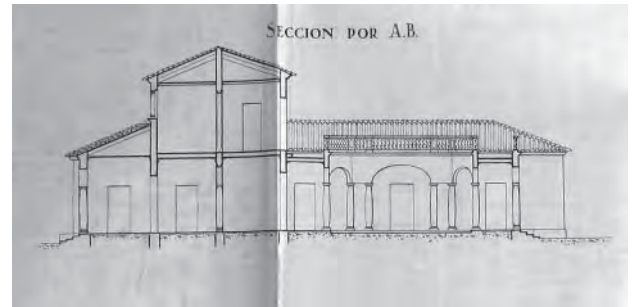
És de geometria regular, de volumetria compacte, amb coberta de teula àrab, de façanes planes i senzilles, amb múltiples recursos constructius provinents de la tradició mallorquina. És un exemple prototípic de l'arquitectura regionalista de Guillem Forteza.

És una escola de quatre seccions. Forteza projecta quatre aules unides pel seu costat curt dues a dues i compactades en dues barres paral·leles col·locades en direcció nord-sud. S'accedeix a l'edifici per un volum central, de planta baixa i un pis, que uneix els dos cossos d'aules. L'eix de simetria i l'eix de circulació marcat per la direcció de l'accés són coincidents. És un eix que atravesa física i visualment tot l'edifici. Abans d'accedir-hi, l'escola ja ens mostra la seva disposició simètrica. A esquerra i dreta apareixen els testers dels volums de les aules, ocupats en aquest cas per diferents despatxos i sales de professors, amb dues finestres cadascun. El cos d'ingrés, com és habitual, destaca sobre els altres, en aquest cas per una qüestió d'alçada. El cos central té dues plantes. La planta baixa es manifesta en façana mitjançant la ja característica porxada, a la que s'hi arriba després de pujar una escalinata de quatre graons que separa l'edifici del terra. La porxada està formada, en aquest cas, per sis columnes, les quatre centrals, més separades, sostenen tres arcs de mig punt, les dels extrems sostenen dues llindes horitzontals. Sobre aquest cos central, retrassada tant com la profunditat de la porxada, Forteza hi aixeca un cos en planta primera que conté la biblioteca. Aquesta biblioteca té una enorme obertura. Ens hi hem de detenir un instant. No és una obertura qualsevol. És, per primer cop, una finestra horitzontal, molt horitzontal. L'adjectivació és tendenciosa, ja que realment aquesta obertura està partida en tres per dos suports intermitjos, però el seu perímetre ve definit per una motllura que uneix els tres buits en un sol element. El resultat visual és, clarament, la de la finestra horitzontal. Recordem que ja estem al mes de novembre de 1928. Com comprovarem més endavant, aquest és l'any en que Le Corbusier inicia la seva campanya propagandística per l'estat espanyol, és l'any en què Sert contacta amb el suís, és l'any en què es comença a parlar del GATCPAC, és l'any en què l'arquitectura moderna bull amb força dins les escoles d'arquitectura. D'altra banda, no podem deixar d'apuntar que aquell mateix any 1928 Guillem Forteza construeix l'edifici del sanatori de Caubet. Per aquest projecte redacta una memòria on hi diu: "hay que olvidarse de todos los estilos arquitectónicos y atender a la creación de uno nuevo, que pudiéramos llamar estilo sanitario [...] Predominio de la línea horizontal, amplitud de huecos, sobriedad extremada en los detalles, y un ambiente de tranquilidad, de alegría, de luz y de bienestar en el conjunto. [...] un sabor de arquitectura mediterránea mallorquina."⁴⁷⁴ Tal vegada podria ser aquest el primer text modern redactat per un arquitecte

⁴⁷⁴ Memòria del preventori i sanatori per a tractament de nins pretuberculosos a Caubet, signada per Guillem Forteza.

378. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 15 de novembre de 1928. Secció transversal. ASAL

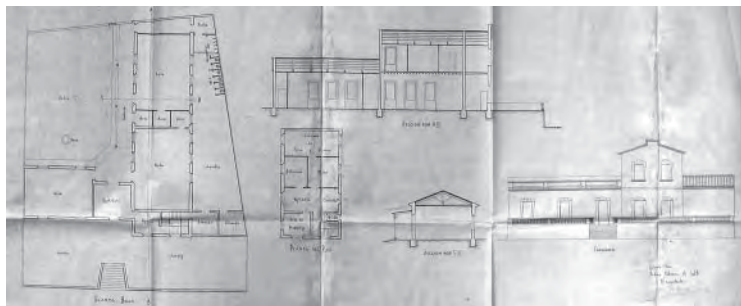
379. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 15 de novembre de 1928. Secció longitudinal. ASAL

mallorquí, i segurament la primera obra on es parla d'un nou estil, de línees horitzontals i de grans obertures.

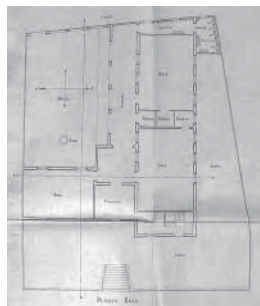
Tornem, però, a l'escola de Binissalem. Ens havíem aturat davant la simètrica façana d'accés. Un cop entrem a l'edifici, després de la porxada d'ingrés, ens trobam dins el vestíbul, a la nostra esquerra hi ha els lavabos, a la nostra dreta l'escala que condueix al primer pis i un petit arxiu, i al davant la vista se'ns obre cap al pati central. Sobre l'eix un sol objecte, la cisterna. El pati disposa d'un porxo perimetral que el recinta i que dóna accés a les quatre aules. El pati és de proporcions quadrades, però amb les seves cantonades aixamfranades, de manera que pren forma d'octògon irregular, amb quatre costats llargs i quatre costats curts. És una llicència formal que es permet Guillem Forteza. És una petita variació sobre un tema. La problemàtica del gir i posició de les columnes en les cantonades, és un tema clàssic dins la història de l'arquitectura. En tots aquests edificis escolars podem veure-hi reflexada la lluita personal de Forteza. En aquest cas el pati disposa de setze columnes, dues a cada vèrtex de l'octògon, que defineixen la façana interior del pati. Són les característiques columnes panxudes que hem anat trobant en molts altres projectes. Els costats llargs del pati es resolen amb arcs carpanells i els costats curts amb llindes planes. El remat del pati es fa amb una balustrada de marès en tot el seu voltant que, tal i com succeeix en el projecte de Manacor datat del mes de setembre de 1927⁴⁷⁵, serveix de barana a la terrassa que hi ha al seu damunt i a la que s'hi accedeix des de la planta superior. Cal fer notar que, així com en la façana principal totes les finestres venen definides per relleus que les enmarquen, en la façana interior del pati les obertures es retallen en el mur sense cap tipus d'element ornamental. Això més que a la voluntat pròpia de l'arquitecte, es déu, molt possiblement, als escassos recursos econòmics de que es disposa.

Les aules defineixen les façanes laterals. Ja hem dit que s'uneixen de dues en dues per un dels seus costats curts. Entre elles Forteza hi situa un guarda-roba servint a cada aula. Les aules segueixen la disposició que ve sent habitual. Tenen proporcions allargades, s'hi accedeix des d'un dels seus costats llargs, disposen de tres finestres sobre l'altre costat llarg i s'orienten a llevant i ponent. En aquest cas, les dues aules posteriors disposen, a més, de dues finestres obertes en la façana curta que dóna a nord. Aquestes disposicions simètriques de les aules, juntament amb les petites diferències entre unes i altres, suposen algunes dificultats en el seu ús. Em refereixo a la relació que guarden la ubicació de la pissarra, la posició de les finestres i disposició de l'alumnat. La distribució idònea és la que té la pissarra sobre un dels costats curts i aquest és totalment ceg, les finestres ben repartides sobre un dels costats llargs de l'aula i l'alumnat disposat mirant la

⁴⁷⁵ Em refereixo al seu estat finalment construït, ja que en el projecte es proposava cobrir el perímetre del pati amb una coberta inclinada de teula.

380. Josep Oleza. Primer projecte d'intervenció sobre l'edifici original de Guillem Reynés. Febrer de 1928. ASAL

381. Guillem Forteza. Local per a la Graduació de l'Escola Nacional de nins a Sant Joan. 19 de desembre de 1928. Planta baixa. ASAL

382. Escola Nacional de nins a Sant Joan. Planta primera. ASAL

pissarra i rebent la llum des del seu costat esquerra. Això, malgrat ser una qüestió molt bàsica, en aquesta escola només és possible en una de les quatre aules.

Aquest és el primer projecte d'escola de nins de Binissalem. Com veurem més endavant, durant l'any 1930 n'hi haurà un segon, també projectat per Guillem Forteza, que serà el que finalment es construirà.

Local per a la Graduació de l'Escola Nacional de nins a Sant Joan. Mallorca

19 desembre 1928

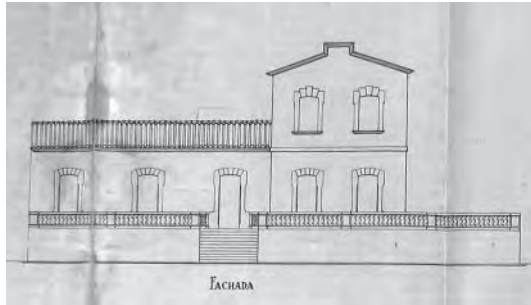
La primera referència que tenim de l'educació a Sant Joan és del 1813 quan l'Ajuntament acorda posar un mestre al Santuari de Nostra Senyora de Consolació, el qual havia de cobrar cent lliures del fons comú. El cas és que al 1815 encara no hi ha cap mestre, per la qual cosa el consistori en nomena el prevere Guillem Gaià i estipula que percebi 20 lliures anuals per fer escola a la Casa de la Vila. Posteriorment, al 1820, l'Ajuntament escull de mestre l'acòlit santjoaner Joan Company i tres anys després el diaca Francesc Gaià. El 1858, Jaume Mas Noguera és designat mestre de l'escola pública. El 1860 hi ha documentades una escola pública de nins i una altra de nines, amb quaranta-tres i trenta-quatre alumnes respectivament. Les monges de la Caritat tenen cura de l'ensenyança primària de les nines a partir de 1870⁴⁷⁶.

És l'any 1912 quan l'Ajuntament de Sant Joan decideix dur a terme la construcció d'un edifici escolar per a nins. Per a tal fi l'Ajuntament adquireix una parcel·la a Pere Josep Font Bauçà, que reb el nom de s'Era. Així el 1914 s'inaugura la primera escola unitària de Sant Joan. En aquells moments no és molt comú que, a Mallorca, es construïxin escoles de bell nou, com hem anat veient, durant les dues primeres dècades del segle XX, la majoria de pobles de l'Illa disposen, com a molt, de locals adaptats per a l'activitat educativa, però no d'edificis construïts expressament.

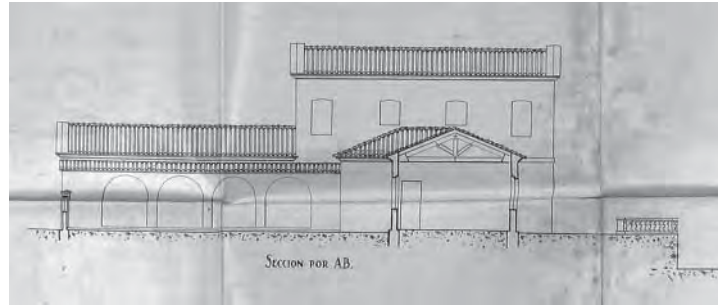
Del projecte se'n fa càrrec, l'aleshores arquitecte de Província, Guillem Reynés Font. Reynés elabora dos projectes, el primer per a una escola unitària de nins i el segon, datat d'entre 1910 i 1911, per a una escola graduada.⁴⁷⁷ Està documentada també l'autoria de Reynés en altres projectes escolars, com els de les localitats d'Alcúdia, Calonge, Lluçmajor, Sóller i Sineu. La de Sant Joan es compona de tres cossos. Els dos laterals constitueixen l'escola pròpiament dita, el de l'esquerra amb les aules per a les nines i el de la dreta

⁴⁷⁶ "Sant Joan", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.15. p.349.

⁴⁷⁷ GONZÁLEZ, Elvira; SEGUÍ, Miquel. *Guillem Reynés Font. Una trajectòria interrompuda. Catàleg de l'arxiu documental de Guillem Reynés Font*. Cit. Tom II. p.178.

383. Guillem Forteza. Local per a la Graduació de l'Escola Nacional de nins a Sant Joan. 19 de desembre de 1928. Façana principal. ASAL.

384. Guillem Forteza. Local per a la Graduació de l'Escola Nacional de nins a Sant Joan. 19 de desembre de 1928. Secció. ASAL.

per als nins, dues aules cap a cada costat a fi d'establir la corresponent graduació. El cos central es destina a biblioteca, museu i sala de treballs manuals. El pis superior es dedica a biblioteca pública. Les cases i habitacions per als mestres es projecten separades i amb entrada independent de l'escola.⁴⁷⁸

Una dècada més tard, l'any 1928, responent al pla de renovació pedagògica impulsat per Joan Capó, el consistori santjoaner encapçalat pel seu batlle Antoni Oliver Mas, decideix reformar i ampliar aquesta escola. Del primer projecte de reforma se'n encarrega l'arquitecte mallorquí Josep Oleza Frates, qui aleshores ja manté una certa relació amb el poble⁴⁷⁹. Aquest primer projecte data del mes de febrer de 1928.⁴⁸⁰ Uns mesos més tard l'Ajuntament decideix encarregar el projecte a l'Arquitecte Director de Construccions Escolars a les Balears, Guillem Forteza. Aquest recupera el projecte de d'Oleza i tan sols el modifica lleugerament.

L'escola ocupa un solar contingut entre dos carrers, ubicats en els seus límits est i oest respectivament. En primer lloc cal indicar que tota la parcel·la s'aixeca uns dos metres respecte la cota del carrer mitjançant un mur de contenció perimetral, rematat per una balustrada de marès. L'edifici s'assenta sobre aquest plataforma elevada. L'escola pren forma de L i s'orienta segons les direccions cardinals. L'escola s'enretira respecte les alineacions del carrer deixant una franja de jardí-terrasa entre el vial i l'edifici. La seva geometria forma un angle i allibera un pati en la seva façana posterior, orientat a sud i, per tant, ben assolat i on hi trobam l'habitual sistema. La L que traça l'edifici té una ala més llarga que l'altra, la que es col·loca en direcció est-oest. En aquesta ala Forteza hi col·loca dues aules i una tercera en l'altra ala. Així aconseguim dues aules amb la desitjada orientació nord i la tercera que mira a llevant. L'accés a l'escola es realitza a través d'una escala retallada en el terraplè. Aquesta escala es pretén sumptuosa, és d'un sol tram recte i la seva geometria es va estrenyent a mesura que guanya alçada. L'escala està centrada amb l'eix del vestíbul d'accés. L'ingrés a l'edifici es realitza per la seva façana de llevant, situant el vestíbul just a l'angle que forma l'edifici, així quan entram ens queda una aula a mà esquerra i dues a mà dreta. Seguint l'eix marcat per l'accés hi trobam una galeria aporxada que defineix la façana posterior de l'edifici i que protegeix les dues aules de les inclemències del sol. Al fons d'aquesta galeria, després de les dues aules, Forteza hi disposa el nucli de serveis, urinaris i lavabos. Connectada amb el vestíbul, avançant-se respecte la façana d'accés i situada sobre la cantonada de l'edifici hi trobam una escala de quatre trams que ens condueix a la planta superior. Aquesta planta tan sols

⁴⁷⁸ SEGUÍ, Miquel. "Guillem Reynés Font. Una trajectòria interrompuda." *Cit.* p.111.

⁴⁷⁹ La relació de Josep Oleza Frates amb el poble de Sant Joan no es limita a aquest projecte. En aquell temps Oleza també és l'arquitecte de l'església del poble que es comença a construir l'any 1927.

⁴⁸⁰ ASAL.

385. Local per a la Graduació de l'Escola Nacional de nins a Sant Joan

386. Local per a la Graduació de l'Escola Nacional de nins a Sant Joan

ocupa la meitat de l'ala llarga, la que està sobre l'eix est-oest. En aquesta planta Forteza hi situa un vestíbul, la sala de professors, una cuina i una aula de treballs manuals, que ocupa la meitat de la planta.

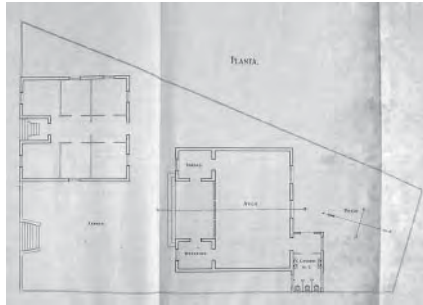
Les aules són molt similars a les que hem trobat fins ara en altres projectes escolars. Les seves dimensions, proporcions i formes són les que hem anat veient, l'accés també es realitza a través d'un dels seus costats llargs i també disposen de tres grans finestres obertes en la seva façana llarga orientada a nord⁴⁸¹. Una petita diferència és que aquestes tres finestres no estan centrades respecte l'aula sinó que es troben desplaçades cap a un dels seus extrems. Una altra diferència, més substancial és que aquestes aules disposen de altres dues finestres obertes en la seva façana sud i que comuniquen directament amb la galeria aporxada.

Respecte el projecte de Josep Oleza veiem que Guillem Forteza manté amb exactitud la distribució marcada pel primer. En planta baixa la disposició de les aules, l'accés, els serveis i l'escala és exactament la mateixa. Aquesta planta tan sols es diferencia per la geometria que segueix la galeria aporxada que, en el cas d'Oleza s'obria a 45 graus al davant del vestíbul i, d'altra banda, Forteza anul·la un cos format per dos magatzems que s'annexava a la façana principal i que hagués format una façana continua amb l'edifici veí. La geometria de la planta superior és exactament la mateixa, però l'espai que Forteza destina a l'aula de treballs manuals, en el cas del projecte d'Oleza el trobam compartimentat en tres estances diferents, una biblioteca, un museu i un gabinet de física i química.

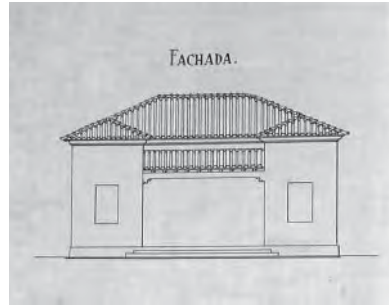
Pel que fa al tractament dels exteriors els dos projectes són molt similars, ja que segueixen la disposició d'obertures i l'estil de l'edifici original de 1914. En aquest cas, tot i la senzillesa i l'austeritat de la construcció, podem percebre alguns elements decoratius i d'altres constructius que no són habituals en l'arquitectura de Guillem Forteza. Em referesc per exemple al tractament que reb el remat superior del capcer de la façana que dóna al carrer d'accés, o a l'arc escarser que actua de llinda en totes les obertures, o a la col·locació dentada de les dovelles de les obertures del pis superior, o a la forma que prenen els brancals, en especial el del portal d'accés, més ampla en la part inferior, més estret en el tram central i tornant-se aixamplat en l'extrem superior i unint en corba els diferents canvis de secció. Tots ells són elements que no podem atribuir a Guillem Forteza, són figures que pertanyen a l'obra original, són detalls propis del modernisme marginal que practicaren alguns arquitectes i mestres d'obra mallorquins de principis de segle.⁴⁸²

⁴⁸¹ En aquest cas és excepció l'aula que està orientada a llevant, ja que aquesta només disposa de dues finestres en cadascuna de les seves façanes, això és degut a que la seva llargada és menor que la de les altres dues aules.

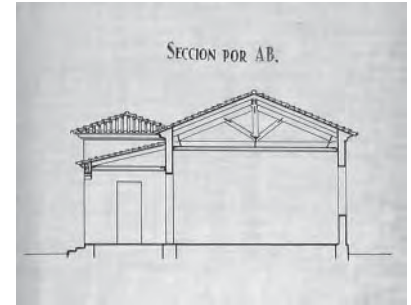
⁴⁸² SEGUÍ AZNAR, Miquel. *El Modernisme en les Illes Balears. Arquitectura i Decoració*. Cit.

387. Guillem Forteza. Escola de nines a Sant Joan. 19 de desembre de 1928. Planta. ASAL

388. Guillem Forteza. Escola de nines a Sant Joan. 19 de desembre de 1928. Façana principal. ASAL

389. Guillem Forteza. Escola de nines a Sant Joan. 19 de desembre de 1928. Secció. ASAL

Escola de nines a Sant Joan. Mallorca

19 desembre 1928

L'Ajuntament de Sant Joan, encapçalat per Antoni Oliver Mas, no només decideix solucionar l'educació dels nins del poble, sinó també la de les nines. El mateix dia 19 de desembre de l'any 1928 Guillem Forteza presenta els dos projectes d'escola de Sant Joan: una de nins i una de nines. El que crida l'atenció és que l'escola de nins sigui una reforma i la de nines sigui un edifici construït de bell nou. Sembla que, en aquest sentit i encara que sigui l'excepció, l'escola femenina en surti beneficiada. No així en el tamany, l'escola de nins disposa de tres seccions i una aula de treballs manuals, en canvi la de nines és una escola unitària.

L'escola de nines es situa en un solar trapezoidal de proporcions allargades en direcció nord-sud. La seva façana sud és la que li dona accés i és més ampla que la del fons de la parcel·la. Forteza hi proposa dues edificacions independents: una, recolzada sobre la façana d'accés, destinada a l'habitatge de la mestra; l'altra, situada més al fons, dedicada a l'escola pròpiament dita. Les dues construccions són d'una sola planta i tenen unes proporcions molt similars.

Forteza utilitza aquesta disposició a fi d'alliberar un excel·lent jardí amb assolellament directe. El fet de recular l'edifici escolar, tot sortint de l'alineació de carrer, dona peu a que el camp de jocs estigui situat a la cara sud de l'edificació. D'haver situat els dos volums alineats a carrer n'hagués resultat un pati completament en ombra.

L'habitatge de la mestra, ocupa una construcció de planta quadrada, dividida en tres crugies en el seu sentit llarg, la central és més estreta que les laterals i es destina a l'accés, que, de cara a façana, es retrassa varis metres deixant espai a l'escala que ha de salvar el desnivell existent entre el carrer i la parcel·la. A través de la façana posterior d'aquesta crugia central es comunica directament amb el jardí de jocs de l'escola. Cadascuna de les crugies laterals es divideix en tres estances diferents.

L'edifici escolar és, com hem dit, unitari. Consta, per tant, d'una sola aula de proporcions rectangulars situada transversalment al bell mig de la parcel·la. El cos ocupat per l'aula és més alt que la resta de construcció, manifestant-se com l'element fundador de l'edifici. La resta de cossos s'aneexen a ell. En la seva façana d'accés hi trobam adosats dos volums, un a cada lateral de la façana, ocupats per un guarda-roba i per un despatx. Entre ells dos es deixa un espai destinat a la porxada d'accés a l'aula, aquest porxo té la coberta a un nivell encara inferior i protegeix l'aula de l'assolellament. En un lateral de la façana nord s'hi adosa, de manera més discutible, un altre volum, destinat en aquest cas als lavabos. L'aula està totalment oberta al porxo i en la

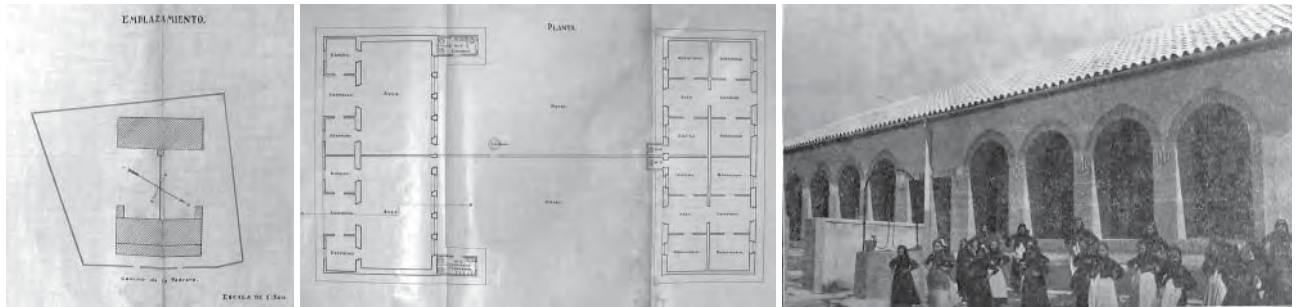
390. Escola de nines a Sant Joan, visita de l'inspector Joan Capó i altres autoritats

façana nord es disposen dues finestres que donen directament al pati posterior. La tercera obertura a la que estàvem acostumats fins ara és la que comunica l'aula amb els lavabos annexes. Desde l'aula també es pot accedir directament al guarda-roba i al despatx de la mestra.

L'escola es resol amb coberta inclinada de teula. Les pendents les donen, com ve sent comú, unes encavallades de fusta que es recolzen sobre els costats llargs de l'aula. Els cossos avançats disposen d'una coberta independent a quatre aigües, que genera un efecte estrany i uns encontres certament difícils. El cos aporxat, disposa la seva coberta, continguda entre els tres volums i amb un sol vessant cap al sud. Aquesta porxada que, com en molts altres casos, ens reb a l'hora d'accedir a l'escola, es planteja totalment oberta al jardí, sense soports, amb una jàssera recolzada sobre els dos volums laterals. Exteriorment l'escola presenta un aspecte sobri, auster, sense cap tipus d'element decoratiu. Desapareixen els relleus de brancals i llindes, desapareixen els arcs, les balaustrades innecessàries, els faixons i cantoneres, les columnes panxudes i els capitells jònics, etc. Això és així en el projecte, sobre els plànols.

Finalment l'escola presenta algunes diferències respecte el projecte. L'austeritat inicial es veu anulada amb l'aparició d'elements d'aspecte inusual. Les cantonades es remarquen amb peces de marès, els brancals i llindes també, la seva disposició no és l'habitual: les finestres no tenen les proporcions que marcava el projecte, són molt més verticals, a les llindes es disposen les peces de marès sortint de l'alineació marcada pels brancals i amb la clau ressaltada i més alta que la resta de peces. Són elements rars, aliens al que hem anat veient fins ara. Deixen dubtes sobre l'autoria de la direcció d'obres. Ara bé, el que ens sorprèn de debò, és la porxada d'accés. Si en el projecte apareixia una coberta inclinada, vessant cap al sud i recollida per una jàssera que la deixava totalment oberta al jardí, durant el procés d'obra s'ha resolt amb tres arcs escarcers, de dimensions ridícules, recolzats sobre unes columnes estranyíssimes, amb la seva base octogonal, amb el fust circular de secció molt prima i el capitell amb tambor troncocònic, amb unes sorprenents aletes laterals que el fan estilísticament indefinible. El frontis d'aquesta porxada, també de marès, apareix rematat per un escut envoltat de relleus geomètrics sobre la inscripció "Escuela Nacional de Niñas San Juan". En aquestes alteracions del projecte les proporcions i detalls no són propis de l'arquitectura de Forteza. L'ordre i el sentit comú, la relació entre les parts, l'austeritat i la sobrietat inicial han desaparegut totalment. Totes aquestes modificacions no són atribuïbles a Guillem Forteza.

Finalment cal anotar que també es construeix una cisterna que tampoc no constava damunt el projecte original. La cisterna s'ha convertit amb un element habitual de les escoles de Forteza, en aquest cas és de planta circular i adosada a un lateral de la façana d'accés.

391. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines a Formentera. 19 de desembre de 1928. Planta emplaçament. ASAL
 392. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines a Formentera. 19 de desembre de 1928. Planta. ASAL
 393. Escola Unitària de nins i nines a Formentera

Escola Unitària de nins i nines a Formentera.

19 desembre 1928

Si durant el segle XIX i principis del XX la situació educativa de les Illes Balears es pot considerar retrassada respecte la resta de l'Estat, la situació educativa de Formentera és la més endarrerida de totes les Illes. No és fins "l'1 d'abril del 1852 [quan] el President de la Comissió Provincial es dirigeix a l'Alcalde de Formentera en motiu de la possible creació de la primera escola pública primària a l'illa. [...] No obstant això, molt hauran d'esperar els formenterers des d'aquesta demanda fins a l'establiment de la primera escola pública l'any 1870."⁴⁸³ Mentrestant, quan l'Arxiduc Lluís Salvador viatja a les *Die Balearen* ens en deixa el seu testimoni i assenyala, que a Formentera només hi ha una escola privada per a nines, molt incompleta, i que l'illa no disposa, en la pràctica, de la Junta Municipal de Beneficència, ni de la Comissió Local d'Ensenyament Primari que la mateixa legislació vigent estableix. En aquestes condicions tan precàries el govern de l'Estat determina, el novembre de 1869, a instàncies de la Diputació Provincial, la supressió de l'Ajuntament de Formentera i la seva posterior agregació al terme municipal de la ciutat d'Eivissa. L'annexió comporta algunes millores destacades i immediates per a la Pitiüsa menor, ja que aquell mateix any, tal i com ja hem dit, s'estableixen a l'illa les primeres escoles públiques elementals, una per a nins i una per a nines.

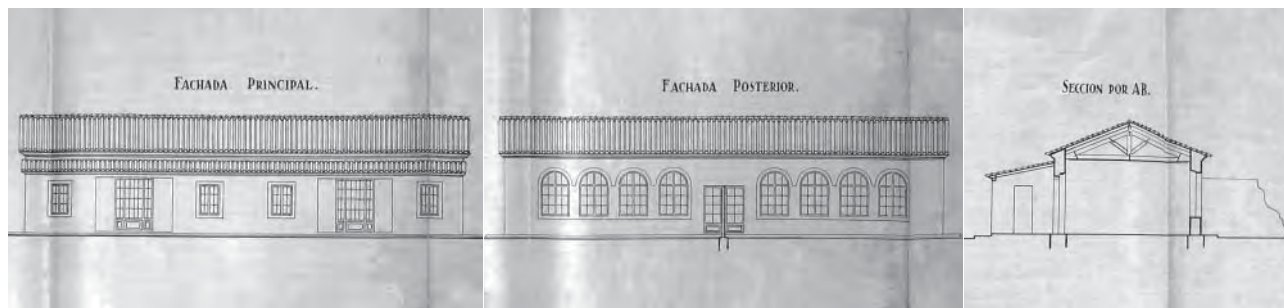
A Formentera la construcció d'escoles de nova planta no arribarà fins a dates molt posteriors. Formentera també entra dins el pla de reforma escolar impulsat de Joan Capó. Així, la Magna Assamblea de batles de 10 de juny de 1926 estableix que Formentera s'ha equipar amb dues escoles: un secció de nines al Pilar i una per cada sexe a Sant Ferran.⁴⁸⁴

És llavors quan un grup de formenterers constitueixen l'anomenada Asociación de Amigos de la Escuela⁴⁸⁵. Ells promouen la construcció, prop de Sant Francesc, d'una escola per als dos sexes i una casa per als professors, uns dels edificis projectats per Guillem Forteza l'any 1928. Aquell mateix any, la corporació municipal acorda llogar els locals necessaris per establir provisionalment una escola de nins i una de nines a Sant Ferran i una altra secció de nines a la Mola. Certament, l'educació és, en aquells moments, una de les prioritats del Consistori i el 30 de maig de 1929 l'Ajuntament de Formentera confirma aquest interès per

483 GARCÍA FERRER, Mª Nieves. *Op.cit.* p.2.

484 "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. pp.230-259.

485 Creada exactament el 1926, molt possiblement a instàncies de Joan Capó, i impulsada principalment pel mestre Lluís Andreu Minguet.

394. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines a Formentera. 19 de desembre de 1928. Façana principal. ASAL

395. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines a Formentera. 19 de desembre de 1928. Façana posterior. ASAL

396. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines a Formentera. 19 de desembre de 1928. Secció transversal. ASAL

la cultura nomenant fill adoptiu i predilecte l'inspector en cap de Primera Ensenyança Joan Capó.⁴⁸⁶ Serà, però, dins la dècada dels anys trenta quan, a Formentera, comencin a proliferar els projectes de nous edificis escolars, molts d'ells sortiran de la mà de l'arquitecte mallorquí Francesc Roca.⁴⁸⁷

La primera escola de nova planta que es projecta a l'illa de Formentera és la que presenta Guillem Forteza⁴⁸⁸ el dia 19 de desembre de 1928.⁴⁸⁹ L'edifici ocupa un solar situat als afores del poble de Sant Francesc, al seu costat de ponent. La parcel·la en qüestió és de geometria irregular i de proporcions aproximadament quadrades. Té les direccions cardinals a 45 graus respecte els seus eixos. El seu costat nord-est es recolza sobre un camí que surt del poble cap al Camp de sa Mira.

Es tracta d'una escola unitària per a nins i nines, té, per tant, dues seccions. El projecte compta també amb dos habitatges, un per cada secció de mestres. Forteza reuneix els dos programes en dos volums clarament diferenciats. Ambues construccions són de proporcions allargades, segueixen la direcció del carrer d'accés i deixen entre elles un espai destinat a pati de jocs.

L'escola segueix una rígida disposició simètrica marcada per l'eix que separa ambdós sexes. El volum ocupat per les aules es disposa al costat del camí. S'ordena en dues crugies diferenciades: la primera, propera al carrer, és més estreta i conté els serveis, que consten d'un guarda-roba, un vestíbul d'accés i un despatx, disposats en aquest ordre i repetits en una i altra secció; la segona crugia, de cara al pati posterior conté les aules, que s'uneixen pel seu costat curt, s'hi accedeix pel seu punt central, es comuniquen directament amb els diferents serveis i s'il·luminen únicament a través de la façana posterior, orientada al sud oest, a través de quatre enormes finestrals. Tenen, a més, un petit portal que dóna accés al pati de jocs. A cadascun dels extrems de la façana posterior, s'hi annexen dos petits volums que contenen els lavabos, als quals s'hi accedeix des del pati.

Ambdues crugies es distingeixen volumètricament. La dels serveis, més estreta i més baixa, consta d'un sol vessant orientat cap al carrer. La de les aules, de major llum i alçada, es cobreix amb enormes encavallades de fusta i té un vessant en cada direcció.

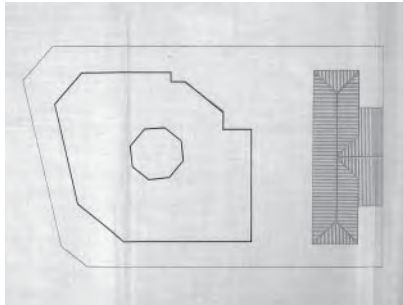
Ambdues façanes, la del carrer i la del pati, mostren la clara simetria en què s'han disposat els espais.

⁴⁸⁶ "Formentera", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit.

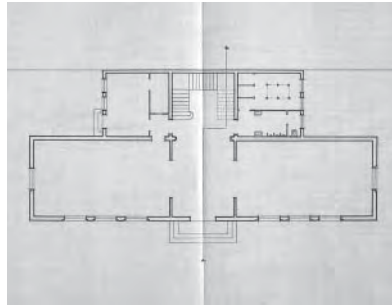
⁴⁸⁷ Em referesc a les escoles de Cap de Barberia, de Nostra Senyora del Pilar i de Sant Ferran. Els tres projectes daten de 1935. Cal comentar que, en els tres casos, Francesc Roca presenta exactament el mateix projecte. Roca també projectarà alguna escola a l'illa d'Eivissa, com la de Santa Eulària o la de Sant Joan, a Sant Vicens. AMEIB.

⁴⁸⁸ ASAL.

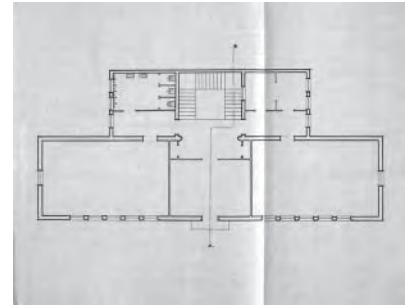
⁴⁸⁹ Curiosament, el mateix dia també signa les dues escoles de Sant Joan, la de nins i la de nines.

397. Guillem Forteza. Ampliació de l'Escola de Manacor. 1929. Planta emplaçament. ASAL

398. Guillem Forteza. Ampliació de l'Escola de Manacor. 1929. Planta baixa. ASAL

399. Guillem Forteza. Ampliació de l'Escola de Manacor. 1929. Planta primera. ASAL

En la del carrer, a cada costat de l'eix, hi trobam dues finestres rectangulars, enmarcades amb un petit relleu, que il·luminen el guarda-roba i el despatx, entre elles la porxada d'accés formada per una enorme obertura. La façana del pati, molt oberta, també es divideix simètricament. Els quatre finestrals de cada aula es resolen amb arcs de mig punt i s'enmarquen amb un petit relleu que les uneix tot formant una sola figura. Els petits portals de sortida al pati apareixen en posició central, un al costat de l'altre, separats pel mur, altíssim, que divideix el pati en dos. Cal fer notar que en els dibuixos dels alçats no apareix el volum de lavabos que en planta s'annexa a la façana posterior, aparentment són dues peces difícils de resoldre volumètricament, estranyes, si més no discutibles, tan és així que finalment no es construeixen.

La divisió de sexes arriba a tal punt, que, fins i tot el pati es divideix en dos. No es divideix d'una manera gràfica, subtil, indicativa, com podríem suposar. Nins i nines queden agressivament separats per un mur ceg de més de dos metres d'alçada. Ni tan sols els és possible mirar d'un costat a l'altre. Només un petit tall, d'uns vuitanta centímetres d'amplada, intencionadament obert al costat de la cisterna, els permetrà creuar-lo per poder treure aigua per beure. La cisterna, de coll circular, es desplaça lleugerament de l'eix de simetria.

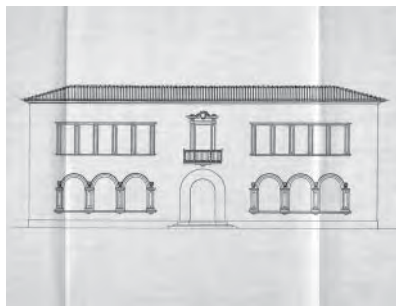
L'altre volum, col·locat al fons de la parcel·la, té exactament la mateixa amplada que el de l'escola i conté les cases dels mestres. Ambdues construccions es separen uns vint metres delimitant entre elles els patis de jocs dels infants. També separats per sexes, es disposen dos habitatges, amb accés des del pati. L'edificació es divideix longitudinalment en dues crugies, que tracen una coberta a dues aigües, similar a la de les aules. Cadascun dels habitatges consta de tres habitacions, sala d'estar, menjador i cuina, a més d'un petit lavabo que, fora del volum principal, s'adosa en el centre de la façana del pati.

Ampliació Escola Manacor. Mallorca

1929

Guillem Forteza el mes de setembre de 1927 finalitzava el projecte d'escola de tres seccions i sala de treballs manuals a l'Avinguda Antoni Maura de Manacor. Aquest projecte recordem que tenia planta octogonal, amb un pati al mig. Aquest primer projecte s'adosava a la pròpia avinguda que li dona accés, deixant un petit camp de jocs a la part posterior de la parcel·la. Doncs, al 1929, sense que el primer edifici s'hagi acabat de construir,⁴⁹⁰ ja se'n projecta la seva ampliació, tot aprofitant l'espai lliure del solar.

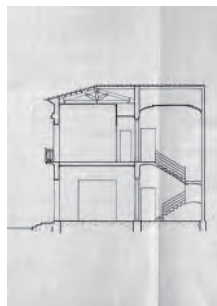
⁴⁹⁰ Recordem que, per qüestions econòmiques, l'edifici original es construirà en diferents fases i no es finalitzarà fins l'any 1932.

400. Guillem Forteza. Ampliació de l'Escola de Manacor. 1929. Façana principal. ASAL

401. Guillem Forteza. Ampliació de l'Escola de Manacor. 1929. Façana lateral. ASAL

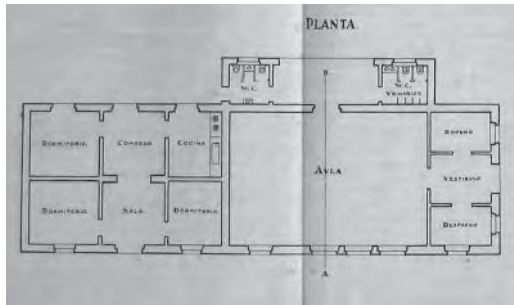
402. Guillem Forteza. Ampliació de l'Escola de Manacor. 1929. Secció transversal. ASAL

El nou edifici és allargat i es disposa al fons de la parcel·la, de cara a l'escola original i fent mitgera contra el solar veí. La nova proposta contempla la construcció de quatre aules, en dues plantes diferents, acompanyades dels corresponents serveis. L'edifici segueix una disposició rígidament simètrica.

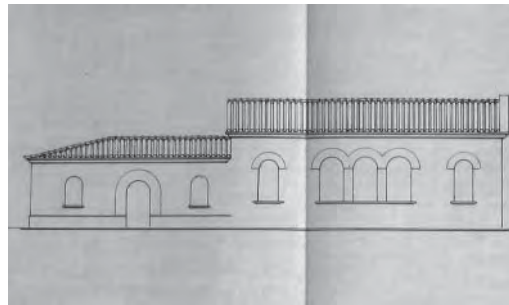
Les dues plantes segueixen la mateixa distribució. Les aules marquen la posició que han de tenir la resta d'estances. En cadascuna de les plantes hi trobam dues aules. Aquestes es col·loquen una al costat de l'altra, en el seu sentit longitudinal. En planta baixa queden separades pel vestíbul d'accés, situat sobre l'eix de simetria. En planta pis aquest espai es correspon amb la biblioteca. Cadascuna de les aules disposa d'importants finestres oberts sobre la seva façana llarga, a més d'una altra finestra situada en el seu tester. A la part posterior de l'edifici, entre el cos ocupat per les aules i la mitgera, hi trobam els serveis. Aquests es concentren dins un segon cos de menor llargada que el primer, generant un edifici en forma de T. Seguint l'eix de simetria, que a l'hora coincideix amb l'eix d'entrada i circulació, hi trobam l'escala. Aquesta es desenvolupa en tres trams diferents. A esquerra i dreta de la mateixa s'hi ubiquen els serveis de l'escola. En planta baixa hi trobam uns lavabos i la sala de dutxes, per un costat, i un petit despatx i un arxiu, per altre. En planta pis es disposen uns magatzems i despatxos, a una banda, i uns lavabos a l'altra.

Exteriorment el volum dels serveis d'entrada no es mostra, queda amagat rera el volum principal de les aules. D'aquesta manera l'edifici es percep, inicialment, com un cos únic de planta baixa i un pis, de geometria regular i volumetria compacta. L'escola mostra la rígida simetria de la planta. Aquest cos principal es cobreix amb teulada inclinada a dues aigües, amb els seus extrems resolts amb tremujals. Aquesta coberta es recollida per una cornisa perimetral de relleu tradicional. Sobre el seu eix de simetria hi trobam dos importants portals. El de planta baixa és el portal d'entrada, en forma d'arc de mig punt, remarcant el seu perímetre amb amples dovelles. A sobre d'aquest, il·luminant la biblioteca hi trobam un portal que surt a un balcó. El balcó és de planta rectangular i de poca volada, disposat sobre una petita peanya de volades successives. La barana és de ferro voltat amb reguinyols tradicionals. El portal és de projecció rectangular. Els seus brancals i llindes es remunquen amb importants relleus clàssics. La seva llinda és rematada amb motius decoratius florals que envolten un escut en posició central.

Als laterals d'aquest eix de simetria marcat pels dos portals hi trobam les finestres de les aules. La seva configuració és diferent en planta baixa que en planta pis. Les de planta baixa estan formades per tres finestres ampitadores amb arc de mig punt. Cadascuna de les obertures té un brancal en forma de pilastra adosada sobre la façana, amb importants relleus. Aquestes pilastres, arranquen sobre una petita base disposada a nivell de l'ampit, el seu fust té relleu en la part frontal i es rematada per un petit capitell que sosté una hídrria al

403. Guillem Forteza. Escoles mixtes del Puig de l'Anà i de S'Espinagar. 26 de gener de 1929. Planta. ASAL

404. Guillem Forteza. Escoles mixtes del Puig de l'Anà i de S'Espinagar. 26 de gener de 1929. Façana posterior. ASAL

seu capdamunt. L'ampit de les tres finestres és continu, comparteixen el mateixos brancals centrals i l'arc es configura amb diferents relleus i bocells. En canvi, les obertures de planta pis són de projecció rectangular. En aquest cas s'agrupa un conjunt de cinc finestres, cadascuna d'elles és de proporcions verticals. Es recullen mitjançant un ampit i una llinda continus, més ampla aquesta última. Els seus brancals són estrets i es configuren amb un relleu vertical continu. Als testers d'aquest volum principal cadascuna de les aules hi obre una finestra. Les de planta baixa segueixen la disposició en arc, les de planta pis són de projecció rectangular.

Tot i l'enorme esforç realitzat pel consistori manacorí, segons es pot comprovar encara avui, aquesta proposta no arribarà a dur-se a terme. L'escola es finalitzarà l'any 1932 amb la inauguració del projecte octogonal de 1927.

Escola mixta del Puig de l'Anà, Manacor. Mallorca

Escola mixta a S'Espinagar, Manacor. Mallorca⁴⁹¹

26 gener 1929

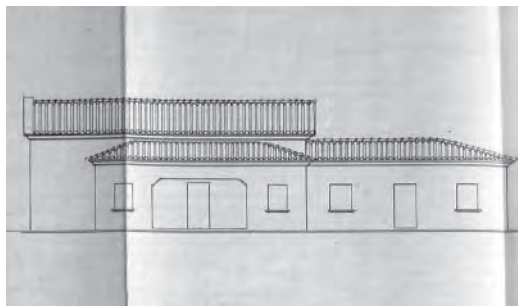
L'interès de l'Ajuntament de Manacor per la construcció de nous edificis escolars és enorme. Com podem comprovar, aquests són el cinquè i sisè projectes de Guillem Forteza dins el municipi manacorí.

En aquella època, la població mallorquina no viu concentrada en els pobles, sinó que es troba disseminada arreu de la ruralia, generant nuclis de població d'unes dimensions considerables. El motiu és que la pagesia prefereix viure a prop del seu entorn de treball, evitant llargs desplaçaments diaris. Això és possible, també, gràcies la desaparició dels bandolers i el conseqüent augment de la seguretat en aquestes zones.

Alguns Ajuntaments, en especial el de Manacor i el de Felanitx, presten especial atenció a aquestes àrees rurals, dotant-les de nombroses escoles. Són les anomenades escoles rurals. Són escoles unitàries on tots els infants utilitzen un mateix espai, sense graduació, ni distinció de sexes.

Com veurem, a Manacor es crearan, inicialment, quatre escoles rurals: la del Puig de l'Anà, S'Espinagar,

⁴⁹¹ No hem pogut trobar la planimetria de l'escola de S'Espinagar. Però després de visitar-lo hem pogut comprovar que es tracta d'una escola exactament igual que la del Puig de l'Anà. La proximitat geogràfica d'una i altra localització fa sospitar que possiblement es va entregar un sol projecte per a construir ambdues escoles. De fet, els plànols que hem trobat dins la carpeta dedicada al Puig de l'Anà porten per títol "Plano del local para Escuela Mixta y Casa Habitación maestro en ... del Término de Manacor (Mallorca)". Per tant, com podem comprovar no es fa cap referència explícita al Puig de l'Anà. D'altra banda tampoc ho sabem si aquesta és exactament la seva data, però el fet de considerar que s'utilitza el mateix projecte per a construir una i altra escola ens fa indicar la mateixa data de projecte.

405. Guillem Forteza. Escoles mixtes del Puig de l'Anà i de S'Espinagar. 26 de gener de 1929. Façana principal. ASAL

406. Guillem Forteza. Escoles mixtes del Puig de l'Anà i de S'Espinagar. 26 de gener de 1929. Secció transversal. ASAL

Son Negre i Sa Murtera. La decisió s'aprova en sessió del dia 30 d'abril de 1926.⁴⁹² Les primeres en projectar-se són les que s'ubiquen "en el paraje conocido por El Puig de l'Anar, distante de esta ciudad once kilómetros, cuya población diseminada por aquella comarca es de 420 habitantes y cuyo censo escolar arroja una suma de 59 niños y niñas,"⁴⁹³ i la que es troba a prop de la possessió de S'Espinagar.

Els quatre projectes d'escoles rurals que Guillem Forteza presenta a l'Ajuntament de Manacor són d'escoles unitàries. Consten d'una sola aula i tots ells tenen habitatge per al mestre. Com veurem, el seu tamany, organització i aspecte és molt similar.

L'escola del Puig de l'Anà i la de S'Espinagar són les primeres escoles unitàries mixtes que es plantejen desde la Magna Assamblea de 1926. Encarnen l'aplicació del model unitari proposat per Forteza en aquella reunió, sensiblement modificada i ampliada amb l'habitatge del mestre. L'escola unitària del Puig de l'Anà, així com la de S'Espinagar, s'ordenen en tres volums diferents.

El primer, de major tamany i alçada que la resta és el volum, sempre fundacional, format per l'aula. Així com en els exemples de més de dues seccions, l'espai que funda l'escola és el pati, en el cas de les escoles unitàries, l'espai central és l'aula. L'aula és la peça fundacional, per diferents motius: en primer lloc, perquè sense aula no hi ha escola, l'aula és la peça essencial de l'engranatge educatiu; en segon lloc, perquè al voltant de l'aula, i agafant-la com a nucli central, s'hi disposa la resta de programa, els serveis s'adonen als diferents costats de l'aula; en tercer lloc perquè l'edifici s'orienta a partir de les necessitats de l'aula, una de les exigències en la seva disposició és que els seus finestrals estiguin orientats a nord, de manera que els infants rebin una llum neutre i constant al llarg del dia; i, finalment, Forteza ens demostra que l'aula és fundacional, creuant els dos eixos de circulació, el de l'accés principal i el que dóna al camp de jocs, just en el centre de l'aula.

Aquest primer volum, amb la coberta a dos vessants, és de proporcions rectangulars i es col·loca

⁴⁹² "Dada cuenta del acuerdo de la Junta Local de Primera Enseñanza de proponer a esta corporación se sirva acordar solicitar de la Superioridad la creación de escuelas nacionales mixtas en el Espinagar, Puig de l'Anar, La Murtera y Son Negre; considerando muy justificado el acuerdo, habida cuenta el gran número de niños y niñas que dada la distancia que separa dichos puntos de esta ciudad, se ven imposibilitados de adquirir debida instrucción, se acuerda por unanimidad solicitar de la Dirección General de Primera Enseñanza la modificación del arreglo escolar de esta ciudad, incluyendo en él una escuela nacional mixta, servida por maestro, a excepción de la de l'Espinagar, que lo será por maestra, en cada uno de los antes mencionados sitios, obligándose el Ayuntamiento a facilitar local para dichas escuelas en las debidas condiciones y casa-habitación decente y capaz para el maestro y su familia y dotar a dichas escuelas del material pedagógico que sea necesario." Llibre d'actes de l'Ajuntament de Manacor; 30 d'abril de 1926. Citat per AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena. *Op.cit.* p.229.

⁴⁹³ PERELLÓ TRIAS, Sebastià. Certificat del cens escolar. Manacor. 18 de maig de 1926. Citat per AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena. *Op.cit.* p.227.

407. Escola mixta del Puig de l'Anà en construcció

408. Escola mixta de S'Espinagar en construcció

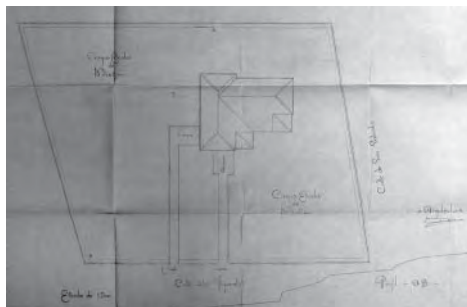
seguint la direcció est-oest. El seu extrem que mira a ponent serveix d'accés principal a l'escola. S'entra a l'escola seguint del seu eix longitudinal, a través d'un vestíbul al costat del qual hi trobam un guarda-roba i un despatx. A continuació entram directament a l'aula, al fons tindríem el mestre, a l'esquerra quatre obertures orientades a nord i que il·luminen uniformement l'aula, i a mà dreta, un petit portal comunica amb el camp de jocs.

El segon volum té exactament la mateixa amplada que el primer i es col·loca juxtaposat per un dels seus costats curts, donant a l'edifici unes proporcions molt allargades. Segueix la mateixa disposició de cobertes, però en aquest cas, la seva alçada és molt menor. La seva planta té, exactament, les mateixes dimensions que l'espai destinat a l'aula, i es divideix longitudinalment en dos, seguint el carener de coberta, i transversalment en tres, resultant-ne sis estances diferents. Aquest segon volum conté l'habitatge del mestre, integrat per una sala d'estar, un menjador, tres habitacions i una cuina. L'estar i el menjador ocupen la posició central. Aquesta distribució, en sis estances, és exactament la mateixa que hem trobat a l'escola de Formentera, i es convertirà en un altre element estandaritzat i repetit en altres escoles. Cal especificar que al just al davant de la façana sud de la casa del mestre, Forteza hi col·loca la cisterna.

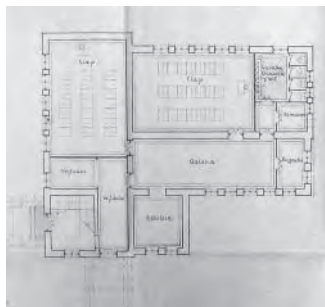
El tercer volum té exactament la mateixa llargada que l'espai destinat a l'aula, és molt més estret, té un sol vessant i s'anexa al davant de la façana sud de l'aula. És, principalment, una porxada que dóna accés al camp de jocs i protegeix a l'aula del fort assolellament els dies més calorosos. En els seus extrems s'hi disposen els lavabos, un per cada sexe.

Exteriorment l'edifici és força auster, la senzillesa i l'austeritat del seu aspecte és, simplement, el que li confereixen els elements constructius, que és, al cap i a la fi, la concepció arquitectònica del regionalisme de Guillem Forteza. La façana d'accés,⁴⁹⁴ com en altres casos, és la que reuneix els elements exclusivament decoratius, obviabls, sense cap necessitat funcional. La façana d'accés és la que resol el tester de l'edifici. Està rematada per un capcer que soluciona l'encontre dels dos aiguavessos de la coberta. El propi capcer està coronat per una fiola rectangular que sobresurt del pla de façana plegant i recollint, en el seu punt baix, la cornisa longitudinal de les façanes laterals. En canvi en el punt més alt és més alta que el crestatll de la coberta. Aquesta fiola de remat s'acompanya d'un motiu ornamental que es repeteix tres vegades, dues en els seus extrems inferiors i una en el punt alt del centre de la façana. El motiu decoratiu consisteix en una petita base rectangular de pedra sobre la qual es recolza una esfera també de pedra. Les obertures de la façana es

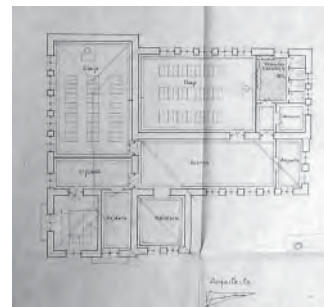
⁴⁹⁴ Que, per cert, no figura en els plànols del projecte.

409. Escola d'Artà. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 4 de maig de 1929. Planta emplaçament. ASAL

410. Escola d'Artà. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 4 de maig de 1929. Planta baixa. ASAL

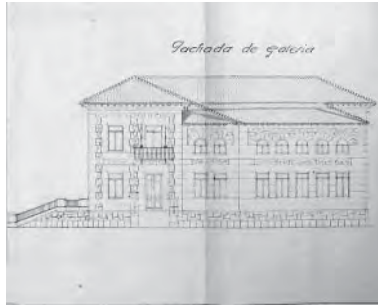

411. Escola d'Artà. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 4 de maig de 1929. Planta primera. ASAL

disposen amb total simetria. El portal d'accés està en posició central i rematat amb un arc de mig punt que s'acompanya d'un relleu de mig bocell sortint que, a una certa distància de l'obertura, remarca el semicercle de l'arc. A sobre del portal, seguint l'eix de simetria de la façana, s'hi obre un ull de bou, el seu contorn és la macla de quadrat i quadrifoli, una geometria molt pròpia de l'arquitectura civil mallorquina. Aquesta obertura il·lumina el vestíbul d'accés. A banda i banda de l'eix hi trobam dues finestres de proporcions i geometria iguals a la de l'arc però de menor tamany. Estan situades a una mitja alçada, entre la del portal i la de l'ull de bou. Aquestes finestres donen al guarda-roba i al despatx, respectivament. El seu ampit està a una alçada d'uns dos metres respecte el terra, una altura que demostra que l'arquitecte les ha col·locades a partir de la composició exterior de la façana, deixant de banda, el resultat que pugui tenir desde l'interior.

Quan veiem les façanes laterals, hi ha una primera qüestió que ens sorprèn: les obertures que miren a nord són arquejades i les que miren a sud són rectangulars. Això denota una certa aletorietat en el criteri, que distorsiona la sobrietat i senzilleza del conjunt. Respecte a les obertures de la façana nord, cal fer esment a les que il·luminen l'aula. Fins ara havíem trobat, en la majoria d'escoles, tres finestres per aula, aquí n'apareixen quatre. El motiu és, altre cop, la composició de la façana desde l'exterior. Veiem que el volum de l'aula disposa tres finestres agrupades en posició central i altres dues més separades, una a cada lateral. Una d'elles il·lumina el despatx, les altres l'aula. L'arquitecte, degut a la presència de la finestra del despatx, imposant-se la simetria, es veu obligat a obrir la quarta finestra a l'aula, que altera la disposició d'obertures a la que estàvem acostumats i trenca la pauta lumínica de l'interior. Respecte a les obertures de la façana sud, destaca la senzilleza de la solució del porxo. Així com en altres casos el porxo s'acompanya de columnes jòniques, embegudes o exemptes dels murs, capitells, balustrades, mènsules de fusta, jàsseres de llenyam treballat, taulons de fusta amb els caps serrats geomètricament, així com d'altres elements constructius, en aquest cas, el porxo es soluciona, tan sols, amb una jàssera plana de formigó armat que recull la coberta inclinada, s'ha suprimit la complexitat compositiva i el nombre d'elements que integraven altres porxos d'accés com ara el de Porto Cristo, el de Bunyola o el de Maria de la Salut.

El pressupost inicial de l'escola del Puig de l'Anà és de 4.051'86 pessetes, i el de l'escola de S'Espinagar de 3.861'13 pessetes. En la construcció de l'escola del Puig de l'Anà, l'Estat col·labora directament subvencionant el 20% del seu cost de les obres, i l'Ajuntament es fa responsable de 80% restant, que paga mitjançant un prèstec. Però els doblers no arriben i l'obra no s'acaba. Per això els veïns del llogaret creen un Patronat Escolar per contribuir econòmicament a les despeses i així poder agilitzar la finalització de l'obra. "Vecinos del Puig de l'Anar, constituidos en Patronato para la construcción del edificio-escuela de dicho barrio.

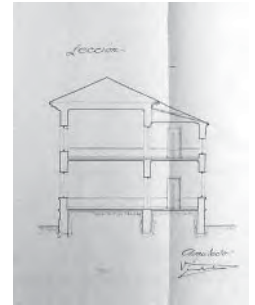
412. Escola d'Artà. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 4 de maig de 1929. Façana de la galeria. ASAL

413. Escola d'Artà. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 4 de maig de 1929. Façana lateral. ASAL

414. Escola d'Artà. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 4 de maig de 1929. Façana de les aules. ASAL

415. Escola d'Artà. Projecte de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 4 de maig de 1929. Secció. ASAL

Examinada la situació econòmica del Patronato, resulta un déficit de cuatro mil quinientas pesetas de las que descontadas mil quinientas setenta y ocho pesetas catorce céntimos que son de cuenta del Ayuntamiento según un estado comparativo de las obras ejecutadas en el edificio escuela del Espinagar, queda un saldo de dos mil novecientas veinte y una pesetas ochenta y seis céntimos. Los comparecientes aceptan hacerse cargo de esta cantidad comprometiéndose a hacerla efectiva por partes iguales, o sea en la proporción de trescientas veinte y cuatro pesetas sesenta y cinco céntimos cada uno, haciéndose cargo el Ayuntamiento de la continuación de las obras hasta la completa terminación del edificio."⁴⁹⁵ Això succeeix el 25 de novembre de 1929. Els veïns es comprometen a fer un avançament dels doblers que fan falta per acabar l'escola, així mateix l'Ajuntament està obligat a retornar aquesta quantitat. Això crearà un conflicte econòmic, ja que el consistori trigarà anys en retornar els doblers acordats.⁴⁹⁶ No serà fins a l'època republicana quan, el 31 de maig de 1932, la Presidència acordi fer-se càrrec d'aquestes despeses i aprovi el pagament del deute que s'havia generat anys anteriors en un règim de govern distint.

Escola d'Artà. Mallorca

4 maig 1929

El més de juny de 1927 Guillem Forteza ja havia entregat un primer projecte per a la construcció de l'escola d'Artà. Com hem vist anteriorment, es tractava d'una escola de quatre seccions, en un edifici de dues plantes, compacte i de traçat simètric.

Aquest segon projecte, redactat desde Madrid, per l'arquitecte de l'Oficina Tècnica de Construccions Escolars del Ministeri, també és de quatre seccions, s'organitza en dues plantes i disposa dels mateixos serveis que el projecte redactat per Guillem Forteza. Aquesta segona proposta difereix molt de la de Forteza en quant a la disposició dels seus volums. Així com l'escola de Forteza mostra una exagerada simetria en tots els seus elements, aquesta segona proposta planteja una certa articulació volumètrica. Dos cossos traçats a partir de l'amplada d'una aula es troben perpendicularment, desplaçant-se un respecte l'altre, aconseguint

⁴⁹⁵ Certificat del secretari de l'Ajuntament i dels components del Patronat Escolar. 25 de novembre de 1929. Citat per AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena. *Op.cit.* pp.231-232.

⁴⁹⁶ Com hem vist anteriorment, el conflicte econòmic encara és major. Quan mostràvem el projecte de l'escola de Portocristo hem vist com l'Ajuntament havia decidit aturar les obres i desviar part del pressupost de Portocristo a la finalització de les escoles rurals que al mateix s'estan construint arreu del municipi manacorí. Això provoca una certa tensió dins el consistori, que exigeix explicacions al batlle i en denuncia un mal ús dels doblers, la situació arriba a provocar la dimissió d'alguns regidors.

416. Escola d'Artà

un edifici en L. Malgrat l'organització interior no respongui clarament a la volumetria exterior, s'endevina una certa voluntat de trencar amb la simetria i d'articular les diferents geometries. El resultat és tímid i poc clar. Així com en certs exemples hem vist com Guillem Forteza força la innecessària simetria de determinats elements, podríem dir que en aquest cas es força una innecessària irregularitat en la disposició dels volums, empitjorant el projecte de Forteza en alguns paràmetres, com ara l'orientació de les aules, en les circulacions dins l'edifici o en la regularitat de l'estructura.

El projecte es situa en una parcel·la de 5.131'62m², d'aquests la construcció tan sols n'ocupa 335'14, la resta es destinen a camp escolar. L'escola es disposa en dues plantes, amb dues aules a cada planta, amb orientacions diferents, dues d'elles miren a nord, les altres dues a l'est. L'edifici té dues entrades situades en les façanes nord i oest. La primera comunica directament amb l'escala i la de ponent amb un vestíbul que al mateix temps connecta amb l'escala. El vestíbul comunica també amb el vestuari i la galeria, a la que hi donen les aules, els serveis, el despatx del director i la biblioteca. En planta primera la distribució és anàloga, sient sala de treballs manuals el que a baix és correspon a la biblioteca. Les aules són rectangulars, de 9'50x6'50m i la seva alçada és de 4'20m. La il·luminació de les aules es fa a través de cinc finestres rectangulars tots ells disposats en el mateix costat llarg de l'aula.⁴⁹⁷

D'aquest edifici, proposat desde Madrid, tal i com ha succeït en altres casos com el de Santa Gertrudis, ens són estranys determinats elements, com ara la desproporcionada amplada dels marcs de les obertures, el gruix sobredimensionat de la cornisa o l'exagerada inclinació de la coberta. Aquests detalls, aliens a la tradició illenca, donen a l'edifici un caràcter excessivament carregat i robust, totalment allunyat de la sobrietat, senzillesa i "bon gust"⁴⁹⁸ tan reclamats per Guillem Forteza. Alguns d'aquests elements Forteza els corregirà durant l'obra, d'altres, com la inclinació de la coberta, no es podrà esperar i els corregirà, immediatament, a llapis sobre els plànols que li arriben des del Ministeri.

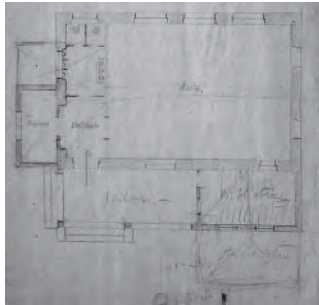
Aquest projecte es construeix sota la direcció de Guillem Forteza. El pressupost de contracta és de 105.943'13 pessetes, d'aquests l'Ajuntament finança el 25% dels costos, aportant una part en material i l'altra en metàl·lic.⁴⁹⁹ Finalment l'Estat subvenciona les obres amb 79.457'35 pessetes.⁵⁰⁰ Tot i que l'edifici s'acabarà

⁴⁹⁷ De la memòria del projecte datat de 4 de maig de 1929. ASAL.

⁴⁹⁸ FORTEZA PINYA, Guillem. "Oferta i demanda del bon gust." *Almanac de les Lletres*. X. Palma de Mallorca. 1930. pp.83-85.

⁴⁹⁹ Els materials i valor dels mateixos es calculen en les següents quantitats: En pedra un total de 655m³, que a 6'00pts el metre cúbic resulten 3.930'00pts. 15.000kg de calç, que a 0'042pts el kg resulten 510'00pts, i, finalment, 22.045'78pts en metàl·lic. Tot això suma 26.485'78pts que suposen el 25% del cost total de l'obra.

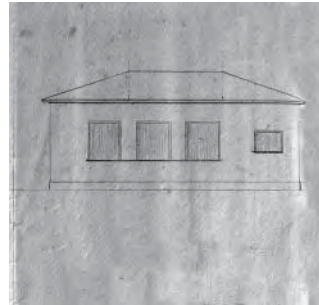
⁵⁰⁰ Segons documentació procedent de l'Oficina Tècnica de Construccions Escolars del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, datada de 4

417. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. Proposta prèvia. Planta. ASAL

418. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. Proposta prèvia. Façana principal. ASAL

419. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. Proposta prèvia. Façana posterior. ASAL

420. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. Proposta prèvia. Secció transversal. ASAL

construint, sabem que a mitjan juliol de 1934 les obres encara no han començat.⁵⁰¹

Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. Mallorca

15 maig 1929

Fins a la segona meitat del segle XIX, Costitx és dependent del poble de Sencelles. Aquesta dependència li suposa un fort retràs en tots els àmbits. Un cop aconseguida la independència, el nou consistori es veu mancat de recursos que li impedeixen crear qualsevol tipus d'infraestructura. Tal és la situació que fins l'any 1866 l'Ajuntament s'ubica en un local llogat. Aquell mateix any, l'escola es troba en un estat ruïnós i les nines reben instrucció en el convent de les monges de la Misericòrdia. A finals del segle XIX, el problema escolar, lluny de solucionar-se, empitjora. L'any 1886 l'escola de nins presenta un estat de degradació tal que es fa necessari abandonar l'edifici i passar a fer les classes al convent dels germans de la Caritat. La pedagogia roman en un segon pla fins a finals de la dècada dels anys vint del segle XX. És llavors quan, el batlle Pere Arrom, de la mà de Joan Capó, decideix donar un impuls a l'educació dels costitxers.

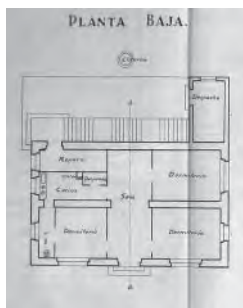
En aquells moments, l'Ajuntament disposa d'una parcel·la al carrer de la Font. Es tracta d'un solar estret i llarg, orientat en direcció sudoest-norddest, amb accés des del mateix carrer de la Font on s'hi recolza un dels seus costats curts, el de mitjorn. El lateral de ponent disposa també d'un camí més estret que també li dona accés, l'anomenat passatge Establidors.

El consistori costitxer comana la redacció del projecte a l'arquitecte Guillem Forteza. En una proposta prèvia⁵⁰² es tracta d'una escola unitària, sense habitatge pel mestre. La planta és molt similar a la del model unitari presentat a la Magna Assamblea de 1926. Consta d'un cos principal, cobert a dues aigües, integrat per l'aula i els serveis en un dels seus extrems. A la façana sud d'aquest volum s'hi adosa un cos més baix, d'un sol vessant, que recull la porxada d'accés a un costat i la biblioteca a l'altre. Sobre la planta s'hi poden interpretar algunes variacions: la possibilitat d'anexar-hi un espai de guarda-roba, la hipòtesi d'avançar la biblioteca, la discussió sobre la posició de la cisterna o la insinuació de la ubicació d'una escala. Retinguem-ho, ja que, com

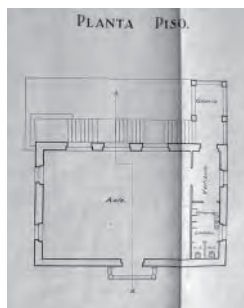
de maig de 1929. ASAL.

⁵⁰¹ Amb data de 31 de juliol de 1934 Guillem Forteza reb una carta d'A. Sánchez, de la Secció de Construccions Escolars del Ministeri: "firmada la escritura de contrata de construcción de Escuelas Graduadas en Artà (Baleares) y remitido a la Dirección General de Primera Enseñanza el resguardo de la aportación municipal, esta sección tiene el honor de remitir a V. S. el oportuno proyecto con el fin de que dé comienzo a dichas obras." ASAL.

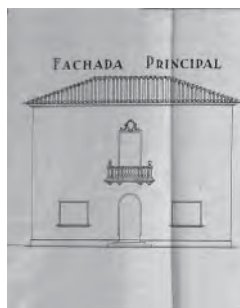
⁵⁰² Dibuix a llapis a escala 1:100 que consta de planta, dos alçats i secció. ASAL.

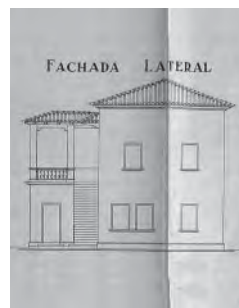
421. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. 15 de maig de 1929. Planta baixa. ASAL

422. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. 15 de maig de 1929. Planta primera. ASAL

423. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. 15 de maig de 1929. Façana principal. ASAL

424. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. 15 de maig de 1929. Façana lateral. ASAL

veurem més endavant, entre la proposta inicial i aquestes línies superposades a llapis, hauran passat més de cinc anys. Seran la base per a la elaboració del projecte definitiu de juliol de 1934.

Entre una i l'altra, Guillem Forteza presenta, el dia 15 de maig de 1929, un projecte d'Escola Unitària de nins i nines amb habitatge pel mestre. La seva planta és de proporcions rectangulars i es disposa de manera transversal dins el solar. Forteza organitza l'edifici en dues plantes: la planta baixa es destina a l'habitatge del mestre i la planta superior a l'escola.

L'habitatge disposa d'una sala en posició central, tres habitacions i els serveis, cuina, despensa i lavabo. La planta baixa es divideix estructuralment en dues, en el sentit longitudinal, disposant d'una crugia orientada cap al mitjorn i l'altra cap al nord. La sala d'estar és passant i ocupa la part central d'ambdues crugies. En la crugia anterior la sala s'acompanya de dues habitacions, una a cada costat. En la crugia posterior es disposa una altra habitació i el nucli de serveis.

La planta superior és la que es destina a l'activitat educativa pròpiament dita. La seva organització prové directament del model unitari del 1926. Conté un gran espai destinat a l'aula i una banda de serveis que ocupa un dels seus laterals, on hi trobam el vestíbul d'accés i els lavabos. L'accés a la planta pis es produeix a través d'una escala exterior que ocupa per complet la façana posterior de l'edifici. L'escala, en el seu punt alt, arriba a una petita galeria aporxada que dona accés a l'aula. Les seves variables es disposen seguint el criteri habitual de Guillem Forteza: proporcions allargades, accés a través de la part posterior de l'aula, poques obertures a mitjorn –en aquest cas una de balconera– i tres grans obertures a nord.

L'edifici resultant és compacte i d'aspecte senzill. Les seves façanes són planes i austeres. L'exterior es configura a partir dels elements constructius: la coberta de teula, la seva cornisa perimetral, les fioles, el sòcol, etc. L'excepció que confirma aquesta regla és el balcó de la façana principal. És un balcó rectangular, amb balaustrada de marès, peanya plana amb mènsules de pedra, i remats decoratius amb esferes de pedra. El portal és rectangular, amb un encintat perimetral i rematat amb un motiu escultòric floral que envolta un escut. Aquest balcó és l'element que pretén donar a l'edifici un caràcter oficial, diferenciar-lo d'un habitatge privat. La façana principal presenta una acusada disposició simètrica: sobre l'eix central s'hi disposa el portal d'accés a l'habitatge, en planta baixa, i el balcó de l'aula, en planta superior. A banda i banda del portal d'accés s'hi obren dues finestres, que il·luminen dues de les habitacions del pis inferior.

La façana posterior es caracteritza per la forta presència de l'escala, que remet a les obertures a un segon pla. No és així en la façana lateral, de la que cal remarcar la seva assimetria. Així com en altres casos, Forteza força la distribució interior a fi d'aconseguir una façana simètrica, en aquest cas, l'arquitecte no hi ha

425. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. 15 de maig de 1929. Façana posterior. ASAL

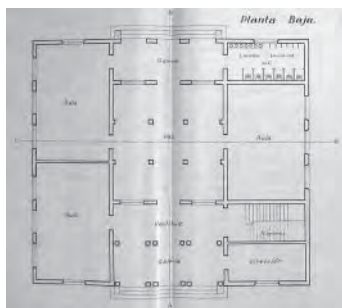
426. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins i nines amb casa-habitació per mestres a Costitx. 15 de maig de 1929. Secció transversal. ASAL

posat cap esforç. L'interior ha exigit aquestes obertures. La façana ha resultat asimètrica. Segurament, al tractar-se d'una façana lateral, Forteza no li ha donat cap importància. Possiblement, en aquest cas l'assimetria és involuntària, no és cercada, però, sobretot, tampoc no és prohibida.

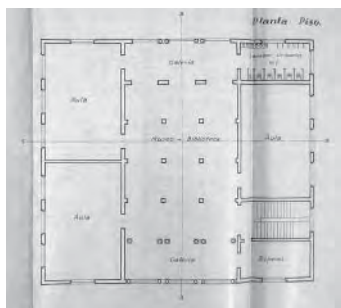
Malgrat l'aparent aletorietat en la seva geometria, totes les obertures de l'edifici, a excepció de l'esmentat balcó, tenen el mateix aspecte: es perfilen amb un bocell minúscul i disposen d'una petita fiola que conforma el seu amplit. Si ho observam amb distància veurem com la tipologia de finestra utilitzada per Forteza s'ha anat simplificant al llarg dels diferents projectes que hem vist fins ara. Tot i les reduïdes dimensions de l'edifici, podem arribar a destriar tres tipus de finestra: lleugerament apaisades les de la façana principal, verticals de grans dimensions les de les aules i verticals de petit tamany la resta. És possible que Forteza estigui pensant la finestra des de l'interior de l'escola disposant formats diferents segons l'ús que amagui al darrera? Fixem-nos-hi: en la planta es pot veure clarament, el que sembla aparentment aleatori, està absolutament raonat. Tots els dormitoris disposen d'una finestra més ampla, apaisada. Les zones de serveis tenen obertures més estretes i petites. I l'aula, de cara a nord, disposa dels enormes finestral que venen sent habituals en les diferents escoles. En aquest sentit, la raó i el sentit comú s'imposen.

El que no és tan habitual, però, són les seves proporcions volumètriques. El tamany de la seva planta no es correspon amb la seva alçada. És un edifici excessivament alt. No és comú que Forteza organitzi una escola tan petita en dues plantes. D'altra banda, la façana que dona al carrer principal no és la façana d'accés. Això tampoc és habitual. La seva acusada simetria, el balcó de planta primera, així com la massicitat del seu frontis li donen una forta presència, el dignifiquen. En canvi l'accés a l'escola es realitza per la façana posterior, a través d'una escala exterior. Aquesta escala ens pot recordar a les que també s'amaguen al darrera de l'escola de Búger. Amb una diferència essencial: les de Búger condueixen als habitatges dels mestres que es troben en planta primera i l'accés a l'escola es realitza per l'eix central de la façana principal. Aquí, a Costitx, succeeix exactament el contrari: l'escala posterior condueix a l'escola i el portal situat sobre l'eix de simetria de la façana principal accedeix a l'habitatge del mestre. Sembla, simplement, que hauria estat més raonable col·locar l'escola en planta baixa i l'habitatge en planta alta, d'aquesta manera també s'hagués beneficiat el contacte dels infants amb el camp de jocs, tan important i necessari segons els postulats pedagògics.

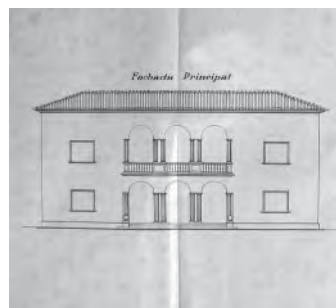
Com veurem més endavant, aquest no serà el projecte definitiu de l'escola de Costitx.

427. Guillem Forteza. Escola Graduada, biblioteca i museu a Sóller. 17 de maig de 1929. Planta baixa. ASAL

428. Guillem Forteza. Escola Graduada, biblioteca i museu a Sóller. 17 de maig de 1929. Planta primera. ASAL

429. Guillem Forteza. Escola Graduada, biblioteca i museu a Sóller. 17 de maig de 1929. Façana principal. ASAL

Escola Graduada, biblioteca i museu a Sóller. Mallorca

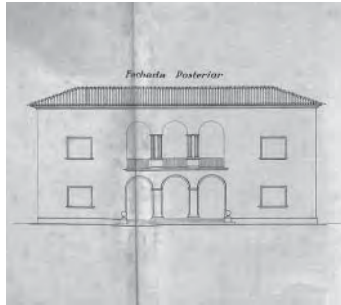
17 maig 1929

Aquesta escola representa el segon intent del consistori sollerí per a construir un edifici escolar de nova planta. És, així mateix, el segon projecte presentat per Guillem Forteza.

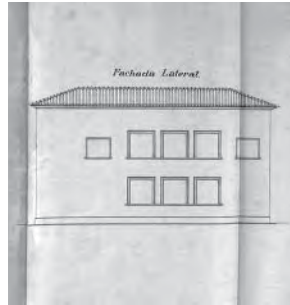
En aquest cas és una escola graduada de sis seccions, ordenada en dos pisos. L'edifici és de planta simètrica, de geometria regular i de volumetria compacta, responent a les pautes de l'arquitectura regionalista de Forteza.

La proposta neix, de ben segur, a partir de l'escola pati de quatre seccions presentada com a model durant la Magna Assamblea de 1926. Analitzem-ho. En ambdós casos l'escola s'organitza a partir d'un eix de simetria que és visual i físicament continu d'un extrem a l'altre de l'escola. El programa s'agrupa en dues barres paral·leles entre sí, perpendiculars a la direcció d'accés i separades pels espais comuns de circulació, relació i jocs. Aquests espais comuns s'enfilen un rera l'altre, seguint l'eix de simetria de l'edifici i formant una seqüència que comença i acaba amb una galeria aporxada, de majors dimensions la de la façana principal –que et reb i actua de vestíbul previ–, de menor tamany la de la façana posterior. Entre una i l'altra existeix un recinte central, de proporcions quadrades i delimitat per unes arcades. Fins aquí tot és aparentment idèntic. La diferència, enorme, es fa palesa quan al bell mig d'aquest espai central aixecam el cap i miram amunt. En el cas de l'escola model veiem el cel, estem en un espai exterior, recintat i descobert: un pati. En el cas de Sóller veiem els taulons del forjat del pis superior, estem en un espai interior: un hall. L'organització de les dues escoles és mimètica, el resultat espacial no té res a veure. El que queda clar, però, és que Guillem Forteza utilitza l'escola model per a arrancar el projecte de Sóller.

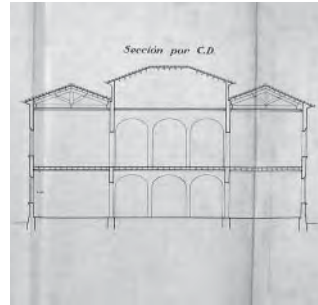
Accedim a l'edifici a través d'una galeria aporxada oberta al centre de la façana principal. Aquesta galeria està formada per tres arcs de mig punt. Creuant l'escola del davant al darrera ens trobarem els tres arcs fins a set vegades, repetits rítmicament i definint les sis crugies que formen l'espai central de circulació. Aquests tres arcs presenten lleugeres variacions depenent de la posició que ocupen: les dues línies que delimiten la galeria d'accés es recolzen sobre dobles columnes cilíndriques, les dues línies centrals descansen sobre pilars de secció quadrada i la resta es sostenen sobre pilars apantallats. La primera crugia és la que conté la galeria d'accés, en la segona hi trobam el vestíbul, les tres centrals formen el hall i la posterior configura una altra galeria aporxada. A esquerra i dreta d'aquest gran espai de relació hi trobam dos cossos que contenen els usos educatius pròpiament dits. El de la esquerra conté dues aules –per tant, de tres crugies cadascuna–. El

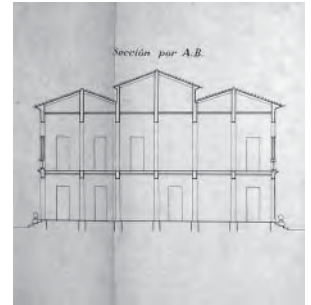
430. Guillem Forteza. Escola Graduada, biblioteca i museu a Sòller. 17 de maig de 1929. Façana posterior. ASAL

431. Guillem Forteza. Escola Graduada, biblioteca i museu a Sòller. 17 de maig de 1929. Façana lateral. ASAL

432. Guillem Forteza. Escola Graduada, biblioteca i museu a Sòller. 17 de maig de 1929. Secció transversal. ASAL

433. Guillem Forteza. Escola Graduada, biblioteca i museu a Sòller. 17 de maig de 1929. Secció longitudinal. ASAL

de ma dreta conté una altra aula –coincidint amb l'amplada del hall central–, el despatx de direcció, els lavabos i l'escala. En la planta superior la distribució d'usos és gairebé idèntica. L'espai central, de considerables dimensions, és ocupat per una biblioteca-museu, disposant d'una galeria exterior en cadascun dels seus extrems. La resta de la planta coincideix exactament amb la planta baixa, tan sols una lleugera diferència, a sobre del despatx del director hi trobam el guarda-roba.

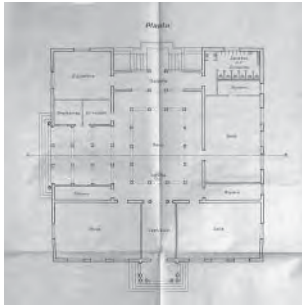
Les aules segueixen la disposició ja estandaritzada per Guillem Forteza, la seva proporció és rectangular i disposen de tres finestral distribuits uniformement sobre un dels seus costats llargs. A poder ser, també disposen d'una quarta obertura en un dels seus costats curts i els accessos es situen a la part posterior de la mateixa.

En la disposició volumètrica de les cobertes sembla remarcar la voluntat de Guillem Forteza per aconseguir un pati central. Tot el perímetre de l'edifici es resol amb una coberta a dos aiguavessos amb el crestaïll continu. En canvi la coberta de l'espai central es desenganxa del perímetre, s'aixeca uns metres més amunt, aconseguint una alçada interior superior als nou metres. Això faria que, en una visió horitzontal, mai poguéssim percebre el sostre que tenim al damunt, aproximant-nos a la sensació que tenim en un pati.

La façana d'accés s'ordena seguint una escrupulosa simetria. Es caracteritza per la presència de la galeria aporxada oberta en cada planta. Els tres arcs no tenen cap tipus d'ornament, el pla de façana i l'intradós es troben en una sola aresta. Les columnes són cilíndriques i amb estries, la base i el capitell són circulars. La galeria de la planta superior té una balustrada de marès interrompuda per pilastres que serveixen de basament a les columnes. A esquerra i dreta de cadascuna de les galeries hi trobam una finestra de proporcions quadrades encintades per un petit bocell i recollides inferiorment per una fiola. La façana principal i la posterior són gairebé idèntiques, només es diferencien –tal i com hem comentat en la planta– en la disposició dels recolzaments dels arcs.

La disposició simètrica de les obertures desapareix en una de les façanes laterals,⁵⁰³ on trobam els tres finestral de les aules desplaçats respecte el centre del frontis. Aquestes obertures es remarquen amb un cert relleu que les delimita, al mateix temps, comparteixen una fiola correguda que les recull a nivell de l'ampit. Així mateix, en la planta superior, apareixen dues finestres de menor tamany, que il·luminen l'escala i els banys, aquestes obertures no es repeteixen en planta baixa.

⁵⁰³ Això ja ho hem trobat en altres projectes com el que acabam de veure de Costitx.

434. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Campanet. 12 de juny de 1929. Planta. ASAL

Escola Graduada de nins a Campanet. Mallorca

12 juny 1929

A Campanet, com en la resta de pobles de l'illa, a principis del segle XX l'ensenyament segueix en mans de l'església. Amb l'arribada dels anys vint, el batlle liberal Jaume Coves, du a terme moltes obres en l'àmbit públic que modernitzen el municipi. Podem citar, per exemple, la culminació de l'obra del nou cementiri de Son Roig projectat per Jaume Alenyà. És el mateix batlle Coves qui prova de dur endavant la construcció de la nova Escola Graduada de Campanet.⁵⁰⁴ El projecte, degut a la caiguda del règim i a la posterior crisi econòmica, no passarà del paper.⁵⁰⁵

A la dècada dels trenta l'escola "de niñas está atendida por una escuela nacional [...] y por otra particular regida por las hermanas terciarias agustinas de esta villa."⁵⁰⁶

"Un pueblo sin ilustración y sin formación religiosa nunca podrá cumplir los elevados y nobles destinos que le impone la verdadera civilización.

Por esto el Ayuntamiento de Campanet secundando los impulsos de las autoridades superiores, para la formación intelectual de la juventud, acordó construir una vasta escuela graduada con las condiciones de higiene y demás exigidas y señaladas por los modernos métodos pedagógicos. [...] El sitio donde se ha de construir dicha escuela graduada es el vulgarmente conocido con el nombre de *s'era de Son Bordoy*."⁵⁰⁷ Es tracta d'una parcel·la situada al costat meridional del poble.

És una escola graduada de tres seccions. Projectada a partir de les pautes arquitectòniques més netament regionalistes: geometria regular, volumetria compacte, utilització de la simetria i planta centrípeta ordenada al voltant d'un pati.

La lectura de la seva planta és molt clara i segueix les pautes que Guillem Forteza ha anat repetint en la majoria de projectes. L'edifici disposa d'un eix central que el creua visualment d'un extrem a l'altre⁵⁰⁸. És l'eix

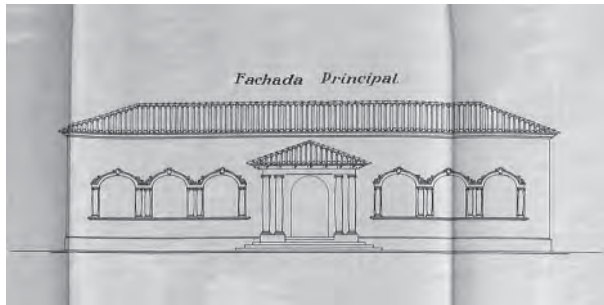
⁵⁰⁴ "Campanet", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.3. p.29.

⁵⁰⁵ Succeeix el mateix amb altres projectes com el del quarter de la guàrdia civil.

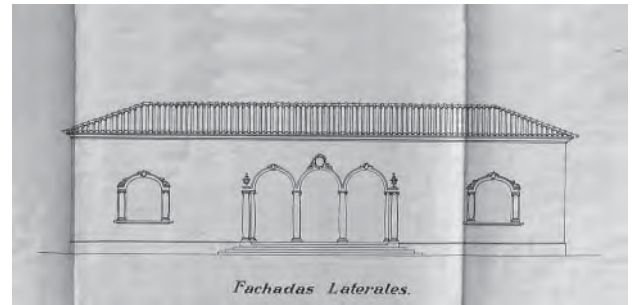
⁵⁰⁶ MIRALLES TRIAY, Guillermo. *Op.cit.* p.51.

⁵⁰⁷ *Ibidem.* p.163.

⁵⁰⁸ Només hi ha un element que Forteza col·loca enmig de la nostra visió: la cisterna. L'arquitecte la podria situar en una aresta del pati, o al centre d'un dels seus laterals, o en qualsevol altre lloc, però no ho fa així. Forteza l'ubica, conscientment, al bell mig de l'eix principal de l'escola, obstaculitzant i entorpidint la nostra visió, donant-li així, una importància no tan sols compositiva, sinó més bé conceptual o ideal o, si volem, fins i tot simbòlica.

435. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Campanet. 12 de juny de 1929. Façana principal. ASAL

436. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Campanet. 12 de juny de 1929. Façana lateral. ASAL

que seguim per entrar a l'escola. Si llegim l'edifici seguint aquest eix veurem quina és la seqüència espacial que conforma l'escola. L'accés es produeix a través d'una porxada que s'adossa al centre de la façana principal. El porxo d'accés és una altra de les constants.⁵⁰⁹ A continuació entrem al vestíbul, que s'obre directament cap al pati central. Aquest pati està delimitat per una arcada perimetral, al darrera de la qual hi trobam una galeria que l'envolta i dóna accés a les diferents estances. Si seguim avançant, creuerem el pati i ens trobarem a la galeria posterior, un espai novament aporxat que s'obre al camp de jocs.

Però la lectura correcta no és aquesta. No podem llegir l'edifici del davant al darrera seguint un eix. L'edifici no és longitudinal. L'edifici és concèntric. Cal entendre que Forteza es limita a recintar un espai central buit, un pati. Un pati recomanat per la pedagogia moderna, un pati de jocs, un pati de relació. Un pati que segueix els postulats higiènics, un pati de llum i d'aire, un troç de natura. Un pati justificat des de la tradició arquitectònica mallorquina, un pati florentí, un pati mediterrani. La lectura correcta no ha de ser lineal, ha de ser concèntrica.

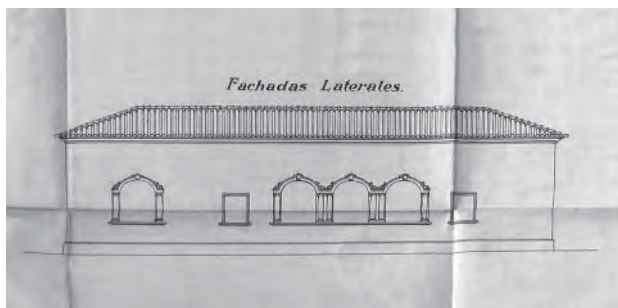
Així hem de dir que el centre de l'escola és buit, hi trobam un pati de geometria rectangular i proporcions tres a quatre. El seu perímetre està format per una successió de catorze columnes panxudes amb base àtica i capitell jònic. A sobre d'aquesta columnata s'hi rezolzen els corresponents arcs de mig punt. Aquests arcs no disposen de cap tipus d'element decoratiu, ni relleu. Aquesta arcada sustenta una coberta de teula àrab, a un sol vessant, que aboca les aigües a l'interior del pati. Aquesta teulada perimetral cobreix la galeria que dóna accés a les diferents aules i estances que confomen l'escola. Seguint la nostra lectura radial, trobam una darrera corona formada pròpiament pel cos de programa escolar.

L'ala que dóna a la façana principal està formada per dues aules als extrems i el vestíbul en posició central. L'altra aula es troba enmig d'una de les ales laterals, que conté en el seu extrem el nucli de lavabos i urinaris. L'altra ala lateral inclou la biblioteca en un extrem i una gran porxada que ocupa tota la seva amplada i comunica lateralment el pati central i el camp de jocs.⁵¹⁰

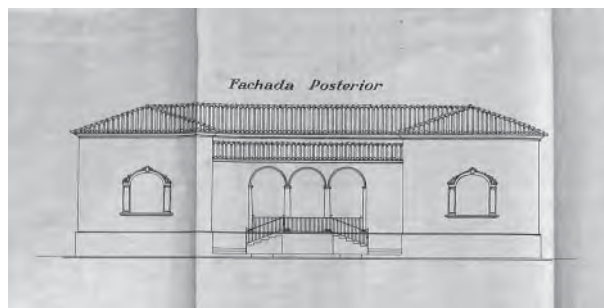
Una altra constant: totes les aules tenen proporcions allargades i disposen de tres finestrals oberts en un dels seus costats llargs. Les obertures es situen rítmicament, composant simètricament l'alçat interior de

⁵⁰⁹ En alguns casos, com el de Campanet, és adosat –també serveixen d'exemple les escoles de Bunyola, Maria de la Salut o Vilafranca– i en d'altres està empotrat en el volum principal de l'edifici –és el cas de Santanyí, Petra, Pla de Na Tesa, Valldemossa, o Binissalem–.

⁵¹⁰ Ens remet directament al que succeïa a l'escola de Vilafranca. On l'eix principal de circulació es creuava, enmig del pati, amb un eix perpendicular que comunicava el pati amb el lateral de l'escola. A Vilafranca, tal i com hem comentat, era per una qüestió urbanística, relacionada amb la posició dels carrers que delimiten el solar.

437. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Campanet. 12 de juny de 1929. Façana lateral. ASAL

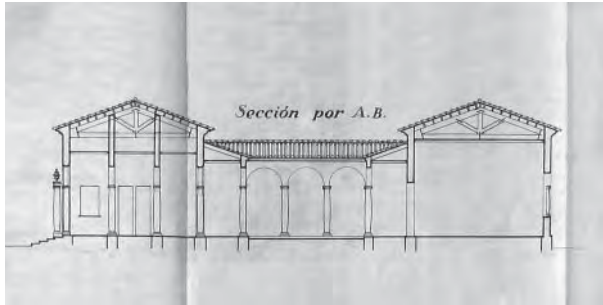
438. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Campanet. 12 de juny de 1929. Façana posterior. ASAL

la pròpia aula i ocupant gairebé tota la llargada de la mateixa, garantint una distribució uniforme de la llum. En aquest cas cadascuna de les aules també s'acompanya d'un guarda-roba annex.

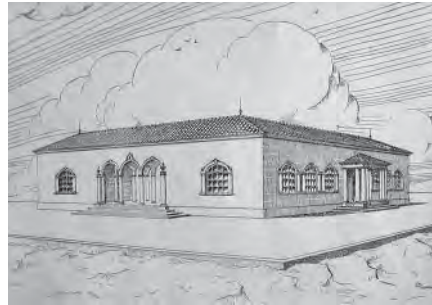
Malgrat la senzillesa volumètrica, la planeïtat de les façanes i l'absència de recursos ornamentals, les obertures apareixen estranyament carregades d'elements decoratius. La presència de figures exclusivament decoratives havia començat a ser poc comú en l'arquitectura de Forteza. Més habitual és trobar-mos la façana principal i la posterior seguint una rígida disposició simètrica i, en canvi, les laterals, relegades a un segon pla, permetent la seva lliure composició. A Campanet la façana principal està presidida pel volum del porxo que s'adossa al frontis en posició central. És un porxo de reduïdes dimensions, de planta rectangular i de coberta a tres vessants. Disposa de tres columnes en cadascuna de les seves arestes lliures i una de mitja canya en cadascun dels vèrtexs que toca la façana. Les triples columnes arranquen sobre un basament rectangular compartit. Totes elles són lleugerament panxudes, amb base àtica i capitell jònic. A sobre de les columnes, tal i com hem trobat en altres casos, hi descansa una jàssera de fusta que recull els taulons que mostren els seus caps treballats. A esquerra i dreta del porxo, col·locats simètricament, apareixen els finestrals que il·luminen les dues aules. Tots els finestrals són de proporcions quadrades i es rematen amb un arc amb ansa de paner que es sosté sobre mitges columnes embegudes en la façana. L'arc és decorat amb motius florals i un petit escut en la posició de la clau. Les finestres de les aules s'uneixen formant grups de tres, que són recollides per una fiola inferior correguda. Aquest mateix model d'obertura apareix, individualment, en cadascun dels testers de la façana posterior. Caracteritzada, com és comú, per l'arcada que tanca la galeria aporxada. En aquest cas és una triple arcada de mig punt recolzada sobre columnes jòniques. Similar és la que trobam en una de les façanes laterals i que delimita el gran porxo que comunica amb el pati central. En aquest cas els tres arcs són de mig punt i de secció semicircular, el seu perímetre es remarca amb bocells i relleus ornamentals. A més l'arc central es remata amb un escut acompanyat de motius florals al seu voltant. Així mateix, l'arcada s'acompanya d'una falsa columna a cada costat, exempta de la façana i que sosté una hídria al seu capdamunt.

Forteza, contra la planeïtat de les façanes, concentra tota l'ornamentació al voltant de les obertures, tal i com succeeix en moltes de les esglésies mallorquines⁵¹¹. D'altra banda, l'excés de decoració de les façanes exteriors contrasta amb la simplicitat i austeritat de les façanes del pati interior.

⁵¹¹ La de Petra és un exemple preciós i la de Sant Francesc un de més conegut. Ambdós casos mostren unes imponents façanes, de geometria regular, planes i cegues, que concentren la seva decoració al voltant dels portals i rosasses. Podríem parlar, igualment, de les dues esglésies que Forteza construeix a Palma durant la dècada dels anys vint: la del Molinar i la del Terreno, projectades al 1924.

439. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Campanet. 12 de juny de 1929. Secció transversal. ASAL

440. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Campanet. 12 de juny de 1929. Perspectiva

L'escola, tal i com ens confirma el mateix Forteza,⁵¹² mai s'arribarà a construir, però tenim testimonis que ens parlen de l'inici de les obres i de la col·locació de la primera pedra.

"Púsose con toda solemnidad la primera piedra de dicha graduada el día 10 de marzo del año 1929, que bendijo el párroco de esta, asistiendo atentamente invitados el Excmo. Sr. Gobernador Civil D. Pedro Llosas, el Presidente de la Diputación provincial de Baleares, los Delegados gubernativos, el Alcalde y Ayuntamiento de esta con el Juez municipal, el Inspector de primera enseñanza, los maestros y maestras con sus respectivas escuelas, además de otras personalidades de Palma y numerosa concurrencia de pueblo que presenciaron el acto.

Después de bendecida la primera piedra que el Sr. Gobernador colocó con un papiro del acta y varias monedas en el lugar de antemano preparado y terminada la ceremonia de las paletadas, en una tribuna convenientemente adornada con mirto y banderitas de los colores nacionales dirigieron la palabra a la concurrencia el Párroco de esta, el Inspector de primera enseñanza y sobre todos uno muy notable y elocuente que dijo el Sr. Gobernador en que puso de manifiesto las exquisitas dotes de su oratoria no menos preclaras que su talento de Gobierno."⁵¹³

L'Ajuntament havia duit a terme una sèrie d'iniciatives que ho deixaven tot a punt per a la construcció de l'escola: havia habilitat nous habitatges per els mestres augmentant les despeses de lloguers fins a 3.162'80 pessetes, havia creat, provisionalment, una escola unitària de nins amb el mobiliari i material necessari, havia augmentat la seva biblioteca en 53 volums, havia comprat el solar per a construir la nova graduada i, fins i tot, n'havia col·locat la primera pedra.⁵¹⁴ Tot i així, l'escola de Campanet quedarà sense acabar. La caiguda del règim, així com la notable crisi econòmica faran paraitzar les obres. "Mentre a Palma i a molts de pobles s'anaven construint i inaugurant, sempre el 14 d'abril tot commemorant la II República, escoles graduades, Campanet, que ja tenia la primera pedra, es quedà sense. [...] Aquesta necessitat de centres escolars a Campanet du Miquel Palou, Guillem Buades i Miquel Buades a obrir un centre, el setembre de 1934: L'Escola Decroly que pel que sembla resulta insuficient, sobretot pel que fa a les alumnes."⁵¹⁵

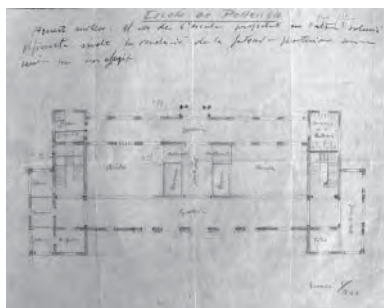
Malgrat no disposar d'un edifici de nova planta, expressament construït amb finalitats educatives,

⁵¹² FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit.* p.20.

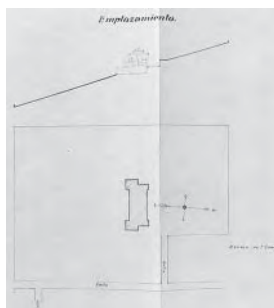
⁵¹³ MIRALLES TRIAY, Guillermo. *Op.cit.* p.163.

⁵¹⁴ LLOSAS BADÍA, Pedro. *Op.cit.* pp.52-53.

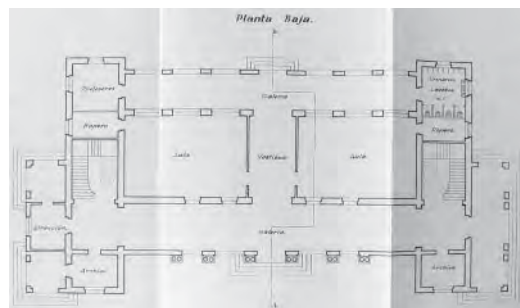
⁵¹⁵ MARTORELL GELABERT, Carme. *Op.cit.* p.108.

441. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Pollença. 13 de juny de 1929. Planta prèvia. ASAL

442. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Pollença. 13 de juny de 1929. Planta emplaçament. ASAL

443. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Pollença. 13 de juny de 1929. Planta baixa. ASAL

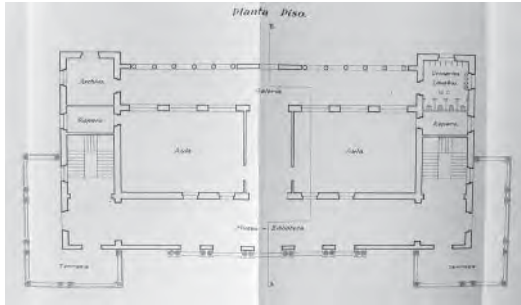
en aquesta escola, gràcies sobretot a l'experiència del mestre Miquel Buades⁵¹⁶, s'acaba duent a terme un dels experiments educatius més innovadors de l'època. Buades posa en pràctica la coeducació i el sistema pedagògic decrolynià. Per motius prou coneguts, serà una experiència de vida efímera, ja que el 1936, amb l'arribada de la guerra civil, els seus mestres seran empresonats o perseguits.

Escola Graduada de nins a Pollença. Mallorca

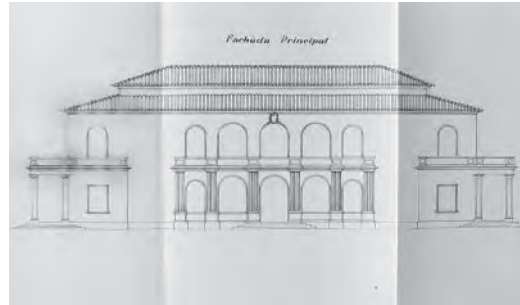
13 juny 1929

A Pollença els orígens de l'ensenyament es remunten al segle XIV, amb la figura de mestre Guillem Font. Des de llavors, hi ha, constantment al municipi, un mestre pensionat per la Universitat. Tenim coneixement que a finals del mateix segle, es crea al monestir del Puig una important escola de nines, on hi acudien al·lotes d'arreu de l'Illa i, fins i tot, de Menorca. Al mateix temps, els dominics s'instal·len al nucli urbà i imparteixen l'ensenyament de forma gratuïta. A finals del segle XVII són els jesuïtes qui s'estableixen al poble i obrin també un col·legi. Aquest fet provoca algunes disputes entre els dominics, que tenien el control de l'educació, i els jesuïtes, fins que els primers són expulsats un segle després. A mitjan segle XIX les germanes de la Caritat arriben a Pollença i es fan càrrec de l'educació de les nines. Amb l'arribada de la Il·lustració, s'havia creat, molt prematurament, una Comissió Municipal d'Ensenyament que havia nomenat els primers mestres segons establí la Constitució de 1812. Poc temps després, el 1817, hi ha dues escoles públiques: una per a nins i una altra per a nines; que l'any 1874 han augmentat fins a quatre, dues per a cada sexe. Malgrat els inicis de la pedagogia posada en mans de l'església sigui una constant en tots els pobles illencs, ens sorprèn, a Pollença la promptitud en l'organització municipal i, sobretot, la igualtat entre sexes davant l'ensenyament. En aquest ambient, el 1879, Guillem Cifre de Colonya crea la Institució d'Ensenyança de Pollença, que més endavant es convertirà en la Institució Lliure d'Ensenyança de Pollença. Aquest centre té una forta incidència social i política dins el poble i a tota l'Illa, pel seu caràcter laic i progressista. Tot i així, les propostes educatives religioses són les que tenen més adeptes. Com a mostra, el 1886 s'obren dues escoles evangelistes i el 1890 s'inaugura una nova escola

⁵¹⁶ "L'experiència de coeducació viscuda per Miquel Buades a l'Escola Racionalista de Sant Andreu, el fet de poder comprovar –ja l'any 1931, quan aquesta no era freqüent– que la coeducació dels sexes no sols era possible i positiva, sinó que no tenia res d'aquella immoralitat pecaminosa de què havia estat i seria més endavant titllada, fou un fet decisiu que contribuí a la creació a Campanet d'una escola coeducativa. Les idees de Puig i Elies –amb qui col·laborà estretament– i les del propi inspirador de les Escoles Racionalistes, Ferrer i Guàrdia, posaven les bases a aquest ideal." MARTORELL GELABERT, Carme. *Op.cit.* p.80.

444. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Pollensa. 13 de juny de 1929. Planta primera. ASAL

445. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Pollensa. 13 de juny de 1929. Façana principal. ASAL

catòlica. Amb el canvi de segle Pollença compta amb set centres: quatre públics, dos de nins i dos de nines, i tres privats, dos catòlics i la Institució Lliure d'Ensenyança. Durant les primeres dècades del segle XX la tònica no canvia: els teatins es fan càrrec d'una escola, les monges de la Caritat obren una escoleta i les Missioneres dels Sagrats Cors inicien la seva tasca educativa.⁵¹⁷ És en aquest ambient, dominat per l'ensenyament religiós, quan, al 1929, el batlle Joan Vives Rotger proposa la construcció d'una nova escola.

L'escola es situa en una parcel·la de proporcions sensiblement rectangulars, disposada en direcció nord sud i amb un petit retall en el seu vèrtex nord-est. L'aresta de llevant es recolza sobre el carrer que li dona accés. El solar té una forta pendent que ascendeix en direcció nord, tot i així, el projecte no fa massa esforços per a absorbir-la.

L'escola que es proposa és de quatre seccions i s'ordena en dues plantes,⁵¹⁸ situant dues aules en cada pis. El fet d'apilar el programa en dues plantes redueix l'empremta de la construcció dins la parcel·la, això, en un terreny amb tanta pendent, ajuda a reduir els moviments de terres, les esplanades i els murs de contenció. L'edifici es col·loca a la part més alta del solar, de manera transversal, així s'aconsegueix orientar-lo cap al mitjorn, alliberant el camp de jocs en la zona més asolellada.

L'escola és totalment simètrica. La seqüència d'accés repeteix les pautes més comuns que hem trobat fins ara: s'entra a través del punt central de la seva façana principal, accedim a una galeria aporxada –en aquest cas ocupa tota l'amplada del cos central de l'edifici–, a continuació trobam el vestíbul, a un costat i altre podem entrar a les dues aules de planta baixa, si seguim caminant arribam a la galeria nord que té la mateixa llargada que la anterior i que dona accés al camp de jocs posterior. Com és comú, l'eix d'entrada és continu i creua l'escola d'un costat a l'altre.

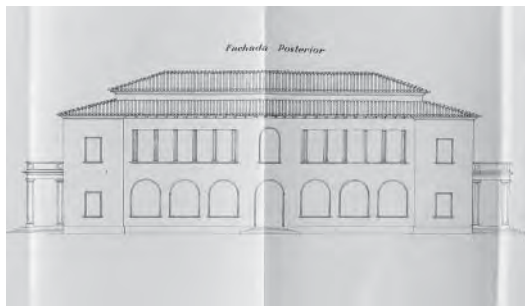
D'aquesta manera l'edifici es distribueix en un cos central que es divideix en tres faixes: la galeria sud –que en planta superior es rotula com a biblioteca museu–, les aules i la galeria nord. Aquest cos central està contingut entre dues franges laterals, allargades en direcció nord sud i que sobresurten respecte les seves façanes. Contenen els serveis: dos arxius, dues escales,⁵¹⁹ un nucli de lavabos, una sala de professors i dos guarda-robes. Així mateix, als laterals s'hi adosa, en planta baixa, una porxada que serveix de terrassa a la planta superior.⁵²⁰

⁵¹⁷ "Pollença", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.13. pp.251-252.

⁵¹⁸ De manera similar a com ho feien els projectes de Santa Margalida, Santanyí i, especialment, el d'Artà.

⁵¹⁹ La simetria de l'edifici és tan forçada que Forteza es veu obligat, fins i tot, a duplicar les escales.

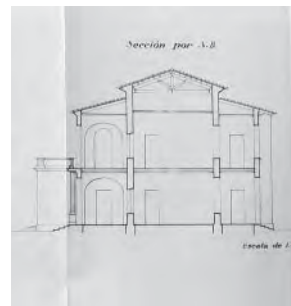
⁵²⁰ Exactament com succeïa en el projecte d'Artà.

446. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Pollensa. 13 de juny de 1929. Façana posterior. ASAL

447. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Pollensa. 13 de juny de 1929. Façana lateral. ASAL

448. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Pollensa. 13 de juny de 1929. Secció transversal. ASAL

Les aules s'ordenen de la mateixa manera que hem anat veient en tants exemples anteriors: tenen proporcions rectangulars, disposen de tres finestral oberts a la façana nord i dos de menor tamany a la façana sud, s'hi accedeix pel darrera i es comunica directament amb un guarda-roba.

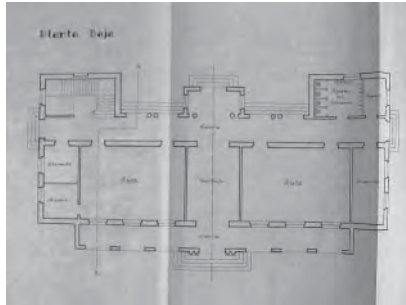
Volumètricament l'edifici apareix com un únic volum de dues plantes al qual s'hi han adosat dos cossos laterals d'una sola planta. Aquest volum únic disposa la seva coberta en dos plans diferents: un més alt que cobreix l'espai de les aules i un altre més baix que l'envolta. La coberta és inclinada de teula àrab i arranca sobre una cornisa de marès que encinta l'edifici perimetralment. La façana principal i la posterior són absolutament simètriques, no succeeix el mateix en les laterals.

La façana d'accés està presidida per la doble galeria aporxada de planta baixa i planta pis, formades, cadascuna d'elles per cinc arcs de mig punt recolzats sobre pilars apantallats. Al davant d'aquests pilars, Forteza hi disposa un seguit de dobles columnes, que sostenen el balcó corregut de planta primera. Es tracta de columnes cilíndriques amb acanaladures, que arranquen sobre basaments de pedra i es rematen amb capitells d'ampla volada que sostenen el balcó. Al mateix temps la barana del balcó és massissa i interrompuda per diferents pilastres coincidint amb les dobles columnes de planta baixa. Els arcs estan perfilats amb bocells, els dels extrems són de menor amplada i el central de la planta superior disposa d'un escut en la posició de la clau. En aquesta façana també juguen un important paper els dos volums laterals que s'encasten a la cantonada del volum principal, delimitant l'àmbit d'accés. Aquests dos volums estan oberts cap als laterals de l'edifici mitjançant un porxo que es sosté amb columnes i dobles columnes.⁵²¹ Estan rematats superiorment per una barana que es configura de la mateixa manera que la del balcó.

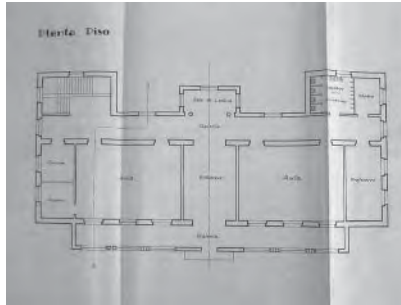
La façana posterior, tal i com succeeix en la façana d'accés, disposa d'una galeria correguda en cada planta, tot i així, les seves obertures es configuren d'una manera molt diferent. Sobre l'eix de simetria hi trobam dos arcs de mig punt, major el de planta baixa, menor el de planta pis. A dreta i esquerra apareixen simètricament diferents finestral que il·luminen les galeries. Aquestes prenen formes diferents en cada planta. Les de planta baixa són tres finestres amb arc de migpunt. En la planta superior Forteza disposa un tipus d'obertura poc habitual fins ara,⁵²² retinguem-la: és una finestra correguda exageradament horitzontal. La definició és tendenciosa, ho sé, ja que aquesta horitzontalitat està interrompuda per uns pilars rodons que la sustenten. Tot i així memoritzem-ho, més endavant veurem com aquesta composició, amb petites però prodigioses modificacions, serà repetida incansablement.

⁵²¹ Que apareixen de secció circular en el dibuix de la planta i de secció quadrada en l'alçat.

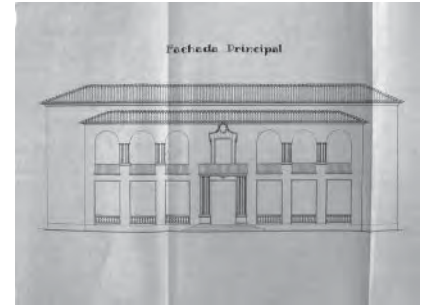
⁵²² N'hem comentat un de similar a l'escola de Binissalem.

449. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Capdepera. 1 de juliol de 1929. Planta baixa. ASAL

450. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Capdepera. 1 de juliol de 1929. Planta primera. ASAL

451. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Capdepera. 1 de juliol de 1929. Façana principal. ASAL

Aquesta escola, tal i com ens informa Guillem Forteza, mai no serà realitzada.⁵²³ Tot i la posterior insistència del consistori republicà la proposta es quedarà en paper. Vist el fracàs, el 1932, s'uneixen les dues escoles públiques unitàries de nins i les dues de nines i sorgeixen l'escola graduada nacional per a nins, que passa a ocupar el temple de Monti-Sion, i la de nines, que s'ubica al convent de Sant Domingo. De la mateixa manera acabarà un altre projecte que, ben entrada la dècada dels trenta, el mateix Ajuntament pollencí intentarà construir al Port de Pollença.

Escola Graduada de nins a Capdepera. Mallorca

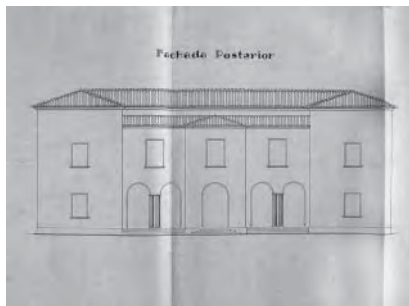
1 juliol 1929

Aquest primer projecte d'escola a Capdepera es du a terme durant la batllia de Miquel Caldentey. Es tracta d'una escola de quatre seccions. Forteza l'organitza en dues plantes, tal i com ha fet en el projecte de Pollença, entregat dues setmanes abans.

L'edifici consta d'un cos principal de planta allargada, col·locada en direcció est oest, al qual s'hi adosen tres petits volums en la façana sud i una galeria en la façana nord, que en aquest cas és la principal. L'accés es produeix, tal i com marquen les pautes que hem seguit fins ara, a través de l'eix de simetria de l'edifici. Aquest eix, com hem vist repetidament, creua física i visualment tota l'escola. La seqüència espacial del recorregut d'accés és la mateixa que hem trobat en altres exemples: entrem a l'edifici a través d'una porxada, que en aquest cas es configura com un volum allargat adosat longitudinalment a la façana principal, a continuació entrem al vestíbul, a esquerra i dreta tenim les dues aules de planta baixa i, finalment, a la part posterior de l'edifici ens trobam amb una altra galeria que dóna accés al camp de jocs.

El cos principal de l'edifici, tal i com hem indicat, és allargat. S'organitza en clara simetria. Sobre el seu eix s'hi situa el vestíbul d'entrada. A esquerra i dreta hi trobam les dues aules, al fons de les quals s'hi disposen alguns serveis: un despatx, la sala de professors i un guarda-roba. Aquest volum principal s'uneix, coincidint en alçada, amb dos cossos disposats simètricament, un a cada extrem de la seva façana posterior. Aquests dos cossos contenen, respectivament, una escala i els lavabos. Per tant, l'edifici, tímidament, pren forma de U. Entre les dues ales laterals, s'hi ubica una franja posterior, de menor alçada, formada per una galeria correguda que, a modus de porxo orientat a mitjorn, protegeix l'edifici de l'assolellament. Aquesta mateixa

⁵²³ FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit. p.21.*

452. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Capdepera. 1 de juliol de 1929. Façana posterior. ASAL

453. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Capdepera. 1 de juliol de 1929. Façana lateral. ASAL

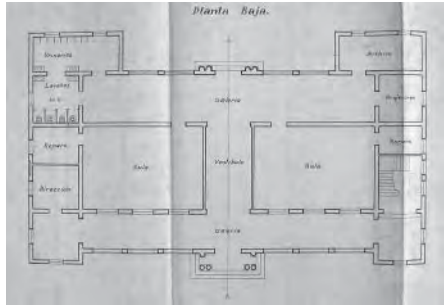

454. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Capdepera. 1 de juliol de 1929. Secció transversal. ASAL

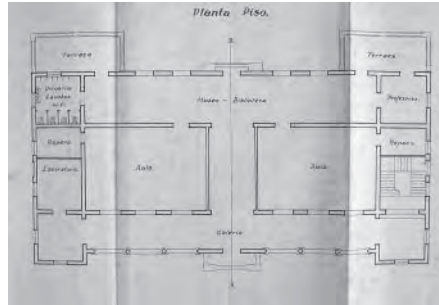
galeria té una petita prominència en el seu punt central, que segueix la mateixa volumetria. A la façana nord de l'edifici, principal i d'accés, també s'hi adosa una galeria aporxada, allargada i de la mateixa amplada que la sud, configurant un volum de menor alçada que el principal.

La façana principal és la que caracteritza, dóna caràcter, a l'edifici. Com en tants altres casos, sobre el frontis d'accés s'hi adosa un volum, aporxat, simètric i format per alguns elements decoratius –columnates, balaustrades, arcades, relleus d'adorn, etc.– que li donen un cert caràcter oficial, allunyat de la domesticitat d'un habitatge. En aquest cas la façana principal la formen un cos més ample i alt, que actua de teló de fons, sobre el qual hi trobam el cos menor, de tamany i alçada, de la galeria. Ambdós cossos, així com la resta de l'edifici, són de coberta inclinada, a dues aigües el volum principal i d'un sol vessant la galeria, ambdós amb tremujals. La galeria és totalment simètrica, disposa d'un element principal sobre el seu eix i de tres obertures per planta a cada costat del mateix. Sobre l'eix hi trobam dos portals, un a cada planta. El de planta baixa serveix d'accés principal a l'escola, al qual s'hi arriba després de pujar uns graons que, com és habitual, separen l'edifici del terreny natural. Aquest portal és de traçat rectangular, amb les seves arestes amb bocell. A cada costat del mateix Forteza hi disposa dues semicolumnes, embegudes en la façana, de secció cilíndrica i amb acanaladues. Cada parella es recolza sobre un pedestal paral·lelepípedic que li fa de base. Al seu capdamunt sostenen un balcó, de peanya horitzontal de pedra i barana de brèndoles de ferro. A aquest balcó s'hi surt a través del portal de la planta superior. També és de traçat rectangular, però de menor tamany que el de la planta baixa. Els seus brancals i llinda apareixen remarcats amb dovelles de pedra. Les de la llinda són de regàs normal i a sobre la clau s'hi disposa un element ornamental que en forma d'escut. Pel que fa a les galeries podem diferenciar d'entrada entre les de la planta baixa i la de la planta superior. Cadascuna d'elles consta de tres obertures a cada costat de l'eix de simetria, però són geomètricament diferents. Les de planta baixa són d'alçat rectangular, el seu perímetre es remarca amb un subtil bocell i disposen de balaustre de marès. En canvi, les de planta superior es resolen amb arc de migpunt, que en els seus extrems arranquen desde la pròpia façana i que es sostenen sobre dobles columnes en els seus recolzaments intermitjos. Aquestes dobles columnes neixen a nivell de barana i descansen sobre un pedestal integrat en el propi pla de façana. Les columnes són de volumetria cilíndrica amb acanaladura i cada parella comparteix base i capitell.

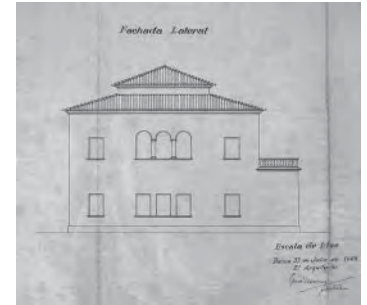
La façana posterior és d'aspecte més auster, la seva configuració no és tan ostensiva. Els volums que la formen són més plans, les seves obertures prescindeixen de qualsevol tipus d'element decoratiu. Aquesta façana també es disposa en una absoluta simetria i es caracteritza més per la composició volumètrica, ja explicada, que no pas per la configuració de les seves obertures. Els dos volums de serveis que es situen en

455. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Muro. 31 de juliol de 1929. Planta baixa. ASAL

456. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Muro. 31 de juliol de 1929. Planta baixa. ASAL

457. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Muro. 31 de juliol de 1929. Façana lateral. ASAL

els seus extrems, s'avancen i la delimiten. En aquests dos volums hi trobam una obertura en cada planta, és una finestra rectangular de petites dimensions, amb brancals i llinda amb bocell i una petita fiola en el seu ampit. El cos central i més baix de la galeria es configura diferent en cadascuna de les seves plantes. La planta baixa està formada per uns portals amb arc de mig punt. Un en posició central, sobre el volum avançat, i dos a cada costat de l'eix. Aquests darrers es retallen en el pla de façana i comparteixen el recolzament internig format per una doble columna cilíndrica i acanadala, tal i com fan els arcs de planta primera de la façana principal, però en aquest cas arranquen directament del terra, sense basament. La planta superior, encara és més senzilla, tan sols disposa de tres obertures, una sobre el cos més avançat i les altres col·locades simètricament una a cada costat. Són finestres que segueixen la mateixa configuració que les que hem comentat dels cossos de serveis, en aquest cas són d'un tamany lleugerament major.

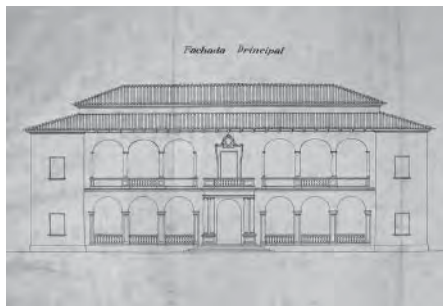
Finalment, en les façanes laterals, la simetria, tant volumètrica com compositiva es trenca. Malgrat no perdre l'ordre, la disposició d'obertures deixa de dependre de cap ordre autoimposat. Així mateix la seva configuració és completament senzilla. Finestres rectangulars de petit tamany il·luminen els serveis amb brancals i llinda amb bocell, i una fiola mínima en la posició de l'ampit. El portal, prescindint de la forma de les finestres, es resol amb arc de mig punt perfilat amb el mateix tipus de bocell.

Aquest és el primer projecte que Guillem Forteza desenvolupa a Capdepera. Com veurem més endavant, ben entrada la dècada dels trenta, en projectarà un altre amb un resultat completament diferent.

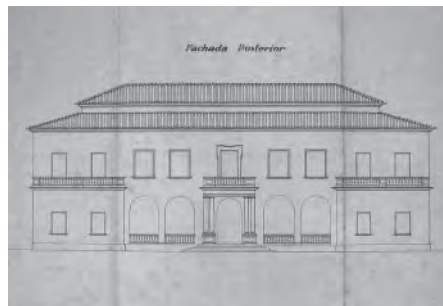
Escola Graduada per a nins a Muro. Mallorca

31 juliol 1929

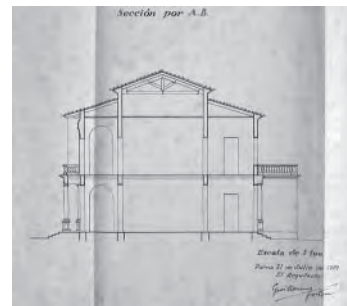
Ja hem vist amb anterioritat un primer projecte de Guillem Forteza per al poble de Muro. Aquell primer i primerenc projecte, del ja llunyà 1922, havia consistit en la reforma d'un convent. Però la dècada dels vint ha anat duent novetats i el que a principis de dècada es podia considerar un gran avenç, avui per avui, a punt d'arribar als trenta, es considera un retràs. La reutilització d'edificis existents no està gaire ben vista des dels ambients més avançats de la pedagogia. Aleshores a Mallorca ja s'ha engegat un pla de reforma escolar, al qual Muro també s'acollirà per a dur endavant la construcció d'aquest nou centre. El dia 23 de febrer de 1925 Gabriel Sastre, batlle de Muro, visita l'arquitecte Forteza en el seu estudi de Ciutat per a començar a tractar el

458. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Muro. 31 de juliol de 1929. Façana principal. ASAL

459. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Muro. 31 de juliol de 1929. Façana posterior. ASAL

460. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Muro. 31 de juliol de 1929. Secció transversal. ASAL

tema de la construcció de l'escola.⁵²⁴ Tot i així, el projecte no arribarà a ser realitat fins a mitjans del 1929.

La nova Escola Graduada de Muro és de quatre seccions i repeteix la tipologia de dues plantes que ja s'ha aplicat en altres tres projectes d'aquest mateix any. Em referesc als projectes d'Artà, Pollença i Capdepera. Entre ells les diferències són mínimes. No es tracta ni tan sols d'una progressió d'un model original. És, simplement, l'adaptació d'un mateix model a diferents entorns. La diferència entre uns i altres depèn, sobretot, de l'orientació, de la posició del carrer d'accés i de la relació que guarden aquests dos paràmetres entre ells.⁵²⁵

L'Escola Graduada de Muro es situa a l'extrem meridional del poble. En una parcel·la triangular definida per la bifurcació de dues vies importants: la carretera de Sineu i la de Santa Margalida. En la zona més estreta i més pròxima al poble es defineix un jardí d'accés. Així l'edifici, que pren forma rectangular, es situa en la zona sud i més ampla de la parcel·la.

En aquest cas, doncs, la façana principal d'accés mira a nord, per la qual cosa és també la façana ocupada per les quatre aules, dues a cada planta. Les constants que hem trobat a Artà, Pollença i Capdepera es repeteixen. La compacitat volumètrica, la regularitat geomètrica, la simetria o la seqüència espacial d'accés, són exactes en un i altres projectes.

L'escola es disposa en un cos principal de planta allargada i cobert a dues aigües amb els extrems resolts amb tremujals. Es col·loca dins la parcel·la en direcció est oest, lleugerament desviada. A aquest volum principal, de dues plantes d'alçada, s'hi adosen dos volums d'una sola planta en la façana sud. L'accés es produeix a través de l'eix de simetria de l'edifici. Aquest eix creua l'edifici en el seu sentit curt. La seqüència espacial de circulació és la que estem cansats de repetir: porxada longitudinal sobre la façana d'accés, vestíbul central i galeria posterior.

L'escola és de planta rectangular i s'ordena clarament en simetria. Llegint l'edifici en franjes longitudinals trobaríem en primer lloc, ocupant tota l'amplada de la façana nord, la galeria aporxada d'accés. A continuació es disposa el cos principal, en posició central hi trobam el vestíbul, a esquerra i dreta les dues aules, i, als seus extrems diferents serveis: un guarda-roba per cadascuna de les aules, el despatx de direcció i l'escala

⁵²⁴ Correspondència del dia 19 de febrer de 1925, on el batlle Gabriel Sastre informa a Guillem Forteza de la seva propera visita del dia 23. ACFS.

⁵²⁵ Per un costat, la façana d'accés sempre és la façana principal, per altre, les aules sempre miren a nord. Però a vegades la façana d'accés coincideix amb la façana de les aules i, per tant, amb la façana nord; i en altres casos succeeix el contrari. Són, sobretot, aquestes variables les que donen peu a diferents solucions. En un segon pla, més aleatori, també entren en el joc la posició dels serveis i de l'escala.

461. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Muro. 31 de juliol de 1929. Perspectiva

462. Escola Graduada de nins a Muro. Novembre de 1929. AAM

d'accés a la planta superior. Al fons, la tercera franja, formada per una galeria longitudinal, –més profunda que la primera, doncs aquesta dóna a sud– als extrems de la qual s'hi ubiquen els lavabos i la sala de professors, respectivament. Sobre aquesta façana s'hi adosen dos petits volums, d'una sola planta que contenen més serveis, al costat dels lavabos hi trobam els urinaris, i al costat de la sala de professors hi trobam l'arxiu. La planta superior segueix exactament la mateixa distribució que la planta baixa, tan sols es canvien alguns usos: el que en planta baixa és el despatx del director, en planta pis és un laboratori, i sobre la galeria sud hi trobam l'espai destinat a museu-biblioteca.

La disposició de les aules a aquestes alçades ja és indiscutible. Les seves proporcions, accessos, número d'obertures i orientació són pautes sobradament estudiades, comprovades, estandaritzades i repetides.

Les façanes segueixen també les pautes que hem trobat en els altres projectes d'aquesta mateixa tipologia: la façana nord i sud són absolutament simètriques, la façana d'accés és la que dóna caràcter a l'edifici, la posterior és més sòbria i, finalment, les façanes laterals passen a un segon pla, no tenen tanta importància i presenten algunes assimetries.

Així doncs, tal i com hem dit, la façana nord és la d'accés i, per tant, la principal. Ve caracteritzada per les galeries aporxades de les dues plantes que es disposen simètricament a partir del centre de la façana. A sobre del propi eix de simetria hi trobam el portal d'accés, que, en planta baixa està format per un portal amb arc de mig punt, al costat del qual s'hi disposen dues parelles de columnes jòniques lleugerament panxudes, exemptes de la façana, que arranquen sobre un basament de pedra i sostenen un balcó en la seva part superior, aquest té el llit pla amb diferents cornises i relleus, i la barana de balaustrada amb pilastres als seus extrems. El portal que surt al balcó desde la planta pis també es situa sobre l'eix i remata el conjunt central, és un portal de llinda horitzontal, encintat per motlures i rematat amb diferents motius florals que envolten un escut. Les galeries laterals segueixen disposicions diferents en planta baixa i planta pis. Ambdues consten de tres arcs a cada costat de l'eix de simetria. La de planta baixa està formada per sis arcs de mig punt, traçats sense cap tipus de relleu que es recolzen sobre columnes de base quadrada. Entre columnes es disposa una balaustrada de marès. La de la planta superior està formada per sis arcs amb ansa de paner, recolzats sobre columnes jòniques que arranquen sobre basaments de pedra, entre ells s'hi disposa una balaustrada de pedra que segueix la mateixa disposició de la planta baixa. En els extrems d'aquesta façana l'espai ocupat pels serveis s'avança lleugerament, a sobre d'aquest cos s'hi obren dues finestres rectangulars.

L'ostentació de la façana d'accés es veu reduïda en la façana posterior, que malgrat seguir una rígida

463. Escola Graduada de nins a Muro. Façana principal

464. Escola Graduada de nins a Muro. Façana posterior

disposició simètrica es mostra molt més sòbria. Sobre l'eix de simetria hi trobam un conjunt molt similar al de la façana principal: portal amb arc de mig punt, columnes exemptes sobre basaments, balcó amb balaustre i portal en la planta superior. La diferència és que el portal de la planta pis no presenta ni l'escut ni cap tipus de motiu decoratiu floral. A dreta i esquerra de la planta baixa d'aquest conjunt central s'hi obre la galeria aporxada, formada per una portalada de quatre arcs de mig punt retallats en la pròpia façana, aquests arcs disposen de balaustrada en la seva part inferior. Coincidint amb els eixos dels arcs, en la planta pis s'obren quatre grans finestres, rectangulars i que il·luminen l'espai de la biblioteca. A l'extrem de la façana s'adonen dos volums d'una sola planta, rematats perimetralment per una balaustrada. Cadascun d'ells té dues petites finestres rectangulars i s'accedeix a sobre d'ells a través de dos portals oberts en planta pis, seguint els eixos de les dues finestres de planta baixa.

Les façanes laterals passen a un segon pla, la seva simplicitat i austeritat es manifesta. En aquest cas la simetria només es trenca per culpa del volum adosat en la façana posterior, ja que totes les obertures es disposen amb total simetria respecte el volum principal. Sobre l'eix trobam un conjunt de tres obertures en cada planta: les de planta baixa són rectangulars i són recollides per una mateixa llinda, les de planta pis són tres arcs de mig punt que es sostenen sobre dues columnetes jòniques. A banda i banda d'aquestes triples obertures s'hi disposen altres dues finestres rectangulars.

Cal repetir que aquesta tipologia de quatre seccions organitzada en dues plantes, tan repetida a finals de la dècada dels vint, no constava sobre els plànols-models presentats a la Magna Assamblea de l'any 1926. És un model nou, que neix, segurament, a partir dels casos d'Artà i Pollença, on, davant terrenys amb més pendent es proposen edificis menys extensos, que necessitin menys modificacions de la pròpia topografia. Tot i així, el model serà repetit en altres emplaçaments totalment plans, com és el cas de Muro.

Finalment cal explicar que entre els plànols oficials, signats per en Forteza, hi trobam una còpia a llapis, feta sobre el mateix projecte i datada del mateix dia 31 de juliol de 1929. Aquests plànols es dibuixen l'instant després de treure la còpia oficial. Això és demostrable ja que és sobre aquesta mateixa còpia on es comencen a grafiar algunes indicacions del que serà la variant dibuixada a llapis. Aquesta proposta alternativa mostra un projecte molt similar al que s'acaba construint. La gran diferència és que el nombre d'aules es duplica, ampliant la crugia posterior i col·locant-les davant-darrera. El resultat és una estranya tipologia de vuit seccions, un model totalment inusual i sorprenent.

L'Escola Graduada de Muro es començarà a construir el mateix 1929, durant la dictadura, i no s'acabarà fins al 1934, ben entrada la república. "L'any següent els nins i les nines [de] l'Escola Graduada passaran al

465. Guillem Forteza. Escola d'Alaró. 24 d'agost de 1929. Croquis prevís de la planta emplaçament. ASAL

convent dels mínims per l'amenaça de ruïna que oferirà l'edifici projectat per Guillem Forteza. El 1936, arran de la victòria del Front Popular a tot l'Estat, la comissió gestora, que es constituirà, treballarà per aconseguir la subvenció per a la reconstrucció d'aquest centre."⁵²⁶

Escola d'Alaró. Mallorca

24 agost 1929

L'any 1881 a Alaró es funda el convent de les agustines, obrint així la primera escola per a infants. Amb l'arribada del segle XX s'inaugura la fàbrica d'electricitat,⁵²⁷ que suposa un gran progrés i un fort impuls econòmic pel municipi.⁵²⁸

Durant la dècada del 1910 l'Ajuntament alaroner fa un primer intent de construir una escola de bell nou. Llavors l'arquitecte que signa el projecte és Guillem Reynés, el precursor de Guillem Forteza. L'any 1916 la Junta Facultativa de Construccions Civils dictamina negativament aquest projecte i el retorna a l'Ajuntament perquè faci les correccions necessàries.⁵²⁹ Aquest projecte quedarà definitivament apartat.

Cinc anys més endavant, l'any 1921, el batlle d'Alaró, Joan Homar, nombra a Guillem Forteza arquitecte encarregat de l'aixecament dels plànols i direcció de les obres que sorgeixin dins el municipi.⁵³⁰ L'any següent Forteza ja s'ocupa del projecte de reforma de la façana de la Casa Consistorial del poble.⁵³¹ Al 1924 es farà càrreg de les obres de l'escorxador municipal. I amb el final de la dècada, l'any 1929, projectarà i construirà la nova Escola Graduada d'Alaró.

L'edifici s'ubica en una parcel·la de 4.179 m², situada al costat sud del poble, ocupant un cap de cantó gràcies a l'obertura d'un nou carrer. Es tracta, altre cop, d'una graduada de quatre seccions organitzada en dues plantes. El projecte segueix totes i cadascuna de les pautes que hem anat apuntant. Ara que ja sabem

⁵²⁶ "Muro", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.11. p.288.

⁵²⁷ Alaró va ser el primer municipi de Mallorca que va disposar d'electricitat. La Central fou inaugurada dia 15 d'agost de 1901 i els promotors foren els Germans Gaspar i Josep Perelló Pol.

⁵²⁸ "Alaró", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.1. p.60.

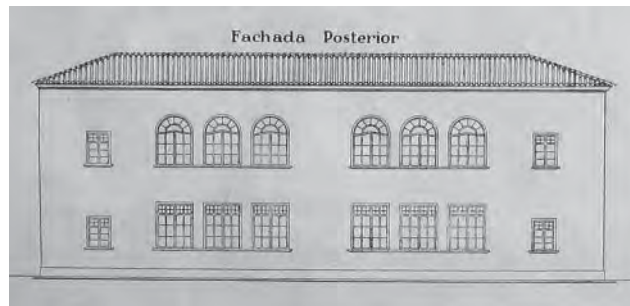
⁵²⁹ Carta de 15 de novembre de 1916 de la Junta Facultativa de Construccions Civils dictaminant de manera negativa el projecte d'edifici escolar d'Alaró signat per Guillem Reynés i acaba dient que aquest projecte és exactament igual al d'Alcúdia presentat en la mateixa data i que, per tant, el dictamen serveix pels dos edificis. Per això, amb data de 4 de desembre de 1916 i signat pel Director General de Primera Ensenyança, el projecte és retornat a l'Ajuntament d'Alaró perquè l'arquitecte en faci les corresponents modificacions. ACFS.

⁵³⁰ Correspondència del batlle dirigida a Guillem Forteza, datada de 20 de desembre de 1921. ACFS.

⁵³¹ Projecte signat el 25 de gener de 1922. ASAL.

466. Guillem Forteza. Escola d'Alaró. 24 d'agost de 1929. Façana principal. ASAL

467. Guillem Forteza. Escola d'Alaró. 24 d'agost de 1929. Façana posterior. ASAL

quines són, podem deixar pas a les paraules manuscrites per Guillem Forteza que ens ajudaran a confirmar el nostre anàlisi:

“El solar dispuesto por el Ayuntamiento de Alaró para la construcción de la Escuela que se proyecta forma una manzana que está limitada por la calle de Cladera, otra calle abierta recientemente y los márgenes del llamado Torrente de Na Marrancha, así como linda también con algunos terrenos particulares.

El edificio se coloca en alineación paralela a la calle abierta recientemente que no tiene ningún nombre⁵³², reservando para campo escolar el terreno que quedará, en bastante extensión, detrás del cuerpo del edificio. Las aulas darán a dicho campo escolar, siendo su orientación Norte-Oeste.”

En un primer plànol d'emplaçament, esboçat a llapis Forteza planteja dues possibles ubicacions dins la parcel·la. La primera consisteix en recolzar l'escola al carrer de can Cladera, obtenint un edifici amb façanes est i oest. La segona i definitiva situa l'edifici donant façana al carrer perpendicular, recentment obert, resultant-ne una escola amb façanes sud i nord. La sud és la d'accés i la nord la de les aules. Segueix Forteza dient:

“La entrada de los niños se establece por la fachada principal y también por la fachada lateral más próxima al centro del poblado.

Entrando en el vestíbulo, encontramos a izquierda y derecha despachos para los profesores, archivos y acceso a la escalera que comunica con la planta principal.

Comunica también la galería de entrada con las aulas de planta baja y con el departamento destinado a lavabos, wc y urinarios al cual se ha dado la misma importancia.

Las aulas todas disponen de un ropero para mayor comodidad de los niños.

En la planta principal se disponen otras dos clases, galería-biblioteca, dirección, pabellón de lavabos, wc y urinarios.

El sistema constructivo se ha elegido teniendo en cuenta la clase y condiciones de los materiales de construcción de esta localidad, echando mano de sillares de arenisca que tan buena experiencia se tiene de ellos desde tiempo immemorial. Para hacer los muros más impermeables a humedades de la atmósfera se enlucirán éstos con mortero de cemento.

Los pisos se forjarán a base de jácenas de hierro formadas por dos viguetas de 26'00 centímetros de altura de doble T acopladas convenientemente y envigado perpendicular a ellas. Se emplearán bovedillas huecas de barro cocido y para los cielos-rasos se construirá un entramado especial de madera sobre el cual

⁵³² Carrer Pablo Iglesias, tal i com consta escrit a llapis sobre el plànol d'emplaçament. Actualment s'anomena carrer del batlle Pere Rosselló Oliver. ASAL.

se fijará el cañizo o enlistonado.

La cubierta del pabellón destinado a clases se cubrirá con formas de madera, de 4x9 pulgadas de escuadría, tablones de 3x8 pulgadas y sobre ellos bovedillas huecas sobre las cuales se colocarán las tejas árabes, sentándolas con mortero, que será éste de cemento en limas y caballetes.

Los pavimentos, tanto de la planta baja como de la principal se conformarán con baldosa hidráulica de la mejor calidad, sentándolo con mortero de cemento.”⁵³³

No hi ha cap dubte les pautes d'organització interna són les mateixes que hem anat repetint en altres projectes de la mateixa tipologia.⁵³⁴ l'edifici és volumètricament compacte, s'ordena en dues plantes contingudes dins un cos rectangular col·locat en direcció est oest, la seva planta és geomètricament regular, el seu traçat es disposa en simetria, el seu eix de simetria coincideix amb el recorregut d'entrada i creua física i visualment l'edifici del davant al darrera i, finalment, la seva seqüència d'accés està formada per una galeria aporxada sobre la façana principal, un vestíbul central que dóna accés a les aules i una porxada posterior des d'on s'accedeix al camp de jocs. La compacitat volumètrica, la regularitat geomètrica, la simetria o la seqüència espacial d'accés, són exactes en un i altres projectes. Aquestes són les pautes que s'han anat repetint en tota aquesta sèrie de projectes de quatre seccions organitzats en dues plantes.

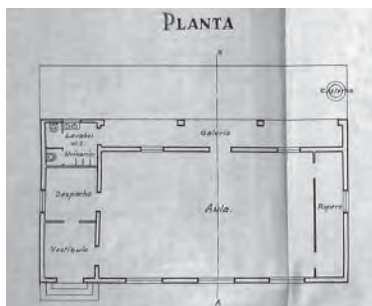
En aquest cas m'agradaria incidir una mica més en la composició de les façanes,⁵³⁵ ja que hi podem llegir una diferència fonamental respecte els altres projectes: l'escola d'Alaró és d'una sobrietat i senzillesa extremes, redueix al mínim la complexitat volumètrica i anul·la la presència d'elements decoratius.

Observem en primer lloc la façana principal. Com és habitual, s'ordena a partir d'un eix de simetria. Volumètricament, els seus extrems s'avancen, abraçant l'àmbit exterior destinat a l'arribada. Sobre l'eix de simetria hi trobam el portal d'accés, de major tamany que la resta d'obertures, format per un arc de mig punt perfilat amb un bocell senzill en la seva aresta i rematat al capdamunt del seu punt central per un escut –l'únic element decoratiu gratuït que podem veure a l'edifici–. Seguint l'eix de simetria, a sobre del portal, en planta primera s'hi situa una finestra, rectangular. A banda i banda de l'eix, dues obertures en cada planta que s'uneixen per parelles. Les de planta baixa són amb arc de mig punt, les de planta pis són de format rectangular. Totes elles estan perfilades amb un bocell i una fiola continua les recull per parelles. La proporció

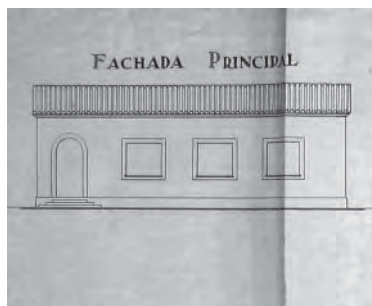
⁵³³ Memòria manuscrita del projecte d'Escola Graduada a Alaró. ASAL.

⁵³⁴ Em refereixo als projectes d'Artà, Pollença, Capdepera i Muro, tots ells realitzats per Forteza dins l'any 1929.

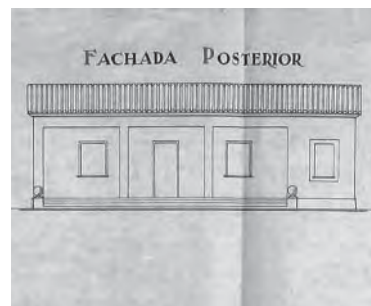
⁵³⁵ Podem veure els plànols dels alçats al llibre publicat com a compendi de l'obra escolar duita a terme durant la dictadura. LLOSAS BADÍA, Pedro. *Op.cit.*

468. Guillem Forteza. Escola de Pòrtol. 7 de setembre de 1929. Planta. ASAL

469. Guillem Forteza. Escola de Pòrtol. 7 de setembre de 1929. Façana principal. ASAL

470. Guillem Forteza. Escola de Pòrtol. 7 de setembre de 1929. Façana posterior. ASAL

rectangular de les obertures de la planta superior no és l'habitual, normalment trobàvem finestres amb una notable component vertical, aquí són obertures gairebé quadrades, la seva dimensió horitzontal i la vertical són pràcticament coincidents. No succeeix el mateix amb les petites obertures que veiem retallades sobre els volums laterals de serveis, en aquest cas mantenen la verticalitat habitual. Veiem, per tant, com aquesta façana principal no presenta l'aspecte ostentós que presentaven les de les altres escoles.

La façana posterior, com és comú, és encara més austera. La seva planeïtat és absoluta. És la façana que ocupen les quatre aules, dues a cada planta. Així doncs, trobam els grans finestrals de les aules units de tres en tres i disposats a partir de l'eix de simetria. Els de planta baixa són rectangulars, els de planta pis amb arc de mig punt. Tots ells es remunquen amb un petit bocell perimetral i es recullen de tres en tres amb una petita fiola. Als extrems de la façana hi trobam una obertura a cada planta que il·lumina la zona de serveis i que, com en la façana principal, és de petites dimensions i de proporcions verticals.

El pressupost de l'escola puja a 93.165'03 pessetes.⁵³⁶ La nova Graduada d'Alaró s'inaugura sota la batuta del batlle Pere Rosselló, conegut com *Sa Maquineta*, representant del partit socialista elegit al 1931. Durant el seu mandat es du a terme un gran nombre d'obres públiques: a més d'acabar-se les obres de la nova escola, s'inicia la construcció de la xarxa de clavagueram, s'arreglen molts de camins rurals i es construeix el mercat.

Escola de Pòrtol (Marratxí). Mallorca

7 setembre 1929

L'escola de Pòrtol, juntament amb els Grups Escolars Unitaris del Pla de Na Tesa, del Pont d'Inca i Sa Cabaneta formen part de l'ambiciós projecte escolar que porta a terme l'Ajuntament de Marratxí dirigit per Bartomeu Ramis Vidal i que aconsegueix executar almenys un projecte escolar en cadascun dels quatre nuclis principals del municipi.

Aquest projecte és el més elemental que es construeix a Marratxí. Es tracta d'una escola unitària d'una sola aula, el model més bàsic dels que contemplava la proposta de Guillem Forteza de l'any 1926. És el model

⁵³⁶ Tal i com es pot llegir del pressupost mecanografiat que figura adjunt a la documentació del projecte i que es resumeix en els capítols que segueixen: Moviments de terres, 3.261'55 pts; oficis de picapedrer, 66.539'06 pts, ferros, 2.759'42 pts; fusteria sense armar, 1.825'00 pts; fusteria de taller, 11.740'00 pts; fontaneria i sanejament, 6.240'00 pts; i el capítol de varis, 800'00 pts; que en total sumen les 93.165'03 pts del Pressupost d'Execució Material. ASAL.

471. Guillem Forteza. Escola de Pòrtol. 7 de setembre de 1929. Façana lateral. ASAL

472. Guillem Forteza. Escola de Pòrtol. 7 de setembre de 1929. Secció transversal. ASAL

473. Escola de Pòrtol. Façana posterior. AAM

474. Escola de Pòrtol. Façana principal

que es construeix en els nuclis de població de menor tamany. Aquest és el cas de Pòrtol.⁵³⁷

En aquests casos l'escola ve integrada per una aula entesa com a element principal. Aquesta és de proporcions allargades i, com ve sent regla, disposa de tres grans finestres obertes en la seva façana llarga orientada cap al nord. A la façana oposada, la que mira a migjorn s'hi adosa una galeria aporxada correguda al llarg de tota la façana, al costat de la qual, tot i les reduïdes dimensions de l'edifici hi trobam l'habitual cisterna. En un dels seus costats curts, el que ocupa l'extrem de llevant de l'aula està ocupada pels serveis que completen l'escola: el vestíbul d'accés, un despatx i els vàters i urinaris. Al vestíbul s'hi arriba a través de la façana nord i comunica directament amb l'aula, des d'on s'accedeix també al despatx. En canvi l'accés a la zona de banys es realitza a través de la porxada. L'altre extrem curt de l'aula està ocupat per un armari que serveix de magatzem a la pròpia aula.

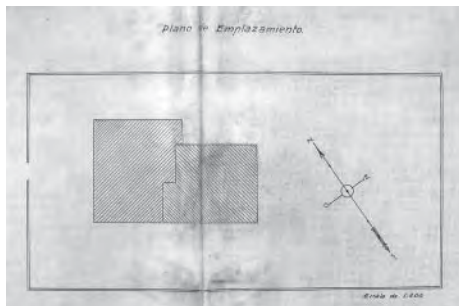
Exteriorment l'escola es mostra com un volum únic de base rectangular, i cobert a dues aigües amb els vessants cap a nord i sud. L'edifici s'aixeca lleugerament del terreny existent, s'hi accedeix amb quatre graons que dibuixen una escala puntual davant el portal d'accés i una escala correguda davant la porxada posterior. Les seves façanes són molt senzilles i planes, anulant qualsevol element decoratiu i minimitzant costos. La seva façana principal és la d'accés i està orientada a nord, mostra les tres grans finestres que il·luminen l'aula, de proporcions quadrades i enmarcades per brancals, ampit i llinda que es destaquen amb un petit relleu. El portal d'accés, situat a l'esquerra d'aquestes tres finestres, és rematat per un arc de migpunt, el seu perímetre també es remarca amb un petit relleu com la resta de finestres de l'escola. La façana posterior mostra una porxada de tres buits amb dos pilars centrals, tant els pilars com la jàssera que les uneix són d'obra, de perfil rectangular i sense el més mínim indici de decoració, a la dreta de la porxada apareix una petita finestra de proporcions rectangulars que il·lumina els banys. Les façanes laterals, actuant de testers només disposen d'una petita finestra rectangular, com la de la façana nord i que, en aquest cas, il·lumina el despatx i el magatzem.

El seu procés de construcció és molt ràpid, ja que en poc més de dos mesos l'escola ja està llesta per ser inaugurada, juntament amb la resta d'escoles del municipi marratxinenc. La múltiple inauguració es du a terme el dia 17 de novembre de 1929.⁵³⁸

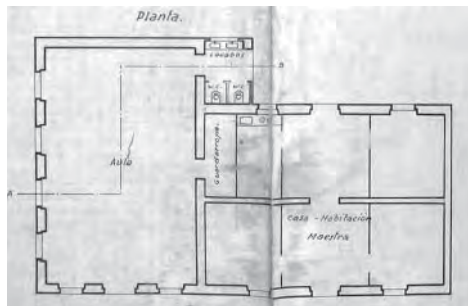
Aquesta primera escola segons Guillem Forteza "se había montado, si bien provisionalmente en la

⁵³⁷ Com veurem més endavant aquest model, entès com a unitat bàsica d'educació, serà el que es repetirà més sovint en els llogarets de la ruralia mallorquina, el trobarem en molts dels petits nuclis rurals de Manacor i Felanitx sobretot.

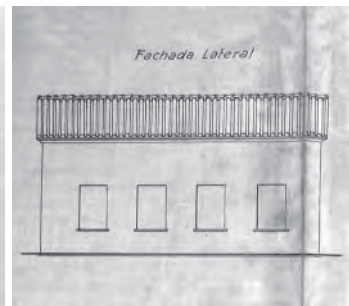
⁵³⁸ "Cronologia de les Illes Balears del segle XX. La dictadura de Primo de Rivera 1923-1930". *Cit.* p.20.

475. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines a Puigpunyent. 15 de novembre de 1929. Planta emplaçament. ASAL

476. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines a Puigpunyent. 15 de novembre de 1929. Planta. ASAL

477. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines a Puigpunyent. 15 de novembre de 1929. Façana lateral. ASAL

barriada de Pòrtol, un cuerpo de edificio para escuela unitaria."⁵³⁹ Aquest caràcter efímer que s'endevina en la frase de Forteza, quedarà confirmat quan, dins la dècada els trenta, serà substituïda per una altra de majors dimensions, també projectada per ell mateix.

Escola Unitària de nines a Puigpunyent. Mallorca

15 novembre 1929

A Puigpunyent hi ha notícies referents a l'ensenyament des de 1860, quan es crea la primera escola pública de nins, situada a la carretera nova d'Estellencs –aleshores Ses Barreres–. Hi trobam trenta-sis infants escolaritzats, entre els quals tan sols hi ha dues nines. El 1875, les monges agustines inicien la seva tasca docent, dedicada a les nines.⁵⁴⁰

No serà fins al 1920 quan es fundi la mutualitat escolar La Económica, presidida per Joan Poch Mulet.⁵⁴¹ I a mitjans d'aquella dècada, l'any 1925, l'Ajuntament de Puigpunyent du endavant un primer projecte d'edifici escolar. L'arquitecte és en Carles Garau, que aleshores actua com a Arquitecte Provincial. Es tracta d'un edifici de tamany molt superior a les necessitats pedagògiques del municipi que l'any següent Joan Capó programarà durant la Magna Assamblea. La diferència és també contrastable amb el tamany del projecte definitiu, que acabarà signant Guillem Forteza a finals de la mateixa dècada.

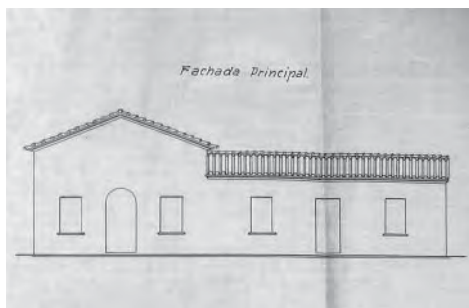
L'escola es construeix en terrenys de la finca de Son Nét. En una parcel·la pròxima al carrer major, ubicada al darrera de la seva façana sud. El solar és rectangular, de proporcions dos és a ú, orientat en el sentit nord-oest, sud-est. L'accés a la parcel·la es produeix pel seu lateral nord-oest.

Es tracta d'una escola unitària, acompanyada d'un habitatge per a la mestra. L'edifici no segueix les pautes que hem anat trobant fins ara en les diferents unitàries que hem vist. Escola i habitatge s'ubiquen en dos volums clarament diferenciats, de dimensions en planta molt similars i d'alçades diferents. En aquest cas, però, no s'uneixen a través dels seus costats curts formant un edifici allargat, aquí el volum de l'aula i el de l'habitatge es giren un respecte l'altre i es troben en perpendicular. Cal precisar que les dimensions,

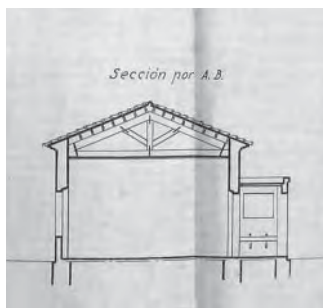
⁵³⁹ "Proyecto de Grupo Escolar en cuatro secciones una de párvulos, dos de niños y una de niñas, para Pórtol. Memoria descriptiva." Document signat per Guillem Forteza i datat 4 de febrer de 1933. ASAL.

⁵⁴⁰ "Puigpunyent", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.14. p.80.

⁵⁴¹ Joan Poch Mulet serà el primer batlle de la Segona República a Puigpunyent. VIBOT, Tomàs. *La II República a Puigpunyent. 1931-1936.* Ajuntament de Puigpunyent. Palma de Mallorca, 2003. p.41.

478. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines a Puigpunyent. 15 de novembre de 1929. Façana principal. ASAL

479. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines a Puigpunyent. 15 de novembre de 1929. Secció. ASAL

480. Escola Unitària de nines a Puigpunyent en construcció

proporcions i orientacions de la parcel·la permeten la repetició dels models unitaris que hem vist, per exemple, al Puig de l'Anà.

A l'escola de Puigpunyent trobam a faltar també les constants en la disposició de l'aula. En aquest cas Forteza prescindeix dels estàndards que ell mateix havia anat perfeccionant. A Puigpunyent Forteza no repeteix l'engranatge tan precís que fins ara feia de l'aula un mecanisme inmillorable. Aquí l'aula no s'orienta en direcció nord, l'aula no s'acompanya de cap porxo en el seu frontis assolellat, l'aula no té els tres finestrals que repetidament miraven a nord, l'aula no disposa de cap seqüència espacial d'accés.

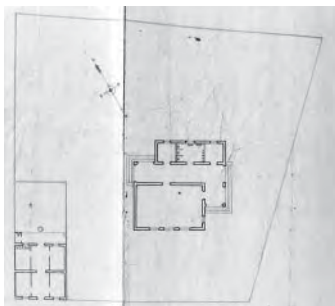
En aquest cas l'aula es col·loca en perpendicular a la direcció del solar, enfrontant una de les seves façanes llargues cap a l'entrada principal de la parcel·la. Aquesta façana mira en direcció nord-oest i en ells s'hi obren quatre finestres rectangulars, de proporcions verticals i de tamany no excessivament gran. L'accés a l'aula es produeix a través del seu frontis curt orientat al sud-oest, on hi podem veure un portal rodó en posició central, acompanyat d'una petita finestra rectangular a cada costat.

El cos de l'habitatge s'entrega perpendicularment al de l'aula, alineats per la seva façana sud-oest. El volum de la casa està partit en dos longitudinalment, al mateix temps, cadascuna de les seves meitats es divideix en tres parts iguals: la cuina, el menjador i una habitació a l'aiguavés posterior i dues habitacions i l'estar al vessant anterior.

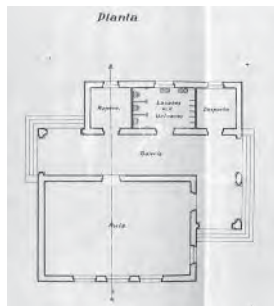
Ambdós cossos estan coberts a dues aigües, amb coberta inclinada de teula àrab. L'aula soluciona la seva gran llum estructural mitjançant encavallades de fusta, l'habitatge parteix la seva llum gràcies a un mur de càrrega central i resol l'estructura amb taulons de fusta. El volum de l'aula és més alt que el de la casa.

L'escola s'acaba construint amb mur de pedra local, col·locada irregularment com és costum i encaixalant les pedres cantoneres de les seves arestes. Totes les obertures s'enmarquen amb cantons regulars de pedra. A diferència del que es veu en els plànols del projecte, el remat de l'edifici es resol estirant les bigues que formen així una volada perimetral i deixant vistos els seus caps. A més, al davant de l'habitatge de la mestra apareix, separada de l'edifici, l'habitual cisterna que emmagatzemarà l'aigua recollida per la coberta.

El mestre d'obres de l'escola és mestre Bernat de Sa Plaça. Les obres són subvencionades per la Direcció General de Primer Ensenyament amb 10.000 pessetes. L'obra s'acabarà durant el període república. Inicialment es coneixerà l'edifici amb el nom de Ses Escoles Noves, ja que vendrà a substituir la primera escola pública per a nins situada a la Carretera Nova d'Estellencs.

481. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llombards. 15 de gener de 1930. Planta emplaçament. ASAL

482. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llombards. 15 de gener de 1930. Planta. ASAL

483. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llombards. 15 de gener de 1930. Façana principal. ASAL

484. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llombards. 15 de gener de 1930. Façana lateral. ASAL

Escola Unitària de nins a Es Llombards (Santanyí). Mallorca

15 gener 1930

Recordem que, com hem explicat quan parlàvem de l'escola de Santanyí, l'11 de maig de 1920, Juan Verger, Secretari de l'Ajuntament, envia una carta a Joan Capó, Inspector d'Instrucció Primària, dient-li que pretén construir una Escola Graduada a Santanyí i una Escola a cadascun dels nuclis de població que integren el municipi: Ses Salines, Es Llombards, Sa Costa, S'Alqueria Blanca i Calonge. Per això, sol·licita a Capó que es posi en contacte amb Guillem Forteza amb la finalitat d'engegar tot el procés.⁵⁴² Com podem comprovar, els tràmits s'allarguen una dècada, fins que, el 15 de gener de 1930, Forteza entrega la proposta definitiva per a la nova Escola Unitària d'Es Llombards.

L'edifici s'emplaça en un solar de proporcions quadrades i de geometria trapezoidal, situat al nord de la població. El solar ocupa una cantonada entre dos carrers. El primer, situat al nord de la parcel·la, ve del centre de la vila. El segon, situat a l'oest, és un camí veïnal.

L'escola és unitària i, com la resta d'unitàries que hem vist fins ara, disposa d'una aula de geometria rectangular, amb tres grans finestres obertes a nord, una porxada adosada al cos de l'aula i un nucli de serveis mínim que acompanya l'aula.

L'escola s'ordena a partir de l'aula. La posició de l'aula és el primer gest que es fa a l'hora de definir l'escola. L'aula és de geometria rectangular es situa en posició est-oest i disposa de tres grans finestrals en un dels seus costats llargs, el que mira a nord. L'aula és una constant que no varia. Els conceptes que la defineixen –la seva geometria, orientació, il·luminació i accessos– s'han estudiat a fons, raonant la solució a partir de les necessitats pedagògiques i de les possibilitats arquitectòniques, arribant a la definició d'una cèl·lula estàndard que es repeteix en cada projecte. No hi ha cap necessitat de pensar-lo de nou.

El cos de l'aula és abraçat per un altre volum de menor alçada, el porxo, que s'adosa a l'aula en tota la longitud de la seva façana sud i la meitat de la façana oest. Un tercer volum conté els serveis –guarda-roba, despatx i lavabos–, es col·loca al costat de mitjorn de la porxada, aquest cos té exactament la mateixa llargada que l'aula, però llisca sobre el seu eix longitudinal, i es desplaça respecte l'aula una dimensió igual a l'ampla del porxo. L'escola es conforma amb tres volums: l'aula, el porxo i els serveis, tres volums amb alçades diferents segons les seves necessitats d'ús i, al mateix temps, segons el seu grau d'importància.

⁵⁴² Segons correspondència. ACFS.

485. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llombards. 15 de gener de 1930. Façana posterior. ASAL

486. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llombards. 15 de gener de 1930. Secció. ASAL

Pel que fa a la construcció del nou edifici sabem que a finals de l'any 1930 Miquel Fullana acaba de preparar la documentació prèvia a l'inici de les obres i manté alguna reunió amb el mestre picapedrer.⁵⁴³ El 15 de març de 1931 comencen la construcció de la nova escola, que no s'inaugurarà fins l'any 1936.⁵⁴⁴ Durant l'inici de les obres es projectarà una segona proposta per aquesta mateixa escola, la seva importància serà cabdal per entendre l'arquitectura de Guillem Forteza.

Escola Mixta a Son Negre (Felanitx). Mallorca

16 febrer 1930

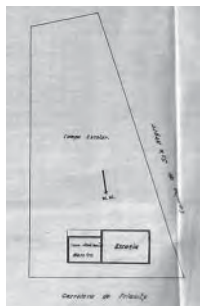
Son Negre és un llogaret del terme de Felanitx que neix al voltant de l'activitat agrícola que genera la possessió homònima. A aquell indret, al 1817, s'hi havia construït un petit oratori, fet que indica una certa consolidació de la població. Durant el mateix segle XIX s'inicia l'activitat pedagògica. El primer mestre del que es té notícia és Cristòfol Garí, de malnom *Corso*, qui dóna classes dins cases particulars, activitat que es manté en condicions precàries fins a la segona dècada del segle XX. El 1924, l'Estat hi crea una escola mixta, que s'inaugura provisionalment a la casa de can Ramonet. "Realmente en el mes de octubre del indicado año 1924, abrióse la nueva escuela a cargo de un maestro interino, don Sebastián Thomás y Capó, natural de Búger, luego trasladado a la de Deyá como propietario, abriendo las clases con una matrícula de 20 niños y 15 niñas. Desde el 16 de noviembre estuvo la escuela instalada en las dependencias adjuntas al oratorio, y luego en casa particular nº69, habida en alquiler de la señora María Mas; pero no tardó mucho en pensarse en la erección de un edificio conforme las necesidades. Al efecto, en diciembre del mismo año, formóse un Patronato para atender a todo lo concerniente a dichos fines, comenzando por adquirir un terreno de extensión algo más de un cuartón, que fué propiedad de Nadal Binimelis Obrador, *Tondo*, situado junto a la encrucijada que marca el camino llamado de Tres Malles y el callejón de Son Negre, lado Norte."⁵⁴⁵ D'inmediat, els mateixos veïns del poble, amb l'ajuda de l'Estat i del propi Ajuntament felanitxer, comencen a construir el que serà el nou centre d'ensenyament de Son Negre.⁵⁴⁶

⁵⁴³ El 26 de novembre i l'1 de desembre de 1930 Miquel Fullana prepara el pressupost del nou edifici que es envia a l'Ajuntament el 19 de desembre. El 10 de desembre treballa l'estat d'amidaments, i el 15 de desembre, mentre el mestre de picapedrer visita el despatx de Guillem Forteza, Fullana prepara uns detalls de l'escola. Segons el diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

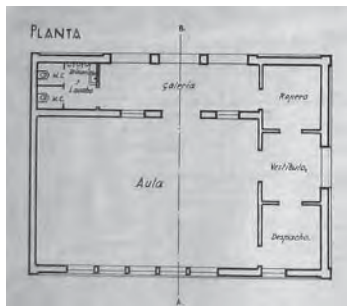
⁵⁴⁴ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.33.

⁵⁴⁵ BAUZÀ ADROVER, Cosme. *Lo que sé de Son Negre*. Imp. de la Vda. de B. Reus. Felanitx. 1929. p.20.

⁵⁴⁶ "Negre, Son", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.11. pp.350-351.

487. Guillem Forteza. Escola Mixta a Son Negre. 16 de febrer de 1930. Planta emplaçament. ASAL

488. Guillem Forteza. Escola Mixta a Son Negre. 16 de febrer de 1930. Planta. ASAL

489. Guillem Forteza. Escola Mixta a Son Negre. 16 de febrer de 1930. Façana nord. ASAL

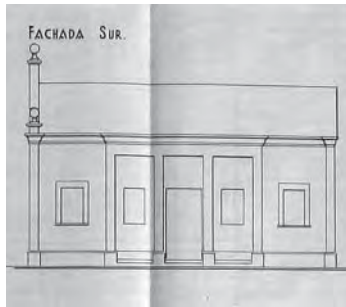

490. Guillem Forteza. Escola Mixta a Son Negre. 16 de febrer de 1930. Façana oest. ASAL

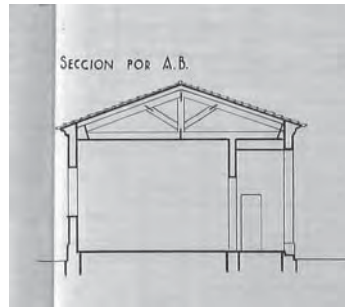
Es tracta d'una escola unitària d'ensenyament mixte. L'escola s'ubica en una parcel·la trapezoidal, de proporcions allargades en direcció nord-sud i recolzada sobre la carretera de Felanitx. L'edifici es situa al costat de la carretera i en paral·lel a la mateixa. L'escola es resol amb un sol volum, compacte i regular, de proporcions rectangulars i coberta a dos vessants. El resultat és molt pròxim a la unitària del Puig de l'Anà, la disposició de les estances segueix les mateixes pautes. La construcció pren forma de rectangle, col·locat en direcció est oest. La seva façana de ponent està ocupada per una franja de serveis: un guarda-roba, un despach i un vestíbul, aquest es situa en posició central i dóna accés a l'escola. L'accés és frontal i a través de l'eix longitudinal de l'edifici. Al mateix temps la seva façana sud s'ocupa amb una porxada i els lavabos. D'aquesta manera l'aula, de proporcions rectangulars, aconseguix il·luminar-se a través de la façana nord, com és habitual, alhora que es protegeix de l'asolellament del mitjorn. En aquest cas, el volum de l'aula no es llegeix des de l'exterior, l'aula queda embeguda dins un cos que conté tota l'escola.

Exteriorment l'escola de Son Negre no presenta grans variants. En totes les arestes de l'edifici hi trobam una pilastra embeguda en la pròpia façana. L'accés es realitza a través del seu tester, que, com en el cas del Puig de l'Anà, es resol amb un frontis peculiar i característic. El perfil de remat del capcer segueix una geometria ondulant que cobreix la testa de la coberta a dues aigües. Aquest remat es remarca amb relleus sortints. Sobre el seu punt central, així com sobre els seus extrems inferiors, s'hi col·loca un element decoratiu: una esfera de pedra sostinguda sobre una petita base. La façana d'accés és completament simètrica. Sobre el seu eix s'hi obre el portal d'accés, d'amplada considerable i rematat amb un arc de mig punt. La presència de l'arc, no així els brancals, es reforça amb unes dovelles de gran amplada, amb relleus. L'arc arranxa sobre un petit capitell embegut dins la façana. A sobre del portal d'accés, al capdamunt de la façana i seguint el mateix eix de simetria, també hi trobam una finestra amb arc de mig punt. A banda i banda de l'accés hi ha dues obertures rectangulars que il·luminen el despach i el guarda-roba.⁵⁴⁷ La façana sud és la que, per ordre d'importància, seguiria a la d'accés. En aquest cas l'element característic és la porxada. Aquí no es tracta d'un cos adosat al volum principal, sinó que està embegut dins el volum únic de l'escola. Aquest porxo es resol amb una columnata de tres intereixos, formada per dues pilastres laterals i dues columnes centrals que sostenen una llinda plana. La secció de les columnes, així com de la llinda, és quadrada, amb els seus angles rectes i sense cap tipus de relleu decoratiu. Aquestes columnes, germanes de les pilastres que tanquen cadascuna de les façanes, tenen una alçada exagerada, arranquen sobre un basament paral·lelepípedic i es rematen

⁵⁴⁷ En els plànols hi ha algunes incoherències entre la planta i els alçats, com per exemple aquestes finestres, que les podem veure en el dibuix de les façanes però no apareixen en les seves plantes.

491. Guillem Forteza. Escola Mixta a Son Negre. 16 de febrer de 1930. Façana sud. ASAL

492. Guillem Forteza. Escola Mixta a Son Negre. 16 de febrer de 1930. Secció transversal. ASAL

493. Escola Mixta a Son Negre

amb una cornisa longitudinal, que és la mateixa que encinta tot l'edifici. A banda i banda de la porxada s'hi obren dues finestres rectangulars, del mateix tamany que les que trobam a la façana d'accés i que il·luminen el guarda-roba i els lavabos. Finalment, la façana nord, la que il·lumina les aules té dos tipus d'obertura. Té una finestra petita, de proporcions rectangulars i emmarcada amb brancals i llinda, com les que hem vist a la façana d'accés, que il·lumina el despatx. A continuació trobam un total de cinc finestres, col·locades una al costat de l'altra que donen llum a l'aula. Fins ara sempre havíem trobat tan sols tres finestres, aquí són cinc. En aquest cas estan separades per brancals finíssims que garanteixen una il·luminació més homogènea de l'interior. Al mateix temps es recullen superior i inferiorment per una llinda i ampit únics, que fan que aquestes cinc obertures formin un conjunt continu.

Finalment també s'acaba construint un habitatge pel mestre d'escola.⁵⁴⁸ Aquest, tal i com succeeix en altres casos, es situa contigu a l'escola, seguint el seu eix longitudinal. Contingut dins un cos cobert a dues aigües i de menor alçada que el primer.

L'escola es construeix gràcies a l'impuls del Patronat Escolar creat pels propis veïns del llogaret.⁵⁴⁹ "Señaladas y terminadas las zanjas, con la ayuda desinteresada de la generalidad de los vecinos y una crecida subvención de nuestro Excmo. Ayuntamiento (1975 pesetas) la Junta del Patronato por unanimidad nombró director de la obra de albañilería al maestro Sebastián Marimón, a las órdenes del pbro. don Juan Capó Barceló, autor de los planos⁵⁵⁰ y dispuso la colocación de la primera piedra para el día 2 de febrero del inmediato 1925, acto que relató *El Felanigense* en su número 2534.⁵⁵¹ [...] Con tanta rapidez adelantaron las obras, gracias a los desvelos de los moradores de aquel caserío y subvención indicada que, la bendición de la nueva escuela verificóse día 8 de septiembre inmediato, fiesta de la Natividad de Nuestra Señora."⁵⁵²

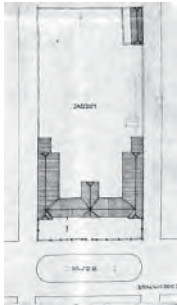
⁵⁴⁸ Consta únicament sobre el plànol d'emplaçament, no es descriu en la resta de dibuixos.

⁵⁴⁹ LLOSAS BADÍA, Pedro. *Op.cit.* p.30.

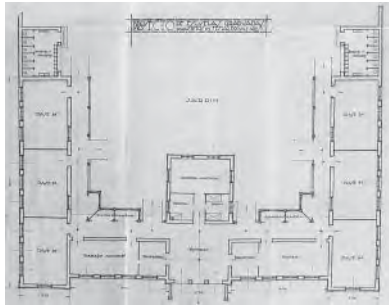
⁵⁵⁰ Molt possiblement els plànols els va elaborar Guillem Forteza i el rector Joan Capó possiblement en dirigí les obres. D'aquí que sobre els plànols definitius de Guillem Forteza hi consti la data de 16 de febrer de 1930, una data molt posterior a l'execució de l'escola. Així mateix cal afegir que, a l'hora d'ordenar cronològicament les escoles, m'he regit per la data que consta sobre els plànols, tot i que en aquest cas pugui haver-hi una possible discordança.

⁵⁵¹ "Verificó la bendición nuestro Cura-arcipreste D. Antonio J. Mora, siendo padrinos los propietarios don Andrés Barceló *Falia* y don Jaime Obrador *Negre* y madrinas Dª Margarita Viladons de *Son Pinta* y Dª Margarita Obrador *Casay*. Honraron la ceremonia con su presencia el Delegado gubernativo D. José Rotger Canals, el Inspector Jefe de primera enseñanza Sr. Capó, el ex-alcalde de Palma Sr. Forteza, el maestro del Carrixó Sr. Crespí, el de Son Sardina Sr. Rosselló, el alcalde de Felanitx Sr. Rigo y otros entusiastas de la enseñanza. Produjo la bandeja de 191 pesetas 40 céntimos." Reproduït pel mateix Cosme Bauzà Adrover.

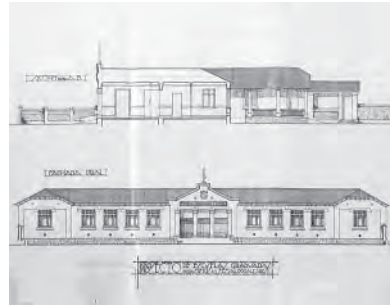
⁵⁵² BAUZÀ ADROVER, Cosme. *Op.cit.* p.21.

494. Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx. 20 de març de 1930. Planta emplaçament. ASAL

495. Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx. Projecte de l'arquitecte Luis Vegas Pérez, de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 20 de març de 1930. Planta. ASAL

496. Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx. Projecte de l'arquitecte Luis Vegas Pérez, de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 20 de març de 1930. Secció longitudinal i façana principal. ASAL

Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx. Mallorca

20 març 1930

Al segle XVI apareixen documentades per primera vegada les escoles de minyons i de segon grau de Felanitx, i al segle XVIII una mestra de minyones que es dedica a les primeres lletres. Al llarg del segle XIX i començament del XX són nombroses les escoles subvencionades per l'Ajuntament i regides per mestres i monges trinitàries i de la caritat. Sabem que al 1860 hi ha quatre escoles públiques, dues de nins i dues de nines; tres de privades, un parvulari i dues d'al·lots. En aquella dècada destaca, al 1886, la creació del col·legi dels pares alfonsins –a Cas Llucs– per a nins; així mateix ens hem de referir, al 1887, a l'obertura de les escoles nocturnes de gramàtica i dibuix lineal per part de l'Ateneu d'Agricultura, Indústria i Comerç. A finals del segle XIX es crearan dues escoles d'ensenyament elemental per a adults i una escola de preparació per l'ingrés a les acadèmies militars.⁵⁵³

Dins la dècada del 1920 a Felanitx tan sols hi ha una escola pública de nins, aquesta té dues seccions, de pàrvuls i primària, i està situada a l'edifici de Sa Quartera. També existeix una escola pública de nines, a Sa Torre. El nombre de centres en l'àmbit privat i religiós és més nombrós. Els nins disposen del col·legi de Sant Alfons i de l'Escola Parroquial del carrer de Sa Llana. D'altra banda, els tres convents de monges imparteixen ensenyament preescolar i primari per a nins i nines. Això sense comptar les escoles dels nuclis rurals dels voltants.⁵⁵⁴

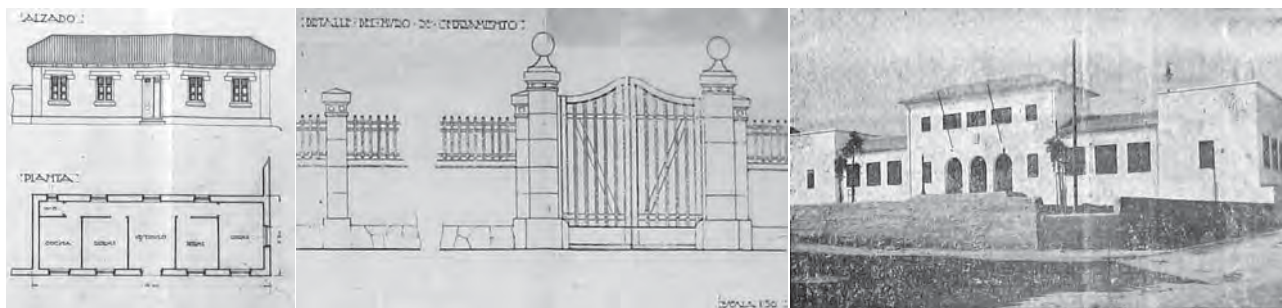
És ben al principi de la dècada dels anys vint quan l'Ajuntament de Felanitx posa fil a l'agulla per a construir la nova Graduada. Fruit d'això l'aleshores batlle Guillem Perelló envia una carta a Guillem Forteza on s'hi pot llegir: "Deseando este Ayuntamiento solicitar la creación en esta de una escuela graduada, y necesitando saber la extensión del solar que ha de ofrecer para ello y habiéndome manifestado el Inspector de Primera Enseñanza Sr. Capó, que V. podía facilitarme este dato como arquitecto para la confección de planos para edificios de referencia."⁵⁵⁵

Al 1925 el consistori felanitxer, aleshores encapçalat per Antoni Rigo decideix construir dues escoles graduades: una per nins i una per nines. Aquestes es proposen dins solars diferents i independents, però són

⁵⁵³ "Felanitx", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.5. pp.226-227.

⁵⁵⁴ ADROVER, Aina; CABOT, Joan. *Felanitx 1931-1939. República, guerra i repressió*. Res Publica Edicions. Granollers. 2002. p.16.

⁵⁵⁵ ACFS. Carta del 3 de setembre de 1921.

497. Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx. Projecte de l'arquitecte Felanitx. Projecte de l'arquitecte Luis Vegas Pérez, de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 20 de març de 1930. Casa del conserge. ASAL

498. Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx. Projecte de l'arquitecte Luis Vegas Pérez, de l'Oficina Tècnica del Ministeri, modificat i dirigit per Guillem Forteza. 20 de març de 1930. ASAL

499. Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx

objecte d'un sol projecte, redactat per Luís Vegas Pérez⁵⁵⁶ complint ordres de l'Oficina Tècnica de Madrid. Ambdós projectes mostren exactament el mateix aspecte i la mateixa distribució.⁵⁵⁷ El conjunt dels dos edificis té un pressupost d'execució de 464.551'76 pessetes. Aquest primer projecte roman aturat fins el mes de juny de 1928, moment en que sofreix algunes modificacions. Finalment, el 25 de gener de l'any 1930, la Direcció General el retorna a l'Oficina Tècnica a fi de que sigui reformat, limitant-se a Escola Graduada per nins, prescindint de l'escola de nines i acomodant el pressupost segons la Llei de Pressupostos. Així doncs es recupera el projecte original del centre masculí i es retallen totes les partides referents al femení.⁵⁵⁸

L'Escola de nins s'emplaça en un solar situat a l'eixample del Passeig de la Torre. La parcel·la està limitada pel propi passeig i pels carrers Bellpuig, Dameto i Cotoner. És un terreny de forma rectangular amb una superdície de 5.760 metres quadrats, sobradament suficient per la finalitat a la que es destina. És una parcel·la plana, seca i ben oratjada, que es troba resguardada dels vents forts pel turó dels molins.

L'edifici pren forma de U. Orienta la façana principal cap al Passeig de la Torre i el pati queda a l'interior del solar. L'accés es realitza a través d'un espai ajardinat que s'obté de recular uns deu metres l'edifici respecte al passeig. Des del jardí s'arriba, tot seguint l'eix de simetria de l'escola, a la porxada d'accés, que, altre cop, actua de vestíbul. L'ala central i frontal de l'edifici, a través de la que accedim, conté tots els serveis comuns de l'escola: la sala de professors, la biblioteca, el museu i l'aula de treballs manuals. De manera particular s'ubica la cantina, ocupant un volum adosat a la façana interior, situat sobre el mateix eix de simetria. Aquest volum serà un dels elements que Forteza modificarà. Finalment, i de manera simètrica, es situen les sis aules en les ales laterals de l'edifici, a les quals s'hi accedeix a través d'una porxada. Aquests dos cossos laterals es rematen en el seus extrems dos espais destinats als vàters. Així mateix l'escola es dota d'un petit habitatge pel conserge que es situa a l'extrem posterior de la parcel·la, aïllat de l'escola.

Tot el conjunt proposat per Vegas Pérez es cobreix amb teulada a dues aigües, al mateix temps hi trobam un repartori decoratiu –sòcol de pedra, llindes, timpà del volum d'accés, columnes, etc.– del qual en resulta un edifici amb un marcat aspecte folclòric, gens mallorquí.

En aquells instants, a cavall entre la dècada dels vint i la dels trenta, Guillem Forteza ja té una certa

⁵⁵⁶ "Escuela Graduada para niños de ocho secciones en Felanitx (en colaboración con el arquitecto D. Luís Vegas y Pérez)." FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit. p.40.*

⁵⁵⁷ ASAL.

⁵⁵⁸ De la "Memoria descriptiva" del "Proyecto de Escuelas Graduadas para Niños en Felanitx (Baleares)" redactada per Luís Vegas Pérez i datada de 20 de març de 1930. ASAL.

500. Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx. Jaume Canet

501. Escola Graduada de vuit seccions a Felanitx. Anxiu Francesc Bonnín

relació amb el poble de Felanitx. Aleshores ha projectat dos edificis emblemàtics dins el nucli urbà, dues construccions amb un paper econòmic molt important. Un és el Celler Cooperatiu (1923)⁵⁵⁹, l'altre és la Banca March (1927)⁵⁶⁰. Per això i, sobretot, pel seu càrrec d'Arquitecte Director de Construccions Escolars a Balears, serà Guillem Forteza qui dirigirà les obres de construcció d'aquesta escola. Forteza, tot i mantenir l'organització general de l'edifici, introduirà petits però importants canvis sobre el projecte original redactat des de Madrid.

Les diferències més rellevants es manifesten sobre la façana d'accés. En primer lloc veiem que l'edifici construït no té una alçada constant: el cos central agafa dues plantes d'altura. Tal i com succeeix en molts altres projectes, Forteza, amb aquest canvi d'alçada, remarca el punt d'accés, així mateix accentua el caràcter representatiu de l'edifici escolar. D'altra banda veiem com la façana principal no es resol amb coberta inclinada de teula de cap a cap, ara els dos volums dels extrems es solucionen amb coberta plana, d'una alçada intermitja entre la planta baixa i la planta pis. Aquests volums són els que solucionen el gir en cantonada. Veiem, per tant, com Forteza, tot i mantenir un estricte ordre simètric, provoca un cert joc de volums que neix de la seva articulació. En aquest edifici podem comprovar com Forteza –encara que sigui tímidament– es comença a allunyar d'aquells models inicials on la regularitat i compacitat volumètriques eren la tònica.

Observant la zona d'accés podem veure com Forteza modifica el projecte original per a mantenir una de les seves constants més reiterades fins al moment. Tal i com hem anat veient en altres projectes, Forteza considera importantíssim que l'eix de simetria –i d'accés– estigui lliure d'obstacles, alliberant la transparència davant-darrera de l'escola i permetent la visió del pati interior desde l'exterior de l'edifici. Això no succeeix en el projecte original, ja que l'esmentat volum de la cantina obstrueix aquesta visió, Forteza no dubta en anul·lar-lo.⁵⁶¹

Podem comprovar, també, com Forteza neteja l'edifici de tot tipus d'elements decoratius. Les obertures es retallen sobre façanes d'una blancor immaculada. Entre la façana i l'obertura no hi ha cap impediment, cap relleu. No es remarquen ni llindes, ni brancals, no existeix cap sòcol de pedra, les columnes esdevenen troços de mur, no tenen base, ni fust, ni capitell. Tot el conjunt es neteja de qualsevol element superficial.

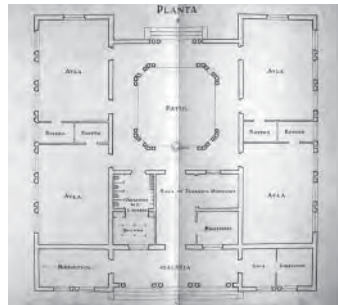
⁵⁵⁹ Forteza construeix el Celler Cooperatiu de Felanitx en col·laboració amb l'enginyer agrònom Arnest Mestre Artigas. Conegut com Es Sindicat o Sa Bodega Cooperativa s'edifica entre el 1920 i el 1922, època de nova eferescència vinícola. El projecte que alguns titllen de modernista, presenta un aspecte força eclèctic. Es Sindicat és l'obra culminant de la societat cooperativa fundada el 1919 per Bartomeu Vaquer i Miquel Caldentey. La Cooperativa arriba a ser un importantíssim motor econòmic pel poble, aconseguint reunir més de 500 socis i més de mil productors.

⁵⁶⁰ La Banca March, fundada a Palma al 1926, constitueix el braç més important d'en Verga, malnom que rebia en Joan March Ordinas, del qual ja hem explicat la relació política que havia mantingut amb el propi Guillem Forteza.

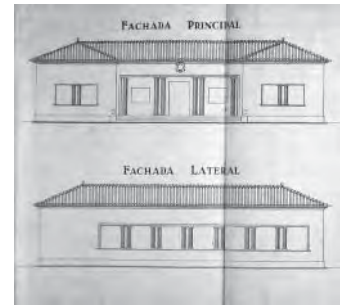
⁵⁶¹ Tal i com es pot comprovar en una de les imatges adjuntes. Anxiu Francesc Bonnín ("Mut Masseta"). Felanitx.

502. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 6 de juny de 1930. Planta emplaçament. ASAL

503. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 6 de juny de 1930. Planta. ASAL

504. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 6 de juny de 1930. Façanes principal i lateral. ASAL

Les obres de l'Escola Graduada de Felanitx s'acaben durant l'any 1931. L'aparellador és Gabriel Roig i el contratista Bartomeu Ferrer. El pressupost de les obres ascendeix a 238.270'17 pessetes.⁵⁶² L'Ajuntament republicà recolza la construcció amb una aportació municipal de 60.000 pessetes.⁵⁶³

Escola Graduada de nins a Binissalem. Mallorca

6 juny 1930

Hem vist anteriorment com Guillem Forteza ja ha projectat una primera Escola Graduada de nins a Binissalem, datada de dia 15 de novembre del 1928. Aquest segon projecte simplificarà⁵⁶⁴, en alguns punts, la proposta original. Tot i així, seran projectes gairebé mimètics: pati central, compacitat volumètrica, regularitat geomètrica, simetria, coberta de teula, planeïtat de la façana, referents constructius tradicionals, etc, seguint a la perfecció el patró regionalista.

És, altre cop, la materialització d'una escola model de quatre seccions.

L'organització de l'edifici repeteix exactament el que havia proposat en el primer projecte de 1928. La diferència més notable, i gairebé única, és que en aquest segon cas, l'escola es resol en planta baixa, anul·lant la primera planta que, recordem-ho, es destinava exclusivament a biblioteca.

Forteza torna a proposar quatre aules unides pel seu costat curt dues a dues i compactades en dues barres paral·leles col·locades en direcció nord-sud, tal i com feia en la proposta original. Torna a situar els serveis en el cos central al costat del vestíbul. Repeteix també el mateix esquema d'accés: eix de simetria geomètrica i eix de circulació són coincidents. Aquest eix, tal i com succeïa en l'edifici de 1928 i en moltes altres propostes, és un eix que travessa física i visualment tot l'edifici. La seqüència espacial d'ingrés també és la prototípica: façana simètrica, porxo, vestíbul, pati interior amb porxada perimetral i sortida posterior al camp de jocs. Sobre l'eix tan sols ens interromp la cisterna. El pati és geomètricament com el del projecte anterior: de proporcions quadrades amb les cantonades aixamfranades, per tant, presenta forma d'octògon irregular,

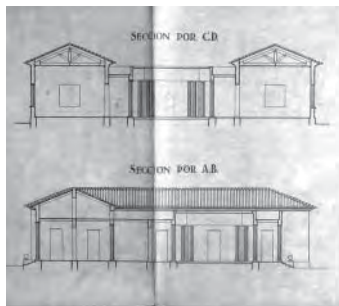
⁵⁶² "... una cifra general de contrata de 238.207'17 pessetas, de las que rebajadas 1.200 a que asciende el foso séptico que ha de construirse a expensas del Ayuntamiento, queda como cantidad a abonar por el Estado y el Municipio la de 237.070'17 pts sobre la que este último ha ofrecido como aportación el 25 por 100. En su consecuencia, corresponde al Ayuntamiento 59.267'54 pts (que en unión de las 1.200 del foso séptico hacen 60.467'54) y 177.802'63 al Estado." De la "Memoria descriptiva" del "Proyecto de Escuelas Graduadas para Niños en Felanitx (Balears)" redactada per Luis Vegas Pérez i datada de 20 de març de 1930. ASAL.

⁵⁶³ Ajuntament de Felanitx. *L'obra de la República a Felanitx*. Estampa Felanitxera. Felanitx. 1935.

⁵⁶⁴ Segurament per una qüestió pressupostària.

505. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 6 de juny de 1930. Façana posterior. ASAL

506. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins a Binissalem. 6 de juny de 1930. Seccions transversal i longitudinal. ASAL

507. Escola Graduada de nins a Binissalem

amb quatre costats llargs i quatre costats curts. I, tal i com apuntàvem quan xerràvem del primer projecte, Forteza segueix amb la temptativa de resoldre les cantonades d'aquest pati. La posició i disposició de les columnes varia. Ara, sobre cadascuna de les arestes del pati s'hi situa una pilastra que soluciona el gir dels diferents angles del pati. A cada costat de cada pilastra s'hi disposa una columna cilíndrica. Entre unes i altres sostenen la coberta del porxo perimetral, que, com en el projecte de 1928, és plana, ara, però, es substitueix la balaustrada superior per una barana massissa.

Les façanes principal i posterior mostren, altre cop, la disposició simètrica de l'edifici. L'alçat principal, tot i ser menys ostentós que l'original –només té una alçada, prescindeix d'arcades–, reproduïx exactament el mateix esquema, els dos cossos ocupats per les aules ens delimiten l'accés a l'edifici i l'ingrés se'ns presenta en forma de porxo, una altra constant en l'arquitectura escolar de Forteza. En canvi, les façanes laterals, com hem anat veient en molts altres projectes, són lleugerament asimètriques. Això ho provoca la disposició asimètrica davant-darrera de les pròpies aules, les quals tenen en un dels seus extrems els despatxos que assimetritzen la seva façana. Forteza ja no es veu obligat a forçar la simetria.

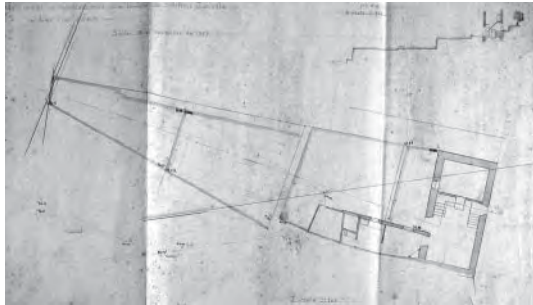
Finalment, una altra petita diferència la trobam a la zona del vestíbul d'accés. En aquest cas, pel fet de no existir la planta superior, tampoc no existeix la necessitat de construir cap escala. L'espai que originalment era ocupat per l'escala ara es destina a una sala de treballs manuals que es disposa totalment oberta al vestíbul.

Forteza, amb algunes petites modificacions, aconsegueix simplificar el projecte original.

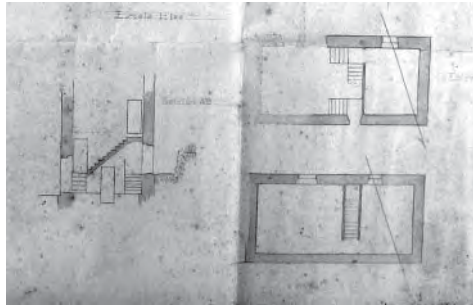
Amb la finalitat de construir aquesta escola, el dia 8 d'agost de 1930, després de ser aprovats els plànols presentats per Guillem Forteza, el llavors batlle, Jaume Martí, formalitza amb la Caixa de Pensions un préstec de 80.000 pessetes. L'any següent es rehabilita una part de la casa consistorial, la que dóna al carrer d'Estruch, per a que pugui funcionar provisionalment la recent creada Escola Graduada, mentre es construeix el nou edifici. Aquell mateix any, l'escola unitària de nines, passa novament a l'edifici del carrer de l'Escola.

Mentrestant, les obres del nou edifici encara no han començat. L'any 1932, es considera millor emplaçament uns solars a Sa Mostra, també propietat de D. Salvador Beltran Gralla, que s'adquireixen per 9.000 pessetes. Aquell mateix any, seguint el procediment apuntat per l'Inspector de Primera Ensenyança, Joan Capó, l'Ajuntament aconsegueix de l'Estat una subvenció de 40.000 pessetes per a la construcció de la nova Escola Graduada.

No és fins l'any 1933 quan la construcció de l'esmentada escola no es treu a subhasta. S'adjudica al mestre d'obres Guillem Cladera Salom per 86.742'68 pessetes. Les obres duren tres anys i s'aconsegueixen

508. Guillem Forteza. Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades de Sóller. 27 d'agost de 1930. Planta emplaçament, solar inicial. ASAL

509. Guillem Forteza. Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades de Sóller. 27 d'agost de 1930. Detalls de la construcció existent, solar inicial. ASAL

inaugurar el diumenge dia 7 de juny de 1936.⁵⁶⁵

En un altre pla cal esmentar el que succeeix amb l'escola de nines. Durant aquells anys els centres d'ensenyament catòlic entren en pugna amb l'ensenyament laic impulsat pels polítics republicans i així els col·legis de religioses fan fracassar la temptativa municipal d'obrir una escola per a nines l'any 1936.⁵⁶⁶

Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades (Sóller). Mallorca

27 agost 1930

Durant les dècades dels anys vint i trenta del segle XX Sóller desenvolupa una enorme tasca institucional per a dotar el municipi de nous edificis escolars i Guillem Forteza segueix mantenint una forta relació professional amb el poble.⁵⁶⁷ Com veiem aquest ja és el tercer projecte ubicat a Sóller, en aquest cas a la barriada coneguda com Ses Marjades. Aquesta està situada entre la capella de la Immaculada, el camp d'en Mallol i Sa Teulera. És una zona amb una forta pendent i, com el seu nom indica, caracteritzada pels marges de pedra seca tan característics d'aquestes contrades. Unes marjades que es construïen amb la finalitat d'aconseguir petites franjes aterassades de terreny conreable. Aquest no és, tan sols, un tret del solar, es tracta de la major dificultat amb la que es trobarà Forteza a l'hora de projectar la nova escola. Els marges de pedra seran el punt de partida del projecte.

Amb anterioritat a la proposta definitiva trobam un plànol a llapis sobre paper gruixut que data de 19 de novembre de 1929⁵⁶⁸. En aquest document es descriu un solar estret i llarg, de geometria irregular, disposat en direcció nord-sud, tallat per cinc marges d'alçades diferents, on s'hi troba una edificació situada en la part més alta de la parcel·la. Finalment, però, l'edifici no es construirà en aquest solar.

A principis del mes d'agost de 1930 l'aleshores batlle de Sóller visita el despatx de Guillem Forteza al carrer de Sant Bartomeu de Ciutat,⁵⁶⁹ on mantenen una reunió. D'aquesta se'n desprèn la urgència del consistori pel projecte. Arran de la visita, Forteza i Fullana treballen sobre el projecte durant aquell mes d'agost⁵⁷⁰ a fi de

⁵⁶⁵ MARTÍ COLL, Guillermo. *Op.cit.* pp.152-153.

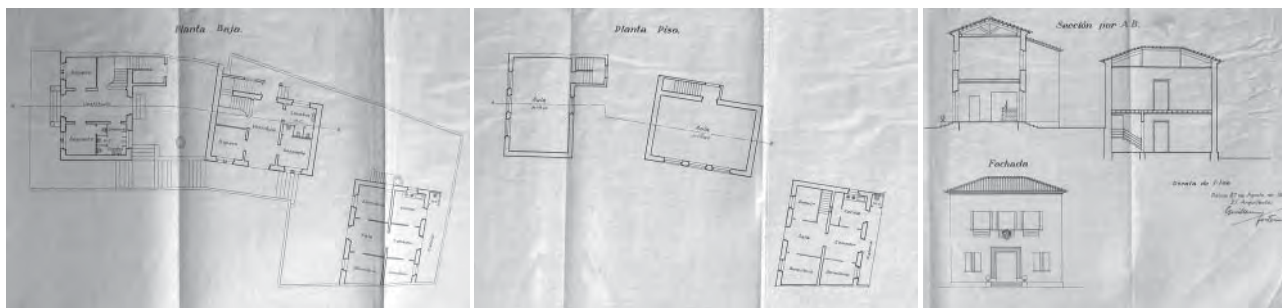
⁵⁶⁶ "Binissalem", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.2. p.148.

⁵⁶⁷ Aleshores desenvolupa altres projectes per a promotors privats, com ara la casa del Sr. Pizà, el xalet de la Sra. Vda. de Morell al Port de Sóller o l'Hotel Costa Brava també al Port.

⁵⁶⁸ Plànol a llapis i a colors, que consta de plantes a escala 1:100 i secció a 1:300. ASAL.

⁵⁶⁹ Concretament el dia 9 d'agost de 1930, segons el diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

⁵⁷⁰ El dia 21 d'agost Miquel Fullana treballa el borrador de l'escola que li ha passat Guillem Forteza. Els dies 22 i 23 Fullana treballa les teles de

510. Guillem Forteza. Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades de Sóller. 27 d'agost de 1930. Planta baixa. ASAL

511. Guillem Forteza. Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades de Sóller. 27 d'agost de 1930. Planta primera. ASAL

512. Guillem Forteza. Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades de Sóller. 27 d'agost de 1930. Secció longitudinal i façana principal. ASAL

deixar-lo enllestit el dia 27.

Es tracta d'una escola unitària de nins, una escola unitària de nines i una casa-habitació pels mestres.⁵⁷¹ La solució que Forteza adopta és certament particular. Neix de les condicions que presenta el terreny. Ja hem dit que la parcel·la presenta una forta pendent i que es caracteritza pels marges que l'atravessen perpendicularment, definint petites terrasses horitzontals. Entre un i altre mur de pedra seca l'espai és molt reduït. És per això que Forteza divideix en programa en tres paquets i els situa en diferents terrasses. La direcció dels murs defineix l'orientació de cadascun dels edificis. Així en resulta un conjunt articulat a partir de les premises imposades per les pròpies condicions del solar. Forteza s'adapta a aquestes condicions prèvies i en projecta tres petits edificis que contenen les tres parts del programa: l'escola de nins, la de nines i la casa-habitació de mestres. La de nins ocupa la part més alta del solar, la de nines la zona intermitja i l'habitatge dels mestres es situa a la terrassa més baixa. Així mateix l'accés al centre es realitza a través del punt més alt.

Les dues escoles unitàries gaudeixen exactament la mateixa organització. Ambdues escoles es disposen dins un volum de base rectangular i de dues plantes d'alçada. La planta baixa té un vestíbul en posició central que travessa l'edifici davant-darrera. A la dreta d'aquest hi trobam els banys i un despatx. A la seva esquerra s'hi ubica un guarda-roba i el primer tram d'escala que condueix al primer pis. La planta superior es ocupada totalment per un espai unitari destinat a l'aula. Un capítol singular és el que protagonitzen les escales que uneixen ambdues plantes: el primer tram es troba dins el cos principal, en canvi, la resta d'escala es situa fora del mateix, en el cas de l'escola de nins es disposen dos trams més d'anada i tornada situats perpendicularment al primer; en canvi a l'escola de nines tan sols es disposa d'un altre tram, paral·lel al primer. El cos destinat a la casa-habitació dels mestres ocupa un volum molt similar als de les dues escoles, que, en planta baixa, es divideix en sis quadrants que contenen la sala, el menjador, la cuina i tres habitacions; la seva planta superior segueix exactament la mateixa disposició. Entre les tres edificacions es defineixen dos patis. Els tres nivells on es situen els diferents volums s'uneixen mitjançant una àmplia escala exterior que s'ubica contra una de les mitgeres.

Ja hem dit que els tres cossos tenen orientacions diferents ja que segueixen les direccions marcades

l'entrega. El dia 25 també trobam una nota on diu que continua la tasca. El dia 26, el mateix Fullana rotula els plànols definitius que seran firmats per Forteza el dia 27. El dia 30, després de que s'hagin firmat els plànols, Fullana elabora el pressupost de l'obra. Del diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

571 "Proyecto de Grupo Escolar Unitario y Casa-Habitación Maestros en Les Marjades Soler (Mallorca)", tal i com consta rotulat en la documentació gràfica del projecte. ASAL.

513. Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades de Sóller

514. Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades de Sóller als anys setanta. AIBISEC

515. Grup Escolar i casa-habitació de mestres a Ses Marjades de Sóller als anys setanta. AIBISEC

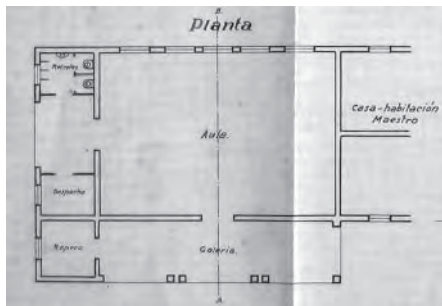
pels marges. D'aquesta manera el volum de l'escola de nins disposa la seva façana principal mirant cap al carrer, frontal al sentit d'accés; l'escola de nines, en canvi, es situa pràcticament perpendicular al primer, mirant contra la mitgera; finalment l'espai destinat als mestres es torna a situar aproximadament en la mateixa direcció que el primer. D'aquesta manera cadascun dels volums gaudeix d'una certa autonomia, això garanteix al conjunt una escala molt més domèstica.

El conjunt és d'una notable simplicitat, els volums són compactes, de geometria regular, les façanes són planes, composades a partir d'eixos de simetria, els elements decoratius es redueixen als elements constructius. La única façana que es dibuixa en els plànols és la d'accés a les dues unitats escolars. És una façana simètrica, en la que destaca sobre l'eix central el gran portal d'accés. És un portal rectangular, en el qual s'han remarcat els brancals i la llinda amb uns relleus continus que defineixen una faixa perimetral d'uns quaranta centímetres que arranca sobre una base de pedra. A sobre d'aquest portal, a modus institucional, hi destaca un escut. En planta baixa, a esquerra i dreta del portal s'hi obren dues parelles de finestres que il·luminen els serveis. Aquestes finestres no ens són familiars, tant pel seu tamany, com per la seva proporció. Són d'una verticalitat desmesurada, gens habitual en l'arquitectura de Forteza d'aquells moments, s'uneixen dues a dues mitjançant un ampit continu.⁵⁷² En planta primera hi veiem les tres finestres de les aules a les que ja estem acostumats. Són tres finestres de proporcions quadrades, col·locades una al costat de l'altra, de manera continua i unides per un ampit corregut. Cadascuna d'elles es remata lateralment per una mitja columna embeguda dins el propi mur de façana.

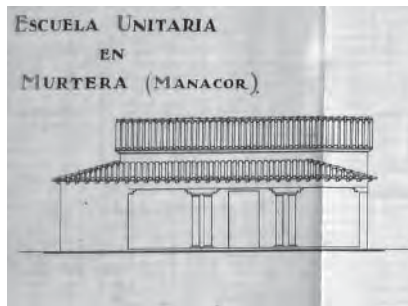
A partir d'aquesta façana principal, observem-ne la seqüència d'accés. L'entrada a l'edifici es produeix seguint l'eix de simetria de l'escola de nins. En aquest cas no apareix la porxada adosada a la façana principal que habitualment remarcava l'accés, aquí l'accés es remarca amb el portal, l'escut i la simetria que acabam de descriure. L'eix de simetria atravesa visualment tot el primer cos, lliure d'obstacles, creuant el vestíbul fins arribar al pati posterior. Aquest espai equival als patis-claustre que, a les escoles de tres i quatre seccions, ocupen la posició central. I, com no pot ser d'altra manera, en ell hi trobam la cisterna.

Una altra de les constants que s'han anat repetint ha estat l'aula com a unitat elemental. Aquí, les dues aules són de geometria rectangular, amb tres grans finestrals oberts sobre un dels seus costats llargs. Aquests finestrals en el cas de les unitàries acostumaven a mirar al nord, en aquest cas l'orientació no és decisiva, preval la posició dels volums dins la parcel·la, respectant les direccions dels murs.

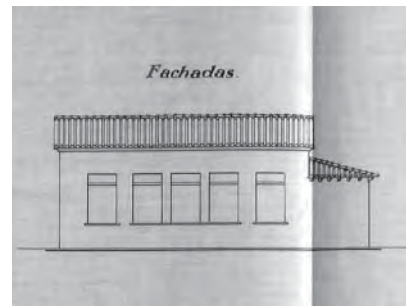
⁵⁷² Recordem que ja estem dins la dècada dels trenta. En aquests moments començarem a veure elements que ens sorprendran. Ja sigui de manera puntual, com és el cas d'aquestes obertures; o de manera general, com ens ha succeirà amb l'escola d'Es Llobards.

516. Guillem Forteza. Escola Unitària a Sa Murtera. 20 de setembre de 1930. Planta. ASAL

517. Guillem Forteza. Escola Unitària a Sa Murtera. 20 de setembre de 1930. Façana principal. ASAL

518. Guillem Forteza. Escola Unitària a Sa Murtera. 20 de setembre de 1930. Façana posterior. ASAL

Com veiem, malgrat la peculiaritat de la intervenció, Forteza recorre a algunes de les pautes que hem anat observant fins al moment.

Sabem que el mes de febrer de l'any 1931 les obres ja han començat.⁵⁷³ En un primer instant la casa dels mestres no es durà a terme, es deixarà per una fase de construcció posterior que, duita a terme durant l'any 1935. L'escola s'acabarà al llarg d'aquest mateix any.⁵⁷⁴

Escola Unitària a Sa Murtera (Manacor). Mallorca

20 setembre 1930

A Manacor es desenvolupa una intensa activitat en el camp educatiu. Guillem Forteza, a més de les urbanes, projectarà quatre escoles rurals. Són la del Puig de l'Anà, Son Negre, Sa Murtera i S'Espinagar. Totes elles són unitàries, tenen una organització idèntica i una fisonomia molt similar.

El consistori manacorí decideix la seva construcció el dia 30 d'abril de 1926.⁵⁷⁵ Les quatre escoles rurals de Manacor estan formades per una sola aula i totes elles tenen habitatge per al mestre.

Els treballs de dibuix del projecte de l'escola de Sa Murtera els desenvolupa Miquel Fullana entre els dies 18 i 20 de setembre de 1930.⁵⁷⁶ El mateix 20 de setembre Guillem Forteza firma el projecte de Sa Murtera i el de Son Negre.

Aquestes escoles, ja ho hem dit en exemples anteriors, sorgeixen de l'aplicació directa del model d'escola unitària que Forteza havia plantejat a la Magna Assemblea de 1926. En concret, la de Sa Murtera s'organitza en tres volums diferents: l'aula, l'habitatge del mestre i els serveis i porxos.

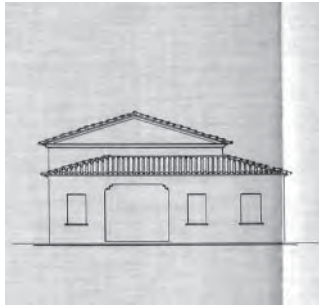
D'aquests tres volums, el principal, de més tamany i més alçada és el que ocupa l'aula. L'aula, altre cop, s'entén com a peça fundacional a partir de la que s'ordena tota l'escola. Dins l'aula s'hi desenvolupa l'activitat principal de l'edifici. L'aula és la cèl·lula –en el sentit més modern de la paraula– de l'escola. L'aula assenta la posició de l'edifici dins la parcel·la, l'aula dicta l'orientació. A Sa Murtera els trets principals es

⁵⁷³ El dia 24 de febrer de 1931 es realitza una visita d'obres a les escoles de Ses Marjades, al mateix temps aprofiten per a visitar les obres de la reforma de la plaça de Sóller. Segons el diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

⁵⁷⁴ "Sóller", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.1. p.410.

⁵⁷⁵ Ja hem vist el procés exacte quan ens referíem a l'escola del Puig de l'Anà. La resta d'escoles unitàries de Manacor, tal i com hem explicat, també es construeixen seguint els mateixos tràmits i decisions.

⁵⁷⁶ En el diari personal de Miquel Fullana podem llegir que dia 18 es dedica a "Borrador Reforma Escola La Murtera", es tracta de la reforma d'un projecte inicial. En canvi els dies 19 i 20 hi consta "Tela Escola de La Murtera". ACFS.

519. Guillem Forteza. Escola Unitària a Sa Murtera. 20 de setembre de 1930. Façana lateral. ASAL

520. Guillem Forteza. Escola Unitària a Sa Murtera. 20 de setembre de 1930. Secció transversal. ASAL

repeteixen: l'aula ocupa una superfície rectangular amb gran finestrals orientats cap a la llum neutre del nord, s'entra a l'aula per la seva part posterior, la llum prové de l'esquerra. En aquest cas es tracta de cinc obertures de proporcions verticals que conformen, gairebé, una finestra continua. En el centre de l'aula es creuen els dos eixos de circulació de l'escola: el d'accés i el de sortida al camp de jocs.

El segon volum és el que ocupa l'habitatge del mestre, té la mateixa amplada que l'aula i es situa a continuació, adosat a un dels seus costats curts. Les cobertes segueixen la mateixa disposició que les de l'aula, en aquest cas, però, es tracta d'un volum de menor alçada. A sobre dels plànols el cos de l'habitatge només s'intueix a la planta, on es dibuixa l'inici de la vivenda, en alçat l'edifici sembla que s'acabi on s'acaba l'aula.⁵⁷⁷ Possiblement Forteza dóna a entendre que la casa-habitació del mestre serà exactament igual que la de l'escola de Son Negre, que tal i com hem dit, l'arquitecte signa el mateix dia.⁵⁷⁸

El tercer volum abraça les façanes oest i sud de l'aula. La façana oest és ocupada simètricament per uns lavabos i un despatx, col·locats a un i altre extrem de la façana, alliberant la part central com a accés principal a l'escola. En canvi el frontis de mitjorn és ocupat per una porxada, sostinguda sobre cinc pilars de base quadrada. Aquest volum de serveix i porxo, és de menor alçada que l'aula i també es cobreix amb teulada.

L'aspecte exterior de l'edifici és d'una austeritat exagerada. No hi ha, en aquest cas, res més que allò estrictament necessari. Desapareixen, fins i tot, aquells elements constructius que el regionalisme de Guillem Forteza havia depurat i simplificat fins a fer-los propis, desapareixen els relleus de llindes i brancals, desapareixen els remats decoratius de les cornises, desapareixen els arcs en portals i finestres, desapareixen els relleus abocellats dels perfils de les obertures, desapareix qualsevol indicatiu d'excés.⁵⁷⁹

Una cosa ens pot sorprendre: l'escola no té cap façana completament simètrica. Malgrat l'existència de nombroses simetries parcials, procedents d'una ordenació totalment regional, el resultat final és asimètric. La posició del tercer volum, el dels serveis i el porxo, és la que fa que l'edifici se'ns mostri asimètric en tots els seus frontis. Tot i així les simetries parcials dominen sobre la composició final.

La façana sud ve dominada per la presència del porxo que és asimètric en sí mateix i que es situa

⁵⁷⁷ Sé de la seva existència gràcies a fotografies de l'època i a una recent visita realitzada.

⁵⁷⁸ Segons la fotografia present en el llibre *El avance de la Provincia de Baleares en un Quinquenio. 13 de septiembre 1923 a 13 de septiembre 1928* es veu l'escola durant l'obra, podem observar com ambdós cossos es construeixen al mateix temps. Per tant, la possible hipòtesi de que l'edifici es construeix en dues fases –primer l'aula i posteriorment l'habitatge– queda anul·lada.

⁵⁷⁹ Fins al punt que en la fotografia comentada anteriorment, l'escola es pot confondre amb qualsevol magatzem agrícola per a guardar les eines de fora-vila.

521. Escola Unitària a Sa Murtera en construcció

522. Escola Unitària a Sa Murtera. Estat actual

assimètricament respecte l'aula. El porxo ocupa tota la llargada de l'aula, queda obert cap a llevant i tancat cap a ponent, el volum del guarda-roba l'assimetritza. A partir del portal d'entrada a l'aula –situat al mig del costat llarg de l'aula– el porxo disposa dues parelles de columnes a cada costat d'aquest eix. El costat obert del porxo es sostingut per una sola columna situada sobre la seva arista. Aquestes columnes són de secció quadrada.

En la façana d'accés, la que mira a ponent, destaca el portal d'ingrés, situat sobre l'eix longitudinal de l'aula. Un portal de gran amplada amb la llinda plana. A dreta i esquerra del mateix, hi trobam dues finestres situades simètricament respecte l'eix. Però més enllà, a tirada de l'eix longitudinal del porxo, apareix una tercera finestra que il·lumina el guarda-roba i que assimetritza l'alçat. Aquestes obertures són rectangulars, de proporcions verticals i sense cap tipus d'element decoratiu.

La façana nord és la que mostra les finestres que il·luminen l'aula. Com hem dit es tracta de cinc obertures de gran tamany col·locades a partir de l'eix transversal de l'aula. Les tres del mig estan més juntes i s'uneixen mitjançant un fiola correguda que conforma el seu ampit. Altre cop el volum dels serveis és el qui assimetritza la composició.

Finalment l'escola no es construeix exactament tal i com figura sobre els plànols. Es modifica el seu aspecte exterior, però no la seva distribució. Apareixen alguns elements que desvirtuen lleugerament la seva marcada austeritat original. D'entrada, amb diferents tons d'arrebossat es remarquen les peces dels brancals i llindes, així com les de les cantonades de l'edifici, tot i que la totalitat de l'escola està construïda en marés i no tan sols les seves arestes. Al mateix temps, les cinc finestres que il·luminen l'aula, tot i respectar la composició original, es resolen amb arc de mig punt, remarcant les peces que el conformen.⁵⁸⁰ Com a contrapunt destaca la solució final que s'adopta per les columnes del porxo, que s'acaben construint amb una base, un fust i un capitell paral·lelepípedics –més amples la base i el capitell que el fust– sense cap tipus de relleu, arrodoniment, ni element decoratiu.

El cost estimat inicialment per la construcció de l'escola de Sa Murtera és de 4.707'37 pts.⁵⁸¹ L'edifici s'acaba de construir a principis dels anys trenta.

⁵⁸⁰ Actualment, les dues finestres a dreta i esquerra de la que ocupa la posició central, estan tapiades, de manera que des de dins l'aula tan sols es veuen tres obertures i no cinc. Desconec si es tracta d'un fet original o si varen ser tapiades en posterioritat.

⁵⁸¹ AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena. *Op.cit.* p.235.

523. Guillem Forteza. Escola Unitària a Son Negre. 20 de setembre de 1930. Planta. ASAL
 524. Guillem Forteza. Escola Unitària a Son Negre. 20 de setembre de 1930. Façana principal. ASAL
 525. Guillem Forteza. Escola Unitària a Son Negre. 20 de setembre de 1930. Façana posterior. ASAL

Escola Unitària a Son Negre (Manacor). Mallorca

20 setembre 1930

Son Negre és també un llogaret del municipi de Manacor,⁵⁸² situat sobre la carretera que uneix Manacor amb Son Carrió. L'origen d'aquest nucli és idèntic al que acabam de veure de Sa Murtera. L'agricultura arreplega un bon nombre de persones que s'acaben instal·lant al voltant de la possessió de Son Negre. Aquest conjunt de famílies creen espontàneament un petit nucli de població. Al 1878 s'hi basteix una església. Al 1926 hi ha un total de 186 habitants que es troben dispersos en el mateix redol. D'aquests, 80 són al·lots. Aquest gran nombre de nins fa que l'Ajuntament de Manacor sol·liciti la construcció d'un centre escolar.⁵⁸³

L'escola es construeix al costat nord de la carretera, vora l'església. És una escola unitària, a la que també s'hi annexa un habitatge pel mestre, aquest només consta sobre els plànols a nivell indicatiu. És una de les escoles més elementals i bàsiques pel que fa al seu tamany, dotació i aspecte. El seu esquema organitzatiu és el mateix que hem vist en altres unitàries. En aquest cas, però, sense porxo. L'aula és l'element de major tamany, és de proporcions rectangulars i ocupa el centre de la planta. L'escola té les seves façanes orientades a nord i sud –aquí lleugerament regirades en direcció sud-oest, nord-est–. En un dels seus testers s'hi adosa el nucli de serveis. A l'altre l'habitatge del mestre. En aquest cas els serveis ocupen l'extrem de ponent. Per aquest mateix frontis, seguint l'eix longitudinal de l'escola, es produeix l'accés. Entram a l'escola a través d'un petit vestíbul, situat entre els lavabos, separats per sexes, i el guarda-roba. A continuació trobam l'aula, que reb la il·luminació, neutre i constant, a través de la façana nord. També té un portal i una finestra que miren a sud. Aquí no hi veiem cap porxo, que, seguint altres exemples hauria d'estar adosat a la façana sud.

L'aspecte exterior de l'edifici és molt auster, no presenta cap tipus d'ornament. L'escola consta d'un únic volum, compacte, de geometria regular i cobert a dues aigües. El tester que mira a ponent és el que serveix d'accés. En aquest cas, si el comparem amb la de Son Negre a Felanitx o amb la del Puig de l'Anà, veurem una exagerada simplificació. En els exemples anteriors la façana d'accés era la façana representativa, la façana característica de l'escola. Aquí Forteza es limita a obrir-hi un únic portal amb arc que serveixi d'accés. Aquest portal ressalta les dovelles que el configuren, enqueixalant les dels brancals. La façana sud, que en aquest cas és la que mira a la carretera, és segurament la més injustificada. Aquest frontis es compon a partir

⁵⁸² Malgrat la condició de veïnatge que guarden els municipis de Felanitx i Manacor, les dues possessions de Son Negre es troben ben allunyades, per tant, no hem de confondre ambdues escoles.

⁵⁸³ "Negre, Son", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.11. p.351.

526. Guillem Forteza. Escola Unitària a Son Negre. 20 de setembre de 1930. Façana lateral. ASAL
 527. Guillem Forteza. Escola Unitària a Son Negre. 20 de setembre de 1930. Secció transversal. ASAL

528. Escola Unitària a Son Negre en construcció
 529. Escola Unitària a Son Negre. Estat actual

d'una innecessària simetria. En el seu punt central hi trobam un portal exactament igual al d'accés. A esquerra i dreta d'aquest hi veiem dues finestres, una d'elles il·lumina el guarda-roba, l'altra l'aula. Ambdues es conformen amb els cantons de pedra, la llinda és plana i els brancals enqueixelats. Pel que fa a la façana nord, a més de la parella de finestres que donen als lavabos, hi podem veure l'element més característic de totes les façanes nord, que és el que formen les quatre finestres estretes i altes, amb arc de migpunt que il·luminen l'aula. Aquestes quatre obertures són recollides per un únic ampit, format per una fiola correguda. Aquest conjunt de finestres, que sempre trobam disposades a la façana nord, hem anat veient com ha anat variant en nombre. Inicialment es tractava, en tots els casos –independentment del número de seccions de l'escola–, d'una sèrie de tres obertures,⁵⁸⁴ en aquests darrers projectes hem trobat algun cas de cinc⁵⁸⁵ i aquest de quatre. Augmentant el nombre de finestres Forteza aconsegueix un millor repartiment de la llum dins l'aula, minimitzant les zones fosques i els contrastos lumínics. Finalment, la coberta de teula és recollida per una cornisa de marés que encinta perimetralment tot l'edifici.

La minimització del programa escolar, la manca d'alguns elements habituals com el porxo, l'absència d'elements decoratius, així com l'absoluta simplificació de l'edifici, fan suposar que aquesta escola es construeix amb fortes dificultats econòmiques. Tot i així, l'edifici escolar de Son Negre, a Manacor, s'inaugura l'any 1928.⁵⁸⁶

Escola Unitària de nins a Es Llombards (Santanyí). Mallorca

15 gener 1931

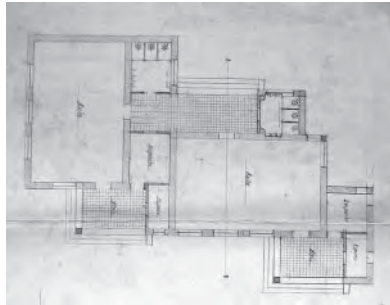
Entre la documentació d'aquest projecte, del qual ja n'hem vist una primera proposta de principis de l'any anterior, hi ha uns plànols a llapis, dibuixats amb molta precisió, amb una gran claretat gràfica i amb força –fins i tot física–⁵⁸⁷ on hi podem veure un intent d'ampliació a dues seccions. Aquesta proposta és completament

⁵⁸⁴ És el de la majoria dels casos, com el de Petra, Bunyola, Maria de la Salut, Pla de Na Tesa, Artà, Pont d'Inca i Sa Cabaneta, Vilafranca, etc.

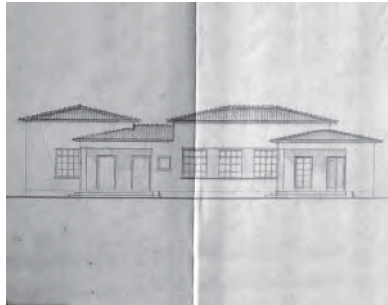
⁵⁸⁵ Exclusivament en el cas de l'escola de Son Negre a Felanitx, però que es repetirà més endavant en altres casos més moderns, com el de Montuiri (1933) o Capdepera (1935), on la homogeneïtzació en el repartiment de la llum serà essencial.

⁵⁸⁶ Segons dades de la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, que es poden corroborar amb les del llibre *El avance de la Provincia de Baleares en un Quinquenio. 13 de septiembre 1923 a 13 de septiembre 1928*, publicat pel govern dictatorial l'any 1929, on aquesta escola ja hi apareix construïda. Veiem, altre cop una certa incoherència entre la data que consta en els plànols i la data de finalització de les obres, ja que la primera és posterior a la segona. Podem assegurar que Guillem Forteza elabora els plànols amb posterioritat a l'acabament de les obres.

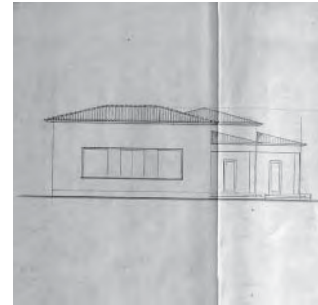
⁵⁸⁷ És un tipus de dibuix nou, un tipus de grafisme que fins ara no havíem vist al despatx de Guillem Forteza. Fixem-nos-hi. La intensitat del llapis, el ratllat de les rajoles dels espais aporxats, les ombres en els alçats, etc. són part d'un nou llenguatge gràfic. Retinguem-ho.

530. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llobards. 15 de gener de 1931. Planta. ASAL

531. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llobards. 15 de gener de 1931. Façana nord. ASAL

532. Guillem Forteza. Escola Unitària de nins a Es Llobards. 15 de gener de 1931. Façana est. ASAL

diferent al que hem vist fins ara. Utilitza uns altres conceptes compositius. Aquesta segona proposta no està datada.⁵⁸⁸

On és la composició simètrica? On és la compacitat volumètrica? On és la regularitat geomètrica? Els paràmetres utilitzats en el traçat de l'edifici s'han modificat, però també s'han modificat els elements concrets. On és, per exemple, la porxada que fins ara presidia la façana principal? De fet, on és la façana principal? Forteza, segons la rotulació dels plànols, indica que la "Fachada Principal" és la mira al carrer principal. La rotulació és totalment discutible.⁵⁸⁹ En aquesta façana no hi trobam els elements que caracteritzaven, que donaven caràcter a l'escola. En aquesta façana principal no hi ha grans galeries aporxades, no hi ha balconades amb balaustres, no hi ha arcades simètriques, no hi ha escalinates frontals. L'edifici no té façana principal.

Malgrat el seu aspecte exterior no sigui estilísticament diferent, aquesta segona proposta per a l'Escola d'Es Llobards s'ordena amb uns paràmetres diferents dels que hem anat veient fins al moment. L'edifici és clarament assimètric, articula diferents volums, compona diferents geometries, s'estén dins la parcel·la.

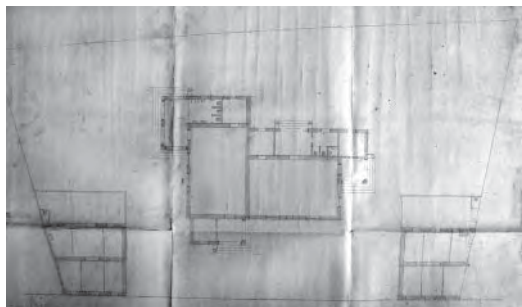
En aquest cas l'escola té dues aules, l'original i una segona, que es situa perpendicular a la primera, separada i desplaçada. Les seves façanes estan desalineades. Entre elles s'hi acomoden els porxos i serveis, zigzaguejant entre les aules, provoquen assimetries, s'adosen en cantonada, generen jocs volumètrics, articulen la composició. Les aules són rígides, fixes, geomètricament clares, l'orientació justifica la seva posició; en canvi, els serveis són flexibles, maleables, la seva geometria és adaptable, la seva posició és més aleatòria.

Però fixem-nos en el doble conjunt aula-serveis. Tot i l'aparent aletorietat, els dos grups són exactes: cadascuna de les aules té un paquet de serveis que abraça la seva aresta sud-oest i que està format per un petit porxo, un guarda-roba i un despatx, d'altra banda, a la façana sud de cadascuna de les aules hi trobam un cos destinat a lavabos, entre ells s'hi disposa una porxada compartida. Ambdues aules gaudeixen de les mateixes condicions, la seva disposició, lluny de ser aleatòria, és precisa, matemàtica.

La jerarquia d'usos es manifesta volumètricament: els dos cossos de les aules són de major alçada, els serveis i porxos són més baixos. Així mateix en les façanes podem llegir-hi alguns elements nous en l'arquitectura de Forteza. Com ara les finestres situades en cantonada: dues finestres es troben en una cantonada, s'entreguen contra un pilar, aquest pilar es recula lleugerament respecte l'alineació de façana, d'aquesta manera, la llinda fa una ombra sobre el pilar al mateix temps que gira la cantonada, tal i com ho fa l'ampit que també és continu en un i altre pla. També ens podem referir a la posició dels porxos en

⁵⁸⁸ Més endavant estarem en condicions d'assegurar que aquesta segona proposta és posterior al mes de febrer de 1931.

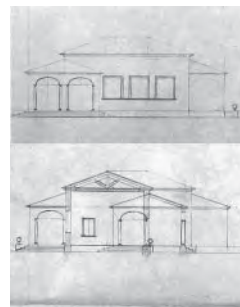
⁵⁸⁹ Igual de discutible seria si hagués rotulat qualsevol de les altres façanes com a façana principal. Aquest edifici no té façana principal.

533. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca. Primer projecte. Planta. ASAL

534. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca. Primer projecte. Façanes nord i sud. ASAL

535. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca. Primer projecte. Façana est i secció. ASAL

cantonada: amb la mateixa intenció que les finestres que giren entre dos plans, també es disposen els porxos, mostrant l'edifici en escorç, obligant les visions en diagonal, esborrant qualsevol tipus de visió frontal, simètrica. Finalment, vull posar l'atenció en l'intent de finestra horitzontal⁵⁹⁰, que s'obté reunint les tres obertures de les aules amb una sola llinda i un sol ampit, reculant els brancals intermitjos, de manera que, tal i com succeeix en els pilars de les finestres en cantonada, la llinda els provoca una petita ombra, aconseguint així una certa continuïtat entre elles.

Tots ells són conceptes propis de la nova arquitectura que s'està fent arreu d'Europa. Aquí, en l'arquitectura de Forteza, sembla que hagi arribat de sobte, sense avis previ. I per la claretat, precisió i habilitat de la proposta no sembla un primer intent, una prova, una temptativa; sembla dibuixat per un a mà experta, que ja ha practicat anteriorment. Les diferències són exageradament clares: el que abans era de composició simètrica, volumetria compacta i organització centrípeta, ara és de composició asimètrica, volumetria dispersa i organització centrífuga. L'Escola d'Es Llombards suposa un primer pas, encara tímid, cap el que serà la segona època⁵⁹¹ en l'arquitectura de Guillem Forteza.

Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca (Santanyí). Mallorca

15 març 1931

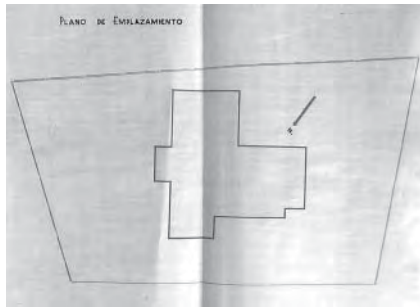
S'Alqueria Blanca és un petit llogaret del municipi de Santanyí. Ja hem vist amb anterioritat com les intencions de Joan Capó eren inabastables, originalment pretenia construir sis noves escoles dins el municipi: Santanyí, Ses Salines, Es Llombards, Sa Costa, Alqueria Blanca i Calonge. El fet és que, mica en mica, anam veient com la utopia de Capó es va fent realitat. Hem explicat anteriorment l'escola de Santanyí i la dels Llombards.

L'escola de S'Alqueria Blanca és la primera que Forteza projecta durant l'any 1931. Juntament amb la d'Es Llombards formaran una parella indissociable, sobretot pel seu parentiu estilístic.

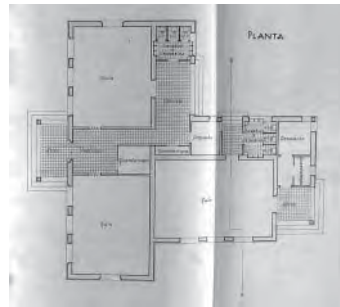
La de S'Alqueria Blanca es situa en una parcel·la trapezoidal de proporcions rectangulars orientada en direcció nord-est, sud-oest.

⁵⁹⁰ En aquest cas el concepte no és totalment nou. Recordem que ja n'hem comentat un altre cas, es tracta de la finestra de la biblioteca de l'escola de Binissalem, on Guillem Forteza encinta una triple finestra amb un mateix bocell perimetral.

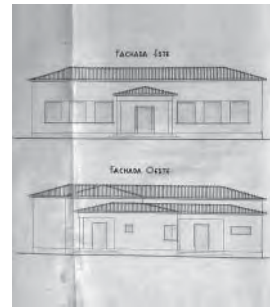
⁵⁹¹ Lluny de posar-li etiquetes: racionalista, funcionalista, moderna, etc., de moment anomenem-la així: segona època, entenent-la com a continuació, que no ruptura o oposició, d'una primera època que, com hem vist, és clarament regionalista.

536. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca. 15 de març de 1931. Planta emplaçament. ASAL

537. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca. 15 de març de 1931. Planta. ASAL

538. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca. 15 de març de 1931. Façanes est i oest ASAL

Un primer projecte, dibuixat a llapis,⁵⁹² ens mostra una escola de dues aules, una de nins i una de nines. En aquest cas, tal i com succeïa a l'escola d'Es Llombards, la figura fundacional és la pròpia aula. Cadascuna de les aules consisteix –com hem vist repetidament en molts altres exemples– en un espai rectangular que disposa d'enormes obertures orientades cap al nord. Aquí una de les aules mira al nord-oest i l'altra al nord-est. El primer element que es situa dins el solar és l'aula. En aquest cas es disposen les dues aules en perpendicular una respecte l'altra, el costat curt d'una d'elles s'entrega contra l'extrem del costat llarg de l'altra. A aquestes aules s'hi aneixen diferents volums de serveis que ocupen les seves cantonades. D'aquesta manera el resultat és netament asimètric, articulant els diferents volums amb precisió, composant les geometries i estenent l'escola dins la parcel·la. Altre cop els paràmetres són novedosos: assimetria, articulació, dispersió, centrifugacitat.

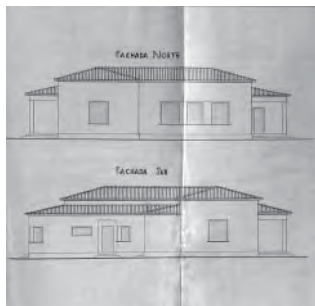
El projecte definitiu, signat el 15 de març de 1931, disposa, finalment, tres aules: dues de nins i una de nines. L'aula és, de nou, l'element fundacional de l'edifici. L'aula ha estat fins ara, una cèl·lula que s'ha estudiat a fons, s'ha raonat la seva disposició i ha funcionat a la perfecció i que, per tant, no cal modificar. Altra vegada les tres aules segueixen les mateixes pautes d'orientació, dimensió i posició presents en molts altres exemples. En aquest cas, les dues de nins miren al nord-est i la de nines mira al nord-oest. Entre les dues aules de nins s'hi disposa el vestíbul d'accés masculí. Adosat a la façana ocupada per les aules de nins hi trobam un porxo que marca l'habitual simetria d'accés. En aquest cas es tracta d'una simetria parcial, puntual i, fins i tot, anecdòtica si la llegim dins el conjunt.⁵⁹³ L'aula de nines s'entrega perpendicularment contra una de les aules de nins, reculant-se respecte el seu tester, articulant la trobada d'ambós cossos. D'aquesta manera les tres aules dibuixen una T asimètrica, que volumètricament es manifesta com un cos de més alçada que la resta de l'escola. D'altra banda, ocupant la façana sud de l'edifici, hi trobam el programa de serveis. En aquest cas es tracta d'un volum de menor alçada que abraça l'edifici pel seu costat de mitjorn. Aquest volum menor zigzagueja adosat a l'escola. Si fem l'abstracció d'aquest altre volum veurem com respon exactament al traçat de mitja esvàstica, una de les geometries més clarament modernes de l'arquitectura.⁵⁹⁴ Altre cop, la jerarquia d'usos es mostra en la volumetria: les aules ocupen el cos de major alçada, els serveis i porxos són menors.

Pel que fa a l'aspecte exterior de l'edifici podem assegurar que no és completament aliè a l'arquitectura

⁵⁹² Dibuixos de plantes, alçats i seccions en cinc plànols diferents, fets a llapis sobre paper gruixut. ASAL.

⁵⁹³ Tot i així no ens deixa de remetre a projectes com ara el de Binissalem, Campanet, Maria de la Salut o Petra, entre d'altres.

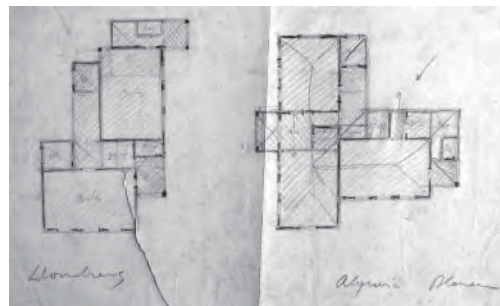
⁵⁹⁴ És la geometria que Walter Gropius a la Bauhaus de Dessau, convertida en emblema de l'arquitectura moderna centreeuropea. Aquesta mateixa geometria la trobarem completa i més clarament en altres edificis de Guillem Forteza, com ara l'escola de Montuïri o la de Son Espanyollet.

539. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca. 15 de març de 1931. Façanes nord i sud. ASAL

540. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a S'Alqueria Blanca. 15 de març de 1931. Secció. ASAL

541. Dibuix a mà alçada i a llapis vermell en el que apareixen, una al costat de l'altra, l'escola d'Es Llobards i de S'Alqueria Blanca. En color gris es marca la Z traçada per la zona de serveis

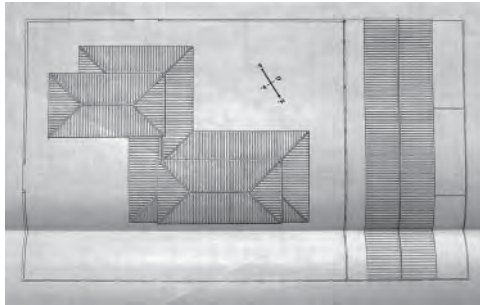
regionalista de Forteza. Trobam les mateixes cobertes inclinades de teula, trobam les mateixos tríos de finestres a les aules, unides per una fiola continua, trobam els mateixos porxos d'accés, trobam la mateixa simplicitat estilística i la mateixa nul·litat decorativa.

Per altre costat, però, s'endevinen alguns elements nous que semblen dibuixats tímidament per un nouvingut que respecta l'arquitectura del mestre. Ens referim per exemple a la posició d'un dels porxos que es situa sobre una de les arestes de l'edifici, generant un porxo d'un sol pilar que dóna peu a l'assimetria i a l'articulació de les dues façanes contigües. El mateix paper tenen les quatre finestres que en els despatxos ocupen les cantonades, dues a dues. Aquestes obertures dinamitzen la nostra visió, obligant-nos a mirar d'escorç, en esbiaix i resolent el gir d'una façana a l'altra. En aquesta nova arquitectura, la cantonada serà un element essencial, remarcadament protagonista. L'edifici deixa de ser una justaposició de façanes independents i passa a ser la moderna articulació de plans. Finalment voldria remarcar les dues obertures que il·luminen les zones de lavabos, es tracta de dues finestres horitzontals, totalment novedoses dins l'arquitectura de Forteza. No són, de moment, grans gestos que acabin caracteritzant exteriorment tot el conjunt. Són, més aviat, petites anècdotes que, a la llarga, acabaran generant una nova arquitectura.

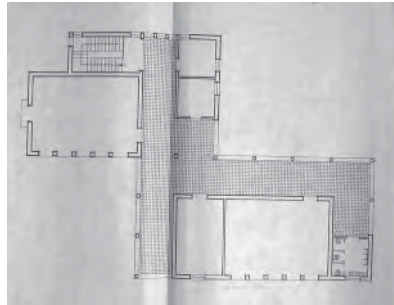
Podem repetir les mateixes paraules que utilitzàvem a l'escola d'Es Llobards, un i altre exemple són fonamentals i fundacionals. Inauguren una altra arquitectura. Les diferències amb l'arquitectura de Guillem Forteza que havíem vist fins ara són exageradament clares: el que abans era de composició simètrica, volumetria compacta i organització centrípeta, ara és de composició asimètrica, volumetria dispersa i organització centrífuga.

Per si no ens ha quedat prou clara la proximitat, no tan sols geogràfica, sinó estilística entre el projecte d'Es Llobards i el projecte de S'Alqueria Blanca, algú va preocupar-se per deixar-ne constància dibuixant ambdós projectes en un mateix full.⁵⁹⁵ El dibuix mostra les dues plantes una al costat de l'altra, dibuixades amb força –gràfica i física– utilitzant un llapis vermell. Al mateix temps ens remarca, esquemàticament, les zones ocupades pels serveis amb color gris. D'aquesta manera l'esvàstica que hem comentat amb anterioritat es fa més evident. No només això, sinó que resulta, també, que una altra mitja esvàstica és la que ordena els serveis d'Es Llobards. Són de proporcions i posicions diferents –en un cas s'adosa a un lateral de les aules, en l'altre es col·loca entre les aules– però es tracta, clarament, del mateix traç. Retinguem, sobretot, els traços vermells. Qui maneja aquest llapis vermell? Es tracta, indubtablement, d'algú que coneix perfectament les

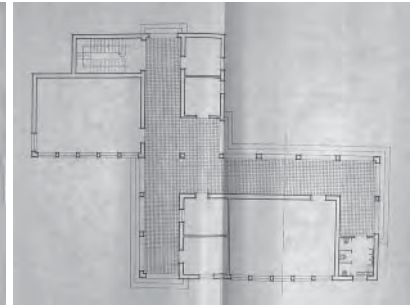
⁵⁹⁵ La qual cosa deixa encara més clar que l'autoria d'ambdues escoles correspon a la mateixa persona.

542. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Planta emplaçament. ASAL

543. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Planta baixa. ASAL

544. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Planta primera. ASAL

regles de l'arquitectura moderna, algú amb una habilitat enorme i amb una destresa pròpia d'aquell que ja ha practicat anteriorment. També diria que es tracta d'algú que té un gran respecte a l'arquitectura de Guillem Forteza, l'arquitectura regionalista que ha forjat durant tots aquests anys. No es tracta d'un aprenent, o d'un arquitecte que ha vist algun exemple sobre una revista i ara fa els seus intents. No es tracta d'un dibuixant que prova una nova caligrafia. No es tracta d'un copista. Es tracta d'algú que ha viscut, ha conegut i ha après l'arquitectura des del rovell de l'ou. Decididament, el dibuixant del llapis vermell no pot ser, de cap manera, en Miquel Fullana.

Del que sí s'encarrega Miquel Fullana és de la realització dels pressupostos per a la nova escola de S'Alqueria Blanca. Aquests treballs els desenvolupa a finals del 1930. I el 19 de desembre són enviats a l'Ajuntament de Santanyí, juntament amb els de l'escola d'Es Llobards.⁵⁹⁶ D'aquesta escola no tornarem a saber res fins el 24 d'abril de 1941, quan Guillem Forteza, mentre està desenvolupant el projecte pel quarter de la guàrdia civil de Santanyí, reb una carta de Jiménez López, batlle de Santanyí, demanant-li que, de cara a construir l'escola de S'Alqueria Blanca, projectada per Forteza en data de 31 de març de 1931, faci un altre pressupost amb preus actualitzats.⁵⁹⁷

Finalment l'escola no s'acaba construint.

Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Mallorca

Abril 1931⁵⁹⁸

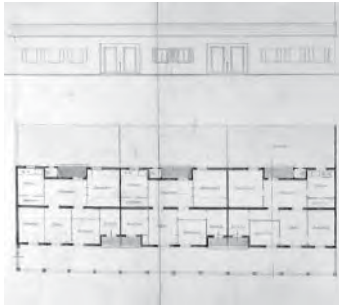
El projecte de l'escola de Lloret de Vista Alegre està directament emparentat amb el projecte de S'Alqueria Blanca i el d'Es Llobards. És més podríem dir, fins i tot, que el projecte de Lloret va una mica més enllà dels dos anteriors.

L'escola de Lloret es situa en una parcel·la de proporcions rectangulars, disposada, aproximadament

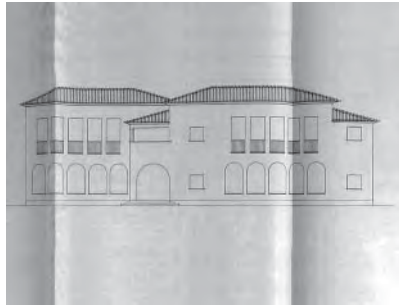
⁵⁹⁶ Concretament els dies 26 de novembre i 1 i 10 de desembre. Cal anotar també que el 15 de desembre Miquel Fullana es reuneix amb el mestre picapedrer de les escoles d'Es Llobards i S'Alqueria Blanca, que, en principi, ha de ser el mateix. Segons el diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

⁵⁹⁷ També reb una altra carta el dia 8 de maig de 1941, on el batlle li recorda que li ha d'entregar el pressupost. ACFS.

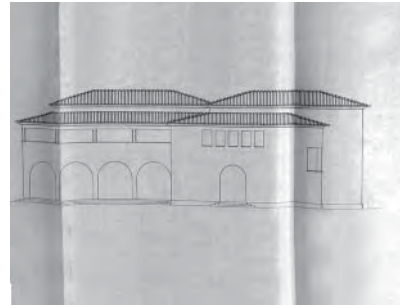
⁵⁹⁸ Desconeixem la data exacta de l'elaboració d'aquest projecte. Però forma part de la mateixa família que el segon projecte de l'escola d'Es Llobards i del projecte que acabam de veure de S'Alqueria Blanca. Aquests dos projectes són elaborats durant el mes de març de 1931. Són obra de Carl Hakh. Hakh, com veurem més endavant, arriba al despatx de Forteza el 20 de febrer de 1931. (Veure el capítol "L'ALTRE COL·LABORADOR: CARL HAKH" d'aquest mateix treball). Pel fet d'existir dos projectes seus durant el mes de març l'hem ubicat cronològicament dins el mes d'abril.

545. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Tres habitatges pels mestres. ASAL

546. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Façana nord. ASAL

547. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Façana sud. ASAL

en sentit est-oest. Un dels seus costats curts, el de llevant, es recolza sobre una carretera,⁵⁹⁹ i un dels seus costats llargs, el sud, sobre un carrer que s'ha d'obrir de nou.

El projecte distingeix d'entrada dues edificacions. La primera, de major tamany i més propera a l'accés, es destina a l'escola pròpiament dita. La segona, més petita i disposada transversalment al fons de la parcel·la, es destina als tres habitatges dels mestres. Aquests darrers conformen un volum d'una sola planta, allargat de cap a cap del solar i amb coberta inclinada de teula àrab a dos vessants.

En cadascuna de les plantes de l'escola podem distingir, més que mai, les aules com a espais fundacionals. Tal i com succeïa al segon projecte d'Es Llombrads i al de S'Alqueria Blanca. Però en el cas de Lloret encara es va una mica més enllà. A Lloret totes les aules a més de tenir la mateixa dimensió, gaudeixen de la mateixa orientació nord. Això és essencial. Són importants decisions d'arquitectura raonada.

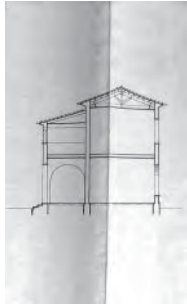
L'escola de Lloret es distribueix en dues plantes diferents. La distribució d'una i altra és exactament la mateixa. En cadascuna d'elles distingim dues aules. La relació entre les aules és estratègica. Una i altra es col·loquen en el sentit llarg de la parcel·la. Una d'elles s'aproxima a l'aresta sud-est del solar, l'altra es desplaça cap al ponent i llisca cap al nord. Les façanes sud i oest d'ambdues aules es protegeixen mitjançant els espais de serveis. Aquests en planta dibuixen un doble zig-zag. Que, llegint-ho d'una altra manera és una esvàstica amb una pota de més.⁶⁰⁰ A més, a fi de deixar veure el punt d'accés des del carrer, aquesta traça que deixen els serveis estira una altra ala, que passant entre les aules, disposa una porxada sobre el tester est de l'aula situada més lluny del carrer. Així des del carrer ja s'intueix el punt d'accés a l'escola. Els serveis consten d'una escala, situada a l'extrem sud-est de l'escola, dos guarda-robes per planta i uns lavabos ubicats a l'extrem nord-oest de la mateixa. La resta són espais aporxats de circulació.

Aquesta claretat en la disposició dels usos també es manifesta volumètricament. Les aules conformen dos volums més alts, amb coberta inclinada de teula àrab a dues aigües amb els extrems amb tremujals. Els serveis, en canvi defineixen un volum continu que zigzagueja al voltant de les aules i es cobreix a un sol vessant.

Seguint amb el mateix binomi forma-funció, l'edifici distingeix també el tipus d'obertura segons el tipus d'estança que il·lumina. D'entrada cap de les obertures té el més mínim indicatiu de decoració o relleu, totes elles es conformen com a simples retalls sobre el pla blanc de la façana. Però podem diferenciar tres tipus

⁵⁹⁹ En un dels plànols s'identifica aquesta via com a "Carretera", si ens basam en l'emplaçament de l'escola actual, possiblement és la carretera que uneix Lloret amb Sineu.

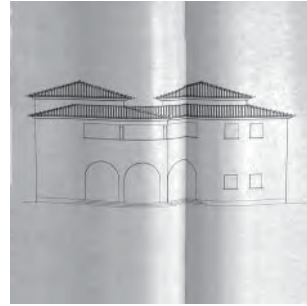
⁶⁰⁰ Recordem que tant a S'Alqueria Blanca com en el segon projecte d'Es Llombrads els serveis tenien un traçat en esvàstica.

548. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Secció. ASAL

549. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Façana est. ASAL

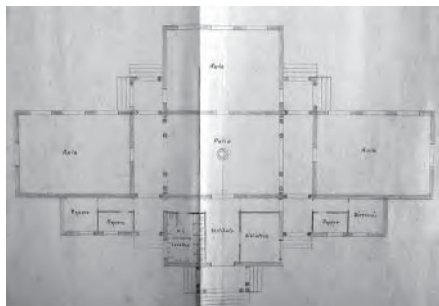
550. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions a Lloret de Vista Alegre. Abril de 1931. Façana oest. ASAL

d'obertura: les dels porxos, les de les aules i les dels serveis. Al mateix temps, en els porxos podem fer una doble distinció depenent de la planta en la que es trobi. Els porxos de planta baixa són a base d'arcades de mig punt, de llum important i sustentats sobre pilars de secció quadrada. En canvi les porxadetes de planta pis, podem definir-los com porxos *longueur*. Aquests porxos estan formats per un ampit i una llinda continus, horitzontals i blancs, sense cap tipus d'interrupció. L'espai entre la llinda i l'ampit és horitzontal i, fins i tot, gira d'una façana a la contigua, amb la voluntat de trencar la cantonada. Aquest espai està seqüenciat per obertures horitzontals i suports circulars. Aquests suports, pel fet de ser circulars, només compartiran amb la llinda i l'ampit un sol punt de tangència. Aquest fet aconseguirà que el suport sempre tenguí ombra, poca o molta. Així llinda i ampit sempre quedaran en un pla més destacat que els suports. Les obertures de les aules també es distingeixen les que estan en planta baixa i les que estan en planta pis. Les de planta baixa són finestres ampitadores amb arc de mig punt. En canvi les de planta pis són finestres balconeres de traç rectangular, amb barana de barrots metàl·lics. Finalment, les obertures de les zones de serveis sempre són rectangulars i d'un tamany menor que la resta.

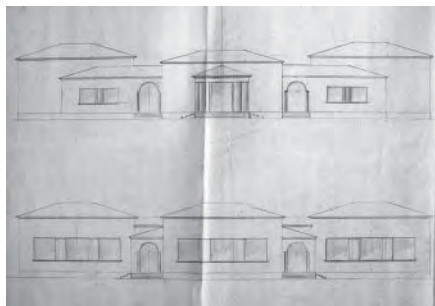
Qui ha dibuixat aquesta escola, amb la doble disposició de les obertures ens sembla indicar els dos models arquitectònics del moment, el de les arcades arrelat a la tradició i el de les finestres horitzontals fruit de la modernitat. Fixem-nos-hi bé, la tradició es representa en una posició inferior, la modernitat en una superior.

El resultat és un edifici modern, de planta asimètrica, de traçat irregular i d'organització centrífuga. Un edifici que articula diferents volums, al mateix temps que els identifica amb el seu ús. Un edifici que se'n mostra en escorç, un edifici que genera visions en diagonal. Aquí ja no té sentit l'estàtica visió frontal de l'escola, ara s'ens obliga a moure'ns al seu voltant per entendre-la.

Algú està modificant l'arquitectura de Forteza. Algú està introduint l'arquitectura moderna dins l'estudi de Ciutat. Algú que coneix a la perfecció les regles d'aquesta nova arquitectura. Algú que ha estat educat a partir dels seus postulats.

551. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins d'Alcúdia. 26 d'abril de 1931. Planta. ASAL

552. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins d'Alcúdia. 26 d'abril de 1931. Façanes principal i posterior. ASAL

553. Guillem Forteza. Escola Graduada de nins d'Alcúdia. 26 d'abril de 1931. Façana lateral i secció transversal. ASAL

Escola Graduada de nins d'Alcúdia. Mallorca

26 abril 1931⁶⁰¹

Quan Guillem Forteza projecta l'Escola Graduada de nins d'Alcúdia ja ha tingut alguna relació professional amb el poble.⁶⁰² L'escola consta de tres seccions amb els corresponents serveis. La tipologia que es proposa no segueix les fórmules dels models de 1926. L'arquitecte⁶⁰³ planteja una escola que no defuig dels criteris regionalistes. Es manté la regulatitat volumètrica, la simetria en la seva disposició i es segueix l'organització centrípeta al voltant d'un pati central.

L'escola de nins d'Alcúdia té forma de creu. Al mig hi trobam el pati. Les tres aules conformen tres dels braços. El quart el conforma el nucli de serveis. Totes les aules tenen exactament la mateixa geometria, totes elles són rectangulars, totes tenen la mateixa orientació i totes disposen de tres importants finestrals oberts cap al nord.⁶⁰⁴ Donada la geometria de les aules, la creu que defineixen té el braç transversal més llarg que l'horitzontal. El braç que defineixen els serveis és diferent de la resta, el seu perímetre és més retranquejat. La seva distribució és rígidament simètrica. Seguint l'eix marcat per l'accés el primer element que ens trobam és una petita porxada que ens surt a rebre, aquesta es sustenta sobre columnes cilíndriques que s'agrupen de tres en tres sobre les seves arestes. A continuació accedim dins el vestíbul, a mà esquerra ens queden els lavabos, a mà dreta la biblioteca. Si seguim avançant sortirem al pati. Els serveis s'estenen simètricament cap als laterals de la façana principal. En un lateral hi trobam un guarda-roba i un despatx, i l'altre lateral es destina a dos guarda-robes.

El pati té forma rectangular i no disposa de porxada perimetral, tal i com era comú fins al moment, tan sols disposa de dos porxos sobre els seus costats curts, aquests donen accés a les aules laterals i ens condueixen a l'aula posterior. Les façanes del pati tampoc no són iguals en tot el seu perímetre. Les dues façanes llargues, tant l'anterior com la posterior, són massisses, gairebé cegues, tan sols disposen d'un portal

⁶⁰¹ El plànol no està datat, però en el dietari de Miquel Fullana, al qual hem pogut tenir accés, al dia tres d'octubre hi consta com a treball "Borrador Escola Graduada nins d'Alcúdia". Aquest mateix treball també l'hem pogut trobar anotat en dies anteriors: 29 i 30 setembre 1930 i 1, 2 i 3 d'octubre de 1930. De fet el dia 3 d'octubre apareix juntament amb l'escola de nines. ACFS. Però així com en la resta de projectes la data que li hem consignat coincideix amb la data dels plànols definitius o, fins i tot amb la data de la signatura, aquí hem seguit el mateix criteri.

⁶⁰² Com a obra rellevant, entre el 1926 i el 1927 ha duit a terme una reforma estructural del campanar de l'església. Segons es desprèn de nombrosa correspondència mantinguda entre Guillem Forteza i Juan Ensenyat, rector d'Alcúdia. ACFS.

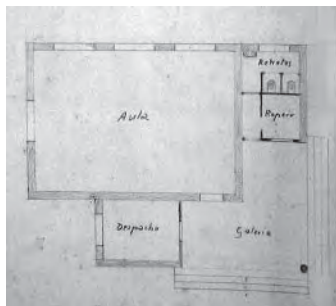
⁶⁰³ Segurament, mirant el tipus de dibuix, podríem garantir que la proposta és del delineant Miquel Fullana.

⁶⁰⁴ Realment desconeixem l'orientació de l'escola, fins i tot desconeixem on s'ha de construir. Però pel tipus de projecte i segons les normes seguides fins al moment, no és molt arriscat assegurar que la orientació nord és la que coincideix amb els finestrals de les aules.

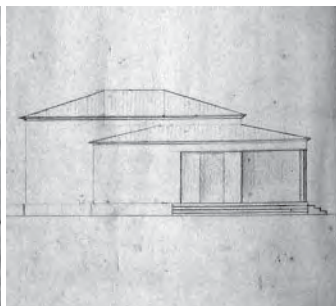
en posició central. La situació d'aquests dos portals coincideix amb l'eix de simetria de l'escola i, per tant, amb l'eix de l'accés principal. Així doncs, estan coherentment col·locats, amb la intenció de mantenir la transparència visual d'un extrem a l'altre de l'escola. Tornant al pati, les façanes curtes, les laterals són totalment obertes, només les interrompen quatre pilars cilíndrics agrupats per parelles i arraconats cap als extrems de les façanes, deixant un intereix major en el punt central d'aquestes façanes. Just al centre del pati s'hi ubica la cisterna.

Volumètricament, cadascun dels braços de la creu es configura amb independència de la resta. Les tres aules, així com l'espai de serveis definit pels lavabos, el vestíbul i la biblioteca es defineixen amb quatre cobertes independents, totes elles inclinades de teula àrab i disposades a dues aigües amb els extrems resolts amb tremujals. És lleugerament més baix el volum dedicat als serveis. D'altra banda la porxada d'accés que s'adossa a la façana principal és a tres aigües, recollida per una llinda horitzontal que es recolza sobre tres columnes cilíndriques disposades en cadascuna de les seves arestes lliures. Els cossos laterals de serveis es cobreixen a un sol vessant, com també es fa amb els dos corredors laterals del pati central.

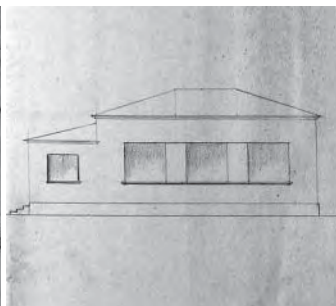
Pel que fa a les obertures ens crida l'atenció que tant les que il·luminen els serveis disposades en la façana principal, com les que il·luminen les aules en la façana posterior, tenen vocació de finestres horitzontals. Cadascuna de les quatre finestres de la façana principal té la proporció quadrada, però s'agrupen de dues en dues de manera que el resultat és notablement apaisat. Entre elles hi ha dues semicolumnes circulars que actuen de suport. Aquestes columnes arranquen, sense base, de sobre d'un amplit horitzontal, format per una fiola continua; i sostenen, sense capitell, una llinda horitzontal. D'aquesta manera, pel fet de que el suport sigui circular, la llinda sempre dibuixarà una ombra sobre les columnes, així s'independitza l'element suport de l'element suportat. El resultat és la lectura més horitzontal del conjunt. El mateix succeeix amb les obertures de les aules. En aquest cas s'uneixen de tres en tres. Cadascuna d'elles té proporcions quadrades, encara que són de major tamany que les que hem comentat de la façana principal. Queden recollides per una mateixa llinda, formada per una fiola continua. Les diferents finestres es separen per uns brancals rectangulars que s'enretiren lleugerament del pla de façana, amb la voluntat de que la part superior d'aquests sempre estigui en ombra. Així el resultat és un obertura continua i notablement horitzontal.

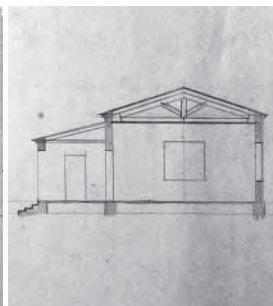
554. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines d'Alcúdia. 26 d'abril de 1931. Planta. ASAL

555. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines d'Alcúdia. 26 d'abril de 1931. Façana principal. ASAL

556. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines d'Alcúdia. 26 d'abril de 1931. Façana posterior. ASAL

557. Guillem Forteza. Escola Unitària de nines d'Alcúdia. 26 d'abril de 1931. Secció transversal. ASAL

Escola Unitària de nines d'Alcúdia. Mallorca

26 abril 1931⁶⁰⁵

A Alcúdia, al mateix temps que es projecta una escola de tres seccions per als nins, es planteja una escola unitària per a les nines. Aquest projecte s'organitza en dos volums: un dedicat a l'aula, l'altre als serveis. El cos ocupat per l'aula és de planta rectangular, amb importants obertures en un dels seus costats llargs, mirant cap al nord. L'aula es resol amb coberta inclinada de teula, a dos vessants i amb els extrems amb tremujals. D'altra banda el cos que conté els serveis té forma de L, ocupa tot el tester de llevant de l'aula i parcialment la façana sud. La seva coberta també és inclinada i de teula, però només es defineix a un sol vessant. La seva alçada és menor que la del volum de l'aula. Aquest volum en el seu extrem oest disposa un despatx pel mestre i al seu extrem nord hi trobam els lavabos. Entre ells l'espai en cantonada es destina a la porxada d'accés. Sobre la seva arista s'hi disposa un pilar cilíndric.

Exteriorment ens reclama l'atenció l'obertura de l'aula. Aquesta està formada per tres finestres, cadascuna d'elles té proporcions quadrades. Les tres queden recollides per una fiola inferior continua. Les diferents finestres queden separades per uns brancals rectangulars que s'enretiren lleugerament del pla de façana, d'aquesta manera sembla aconseguir una petita ombra, així la llinda es llegirà de manera continua. L'objectiu és el d'aconseguir una obertura continua i horitzontal, a la manera de les modernes *fenetre longueur*.⁶⁰⁶

L'accés a l'escola es produeix per la cantonada. Només accedir a la parcel·la ens dirigim en diagonal cap a l'escola. Això ens obligarà a veure l'edifici en escorç, a percebre la seva mínima articulació volumètrica. El cos de serveis ocupa la cantonada d'accés, això ja reclama la nostra atenció cap a aquesta cantonada. Però recordem que en aquest punt s'hi troba la porxada d'accés, per tant, la cantonada és buida, la cantonada és un espai en ombra que gira d'un costat a l'altre de la façana. S'ha aconseguit trencar la cantonada, buidar-la. Observem-la millor. Just a l'aresta més propera a l'accés, la que sosté la cantonada s'hi disposa un pilar circular. Aquest pilar, gràcies a la seva geometria, aconseguirà dues coses: la primera, sempre tindrà una petita ombra al capdamunt que farà que la llinda que sosté el porxo sigui continua d'una façana a l'altra; la segona,

⁶⁰⁵ El plànol no està datat, però en el dietari de Miquel Fullana que hem pogut tenir accés, el dia tres d'octubre hi consta com a treball "Borrador Escola Unitària nines d'Alcúdia". Aquest mateix treball també l'hem pogut trobar anotat en dies anteriors: 3 d'octubre de 1930 i 1 d'abril de 1931. ACFS. Però així com en la resta de projectes la data que els hem consignat coincideix amb la data dels plànols definitius o, fins i tot amb la data de la signatura, aquí hem seguit el mateix criteri.

⁶⁰⁶ És la mateixa obertura que hem trobat en el projecte anterior de l'escola de nins d'Alcúdia.

558. Guillem Forteza. Escoles Unitàries, una de nins i una de nines a Costitx. 15 de maig de 1931. Planta emplaçament. ASAL

aconseguirà que la nostra mirada no es retengui en l'aresta de la cantonada, l'aresta no existeix, s'ha anul·lat, la cantonada tampoc no existeix, també s'ha anul·lat. Ara estem obligats a mirar en escorç cap a la dreta i cap a l'esquerra, dinàmicament.

Escoles Unitàries, una de nins i una de nines, a Costitx. Mallorca 15 maig 1931

A Costitx, exactament dos anys després d'entregar un primer projecte consistent en una escola Unitària de nins i nines, Forteza presenta un segon projecte per a dues escoles unitàries: una de nins i una de nines. Així ho comenta Forteza en la memòria del projecte:

“A principios del año 1929 nos encargó el Ayuntamiento de Costitx un proyecto de Escuela Unitaria para niños con casa-habitación para el maestro, proyecto que elevamos después a dos pabellones con el objeto de resolver también el problema de la Escuela de Niñas y los dispusimos tal como se señala en el plano de emplazamiento, pues debido a la forma alargada y la orientación del solar se nos aconsejaba mejor esta solución que no acoplar las dos aulas en un mismo edificio.

Atendiéndonos a las ventajas otorgadas por la legislación escolar vigente hemos proyectado cada uno de los pabelloncitos de modo que contuviera en una misma construcción la casa habitación del maestro en planta baja y el aula propiamente dicha en la planta alta.”⁶⁰⁷

Forteza només presenta un plànol: el d'emplaçament, on es mostra que el que proposa consisteix, simplement, en duplicar el projecte presentat l'any 1929. Es parteix la llargada per la meitat i es disposen els dos edificis a modus de pavelló. Ambdós s'acosten al seu límit sud alliberant el pati de jocs a nord, decisió que sembla discutible, si més no, contradictòria amb el que ha plantejat en altres projectes anteriors.⁶⁰⁸

Aquest projecte, ampliació del primer, tampoc no serà el definitiu.

⁶⁰⁷ De la memòria descriptiva del “Proyecto de Escuelas Unitarias en Costitx” datada de 15 de maig de 1931. ASAL.

⁶⁰⁸ Com per exemple el de l'escola de nines de Sant Juan, on també amb un sistema de pavellons, ordenava dos volums –allà es tractava de l'habitatge del mestre i de l'aula, respectivament– alliberant un pati de jocs orientat a migjorn.

559. Escola de Sineu. Construïda al 1916 per Guillem Reynés i ampliada per Guillem Forteza. Agost de 1931. Planta emplaçament. AMSi

560. Escola de Sineu en obres

561. Escola de Sineu. Aula. AMSi

Sineu. Mallorca

Agost 1931

L'escola inicialment es contrueix seguint un projecte de Guillem Reynés, iniciat durant els darrers anys de vida de l'arquitecte. Sabem que, concretament, l'any 1917 Reynés elabora els detalls dels carreus de l'escola de Sineu.⁶⁰⁹

A mitjan 1924, Juan Ferragut, de la Secretaria de l'Ajuntament de Sineu, es posa en contacte amb Guillem Forteza per engegar l'ampliació d'aquesta escola.⁶¹⁰ El dia 18 de juliol Forteza i Ferragut es reuneixen per a tractar el tema de l'Escola Graduada.⁶¹¹ A finals del mes d'octubre d'aquell mateix any el Ministeri ja s'ocupa de l'ampliació de l'escola de Sineu. Fernando Leal, Inspector de Primera Ensenyança, contacta amb l'arquitecte.

Desconexem l'abast de la proposta de Forteza, ja que desconexim el projecte original de Reynés. El resultat final és una edificació de pedra, caracteritzada per un important frontis curvat, tal i com succeïa a Sant Joan. Un element molt propi de l'arquitectura de Guillem Reynés. Forteza, lluny d'aprofitar l'ampliació per a modificar l'aspecte original de l'escola, manté un respecte absolut cap el llenguatge de Reynés. Forteza segueix la mateixa estètica que anys enrera havia iniciat Reynés, un dels seus mestres.

El mes d'agost de 1931 comencen les obres de l'escola de Sineu⁶¹² i, finalment, el 20 de setembre de 1934 hi haurà un projecte d'ampliació del mateix centre.⁶¹³ Que segons paraules de Miquel Fullana: "Per encàrrec de l'arquitecte Forteza, el 20 de setembre de 1934 dibuixo el projecte d'ampliació de l'Escola de Sineu, sobre la ja construïda en planta baixa l'any 1931."⁶¹⁴

⁶⁰⁹ Per un costat trobam documentat: "Alçats de façanes per a una escola pública (carrer de Maura cantonada carrer de Pujol)", plànols pertanyents a l'escola de Sineu. I per altra banda trobam l'encàrrec dels "Carreus per a una escola de Sineu, 1917". GONZÁLEZ, Elvira; SEGUÍ, Miquel. *Op.cit.* Tom II. p.172.

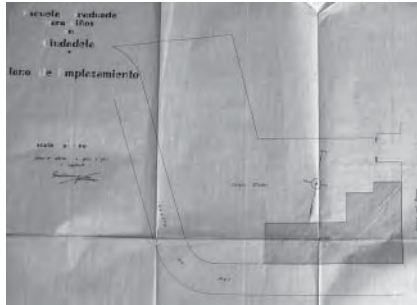
⁶¹⁰ Amb aquesta mateixa carta li retorna la documentació de l'escola de Santa Margalida i, finalment, li dóna l'enhorabona per l'església de les Reparadores. Segons correspondència de 9 de juny de 1924. ACFS.

⁶¹¹ Forteza reb una carta de Juan Ferragut sol·licitant-li parlar amb ell l'endemà. Segons correspondència de 17 de juliol de 1924. ACFS.

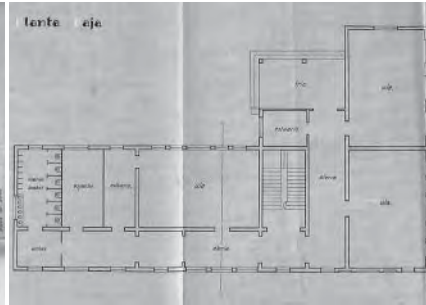
⁶¹² Aleshores Forteza també està desenvolupant el projecte del cine Gacies de Sineu. Un projecte que, segons nota de Miquel Fullana: "per encàrrec del propietari del solar Sr. Gacies vaig conèixer a Sineu, vaig fer el projecte del "Cine Gacies". L'arquitecte Forteza va signar el projecte que entregàrem a l'Ajuntament de Sineu per obtenir el permís d'obres." Les obres es duran a terme durant l'any 1934. AMF.

⁶¹³ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.34.

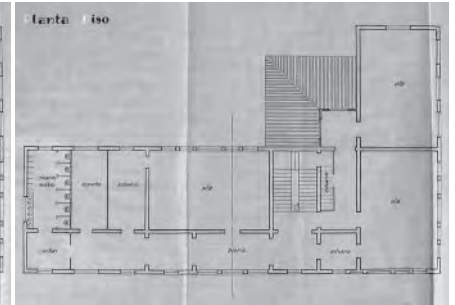
⁶¹⁴ FULLANA LLOMPART, Miquel. "Records d'una col·laboració." *Cit.* p.34.

562. Guillem Forteza. Escola Graduada per a nins en quatre seccions i dues aules per a Pàrvuls a Ciutadella. 18 d'agost de 1931. Planta emplaçament. ASAL

563. Guillem Forteza. Escola Graduada per a nins en quatre seccions i dues aules per a Pàrvuls a Ciutadella. 18 d'agost de 1931. Planta baixa. ASAL

564. Guillem Forteza. Escola Graduada per a nins en quatre seccions i dues aules per a Pàrvuls a Ciutadella. 18 d'agost de 1931. Planta primera. ASAL

Escola Graduada per a Nins en quatre seccions i dues aules per a Pàrvuls a Ciutadella. Menorca 18 agost 1931

Aquesta és la primera escola que Guillem Forteza projecta a l'illa de Menorca.

Si reculam fins al segle XVIII veurem com Menorca es troba sota la dominació anglesa. “Els governadors anglesos intenten per mitjà d'escoles creades per ells influir en la culturalització de la gent, però això constitueix un fracàs rotund, perquè les autoritats eclesiàstiques, que temen que a més de la llengua anglesa s'infiltri la religió anglicana, aconseguen que els menorquins no menin els filllets a les escoles angleses.”⁶¹⁵ A principis del segle XIX es prohibeix l'ensenyament en català, en aquell temps les escoles de primeres lletres públiques s'anomenen *escoles espanyoles* en contraposició a les angleses. A mitjan segle XIX es constata una clara diferència entre un i altre extrem de l'illa: a Ciutadella, més rural, no existeix tradició d'anar a escola, en canvi a Maó, menestral, anar a escola és un costum i una necessitat.⁶¹⁶ Tot i així, en general, l'educació menorquina gaudeix de bona salut. El seu progrés va a la par amb la major de les illes, fins i tot, per davant. No podem dir el mateix d'Eivissa que, com hem vist, és la més endarrerida de les Balears. A finals del segle XIX “a Menorca la situació era similar a Mallorca i hi havia escoles públiques i privades de nins i nines a la majoria de pobles.”⁶¹⁷ Dins l'àmbit pedagògic menorquí destaca la figura del regeneracionista⁶¹⁸ Joan Benejam Vives⁶¹⁹, “mestre nacional que fou de Blanes i de Ciutadella, partidari de la graduació, de l'educació racional i intuïtiva, capdavanter de l'educació a Menorca a finals del segle XIX i primers anys del segle XX.”⁶²⁰ Benejam, a Ciutadella, organitza un grapat d'escoles privades, ja graduades, i publica una revista, *El Buen Amigo*, que acaba sent el més alt exponent de la seva dedicació.⁶²¹

La primera relació professional⁶²² de Guillem Forteza amb Ciutadella succeeix l'any 1921 quan,

⁶¹⁵ OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.197. En un apartat dedicat a una entrevista a Andreu Murillo, Mestre Nacional de Maó i Llicenciat en Filosofia i Lletres.

⁶¹⁶ *Ibidem*.

⁶¹⁷ SUREDA GARCIA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Cit. p.33.

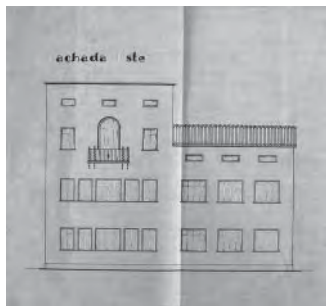
⁶¹⁸ En la línia del mallorquí Rafel Ballester.

⁶¹⁹ ADROVER, Isabel; VALLESPIR, Jordi; VILLALONGA, Lluís. “Regeneracionisme i educació a Menorca: aproximació a l'ideari pedagògic de Joan Benejam”. *Educació i cultura*. nº5-6. 1982. pp.127-143.

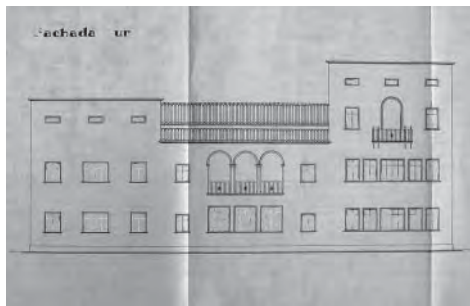
⁶²⁰ OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.19.

⁶²¹ A un altre nivell, segurament més anecdòtic, podem assenyalar que, actualment, l'escola projectada per Forteza du el nom de Col·legi Públic Joan Benejam Vives.

⁶²² Anteriorment, durant el juny de 1917, Forteza té un intercanvi de correspondència amb el batlle de Ciutadella, aleshores el Sr. J. Cavaller. La

565. Guillem Forteza. Escola Graduada per a nins en quatre seccions i dues aules per a Pàrvuls a Ciutadella. 18 d'agost de 1931. Façana est. ASAL

566. Guillem Forteza. Escola Graduada per a nins en quatre seccions i dues aules per a Pàrvuls a Ciutadella. 18 d'agost de 1931. Façana sud. ASAL

recent anomenat Arquitecte Director de Construccions Escolars a les Balears, sol·licita un llistat de preus de construcció de la zona menorquina. Aquest llistat és elaborat pel delineant municipal, Josep Moll.⁶²³ Amb aquest individu Forteza mantindrà una certa relació professional al llarg de tota la seva vida.⁶²⁴

Quan Forteza projecta l'escola de Ciutadella, a Menorca ja existeix l'escola graduada de Maó, inaugurada al 1929.⁶²⁵

A Ciutadella, Guillem Forteza es troba amb un solar ben cèntric, amb una façana curta que mira a la Plaça d'Es Born i una façana llarga que dona a la Costa del Mar, aquest carrer ens condueix directament al port de la ciutat. La parcel·la en qüestió té forma de L. L'edifici també tindrà forma de L i ocuparà la cantonada que defineixen el carrer i la plaça. Tant la geometria de l'escola –formant angle– com la posició de la mateixa dins el solar –ocupant la cantonada– són dos gestos no gens innocents, totalment intencionats, absolutament moderns. La L és asimètrica amb un braç més curt que mira cap a la plaça i un de més llarg que mira cap al carrer. La façana de la plaça no ocupa tota la llargada del solar de manera que entre l'escola i l'edifici veí s'allibera un espai per accedir al centre. Aquest és un gest nou. Ara no s'accedeix a l'escola des del carrer, des de l'exterior, s'hi accedeix a través del pati de jocs, des de l'interior. Així s'anul·la l'accés perpendicular a la façana, evitant la frontalitat. L'accés a l'escola el trobam just a l'angle interior de la L. El motiu és ben clar: provocar l'accés en diagonal, forçant la visió en escorç de l'edifici.

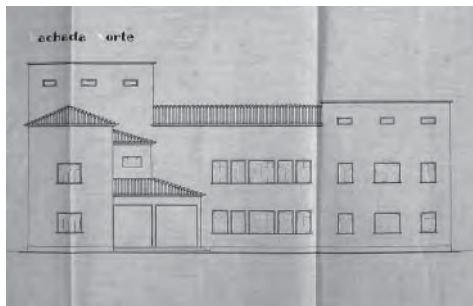
Això que sembla tan senzill i immediat i, realment, és tan complexe i tan modern, no crec que ho pugui proposar algú que no ha sortit de l'Illa o algú que durant tota la seva carrera ha begut de les fonts tradicionals més depurades. Rera aquesta breu reflexió que relaciona geometria i accés ha d'existir algú altre que, prèviament educat dins una escola eminentment moderna o al costat d'algun mestre modern, hagi aplicat aquests conceptes. No es tracta tan sols de l'aplicació d'unes geometries *de moda*, no es tracta de qüestions epidèmiques o superficials. Aquests són temes de fons, independentment del llenguatge que acabi vestint l'edifici. En tot cas, en el despatx de Guillem Forteza, abans de dibuixar-se els plànols definitius sobre la

qüestió és que els regionalistes mallorquins estan organitzant els Jocs Florals a Palma i necessiten aportacions econòmiques per a poder donar els premis i en sol·liciten un a l'Ajuntament de Ciutadella del qual no obtenen cap resposta positiva. Segons correspondència del dia 26 de juny de 1917. ACFS.

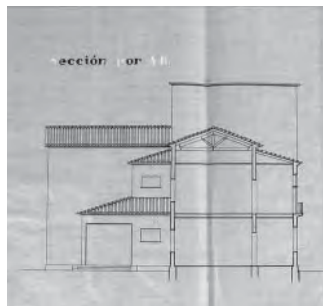
623 Segons correspondència enviada pel batlle de Ciutadella el 27 d'agost de 1921. ACFS.

624 Josep Moll és delineant, aleshores necessita de la firma d'un arquitecte per a poder validar els seus projectes. Per això sol·licita repetidament a Forteza que firmi els projectes que Moll té a Menorca. Aquesta activitat s'estén fins el maig de 1941, quan Forteza, malalt, resideix a la clínica de Barcelona. D'aquests projectes de Menorca en Forteza cobrava el 60%, fins a principis de 1941,, quan és obligatori introduir un aparellador que llavors aquest cobrava tota la direcció. Segons correspondència. ACFS.

625 Es construeix el mateix any que l'escola de Sa Pobra i, curiosament, ambdues reben el mateix nom: Primo de Rivera.

567. Guillem Forteza. Escola Graduada per a nins en quatre seccions i dues aules per a Pàrvuls a Ciutadella. 18 d'agost de 1931. Façana nord. ASAL

568. Guillem Forteza. Escola Graduada per a nins en quatre seccions i dues aules per a Pàrvuls a Ciutadella. 18 d'agost de 1931. Secció. ASAL

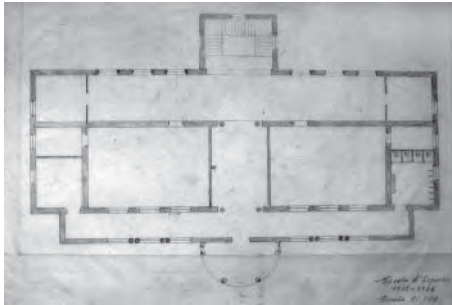
tela satinada, es tracen uns plànols a llapis sobre paper gruixut, acompanyats de diferents croquis de les façanes.⁶²⁶ En tots aquests dibuixos previs hi destaca, altre cop, la presència del llapis vermell.

L'escola Graduada de Ciutadella disposa d'un total de sis aules: dues per als pàrvuls i quatre per a l'ensenyament graduat. L'escola s'organitza en tres plantes, tot i que en el projecte només es dibuixin les dues primeres que són distributivament coincidents: La planta baixa disposa d'una petita porxada d'accés que s'annexa a l'aresta interior de la L que forma l'edifici. Sobre l'ala que mira a la Plaça d'Es Born s'hi ubiquen, tan sols, dues aules i la galeria de circulació que les uneix. A l'ala llarga de l'edifici hi trobam l'escala que uneix els diferents nivells, una altra aula i els serveis, integrats per un vestidor, un despatx i un espai destinat a dutxes, urinaris i lavabos. Com hem dit la distribució es repeteix en planta primera. Si observam les aules podem veure com es repeteixen els cànons: geometria rectangular i grans finestrals mirant a nord -en aquest cas donades les condicions de la parcel·la dues aules miren al nord-oest i les altres quatre al nord-est-, això li obliga a controlar la posició de les circulacions. En aquest cas sorprèn que de les quatre aules que miren cap a la plaça, tot i ser exactament iguals, dues d'elles disposin de tres finestres quadrades i les altres dues tinguin cinc obertures, una quadrada en posició central i dues rectangulars a cada costat. Possiblement li ajuda a assimetritzar encara més la façana, amb un joc d'obertures poc racional.

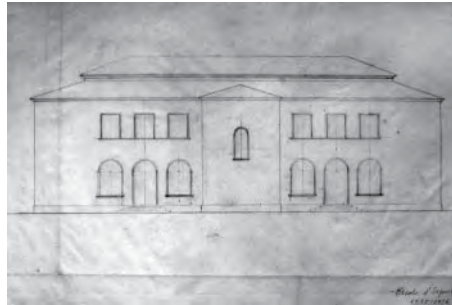
En alçat, la planta baixa i la primera disposen d'obertures rectangulars o quadrades, senzilles, sense cap tipus d'ornament, tan sols recollides per una subtil fiola. Però, tal i com hem avançat, l'edifici disposa d'una tercera planta que és la que acaba de donar joc⁶²⁷ a la façana. Sobre la cantonada –encara remarcant-la amb més intensitat– l'escola augmenta una planta, pràcticament planta i mitja, resultant-ne una petita torre rematada amb coberta plana. Un segon torreó apareix a l'altre extrem de la façana que dóna al carrer, en aquest cas és de menor alçada i també de coberta plana. La resta de cobertes de l'edifici són inclinades de teula àrab. Això dóna peu a un important joc volumètric, que assimetritza l'edifici. A la torre de la cantonada apareix, en cadascuna de les seves cares un portal balconer amb arc i dues finestres a cada costat. Al mateix temps a sobre de cada obertura hi ha tres finestres de petites dimensions i de proporcions horitzontals, que semblen existir a modus de ventilació de coberta. Aquestes mateixes petites obertures es reproduïxen al torreó menor. Finalment, en la façana llarga que mira al carrer, destaca en posició central i en la segona planta una galeria aporxada, formada per tres arcs de mig punt i columnes de secció quadrada i amb capitell dòric, acompanyades d'una barana de

⁶²⁶ ASAL.

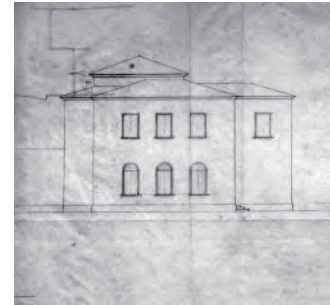
⁶²⁷ Mai més ben dit. Recordem que el joc volumètric és una de les constants de l'arquitectura moderna. Recordem també la definició d'arquitectura de Le Corbusier: "L'architecture est le jeu savant, correct et magnifique des volumes sous la lumière."

569. Guillem Forteza. Escola d'Esportes. 2 de setembre de 1931. Planta baixa. AMF

570. Guillem Forteza. Escola d'Esportes. 2 de setembre de 1931. Façana posterior. AMF

571. Guillem Forteza. Escola d'Esportes. 2 de setembre de 1931. Façana lateral. AMF

ferro forjat amb alguns reganyols i dibuixos.

Veiem, per tant, com el de Ciutadella és un projecte eminentment modern. I que malgrat tot segeixen persistint alguns elements propis de l'arquitectura regionalista que Guillem Forteza ha cultivat durant tants anys.

Sabem que la construcció de l'escola es va iniciar durant l'any 1935.⁶²⁸

Escola d'Esportes. Mallorca

2 setembre 1931⁶²⁹

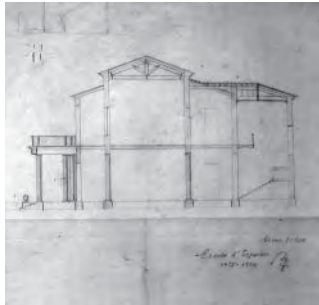
Ancestralment l'educació de les nines d'Esportes està en mans de les mongues de Sant Vicenç de Paül. A principis del segle XX l'ensenyament privat també disposa de l'escola parroquial, dedicada als nins. Pel que fa a l'educació pública ens consta que el 1860 compta amb dues escoles. La docència s'imparteix als locals disponibles, a les escoles velles i a la Casa del Poble.⁶³⁰ L'esforç educatiu de la Segona República es reflecteix en l'intent de creació d'aquesta Escola Graduada que Guillem Forteza mai veurà construïda.

La d'Esportes és una escola de planta simètrica, de volumetria compacta i de geometria regular. És una escola de quatre seccions disposades en dues plantes diferents, dues a dues. La distribució d'una i altra planta és coincident i s'ordena a partir de l'eix de simetria. Llegint l'escola desde l'accés el primer que veurem és que ens dirigim frontalment contra l'edifici i la imatge que tenim al acostar-nos a l'escola és la imatge que caracteritza l'escola. Aquesta imatge frontal i estàtica descriu l'edifici. Abans d'entrar en el volum principal ens trobam amb una petita porxada adosada sobre la façana principal. En aquest cas es tracta d'una porxada de planta semicircular, sostinguda sobre quatre columnes cilíndriques, que tenen una petita base i un petit capitell. Aquestes columnes sostenen el forjat superior, que defineix un balcó. La secció d'aquest forjat és esculpida amb un relleu tipus cornisa. El balcó es delimita mitjançant una balaustrada perimetral. A continuació hi trobam un primer cos, estret i llarg, de dues plantes d'alçada que també s'adosa al volum principal i que conté una galeria. En aquesta galeria, a modus de porxada longitudinal, s'hi obren tres arcades a cada lateral de l'eix de simetria. Els dos suports intermitjos estan formats per dues parelles de columnes cilíndriques

⁶²⁸ OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.197. En un apartat dedicat a una entrevista a Andreu Murillo, Mestre Nacional de Maó i Llicenciat en Filosofia i Lletres.

⁶²⁹ Data segons la llibreta personal de Guillem Forteza. Miquel Fullana la ubica dins l'any 1935.

⁶³⁰ "Esportes", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.5. p.89.

572. Guillem Forteza. Escola d'Esportles. 2 de setembre de 1931. Secció transversal. AMF

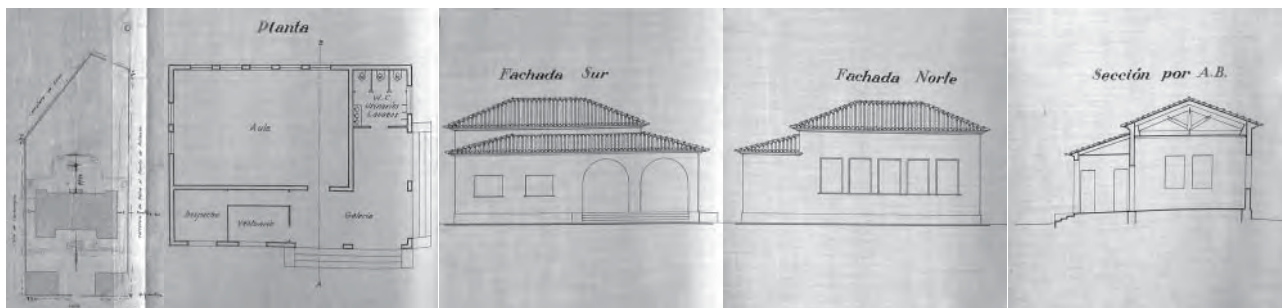
cadascun. Aquestes tres arcades coincideixen exactament amb la posició de les finestres de les aules, que a través d'aquelles veuen a l'exterior. Si seguim avançant atravessem un primer pòrtic que, sostingut sobre dues columnes laterals defineix l'entrada al vestíbul central. Aquest vestíbul ocupa tota l'amplada de les aules, que es troben a un i altre costat del propi vestíbul. A l'extrem de les aules, ocupant cadascun dels seus dos testers, s'hi ubiquen els serveis: en un costat els lavabos i un guarda-roba, a l'altre un despatx i un segon guarda-roba. Els guarda-robes tenen accés desde l'interior de l'aula, els lavabos i el despatx desde la galeria anterior. Continuant amb el nostre pas, més endavant trobam un segon pòrtic, idèntic al primer, que dóna pas al corredor posterior. Aquest corredor, de gran amplada és el que dóna accés a les aules. Continuant amb l'eix de simetria i d'accés encara trobarem l'escala de tres trams que condueix a la planta superior. El cos de l'escala s'adosa independent sobre la façana posterior de l'edifici.

Com veiem aquí no hi ha cap tipus d'assimetria, ni d'articulació volumètrica, ni de geometria centrípeta. Les lleis de l'escola d'Esportles són la simetria, la compactació volumètrica i la regularitat geomètrica.

Volumètricament l'edifici es mostra rígid i feixug. L'escola distingeix dos cossos principals. El primer és lleugerament més alt, ocupa la posició central, conté les aules, la seva geometria és allargada i la seva coberta és inclinada a dos vessants amb els extrems resolts amb tremujals. El segon cos és una mica més baix, ocupa tot el perímetre del primer, conté tots els serveis i circulacions i la seva coberta és inclinada a un sol vessant. En la façana posterior d'aquest segon volum, just en el centre de la mateixa i seguint la mateixa cornisa, s'hi adosa el cos ocupat per l'escala. I en la façana anterior, sobre el mateix eix de simetria, però configurat amb independència, hi trobam el cos del porxo d'accés.

No coneixem totes les façanes, però en les que tenim podem veure com les obertures de la planta pis són de llinda plana, en canvi, les de planta baixa es resolen amb arc de mig punt. Això succeeix tant en les obertures dels testers que il·luminen les zones de serveis, com en les obertures de la façana posterior que il·luminen les aules. Aquestes darreres, com és comú, s'il·luminen a través de tres finestres de gran tamany. En aquest cas, les de planta pis són menors que les de planta baixa. Les de la planta pis són tres finestres rectangulars i es recullen per un mateix ampit, format per una fiola continua. Les de planta pis són dues finestres laterals i un portal central. Compositivament segueixen els mateixos eixos verticals que les de planta baixa.

El projecte el podem atribuir a Miquel Fullana, que es mostrarà contundent amb les seves declaracions: "Faig el projecte de l'escola d'Esportles per encàrrec de l'arquitecte Forteza. Edifici començat però no acabat

573. Guillem Forteza. Pavelló per a Pàrvuls a Muro. 9 de setembre de 1931. Planta emplaçament. ASAL
 574. Guillem Forteza. Pavelló per a Pàrvuls a Muro. 9 de setembre de 1931. Planta. ASAL
 575. Guillem Forteza. Pavelló per a Pàrvuls a Muro. 9 de setembre de 1931. Façana sud. ASAL
 576. Guillem Forteza. Pavelló per a Pàrvuls a Muro. 9 de setembre de 1931. Façana nord. ASAL
 577. Guillem Forteza. Pavelló per a Pàrvuls a Muro. 9 de setembre de 1931. Secció transversal. ASAL

de construir. En temps de'n Franco els feixistes el varen esbucar. No volien escoles noves.⁶³¹ A finals de l'any 1941, després d'haver estat paralizades durant anys, s'intentarà prosseguir amb les obres. Per això se sol·licitarà un informe a Guillem Forteza i un pressupost. Forteza aconsellarà la ràpida intervenció ja que amb el pas del temps l'obra s'haurà anat deteriorant notablement.⁶³² Tot i així, l'escola no es finalitzarà fins al 1960.⁶³³

Pavelló per a Pàrvuls a Muro. Mallorca

9 setembre 1931

Ja hem vist com el 1929 Guillem Forteza ha projectat l'escola graduada de quatre seccions de Muro. Com hem explicat aquesta escola no s'acabarà de construir per complet fins a l'any 1934. Així doncs, mentre l'escola encara està en obres ja se'n projecta la seva ampliació. La voluntat inicial és la d'edificar dos pavellons per a pàrvuls.

Recordem que l'escola inicialment projectada ocupava un solar situat a l'extrem meridional del poble. La proposta traçava un edifici rectangular que, col·locat en direcció est-oest, tallava la parcel·la en dues, alliberant un espai a nord destinat a l'accés des del poble i un espai a sud destinat al camp de jocs. Els dos pavellons de pàrvuls que ara es proposen, ocuparan les dues arestes del camp de jocs més allunyades de l'edifici principal. Entre els dos nous pavellons s'ha d'obrir un nou accés a l'escola⁶³⁴, que, seguint les pautes regionalistes serà perpendicular a la façana posterior i seguirà exactament l'eix de simetria de l'edifici del 1929.

Però d'altra banda, aquest accés mai serà perpendicular als nous pavellons. Les dues noves edificacions, tot i la simetria en la seva ubicació⁶³⁵, a l'entrar i al sortir de l'escola sempre les veurem esbiaixades, en diagonal. Ara ens sorprendria trobar-nos amb una proposta de pavellons formats per un volum únic, estàtic, compacte, simètric, i regular. Doncs no, no ho és. L'error no existeix.

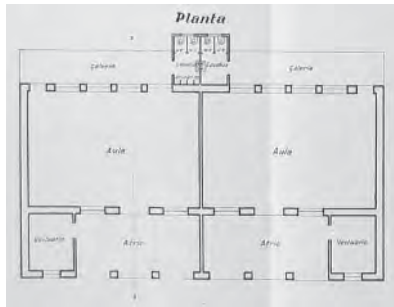
⁶³¹ Segons nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

⁶³² Segons informe redactat per Guillem Forteza el 20 de desembre de 1941. ASAL.

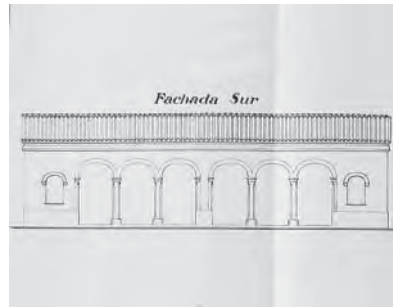
⁶³³ Gràcies a les gestions de Joan Solivelles i Gabriel Salom, segons ens informa la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*.

⁶³⁴ A partir d'un nou carrer que mai s'arribarà a obrir.

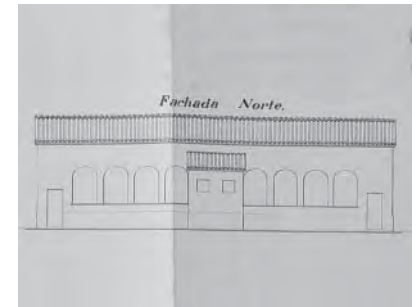
⁶³⁵ La simetria en la seva ubicació podria semblar l'únic error que es comet al projectar els nous pavellons. Doncs no, no es tracta d'un error. Al meu entendre, la persona que projecta aquests nous edificis té un respecte absolut a l'arquitectura del mestre que l'ha acollit, a l'arquitectura de Forteza. Per això, per sobre de tot hi ha l'edifici original de 1929 i després, en un segon pla els nous pavellons de pàrvuls. Per tant, la visió frontal i simètrica que coincideix amb l'eix principal del projecte és el primer gest del projecte i el primer encert per elevar l'arquitectura de Forteza del 1929 a un grau superior.

578. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari per a nins i nines a Sant Josep. 19 de setembre de 1931. Planta. ASAL

579. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari per a nins i nines a Sant Josep. 19 de setembre de 1931. Façana sud. ASAL

580. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari per a nins i nines a Sant Josep. 19 de setembre de 1931. Façana nord. ASAL

Els nous pavellons de pàrvuls de l'escola de Muro segueixen una organització molt similar a la de les escoles unitàries. L'aula és la cèl·lula principal del pavelló. L'aula és un espai rectangular amb uns grans finestrals oberts cap al nord, en aquest cas cinc de geometria rectangular i proporcions verticals unides per una fiola continua. En aquest cas a més les aules disposen de dues obertures més en un dels seus testers –est i oest respectivament–. L'aula és el volum major del conjunt, és més alt que la resta i es cobreix amb una coberta a quatre aigües de teula àrab sostinguda sobre robustes encavallades de fusta. Abraçant l'aula per dos dels seus costats s'hi acomoden els serveis, conformant un volum en L, de menor alçada i amb coberta de teula a un sol vessant. Fins aquí cap diferència amb els models regionalistes. Fixem-nos, però, en la disposició dels serveis i, sobretot, amb la relació del porxo, i per tant de l'accés, respecte l'aula. Un extrem de la L conté els urinaris i lavabos, l'altre extrem conté un despatx i un vestuari, entre ells el porxo. El porxo no coincideix amb la dimensió de l'aula. El porxo no es situa seguint els eixos de l'aula. El porxo ocupa la cantonada. El porxo gira d'una façana a l'altra. El porxo articula un i altre pla. D'aquesta manera se'ns obliga a entrar just per la cantonada. D'aquesta manera l'accés és obliqu, esbiaixat, la visió de l'escola se'ns presenta en diagonal.⁶³⁶ L'estratègia és tan coherent com moderna, tan subtil com elegant.

Exteriorment l'edifici podria passar com un exemple completament regionalista: el volum és senzill, compacte i auster, en ell hi destaquen alguns elements tradicionals com ara la coberta inclinada de teula, la cornisa perimetral de marès o els quatre arcs que, dos a dos, conformen el porxo d'accés.

Aquesta proposta d'ampliació de l'escola de Muro mai s'arribarà a dur a terme.

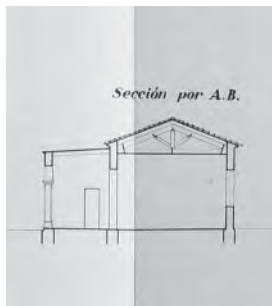
Grup Escolar Unitari per a Nins i Nines a Sant Josep. Eivissa.

19 setembre 1931

Ja hem explicat anteriorment que el panorama educatiu que trobam a les Pitiüses es troba clarament endarrerit respecte les majors de les Balears. La comprovació és que, al 1931, aquest tan sols és el tercer projecte que Forteza du a terme a l'illa d'Eivissa.

"El 1926 funcionen quatre escoles nacionals unitàries al municipi de Sant Josep: una per a cada sexe a Sant Josep i una de nens a Sant Agustí i Sant Jordi; el mes d'octubre de 1927 es creen provisionalment una escola per a cada sexe a Sant Francesc i les escoles de nenes de Sant Agustí i Sant Jordi, amb la qual cosa el nombre total de

⁶³⁶ Es tracta exactament del mateix que succeïa en el projecte de Ciutadella. Allà s'entrava per un angle interior, tancat, aquí s'entra per una aresta exterior, oberta.

581. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari per a nins i nines a Sant Josep. 19 de setembre de 1931. Secció transversal. ASAL

582. Grup Escolar Unitari per a nins i nines a Sant Josep. Estat actual, després de l'ampliació en alçada

centres s'eleva a vuit. A més a més, funciona l'escola privada des Mig Terç, establerta entre Sant Josep i Sant Jordi i una escola per a adults a ses Salines, subvencionada per la Salinera. El 1883, Pere Escanellas Suñer (1852-1936) és destinat a l'Escola d'Instrucció Pública de Nens de Sant Josep, on roman fins a la seva jubilació, el mes d'octubre de 1922. Construeix una casa, la planta baixa destinada a habitatge i un pis, amb una escala independent, dividit en dues parts: a la part de llevant, l'alcova i una sala dormitori amb balcó i, cap a ponent, una sala d'uns 40 m², amb una finestra, destinada a l'escola de nens; durant els primers anys l'Ajuntament li paga unes deu pessetes mensuals en concepte de lloguer. A la seva jubilació reclama la utilització del local en què està ubicada l'escola per a ús personal i es trasllada el centre docent al mateix establiment d'anys enrere, uns magatzems propietat de Juan Ribas.⁶³⁷ Les despeses dels consistoris en lloguers són cada vegada més elevades. Al 1928 l'Ajuntament de Sant Josep safistà 3.595 pessetes en concepte de lloguer de locals destinats a l'educació dels infants.

Al 1929 el Ministeri adquireix "cuatro solares para edificar otras tantas escuelas y tiene cosignación en presupuesto de dotarlas de todo el necesario material."⁶³⁸ Es pretén, per tant, dotar d'escoles a tots els nuclis de població tal i com es va fent a Mallorca, inclosos aquells nuclis rurals de menor tamany i amb la població disseminada.

La nova escola de Sant Josep, que proposa Guillem Forteza l'any 1931, consisteix en la suma de dues escoles unitàries, una per a nins i una per a nines. Ambdues unitàries són exactament iguals i simètriques, s'uneixen per un dels seus costats curts i segueixen la prototípica disposició nascuda a partir del model unitari de 1926.

En aquest cas les dues aules conformen el cos principal de l'edifici, de coberta inclinada de teula àrab a dues aigües. Ambdues aules són de planta rectangular i tenen un dels seus costats llargs totalment obert, cadascuna d'elles disposa de quatre grans obertures i d'un petit portal per sortir al pati posterior. Al seu davant, ocupant tota la façana principal, la d'accés, hi trobam un cos més baix que conté els serveis: dos porxos en posició central i dos vestidors, un a cada extrem. D'altra banda apareix un volum minúscul que ocupa el centre de la façana posterior i que conté els urinaris i lavabos.

L'escola de Sant Josep segueix les pautes de les escoles unitàries regionalistes.⁶³⁹

La façana principal és caracteritzada per les robustes arcades dels dos porxos. Cadascun dels porxos està format per una seqüència de tres arcs carpanells alts, suportats sobre columnes de secció quadrada amb les arestes visellades, que arranquen sobre bases més amples però amb la mateixa geometria i es rematen amb capitells de

⁶³⁷ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. pp.239-240.

⁶³⁸ LLOSAS BADÍA, Pedro. *Op.cit.* pp.55-56.

⁶³⁹ Veure l'escola unitària model presentada per Forteza el 1926, o les escoles rurals de Manacor o Felanitx.

planta quadrada. A banda i banda de cadascuna de les arcades, als extrems de la façana d'accés hi apareixen dues petites finestres que il·luminen els vestidors. Són obertures rematades amb arc de mig punt, regruixant l'arc i decorant els seus extrems inferiors amb un relleu en botó. Tot i la simplicitat de la façana principal, la posterior es mostra encara més austera. En posició central, dividint el frontis en dos, destaca el petit volum que conté els lavabos, és de menor alçada que el cos principal, s'adosa a ell i es remata amb coberta inclinada de teula a un sol vessant. A esquerra i dreta del mateix hi apareixen les quatre finestres de cadascuna de les aules, resoltes amb arcs carpanells i proporció vertical. Els dos grups de quatre obertures són recollits per una sola fiola continua que actua d'ampit. A l'extrem dret i esquerra de la mateixa façana hi apareixen els portals que donen sortida a les aules cap pati posterior, de reduïdes dimensions degut a la topografia ascendent, permetent l'accés als lavabos.

Malgrat el projecte de Forteza estigui datat del dia 19 de setembre de 1931, "al començament del curs 1927-28, el nou edifici escolar de Sant Josep ja està pràcticament acabat. Els mestres paletes Pep i Vicent des Verger, en gairebé dos anys, han acabat l'edificació d'una sola planta, amb paret de pedra i coberta de teula. [...] Vertaderament, tenia molt millors condicions aquesta edificació que la majoria de construccions existents al poble. [...] El mobiliari de segona mà és adquirit per l'Ajuntament a Palma de Mallorca, per valor de 1.112 ptes. (56 taules dobles i 112 cadires). El mobiliari antic, taules-banquetes, és enviat a les escoles de Sant Jordi i de Sant Francesc."⁶⁴⁰ La qüestió és que Forteza redacta el projecte de Sant Josep de manera oficial amb la única finalitat d'obtenir la desitjada subvenció estatal. Com veurem més endavant, al 1932 l'Ajuntament de Sant Josep, amb la seva escola ja acabada d'anys enrera, aconseguirà una subvenció de divuit mil pessetes, que destinarà a la construcció d'una altra escola al llogaret de Sant Jordi, pertanyent al mateix municipi.⁶⁴¹

Dins la dècada dels anys trenta l'Ajuntament de Sant Josep seguirà desenvolupant una intensa activitat al voltant de la pedagogia.⁶⁴² Sabem, per exemple, que al 1932 el consistori acordarà crear una escola unitària de nines a Sa Revista, ja que aquest nucli de població es troba prou allunyat de Sant Francesc com per dificultar l'assistència de les nines a l'escola. El nou centre s'ubicarà en un local cedit gratuïtament per la Salinera. Al final de l'època republicana, es gestionarà la compra dels solars per a la construcció de les escoles de Sant Agustí i de Sant Francesc, però l'esclat de la guerra paralitzà l'empresa.⁶⁴³

⁶⁴⁰ MARÍ RIBAS, Josep. *Trets històrics de l'ensenyament al Municipi de Sant Josep de sa Talaia*. Editorial Mediterrània-Eivissa. Eivissa. 2003. p.65.

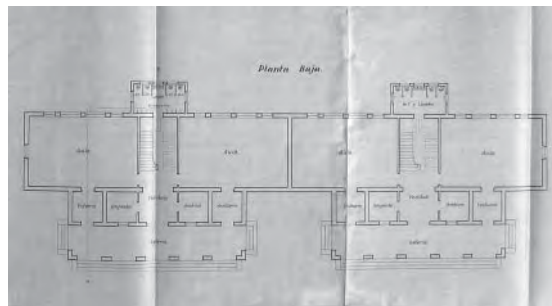
⁶⁴¹ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. p.243.

⁶⁴² MARÍ RIBAS, Josep. *Op.cit.*

⁶⁴³ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. p.240.

583. Guillem Forteza. Dues Escoles Graduades per a nins i nines a Algaida. 24 de setembre de 1931. Planta emplaçament. ASAL

584. Guillem Forteza. Dues Escoles Graduades per a nins i nines a Algaida. 24 de setembre de 1931. Planta baixa. ASAL

Dues Escoles Graduades per a Nins i Nines a Algaida. Mallorca

24 setembre 1931

A Algaida durant els cursos precedents al 1930-1931, existeixen dos centres públics: una escola de nins i una altra de nines. És significatiu, en aquest moment, referint-nos a l'educació de nins i de nines que, almenys quantitativament, estiguin equilibrats; recordem també que aleshores no s'admet l'ensenyament mixt i molt menys la coeducació. Aquests centres educatius estaven atesos per mestres pagats per l'Estat, eren coneguts com a cases escola, cases que eren llogades per l'Ajuntament per a aquest fi. És la situació que ens hem trobat en molts altres pobles de l'Illa. Un testimoni ens ha deixat la descripció d'aquests locals. "Les condicions que presentaven són descrites a les instàncies de queixa que diferents mestres presenten a l'Ajuntament, per exemple la de Francisco Jara, mestre de Pina,⁶⁴⁴ «que considerando excesivamente reducido el local destinado a escuela, por no llegar a la mínima superficie que corresponde por alumno, un metro cuadrado, pues la clase tiene 25m² para los 42 alumnos que asisten, de lo que resulta una aglomeración de niños, cosa extremadamente perjudicial por la acumulación de bacterias que atacan el organismo y que se forman precisamente por esta aglomeración, resulta la escuela un verdadero foco de infección para los débiles organismos infantiles, en vez de un templo de educación, donde han de formarse los hombres del mañana.

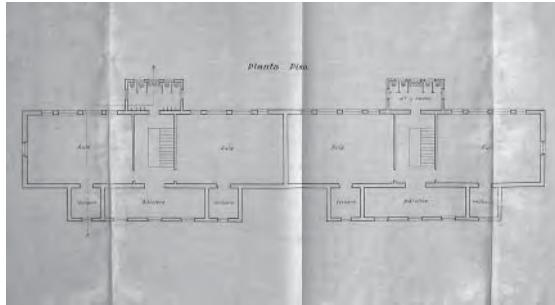
»Considerando que no tiene más luz que la que entra por la parte media superior de la puerta, la cual es insuficiente, dando con ello motivo a que los niños tengan que esforzar su vista delicada y ansiosa de luz para poder ejecutar los trabajos escolares, siendo ello motivo para contraer algunas enfermedades del órgano visual, como la miopía, astigmatismo y estrabismo.

»Considerando, en fin, la falta de ventilación que tiene y que por tanto el polvo producido por la tiza, los alientos, olores y sudores de sus cuerpos produce una atmósfera propicia a enfermedades del aparato respiratorio, y entre ellas la tuberculosis, y que no pudiendo subsanarse de otra forma más que con el cambio de local, juzga que sería oportuno un pronto traslado que debe ser a otro centro que ofrezca mejores condiciones de salud e higiene.»⁶⁴⁵

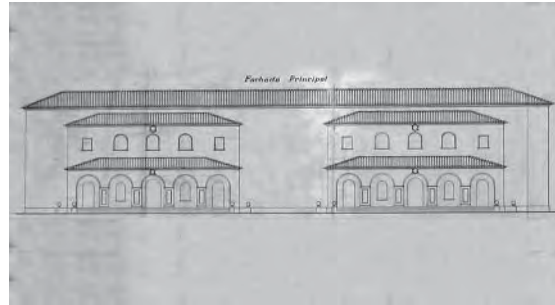
Ja durant els temps de la Dictadura de Primo de Rivera, el consistori algaidí inicia els primers tràmits per a construir la nova escola. Segons consta damunt el llibret propagandístic publicat pel ministeri dictatorial l'any

⁶⁴⁴ Pina, juntament amb Randa, són dos llogarets situats dins el mateix municipi d'Algaida.

⁶⁴⁵ RAMIS GÓMEZ, Francesc. "La construcció de les escoles a partir d'un cas concret: Algaida (1926-1936)". *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*. nº13. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2000. p.121.

585. Guillem Forteza. Dues Escoles Graduades per a nins i nines a Algaida. 24 de setembre de 1931. Planta primera. ASAL

586. Guillem Forteza. Dues Escoles Graduades per a nins i nines a Algaida. 24 de setembre de 1931. Façana principal. ASAL

1929 Algaida “ha dotado a las escuelas de nuevos locales alquilados interín lleva a efecto la construcción de edificios escolares en los solares adquiridos al efecto y sin perjuicio de continuar la tramitación del expediente para la construcción de una graduada que tiene solicitada del Estado ofreciendo para ello el Ayuntamiento contribuir con el 25 por 100 de su coste; subvenciona una Sociedad cultural y ha iniciado una biblioteca.”⁶⁴⁶ Però no és fins els anys de la Segona República, exactament el 23 d'abril de 1931, quan “sorgeix la inquietud per dur a terme un conjunt d'obres necessàries de millora del poble, entre quals les escoles, tan aviat com sigui possible. [...] En sessió extraordinària de 30 de juliol de 1931 s'acorda per unanimitat: -Construir una escola de quatre graus per a nins i una altra per a nines. -Encarregar els plànols a l'arquitecte Sr. Forteza [...] -Que tinguin tot el necessari, però d'una manera senzilla i sòlida, sense luxes, a fi de gastar el mínim, però alhora sense suprimir res del que sigui necessari.”⁶⁴⁷

La persistència i intensitat del nou Ajuntament republicà donen fruit i, en tan sols cinc mesos, aconseguen tenir el projecte de la nova escola damunt la taula. El 24 de setembre de 1931 Guillem Forteza signa el projecte de les dues escoles graduades d'Algaida. L'11 d'octubre de 1931, el batlle explica al consistori els detalls de les edificacions i dels plànols, s'aprova per majoria de vots la construcció segons els plànols de l'arquitecte Forteza.⁶⁴⁸ El projecte compta amb una subvenció estatal de vuitanta mil pessetes.

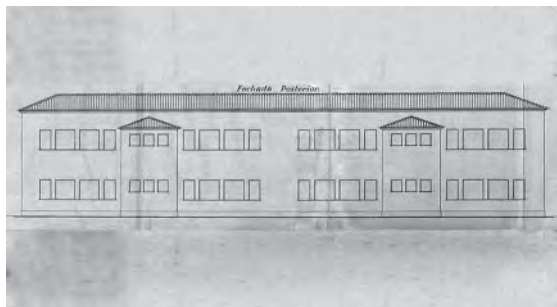
El projecte presentat per Forteza mostra dues escoles independents entre sí, situades una al costat de l'altra, unides per un dels seus testers. Ambdues escoles són exactament iguals. Cadascuna d'elles disposa de quatre aules: dues en planta baixa i dues en planta pis. Aquestes aules segueixen les pautes estandaritzades: geometria rectangular i grans finestrals oberts a la seva cara nord. Cadascuna de les escoles s'organitza a partir d'un eix central de simetria que coincideix amb l'eix de circulació, recuperant així totalment els criteris de les escoles regionalistes. Aquest eix de simetria és el que seguim quan arribam a l'escola. Ens trobam frontalment amb l'edifici, no en escorç. L'escola se'ns mostra simètrica. Ens reb, en primera instància, un porxo o galeria⁶⁴⁹. Aquesta porxada ocupa un cos longitudinal d'una sola planta format per la successió de cinc arcs en la seva façana frontal i un a cadascuna de les seves façanes laterals. Aquest primer cos no té tota l'amplada de l'escola, és més curt i es cobreix amb teula àrab a tres vessants. A continuació accedim a un altre volum

⁶⁴⁶ LLOSAS BADÍA, Pedro. *Op.cit.* p.52.

⁶⁴⁷ RAMIS GÓMEZ, Francesc. *Op.cit.* pp.115-116.

⁶⁴⁸ Malgrat la relació de Guillem Forteza amb el poble d'Algaida no sigui molt extensa, uns anys després, el 1934, també desenvoluparà també el projecte de l'escorxador.

⁶⁴⁹ Segons s'anota als plànols. ASAL.

587. Guillem Forteza. Dues Escoles Graduades per a nins i nines a Algaida. 24 de setembre de 1931. Façana posterior. ASAL

588. Guillem Forteza. Dues Escoles Graduades per a nins i nines a Algaida. 24 de setembre de 1931. Façana lateral. ASAL

589. Guillem Forteza. Dues Escoles Graduades per a nins i nines a Algaida. 24 de setembre de 1931. Secció transversal. ASAL

d'una sola crugia i de la mateixa llargada que el porxo, però amb dues plantes d'alçada, s'adosa al volum principal de les aules i també es cobreix amb teula àrab a tres vessants. Aquest segon cos conté els serveis de l'escola. En planta baixa disposa de vestíbul en posició central, un despatx i un arxiu a dreta i esquerra del vestíbul i dos vestidors, situats un a cada extrem i comunicats directament amb les aules. El tercer volum és el principal i el formen les aules. En el seu punt central, seguint l'eix marcat per l'accés, s'hi situa l'escala, a cada costat de la mateixa hi trobam una aula. Aquest volum principal es cobreix amb teula àrab a quatre aigües. Sobre l'eix i en la façana posterior s'hi adosa un petit cos destinat als lavabos i urinaris. Aquest té dues plantes d'alçada i coberta inclinada de teula àrab a tres vessants. En planta segona la distribució és coincident amb la de planta baixa. La única diferència és que aquí la franja de serveis ve integrada per una biblioteca, en posició central i els dos vestidors, comunicats amb les aules, en posició extrema.

Recordem que aquesta disposició es duplica, obtenint un centre format per dues escoles exactament iguals col·locades una a continuació de l'altra. Són dues escoles independents. Una de nins i l'altra de nines. El projecte s'entén exactament d'aquesta manera, el fet que ho demostra és que abans del dibuix del projecte definitiu amb les dues escoles adosades, apareix un petit croquis –en aquest cas fet a llapis gris– de la façana principal on només es dibuixa una de les dues escoles. El projecte es pensa a partir d'una unitat, finalment se'n construeixen dues.⁶⁵⁰

Exteriorment l'escola d'Algaida se'ns mostra netament regionalista. Volumetria regular, ordre imposat per la simetria, presència de nombrosos elements constructius tradicionals, accés frontal, etc. A la façana principal té molt de protagonisme el doble cos format pel porxo i els serveis, repetit dues vegades i recollit posteriorment pel volum ceg i de major tamany format per les aules. En especial destaca la porxada d'accés, formada per la successió de cinc arcs de mig punt molt robustos, recolzats sobre importants pilastres. A aquesta porxada s'hi accedeix després de superar una petita escala, que, com és habitual, separa l'edifici del terreny natural evitant-ne les humitats. Aquesta arcada s'acaba executant sense la més mínima presència d'ornamentació, sense cap tipus d'encoixinat –que sí existeixen sobre el projecte–, sense cap tipus de relleu, tan sols amb una austera base i un potent capitell, geomètricament paral·lelepípedic. La successió d'arcs, tal i com succeeix en molts altres projectes regionalistes, dóna presència a l'edifici, l'ennobleix. El segon pla d'aquest cos, situat una planta per sobre de la porxada es soluciona amb cinc finestres col·locades rítmicament. Les tres centrals il·luminen la biblioteca, les dues laterals il·luminen els vestidors. Les centrals són lleugerament més grans i es solucionen

⁶⁵⁰ Croquis a llapis i a ma alçada. ASAL.

590. Dues Escoles Graduades per a nins i nines a Algaida

amb arc de mig punt, les laterals són de llinda plana. Tant unes com altres no disposen de cap relleu en el seu perímetre que remarqui els brancals, llinda o ampit. En la façana principal destaca l'enorme llargada de la mateixa. Tot l'edifici es resol amb coberta inclinada de teula àrab, recollida perimetralment per una subtil cornisa que permet el seu vol respecte la façana, marcant una línia d'ombra en la seva coronació.

La façana posterior és encara més senzilla. Sobre el gran volum que formen les aules s'hi adosen els dos cossos dels lavabos, un per a cada escola. Totes les finestres d'aquesta façana nord són rectangulars. En distingim de dos tipus. Per un costat les que il·luminen els lavabos són rectangulars, gairebé quadrades, i les trobam reunides de tres en tres a cadascuna de les plantes. D'altra banda, distingim els vuit conjunts de quatre finestres cadascun que il·luminen les diferents aules. Cadascun d'aquests grups està format per dues finestres quadrades en posició central i dues finestres verticals, meitat que les quadrades, en posició extrema. Les quatre finestres de cada aula són recollides per un ampit continu. La coberta de teula, la cornisa que la recull, juntament amb la línia d'ombra que marquen, també són protagonistes en aquesta façana posterior.

No podem deixar d'esmentar la presència de la cisterna, que no apareix sobre els plànols, i que durant l'obra es situa a la façana d'accés, exactament a la frontera entre ambdues escoles, just sobre l'eix de simetria més general de l'edifici.

Les obres de la nova escola d'Algaida comencen l'any 1932, concretament el 28 de juny és col·locada la primera pedra. A l'acte són convidades les primeres autoritats provincials. Aquestes obres s'acaben el febrer de 1934,⁶⁵¹ malgrat s'hi donassin classes, l'edifici no és inaugurat fins 1936, exactament el dia 29 de març, dia en que, a les quatre de l'horabaixa, es col·locada la làpida amb el nom de Luis Bello a les escoles graduades. "Començada la Guerra Civil, la làpida de Luis Bello és rompuda i el nom desapareix, no per una ordre o una imposició, sinó per iniciativa popular. El nom de les escoles fou Padre Bartolomé Pou."⁶⁵²

Grup Escolar Cecili Metel (Palma). Mallorca

Gener 1932

Palma tot i ser el principal nucli de població de les Illes es troba en una situació d'endarreriment notable. L'estat de les infraestructures pedagògiques a inicis dels anys trenta és deplorable. Tant pel que fa a la qualitat⁶⁵³ com

⁶⁵¹ RAMIS GÓMEZ, Francesc. *Op.cit.* pp.118-119.

⁶⁵² *Ibidem.* p.121.

⁶⁵³ Ajuntament de Palma. *Inspecció Mèdico-Higiènica Escolar: Reglament.* Ajuntament de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca: Impremta

pel que fa a la quantitat.

Qualitativament ens trobam “amb les sales insuficients; mancades de ventilació, llum i sol; brutes i sense mitjans de dur-les netes, no tenint aigua corrent, ni waters-closets, ni dutxes, ni rentadors, i amb uns excusats i urinaris immunds, situats damunt la cisterna de l'aigua de beure; sense patis, jardins o superfície lliure per fer gimnàstica i jugar els infants, etc., etc. ¿És que, per ventura, és tolerable que s'eduqui i ensenyi en la majoria de les actuals escoles, en aquestes condicions?”⁶⁵⁴

Quantitativament, al 1932, Palma és “una ciutat que té prop de 100.000 habitants, i calculant que el cens escolar és un 15% del total de la població, el nostre cens escolar seria de 15.000 alumnes; d'això es dedueix que, si sols tenim lloc per 5.000, en queden 10.000, és a dir dos terços, sense poder matricular-se. No estant implantada l'escola única, es podria comptar, com s'acostuma a fer, que un terç tendria cabuda a les escoles privades, però ens resta un altre terç, uns 5.000 escolars, sense col·locar, als quals, malgrat que mani la llei d'assistència obligatòria a classe, el mateix que la dicta –el Poder Públic– els priva actualment que hi puguin assistir.”⁶⁵⁵

Durant tres dècades de creixement de l'eixample ciutadà, la capital mallorquina tan sols ha aconseguit construir dues escoles graduades de bell nou: la Graduada de Llevant, projecte de Gaspar Bennàzar⁶⁵⁶, i l'escola Pràctica. A fi de solucionar aquesta situació, l'Ajuntament de Palma, en sessió del dia 9 de setembre de 1931, aprova el Projecte General de Construccions Escolars.

La situació a Ciutat és, aproximadament, la mateixa que trobam en els pobles. L'Ajuntament té una gran despesa destinada al lloguer de locals que no garanteixen unes bones condicions pedagògiques. “Quasi tots els locals són llogats a particulars i els lloguers costen cada any a l'Ajuntament unes 95.000 pessetes. I a fer escoles en edificis nous, hi destina anualment la nostra corporació municipal 30.000 ptes., quantitat que un Ajuntament republicà per força hauria d'augmentar si vol complir amb les obligacions concretes davant el poble que l'elegí. [...] En canvi, si sumam les 95.000 ptes. dels lloguers i les 30.000 de les construccions noves, la quantitat de 125.000 ptes. que representa dita suma ja ens dóna quasi suficient per pagar els interessos d'un emprèstit de 2.250.000 ptes. o siga del que costaria, aproximadament, a l'Ajuntament el total dels edificis nous

Francesc Soler. 1932.

⁶⁵⁴ Ajuntament de Palma. *Projecte general de construccions escolars: (Aprovat en principi per l'Ajuntament de la Ciutat, en sessió del dia 9 de Setembre de 1931)*. Cit. p.9.

⁶⁵⁵ *Ibidem*.

⁶⁵⁶ BENNAZAR, Maribel. *Gaspar Bennazar: S'Arquitecte*. Panorama Balear. Luis Ripoll, Editor. Palma de Mallorca. 1980.

que, segons el parer d'aquesta Comissió, deuria construir, quant més aviat millor."⁶⁵⁷

L'Ajuntament republicà de Palma engega un Pla molt ambiciós amb el qual pretén construir 172 seccions escolars arreu de la ciutat. Segons les diferents ubicacions podem distingir:

A dins l'Eixample de Palma: creació i reforma de l'escola de Llevant, nova escola a Sa Feixina, juntament amb el Parc Jaume I, el grup escolar Cecili Metel, un nou centre al barri de Pere Garau, l'escola de Ses Finestres Verdes, una altra a Son Sunyeret, un centre als voltants de la plaça Bernat Calvet, una al barri de Son Alegre i una més entre el Camp d'En Serralta i Son Espanyolet. Aquestes actuacions sumarien en total 30 seccions de pàrvuls, 34 de nins i 30 de nines.

D'altra banda, en els suburbis de Palma es proposa crear 22 seccions de pàrvuls, 27 de nins i 29 de nines, repartits entre el barri d'Es Molinar, els Hostalets, La Llibertat, el Coll d'En Rabassa, Sant Jordi, Can Pastilla, S'Aranjassa, Ses Cadenes, Estats Units, la Creu Vermella, Es Vivero, Establiments, Son Sardina, S'Indiateria, Son Anglada, Son Serra, Son Rapinya, Gènova, El Terreno i Sant Agustí.

El Pla no en situa cap dins Palma antiga, per raons higièniques i econòmiques, ja que l'Ajuntament en aquell moment no té cap solar dins el casc antic.⁶⁵⁸

"Si sumam les 94 seccions de l'eixampla i les 78 dels suburbis, el pla de construccions noves comprèn 172 escoles o seccions; la qual cosa representa, multiplicant 172 per 50, col·locar 8.600 escolars en bones condicions, que sumats als 1.750 de les 35 actualment utilitzables, faria que a Palma tenguéssim 207 escoles públiques i es poguessin educar en condicions d'èxit 10.350 escolars. Per consegüent, conformement al càlcul que hem fet abans, quedarien atesos a les escoles públiques dos terços del cens escolar, quedant un altre terç, com és costum deixar, per les escoles privades. És a dir, quedaria, atesa, i ben atesa, tota la població escolar de Palma."⁶⁵⁹

Arran de tot aquest gran Projecte de construccions escolars la Comissió de Cultura del consistori palmèsà, encapçalat pel batlle Emili Darder, decideix convocar un concurs, a fi d'agilitzar la construcció de

⁶⁵⁷ Ajuntament de Palma. *Projecte general de construccions escolars: (Aprovat en principi per l'Ajuntament de la Ciutat, en sessió del dia 9 de Setembre de 1931)*. Cit. pp.10-11.

⁶⁵⁸ Per les raons exposades es fa impossible ubicar cap edifici nou dins el casc antic. Per això algunes de les escoles situades dins l'Eixample, s'ubiquen molt properes a la ciutat antiga, de manera que també puguin donar-li servitut, evitant que els infants s'hagin de desplaçar grans distàncies per assistir a classe.

⁶⁵⁹ Ajuntament de Palma, *Projecte general de construccions escolars: (Aprovat en principi per l'Ajuntament de la Ciutat, en sessió del dia 9 de Setembre de 1931)*. Cit. p.16.

591. Grup Escolar Cecili Metel. Proposta guanyadora del concurs de gener de 1932. Projecte de J. Ribas, J. Oleza i C. Garau. AAM

noves escoles i de generar un cert debat arquitectònic al voltant de la tipologia escolar.⁶⁶⁰ També hi participa l'Ajuntament de Lluçmajor. Les bases del concurs s'aproven en sessió celebrada per l'Ajuntament el dia 11 de novembre de 1931. Concretament es tracta de catorze solars amb les següents característiques i objectius:

“Solar de tres mil doscientos metros cuadrados para un grupo escolar de ocho secciones, 2 para párvulos, 3 para niñas y 3 para niños, en Son Español.

Solar de dos mil diez y nueve metros cuadrados, para un grupo escolar de cinco secciones, 1 de párvulos, 2 de niños y 2 de niñas, en San Jordi.

Solar de mil seiscientos metros cuadrados para tres secciones, 1 de párvulos, 1 de niños y 1 de niñas, en Ses Finestres Verdes.

Solar de cuatro mil novecientos metros cuadrados para doce secciones, 4 de párvulos y 8 de niñas, en la calle de Cecilio Metelo.

Solar de seis mil metros cuadrados para doce secciones, 4 de párvulos y 8 de niñas, en la calle del General Ricardo Ortega (Escuela Graduada de Levante).

Solar de mil quinientos metros cuadrados para 3 secciones, 1 de párvulos, 1 de niños y 1 de niñas, en Estados Unidos.

Solar de dos mil metros cuadrados aproximadamente para 3 secciones, 1 de párvulos, 1 de niños y 1 de niñas, en Génova.

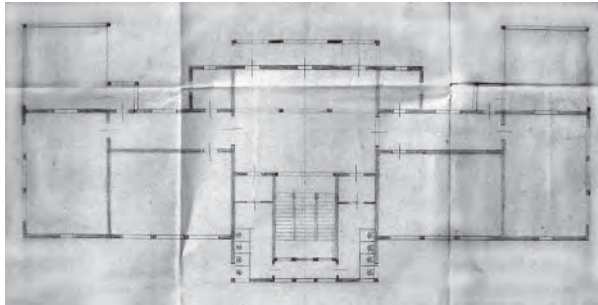
Solar de tres mil novecientos metros cuadrados para 8 secciones, 2 de párvulos, 3 de niños y 1 de niñas, en S'Hort Nou.

Solar de tres mil metros cuadrados para 3 secciones, 1 de párvulos, 1 de niños y 1 de niñas, en Son Anglada.

Solar de mil quinientos ochenta metros cuadrados para 5 secciones, 1 de párvulos, 2 de niñas y 2 de niños, con patio cubierto, en El Terreno.

Solar de dos mil setecientos ochenta y dos metros cuadrados para 5 secciones, 1 de párvulos, 2 de niños y 2 de niñas, en el Coll De'n Rebassa.

⁶⁶⁰ “Sr. Forteza, que fue el primero en abogar por el Concurso para evitar la monotonía que siempre presentan los proyectos oficiales redactados en serie, perdió los honorarios de Dirección total de los Grupos a que hubiera tenido derecho según la Ley (Artº 12 del R.D. de 23 de Noviembre de 1920), y si ha salvado parte de estos honorarios ha sido gracias a sus propios esfuerzos, ganando en este Concurso tres proyectos”. Segons es pot llegir a l'Informe particular al Sr. Presidente de la Comisión de Cultura del Excmo. Ayuntamiento de Palma de Mallorca sobre el Grupo Escolar Jaime I. Datat de 14 de setembre de 1936. ASAL.

592. Guillem Forteza. Grup Escolar Cecili Metel. Gener 1932. Planta. ASAL

593. Guillem Forteza. Grup Escolar Cecili Metel. Gener 1932. Perspectiva. ASAL

Solar de dos mil metros cuadrados para 3 secciones, 1 de párvulos, 1 de niños y 1 de niñas, en Ses Cadenas. Debe utilizarse para colonia escolar en los meses de verano.

Solar de tres mil setecientos sesenta y cinco metros cuadrados para 6 secciones, 2 de párvulos, 2 de niños y 2 de niñas, en Son Serra-Son Rapinya. Debe utilizarse para colonia escolar en los meses de verano.

Solar de mil doscientos veinticinco metros cuadrados para 3 secciones, 1 de párvulos, 1 de niños y 1 de niñas, en S'Aranjassa."⁶⁶¹

El concurs es convoca amb gran desplegament de mitjans. El plaç d'entrega de les propostes finalitza a les 24 hores del dia 31 de gener de 1932. Donada l'envergadura de l'aconteixement a l'edifici de la Llonja es du a terme una exposició dels projectes presentats.⁶⁶²

"El Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, requerido por los Ayuntamientos de Palma y Lluçmajor para intervenir en la resolución de los respectivos concursos para la construcción de Escuelas, ha nombrado para formar el Jurado, al Decano de dicho Colegio don César Martinell, don José Goday, don Jaime Aleñá y don José Alomar, estos dos últimos delegados del Colegio de Arquitectos de Baleares."⁶⁶³ La composició del jurat està a l'alçada de l'ocasió.

César Martinell i Josep Goday, provinents de Barcelona, arriben amb el vaixell el divendres 11 de març.⁶⁶⁴ Cinc dies després, el 16 de març, a l'Ajuntament de Palma "se da cuenta del fallo del concurso libre de proyectos para edificios escolares. Se tributan grandes elogios a todos los concursantes."⁶⁶⁵

Forteza es presenta a sis d'aquests projectes duits a concurs: el Grup Escolar Cecili Metel, el d'Estanislau Figueras⁶⁶⁶, el de Finestres Verdes, el de Gènova, el de Son Espanyolet i el de Lluçmajor. Totes

⁶⁶¹ De les bases del concurs. Redactades el dia 15 d'octubre de 1931 i provades en sessió del dia 11 de novembre del mateix any. ASAL.

⁶⁶² La portada de *El Día* dels dies 10 i 11 de març de 1932 mostra algunes imatges en perspectiva d'alguns dels projectes presentats. S'hi pot llegir el següent peu de foto: "Proyecto presentado al concurso convocado por el Ayuntamiento y que figura en la Exposición abierta en la Lonja."

⁶⁶³ *El Día*. Palma de Mallorca. 11 març 1932. p.6.

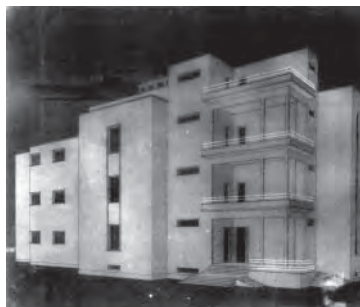
⁶⁶⁴ "Llegaron ayer de Barcelona el Decano de los Arquitectos de dicha ciudad don César Martinell, acompañaos de su esposa, y el Arquitecto don José Goday, que vienen para constituir, juntamente con los señores Aleñá y Alomar, el jurado que ja de juzgar el concurso de proyectos para construcciones escolares. / En el muelle le esperaban, el Teniente Alcalde don Francisco de Sales Aguiló que ostentaba la representación de la Alcaldía y de la Comisión de Cultura y el Jefe de Ceremonial señor Piña. / Cruzados los saludos de cortesía se dirigieron al Grand Hotel donde se hospedan. / A las doce de la mañana cumplimentaron al Alcalde señor Villalonga Fábregues." *El Día*. Palma de Mallorca. 12 març 1932. p.2.

⁶⁶⁵ *El Día*. Palma de Mallorca. 17 març 1932.

⁶⁶⁶ El Grup Escolar Estanislau Figueras no consta damunt les bases que hem localitzat i transcrit anteriorment. La qüestió és que aquest també forma part del conjunt de concursos proposats per l'Ajuntament. Tenim constància gràfica de propostes presentades per altres arquitectes com la que entreguen E. Bofill, J. González i R. Ribas. D'altra banda el diari *La Almudaina* del dia 13 de març de 1932, publica en portada quatre perspectives de diferents projectes presentats a concurs, entre els que hi consta un dels entregats per Guillem Forteza pel solar de l'avinguda

594. Grup Escolar Estanislau Figueras. Proposta presentada al concurs de gener de 1932 pels arquitectes E. Bofill, J. González i R. Ribas. AAM

595. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Segona Proposta. Gener de 1932. Perspectiva. ASAL

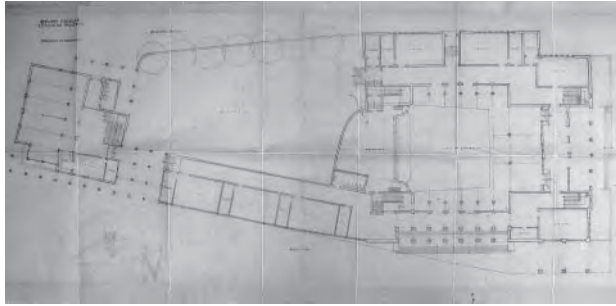
aquestes propostes presentades per Forteza són germanes, neixen d'un mateix llapis.

Algun dels projectes que hem vist anteriorment ja mostrava indicis d'arquitectura moderna, s'intuïen plantejaments nous. En el cas dels sis projectes presentats a concurs ens trobarem amb propostes totalment modernes, perfectament plantejades, amb un llenguatge depuradíssim. Com és possible aquest canvi d'actitut tan radical? El motiu només és un: Forteza ha donat via lliure a l'encarregat de delinear aquestes propostes, s'han d'entregar sis projectes en un mes, això no permet donar-hi massa voltes, no permet entretenir-se excessivament. Qui és però el delineant que dibuixa aquests projectes?

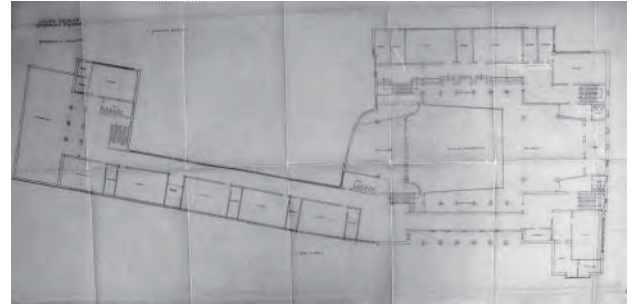
El projecte que Forteza presenta al concurs pel Grup Escolar Cecili Metel és, aparentment, el menys clar de tots. Es tracta d'un projecte que epidèmicament prova de ser modern, encara que organitzativament es planteja sense un criteri gaire clar, sense cap tipus de raonament, ni de lògica, excepte la de la simetria.

L'escola Cecili Metel s'organitza en tres plantes i una planta sota coberta. L'edifici segueix una rígida simetria. Sobre l'eix de simetria s'hi disposa l'accés, adosat a la façana principal, mirant a migjorn i formant una porxada de tres intercolumnis. Un cop accedim dins el cos principal de l'edifici ens trobam amb el vestíbul principal, al seu davant l'escala de dues tramades que uneix les diferents plantes. A un costat i altre de l'escala s'hi disposen els nuclis de serveis higiènics. A cada planta hi trobam quatre aules, dues a cada costat de l'eix. Les aules segueixen els criteris de proporció i obertures que hem anat veient en la resta de projectes: la seva planta és rectangular i tenen grans obertures en un dels seus costats llargs. Però no segueixen cap criteri clar respecte la seva orientació. Cada parella d'aules es col·loca en perpendicular una respecte l'altra, una d'elles, la més propera a l'escala, mira cap a la façana nord –oposada a la façana d'accés–, l'altra mira cap a la façana lateral –est o oest segons el cas–. Seguint la mateixa amplada que les aules laterals, sobre la façana sud s'hi disposen unes terrasses.

Volumètricament el Grup Escolar Cecili Metel es conforma amb un cos principal cobert amb teula àrab a quatre aigües, aquest cos principal és paral·lelepípedic, feixug i continu, conté les aules i el nucli de serveis i circulacions. Sobre aquest volum s'hi adosen diferents cossos de coberta plana: un cos central format pels accessos i dos cossos laterals formats per les esmentades terrasses. Fixem-nos amb aquestes terrasses: s'apilen en alçada generant uns patis-terrasa que serveixen a les diferents plantes. Aquestes terrasses es disposen a continuació d'una de les aules però s'hi accedeix a través dels espais de circulació. Són terrasses

596. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Planta baixa. ASAL

597. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Planta primera. ASAL

de jocs en alçada. Espais a l'aire lliure on els infants puguin jugar resguardats de les inclemències del temps. Pedagògicament és un concepte moderníssim. Una tipologia d'espai totalment nova dins l'arquitectura escolar de Guillem Forteza.

Aquesta qüestió de poder apilar els espais de jocs ens condueix directament a alguns exemples emblemàtics de l'arquitectura escolar que aleshores ja s'han construït en diferents ciutats europees.

En primer lloc ens podria recordar el mític i enorme pati aixecat que Hannes Meyer i Jakob Wittwer projecten per la Petersschule, a Basilea, l'any 1926. Però afinant una mica més ens hem de referir obligatòriament a l'escola a l'aire lliure d'Amsterdam, projectada per Johannes Duiker i Bernard Bijvoet. Aquest edifici s'acaba de construir l'any 1930. En aquest cas es tracta d'un exemple urbà, on l'espai exterior és escàs. Per això Duiker i Bijvoet proposen una escola en alçada. La planta té forma quadrada i es parteix en quatre quadrants, en dos dels quadrants diametralment oposats s'hi disposen dues aules, que comparteixen una terrassa situada en un dels quadrants que trobam entre les aules. Per tant, a cadascuna de les plantes hi trobam una terrassa compartida per dues aules. Les terrasses ocupen justament la cantonada de l'edifici, alliberant l'aresta de pilars, obrint la terrassa tant com és possible.

La referència és evident. Però, dins el despatx de Forteza, qui pot conèixer l'exemple de l'escola d'Amsterdam?

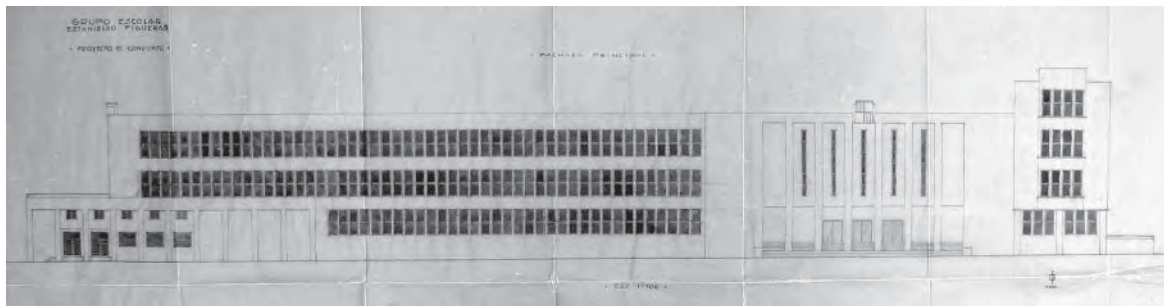
Grup Escolar Estanislau Figueras (Palma). Mallorca

Gener 1932⁶⁶⁷

Si parlem tan sols de llenguatge, aquest és un dels projectes més moderns que veurem.

El Grup Escolar Estanislau Figueras forma part del conjunt de concursos promoguts per l'Ajuntament de Palma a principis del 1932. Es tracta d'una de les iniciatives més ambiciosos del consistori ciutadà. Es proposa construir un gran centre educatiu que serveixi l'Eixample de la ciutat. Aquest Grup Escolar consta de

⁶⁶⁷ Entre els documents hem trobat una segona proposta per al concurs del Grup Escolar Estanislau Figueras. És una proposta compacta, formada per dos cossos independents. Un dels cossos té forma de T i és ocupat pels habitatges dels mestres, quatre per planta. El segon volum pren forma de +, amb les seves aspes girades 45° respecte l'eix nord sud. Cadascuna de les quatre ales de l'edifici és ocupada per una aula diferent. Totes les aules tenen les obertures al mateix costat, nord-est o nord-oest segons el cas. El que ens crida l'atenció és que l'espai central de l'edifici és buit, es ocupat per un pati, reminiscència dels patis regionalistes, però en aquest cas aplicat a un edifici de quatre plantes. Els diferents cossos s'articulen i es maclen, apareixen terrasses en cantonada, finestres llarguíssimes, remats horitzontals, etc. donant peu a un interessant joc volumètric. Ens limitam a mostrar la proposta principal i definitivament presentada al concurs. ASAL i AAM.

598. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Façana est. ASAL

vint-i-vuit seccions, acompanyades d'una enorme sala de projeccions, una important cantina i un habitatge pel conserge.

El solar té un perímetre irregular de proporcions allargades, que es recolza sobre l'avinguda Estanislau Figueras que dona nom al centre.

La proposta presentada per Forteza podríem dir que es conforma a partir d'un cap, un tronc i una cua. Com veiem les grans diferències existents entre aquest projecte i els anteriors, no ens permet –ni a nosaltres mateixos– utilitzar el mateix llenguatge a l'hora de descriure'l.

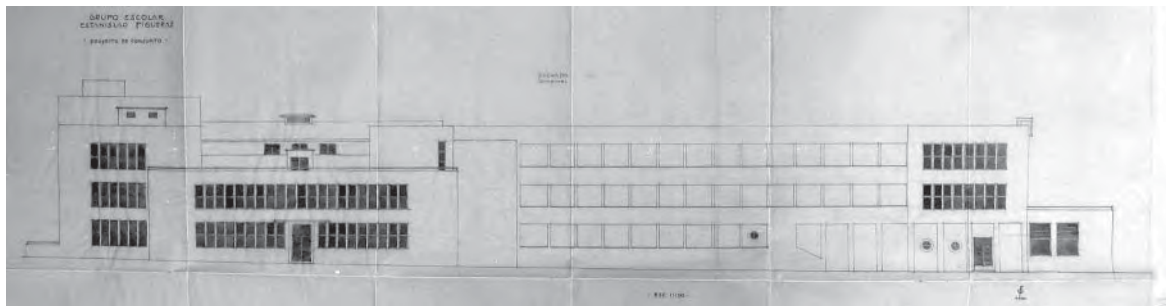
El cap és el volum major de l'escola. Està format principalment per la gran sala de projeccions. Aquesta sala ocupa el centre del cos principal, s'articula al voltant d'un gran espai buit de quatre plantes d'alçada, el seu perímetre es ocupat per les graderies. Aquest espai es cobreix amb importants encavallades metàl·liques d'una alçada enorme, l'equivalent a una planta.⁶⁶⁸ La sala de projeccions es situa en la direcció llarga de la parcel·la. Seguint els seus dos eixos s'hi disposen els accessos principals a l'edifici. El primer el trobam en un tester, en un lateral de l'edifici, frontal i simètricament col·locat respecte la geometria de la gran sala. Vegem com és físicament aquesta entrada: després de superar una petita escalinata ens trobam amb una porxada embeguda en el volum del propi edifici, aquest porxo, de cinc intercolumnis, té, tan sols, una planta d'alçada. Les dues plantes que té al damunt són gairebé cegues, només s'hi retallen unes finestres estretes i altes⁶⁶⁹ –d'uns vuitanta centímetres per dues plantes d'alçada– que il·luminen les zones de pas dels pisos superiors. L'accés s'acompanya també d'una marquesina finíssima que vola respecte el pla de façana. Per aquestes condicions esdevé un accés secundari,⁶⁷⁰ això encara és més clar si el comparem a l'accés principal.

Tal i com hem anunciat, seguint l'eix transversal de la sala hi trobam un segon accés. Aquest altre dona a una avinguda important, que es pretén ampla i arbrada. En aquest cas també accedim a través d'una escalinata i ens trobam amb una porxada formada per set intercolumnis, més estrets que els anteriors. A més en planta baixa, la columnata es repeteix en un segon pla paral·lel i posterior. Volumètricament, els set

⁶⁶⁸ Fins al moment no ens havíem trobat amb cap espai d'aquest tipus. Les descomunals dimensions que ens trobam en el Grup Escolar Estanislau Figueras són reflexe de les ambiciosos intencions del nou govern republicà.

⁶⁶⁹ Ja hem parlat anteriorment d'aquestes finestres. Hi hem fet referència quan exposàvem l'escola de Biniamar, en aquell projecte han aparegut unes obertures estretes i llargues que il·luminaven també una zona de pas, allà es tractava d'una escala, aquí d'un corredor. A la de Biniamar apareixien individualment, aquí el fet de col·locar-ne set una al costat de l'altra deixen de ser simples obertures d'una determinada geometria més o menys adient, i passen a pautar, seqüenciar i ritmar la façana. Com veurem més endavant, la repetició d'un mateix element confereix a la façana un aspecte gairebé industrial, més proper a l'arquitectura sanitària –vegi's moderna– que promulgava Forteza ja al 1928, que no pas a l'arquitectura regionalista que ell mateix projectava aleshores.

⁶⁷⁰ Tal vegada accés principal a la sala de projeccions en cas de que aquesta funcioni independentment en horari extraescolar.

599. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Façana oest. ASAL

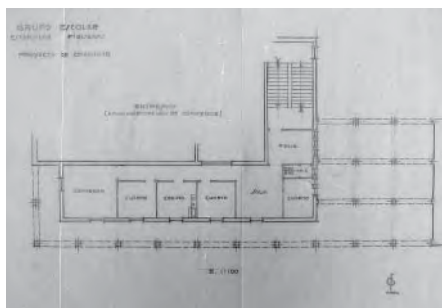
intercolumnis de façana tenen tres plantes d'alçada, arriben fins a la coberta, tal i com succeeix en algunes arquitectures modernes al servei de règims dictatorials: ja hem comentat anteriorment el cas de l'edifici del rectorat de la Universitat de Roma, de Marcelo Piacentini, també és representatiu el cas de l'església de Frankfurt, on l'accés es realitza a través de tres arcades altíssimes, d'una verticalitat exagerada i ombres profundes, i fins i tot m'atruvia a citar l'entrada de la Voss-Strasse de la nova cancelleria a Berlín d'Albert Speer.⁶⁷¹ Aquesta monumental portalada es remata superiorment amb l'escut de la ciutat. En un segon pla, tan sols en planta baixa, apareix una segona columnata que sosté les dues plantes superiors, gairebé cegues, només s'hi retallen unes finestres estretes i altes com les que apareixen acompanyant l'altre accés.

En el perímetre de la sala de projeccions, sobretot en la façana oposada a l'avinguda, s'hi acomoden diferents aules. Aquestes, tot i tenir el mateix tamany i disposició, no segueixen cap orientació comú. Les aules ocupen la façana posterior i també la cantonada principal de l'edifici, la que es situa entre els dos accessos. Les aules s'esgraonen desde la planta baixa i pis del cos que mira a la façana posterior, fins a la planta baixa i quatre pisos del cos que ocupa la cantonada. Les aules articulen volumètricament el conjunt de cossos que formen el cap. Les aules s'avancen i es reculen aconseguint un volum continu d'una façana a l'altra, el gir d'un pla a un altre és continu. Això ens obliga a girar al voltant de l'edifici per entendre'l, no el podem mirar frontalment, no podem estar aturats, ens obliga a moure'ns, l'edifici dinamitza la nostra visió, ens obliga veure'l en escorç, en esbiaix. Tal i com el representen les perspectives signades per GF.⁶⁷²

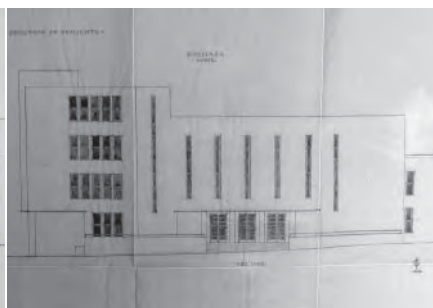
El cos central o tronc –com l'hem anomenat– uneix el cap i la cua de l'edifici. És el desenvolupament de l'escola, conté el programa més habitual: les aules. En aquest cas totes elles es col·loquen una al costat de l'altra mirant cap a l'àmplia avinguda Estanislau Figueras. Aquestes aules, tres en planta baixa i cinc en les plantes pis, es recullen posteriorment per un ampli corredor i es separen entre elles per un guarda-roba. Totes les aules tenen proporció allargada i s'il·luminen a través d'un dels seus costats llargs. Fins aquí res de nou. Però observem com són les obertures d'aquestes aules. En primer lloc veiem com tot el lateral de l'aula està obert, de cap a cap. Hi ha set finestres per aula i dues per cada guarda-roba, separades entre elles per un matxó d'obra de vint centímetres d'amplada i en forma de T. La incansable repetició d'aquesta mateixa

⁶⁷¹ Algun d'aquests edificis apareix citat i fotografiat a l'article "La evolució arquitectònica en Alemanya", que comentarem més endavant i publicat a *La Vanguardia* el dia 13 de febrer del mateix 1932. Aquest article ronda per l'estudi de Guillem Forteza, l'hem localitzat a la casa de Miquel Fullana. AMF.

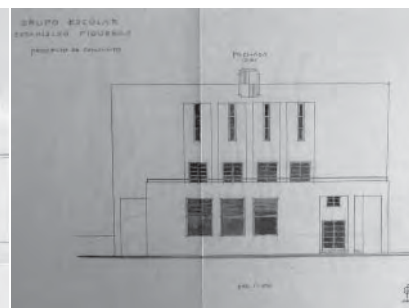
⁶⁷² Les dues perspectives presentades al concurs estan signades amb les inicials GF, dues lletres majúscules superposades una al damunt de l'altra. Retinguem-ho.

600. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Entrepantà, habitatge del conserge. ASAL

601. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Façana nord. ASAL

602. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Façana sud. ASAL

obertura⁶⁷³ dóna a l'edifici un aspecte completament industrial. Es fa un gran estudi de l'obertura. Totes elles tenen la mateixa dimensió. Són finestres ampitadores d'un metre d'amplada per 2.30 metres d'alçada, aixecades setanta centímetres del paviment. Cada fusteria es divideix per la meitat en horitzontal. Cadascuna de les meitats es mou en vertical, lliscant per sobre de l'altra ajudant-se d'un sistema de politges. Al mateix temps ambdues vidrieres poden pivotar respecte el seu eix horitzontal inferior, facilitant la seva neteja. Aquest serà el primer projecte on es treballi aquest tipus d'obertura, que al 1938 s'encarregaran de patentar-la com a sistema.⁶⁷⁴

L'últim cos o cua es situa a l'extrem del volum de les aules. En aquest punt l'edifici fa dos gestos simultanis. En planta baixa s'enxampla i apareix un cos ocupat per la cantina escolar i els serveis adjunts. Les seves proporcions són aproximadament quadrades. Aquest cos té, tan sols una planta d'alçada i la seva façana que dóna a l'avinguda Estanislau Figueras es recula respecte el pla de façana de les aules, que ara es ocupat per una llarga seqüència de deu pilars quadrats. Aquests pilars quan arriben a la cantonada pleguen i n'apareixen dos⁶⁷⁵ més en el pla perpendicular. Cantina i aules no es toquen, ja que entre un i altre ús hi trobam una porxada de tres intercolumnis que ocupa tota la profunditat de les aules i uneix l'avinguda amb el pati interior de l'escola. La planta baixa té una alçada important, això permet que en una entreplanta, situada sobre els serveis de la cantina hi apareixi l'habitatge del conserge. El segon gest que fa l'edifici en aquest extrem, apareix en planta primera i segona. En aquest punt, el cos ocupat per les aules plega en perpendicular, col·locant al seu extrem una altra aula. Entre aquesta aula i la darrera de la seqüència principal hi apareix un espai de circulació ocupat per l'escala, aquest espai es mostra a l'exterior com una gran porxada de quatre intercolumnis altíssims, que arriben fins al punt més alt de la façana i allà s'hi esculpeix, altre cop, l'escut de la ciutat. Aquest element és germà del que apareix en la porxada principal d'accés a l'escola. Així doncs, en les plantes pis l'edifici gira abans d'arribar a la cantonada. D'aquesta manera, la planta baixa ocupada per la cantina s'extén més enllà que les plantes pis ocupades per les aules. Amb el mateix criteri, l'extrem del cos de

673 Aquesta finestra i la seva repetició ens remet, per exemple, a la façana frontal del cos menor de la fàbrica de turbines AEG de Peter Behrens (1909). També ens remet a la Bauhaus de Walter Gropius (1926), concretament a la façana de l'ala que uneix la residència amb l'administració.

674 Dia 15 de setembre de 1938, Guillem Forteza reb una carta de José Sarmiento "Adjunto me complazco en remitirle una autorización a favor de D. Rodolfo de la Torre Rosselló Agente de la Propiedad Industrial de Sevilla, por si le parece oportuno suscribirla Vd. y el Sr. D. Juan Carlos Hakh, al objeto de que se encarque el referido Agente de la tramitación del expediente de la Patente de Invención de un sistema de "Ventana-vidriera con contrapesos y poleas deslizables", cuya documentación según sus instrucciones quedó presentada en esta Delegación de Industria el día 13 de los corrientes". ACFS.

675 Són dos a la perspectiva i tan sols un en la planta.

603. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Perspectiva extrem sud. AAM

604. Guillem Forteza. Grup Escolar Estanislau Figueras. Gener 1932. Perspectiva extrem nord. AAM

planta pis tampoc no coincideix amb la façana posterior de la cantina. Ambdós volums juguen a no trobar-se. S'articulen, es maclen i giren mostrant-se sempre en escorç, en esbiaix, en diagonal, obligant-nos a moure'ns per entendre volumètricament l'edifici.

El tipus de llenguatge utilitzat en aquest edifici, la verticalitat d'alguns elements, la incansable repetició d'un mateix tipus d'obertura, la monumentalitat del conjunt i el seu aspecte industrial predominant ens condueix a la moderna arquitectura que s'està desenvolupant en aquell temps a Alemanya. Ens hem de referir específicament als exemples que apareixen fotografiats en un article del diari *La Vanguardia* de principis del 1932 i que Forteza llegeix.⁶⁷⁶ Hi ha, entre d'altres, imatges dels magatzems Karstadt de Hans Poelzig a Berlín, o de l'estació de ferrocarril d'Stuttgart de Paul Bonatz, o de la borsa de treball de Kiel. L'article en qüestió ens parla la moderna arquitectura germànica com a producte de postguerra. Arran d'aquesta situació han aparegut "por todas partes de Alemania una serie de fábricas, almacenes, torres carboneras y de aguas, depósitos, pabellones para grúas, instalaciones de extracción y transporte, esclusas y presas, cuyos constructores dejáronse guiar naturalmente, en primer término, por consideraciones de utilidad práctica." Són construccions bàsiques, elementals, essencials, basades en el principi de l'estricta adaptació a la funció de propi edifici. Aquest és l'autèntic origen de l'aspecte industrial d'algunes propostes escolars de Guillem Forteza.

Grup Escolar Finestres Verdes (Palma). Mallorca

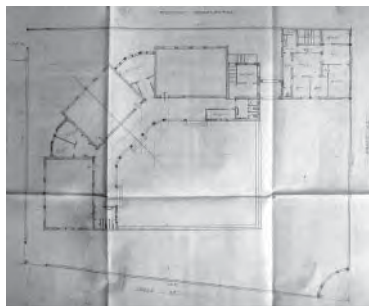
Gener 1932

El barri antigament conegut com Ses Finestres Verdes es situa a la zona llevant de l'eixample de Palma. El Pla Calvet de 1910 en planifica la seva total urbanització. Però no és fins al temps de la República quan es comença a edificar. El Grup Escolar de Ses Finestres Verdes es situa en un solar no gaire gran i de proporcions quadrades, delimitat per tres carrers i un interior d'illa. L'interior d'illa ocupa el costat sud-est de la parcel·la.

El projecte presentat per Forteza planteja dos volums clarament diferenciats: el primer s'estén en planta baixa, té forma de mitja lluna i és ocupat per les aules; el segon es concentra en un racó, apila tres plantes de geometria quadrada i és ocupat pels habitatges dels mestres. La moderna relació forma-funció és més que evident.

El primer volum conté l'escola pròpiament dita. Aquesta disposa de tres aules, les dels extrems es

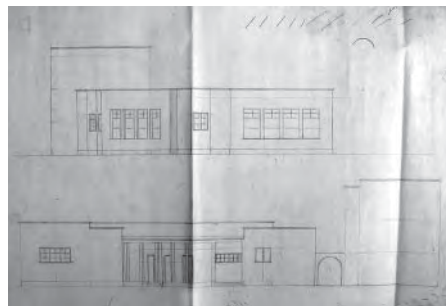
⁶⁷⁶ "La evolución arquitectónica en Alemania." *La Vanguardia*, 13 febrer 1932. Sabem que Forteza llegeix aquest document ja que l'hem pogut localitzar entre els papers de Miquel Fullana. AMF.

605. Guillem Forteza. Grup Escolar Finestres Verdes. Gener 1932. Planta. ASAL

606. Guillem Forteza. Grup Escolar Finestres Verdes. Gener 1932. Façanes de l'edifici d'habitatges. ASAL

607. Guillem Forteza. Grup Escolar Finestres Verdes. Gener 1932. Façanes de l'escola. ASAL

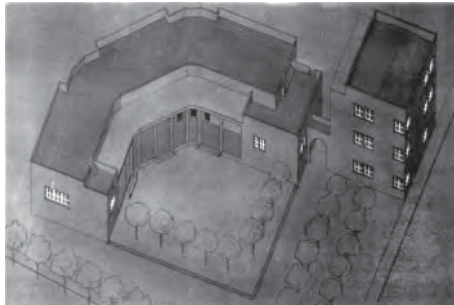
col·loquen en perpendicular i la central girada 45° respecte les altres dues. Així en resulta una escola que sembla abraçar el pati de jocs. Aquest pati ocupa el costat més asolellat de l'escola i s'acaba de recintar mitjançant la col·locació de diferents arbres que a l'estiu projectaran ombra sobre el camp de jocs. En canvi les aules miren cap a l'exterior del solar, rebent la llum neutre del nord. Les aules són recollides per un ampli corredor aporxat que dona al pati i les protegeix del sol de migjorn. Les tres aules tenen la mateixa geometria rectangular a la que estem acostumats. S'accedeix a elles a través de la façana sud i tenen quatre grans finestres al costat oposat. En els dibuixos també es pot intuir que les aules disposen d'una finestra que mira al corredor, als seus extrems hi trobam els lavabos, un per cada sexe. Així mateix en el doble espai coixí que es troba entre les aules s'hi situen dos despatxos i la biblioteca. La seva façana nord es recula respecte la de les aules. Tota la coberta d'aquest primer volum és plana, amb un muret de coberta que la delimita. La coberta és més alta a la zona ocupada per les aules i més baixa a la dels serveis. Al mateix temps tota la porxada es resol simplement amb una llosa de formigó, d'uns trenta centímetres de gruix, sense muret de remat i alineada amb els pilars quadrats que sostenen el seu perímetre exterior.

El segon volum és el que conté els habitatges pels mestres. És de planta quadrada i es situa sobre l'aresta nord-est del solar. Té tres plantes i en cadascuna d'elles hi trobam un habitatge de quatre habitacions. Malgrat la seva coberta sigui de teula a dos vessants, volumètricament aparenta un paral·lelepípede, ja que s'aixequen uns murets de coberta que al seu darrera amaguen la teulada. Una faixa estreta i llarga, que coincideix amb la façana nord-oest, és més baixa, ja que aquesta zona es resol amb coberta plana. Les obertures són de dimensions domèstiques. La peculiaritat és que s'agrupen de dues en dues, deixant entre elles un petit matxó d'obra d'uns trenta centímetres. Aquestes parelles de finestres quan arriben a la cantonada se'n col·loca una a cada façana i es separen, altre cop, amb el mateix matxó, ara pilar.

Ambdós volums s'uneixen a través d'un petit pas aporxat que permet accedir d'un volum a l'altre sense mullar-se. Aquest és atravesat per un arc de mig punt que garanteix una major independència formal entre els dos volums principals.

L'accés al centre es realitza a través de l'aresta sud del solar, seguint la bisectriu de l'edifici escola. Només d'aquesta manera aconseguim accedir en diagonal, en escorç. Però tot i així, en aquest cas, la peculiar geometria de l'edifici, ens lliura una visió totalment simètrica, ja que realment estem accedint a través de l'eix central⁶⁷⁷ de l'escola.

⁶⁷⁷ Per no dir-ne eix de simetria, ja que no ho és exactament. Els cossos dels serveis l'assimetritzen lleugerament i, en un altre nivell, el cos dels habitatges fa que el conjunt es mostri totalment asimètric. Aquest tipus d'accés, a través d'una arista del solar, també el trobarem en altres

608. Guillem Forteza. Grup Escolar Finestres Verdes. Gener 1932. Axonometria. AAM

609. Guillem Forteza. Grup Escolar a Gènova. Gener 1932. Perspectiva. AAM

En el concurs es presenten propostes de caire molt diferent. Per un costat trobam la dels arquitectes E. Bofill, J. González i R. Ribas⁶⁷⁸, que resol l'escola amb una caligrafia totament tradicional, governada per la simetria, per les cobertes de teula i per la compacitat volumètrica. En l'altre extrem trobaríem el projecte presentat per l'arquitecte Joaquín Porcheras⁶⁷⁹ que, com Forteza, també divideix el programa en dos volums: habitatges i escola. En aquest cas el llenguatge utilitzat és modern, més clarament en el volum dels habitatges que en el de l'escola.

Finalment són els mallorquins Josep Oleza i Carles Garau els qui guanyen el concurs de Ses Finestres Verdes. Aquesta escola s'inaugurarà el dia 14 d'abril de 1934, tot commemorant l'aniversari de la Segona República.⁶⁸⁰

Grup Escolar a Gènova (Palma). Mallorca

Gener 1932

Es tracta d'una de les escoles que Guillem Forteza presenta al concurs de projectes escolars de Palma. En aquest cas resulta ser la proposta guanyadora.⁶⁸¹

No disposam de la planimetria d'aquest projecte, tan sols tenim la perspectiva presentada al concurs i publicada al diari *La Almudaina*. Aquest dibuix no és gaire clar. S'endevina una escola de petit tamany, de planta baixa i un pis d'alçada. La seva volumetria és cúbica i amb un cos d'accés adosat al centre de la seva façana principal, la coberta és plana. Presenta un aspecte domèstic, amb obertures no gaire grans repartides sobre les seves façanes. Malhauradament no en podem descriure més detalls. El projecte de Forteza per a l'escola de Gènova no s'acabarà construït.

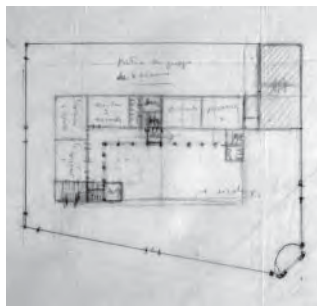
importants exemples, com ara el de Son Espanyollet o el de Montuiri. En aquests altres casos, les visions en escorç i els jocs en cantonada encara seran més evidents.

678 Que també es presenten al concurs de l'edifici de l'avinguda Estanislau Figueras. En aquell cas també presenten un projecte d'aspecte totalment tradicional.

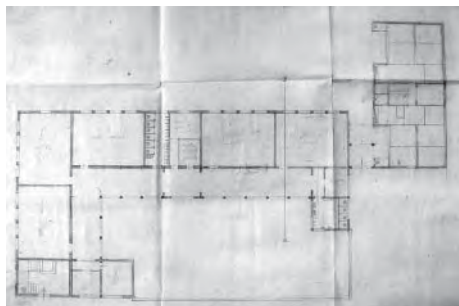
679 Joaquim Porcheras guanya i acaba construït un altre dels edificis que entren a concurs. Ens referim al projecte del Grup Escolar de Ses Cadenes, el projecte presentat segueix una organització amb dos volums molt similar a la proposta de Ses Finestres Verdes.

680 Aquell mateix dia, tot aprofitant la commemoració de l'aniversari de la República, es celebren diverses actes, com ara la inauguració de les escoles graduades d'Alaró i les de Sencelles, al mateix temps es col·loca la primera pedra del Grup Escolar de Montuiri. Segons nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

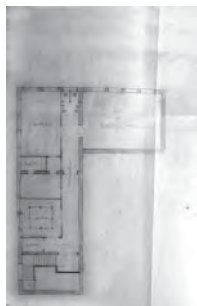
681 FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit. p.21.*

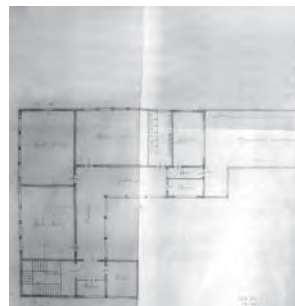
610. Guillem Forteza. Grup Escolar a Son Espanyolet. Gener de 1932. Croquis. ASAL

611. Guillem Forteza. Grup Escolar a Son Espanyolet. Gener de 1932. Planta baixa. ASAL

612. Guillem Forteza. Grup Escolar a Son Espanyolet. Gener de 1932. Planta semisòtan. ASAL

613. Guillem Forteza. Grup Escolar a Son Espanyolet. Gener de 1932. Planta primera. ASAL

Grup Escolar a Son Espanyolet (Palma). Mallorca

Gener 1932

El projecte presentat per l'equip de Guillem Forteza al concurs del Grup Escolar de Son Espanyolet també resulta ser el guanyador.⁶⁸²

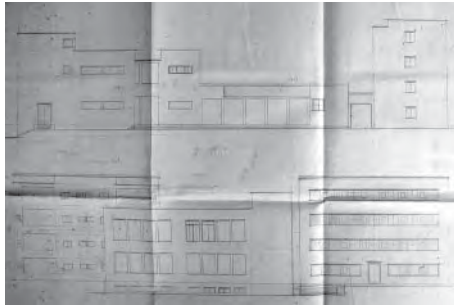
L'escola ocupa una parcel·la delimitada per tres carrers i un interior d'illa. Dos dels carrers són paral·lels, el tercer carrer els talla lleugerament en esbiaix. La mitgera és perpendicular als dos primers. L'interior d'illa ocupa l'orientació nord-est del terreny, la direcció nord es situa en la diagonal del solar.

L'edifici s'organitza en mitja esvàstica, la geometria més rabiosament moderna. És evident la referència a la Bauhaus de Dessau construïda per Peter Behrens l'any 1926. Ambdós edificis utilitzen la dinàmica geometria del molinet. L'edifici és centrífug. L'observador està obligat a moure's, a girar al seu voltant. Després d'una façana es descobreix la següent, els plans són continus. La volumetria és articulada, l'alçada variable.

L'escola de Son Espanyolet s'ordena en tres ales diferenciades, dues d'elles paral·leles, la tercera, de major llargada, les uneix en perpendicular. Cadascuna de les dues ales paral·leles es recolza sobre un dels dos carrers també paral·lels, la tercera es situa al mig del solar dividint la parcel·la per la meitat. L'ala central i una de les extremes es destinen a l'ús escolar pròpiament dit, la tercera es destina als habitatges dels mestres. Així el conjunt ocupat per les aules pren forma de L i l'esvàstica es completa amb el volum de vivendes.

El Grup Escolar consta de vuit seccions: tres de nins, tres de nines i dues de pàrvuls. En primer lloc, una planta semisoterrada ocupa el braç extrem de l'espai destinat a l'escola. En aquesta planta s'hi ubica l'àrea de cuines i menjador comú. En planta baixa hi trobam les aules de nines i les de pàrvuls, en planta primera hi ha les de nins. En planta baixa dues de les aules ocupen l'ala extrema, amb orientació nord-oest, les altres tres aules es col·loquen dins l'ala central, amb orientació nord-est. Al mig d'aquesta ala central hi trobam una dotació de lavabos i despatxos. Als extrems del cos d'aules s'hi adosen dos volums, ocupats per diferents serveis i accessos, aquests petits volums col·locats en perpendicular acaben d'abraçar el pati de jocs. Aquest pati principal es situa al sud de l'edificació, garantint un bon assolellament del camp exterior. En planta primera la distribució és coincident, però el volum és menor, s'anul·len dues de les aules de l'ala central, les més properes al cos d'habitatges. D'aquesta manera totes les aules gaudeixen de la volguda orientació nord. En canvi el costat sud de les aules es recull amb un corredor en L, aporxat, que serveix totes les aules i al mateix

682 Segons nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

614. Guillem Forteza. Grup Escolar a Son Espanyolet. Gener de 1932. Façanes. ASAL

615. Grup Escolar a Son Espanyolet en construcció. 2 de maig de 1934. AAM

616. Descobriments de la placa del carrer Francesc Macià, amb el Grup Escolar de Son Espanyolet al fons. AMPa

temps les protegeix de l'asolellament directe. Aquest corredor té quatre metres d'amplada, una dimensió més que suficient perquè s'acabi convertint en un espai de jocs resguardat de les inclemències del temps. Totes les aules tenen la mateixa dimensió i proporcions. Totes elles gaudeixen de les mateixes obertures orientades a nord, al mateix temps s'acompanyen d'uns importants finestrals, amb l'ampit molt alt, que miren cap al corredor i que alegren la llum natural de l'interior de les aules. En el volum apareix una planta segona, de dimensions molt reduïdes i que, coincidint amb la posició de les escales, ocupa l'aresta nord-oest de l'edifici escolar, just a l'altre extrem dels habitatges.

El cos destinat als mestres és de quatre plantes d'alçada i té dos habitatges per planta. Cadascuna de les vivendes té una franja de serveis i galeries que ocupa la façana nord-oest. Aquesta franja es manifesta volumètricament ja que té una alçada lleugerament inferior a la de la resta del volum. Al mateix temps les habitacions i sales d'estar es situen en la façana oposada, amb orientació sud-est i que mira al carrer. En aquesta façana destaca la voluntat de fer-hi una finestra correguda, de cap a cap de façana, recollint totes les estances principals. És la primera *fenetre longueur* prototípica que trobam en l'arquitectura de Forteza. Aquesta obertura es repeteix en totes les plantes i s'acompanya d'un ràfeg finíssim de formigó armat que la protegeix del sol.

En aquest mateix sentit ens crida l'atenció el porxo que, en aquest cas, podríem anomenar porxo *longueur*. Ja hem dit anteriorment que el corredor aporxat d'aquesta escola té forma de L. També hem dit que té una profunditat exagerada, això, volumètricament, implica una ombra molt important. Una ombra que destacarà el pla de façana respecte el pla de les aules. El porxo és repeteix en planta baixa i en planta primera. Les jàsseres que sostenen aquests porxos es recolzen sobre pilars cilíndrics. Aquesta geometria té la peculiaritat que només queda enrasada amb la façana en un punt, això ens garanteix que la jàssera sempre projectarà ombra sobre el pilar, d'aquesta manera tindrem assegurada i accentuada l'horitzontalitat d'aquesta obertura, en aquest cas aporxada.

L'edifici, tot i combinar la coberta plana i la inclinada, perimetralment es remata amb una fiola que juga un paper importantíssim. Els seus deu centímetres de gruix i els seus quinze centímetres de vol fan una ombra continua sobre el pla de façana. Una ombra que subratlla el remat i accentua l'horitzontalitat.

Parlant de la volumetria no podem deixar de banda l'accés al recinte escolar. Per ser coherent l'entrada s'ha de realitzar per un dels vèrtexs del solar, mirant en escorç una de les arestes de l'edifici, obligant a veure l'escola en diagonal, veient dues façanes al mateix temps, girant el cap d'una a l'altra. Només existeix una solució possible: entrar pel vèrtex sud del solar i mirar l'aresta interior en la qual els dos trams de porxo es

617. Grup Escolar a Son Espanyolet

618. Grup Escolar a Son Espanyolet, corredor de planta primera

619. Grup Escolar a Son Espanyolet, un dels primers grups d'alumnes

troben en perpendicular. Doncs aquesta és la solució dibuixada i finalment executada.

L'arquitecte ens proposa un joc de volums blancs, de remats horitzontals, de cossos esgraonats en alçada, d'obertures contínues d'una a altra façana, de geometries articulades, etc. Conceptualment genera un edifici completament oposat a les pretèrites escoles regionalistes. En resulta un edifici dispers, de geometria irregular, d'organització centrífuga, de volumetria articulada, d'ordenació asimètrica i de dinàmiques visions en escorç. És la perfecte descripció d'un edifici prototípicament modern.

En concret els jocs volumètrics del Grup Escolar de Son Espanyolet ens remetent, obligatòriament, a Willem Marinus Dudok, l'holandès, seguidor de Wright, que al 1928 s'havia convertit amb l'arquitecte municipal de Hilversum. En aquesta ciutat construeix un dels seus edificis més emblemàtics, l'Ajuntament, que justament s'havia acabat de bastir l'any 1931. L'articulació volumètrica, els girs de façana, el joc d'alçades, el tipus d'obertures, els petits voladius dels remats, etc. relacionen directament l'edifici de Dudok amb el de Forteza. La referència torna a ser evident. Però la pregunta torna a ser la mateixa: dins el despatx de Forteza, qui pot conèixer l'arquitectura de Dudok?

L'edifici s'inaugura el 14 d'abril de 1934. Finalment no es construeix el cos dels habitatges pels mestres.⁶⁸³ I, durant la guerra civil, Guillem Forteza hi projectarà i hi construirà un refugi de gerra que, completament soterrat i seguint la geometria en esvàstica, condueix d'un extrem a l'altre de l'escola.

Escola Mixta amb casa habitació pel mestre a Es Jornets (Sencelles). Mallorca

1 febrer 1932

Aquest llogaret, situat dins el terme municipal de Sencelles, reb el nom de l'antiga finca d'Es Jornets, establerta al segle XVIII i dedicada principalment a la vinya. Al voltant d'aquesta activitat s'acaba conformant l'actual nucli d'Es Jornets.⁶⁸⁴

L'escola d'Es Jornets ocupa un petit solar trapezoidal, situat a l'extrem sud de l'únic carrer que conforma el llogaret. Aquesta parcel·la es recolza sobre l'anomenat carrer de Ses Escoles⁶⁸⁵ que corre en direcció nord-

⁶⁸³ Tot i que una ampliació de l'escola, durant els anys seixanta, completarà la volumetria que originalment havien d'ocupar els habitatges. L'arquitecte que realitza l'ampliació sembla que coneix la proposta de Guillem Forteza ja que el joc volumètric i la posició del cos ampliat no difereix en excés de l'original.

⁶⁸⁴ "Jomets, Es", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.7. pp.213-214.

⁶⁸⁵ Segons els plànols de Guillem Forteza. Actualment carrer Major.

620. Grup Escolar a Son Espanyolet, una de les aules

621. Grup Escolar a Son Espanyolet, la cuina

622. Grup Escolar a Son Espanyolet, la sala de professors esdevinguda menjador col·lectiu un dia de visita de l'Inspector de Primera Ensenyança, Joan Capó

sud. La d'Es Jornets és una escola unitària mixta, per a nins i nines, acompanyada d'una casa pel mestre.

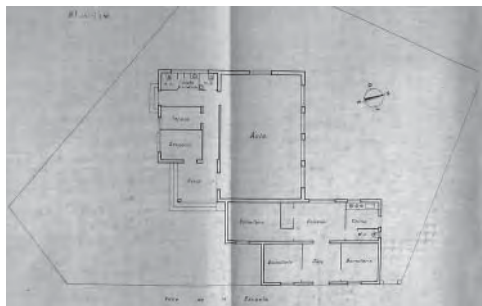
D'entrada podríem dir que l'escola d'Es Jornets defineix una L de traçat irregular. Un dels seus braços es recolza sobre el carrer i li dona façana, es situa en direcció nord sud i conté l'habitatge del mestre. L'altre braç és perpendicular a aquest primer, es situa en direcció est oest i conté l'escola pròpiament dita.

En aquest projecte, altre cop, l'aula és la unitat base fundacional. L'aula és el primer element que es situa sobre el solar. L'aula és, altre cop, de geometria rectangular i proporcions allargades, amb grans finestrals que reben la llum neutre de nord. L'aula es situa en el centre de gravetat de la parcel·la. L'aula, com és comú, és el volum que té més altura de tot l'edifici, la seva coberta és inclinada a quatre aigües de teula àrab. La resta de cossos que s'articulen al seu voltant són de menor alçada i es cobreixen amb teulat inclinat.

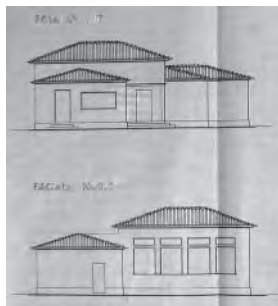
Adosat a la façana sud de l'aula hi trobam un primer volum integrat pels serveis que completen la pròpia aula: els lavabos, un guarda-roba i un despatx. Aquest cos de serveis no té la mateixa llargada que l'aula, tan sols n'ocupa tres quartes parts i es cobreix amb tres vessants de teula àrab. Completant la longitud total de l'aula s'hi disposa una porxada d'accés, l'amplada de la qual tampoc no coincideix amb l'amplada del volum de serveis al qual s'adosa. Fixem-nos bé amb la geometria i posició d'aquest cos: La porxada en qüestió ve conformada per una llosa plana de formigó, el seu gruix és exageradament prim i és sosté sobre un pilar situat sobre la seva aresta lliure. Un pilar de secció circular de formigó armat. El porxo es situa en un dels extrems dels serveis, en una de les arestes de l'aula. D'aquesta manera s'aconsegueix que a l'entrar dins el recinte ens dirigim en diagonal cap a l'escola, directes cap al pilar cilíndric, en esbiaix, aconseguint la moderna visió en escorç de l'edifici. El pilar, per la seva pròpia geometria, aconsegueix que la nostra vista llisqui sobre ell mateix, gairebé desapareix, la imatge llenega, esdevé dinàmica.

Entre el cos de l'aula i el carrer s'hi acomoda l'habitatge del mestre. Aquest tampoc no és un cos regular. La casa del mestre s'organitza en dues grugies longitudinals paral·leles al carrer. Però no tenen la mateixa llargada. La que dona façana al carrer és més curta que la que toca a l'aula. La primera conté dos dormitoris i una sala d'estar en posició central. La segona conté un tercer dormitori, el menjador i la cuina. La seva coberta també és inclinada de teula àrab i la seva situació no és rígida respecte la posició de l'aula. El cos de l'habitatge llisca en la direcció del carrer i es situa desalineada respecte les façanes de l'aula. D'aquesta manera s'aconsegueix independitzar, encara més, els diferents volums que conformen l'escola.

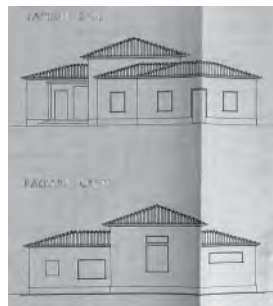
Com veiem estem davant un cas molt pròxim als d'Es Llobards i S'Alqueria Blanca, on la composició simètrica, la compacitat volumètrica, els eixos únics i l'organització centrípeta han estat substituïts per composicions asimètriques, volumetries disperses, múltiples eixos i organització centrífuga.

623. Guillem Forteza. Escola Mixta amb casa habitació pel mestre a Es Jornets. 1 de febrer de 1932. Planta. ASAL

624. Guillem Forteza. Escola Mixta amb casa habitació pel mestre a Es Jornets. 1 de febrer de 1932. Façanes sud i nord. ASAL

625. Guillem Forteza. Escola Mixta amb casa habitació pel mestre a Es Jornets. 1 de febrer de 1932. Façanes est i oest. ASAL

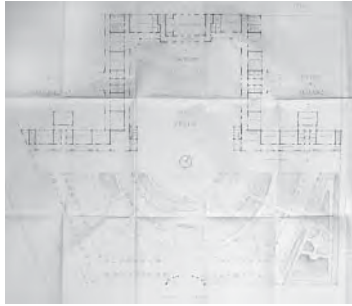
626. Guillem Forteza. Escola Mixta amb casa habitació pel mestre a Es Jornets. 1 de febrer de 1932. Secció. ASAL

Exteriorment no podem parlar de façanes, tampoc de façana principal o lateral. Cal que parlem de cossos, de composició volumètrica, d'articulació, de girs en cantonada, de volums que llisquen. Articular, girar, lliscar, són accions que ens indiquen moviment, el moviment que necessita el visitant per percebre l'obra. En aquest tipus d'edifici ens hi hem d'acostar obliquament, tal i com ens obliga l'arquitecte a l'entrar. No l'entendem contemplant-lo frontal i estàticament.

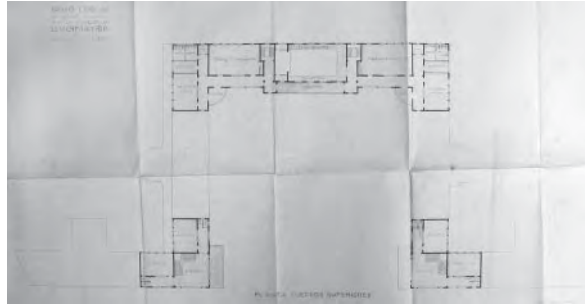
Aquests volums estan esquitxats d'obertures, de diferent tamany i forma, de diferent composició i relació entre elles. Tot i així ens criden l'atenció una sèrie d'elements, com per exemple, les dues obertures horitzontals que il·luminen la zona de serveis. També destaca l'ordre inalterable de les quatre finestres de l'aula, una al costat de l'altra, totes elles del mateix tamany i composades, cadascuna d'elles, per una doble finestra formada per una obertura inferior rectangular, major i de proporcions verticals i una obertura superior també rectangular, molt menor i de proporcions horitzontals, l'amplada d'ambdues és coincident. És tracta d'un tipus de composició totalment novedós i que no havíem detectat fins al moment.

L'altra composició que ens crida l'atenció és la del porxo. Destaca per l'elementalitat de la seva configuració, la simplicitat dels seus components i, sobretot, la perfecta estratègia en la seva ubicació. Està format per una llosa i un pilar. De la llosa de formigó destaca, principalment, el seu reduït gruix, la seva planeïtat i la independència que mostra respecte el conjunt. La simplicitat del seu suport cilíndric, mostra que el que en l'època regionalista hagués sigut una columna panxuda amb base i capitell, ara s'ha convertit amb un modern pilar cilíndric. Modern també per la seva posició: El conjunt llosa-pilar es situa sobre una aresta de l'aula, al mateix temps el pilar es situa sobre una aresta de la llosa. D'aquesta manera, quan entrem al recinte escolar, la nostra visió és en escorç. L'arquitecte ens ha deixat l'escena estratègicament disposada. Amb un pilar al bellmig de la composició. Un pilar sense arestes, com ha de ser, a fi de que la nostra mirada no es detingui sinó que llisqui dinàmica cap a un i altre costat.

L'escola s'acaba de construir durant els anys de la República i romandrà en funcionament fins a la dècada dels anys seixanta.

627. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Planta baixa i jardins. ASAL

628. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Planta primera. ASAL

Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. Mallorca

15 febrer 1932

Al municipi de Lluçmajor l'estat dels espais destinats a escola queda palès a l'*Informe presentado al Magnífico Ayuntamiento por el Médico Titular sobre los locales para escuelas*, redactat l'any 1917, on s'hi pot llegir: "En una palabra, la higiene escolar moderna está en abierta oposición con nuestras arcaicas escuelas: ningún progreso tiene en ellas cabida; son un anacronismo que no puede seguirse conservando como no sea con grave daño para la salud física, moral e intelectual de nuestros niños; ninguna reforma es capaz de ponerlas en consonancia con las más elementales exigencias pedagógicas actuales; más bien que un elemento propulsor, son un estorbo que es necesario remover."⁶⁸⁶

D'aquest estudi del metge, la conclusió que en treu l'Ajuntament és que el poble té la necessitat imminent de construir un nou edifici escolar que resolgui d'una vegada per totes el seu problema pedagògic.

Malgrat tot, des de finals del segle XIX els intents duits a terme per part del consistori lluçmajorer per construir un nou edifici escolar han estat múltiples: Al 1890 es presenta un projecte signat per Miquel Dalmau, el mestre d'obres que aleshores havia construït l'edifici de l'Ajuntament, que s'ha de bastir en terrenys expropiats al Convent. Al 1902 existeix un *Proyecto de edificio para escuelas públicas y pescadería*, signat per l'arquitecte Juan Guasp Vicens. Al 1908 Guillem Reynés Font entrega una proposta de modificació del projecte de Juan Guasp; al 1913 ens trobam un *Proyecto de Escuela Elemental para Niños y Niñas para la Villa de Lluçmajor*, signat per l'arquitecte Gaspar Bennazar Moner.⁶⁸⁷ I al 1920 encara apareix un darrer projecte anterior al d'en Forteza, de l'arquitecte Jaume Aleñà Ginard.⁶⁸⁸

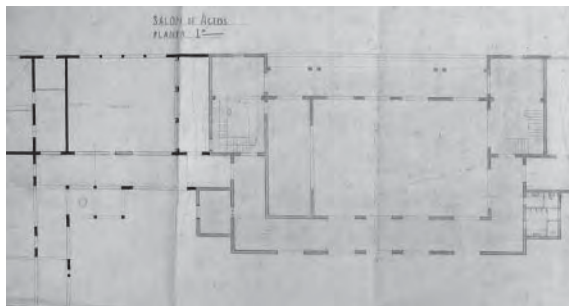
A finals de la dècada dels anys vint la relació de l'arquitecte Forteza amb el poble de Lluçmajor és professionalment fructífera, ja ha realitzat una bona plètorà d'edificis: la casa del metge Caldés, ca Ses Xilenes⁶⁸⁹, ambdues construïdes al 1925, l'edifici d'Antoni Ripoll situada a la plaça projectada al 1927, la Banca

⁶⁸⁶ Citat per OLIVER JAUME, Jaume. "L'arquitecte Guillem Forteza i Pinya i la seva relació amb Lluçmajor." *A l'entorn de Lluçmajor*. vol.1. Lluçmajor: De pinte en ample. Lluçmajor. 1997. p.38.

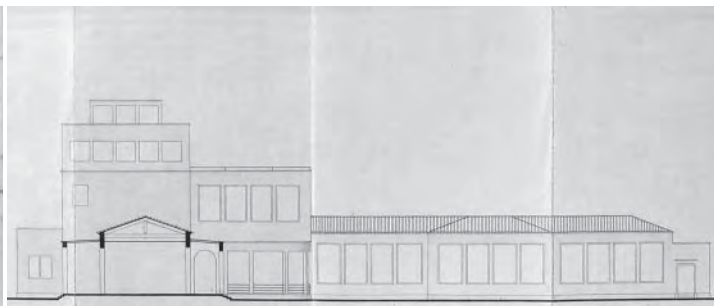
⁶⁸⁷ L'arquitecte que al 1912 construeix la primera Escola Graduada de les Illes Balears, l'anomenada Graduada de Llevant, actualment enderrocada i substituïda.

⁶⁸⁸ OLIVER JAUME, Jaume. "L'arquitecte Guillem Forteza i Pinya i la seva relació amb Lluçmajor". *Cit.* p.45.

⁶⁸⁹ Forteza no l'anota al llibre *Bodas de plata profesionales*. La citació és de OLIVER JAUME, Jaume. "L'arquitecte Guillem Forteza i Pinya i la seva relació amb Lluçmajor". *Cit.* p.38.

629. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Planta primera detall de la sala d'actes. ASAL

630. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Secció per una ala lateral. ASAL

March o el teatre-cinema del poble, conegut com el Nuevo Cinema.⁶⁹⁰

Durant el 1931, segons ens recorda el delineant Miquel Fullana: "L'Ajuntament de la Vila de Lluçmajor, el batlle de la qual és el Sr. Bartomeu Sastre i Garau⁶⁹¹, afiliat al partit polític Esquerra Republicana Balear, convoca un concurs de projectes per a contruir un grup escolar de 24 seccions. L'arquitecte Forteza hi vol prendre part, però com que ell els matins està ocupat a l'Ajuntament de Palma, i jo enfeinat en la bona marxa del seu despatx-oficina particular, convenim dedicar-hi, al concurs, les tardes i les vetllades, després de sopar. El resultat és que guanyam el concurs."⁶⁹²

El concurs de Lluçmajor i els de Palma s'organitzen, s'exposen i es resolen conjuntament. Recordem que el jurat del concurs està format per Cèsar Martinell, Josep Goday, Jaume Aleñá i Josep Alomar.

L'escola es situa en un solar d'amplíssimes dimensions i de proporcions aproximadament quadrades, la construcció s'ubica en la meitat septentrional de la parcel·la, alliberant un grandíssim jardí a la meitat sud. L'edifici traça una planta en forma d'omega amb el pati principal orientat cap al migjorn. Un corredor ocupa tota la seva façana sud, permetent a les aules –que segueixen la configuració ja estandaritzada– orientar-se cap al nord.

Malgrat la llargada del document, deixem que sigui el mateix Forteza qui, en aquest cas, ens descrigui el seva proposta:

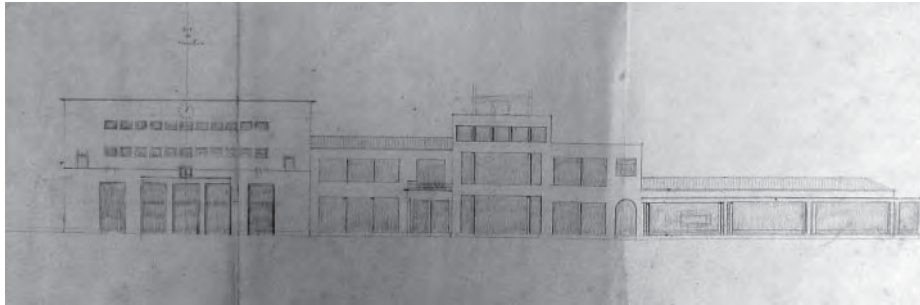
"Si puede decirse que otros Ayuntamientos de la Isla han enfrentado el problema de las construcciones escolares, disponiendo ya de locales que resuelven de momento sus más urgentes necesidades, ninguno como el Ayuntamiento de Lluçmajor lo ha enfocado con tan amplia visión. Ha querido prevenir el máximo de las funciones pedagógicas, aún en el más rápido crecimiento de su censo escolar, le van a caber y en este supuesto ha formulado su programa para un organismo de veinte secciones, encaminándose a no tener que sufrir ningún error ni perturbación de carácter pedagógico en el porvenir ni tener tampoco que alterar la unidad del edificio escolar una vez que precise acumular en él nuevos servicios.

DESCRIPCIÓN GENERAL DEL EDIFICIO: La plataforma de la planta baja del edificio la colocamos a una cuarenta centímetros más alta que las rasantes de las calles que circundan el recinto escolar altura o zócalo, que nos defiende de humedades y nos elegantiza las entradas con los escalones a que da lugar. [...]

690 FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca*. Cit. pp.17 i 26.

691 Amic de Miquel Fullana i fabricant de licors.

692 FULLANA LLOMPART, Miquel. "Records d'una col·laboració." Cit. p.28.

631. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Alçat frontal. ASAL

Nos hemos atendido al deseo del Ayuntamiento de Lluçmajor de disponer el edificio en planta baja si bien hemos completado el proyecto poniendo algunos cuerpos superiores para dar más elegancia a la construcción y al mismo tiempo utilizarlos como complemento de los servicios escolares, sin tener que desparramarlos excesivamente cuya utilidad se detallará a continuación.

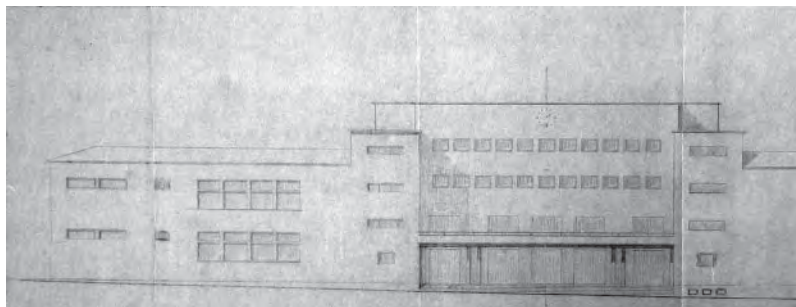
La planta baja es perfectamente simétrica correspondiendo la ala de la izquierda a niñas y la de la derecha a niños, instalándose los párvulos donde la Inspección de 1ª Enseñanza crea más conveniente. Se entra a ambas partes por los cuerpos de los ángulos del gran patio de fiestas por unos atrios y patios cubiertos, de donde parten las galerías de comunicación, que cojen todo el desarrollo de la planta. Paralelamente a las galerías se distribuyen las aulas en número de cuatro en cada ala y habiendo como hemos dicho cuatro alas, resulta que habrá en planta baja diez y seis aulas de las veinte que consta el proyecto. Las otras cuatro que faltan irán en la planta del piso en los cuerpos angulares de la entrada, desarrolladas a ambos lados del Hall estarán servidas por amplias escaleras, que a la vez combinarán para desembocar a los solárium y a las azoteas superiores donde se instalarán sendos observatorios meteorológicos de gran utilidad y eficiencia pedagógica.

En el ala posterior de la planta baja, a ambos lados del salón de actos, que preside el conjunto, se instalan la biblioteca y archivo y servicio de cantina con su correspondiente cocina y despensa, y en los ángulos posteriores se disponen los servicios higiénicos de w.c., urinarios, lavabos y duchas todo con las condiciones y el número de elementos que marca la Ley escolar vigente. [...]

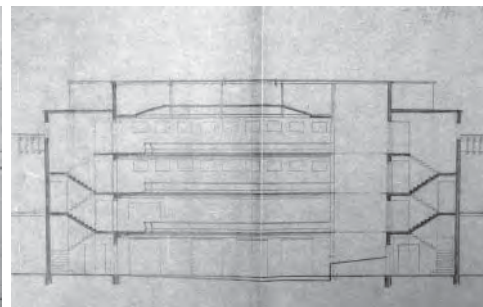
Junto a las entradas se sitúan respectivamente la secretaría y despacho de la Dirección para niños y niñas dotando estas dependencias de w.c. y lavabo independiente de los de la Escuela propiamente dicha.

Hemos dicho que los ángulos posteriores se elevan también formando otro piso utilizándolos para salas de Museo Escolar, trabajos manuales, talleres, confección, costura, máquinas de coser, planchado, etc, según las exigencias pedagógicas de cada sexo. Estos cuerpos superiores están servidos por las escaleras del fondo que a su vez podrán servir las galerías del Salón de Actos. [...]

CONSTRUCCIÓN MATERIALES EMPLEADOS: La construcción de este Grupo Escolar no presenta complicación de ninguna especie y se emplearán para los muros de fachada e interiores la sillería arenisca de las canteras próximas de Son Fullana cuyo buen resultado hemos podido comprobar en otras construcciones que hemos tenido ocasión de dirigir en la ciudad de Lluçmajor. Se emplearán en espesores que aseguren no solo la estabilidad del edificio sinó también el paso de humedades y temperaturas extremas, protegiéndolas de sólidos revocos y guarnecidos impermeables. Los hormigones de cimientos y zócalo en general serán

632. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Alçat del cos central des del carrer. ASAL

633. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Secció longitudinal de la sala d'actes. ASAL

de buena calidad dosificándolos debidamente escogiendo el mejor cemento de la fabricación del país. Los pies derechos, jácenas de las galerías y solárium y demás elementos de mayor resistencia se construirán en hormigón armado obedeciendo cada una de las dimensiones constructivas a los cálculos mecánicos más escrupulosos. El hormigón correspondiente a estos elementos será a base de usar en absoluto el cemento portland de acreditadas marcas y dosificándolos a 300 kg. Por metro cúbico. [...]

ILUMINACIÓN: Se ha tenido muy presente el principio de que una clase no recibe jamás bastante luz y en este punto se puede decir que hemos exagerado en número y tamaño los huecos, reduciendo al mínimo los machomes y las jambas apilastradas de las aulas. Dado que las aulas tienen las dimensiones de diez metros de longitud por siete metros de anchura, o sea un área de setenta metros cuadrados y observando que hay cuatro ventanas en cada aula de dos de ancho por tres metros veinte centímetros de altura cada una, resultado una superficie de luz para cada aula de veinticinco metros sesenta centímetros cuadrados, que sobrepasa el tercio del área de la clase que es lo que exige la Instrucción legal sobre el extremo tan esencial.

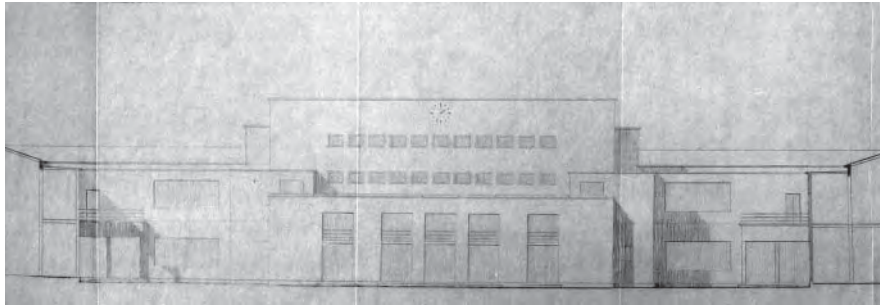
Aparte de estas ventanas legales hemos dispuesto en cada aula otras grandes ventanas suplementarias que dan a las fachadas asoleadas para regular así la intensidad luminosa y forzar la ventilación en todos los momentos que haga falta.

Huelga decir que la mesa del profesor, pizarras, mapas, etc, se colocarán sistemáticamente de manera que la iluminación predominante sea la del lado izquierdo del alumno.

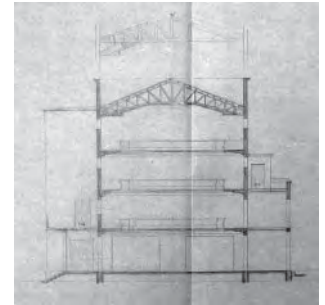
VOLUMEN DE AIRE POR ALUMNO Y VENTILACIÓN: Partiendo de que las aulas proyectadas tienen, como hemos apuntado, setenta metros cuadrados de superficie y cuatro metros cuadrados cincuenta centímetros de altura, resulta para cada clase un volumen de aire de trescientos quince metros cúbicos (315 m³) que repartido entre los cuarenta y dos alumnos que corresponden por clase resultan siete metros cúbicos y medio (7'50 m³) de volumen de aire por alumno, lo que nos excede de un cincuenta por ciento lo exigido por la Ley escolar que son cinco metros cúbicos (5'00 m³). [...]

ESTILO: Estamos en la idea que en el momento presente no precisa justificar tampoco la orientación estética que hemos seguido.

Las normas de simplicidad y de intrínseca elegancia que dan el tono a la arquitectura actual son indispensables en la traza de un Grupo Escolar. Una ciudad como Lluçmajor que se distingue por sus afanes de progreso no dudamos querrá conectarse con todas aquellas corrientes que son ya normales en todos los

634. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Alçat del cos central seccionant per les ales del pati. ASAL

635. Guillem Forteza. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor. 15 de febrer de 1932. Secció transversal de la sala d'actes. ASAL

países de Europa que más se destacan culturalmente por su sensibilidad artística.”⁶⁹³

Justament aquests darrers paràgrafs són els més rellevants de tota la memòria. En ells Forteza –o l'equip redactor, diguem-ho així– es mostra conscient de la innecessitat de justificar un estil o altre. Això denota una certa normalitat envers la novetat del llenguatge modern.

Però quin llenguatge modern s'utilitza en aquest exemple? Com veiem l'edifici és fortament simètric. L'accés està previst sobre l'eix principal, després d'atravessar sumptuosament tot el jardí i el pati de festes, tenint per visió el cos central ocupat per la gran sala d'actes. L'aproximació a l'escola, el seu tamany i la seva forta simetria, li garanteixen un caràcter i representativitat pròxima a la dels palaus divuitescos. Pròxima també a les grans arquitectures representatives centreeuropees, on la simetria i la jerarquia axial, no està barallada amb l'articulació volumètrica, l'esgraonament dels diferents cossos o amb el diversificat tractament de cobertes, ara inclinada, ara plana.⁶⁹⁴ L'arquitectura de l'escola de Lluçmajor és propera a d'altres arquitectures d'aquell temps. Ens podem referir, concretament, a un exemple no gaire distant en la geografia i molt proper en el resultat. Un edifici de Josep Goday⁶⁹⁵ inaugurat a Barcelona l'any 1932, justament el mateix any que es projecta l'escola de Lluçmajor. És el Grup Escolar Collaso i Gil.

Goday en aquest projecte mostra una forta influència holandesa, d'on “sembla recollir el gust pel contrast entre horitzontals i verticals i entre superfícies obertes i tancades propi de De Stijl, però també l'ús del maó típic en l'Escola d'Amsterdam, distanciant-se però del pintoresquisme dels expressionistes a partir de la seva formació clàssica que li permet assolir uns resultats plàstics que l'acosten a W. M. Dudok, arquitecte equidistant d'ambdós corrents i caracteritzat per cert grau de pesantor en la composició dels seus conjunts, defecte que possiblement també rau en l'obra d'en Goday, malgrat l'originalitat i l'agilitat de la marquesina d'accés.”⁶⁹⁶ Quan es dibuixa en detall el cos de la sala d'actes de l'escola de Lluçmajor –amb presència,

⁶⁹³ Segons la memòria del projecte signat per Guillem Forteza, el 15 de febrer de 1932. ASAL.

⁶⁹⁴ Cal citar, encara que sigui al marge, l'edifici del rectorat de la Universitat de Roma, de Marcello Piacentini. L'italià estableix, mitjançant la repetició d'elements simples, un estil modern propi i rotund, en aquest cas al servei del règim fascista. Malgrat la diferència de tamany i de rotunditat, el que s'ha de fer notar és que l'escola de Lluçmajor, amb elements senzills també conforma una arquitectura representativa. Forteza té clar que aquesta és una escola exemplar i que cal donar-li un fort caràcter.

⁶⁹⁵ Josep Goday neix a Mataró al 1882. Obté el títol a l'escola de Barcelona al 1905. Homòleg de Forteza a Catalunya, Goday projecta i dirigeix nombrosos edificis escolars, sobretot a Barcelona, en són exemples el Grup Escolar Baixeras, el Lluís Vives, el Pere Vila, el Ramon Lull, el Milà i Fontanals o el Lluïsa Cura. La seva arquitectura més madura és eminentment noucentista i, a principis dels anys trenta, s'aproxima al llenguatge més sezessionista amb exemples com ara el Grup Escolar Collaso i Gil.

⁶⁹⁶ Manuel Brullet i Pere Pujol xerrant del Grup Escolar Collaso i Gil en el llibre: PÉREZ SÁNCHEZ, Miquel. *Vint-i-cinc anys d'arquitectura barcelonina. 1914-1938. Cicle de visites 1981*. Miquel Pérez i Sánchez. Col·laboradors: M. Brullet, J. M. Casanovas, J. Freixa, J. E. Hernández, P. Pujol, J. M.

636. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor

637. Grup Escolar de vint seccions per a la ciutat de Lluçmajor

per cert, d'un llapis vermell– apareixen unes obertures verticals, contrastades amb la horitzontalitat de la marquesina i rematades al capdamunt de la façana per unes petites obertures. Aquesta mateixa disposició és la que segueix la façana principal del projecte de Josep Goday.⁶⁹⁷

Un element d'aquesta façana principal ens crida especialment l'atenció. En la part superior de la mateixa i situat sobre l'eix de simetria hi apareix un rellotge.⁶⁹⁸ No es tracta d'un rellotge de sol provinent de la tradició arquitectònica mallorquina, com podríem suposar. No. Es tracta d'un rellotge mecanitzat, d'agulles, amb les hores marcades amb petites ratlles sobre la façana. El rellotge és un autèntic fetitxe de l'arquitectura moderna centreeuropea, holandesa en concret. Ens podem referir al rellotge de la borsa d'Amsterdam de 1903 projectat per Berlage, o al més recent rellotge que, a principis dels anys trenta, Willem Marinus Dudok col·loca a la part més alta de l'Ajuntament de Hilversum.

Lluçmajor representa l'ambició política de la Segona República. Però a més representa un edifici valuósíssim pel que fa a la trajectòria arquitectònica de Guillem Forteza. A Lluçmajor, malgrat la rígida simetria, se'ns presenta un edifici volumètricament articulat, un edifici fet d'alçades diferents, de cossos esgraonats, amb obertures verticals i horitzontals contraposades, un edifici on conviuen cobertes planes i inclinades que també dialoguen creant una certa dinàmica en la composició, allunyant-se de la rigidesa dictada per la simetria. Un edifici on es deixen veure, fins i tot, els fetitxes més simbòlics de l'arquitectura moderna.

L'edifici té un pressupost inicial de 247.945 pessetes per les primeres dotze unitats. Es comença a construir l'any 1933, després de la corresponent expropiació d'uns terrenys coneguts com Na Canals. El contractista va ser Mestre Antoni Salvà, "Xaco".⁶⁹⁹ El procés de construcció, donat l'enorme tamany de l'edifici es trobà amb múltiples impediments al llarg dels anys. I amb l'arribada de la guerra civil, amb l'edifici sense estrenar i inacabat, s'hi acomoden les tropes militars durant un parell d'anys, fins i tot un grup de falangistes proven de pegar foc a l'escola. Finalment les obres s'acaben al 1953, deu anys després de la mort de l'arquitecte Forteza.⁷⁰⁰

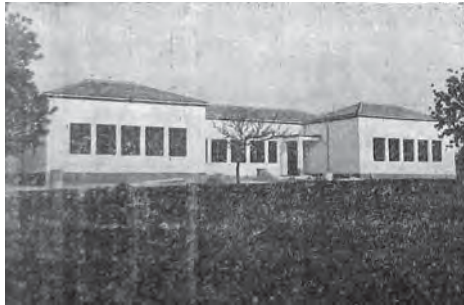
Rovira, S. Tarragó, J. Tarrús. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. 1981.

⁶⁹⁷ Més endavant veurem aquesta mateixa composició en un altre projecte de Guillem Forteza: el Grup Escolar Jaume I de Palma del 1935. En aquest cas la semblança amb l'exemple de Josep Goday encara serà més evident.

⁶⁹⁸ En les escoles regionalistes fins ara hi acostumava a aparèixer un escut de pedra picada.

⁶⁹⁹ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.34.

⁷⁰⁰ Un capítol tangencial és el del cobrament dels honoraris. A principis del 1942, quan l'estat de salut de Guillem Forteza comença a ser força delicat, es preocupa per cobrar alguns deutes d'obres endarrerides, entre les que figura la de l'escola de Lluçmajor. El dia 25 de febrer de 1942 reb una carta del batlle de Lluçmajor en la qual s'assegura que amb un plaç màxim d'una setmana l'Ajuntament farà efectiu el pagament dels honoraris d'arquitecte Director del Grup Escolar "que se halla en parte construido en esta población". De la correspondència d'aquells anys. ACFS.

638. Escola Graduada de tres seccions a Cas Concos

639. Escola Graduada de tres seccions a Cas Concos. Aula

Escola Graduada de tres seccions a Cas Concos (Felanitx). Mallorca

24 febrer 1932

Cas Concos des Cavaller és un llogaret d'origen agrícola del terme de Felanitx. A principi de la dècada dels trenta presenta una major activitat i població que la resta dels nuclis rurals del municipi. Cas Concos es dotarà, per tant, d'una escola de més capacitat, en aquest cas es tractarà d'una graduada de tres seccions –per a nins, nines i pàrvuls–. Mentre que a la resta de llogarets, com veurem seguidament, s'hi construiran, tan sols, escoles unitàries.

El solar que es destina a l'escola de Cas Concos és de grans dimensions, amb una superfície de més de quatre mil metres quadrats i situat a la part alta del nucli. El solar en qüestió és donació de Guillem Obrador Bordoy.⁷⁰¹

La descripció que fa Forteza del projecte és ben escassa:

“El edificio se compondrá de tres cuerpos correspondientes a las tres secciones de que tiene que constar. Estos tres cuerpos estarán perfectamente comunicados entre sí por espaciosas galerías que servirán a su vez las demás dependencias de que está dotado el grupo escolar, como despachos, roperos, cocina y cantina-escolar, cuartos de higiene con wc, urinarios, lavabos, duchas.

Se emplazará el edificio de manera que el campo escolar de juego dé al mediodía y las aulas reciban luz lateral por el costado norte, edificándose todo en planta baja, si bien elevando el pavimento general unos cincuenta centímetros sobre el suelo para salvaguardarlo de las humedades.”⁷⁰²

L'edifici es compona de tres cossos, cadascun d'ells conté una de les aules. S'identifica forma i funció. Aquests tres cossos podrien estar alineats, configurant un sol cos, longitudinal, de majors dimensions, però no hi estan. L'arquitecte avança els dos volums laterals al mateix temps que reula el central. Amb aquest gest mostra les tres aules, fa palesa la presència de tres unitats, identifica contenidor i contingut. Cadascuna de les aules és de proporcions rectangulars i amb cinc grans obertures que reben la llum neutre del nord. Les pautes no han canviat.

Aquests tres volums són geomètricament purs. En ells s'hi retallen les obertures, sense el més mínim índex de decoració. Aquests tres volums es col·loquen simètricament. L'edifici és, aparentment, simètric. Però, on és l'accés? Recordem que l'accés ha estat l'element que ha confirmat o desmentit la simetria dels

⁷⁰¹ Ajuntament de Felanitx. *Op.cit.*

⁷⁰² De la memòria del projecte datat de 24 de febrer de 1932. ASAL.

640. Escola Graduada de tres seccions a Cas Concos als anys setanta. AIBISEC

edificis escolars que hem anat veient. A Cas Concos l'entrada no la trobam sobre l'eix de simetria. En aquest cas l'accés es duplica i se'n col·loca un a cadascuna de les arestes interiors que resulten de recular el volum central respecte els laterals. Tan sols aquesta nova posició de l'accés ens garanteix la visió en escorç de l'escola, ens obliga a entrar en diagonal. Com és aquest nou accés? Es tracta d'una petita porxada, amb la coberta plana, de gruix mínim, suportada sobre un pilar de formigó situat en la seva aresta lliure. De manera similar es reproduïx l'accés que hem vist anteriorment a l'escola d'Es Jornets.⁷⁰³ Veïem, per tant, com l'edifici és geomètricament simètric, conceptualment no.

Si seguim amb la memòria redactada per Guillem Forteza podrem llegir: "En cuanto al estilo que se sigue es el resultante de la simplicidad constructiva y la economía que impone la época moderna, que en Escuelas, más que en cualquier otro edificio, es ineludible."⁷⁰⁴ És clar, la simplicitat no és buscada, és obligada. L'estil resultant és el que sorgeix de la simplicitat constructiva, prové gairebé de l'aplicació d'una fórmula matemàtica: això és el que tenim, això és el que podem fer. El gran nombre d'escoles que el Ministeri subvenciona arreu de l'Estat obliga a pressupostos escassos, això obliga a l'arquitecte a plantejar els edificis des de la lògica i la racionalitat constructiva. Aquesta lògica i aquesta racionalitat donen peu a un estil senzill i racional.

En aquest sentit i en el contexte que ens ocupa –Mallorca 1932– i referint-nos al cas representatiu de la coberta, què és més racional: plantejar la construcció d'una coberta inclinada de teula àrab sobre encavallades de fusta o pensar amb la construcció d'una coberta plana amb estructura de formigó? No hi ha cap dubte, és més lògic, més racional, construir la coberta inclinada, utilitzant el que tenim a mà, servint-nos del que sap fer el nostre picapedrer.

A Cas Concos el contratista de les obres serà la Cooperativa de Treballadors. La construcció inicialment es pressuposta per 58.359'57 pessetes i s'acabarà construint, tan sols, per 44.000.⁷⁰⁵ Si bé les obres ja estan acabades, l'Ajuntament republicà no serà a temps d'inaugurar-les.⁷⁰⁶

⁷⁰³ En aquell cas, a més, el pilar era circular, això feia que al mirar la cantonada la nostra vista llisqués cap a un i altre costat.

⁷⁰⁴ De la memòria del projecte datat de 24 de febrer de 1932. ASAL.

⁷⁰⁵ Ajuntament de Felanitx. *Op.cit.*

⁷⁰⁶ ADROVER, Aina; CABOT, Joan. *Op.cit.* p.37.

641. Portada de l'opuscle *L'obra de la República a Felanitx*, publicat pel consistori felanitxer

642. Guillem Forteza. Escola Mixta d'Es Carritxó

643. Guillem Forteza. Escola Mixta de Son Calderó

Es Carritxó, Son Calderó, Son Mesquida i Son Prohens (Felanitx). Mallorca

Sense datar ⁷⁰⁷

Juntament amb Son Negre de l'any 1930 i Cas Concos del 1932 formen el conjunt d'escoles rurals del terme municipal de Felanitx. L'octubre de 1931 l'Ajuntament acorda contractar un préstec públic per construir les escoles. L'any següent es pacta amb la Caixa de Pensions un préstec de 150.000 pessetes, amb un tipus d'interès del 5% anual i amortitzable en vint anys. L'Ajuntament acorda sotmetre a referèndum la contractació del préstec. Hom nomena dos vocals per constituir la mesa de votació i escrutini: l'esquerrà Andreu Mas i el verguista Salvador Valls de Padrinas. El 12 de juny de 1932, dia del plebiscit, ningú acudeix a votar. En vista d'això, l'Ajuntament aprova la proposta de forma definitiva.⁷⁰⁸

Aquestes quatre escoles, excepte la d'Es Carritxó que es construeix dins un solar que ja és propietat de l'Ajuntament, s'aixequen dins parcel·les donades pels propis veïns. La de Son Calderó es situa en un solar donat per l'amo en Bartomeu Barceló Nicolau, la de Son Mesquida ocupa un solar a prop de l'estació del tren, donació dels veïns de Sa Canova i la de Son Prohens s'ubica en un solar de l'amo en Toni Suñer Pont.⁷⁰⁹

Els quatre edificis consten de l'escola i la casa habitació del mestre. Tots ells segueixen la mateixa distribució. L'aula és el cos central, format per una sola estança de proporcions rectangulars, amb grans ventanals a la seva façana nord. Aquest és el volum més alt de tota l'escola i es cobreix amb teula àrab a quatre aigües. Un segon volum, de menor alçada, conté els serveis i abraça l'aula pels seus costats de migjorn i ponent. Aquest volum, en l'extrem de la façana oest, conté els lavabos i en l'altre extrem de la façana sud conté un vestidor i un despatx. Entre ells hi trobam un porxo. Un porxo que ocupa precisament la cantonada de l'edifici. Un porxo format per quatre intercolumnis: dos a migjorn i dos a ponent. Aquests pòrtics es configuren amb unes columnes de secció quadrada i unes jàsseres de la mateixa geometria. Fins aquí el projecte coincideix exactament amb els pavellons de pàrvuls projectats per l'escola de Muro.⁷¹⁰ La principal diferència és que les rurals de Felanitx també disposen d'habitatge pel mestre. Aquest es situa a continuació

⁷⁰⁷ Desconeixem amb precisió la data exacta d'aquests quatre projectes. Per això hem decidit col·locar-los després de l'escola de Cas Concos, la última escola rural de Felanitx de la qual tenim datat el projecte. Possiblement la data d'aquestes tres escoles és molt propera a la de Cas Concos, ja que totes elles apareixen al fullletó *L'obra de la República a Felanitx* publicat per l'Ajuntament de Felanitx al 1935. D'altra banda, cal afegir, que les hem contemplat conjuntament ja que són projectes idèntics.

⁷⁰⁸ ADROVER, Aina; CABOT, Joan. *Op.cit.* p.36.

⁷⁰⁹ Ajuntament de Felanitx. *Op.cit.*

⁷¹⁰ Projecte de l'1 de setembre de 1931. ASAL.

644. Guillem Forteza. Escola Mixta de Son Mesquida

645. Guillem Forteza. Escola Mixta de Son Prohens

646. Guillem Forteza. Escola Mixta de Son Prohens, altrament anomenada Son Valls. AMAA

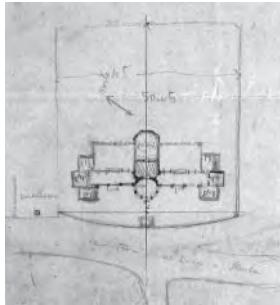
de la construcció principal, adosant-se a la seva façana est.

L'aspecte exterior és d'una senzillesa extrema. Les obertures es retallen sobre els plans blancs de les façanes. La coberta de teula vola lleugerament respecte aquests plans. Tal i com succeïa en l'ampliació de Muro, ens crida l'atenció la posició del porxo en cantonada. Abans però cal destacar l'austeritat en la seva configuració. En aquests moments l'arquitectura de Forteza ja s'ha oblidat de les columnes circulars panxudes, dels capitells jònics, de les jàsseres de fusta amb motlures, dels taulons amb els caps asserrats, dels arcs carpanells amb les seves arestes perfilades amb relleus i de tot tipus d'element decoratiu prescindible. En aquest cas el porxo és la mínima expressió constructiva. D'altra banda la seva posició asimètrica, ocupant la cantonada, ens és també novedosa. S'ha buidat la cantonada, o, a fi de ser precisos, la cantonada s'ha reduït a un pilar. La visió en escorç ens mostra un gran espai en ombra, una ombra remarcada per una geometria molt pura, molt neta, la de les jàsseres i pilars que el sostenen. Fins i tot el fotogràf ja ens mostra l'edifici des d'un costat, mirant-lo en esbiaix. En un altre pla, però seguint el mateix discurs provocat per l'assimetria, podem veure com a l'hora de penjar la bandera el màstil s'ha de col·locar desplaçat respecte al porxo, a un costat. Ara la bandera no presideix cap eix de simetria, no existeix.

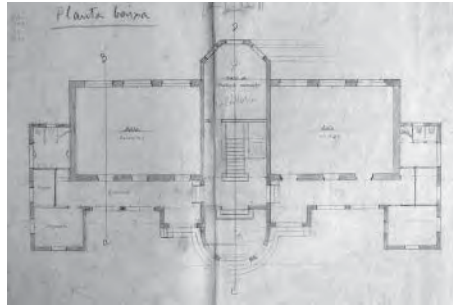
Recordem que uns anys enrera, durant el 1929, quan Forteza projecta les escoles rurals de Manacor, que consten de les mateixes estances i són del mateix tamany, aleshores disposa els diferents cossos a fi d'aconseguir diferents simetries, en cadascuna de les façanes. I recordem també que els eixos d'accés i els eixos de simetria eren coincidents. Aquí, a les rurals de Felanitx, accedint per la cantonada s'anul·la qualsevol tipus de simetria.

Les obres es duen a terme entre l'any 1934 i l'any 1936. Totes elles són construïdes per la Cooperativa de Treballadors, excepte la de Son Mesquida que té per contratista a Andreu Roig. Els pressupostos oscilen entre les 22.999 pessetes que costa l'escola d'Es Carrixó i les 29.180 que suposa la de Son Prohens.⁷¹¹

⁷¹¹ Concretament la de Son Prohens es pressuposta en 29.180'70 pts i es rematada en les mateixes 29.180'70 pts. La de Son Mesquida també es pressuposta en 29.180'70 pts, però només arriba a costar 25.798 pts. La de Son Calderó es pressuposta en 29.761'51 pts i es remata en 23.989'60 pts. I, finalment, l'escola d'Es Carrixó es pressuposta inicialment en 30.263'71 pts i es construeix per 22.999'95 pts. Ajuntament de Felanitx. *Op.cit.*

647. Guillem Forteza. Escola de Caimari. 5 d'abril de 1932. Croquis de l'emplaçament. ASAL

648. Guillem Forteza. Escola de Caimari. 5 d'abril de 1932. Planta baixa. ASAL

Escola de Caimari (Selva). Mallorca

5 abril 1932⁷¹²

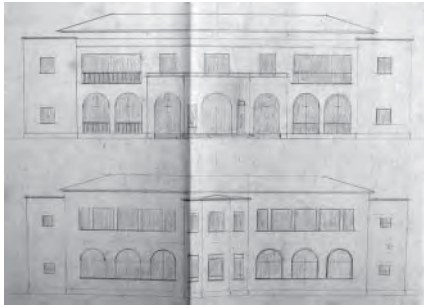
El projecte de Forteza per a l'escola de Caimari es situa al costat sud del poble, al costat dret de la carretera que arriba desde Selva. Es tracta d'una parcel·la de proporcions quadrades, amb les orientacions cardinals girades quaranta-cinc graus respecte les arestes del solar. La carretera d'accés es troba al costat sud-oest del mateix. A veïnat d'aquesta parcel·la és on s'ubica la creu de terme, tal i com es fa constar en un petit croquis de l'emplaçament.

L'escola de Caimari és de quatre seccions, dues per a nins, una per a nines i una altra per a pàrvuls. Les quatre seccions es distribueixen aparellades, en dues plantes diferents. En planta baixa hi trobam la de nines i pàrvuls, en planta pis les de nins.

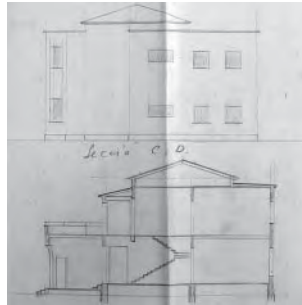
L'edifici té forma allargada, es situa en paral·lel a la carretera i al costat de la mateixa. La distribució d'ambdues plantes és, pràcticament, idèntica. S'organitza a partir d'una rígida simetria marcada a partir de l'eix central de l'entrada. S'accedeix a la parcel·la després de pujar una petita escala que salva el desnivell entre el carrer i la cota d'assentament de l'edifici. La posició d'aquesta escala també coincideix amb la de l'eix de simetria. La visió que tenim des d'aquest eix és el resum de l'escola: simètrica, rígida, frontal, estàtica, feixuga.⁷¹³ L'accés a l'edifici es produeix, per tant, a través del centre de l'escola. Sobre aquest mateix eix ens surt a camí una porxada, adosada sobre la façana principal i de planta circular. Un cop superam aquesta porxada accedim al vestíbul de l'escola. A esquerra i dreta se'ns estén un corredor que al temps que dóna accés a les aules, les protegeix del sol. A cadascun dels extrems d'aquest corredor s'hi ubica un nucli de serveis que consten de lavabos, guarda-roba i despatx. Si seguim avançant frontalment, ens trobam, sobre el mateix eix de simetria, les escales que condueixen a la planta pis. A dreta i esquerra de les escales s'hi situen les aules. Aquestes tenen proporcions rectangulars, amb tres grans finestres orientades en direcció nord-est. Al mateix temps cadascuna de les aules té tres obertures més petites que donen a la galeria anterior. Les dues

⁷¹² Sense disposar dels plànols definitius, la data que hem consignat a aquest projecte és la que consta damunt un petit esboç inicial, elaborat damunt un croquis d'emplaçament general. En l'angle superior esquerre d'aquest document es pot llegir "21-3-932". Per altra banda, en aquest mateix croquis, davall de la data, s'escriu: "Grupo Escolar Unitario para niños y niñas en Caimari (Mallorca)", és possible sigui un error de qui dibuixa l'esboç, però també és possible que inicialment es tractàs d'una escola unitària de nins i nines i, per tant, de dues aules, i que finalment s'acabin projectant quatre aules seguint la mateixa planta, tan sols multiplicant-la en dos pisos. ASAL.

⁷¹³ Són els mateixos adjectius que hem utilitzat per descriure d'altres projectes elaborats amb els mateixos criteris, com per exemple el d'Esporles.

649. Guillem Forteza. Escola de Caimari. 5 d'abril de 1932. Façanes principal i posterior. ASAL

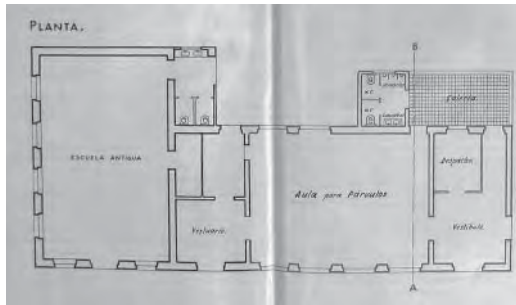
650. Guillem Forteza. Escola de Caimari. 5 d'abril de 1932. Façana lateral i secció transversal. ASAL

dels extrems són finestres ampitadores, la central és el portal d'accés. Més envant, a la part posterior de les escales s'hi ubica la biblioteca o sala de treballs manuals,⁷¹⁴ que amplia la superfície cap a la façana posterior, adosant un cos semioctogonal sobre la façana nord.

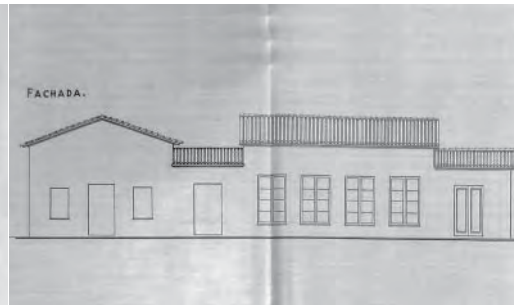
Volumètricament es poden identificar diferents cossos. El volum més alt és, com sempre, el que conté les aules. Es tracta d'un cos paral·lelepípedic i allargat, de dues plantes d'alçada, amb coberta inclinada de teula àrab a dos vessants, amb els extrems resolts amb tremujals. La resta de volums podem considerar que s'adosen a aquest cos principal. No s'articulen dinàmicament amb ell, sinó que s'adosen rígida i passivament. En els extrems que miren a la carretera, ocupant les cantonades del volum de les aules, s'hi incrusten dos cossos, un a cada extrem, que contenen els serveis. Aquests són de coberta plana i, tot i tenir dues plantes, són lleugerament més baixos que el de les aules. Ocupant tota la façana principal i contingut entre els dos volums de serveis, s'hi extén un cos estret i llarg, amb coberta inclinada de teula a un sol vessant que conté les galeries d'accés. Sobre aquest i seguint l'eix de simetria hi trobam la porxada d'ingrés, en forma semicircular i d'una sola planta d'alçada. La mateixa resposta la trobam en la façana posterior, en aquest cas integrada pel cos semioctogonal de la biblioteca, situada sobre el mateix eix, de dues plantes d'alçada i coberta pretèsament plana.

Sobre aquests volums s'hi obren diferents tipus de finestra. En primer lloc distingim les de planta baixa respecte les de planta pis. Observem en primer lloc la façana posterior. Aquesta façana és ocupada per les aules. Com podem comprovar les aules de planta baixa tenen tres obertures ampitadores amb arc de mig punt, separades entre elles per importants brancals. Les tres obertures s'uneixen mitjançant un ampit continu format per una petita fiola. En canvi, les obertures de les aules de planta pis estan integrades per un conjunt de cinc finestres. La dimensió del conjunt coincideix amb el de planta baixa. D'aquestes cinc obertures les tres centrals són de proporcions quadrades, les dels extrems tan sols tenen la meitat d'amplada que les centrals. Totes cinc queden recollides per un ampit continu idèntic al de planta baixa. En la façana principal succeeix exactament el mateix. La galeria de planta baixa, inclosa la porxada d'ingrés que s'adosa sobre aquesta façana té obertures que arriben fins al terra i amb la llinda amb arc de mig punt. La barana dels portals laterals és metàl·lica, de barrots verticals. En canvi en planta pis les obertures són de projecció rectangular. Totes elles són finestres balconeres, amb barana metàl·lica com la de planta baixa. Les dues finestres dels costats,

⁷¹⁴ En el plànol previ de que disposam, en lletra de pal hi podem llegir "Sala de trabajos manuales", aquesta rotulació està taxada i a sota d'aquesta en lletra irregular s'hi llegeix "Biblioteca". La suposició més probable és que es proposi la biblioteca en planta baixa i la sala de treballs manuals en planta pis.

651. Guillem Forteza. Escola de Puigpunyent, ampliació d'una aula per a pàrvuls. 5 d'abril de 1932. Proposta prèvia. Planta. ASAL

652. Guillem Forteza. Escola de Puigpunyent, ampliació d'una aula per a pàrvuls. 5 d'abril de 1932. Proposta prèvia. Façana principal. ASAL

653. Guillem Forteza. Escola de Puigpunyent, ampliació d'una aula per a pàrvuls. 5 d'abril de 1932. Proposta prèvia. Secció. ASAL

coincidint amb la mateixa amplada que els dos arcs laterals, tenen proporcions clarament horitzontals. En canvi, els tres portals centrals són verticals. Finalment podem identificar les zones de servei que s'il·luminen amb petites obertures rectangulars.

L'escola de Caimari és un edifici rígidament simètric, de volumetria compacta i geometria regular. Amb l'accés frontal coincidint amb l'eix de simetria, procurant l'estàtica visió del conjunt. Tot i així també es distingeixen, encara que tímidament, alguns elements nous, com ara les cobertes planes dels cossos de serveis, les obertures horitzontals de la façana principal o les baranes de tub metàl·lic.

Escola de Puigpunyent, ampliació d'una aula per a pàrvuls. Mallorca

5 abril 1932

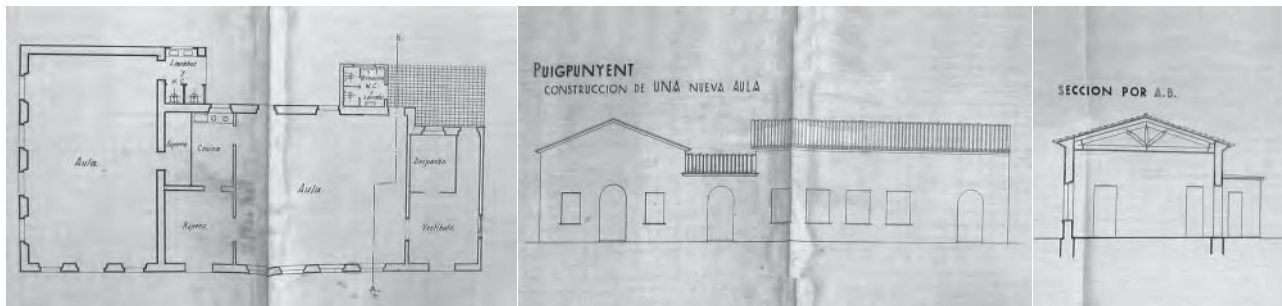
A Puigpunyent, durant el període de la Segona República, es duen a terme nombroses obres en l'àmbit social. Es rehabiliten i s'obren camins i carrers, s'aprova un projecte per a la nova plaça de Galilea,⁷¹⁵ es milloren les canalitzacions d'abastament d'aigua, es construeix un nou dipòsit de cadàvers al cementiri i s'insisteix en la contrucció d'un nou quarter per a la guàrdia civil.⁷¹⁶ És també durant el període republicà quan el nou consistori decideix ampliar l'escola unitària amb una segona aula destinada a pàrvuls.

A mitjan desembre de 1931 Guillem Forteza presenta un primer projecte d'ampliació del centre.⁷¹⁷ Aquesta primera proposta tan sols conserva el cos principal de l'aula. La resta d'edifici s'enderroca. Forteza disposa, com a punt de partida, d'un volum format per una aula rectangular amb quatre finestres obertes en direcció nord-oest. A partir d'aquesta aula original, la nova aula es situa simètricament i a una certa distància de la primera, deixant entre les dues un espai exterior de proporcions rectangulars. Aquest espai es delimitat perimetralment, de manera que pren forma de pati. El seu costat sud-est es tanca parcialment amb dos volums que s'adosen sobre el tester de mitjorn dels volums de les aules, contenen els serveis: un petit vestíbul d'accés i un nucli de lavabos. Aquests volums es solapen parcialment amb l'aula des d'on s'accedeix al vestíbul i amb el pati des d'on s'accedeix als lavabos, es situa a cavall entre el pati i l'aula. Entre un i altre volum de serveis

⁷¹⁵ Galilea és un llogaret que pertany al municipi de Puigpunyent. El projecte es elaborat per l'arquitecte Josep Alomar.

⁷¹⁶ VIBOT, Tomàs. *Op.cit.*

⁷¹⁷ El projecte al que em referiré figura sobre un plànol inacabat, mig a tinta i mig a llapis, i no està datat. Però donades les notícies escrites que consten dins l'arxiu municipal de Puigpunyent i donades les característiques del projecte, no em sembla gens arriscat suposar que estem xerrant de la mateixa proposta.

654. Guillem Forteza. Escola de Puigpunyent, ampliació d'una aula per a pàrvuls. 5 d'abril de 1932. Planta. ASAL

655. Guillem Forteza. Escola de Puigpunyent, ampliació d'una aula per a pàrvuls. 5 d'abril de 1932. Façana principal. ASAL

656. Guillem Forteza. Escola de Puigpunyent, ampliació d'una aula per a pàrvuls. 5 d'abril de 1932. Secció. ASAL

es disposa un pòrtic d'accés al pati. La resta del seu perímetre es delimita mitjançant columnes que, al davant de les aules, sostenen una porxada. Així el pati queda totalment recintat i delimitat. Al centre del pati hi trobam la cisterna. Forteza, amb gran destresa, ha creat un nou model, el de l'escola de dues seccions amb pati central.

El projecte, com podem comprovar, modifica molt la fesomia de l'edifici original recentment construït. Per aquest motiu la proposta de Forteza no és aprovada pel consistori, que sol·licita la modificació i rectificació del projecte.

Mentrestant, a l'obra, ja s'han començat les tasques d'explanació de la meitat del solar que es troba més allunyada de l'accés.

A principis del mes d'abril de 1932 Guillem Forteza presenta el que serà el projecte definitiu.⁷¹⁸

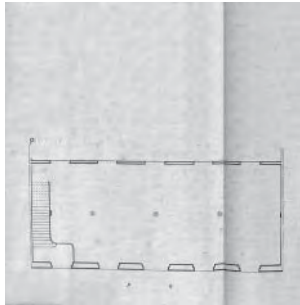
Forteza, en aquest cas, estotja el perímetre del volum de l'habitatge de la mestra i es limita a refer la seva distribució interior adaptant-la al nou ús. Aixeca la coberta aconseguint una nova volumetria i estira la seva llargada per inclure-hi alguns serveis. D'aquesta manera l'aspecte de l'edifici original no es modifica tant.

Amb el nou projecte l'escola consta de l'aula original, situada en direcció sud-oest nord-est, i d'una nova aula, orientada en perpendicular i ubicada dins l'antiga casa de la mestra. La nova aula queda continguda entre dos nuclis de serveis. El primer es situa entre ambdues aules, consta d'un guarda-roba i un vestidor. El segon ocupa el tester que queda lliure i es destina, en aquest cas, al vestíbul d'accés a la nova aula i a un petit despatx. Al mateix temps, a la seva façana posterior, s'hi adosa un volum aporxat, de menor alçada i a una aigua que conté els lavabos, tal i com succeeix en l'altra aula.

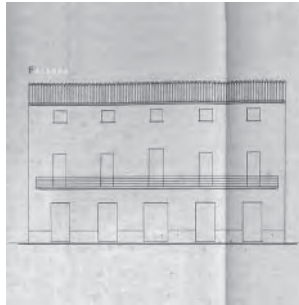
Volumètricament s'ha modificat l'alçada del cos originalment ocupat per l'habitatge. Forteza, coherentment, ha fet més alt l'espai ocupat per l'aula. D'aquesta manera s'aconsegueix que les dues aules tinguin la mateixa alçada, els espais destinats a serveis, situats entre elles, són més baixos. Així, la forma exterior de l'edifici ja ens parla del seu espai interior. Un concepte ben modern, malgrat l'aspecte tradicional que mostra l'escola.

El 8 de gener de 1933 es comencen les gestions per a la construcció de l'ampliació. El 19 de març el projecte es adjudicat a l'únic mestre d'obres que havia dipositat el 5% del pressupost en concepte de fiança, Llorenç Oliver Palmer. A finals d'aquell mateix mes s'inicien les obres. Al mateix temps es contracta el marger Bartomeu Martorell per arreglar el camí que puja fins a les escoles. El 24 de desembre de 1933 les obres

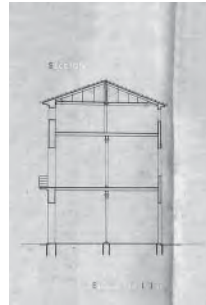
⁷¹⁸ A l'ASAL hi ha dos projectes amb paper oficial, datades exactament del mateix dia. Les diferències entre un i l'altre es troben, sobretot, a l'alçat principal i són mínimes. Per aquest motiu, em limitaré a explicar la proposta definitiva.

657. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Planta baixa, estat original. ASAL

658. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Façana posterior, estat original. ASAL

659. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Secció transversal, estat original. ASAL

de la nova escola de pàrvuls ja es troben acabades. L'Ajuntament s'encarrega de proveir-les de mobiliari, consistent en dues taules de dotze pàrvuls cadascuna i vint cadires. De la seva fabricació se n'encarrega la fusteria Obrador i Puig de Felanitx.⁷¹⁹ Com a darrer pas, la mestra nacional, el novembre de 1934, sol·licita a l'Ajuntament una petita quantitat pressupostària per a destinar-la a l'adquisició de llibres, ja que les dificultats econòmiques de les famílies dels infants no els permeten aquesta despesa.⁷²⁰

Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. Mallorca

7 maig 1932

A Consell, abans de 1933, l'ensenyament públic no disposa de cap edifici escolar, la docència s'imparteix a les diferents cases que hi ha en lloguer. En l'àmbit educatiu destaca la tasca realitzada per Bartomeu Ordinas Villalonga a finals del segle XIX i principis del segle XX. Més endavant, a principis de la dècada dels anys trenta arriba al poble el mestre Miquel Deyà Palerm qui marcarà tot una època dins l'ensenyament de Consell.⁷²¹

Quan Miquel Deyà arriba a Consell la població escolar és de 320 infants distribuïts en tres centres: l'escola de les monges agustines amb parvulari i costura per a nines, l'escola nacional femenina i l'escola nacional masculina. Quan arriba Miquel Deyà, el dia 10 de novembre de 1930, es troba amb una escola unitària que ell mateix ens descriu en unes condicions deplorables: "L'escola ocupa tota la sala d'un primer pis d'una casa particular. Una bancalada molt variada de l'any de la picor, un armari de caoba i una estanteria mal forjada; la taula del mestre semblava d'una cuina, i molt poc material. Fins a 112 nins s'acaramullen dins aquella sala, però lo més original i únic en el món, crec, és una màquina peladora d'ametlles que funciona tantes vegades com vol l'amo: no hi ha ningú que m'ajudi a fer-la parar mentre hi ha classe, ni el batlle ni l'Inspector!"⁷²²

Aquest pis al que es refereix el mestre Deyà es troba en un dels locals que l'Ajuntament té llogat per fer escola. Es tracta d'una primera planta d'un edifici de recent construcció situat a la part més alta del poble, a prop de la Plaça Major, en concret al número 3 del carrer Primo de Rivera.⁷²³ És una sala gairebé quadrada de 9.2x8.2 metres, una superfície del tot insuficient si consideram el centenar d'alumnes que, segons Deyà,

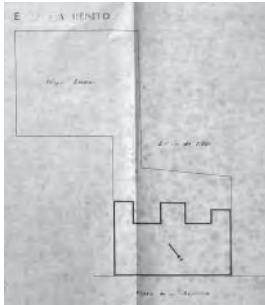
⁷¹⁹ Coneguts en aquell temps per la bona fama que tenien els seus mobles. Realitzaren moltes de les taules i cadires de moltes de les escoles mallorquines.

⁷²⁰ VIBOT, Tomàs. *Op.cit.* pp.70-71.

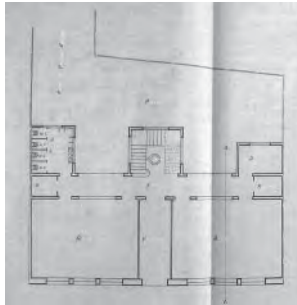
⁷²¹ "Consell", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.4. p.58.

⁷²² Entrevista a Miquel Deyà Palerm a: OLIVER JAUME, Jaume, *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX. Cit.* p.116.

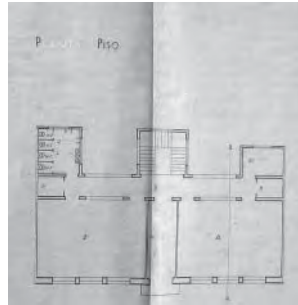
⁷²³ Actualment correspon al número 5 del carrer Joan Alcover.

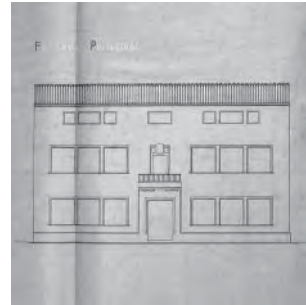
660. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Planta emplaçament. ASAL

661. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Planta baixa. ASAL

662. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Planta primera. ASAL

663. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Façana principal. ASAL

acudeixen a classe. La il·luminació no és dolenta ja que l'aula té tres portals que donen a una balconada que corre d'un costat a l'altra de la façana, en la paret oposada hi trobam dues finestres i un portal que dóna accés a un petit terrat des del qual s'arriba als vàters.⁷²⁴ Tot i que la situació no és extremadament dolenta, el cas és que, des de l'estudi tècnic fet per Joan Capó l'any 1926, a Consell li són assignades dues escoles unitàries, una per cada sexe.⁷²⁵

En aquell temps l'Ajuntament de Consell, en temps del batlle Bartomeu Ordines, ha comprat el solar anomenat de Can Mascaró, a la Plaça Major, amb la finalitat de construir-hi una escola.⁷²⁶ D'altra banda, el consistori sol·licita una subvenció a Madrid i fa les gestions pertinents a través de Francesc Carreras, Diputat a Corts per Balears, de cara a obtenir la seva concessió. Pensant que el solar que havia comprat l'anterior consistori, l'any 1926, és insuficient per a la construcció de l'escola que es necessita, el mes de novembre de 1931, es decideix adquirir un casal que hi ha a la plaça Major, just davant l'església.⁷²⁷ Es tracta de les cases de can Cotxer i de can Grasset.

El projecte de l'arquitecte Guillem Forteza, respectant només les parets mestres, reconverteix aquell casal en una escola de quatre aules, dues per a nins, una per a nines i una destinada a parvulari. Miquel Fullana s'adjudica l'autoria de la proposta i la direcció d'obres: "L'edifici, per encàrrec de l'arquitecte Guillem Forteza, jo el projecto i dirigeixo les obres. Molt més tard, l'antiga escola passa a ser la Casa Consistorial i després es converteix en Casa de Cultura."⁷²⁸

L'edifici en qüestió ocupa un solar de geometria singular. Està format per dos espais aproximadament quadrats units per una de les seves arestes a través d'un estrangulament del seu perímetre. Un d'aquests dos espais dóna a la Plaça de la República i està situat més al nord. L'edificació ocupa aquest espai, donant façana cap a la plaça.

L'escola s'organitza dins un edifici entre mitgeres, de tres plantes d'alçada i format per una sola crugia estructural resolta amb encavallades de fusta de gran llum. A la façana posterior del volum principal s'hi adosen tres cossos de serveis: els lavabos, situats en un extrem, l'escala, ocupant la posició central i uns despatxos, ubicats a l'altre extrem de la façana. La distribució de la planta baixa i la primera és exactament idèntica: dues

724 JAUME CAMPANER, Miquel. *Op.cit.* p.42.

725 *El problema escolar en Balears (Ensayo de solución total)*. Museo Pedagógico Provincial. Palma de Mallorca. 1926. p.8.

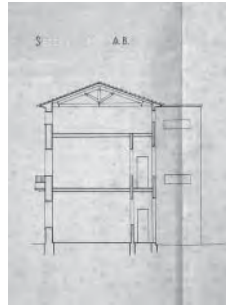
726 La casa i el solar costaren 31.147 pta. El Ministeri d'Instrucció Pública va atorgar una subvenció de 36.000 pts per a les obres.

727 JAUME CAMPANER, Miquel. *Op.cit.* p.48.

728 Segons nota de Miquel Fullana. AMF.

664. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Façana posterior. ASAL

665. Guillem Forteza. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell. 7 de maig de 1932. Secció transversal. ASAL

666. Edifici Escolar en quatre seccions a Consell als anys setanta, quan la planta baixa s'utilitza com a biblioteca

aules que donen a la plaça separades per un vestíbul central i recollides per una galeria de circulació posterior. Desconeixem la distribució de la planta tercera, però, segons la secció és de suposar que es tracta d'un espai diàfan i que, donada la seva escassa alçada, podem pensar que actua, simplement, de coixí tèrmic sota coberta.

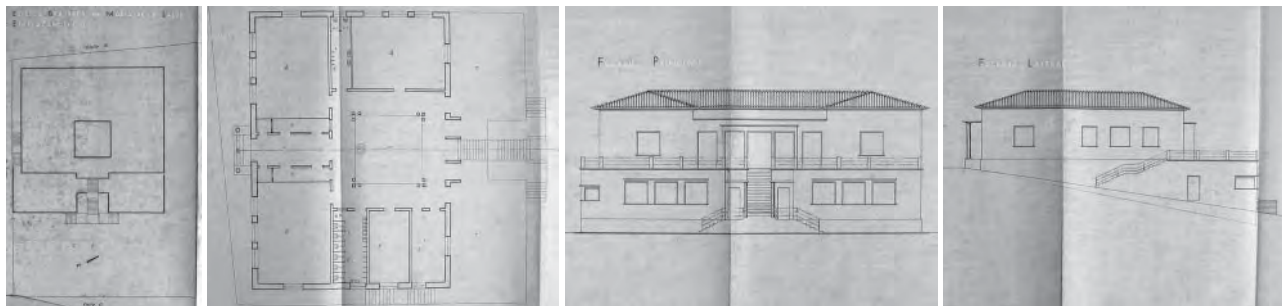
Tot i tractar-se d'una reforma, malgrat no disposar d'un marge excessiu, Forteza es preocupa en primer lloc per la posició i orientació de les aules i de la relació entre elles. Com podem veure les constants es mantenen: les aules són espais rectangulars, de gran alçada amb grans finestrals que reben la llum del nord, en aquest cas s'agrupen de tres en tres.

Aquests quatre grups de tres finestres són els que caracteritzen la façana principal de l'edifici. La façana és de peces irregulars de pedra viva i en ella s'hi retallen els diferents grups d'obertures. Els conjunts de finestres que il·luminen les aules es distribueixen de forma simètrica, dos en planta baixa i dos en planta pis, i s'emmarquen amb importants faixes de marés. Sobre l'eix de simetria i de circulació hi trobam el portal principal, amb rebranques i llinda de marés, excepte la part inferior que és de pedra viva. Damunt el portal i al segon pis, hi ha el balcó amb un portal amb brancals i llinda també de marés. A la llinda hi ha esculpit l'escut del municipi. A la planta alta també s'hi obre un grup de tres finestres a cada costat de l'eix principal i una finestra sola en posició central. Els grups de tres finestres del segons pis disposen d'una obertura major situada al mig i una menor a cada costat.

Al tractar-se d'un edifici reformat, malgrat la dificultat i la peculiaritat de la intervenció, veiem com a l'escola de Consell hi podem trobar algunes de les constants que s'han anat repetint al llarg de l'arquitectura escolar regionalista de Guillem Forteza: l'estandarització de les aules, la disposició simètrica, la coincidència de l'eix de circulació amb l'eix de simetria, la utilització o simplificació d'elements constructius propis de la tradició arquitectònica mallorquina, en són una mostra.

Les obres comencen el febrer de 1932. Llavors, s'organitza un servei de col·locació obrera i de contractació d'aturats per a la construcció de l'escola. Fruit d'això, les obres avancen a tan bon ritme que al cap d'un any i dos mesos ja estan acabades. Es paguen amb les 37.000 pessetes rebudes de Madrid i una petita quantitat que aporta el consistori, que no escatima recursos per tal de proveir el nou edifici de materials i equipaments de primera qualitat. Miquel Deyà intervé com a mediador entre l'arquitecte, amic seu, i l'Ajuntament, supervisant les obres i encarregant-se de la comptabilitat.

El diumenge 30 d'abril de 1933 s'inaugura la nova escola de Consell. A l'acte hi assisteix pràcticament tot el poble i és presidit per les autoritats locals, el Governador Civil, el President de la Diputació, l'arquitecte

667. Guillem Forteza. Escola Graduada a Maria de la Salut. 8 de maig de 1932. Planta emplaçament. ASAL

668. Guillem Forteza. Escola Graduada a Maria de la Salut. 8 de maig de 1932. Planta. ASAL

669. Guillem Forteza. Escola Graduada a Maria de la Salut. 8 de maig de 1932. Façana principal. ASAL

670. Guillem Forteza. Escola Graduada a Maria de la Salut. 8 de maig de 1932. Façana lateral. ASAL

Guillem Forteza i els inspectors Fernando Leal, Joan Capó i Purificació Merino.⁷²⁹ Serà en aquesta escola on el mestre Miquel Deyà durà a terme una de les experiències educatives més notables de la pedagogia mallorquina. Deyà serà l'impulsor de l'escola Freinet de Consell.

Escola Graduada a Maria de la Salut. Mallorca

8 maig 1932

Com hem vist amb anterioritat, el mes de setembre de 1928 s'havia inaugurat a Maria de la Salut l'escola de nines, coneguda popularment com l'Escola de Baix. En la seva construcció havia tingut un paper essencial el metge Monjo qui, durant la festivitat de la inauguració de l'escola de nines havia assegurat que si arribaven prest els diners de la subvenció ell estava disposat a fer una altra escola. Aquesta promesa tindrà els seus efectes uns anys més endavant quan, durant l'execució de l'escola de nins, ell mateix sufragarà novament les despeses de la nova construcció.

L'Ajuntament que surt guanyador després de les eleccions populars de 1931, veu ben aviat que aquella escola de tres unitats s'ha quedat petita. Fruit d'aquesta manca el nou consistori adquireix un solar a la part alta del poble. Aleshores el batlle de Maria de la Salut és Jaume Bergas, àlies Pastor.⁷³⁰

La nova escola ocupa un solar allunyat de l'escola de nines, situat just a l'altre extrem del poble. És un solar en cantonada i amb una forta pendent. L'accés a l'edifici es produeix a través de la cota superior del solar. S'arriba a l'escola a través d'un carrer horitzontal que es troba a la part alta de la parcel·la. El carrer lateral té una forta pendent. D'aquesta manera l'escola té una planta baixa i una planta semisoterrada que és fruit de la pendent del propi terreny.

Es tracta d'una escola graduada de quatre seccions i una aula dedicada als pàrvuls.

Forteza recupera els criteris regionalistes. En aquest cas ens trobam amb una escola de volumetria compacta, de geometria regular, d'organització centrípeta al voltant d'un pati central i ordenada a partir d'un important eix de simetria que coincideix amb l'eix de circulació i accés principal i que, a més, travessa visualment tot l'edifici d'un costat a l'altre.

L'accés segueix l'eix de simetria de la façana principal. A sobre d'aquesta façana, com ha estat comú

⁷²⁹ JAUME CAMPANER, Miquel. *Op.cit.* p.54.

⁷³⁰ SUREDA, Pere. *Op.cit.* p.11.

671. Guillem Forteza. Escola Graduada a Maria de la Salut. 8 de maig de 1932. Secció longitudinal i façana posterior. ASAL

672. Escola Graduada a Maria de la Salut. AMPa

673. Escola Graduada a Maria de la Salut, pati. AMPa

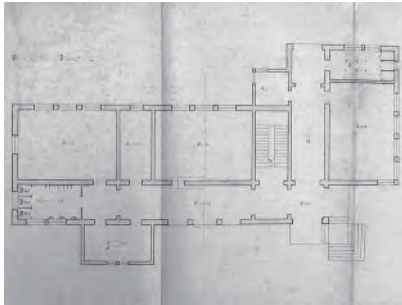
en moltes de les escoles regionalistes, s'hi adosa una petita porxada. En contra de les feixugues⁷³¹ porxades que hem trobat en altres escoles –com la de Baix de Maria de la Salut–, aquí el porxo d'accés és la mínima expressió: dos pilars cilíndrics recullen una llosa de formigó molt fina i horitzontal. Un cop hem superat el porxo ja veiem com la nostra vista s'estén cap al nord i, atravesant tot l'edifici, podem divisar la serra de Tramuntana. Només hi ha un objecte que ens obstaculitza la visió: la cisterna, no podia ser d'altre. No és el primer cas on el coll de cisterna es situa al bell mig de l'eix de circulació. Si seguim avançant, després del porxo ens trobam amb el vestíbul d'accés, a banda i banda d'aquest, donant façana al carrer s'hi disposen les dues primeres aules.⁷³² A continuació arribam al pati, de planta perfectament quadrada i delimitat per una porxada perimetral que dóna accés a les estances posteriors: una aula a mà esquerra i els serveis a mà dreta. Més enllà del pati, ja sortint del volum principal de l'escola, hi ha un altre element que ens crida l'atenció. Es tracta d'una petita marquesina formada per quatre pilastres, de més d'un metre de llargada, separades un metre i mig entre elles, sobre les que descansa una llosa horitzontal de formigó.⁷³³ Aquesta marquesina té el mateix llenguatge que el porxo d'accés. Al seu davant hi veiem unes escales descendents en posició central, a banda i banda d'aquestes escales hi ha dues terrasses a nivell de la planta baixa. A sota d'aquestes terrasses hi trobam les aules situades en planta semisòtan. Aquesta planta inferior està formada per un accés en posició central i una aula a cada costat. Aquestes dues aules miren al camp de jocs situat encara uns graons més avall.

Com veiem, l'escola està marcada per un llenguatge purament regionalista. Un regionalisme cada cop més net. Un regionalisme que, mica en mica, s'ha anat desprenent de qualsevol excés. Un regionalisme que prescindeix d'elements superflus. Fins al límit que, puntualment, es confon amb el racionalisme. Ens serveix d'exemple el porxo d'accés: la depuració d'un element tradicional com és el porxo, un element que ha sorgit de la tradició arquitectònica mallorquina i que les escoles de Guillem Forteza han adquirit com a propi, acaba reduït a la mínima expressió. Aquest porxo el podríem confondre amb la marquesina d'accés d'una moderna villa centreeuropea, però no, aquest porxo forma part d'una escola exageradament regionalista.

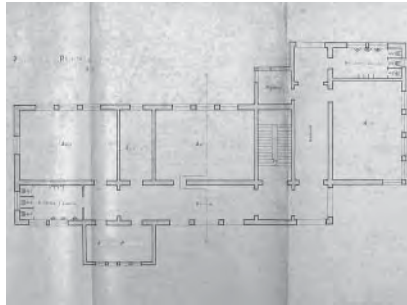
⁷³¹ Fins ara aquest tipus de porxos d'accés venien formats per una coberta de teula a tres vessants, disposada sobre xibrons i taulons de fusta recollits per jàsseres perimetrals amb els caps treballats, que descansaven sobre columnes normalment dòriques de secció circular i lleugerament panxudes. Això donava a l'accés una forta presència i una feixugor excessives.

⁷³² En aquesta escola, totes les aules tenen la mateixa disposició: rectangulars amb tres finestralers en un dels seus costats llargs. Però pel que fa a la orientació no segueixen cap criteri. A la planta baixa dues d'elles miren a migjorn i una a ponent, tan sols les dues de la planta semisoterrada miren a nord.

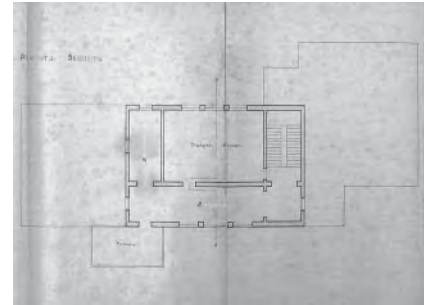
⁷³³ Salvant les distàncies, de tamany i protagonisme, i sense que l'edifici de Forteza tenguí res a veure amb cap tipus de reminiscència fascista, aquesta marquesina ens podria remetre altre cop al ja citat edifici del rectorat de la Universitat de Roma, de Marcelo Piacentini, o a tants altres edificis moderns, promoguts per un o altra règim fascista on quatre elements molt verticals sostenen al capdamunt una llosa en horitzontal.

674. Guillem Forteza. Grup Escolar de sis seccions a Selva. 15 de maig de 1932. Planta baixa. ASAL

675. Guillem Forteza. Grup Escolar de sis seccions a Selva. 15 de maig de 1932. Planta primera. ASAL

676. Guillem Forteza. Grup Escolar de sis seccions a Selva. 15 de maig de 1932. Planta segona. ASAL

Els constructors de la nova escola de Maria de la Salut són els germans Carbonell. Molts de mariers ajuden a acabar la nova escola aportant-hi material. Les obres acaben just començat l'any 1934.⁷³⁴ Aleshores els nins passen a ocupar les cinc aules de l'Escola de Dalt, mentre que les nines en tenen suficient amb les tres unitats de l'Escola de Baix, ja que moltes d'elles van a Ca Ses Monges.⁷³⁵

Més endavant Guillem Forteza encara realitzarà un altre projecte a Maria de la Salut relacionat amb l'àmbit pedagògic. Es tractarà de nou habitatges per a mestres. La proposta es situarà a la Plaça Major, al costat de l'església. La proposta definitiva es firmarà el dia 17 de juny de 1936. L'inici de la guerra serà el final d'aquest projecte, com de tants altres.⁷³⁶

Grup Escolar de sis seccions a Selva. Mallorca

15 maig 1932

A Selva és durant el segle XIX quan la dotació escolar millora notablement. Sabem que al 1852 dins el terme –que inclou Selva, Biniamar, Binibona, Moscarí i Caimari– hi ha sis escoles públiques i tres de privades. Aquell mateix segle s'instal·la la congregació de Germanes Franciscanes que es dediquen a l'assistència dels malalts i a l'educació de les nines.⁷³⁷

El projecte d'Escola Graduada de Selva es realitzarà durant la Segona República, sota la batllia de Joan Vives.

L'escola de Selva es situa a la part alta del poble, en un solar allargat en forma de L. El seu costat llarg es recolza sobre l'anomenat carrer de l'Alegria, que delimita el marge sud de la parcel·la. El solar té una superfície aproximada de 2.800 m².⁷³⁸

L'escola disposa de sis seccions⁷³⁹ i una sala de treballs manuals. Es situen tres aules en planta baixa, tres aules en planta primera i la sala de manualitats a la planta segona. La geometria i distribució de la planta

⁷³⁴ Aquí existeix una petita contradicció amb el que assegura Miquel Fullana, quan entrevistat per Gaspar Valero i xerrant de memòria assegura que l'obra s'acaba durant l'any 1936. VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.34.

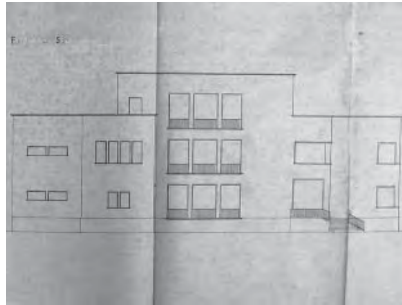
⁷³⁵ SUREDA, Pere. *Op.cit.* p.11.

⁷³⁶ ASAL.

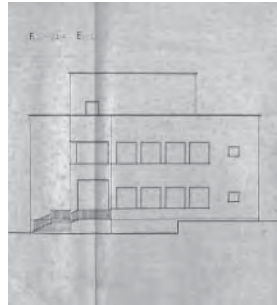
⁷³⁷ "Selva", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.16. p.113.

⁷³⁸ Segons aixecament realitzat per Jaime Roig durant el mes d'abril de 1936. ASAL.

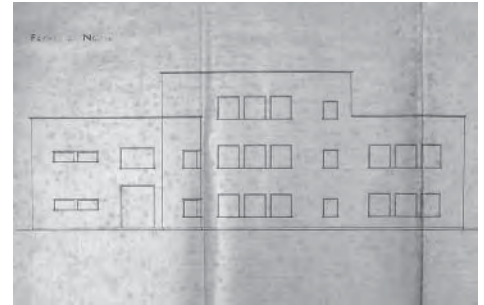
⁷³⁹ En el llibre commemoratiu de 1941, apareix com a "Grupo Escolar de 12 secciones para el Ayuntamiento de Selva". Molt possiblement Forteza ho redacta de memòria. Una altra possibilitat és que existeixi un altre projecte inicial en el que es proposassin dotze seccions. FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit.* p.29.

677. Guillem Forteza. Grup Escolar de sis seccions a Selva. 15 de maig de 1932. Façana sud. ASAL

678. Guillem Forteza. Grup Escolar de sis seccions a Selva. 15 de maig de 1932. Façana est. ASAL

679. Guillem Forteza. Grup Escolar de sis seccions a Selva. 15 de maig de 1932. Façana nord. ASAL

baixa i la primera és pràcticament coincident. En canvi, la planta tercera ocupa una superfície molt menor.

L'escola, a trets generals, té forma de L. En planta baixa, dues de les aules es situen sobre l'ala llarga de la L, mirant a nord, entre elles un guarda-roba, i la tercera aula sobre l'ala curta, mirant al llevant. Entre elles s'hi produeix l'accés, just per la cantonada de l'edifici. L'estratègia està altre cop servida: les nostres passes es dirigeixen en diagonal cap a l'edifici, accedim en esbiaix, tenim visions en escorç, l'edifici se'ns presenta tal i com és, assimètric, articulat, centrífug. L'atri d'accés ocupa una de les arestes, quan accedim al volum principal, se'ns presenta un doble corredor, més llarg cap a l'esquerra, més curt cap a la dreta. Aquest corredor, en angle, passa pel darrera de les aules. Als seus extrems hi trobam els serveis: sala de dutxes i lavabos. A més, en aquesta planta baixa també hi trobam un despatx i un altre guarda-roba. Aquests dos espais s'afegeixen a la construcció com a volums independents. El primer s'adosa assimètricament sobre la façana sud. El segon es troba a l'angle interior que traça l'edifici. Aquesta distribució es repeteix en planta primera.

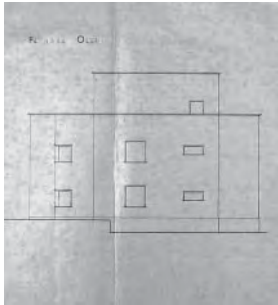
Pel que fa a la planta segona el volum es redueix molt. L'espai principal és el de la sala de treballs manuals. Aquesta es troba exactament sobre l'aula central de les plantes baixes. A més disposa de guarda-roba a un costat, el cos d'escala a l'altre costat i la galeria que li dóna accés a través de la façana sud. Aquesta galeria, de considerables dimensions, es rotula en els plànols com a biblioteca.

Volumètricament es tracta de cossos purs, articulats assimètricament entre ells, volums esgraonats, geometries pures i façanes amb el remat pla, ocultant les ancestrals teulades inclinades.⁷⁴⁰ Les obertures cerquen les cantonades, tal i com succeeix amb la porta d'accés, que amb la voluntat d'ocupar l'aresta, s'acaba dividint en dues una a cada costat de la cantonada. El mateix succeeix amb les finestres de les aules que miren a llevant, es col·loquen assimètricament respecte la geometria de l'aula i una d'elles acaba girant cap a la façana perpendicular. El mateix succeeix amb les obertures d'un dels guarda-robes.

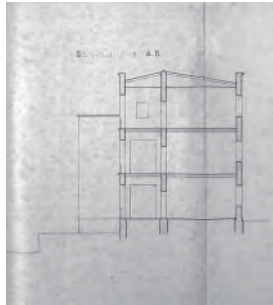
Mirant endarrera, cap als últims projectes que hem vist –concretament el de Maria de la Salut– i comparant-lo amb el projecte de Selva hi veiem enormes diferències. Són projectes completament diferents, oposats, contraris. El que era simètric, regular, compacte i centrípet, ara és assimètric, irregular, articulat i centrífug. Aquests dos projectes s'estan redactant al mateix temps. Entre uns i altres tan sols hi ha una setmana de diferència. No és possible que ambdós projectes surtin de la mateixa mà.

Tan sols un darrer detall, en els plànols oficials l'interior dels murs seccionats està tramut de color vermell. Recordem-ho.

⁷⁴⁰ L'edifici aparentment és de coberta plana, però realment és de coberta inclinada amagada darrera d'un muret de coberta dissimulant el canaló al seu darrera. És el que sap fer el nostre picapedrer, llavors és més raonable.

680. Guillem Forteza. Grup Escolar de sis seccions a Selva. 15 de maig de 1932. Façana oest. ASAL

681. Guillem Forteza. Grup Escolar de sis seccions a Selva. 15 de maig de 1932. Secció transversal. ASAL

682. Grup Escolar de sis seccions a Selva. Estat actual

El pressupost inicial del projecte ascendeix a 128.677,90 pesetes.⁷⁴¹ Les obres coincideixen amb l'arribada de la guerra, llavors segueixen, per motius obvis, un ritme molt lent. Finalment, segons ens assegura Guillem Forteza en un informe, les obres finalitzen el dia 24 de juny de 1938 i acaben costant 135.138,69 pessetes.⁷⁴² L'escola, però, no s'inaugurarà fins a finals de l'any 1942.

Grup Escolar a Biniamar (Selva). Mallorca

15 maig 1932

Biniamar és un petit llogaret pertanyent a Selva. Arquitectònicament destaca la presència de dues esglésies: una de principis del segle XVII i la segona que es comença a construir a principis del segle XX segons un projecte de Guillem Reynés⁷⁴³, mestre i amic de Guillem Forteza, en l'obra del qual trobarem els orígens de l'arquitectura regionalista mallorquina.

Forteza signa aquest projecte exactament el mateix dia que firma el de Selva. Ambdues propostes són germanes. Ambdues responen amb estratègies similars: assimetria, articulació volumètrica, composició centrífuga, geometria irregular, esgraonament dels diferents cossos, etc.

L'escola de Biniamar es situa en un petit solar de perímetre irregular que es troba al costat nord del camí que uneix Lloseta i Selva, i que atravesa Biniamar. L'escola es disposa enmig del solar.

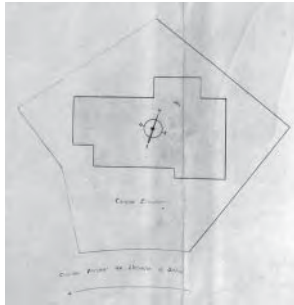
El Grup Escolar de Biniamar té tres aules: dues en planta baixa i una en planta pis.⁷⁴⁴ Les dues aules de planta baixa es col·loquen en perpendicular l'una respecte l'altra. Les dues tenen proporcions rectangulars i disposen de tres grans finestrals oberts en un dels seus costats llargs i un quart situat en un dels testers. Una d'elles és paral·lela al carrer d'accés i s'orienta en direcció nord-oest. L'altra, perpendicular al carrer, reb la llum del costat nord-est. Es col·loquen separades una respecte l'altra. Entre elles hi zigzagueja l'espai

⁷⁴¹ Es refereix al pressupost de contracta el qual inclou, fins i tot, els honoraris dels tècnics. De la memòria del projecte. ASAL.

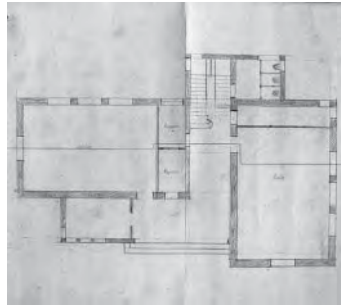
⁷⁴² A l'informe en qüestió es pot llegir: "Que dicho Grupo Escolar que consta de Seis Secciones, Biblioteca y Sala para Trabajos Manuales, cuya construcción está completamente terminada desde el 24 de Junio de 1938, responde en todos sus detalles al proyecto y está en perfectas condiciones para el uso a que está destinado. Habiéndose invertido en su construcción la cantidad total de ciento treinta y cinco mil ciento treinta y ocho pesetas con sesenta y nueve céntimos (135.138'69 pesetas). Y para que conste y a los efectos de la Inspección Técnica del Ministerio de Educación Nacional para la recepción definitiva de dicho Grupo Escolar, extiende este certificado en Palma de Mallorca a veinte y dos de Octubre de mil novecientos cuarenta y dos." ASAL.

⁷⁴³ Ens referim a l'església inacabada de Santa Tecla, 1910-1913. GONZÁLEZ, Elvira; SEGUÍ, Miquel. *Op.cit.* Tom II. pp.287-295.

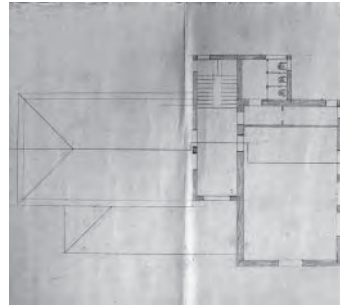
⁷⁴⁴ És possible que l'escola s'organitzi en dos nivells degut a les reduïdes dimensions del solar. Però per altra banda vull creure que també es força aquesta situació de dues plantes amb la finalitat de poder esgraonar els diferents volums i obtenir una certa articulació dels diferents cossos.

683. Guillem Forteza. Grup Escolar a Biniamar. 15 de maig de 1932. Planta emplaçament. ASAL

684. Guillem Forteza. Grup Escolar a Biniamar. 15 de maig de 1932. Planta baixa. ASAL

685. Guillem Forteza. Grup Escolar a Biniamar. 15 de maig de 1932. Planta primera. ASAL

destinat a serveis i circulació. Aquest espai pren forma de Z. Altre cop de mitja esvàstica, tal i com succeïa a Es Llombards i a S'Alqueria Blanca.⁷⁴⁵ La primera ala de la Z ocupa la façana sud de l'edifici, la façana que mira al carrer i conté un petit despatx i el porxo d'accés. A l'ala central hi trobam el corredor que uneix les aules i al fons l'escala que comunica amb la planta superior. I a la tercera ala de la Z, més curta que la primera, s'hi ubiquen els lavabos.

A la planta primera hi trobam la tercera aula. El perímetre d'aquesta planta és menor que el de la planta baixa. L'aula s'orienta cap al nord-est i la seva posició coincideix amb la de la planta baixa. A més hi veiem els espais destinats a serveis, en aquest cas prenen forma de L i consten de l'espai de circulació i escales, per un costat, i els lavabos per l'altre.

Exteriorment tot l'edifici es resol amb coberta inclinada de teula àrab a diferents alçades: les aules, de geometria regular, sempre tenen més altura que els espais de serveis, de geometria més irregular. Aquesta llei, combinada amb les dues plantes que té l'escola, ens genera un joc volumètric molt variat. Aquest joc, no només es redueix a una qüestió d'alçades, sinó que també s'amplia a la pròpia planta: els diferents cossos que integren la construcció –tant els de les aules com els dels serveis– es troben desalineats uns respecte els altres. Això és per dos motius: en primer lloc per potenciar el volgut joc volumètric i en segon lloc per identificar més clarament la forma i l'ús.

Aquest llenguatge també es trasllada a les obertures. En diferents punts de l'edifici, una mateixa estança disposa de dues finestres situades en un racó, en perpendicular, ocupant una i altra façana. Aquestes dues obertures estan separades per un pilar, que resol estructuralment la cantonada. Exteriorment les dues finestres comparteixen la mateixa llinda i ampit, formats per una fiola continua que gira d'una façana a l'altra. Aquesta fiola marca una línia d'ombra horitzontal que passa per sobre del pilar, l'anul·la. La fiola fa continu el gir de façana, dinamitzant la nostra mirada, fent que la lectura de la cantonada sigui continua entre un i altre pla de façana.

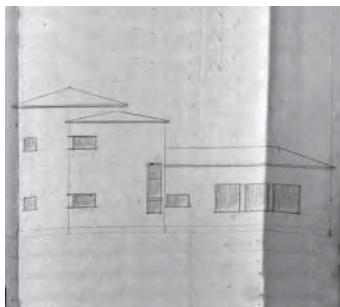
Pel que fa a les obertures ens criden particularment l'atenció les que, també situades en cantonada, il·luminen l'escala. En aquest cas es tracta de dues finestres exageradament verticals, formades per tres cossos de fusteria afegits un damunt de l'altre. Ja n'hem vist alguna de similar en el projecte de Lluçmajor, retinguem-la, més endavant la tornarem a trobar repetida, perfeccionada i col·locada en el seu lloc exacte.⁷⁴⁶

⁷⁴⁵ De fet, la planta baixa de l'escola de Biniamar i la de l'escola d'Es Llombards guarden moltes similituds, com ara la relació que mantenen les aules entre elles o la mateixa disposició dels serveis.

⁷⁴⁶ La trobarem en altres projectes, però és especialment destacable la del Grup Escolar Estanislau Figueras.

686. Guillem Forteza. Grup Escolar a Biniamar. 15 de maig de 1932. Façana sud. ASAL

687. Guillem Forteza. Grup Escolar a Biniamar. 15 de maig de 1932. Façana nord. ASAL

688. Guillem Forteza. Grup Escolar a Biniamar. 15 de maig de 1932. Façana est. ASAL

689. Guillem Forteza. Grup Escolar a Biniamar. 15 de maig de 1932. Façana oest. ASAL

No se'ns hauria d'escapar una darrera observació: de tots els plànols de que disposam, tan sols un d'ells procedeix de l'entrega oficial, la resta són plànols previs, això ens dóna pistes, ja que aquests plànols previs estan dibuixats a llapis, a sobre d'ells s'ha utilitzat hi destaca un color, el del mateix llapis vermell que hem trobat anteriorment a Es Llobards, S'Alqueria Blanca, Ciutadella o Lluçmajor. Tant aquesta observació, com la coincidència cronològica i geogràfica dels projectes de Selva i Biniamar, ens fan suposar que ambdues propostes han estat dibuixades per la mateixa persona i que, sens dubte, no és la mateixa que anys enrera dibuixava els projectes regionalistes de Vilafranca, Valldemosa, Binissalem o Campanet.

Escola Graduada de quatre seccions per a nins a Santa Maria. Mallorca

20 agost 1932

Com hem vist anteriorment Forteza ja ha tingut relació amb l'Ajuntament de Santa Maria. A principis de la dècada dels anys vint projecta el parvulari, al 1924 realitza la proposta de reforma de Can Capó i el 1928 projecta la reforma de la Casa del Poble.

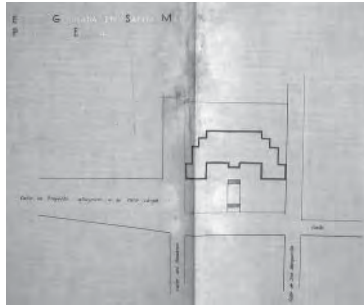
Aquest nou projecte d'Escola Graduada de quatre seccions es situa en una parcel·la que ocupa tota una illa compresa entre el carrer del Rosari i el carrer de Santa Margalida. Es tracta d'un solar de proporcions quadrades ubicat en el límit oest del poble. Aleshores també es projecta obrir un nou carrer que unirà els terrenys de Can Andria, on es situa l'escola, i el carrer Llarg, el més important del nucli.⁷⁴⁷

Forteza disposa l'edifici transversalment dins el solar, ocupant la part central del mateix, alliberant dos grans espais exteriors: un a la part anterior de l'edifici i l'altra a la part posterior. "Queda el edificio rodeado de jardín y ante la fachada principal se extiende una hermosa plaza que facilitará la visualidad de la construcción. El campo escolar es muy capaz pues se desarrolla el conjunto en un rectángulo de cincuenta metros de longitud por cuarenta y cinco metros de anchura, queda un total en superficie de 2.250 metros cuadrados, abarcando la parte edificada unos seiscientos cuarenta metros cuadrados."⁷⁴⁸

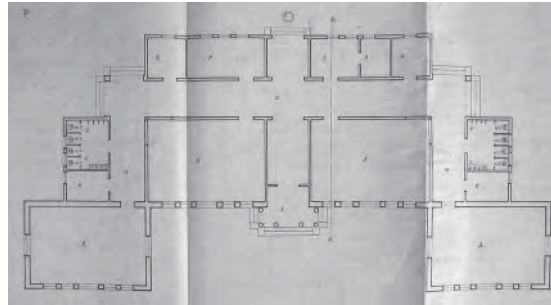
El llenguatge i organització general de l'edifici, contra el que acabam de veure a l'escola de Selva o a la de Biniamar, respon, en gran mesura, als postulats regionalistes. Tot i que en aquest projecte podem trobar-hi alguns conceptes que conjuguen les estratègies de l'arquitectura regionalista i les de l'arquitectura moderna. Em refereixo, per exemple, als accessos. Trobam diferents punts d'accés a l'edifici. L'accés principal

⁷⁴⁷ Segons es desprèn de l'esborrany del plànol d'emplaçament. ASAL.

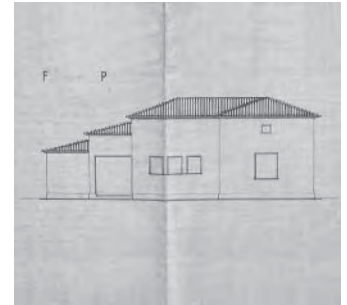
⁷⁴⁸ De la memòria del projecte datada de 20 d'agost de 1932. ASAL.

690. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions per a nins a Santa Maria. 20 d'agost de 1932. Planta emplaçament. ASAL

691. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions per a nins a Santa Maria. 20 d'agost de 1932. Planta. ASAL

692. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions per a nins a Santa Maria. 20 d'agost de 1932. Façana lateral. ASAL

es produeix a través de la façana nord de l'escola. Aquest accés es situa sobre l'eix de simetria de l'edifici. Aquest eix, convertit en eix de circulació, travessa visual i físicament tota la construcció del davant al darrera. El primer element que conforma aquest accés és, justament, una petita porxada adosada sobre la façana principal.⁷⁴⁹ Sobre l'eix visual que travessa l'escola només s'hi interposa un petit obstacle que és, com no pot ser d'altra manera, la cisterna. Per tant, veiem com aquest primer accés segueix a la perfecció les pautes regionalistes. En canvi, en la façana posterior de l'escola, existeixen dos accessos laterals. Ambdós es col·loquen simètricament un respecte d'altre, però cadascun d'ells es situa sobre una cantonada, forçant l'entrada en esbiaix i mostrant-nos la visió de l'escola en escorç. Al mateix temps, en aquesta façana posterior, encara que sigui simètricament, existeixen diferents volums que es van esgraonant. És, per tant, un tipus d'accés més modern.

L'alternància estilística que es produeix en aquesta època dins l'estudi de Guillem Forteza⁷⁵⁰ ens indica una d'aquestes dues situacions: o bé existeixen dos personatges que projecten i dibuixen les diferents escoles, o bé es produeix una actitud cautelosa i un cert dubte envers l'aplicació dels criteris moderns de l'arquitectura. Una tercera possibilitat és que succeeixin ambdues situacions al mateix temps.

Recordem que aquest mateix any, 1932, durant la setmana santa, Forteza passa un dia amb l'arquitecte Le Corbusier, que es troba de visita a l'Illa. Forteza el reb al port i l'acompanya a visitar la ciutat de Palma.⁷⁵¹ Tots sabem que el suís té una certa actitud profètica que suposa una forta influència sobre els qui l'envolten. En el cas de Forteza sembla que succeeix exactament així. D'altra banda al 1932 ja fa quatre anys de la mítica conferència de Le Corbusier a la Residència de Estudiantes, ja fa quatre anys dels seus articles "Cinco puntos sobre una nueva arquitectura"⁷⁵² i "Arquitectura de la época maquinista"⁷⁵³ publicats en revistes espanyoles, ja fa quatre anys del rebumbori que Josep Lluís Sert i els membres del GATCPAC munten al voltant de Le Corbusier i ja fa també quatre anys de l'article "De Arquitectura"⁷⁵⁴ que Francesc Casas i Llorenç Villalonga publiquen en

⁷⁴⁹ Si analitzàssim aquesta porxada en detall també veuríem com, malgrat el criteri conceptual i organitzatiu sigui perfectament regionalista; finalment, la seva configuració, geometria i llenguatge són precisament moderns.

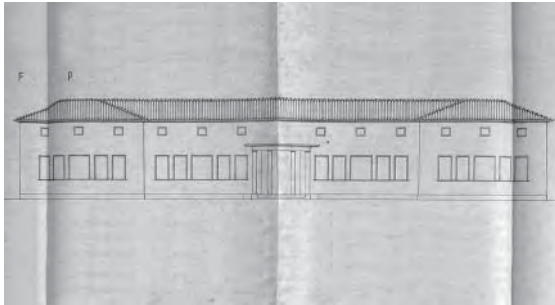
⁷⁵⁰ Ja sigui comparant diferents projectes entre ells o, en alguns casos, analitzant-los individualment –tal i com succeeix en el cas de Santa Maria a l'hora d'explicar els accessos–.

⁷⁵¹ JAUME, Magdalena; MAYOL, Jaume; MORANTA, Rafel; QUETGLAS, Josep. *Op.cit.*

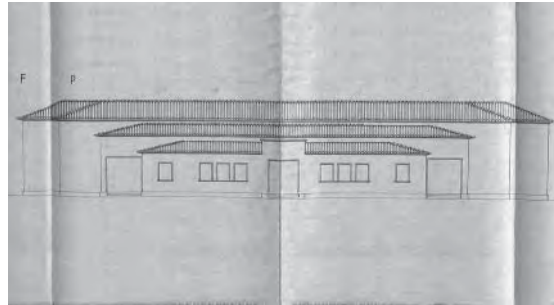
⁷⁵² Publicat a la revista *Arquitectura* del mes de març de 1928.

⁷⁵³ Publicat a la *Revista de Occidente* del mes de maig de 1928.

⁷⁵⁴ CASAS LLOMPART, Francesc; VILLALONGA, Llorenç (Dhey). "De arquitectura. I-Ojeada històrica. II-Bases para una arquitectura contemporánea. III-Le Corbusier". *El Día*. Palma de Mallorca, 26 juliol, 3 agost i 11 agost 1928

693. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions per a nins a Santa Maria. 20 d'agost de 1932. Façana principal. ASAL

694. Guillem Forteza. Escola Graduada de quatre seccions per a nins a Santa Maria. 20 d'agost de 1932. Façana posterior. ASAL

l'àmbit mallorquí. Un article considerat, per alguns⁷⁵⁵, la primera pedra de l'arquitectura moderna mallorquina. Per tant, queda clar que al 1932 l'arquitectura moderna ja no és cap novetat, ja no sorprèn. Els arquitectes ja n'estan totalment impregnats. Davant aquesta situació Forteza es mou amb cautela, Forteza dubta, Forteza no es vol desprendre del passat –ni del seu propi, ni del de l'arquitectura tradicional mallorquina–, Forteza prova d'empeltar ambdós llenguatges i criteris, Forteza els superposa, els combina i els alterna. Forteza es contradiu i es corregeix. Forteza es mou entre el coratge i la cautela, entre el trencament i la continuïtat, i es mostra partidari del matís i de l'equilibri, del possibilisme i del sentit comú.

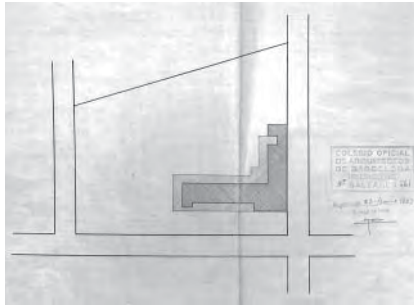
Després d'aquestes observacions deixem que sigui el mateix Forteza qui ens descriu l'escola de Santa Maria:

“La distribución del edificio se concentra en una sola planta. Por un atrio central se penetra al vestíbulo que desemboca a un sistema de galerías angulares las cuales dan entrada a las cuatro aulas simétricamente colocadas dos a cada lado. [I orientades cap al nord.] En los ángulos que forman las mencionadas galerías se han dispuesto otras salidas al campo escolar posterior así como una central a lo largo del vestíbulo en cuyo fondo se situa la cisterna que se dotará de un brocal decorativo. Paralelamente a la galería posterior se levanta otro cuerpo de edificio donde se instalarán los despachos de los profesores, una biblioteca, archivo y roperos. Complementando el edificio se disponen otros dos cuerpos laterales para los servicios sanitarios donde se instalan los w.c., urinarios y lavabos reglamentarios.

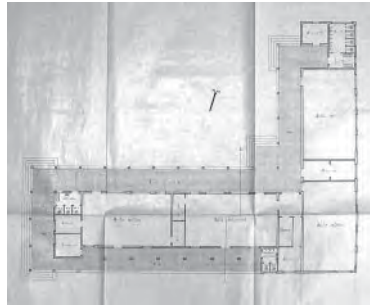
Construcción: materiales empleados. Como se destaca en los planos la construcción de este grupo escolar está presidida por una gran simplicidad y se empleará para los muros de fachada en aulas la mampostería de esperor de cincuenta y cinco centímetros y para las paredes interiores y fachadas secundarias con sillares areniscos de las canteras de Marratxí o Coll d'En Rabassa que serán en todo caso escogidos y seleccionados antes de su colocación en obra. Se usarán estos en espesores suficientes que aseguren no solo la estabilidad del edificio sinó también para evitar el paso de humedades y temperaturas extremas, protegiéndolos de revoques y guarnecidos impermeables. [...]

En cuanto al estilo seguido en la construcción creemos en el momento presente no necesitamos

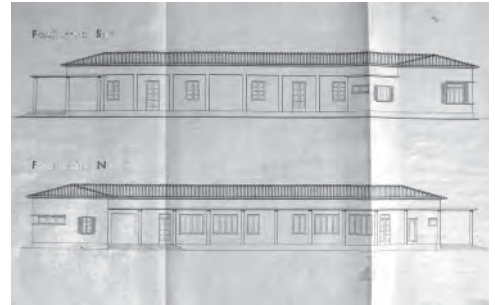
⁷⁵⁵ La memòria del Sanatori de Caubet –que ja hem citat anteriorment–, projectat per Guillem Forteza al 1928, és anterior a la redacció de l'article "De Arquitectura". En la memòria en qüestió Forteza escriu: "hay que olvidarse de todos los estilos arquitectónicos y atender a la creación de uno nuevo, que pudiéramos llamar estilo sanitario [...] Predominio de la línea horizontal, amplitud de huecos, sobriedad extremada en los detalles, y un ambiente de tranquilidad, de alegría, de luz y de bienestar en el conjunto. [...] un sabor de arquitectura mediterránea mallorquina." L'actitud de Casas i Villalonga és la de reflexar l'arquitectura de Le Corbusier, la de fer-ne ressò, és una actitud de "còpia". En canvi, les paraules de Forteza són menys dogmàtiques però, ahora, totalment intuïtives i autèntiques.

695. Guillem Forteza. Edifici Escolar de pàrvuls, nins i nines a Pòrtol. 4 de febrer de 1933. Planta emplaçament. ASAL

696. Guillem Forteza. Edifici Escolar de pàrvuls, nins i nines a Pòrtol. 4 de febrer de 1933. Planta. ASAL

697. Guillem Forteza. Edifici Escolar de pàrvuls, nins i nines a Pòrtol. 4 de febrer de 1933. Façanes sud i nord. ASAL

justificar la orientación estética que perseguimos pues en el edificio escolar están adecuadas más que en ningún otro las normas y la simplicidad en que se basa la arquitectura moderna.”⁷⁵⁶

Podríem pensar que aquest darrer paràgraf es tracta d'una frase feta, extreta d'un altre projecte, ja que l'hem poguda llegir en propostes anteriors i en aquest cas, tal i com hem indicat, Forteza no utilitza el llenguatge modern. Però no és així. La qüestió és que, en aquest sentit, l'arquitectura regionalista de Guillem Forteza i l'arquitectura moderna centreeuropea són plenament coincidents. Al meu entendre Forteza encara va més enllà proposant una arquitectura basada en la simplicitat, el raonisme, el possibilisme i el sentit comú.

El pressupost de contrata, segons el projecte, és de 89.122'94 pessetes. Finalment, el procés per iniciar les obres de la nova escola es dilatarà fins al punt que Guillem Forteza mai arribarà a veurer-la construïda.⁷⁵⁷

Edifici Escolar de pàrvuls, nins i nines a Pòrtol (Marratxí). Mallorca

4 febrer 1933

Ja hem vist amb anterioritat com al mes de setembre de 1929 Forteza ja ha firmat un projecte d'escola a Pòrtol. En aquell cas es tractava d'una escola unitària i juntament amb els Grups Escolars Unitaris del Pla de Na Tesa, del Pont d'Inca i Sa Cabaneta formaven part d'un ambiciós projecte escolar impulsat per l'Ajuntament de Marratxí.

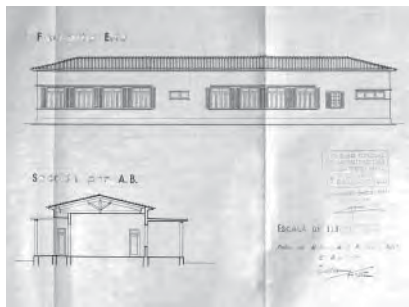
Ara, quatre anys després, amb l'arribada de la Segona República, el nou consistori engega la construcció, no menys ambiciosa, d'una escola de quatre unitats: una de pàrvuls, una de nines i dues de nins.

La nova escola de Pòrtol es situa en una parcel·la que el propi Ajuntament ja havia reservat en previsió d'aquest nou projecte. El solar en qüestió té uns 4.900m², és rectangular i està delimitat per tres carrers. L'aresta que dona a l'interior d'illa és esbiaixada i està orientada cap al nord-oest. L'edifici té forma de L i es recolza sobre una de les arestes del solar, fent cantonada. Altre cop un edifici en angle i ocupant, precisament, l'aresta del solar. Altre cop la cantonada i l'assimetria tornaran a ser protagonistes.

“Como hemos apuntado se compondrá el edificio de cuatro secciones o aulas, destinándose a niños las que miran a N.E., alineadas en su calle respectiva para dar lugar a que el patio o campo escolar alcance las mayores dimensiones posibles. Se disponen todos los departamentos en planta baja y se rodea

⁷⁵⁶ De la memòria del projecte datada de 20 d'agost de 1932. ASAL.

⁷⁵⁷ “Grupo Escolar de Santa María (no realizado)”, segons consta al llibre: FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit.* p.21.

698. Guillem Forteza. Edifici Escolar de pàrvuls, nins i nines a Pòrtol. 4 de febrer de 1933. Façana est i secció. ASAL
699. Edifici Escolar de pàrvuls, nins i nines a Pòrtol als anys setanta. AIBISEC

materialmente el edificio de galerías, elevándose el pavimento general unos sesenta centímetros sobre el suelo. Perpendicularmente al ala de niños se desarrollan las dos aulas mencionadas de párvulos y de niñas. En sitios apropiados hemos dispuesto un despacho y roperos para cada sección escolar, lo mismo que en lo referente a saneamiento e higiene, ya que los niños, los párvulos y las niñas tendrán por separado los w.c., urinarios y lavabos que reglamentariamente les corresponden.⁷⁵⁸

El cos en L ocupat per les aules i els serveis es resol amb coberta composta de teula àrab, amb dues aigües principals. Perimetralment, les aules es delimiten amb un volum de menor alçada que defineix una porxada. Aquesta porxada perimetral no envolta totalment tot l'edifici: ocupa la façana sud de les aules de nines i pàrvuls, plega cobrint el seu tester de ponent i també la seva façana nord i, finalment, gira per col·locar-se al davant de la façana ponent de les aules dels nins. És un volum continu que s'articula, es gira i es plega al voltant del cos principal de l'edifici. És un volum de menor alçada que el cos principal ocupat per les aules. És un volum format per una llosa de formigó completament horitzontal i molt poc gruixuda. Aquesta llosa es sosté sobre pilars, de secció circular. Aquests pilars es retrassen uns trenta centímetres respecte l'extrem de la llosa, d'aquesta manera la llosa els fa ombra, així els pilars queden en un segon pla, la llosa esdevé encara més horitzontal. Amb aquest joc, la llosa, il·luminada per la llum del sol, destaca notablement sobre el pla de façana més reulat i, per tant, en ombra. Finalment el porxo s'acaba executant amb coberta de teula àrab inclinada a un sol vessant.

En les façanes domina la senzillesa i austeritat a les que estam acostumats. Destaca però un element novedós. Les grans obertures de les aules de nins, agrupades de quatre en quatre ara es subratllen amb una llinda i un ampit majors que de costum. Concretament la llinda vola uns quinze centímetres respecte el pla de façana, traçant una important ombra horitzontal sobre les obertures. A més, les persianes es dibuixen obertes. Mostrant com cada dos llibrets, que cobreixen la meitat de la finestra, coincideixen amb l'amplada del matxó que les separa. Així la seqüència repetida vidriera-persiana forma un conjunt horitzontal continu. Amb el dibuix s'accentua aquesta horitzontalitat. Per remarcar-ho encara més, quan la llinda i l'ampit arriben a les cantonades, pleguen cap a la façana perpendicular, on es troben amb una altra obertura, d'aquesta manera l'horitzontalitat del conjunt articula ambdues façanes.

Aquests gestos, per senzills que semblin, denoten una gran habilitat en l'ús de la gramàtica moderna. El llapis que dibuixa aquest projecte és àgil, hàbil i coneixedor de les estratègies de l'arquitectura racionalista. El

⁷⁵⁸ De la memòria del projecte datada de 4 de febrer de 1933. Document manuscrit de la mà de Guillem Forteza. ASAL.

700. Edifici Escolar de pàrvuls, nins i nines a Pòrtol als anys setanta. AIBISEC

701. Edifici Escolar de pàrvuls, nins i nines a Pòrtol als anys setanta. AIBISEC

llapis que dibuixa l'escola de Pòrtol és, altra vegada, el llapis vermell⁷⁵⁹ que ens hem trobat en altres projectes de traça moderna.

En la memòria manuscrita Forteza ens diu: "En cuanto al estilo seguido es el resultante de la simplicidad constructiva y de la economía que impone la época moderna, que en Escuelas se puede decir que las normas de la higiene no solo lo aconsejan sino que lo imponen."⁷⁶⁰ Tal i com hem anat veient repetides vegades, quan Forteza justifica la utilització del llenguatge modern no ho fa amb criteris estètics, ni amb criteris epidèrmics. Forteza assegura que la raó fonamental en l'aplicació del llenguatge modern rau, sobretot en criteris econòmics. L'escassetat de l'economia condueix a la utilització de sistemes constructius senzills. En el cas de Pòrtol ens dóna una altra raó, en aquest cas basada en les normes higièniques i sanitàries que han de regir les construccions escolars. Això ens recorda directament la descripció de la *nova* arquitectura que ell havia utilitzat originalment en el projecte del Sanatori de Caubet, on abans de saber dir *arquitectura moderna* Forteza la bateja instintivament com *arquitectura sanitària*.⁷⁶¹

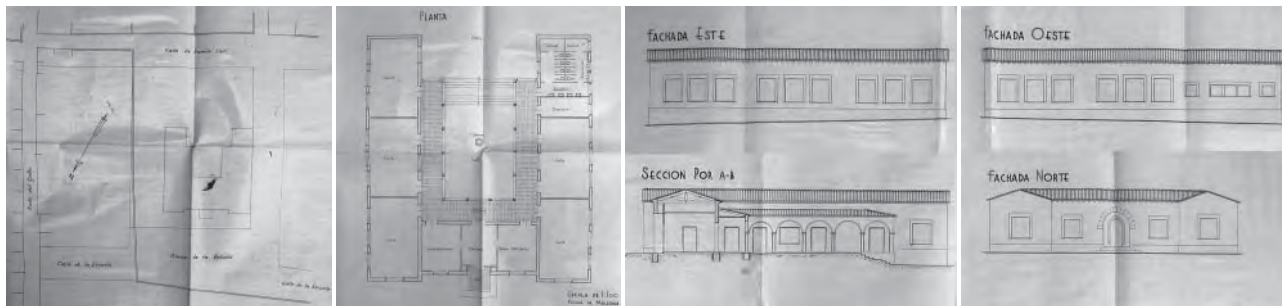
Aquest projecte estarà aturat durant uns anys. L'arribada de la guerra encara retrassará més l'inici de les obres, que no començaran fins l'any 1937.⁷⁶²

⁷⁵⁹ Hem refereixo, concretament al plànol previ al definitiu. Que està dibuixat en llapis de grafit sobre paper gruixut. Posteriorment s'han tramats tots els murs de color vermell. Un altre detall que no ens hauria de passar per alt és que en aquests plànols la rotulació està feta en castellà. Pot semblar un detall obviat, però no ho és. Miquel Fullana, catalanista de soca-rel, per regla general no escriu en castellà.

⁷⁶⁰ De la memòria del projecte datada de 4 de febrer de 1933. Document manuscrit per Guillem Forteza. ASAL.

⁷⁶¹ Malgrat ho haguem escrit anteriorment, val la pena repetir la descripció, remarcant el concepte "estilo sanitario". Forteza escriu: "hay que olvidarse de todos los estilos arquitectónicos y atender a la creación de uno nuevo, que pudiéramos llamar estilo sanitario [...] Predominio de la línea horizontal, amplitud de huecos, sobriedad extremada en los detalles, y un ambiente de tranquilidad, de alegría, de luz y de bienestar en el conjunto. [...] un sabor de arquitectura mediterránea mallorquina." De la memòria del preventori i sanatori de Caubet, redactada per Guillem Forteza el 1928.

⁷⁶² "Pòrtol", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.13. p.384.

702. Guillem Forteza. Grup Escolar de cinc seccions a Sencelles. 15 de març de 1933. Planta emplaçament. ASAL

703. Guillem Forteza. Grup Escolar de cinc seccions a Sencelles. 15 de març de 1933. Planta. ASAL

704. Guillem Forteza. Grup Escolar de cinc seccions a Sencelles. 15 de març de 1933. Façana est i secció longitudinal pel pati. ASAL

705. Guillem Forteza. Grup Escolar de cinc seccions a Sencelles. 15 de març de 1933. Façanes oest i nord. ASAL

Grup Escolar de cinc seccions a Sencelles. Mallorca

15 març 1933

El 5 de setembre de 1930 l'Inspector de 1ª Ensenyança, el Sr. Leal, juntament amb el secretari de l'Ajuntament de Sencelles, visiten el despatx de l'arquitecte Forteza amb la finalitat de tractar l'assumpte de l'Escola Graduada.⁷⁶³ Llavors Forteza passa uns dies a fora. El dia 12 d'aquell mateix mes, quan l'arquitecte arriba de nou a l'Illa, Miquel Fullana avisa al secretari de Sencelles de la seva tornada,⁷⁶⁴ mantenen la reunió acordada i xerren del que serà el nou Grup Escolar de Sencelles.

El projecte de Forteza recupera completament els criteris de la seva arquitectura regionalista. En aquest cas, però, no ens ha de sorprendre ja que el projecte de Guillem Forteza s'elabora a partir d'una proposta presentada per Josep Oleza tres anys abans.⁷⁶⁵ Ambdues propostes són pràcticament coincidents.

L'escola de Sencelles ocupa un solar rectangular delimitat per dos carrers, una placeta i una mitjera. La placeta es troba al seu costat nord-oest i la mitjera al nord-est. És un edifici simètric, de geometria regular i de volumetria centrípeta. L'escola té forma de U. La seva ala central és la que dóna façana a l'anomenada Plaça de l'Escola. Aquesta ala es recula lleugerament respecte les laterals i conté un guarda-roba, un museu biblioteca i en posició central el vestíbul d'accés. Els seus braços laterals són llargs, cadascun d'ells es divideix en tres parts iguals que corresponen a la dimensió de les aules. L'ala esquerra conté tres aules, la dreta en conté dues més i, al seu extrem, s'hi disposen els lavabos i el despatx del director.

Les tres ales delimiten un pati central de proporcions allargades i orientat cap al migjorn. Aquest pati està envoltat per un porxo perimetral que també té forma de U. Aquest porxo té unes dimensions de cinc per tres intercolumnis. Els seus braços laterals no s'estenen tant com els de les aules, sinó que es tallen un cop han donat accés a les aules dels extrems. L'extrem obert del pati es delimita amb unes escalinates descendents que resolen el desnivell de la parcel·la. Al bell mig del pati hi trobam la cisterna.

L'entrada a l'escola segueix a la perfecció els criteris aplicats a les escoles regionalistes. S'accedeix seguint l'eix de simetria de l'edifici. Aquest eix conforma una visual continua que creua tot l'edifici del davant

⁷⁶³ Segons el diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

⁷⁶⁴ Segons el diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

⁷⁶⁵ S'han pogut consultar els plànols signats per Josep Oleza el 15 de febrer de 1930. En aquests plànols es pot percebre com un projecte i altre són pràcticament iguals. Per tant, l'escola de Sencelles, tot i ser un projecte redactat i dirigit per Guillem Forteza, està basat en una proposta anterior de l'arquitecte Josep Oleza. AMEIB.

706. Grup Escolar de cinc seccions a Sencelles als anys setanta, façana d'accés. AIBISEC

707. Grup Escolar de cinc seccions a Sencelles als anys setanta, pati. AIBISEC

708. Grup Escolar de cinc seccions a Sencelles, una aula

al darrera. Una petita porxada adosada a la façana principal és el primer element arquitectònic que ens surt a rebre. Un cop a l'interior de l'edifici arribam al vestíbul, aquest s'acompanya d'alguns serveis. Si fem unes passes més ens trobam amb la porxada del pati central, que delimita el seu perímetre. A sobre de l'eix només existeix un únic element que obstaculitza el nostre pas i la nostra visió: la cisterna.

Com veiem les pautes regionalistes es segueixen al peu de la lletra.

Les aules també segueixen els mateixos criteris que hem vist eternament repetits. Són espais de proporcions rectangulars amb enormes finestral sobre un dels seus costats llargs. En aquest cas, davant la dificultat d'orientar les cinc aules cap al nord, opta per situar-les en les façanes laterals, que miren cap a l'est i l'oest, respectivament.

Volumètricament l'escola de Sencelles independitza els cossos que la integren. Les ales laterals es resolen amb coberta inclinada de teula àrab amb dos vessants, de cap a cap. La mateixa solució s'utilitza en l'ala central ocupada pels accessos. En aquest cas, el fet de que els cossos laterals no solucionin els seus extrems amb tremutjals que casin amb el cos central perpendicular, fa que els braços laterals es mostrin com a volums autònoms. El mateix succeeix a l'ala central, el fet de que estigui reculada respecte els testers dels cossos laterals, fa que apareixi com a volum independent. Finalment, el porxo perimetral del pati es resol amb una coberta inclinada d'un sol vessant que escup les aigües cap al pati, que les recull i les condueix a la cisterna. Aquesta coberta es sosté sobre arcs de mig punt, que es recolzen sobre columnes de secció quadrada amb una petita base i capitell.

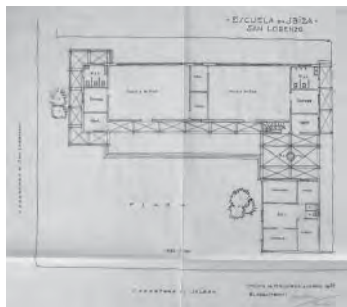
Durant el procés de construcció l'obra sofrirà un canvi important pel que fa als remats de les cobertes. El projecte proposa cobertes de teula àrab que volen respecte el pla de façana i es recullen mitjançant una cornisa de marès que encinta perimetralment tot l'edifici. Finalment però, les cobertes de teula s'amagaran rera murets de coberta, aconseguint un edifici aparentment de coberta plana, amb els remats horitzontals acompanyats d'una petita fiola. Tot i així, la teulada del porxo que dona al pati es mantindrà sense variacions.

L'escola de Sencelles s'inaugurarà el mes d'abril del 1934⁷⁶⁶, durant les celebracions de l'aniversari de la República.⁷⁶⁷

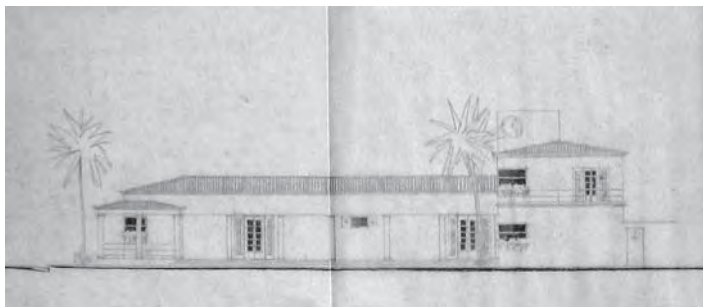
Més endavant Guillem Forteza desenvoluparà un projecte urbanístic relacionat amb l'escola. El projecte consistirà en l'obertura d'un nou carrer que faciliti l'accés al nou centre. La proposta de Forteza seguirà les pautes marcades per l'edifici escolar, ja que l'eix d'aquesta nova via coincidirà exactament amb l'eix de simetria

⁷⁶⁶ El mateix dia també s'inaugura l'escola d'Alaró i es col·loca la primera pedra de l'escola de Montuïri. Segons nota de Miquel Fullana. AMF.

⁷⁶⁷ Un temps després Forteza desenvoluparà també el projecte d'ampliació del cementiri del municipi.

709. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. Primera proposta. Abril de 1933. Planta. ASAL

710. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. Primera proposta. Abril de 1933. Façana sud-est. ASAL

i d'accés a l'escola.⁷⁶⁸ Tot i així l'obertura d'aquest nou vial mai s'arribarà a dur a terme.

Escola de Sant Llorenç (Sant Joan de Labritja). Eivissa

Abril 1933

Ja hem explicat quin és el retràs que sofreix el sistema educatiu pitiús. El 1926, arran de la Magna Assemblea de batles, es conclou que a Sant Llorenç hi manca una escola per a nines. Però al 1929 el consistori amplia l'abast de la proposta i acorda la construcció d'una escola per a nins i nines. Els tràmits administratius s'alenteixen tant que al 1932 un grup de veïns de Sant Llorenç constitueix una societat amb la finalitat de construir pel seu compte un grup escolar per a nins i nines a un solar propietat de Josep Roig Tur. L'Ajuntament hi dóna la seva aprovació, a condició que l'edificació reuneixi les condicions higièniques i pedagògiques adients i, a més, es reserva la potestat de poder adquirir l'edifici un cop construït.⁷⁶⁹

El solar en qüestió es troba just al colze que dibuixa la carretera que uneix Sant Llorenç amb de Santa Gertrudis per un costat i amb Sant Joan per l'altre. Aquesta carretera al seu pas pel llogaret traça un gir en angle recte. La carretera defineix els costats nord-est i nord-oest de la parcel·la. Per altra banda, el lateral sud-est del solar està ocupat pel carrer de l'església.

Per a construir aquesta escola faran falta tres projectes. Tots ells són molt similars, només es fan petites variacions d'un a l'altre. La proposta, progressivament, va perdent claretat o, per dir-ho d'una altra manera, cada vegada és més conservadora.

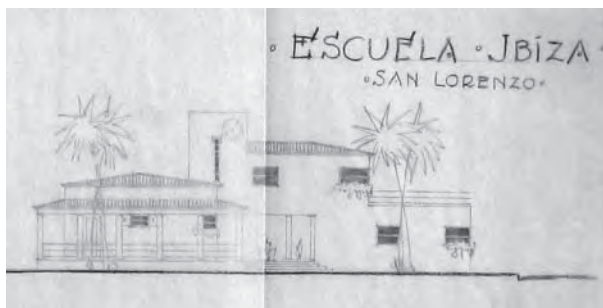
El primer projecte el tenim datat del mes d'abril del 1933. Aquí l'escola pren forma de L. L'edifici es recolza sobre l'angle traçat per la pròpia carretera,⁷⁷⁰ alliberant un gran espai dedicat a camp de jocs⁷⁷¹ situat a la zona més assolellada del solar. Així doncs trobam una ala de l'edifici que ocupa el costat nord-est de la parcel·la i l'altra que ocupa el costat nord-oest. La primera es destina a l'habitatge del mestre, la segona a l'escola pròpiament dita.

⁷⁶⁸ Desconeixem la data exacta del projecte. Hem pogut tenir accés a dos plànols dibuixats a llapis sobre paper vegetal. ASAL.

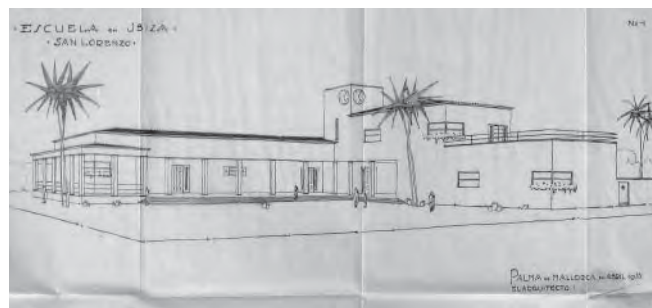
⁷⁶⁹ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. p.243.

⁷⁷⁰ Cal especificar que l'arquitecte que dibuixa els plànols d'aquesta primera proposta es confon a l'hora de rotular els noms dels carrers i els situa en perpendicular a la realitat. Queda clar que no es coneix el solar, ja que en la tercera proposta també existeix un error referent a la orientació.

⁷⁷¹ El projecte rotula aquest espai com a "plaza". Això succeeix per primera vegada. En els projectes anteriors sempre s'havia rotulat com a "patio".

711. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. Primera proposta. Abril de 1933. Façana sud-oest. ASAL

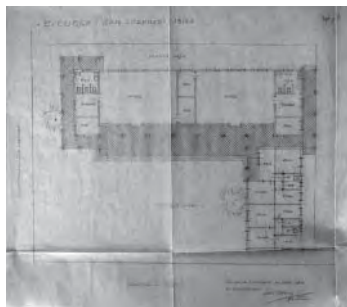
712. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. Primera proposta. Abril de 1933. Perspectiva. ASAL

L'ala dedicada a l'escola disposa dues aules en posició central. Les dues aules tenen proporció rectangular i tenen cinc grans finestrals que deixen entrar la llum neutre provinent del nord-oest. Entre una i altra aula s'hi situen dos arxius, capicuat, i amb accés directe desde les aules. A cadascun dels extrems d'aquesta primera ala hi trobam dos nuclis de serveis relacionats amb cadascuna de les aules. Aquests serveis consten d'un espai de lavabos, amb accés desde l'exterior a través del testers, un guarda-roba, amb accés directe desde l'aula seguint el seu eix longitudinal, i un despatx amb accés desde l'exterior a través de la façana sud. Aquesta façana sud es protegeix amb una porxada longitudinal que serveix de corredor de circulacions. Apareixen dos porxos més, un a cada extrem de l'ala de les aules. El primer, disposat al tester oest –més allunyat de l'habitatge del mestre–, té forma de U i abraça tot el tester de l'edifici. L'altre és longitudinal i la seva llargada coincideix amb l'amplada del cos de les aules. Aquests dos porxos serveixen per donar accés cobert als lavabos.

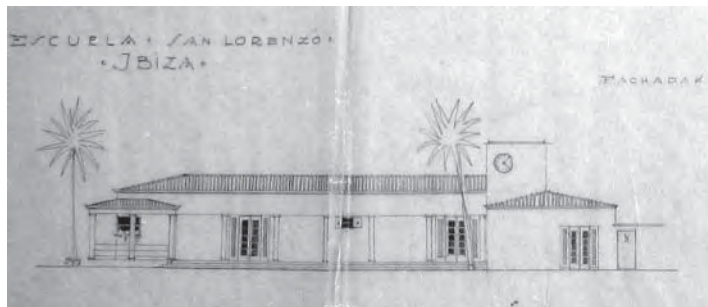
La segona ala, perpendicular a la primera, es destina a l'habitatge del mestre. Aquesta ala es troba dividida en dues parts: la més propera a les aules és una porxada, que el projecte rotula com a "patio" i al mig de la mateixa hi trobam la cisterna. Per altra banda, l'extrem de l'ala, la zona més allunyada de les aules es destina a la vivenda del mestre. Aquesta consta de dues habitacions, una cuina, un lavabo, una sala i un menjador. S'hi accedeix a través de la porxada annexa.

L'accés al centre no està grafiat sobre els plànols, però basant-nos en la perspectiva que es dibuixa de l'edifici, podríem assegurar que l'entrada al solar s'hauria de produir a través del vèrtex que queda lliure, seguint la bisectriu de l'edifici. Només d'aquesta manera s'assegura la perfecta visió en escorç, contemplant l'aresta interior de l'escola, coincidint així amb el punt de vista de la perspectiva realitzada.

Volumètricament ens sorprèn la varietat d'alçades diferents. En aquest mateix sentit també cal remarcar la utilització combinada de la coberta plana i la coberta inclinada de teula. Aquests dos component donen a l'edifici un aspecte totalment modern, defugint per complet de les simetries i l'organització centrípeta, eliminant la compacitat volumètrica i la regularitat geomètrica. Llegint la perspectiva de dreta a esquerra, és a dir, llegint l'edifici d'oest a est, en primer lloc trobam el porxo que dóna accés a l'aula de nines, el porxo que abraça el tester de ponent, és el volum de menor alçada de l'escola, es col·loca encaixat en un dels cossos principals tot ocupant les seves cantonades. Aquest porxo es resol amb coberta inclinada de teula a un sol vessant. Les columnes que el delimiten són de planta quadrada i tenen una petita base i un petit capitell que els deslliguen

713. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. Segona proposta. Abril de 1933. Planta. ASAL

714. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. Segona proposta. Abril de 1933. Façana sud-est. ASAL

del pla inferior del paviment i, sobretot, del pla superior que delimita la façana.⁷⁷² Aquesta porxada continua ocupant la façana sud del cos de les aules i una vegada arriba a l'aresta de l'angle interior de l'edifici plega en perpendicular ocupant part de l'altra ala. El volum de les aules és de major alçada que la porxada lateral. Aquest cos també es resol amb coberta inclinada de teula, en aquest cas, però, a dues aigües amb el tester escapçat. Coincidint amb el gir de l'edifici, es disposa el volum més alt de l'escola, un volum paral·lelepípedic en forma de torre i amb coberta plana. En aquest cos hi destaca, al seu capdamunt, un doble rellotge, repetit en dues façanes diferents. Un rellotge que no es col·loca al centre de la torre, no s'ubica seguint el seu eix de simetria, sinó que es situa a un lateral, desplaçat respecte el seu eix.⁷⁷³ A continuació la façana de la torre que mira al pati perd alçada i, al mateix temps, es transforma altre cop en coberta inclinada a dues aigües. En aquest punt l'edifici té dues plantes d'alçada,⁷⁷⁴ que es mantenen fins a la meitat de l'ala. Aquí l'alçada de l'escola recupera l'altura d'una sola planta, però en aquest cas, coincidint amb la posició de l'habitatge del mestre, es resol amb coberta plana.

Dins aquesta moderna articulació volumètrica també hi trobam alguns elements prototípics de la nova arquitectura. Em refereixo, per exemple, a les finestres en cantonada. En la perspectiva⁷⁷⁵ se'n poden veure tres d'un sol cop d'ull. Són finestres que giren d'una façana a l'altra, articulant els dos plans contigus. En aquest cas, fins i tot, desapareix el pilar de cantonada. La fusteria d'aquestes finestres es parteix en dues en el sentit horitzontal, de manera que el sistema d'obertura és en guillotina.⁷⁷⁶ En aquest mateix sentit podem parlar de la barana metàl·lica, que delimita la terrassa situada sobre l'habitatge del mestre. Es tracta d'un tipus de barana molt utilitzada pels moderns arquitectes centreeuropeus.

⁷⁷² Aquestes petites bases i petits capitells juguen, aproximadament, el mateix paper que els pilars cilíndrics que hem vist al projecte de Son Espanyolet. Allà la secció circular del pilar feia que la jàssera superior sempre dibuixàs una ombra sobre el pilar, en canvi, el pla de façana sempre quedava il·luminat. D'aquesta manera s'independitzava el pla de façana del seu suport. Aquí s'aconsegueix la independència a través d'aquests petits capitells que garantitzen que la línia horitzontal del porxo no tingui interrupcions en els pilars i pugui ser continua d'un cap a l'altre.

⁷⁷³ Ja hem comentat, quan xerràvem de l'escola de Lluçmajor la figura del rellotge com a element fetixista del moviment modern. En aquest cas, el fet de col·locar-lo sobre una torre –encara que sigui una mica tímida– l'emparenta molt directament amb el que W. M. Dudok construeix a l'Ajuntament de Hilversum.

⁷⁷⁴ No tenim cap document gràfic que mostri el que hi ha en aquesta segona planta.

⁷⁷⁵ Que no coincideix exactament amb la planta.

⁷⁷⁶ Ja hem parlat d'aquest sistema d'obertura de les finestres del projecte d'Estanislaus Figueras. Un modern sistema amb politges que Carl Hakh i Guillem Forteza acabaran patentant uns anys més tard.

715. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. Segona proposta. Abril de 1933. Façana sud-oest. ASAL

716. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. Segona proposta. Abril de 1933. Perspectiva. ASAL

La segona proposta que es dibuixa per aquesta proposta també data del mes d'abril de 1933. L'escola segueix tenint la mateixa geometria en planta i segueix ocupant la mateixa posició dins el solar. En aquest cas, però, l'àmplia porxada que apareixia entre el cos de les aules i l'habitatge del mestre queda reduïda a un passadís minúscul. En contrapartida es proposa la construcció de dos habitatges pels mestres: un pel mestre dels nins i un per la mestressa de les nines.

Volumètricament l'escola segueix les mateixes pautes. L'ala de les aules és exactament igual. Les diferències apareixen a l'ala dels habitatges. En aquest punt l'escola no té les dues plantes de la primera proposta, tota ella es soluciona en planta baixa. Ara la coberta d'aquest segon cos es resol completament amb teulada inclinada a dos vessants. Es manté el volum de la torre central, tot i que ha perdut una planta d'alçada.

Un altre canvi el trobam en les obertures. Podem comprovar com han desaparegut la majoria d'obertures en cantonada. El que abans eren finestres ampitadores de proporció horitzontal, amb fusteria en guillotina i sense persiana, ara són finestres balconeres, de proporció vertical, amb fusteries batents partides en vertical i amb persianes mallorquines pel seu costat exterior.

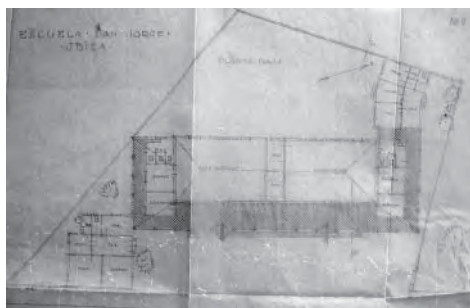
Tal i com havíem anunciat la proposta progressivament va perdent claretat, va sient més conservadora, menys ambiciosa.

Com veurem més endavant la tercera proposta presentada per l'arquitecte a principis de 1935 seguirà aquesta dinàmica.

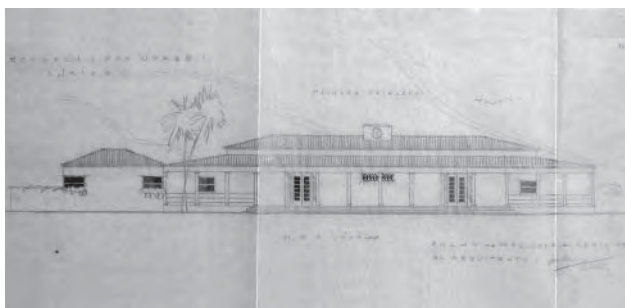
Escola de Sant Jordi (Sant Josep). Eivissa

Abril 1933

La situació de Sant Jordi és molt similar a la que acabam de veure de Sant Llorenç. Sant Jordi, i per extensió el municipi de Sant Josep, es troba en una situació de precarietat absoluta pel que fa a la dotació d'edificis escolars. El dia primer de novembre de l'any 1917 havia començat a funcionar l'Escola Nacional de Sant Jordi, amb Andreu Pol com a primer mestre interí. Aquesta escola ocupava el local d'un antic celler anomenat Cas Català. El Pla de reforma pedagògica impulsat per Joan Capó el 1926 estableix que a Sant Jordi s'hi ha de construir una escola de nines. Aquell any a Sant Jordi només hi funciona una sola escola de nins. El mes d'octubre de l'any següent es crea provisionalment una escola de nines. Aquesta escola s'instal·la a can Blai i atén la matrícula de la parròquia de Sant Jordi i la de Sant Francesc de ses Salines. Més endavant s'utilitza una

717. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. Abril de 1933. Planta. ASAL

718. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. Abril de 1933. Façana principal. ASAL

habitació annexa a la casa de can Tibes, prop de l'església.⁷⁷⁷ D'altra banda, entre Sant Josep i Sant Jordi s'hi ha establert l'escola privada des Mig Terç.⁷⁷⁸

El nucli de Sant Josep, molt disseminat a principis dels anys trenta, es troba a la part més meridional de l'illa d'Eivissa. El solar ocupat per l'escola es situa al marge dret de la carretera que uneix la ciutat d'Eivissa amb la zona de Ses Salines. La parcel·la té una geometria trapezoidal i irregular, amb el seu costat sud-est recolzat sobre la carretera esmentada.

La primera proposta d'escola a Sant Josep⁷⁷⁹ s'organitza en tres cossos clarament diferenciats: un volum principal ocupat per les dues aules travessa el solar longitudinalment en paral·lel a la carretera. Als seus extrems s'hi adosen altres dos cossos. Un situat a l'extrem sud del cos principal i, col·locat entre aquest i la carretera, es destina a l'habitatge de la mestra. L'altre es situa a l'angle diametralment oposat, a l'extrem nord, entre el cos principal i el fons de parcel·la, i es destina a l'habitatge del mestre. D'aquesta manera i amb la finalitat d'aprofitar la geometria del solar, l'edifici pren forma de mitja esvàstica. En aquest cas, però, a diferència del que passava, per exemple, en el projecte de l'escola de Son Espanyolet, el doble zig-zag no es mostra continu, la connexió entre els tres cossos apareix interrompuda.

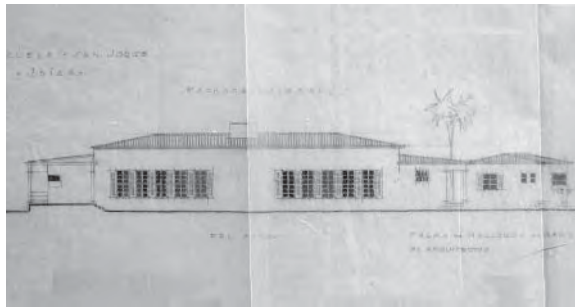
El cos principal és el que ocupa la zona central de l'edifici, és el de major tamany i és el que es destina als usos escolars pròpiament dits. La seva geometria i organització és completament simètrica. La seva distribució és exactament la mateixa que hem trobat a la primera proposta⁷⁸⁰ del projecte de Sant Llorenç. Apareixen dues aules, una per a nins i l'altra per a nines, de proporcions rectangulars, amb accés a través de la seva façana sud-est i amb enormes obertures cap a la façana nord-oest. Ambdues aules es separen mitjançant un doble arxiu que, capicuat, es col·loca entre elles. Cadascuna de les aules s'acompanya també d'un cos de serveis que ocupa l'extrem de les mateixes. Aquests serveis consten d'un espai de lavabos, amb accés a través d'un porxo que ocupa el costat d'aquest volum principal; un guarda-roba en posició central, que s'hi accedeix directament desde l'interior de l'aula; i un despatx pel mestre, amb accés desde la porxada principal que ocupa la façana sud de l'edifici. Aquesta porxada abraça perimetralment tres dels quatre costats del volum de les aules, només deixa lliure la seva façana sud. El perímetre que ocupen les aules es resol amb una coberta

777 MARÍ RIBAS, Josep. *Op.cit.* p.64.

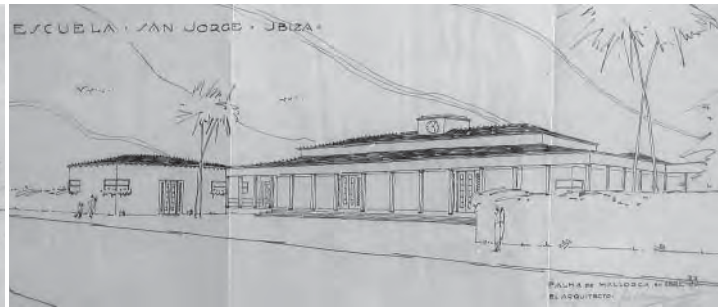
778 "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera. Cit.* pp.238-243.

779 Dibuixada a llapis de grafit sobre paper vegetal. ASAL.

780 També dibuixada al mes d'abril de 1933. Ambdues són propostes dibuixades per la mateixa persona, és més, no són propostes dibuixades per Miquel Fullana. ASAL.

719. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. Abril de 1933. Façana lateral. ASAL

720. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. Abril de 1933. Perspectiva. ASAL

de teula àrab a dues aigües amb els extrems amb tremujals, en canvi, la coberta del porxo és més baixa i a un sol vessant. Al bell mig del cos de les aules, coincidint amb l'eix de simetria, un cos paral·lelepípedic de proporcions cúbiques, s'aixeca per damunt de la coberta inclinada, el seu remat és pla i en la seva cara que mira cap a l'accés s'hi dibuixa, substituint els tradicionals escuts, la moderna esfera d'un rellotge.

Els dos cossos dels extrems, dedicats cadascun a un dels mestres de l'escola, es cobreixen amb teulada inclinada a quatre vessants, independent del volum principal de l'edifici.

Malgrat el cos principal de l'escola sigui perfectament simètric en ell mateix, en la perspectiva que es dibuixa de l'edifici, el punt de vista que es pren esbiaixat, de manera que el conjunt es percep perfectament assimètric. En aquest cas, però, més que d'articulació volumètrica hem de parlar de suma de volums, independents i col·locats un al costat de l'altre.

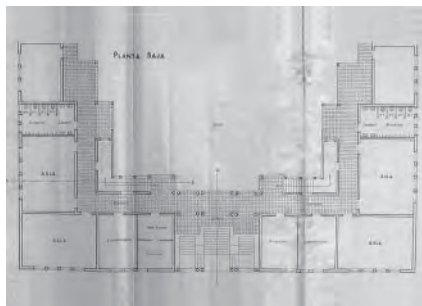
Després de veure els projectes que Guillem Forteza desenvolupa a l'illa d'Eivissa⁷⁸¹ cal fer una observació. Estem al 1933, aquell any els moderns catalans del GATCPAC ja s'han enamorat de l'arquitectura tradicional eivissenca per les seves similituts amb l'arquitectura moderna provinent de Centre Europa. Dit d'una altra manera, ja han trobat l'excusa perfecte per poder reproduir –moltes vegades epidèrmicament– el joc de volums blancs en la seva arquitectura. La coberta plana ja ha trobat la seva justificació idònea: ja existeix dins la tradició.⁷⁸² Els del GATCPAC cerquen a Eivissa la confirmació del que ja és modern. Forteza ho fa exactament al revés, parteix de la tradició per cercar la renovació continuista de l'arquitectura: “Si he parlat tantes vegades en elogi de la tradició és perquè crec que posant la tècnica al servei de la continuïtat tradicional, vitalitzant aquesta amb sanitosos empelts, es pot renovar l'arquitectura nostra molt més que provocant generacions espontànies, com un que per renovar el nostre llenguatge, per exemple, afegís de cop i volta paraules i paraules que “científicament” fossin més lògiques que les del lèxic natural.”⁷⁸³ La mostra és que tots els seus projectes pitiusos s'acabaran construït amb coberta inclinada de teula.

Aquest projecte comptarà amb una altra proposta, prèvia a l'inici de la seva construcció, que s'entregarà el 19 de setembre d'aquest mateix any i que veurem més endavant.

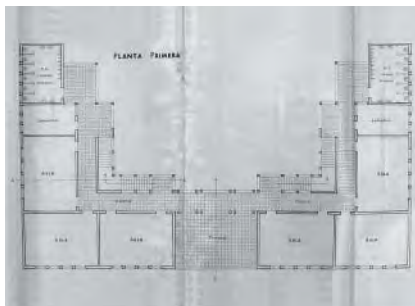
⁷⁸¹ Tant el de Sant Josep, com el de Sant Llorenç, com aquest darrer de Sant Jordi.

⁷⁸² Publiquen per exemple “Ibiza, la isla que no necesita renovación arquitectónica” o “En Ibiza no existen los estilos históricos” a la revista *AC Documentos de Actividad Contemporánea*, nº6. Segon Trimestre 1932.

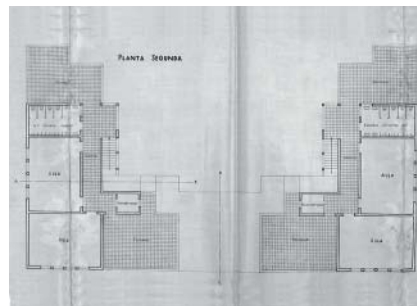
⁷⁸³ FORTEZA PINYA, Guillem. “Les innovacions en l'arquitectura” *Cit.* pp.314-316.

721. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Planta baixa. ASAL

722. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Planta primera. ASAL

723. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Planta segona. ASAL

Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. Mallorca

18 abril 1933

Dos anys després de la finalització de les obres de l'Escola Graduada de vuit seccions de Felanitx, l'Ajuntament felanitxer, en plena eferescència republicana, inicia un ambiciós pla de modernització de les seves infraestructures. Destaca, per davant de tot, la dotació d'edificis escolars,⁷⁸⁴ però també l'obra del nou mercat,⁷⁸⁵ o la de l'escorxador. Aquest mateix Ajuntament, encapçalat per Pere Oliver, també decideix ampliar l'escola graduada fins a catorze seccions, convertint-se així en una de les majors de les Illes.

La proposta segueix la disposició en U de l'edifici original. La seva organització és simètrica, el seu eix de simetria coincideix perfectament amb l'eix de l'accés principal, aquest eix travessa visual i físicament l'edifici, des del carrer fins al pati interior. Però aquests no són indicis suficients per assegurar que es tracta d'una escola regionalista. De fet no ho és, de cap manera. La seva geometria s'estén dins la parcel·la, la seva volumetria, blanca, regular i pura, s'esgrona i s'articula, algunes de les seves obertures giren d'una façana a la perpendicular, d'altres són molt verticals i li confereixen un aspecte completament industrial i modern. Les seves cobertes són aparentment planes⁷⁸⁶ i en les façanes interiors hi trobaríem repetida la figura del porxo *longueur*. Totes aquestes qüestions són molt superiors a la de la simetria, que, al meu entendre, és un concepte que l'arquitecte arrossega de l'edifici original. En aquest cas, donades les circumstàncies, al tractar-se d'una ampliació d'un edifici ja existent, la geometria de la planta no és massa important, ja que la nova proposta segueix la de l'edifici original.

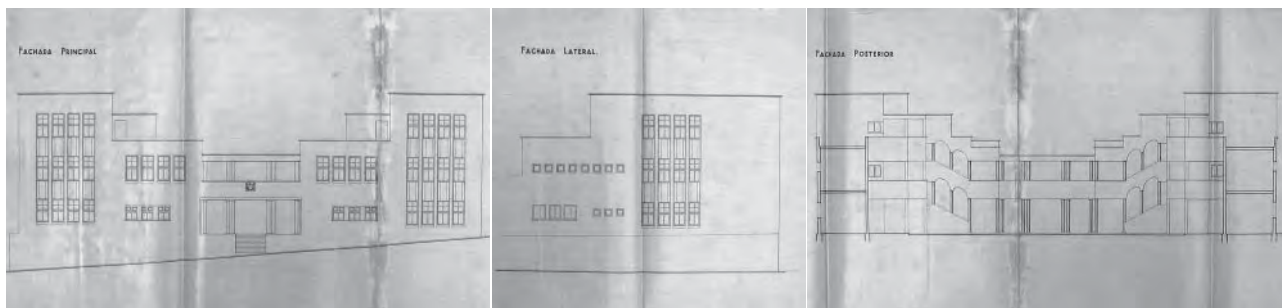
L'edifici s'organitza en tres plantes diferents, de menor superfície a mesura que augmentem d'alçada. L'escola té catorze aules en total, quatre en planta baixa, sis en planta primera i quatre en planta segona.

La planta baixa disposa l'accés principal sobre l'eix de simetria de l'escola. Aquest accés és aporxat, sota el porxo, ja dins els límits edificats, s'hi disposa una triple escala que ens condueix fins el nivell de planta baixa de l'escola –més aixecat que la cota del carrer–. L'escala té un tram frontal que puja sense replà intermig, a la seva dreta i esquerra hi trobam dues escales en angle, dividides en dues tramades. Aquesta escala ja

⁷⁸⁴ Entre aquests també hauríem d'anotar un altre projecte de Guillem Forteza, l'Institut de Segon Ensenyament, del qual el mateix Forteza en deixa constància escrita: "Nuevo grupo Escolar de veinticuatro secciones en el solar de La Torre, Felanitx." FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit. p.41.*

⁷⁸⁵ L'edifici del mercat és projectat per l'arquitecte Francesc Roca i les obres són dirigides per Carles Garau.

⁷⁸⁶ Realment són inclinades però amaga la teulada rera un muret de coberta pla que es remata amb una fola horitzontal, al seu darrera s'hi disposa el canal de recollida d'aigües. És una solució que la veurem repetida en altres edificis, com ara a l'escola de Montuiri.

724. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Façana principal. ASAL

725. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Façana lateral. ASAL

726. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Façana posterior. ASAL

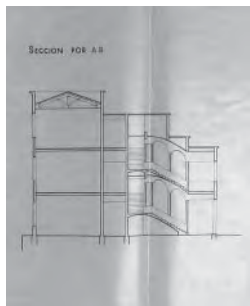
dóna a l'edifici una certa presència. Un cop assolim la cota superior ens trobam al corredor que es disposa seguint tot el perímetre interior de la U. El corredor és completament obert, aporxat, la seva amplada és variable, de manera que s'eixampla quan ha de donar accés a les dues escales que comuniquen les diferents plantes. Cadascuna d'aquestes escales és de dos trams disposats en perpendicular i es col·loquen a les arestes del pati interior. A dreta i esquerra de l'eix d'accés es segueix la mateixa distribució. A un i altre costat de l'entrada hi trobam unes dependències de serveis, destinades a guarda-robes i despatxos. A continuació, encara donant façana al carrer d'accés, s'hi disposen dues aules, una a cada extrem del frontis principal. En perpendicular a aquestes se'n hi situen altres dues, mirant cap a les façanes laterals. A continuació hi trobam dos nuclis de lavabos i, finalment, els extrems de les ales laterals es rematen amb unes estances menors que les aules, destinades, possiblement a petits grups.

El perímetre de la planta segona coincideix amb el de la planta baixa, tan sols se'n modifiquen els usos. Sobre la triple escalinada de l'accés, en planta segona la planta es retalla deixant lloc a una important terrassa, en posició central. A banda i banda d'aquesta terrassa s'hi disposen dues aules mirant cap a la façana principal. A continuació, en perpendicular i coincidint amb les de la planta baixa, hi ha dues aules més. Així ja tenim les sis aules de la planta primera. Les aules s'acompanyen d'uns laboratoris, situats sobre els lavabos de planta baixa. En planta primera els lavabos es troben als extrems.

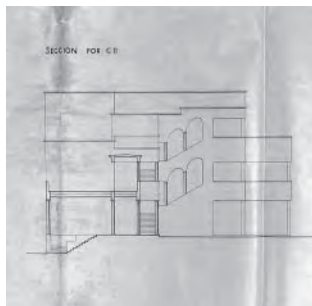
En planta segona es continua l'esgraonament volumètric iniciat amb la terrassa central de planta primera, anul·lant les dues aules que trobàvem en posició central. A sobre d'elles apareixen dues noves terrasses. Es mantenen, això sí, les aules que ocupen les cantonades de l'escola, així com les que miren a les façanes laterals. A continuació d'aquestes darreres s'hi ubiquen els lavabos, un a cada costat. A l'extrem d'ambdues ales la volumetria també es retalla, de manera que hi apareixen altres dues terrasses.

Pel que fa a l'aspecte exterior de l'edifici, destaquen, sobretot, aquests retalls volumètrics que hem comentat. En la façana principal, els cossos s'esgraonen a partir de l'eix de simetria. Sobre l'accés l'edifici té una planta i creix fins a les tres plantes que té a les cantonades. Així mateix, en les façanes laterals, l'edifici gira la cantonada mantenint les tres plantes, però als extrems la seva alçada es redueix a dues.

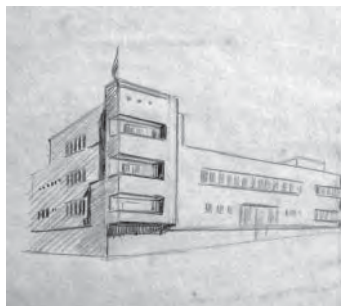
Totes les aules, seguint el patró ja conegut, són de geometria rectangular i disposen de quatre finestres enormes en un dels seus costats llargs. Fins aquí res de nou. És destacable però la manera en que aquestes obertures s'agrupen. En cada aula, les quatre finestres es separen amb un matxó d'obra d'uns vint centímetres. Aquest matxó uneix verticalment les tres plantes. Això es repeteix en les aules de les cantonades mirant al frontis principal i en les aules que donen a les façanes laterals. Aquest sistema d'agrupació d'obertures dóna a

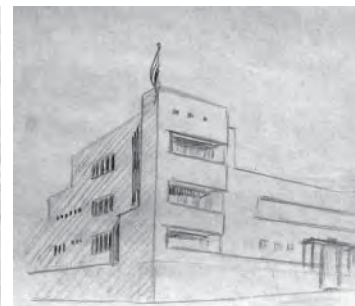
727. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Secció d'una ala lateral. ASAL

728. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Secció per l'accés. ASAL

729. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Croquis, estudi del gir de la cantonada. ASAL

730. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Croquis, estudi del gir de la cantonada. ASAL

l'edifici un aspecte industrial i n'augmenta la seva escala. Així, el tamany de les finestres de les aules contrasta enormement amb els petits finestrons quadrats i repetits que il·luminen les zones de serveis.

De totes maneres el més destacable d'aquest projecte no són els grans plànols definitivament signats per Guillem Forteza el mes d'abril de 1933. Sens dubte, el més important són uns petits croquis, dibuixats enèrgicament sobre retalls de paper, on l'arquitecte projecta la nova ampliació. Són dibuixos fets en perspectiva, sempre a tres quarts, mai frontals, on es mostren les autèntiques intencions del qui va projectar aquesta escola. L'accent es posa en la cantonada de l'edifici.

En un primer croquis es mostra una escola de volumetria asimètrica, amb l'accés disposat sobre l'eix central, tal i com queda finalment. Sobre aquest eix hi ha una sola planta, on hi destaca una enorme obertura horitzontal. L'extrem esquerre del frontis principal, tant en planta baixa com en planta primera, repeteix la mateixa obertura horitzontal que, en aquest cas ocupa la cantonada i gira cap a la façana lateral. En canvi l'extrem dret, des d'on està feta la imatge, l'escola s'esgraona fins a les tres plantes d'alçada. En aquest punt un volum s'avança respecte la façana principal mitjançant un voladiu. En aquest volum s'hi retallen tres porxades horitzontals que mosseguen la seva aresta. Un cop la façana ha girat la cantonada, aquesta s'enretira, donant encara més importància al cos que ocupa l'angle. I, finalment, per si no ens ha quedat clar que la cantonada és el que interessa, ens ho remarca situant una bandera al capdamunt de l'edifici, coincidint amb la seva aresta.

En un segon esboç es treballa el cos principal, el que ocupa la cantonada. En aquest cas veiem com les tres porxades horitzontals, mosseguen l'altre lateral, així l'aresta de l'edifici és continua de baix a dalt. Al mateix temps s'anul·la el voladiu i es fa arribar el volum fins al terra.

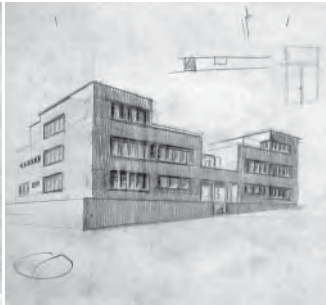
En el tercer estadi, previ al definitiu, l'edifici encara és asimètric, més alt a l'esquerra de la façana principal que a la dreta. Ara però, el volum de la cantonada ja no vola, ni es destaca de la resta de la façana sinó que està exactament al mateix pla. Existeix una diferència important respecte la proposta definitiva: aquí les obertures són horitzontals, una d'elles està en posició central, al damunt de la porxada d'accés, les altres ocupen la cantonada, o millor dit, la buiden, giren d'un costat a l'altre, mossegant l'aresta de l'edifici.

Si realment aquest és l'ordre en que es fan els croquis,⁷⁸⁷ l'edifici se'ns mostra aparentment menys modern a mesura que s'avança en el temps. Seguint aquests passos l'edifici s'allunya progressivament dels gestos i volumetries modernes, per acostar-se als conceptes i volumetries més regionalistes. Si l'ordre dels dibuixos és aquest, possiblement hi ha algú que mana per sobre el que dibuixa: Guillem Forteza per sobre del

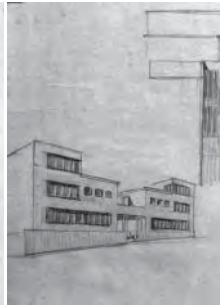
⁷⁸⁷ L'ordre podria ser exactament el contrari: primer s'entrega la proposta definitiva i a continuació algú que ha estat delineant el projecte, segueix evolucionant el projecte, continua fent croquis i propostes del que hauria pogut ser l'escola de Felanitx.

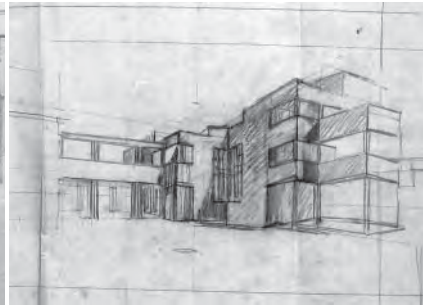
731. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Croquis, estudi del gir de la cantonada. ASAL

732. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Croquis, estudi del gir de la cantonada. ASAL

733. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Croquis, resultat final de la façana principal. ASAL

734. Guillem Forteza. Ampliació a 14 seccions de l'Escola Graduada de Felanitx. 18 d'abril de 1933. Croquis, estudi del pati. ASAL

delineant, la veu de l'experiència per sobre de l'ambició. Forteza alerta a qui proposa les finestres horitzontals de la dificultat de la seva execució, Forteza alerta a qui proposa grans voladus del preu que aquests tenen, Forteza sempre es mostra partidari de l'equilibri, del sentit comú i del possibilisme.

Una darrera observació, que no per això sigui menys important que la resta: els tres dibuixets estan fets amb un llapis de color vermell.

L'ampliació es durà a terme durant els anys 1935 i 1936. El pressupost inicial de la construcció serà de 231.930'80 pessetes, però serà rematada en 197.700.⁷⁸⁸ L'obra serà executada per la Cooperativa de Treballadors. Més tard, durant la guerra, l'edifici s'utilitzarà per allotjar-hi destacaments de tropes.⁷⁸⁹

Escola de Sant Antoni Abat. Eivissa

Maig 1933

A principi de la dècada de 1860 es crea una escola elemental d'instrucció pública per a cada sexe a Sant Antoni.⁷⁹⁰ El 1917 s'obren altres escoles unitàries de nins a altres nuclis de població menys importants, però també pertanyents al municipi, com ara a Sant Rafel, a Sant Mateu i a Santa Agnès.⁷⁹¹ Arran del Pla de Joan Capó de l'any 1926 s'encarrila la construcció d'una nova escola graduada. En el territori pitiús, és una de les primeres que contempla una aula per a pàrvuls.

L'escola ha d'ocupar una parcel·la situada a l'est del poble, en una via de nova obertura, consistent en la prolongació del carrer Vara de Rey. L'edifici es situa al costat nord del carrer, de manera que la façana d'accés és la que mira a migjorn.⁷⁹²

En un primer tanteig, fet durant el mes de maig, trobam tres projectes diferents. Cap d'ells encaixa amb les exigències de l'Ajuntament, ja que aquest sol·licita tres seccions i totes les propostes només en contemplen dues. De fet, més endavant, a finals de 1934, es redactarà un altre projecte definitiu. Amb aquest

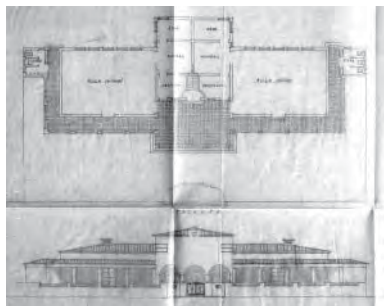
⁷⁸⁸ Ajuntament de Felanitx. *Op.cit.*

⁷⁸⁹ ADROVER, Aina; CABOT, Joan. *Op.cit.* p.36.

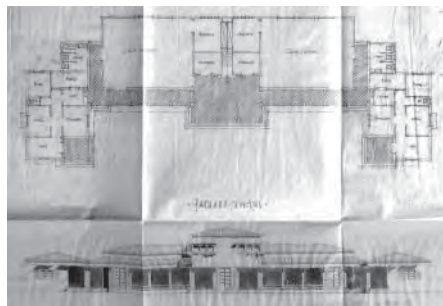
⁷⁹⁰ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera. Cit.* p.232. En aquell temps els mestres de Sant Antoni són Maria Mayans Ferrer i Josep Jofre Roca. Tot i així al poble destaca, sobretot, la tasca de Manuel Riutord Sintès, mestre de l'escola de nins al llarg de més de tres dècades i jubilat el 1907.

⁷⁹¹ LLOSAS BADÍA, Pedro. *Op.cit.* p.56. "San Antonio. Construye cuatro escuelas unitarias, dos en la parroquia de Santa Inés, una en San Rafael y otra en San Mateo, con su correspondiente mobiliario y material escolar."

⁷⁹² Segons plànol del projecte d'urbanització i enllaç dels terrenys compresos entre la població i el far. Signat per Josep Alomar el dia 27 de juny de 1933. ASAL.

735. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. Maig de 1933. Primera proposta. Planta baixa i façana principal. ASAL

736. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. Maig de 1933. Segona proposta. Planta baixa i façana principal. ASAL

darrer l'Ajuntament de Sant Antoni provarà d'obtenir una ajuda estatal per a finançar la seva construcció.

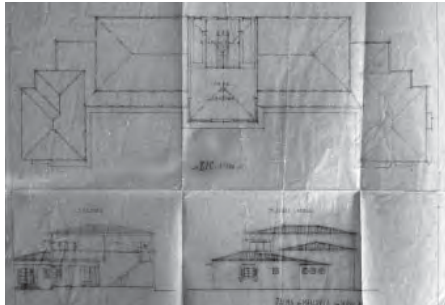
La primera proposta que trobam dins el mes de maig de 1934 planteja dues aules i dos habitatges pels mestres. L'escola s'ordena a partir d'una rígida simetria, el seu eix coincideix amb l'eix d'entrada al centre. L'edifici és longitudinal i disposa d'un cos central més ample. Les ales laterals contenen les aules i només tenen una planta d'alçada, el cos central conté els serveis i els habitatges, amb dues plantes d'alçada. Les aules s'organitzen seguint la direcció de l'edifici. Com és habitual, tenen forma rectangular i un dels seus laterals llargs s'obre cap a la façana posterior, mirant a nord. Les aules són abraçades per un petit porxo en forma de L, que cobreix l'asselellament de la façana principal i el seu tester. La coberta del porxo té menys alçada que la de les aules, ambdues són inclinades i de teula àrab. Seguint amb la mateixa coberta que el porxo, i a continuació de la façana posterior, s'hi situen els lavabos, un a cada extrem de l'edifici, conformant un petit cos que completa el volum del porxo. Ambdues ales laterals són iguals. El cos central s'avança respecte les façanes anterior i posterior de l'edifici. En la façana anterior i principal conforma la porxada d'accés, avançant la façana i reculant la zona de serveis. Aquests serveis contenen l'escala en posició central, seguint l'eix de simetria. A esquerra i dreta hi trobam un arxiu, un guarda-roba i un despatx. En planta superior hi trobam els dos habitatges dels mestres, un a cada costat de l'escala.⁷⁹³

Només coneixem la seva façana principal, caracteritzada, sobretot, per la presència del cos central. Aquest cos, cobert a quatre aigües, té una planta superior pràcticament cega, tan sols disposa de dues obertures de petit tamany situades en cantonada, sobre les seves arestes. En planta baixa el cos es buida amb una triple arcada de migpunt sobre pilastres rectangulars. El cos dels porxos laterals canvia la configuració respecte el porxo central, els laterals consisteixen en una jàssera continua recolzada sobre pilars rectangulars.

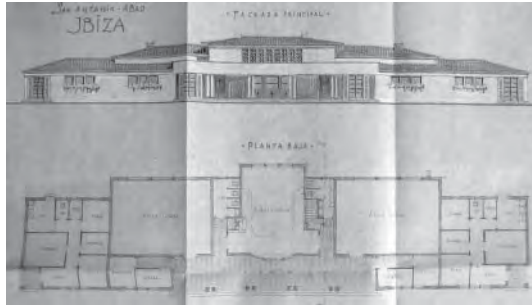
Volumètricament aquesta proposta es forma per tres cossos diferents: un de menor alçada que travessa l'escola de cap a cap i conté el porxo i els lavabos, un d'alçada intermitja integrat únicament per les aules i un tercer de major alçada, que abraça els dos anteriors, és més alt que ells i s'avança respecte les seves façanes anterior i posterior, aquest cos major conté els serveis en planta baixa i els habitatges dels mestres en planta pis.

En la segona proposta del mateix mes de maig de 1934 es segueix la mateixa estratègia projectual que en la primera. Els serveis i accessos es mantenen en el cos central, de dues plantes, les aules segueixen ocupant

⁷⁹³ No disposam del plànol de la planta superior, podríem suposar que no hi ha habitatges, però el dibuix que tenim entre mans porta per títol "Proyecto para una escuela para niños y niñas, con habitaciones p. los Maestros", la qual cosa ens evidencia que els habitatges estan, de ben segur, en planta pis.

737. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. Maig de 1933. Segona proposta. Planta primera, secció i façana lateral. ASAL

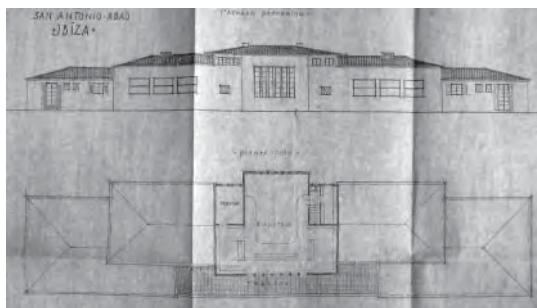

738. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. Maig de 1933. Tercera proposta. Planta baixa i façana principal. ASAL

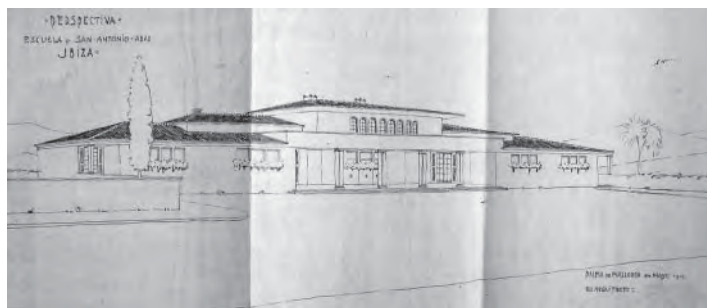
els laterals d'aquest cos central. El porxo continua amb la mateixa geometria, més ample coincidint amb l'accés i més estret quan delimita les aules. Ara, però, els extrems de les ales laterals pleguen en perpendicular cap al carrer, delimitant l'espai exterior d'accés. En aquests nous volums s'hi ubiquen els habitatges dels mestres. Aquests consten de dues habitacions, una cuina, un menjador, una sala i un porxo. D'aquesta manera la planta superior, que redueix la seva àrea a la que ocupa el cos central, es destina a biblioteca i sala de lectura.

En aquesta segona temptativa es manté la rigidesa i la simetria de l'ordenació. En aquest cas, però, hi ha una sèrie d'elements que l'identifiquen amb la proposta definitiva. La porxada de planta baixa s'ha simplificat, ara és continua de cap a cap d'escola, es configura a partir d'una jàssera continua recolzada sobre pilars quadrats. Han desaparegut les arcades de mig punt. El porxo de l'escola ara s'acompanya dels porxos dels habitatges que segueixen la mateixa configuració. Dues qüestions ens criden l'atenció: la primera és la posició del porxo dels habitatges respecte el propi cos de l'habitatge. Aquí el porxo ocupa la cantonada del volum, buidant-ne la seva aresta. La segona qüestió és un element que en principi passa desapercbut, un element exageradament modern, no gens regional. Es tracta del voladiu amb el que es prolonguen les diferents porxades. És una peça de formigó, de pocs centímetres de gruix i prop d'un metre de vol. Aquest element, que també es repeteix a les finestres horitzontals i en cantonada que il·lumina la planta superior, remarca i exagera la horitzontalitat de l'edifici i del porxo en concret. En altres casos, com en de Son Espanyolet, hem parlat del paper que juguen els pilars cilíndrics sota una jàssera rectangular, el fet de que la jàssera sempre projecti una determinada ombra sobre el pilar, l'anul·la com a suport, transformant un porxo pautat per pilars en un porxo continu, o porxo *longueur*, tal i com l'hem batejat. En aquest cas, el voladiu, per subtil que sigui en el dibuix, juga el mateix paper. Aquesta volada projectarà una ombra encara més important sobre els soports, anul·lant-los com a pauta vertical i exagerant la horitzontalitat de la composició.

Pel que fa als aspectes generals de la tercera proposta del mes de maig de 1934 no podem comentar res de nou. Es continua amb els mateixos criteris: rigidesa, simetria i regularitat. En aquest cas l'escola també s'organitza en dues plantes. Ara, però, es recupera la posició allargada de l'edifici. S'anul·len les ales laterals de la segona proposta. En aquesta darrera els habitatges dels mestres es col·loquen a continuació de les aules, seguint la mateixa direcció que la resta de la construcció. En posició central hi trobam la biblioteca, que ara també ocupa la planta baixa, als seus costats hi ha els lavabos d'una i altra aula, a continuació s'hi disposen les aules i als extrems de l'edificació hi ha els dos habitatges. Coincidint amb l'eix de simetria es manté la porxada d'accés, situada al davant de la biblioteca i allargant-se fins a solapar-se amb la posició de les aules, a fi de donar-los entrada. La planta pis també es destina a biblioteca, però en aquest cas el volum es retira respecte

739. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. Maig de 1933. Segona proposta. Planta primera i façana posterior. ASAL

740. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. Maig de 1933. Segona proposta. Perspectiva. ASAL

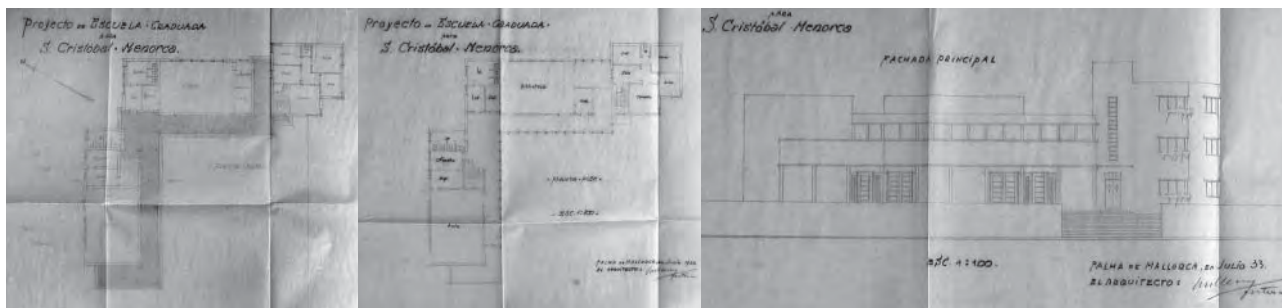
la façana d'accés, tot mantenint l'alineació de la façana posterior.

En aquest cas la volumetria és lleugerament diferent. Ara l'edifici manté l'alineació continua de la façana d'accés i, en canvi, s'esgraona en la seva façana posterior –més profunditat en el cos central i menys cap als extrems–. Aquesta lectura no és completament certa, ja que quan veiem la perspectiva que es va dibuixar, podem comprovar com en la façana principal els cossos també es van enretirant, però això succeeix en alçada: el cos més baix, destinat als habitatges i al porxo, segueix l'alineació del pla de la façana principal; el cos més alt, destinat a la biblioteca, veiem com s'enretira lleugerament, tot alliberant una petita terrassa entre la façana de planta baixa i la de planta pis; i el cos intermig, destinat a les aules, encara es recula més. D'aquesta manera, tot i mantenir la rígida simetria, s'aconsegueix una certa descomposició volumètrica.

Tal i com succeïa en la segona proposta, en aquesta tercera també apareixen alguns elements puntuals que ens criden l'atenció. Aquí, el porxo no es cobreix amb una teulada inclinada seguint la coberta dels volums laterals dels habitatges, sinó que al seu damunt hi apareix una terrassa plana a la que s'hi accedeix des de la biblioteca. Aquesta terrassa disposa d'una barana d'obra, massissa, a cara de la façana principal i que conforma una important línia horitzontal que remarca l'entrada. Ara els pilars que la sostenen són cilíndrics –recuperant el criteri de la secció circular i la seva ombra– i s'uneixen de dos en dos formant fins a quatre parelles.

Un altre punt que atreu la nostra atenció és la biblioteca. No per la seva posició central, ni per ocupar dues plantes simultàneament, sinó pel doble espai que les uneix. La figura del doble espai és absolutament novedosa dins l'arquitectura de Forteza. Es tracta del primer doble espai intencionat que hem vist fins al moment. Però no només això, sinó que si ens fixem amb la projecció del forjat de la planta pis, veurem com aquesta segueix un perímetre en forma de U, amb les seves arestes arrodonides. Un perfil peculiar, rarament atribuïble al llapis de Forteza. Aquest doble espai es situa al costat nord de la biblioteca i s'acompanya d'un enorme finestral obert a la façana posterior, mirant cap a nord, format per sis franges verticals separades per minúsculs matxons d'obra.

Veiem, per tant, com es tracta d'un projecte que segueix les pautes tradicionals de la simetria i la regularitat, dels eixos i la rigidesa, però que està lluny del regionalisme tan pulcre que utilitza Forteza. A sobre d'aquestes pautes més clàssiques, veiem com hi destaquen alguns elements caligràficament moderns: un voladiu de formigó de proporcions horitzontals, un porxo *logueur*, unes finestres en cantonada, una certa descomposició volumètrica o un doble espai amb el perímetre sinuós. Fixem-nos, per acabar, com alguns plànols apareixen esquitxats de llapis de color vermell.

741. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sant Cristòfol. Juliol de 1933. Planta baixa. ASAL
 742. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sant Cristòfol. Juliol de 1933. Planta primera. ASAL
 743. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sant Cristòfol. Juliol de 1933. Façana sud-oest. ASAL

Escola Graduada de Sant Cristòfol. Menorca

Juliol 1933

L'escola de Sant Cristòfol és de tres seccions, amb tres habitatges pels mestres. S'emplaça en una parcel·la trapezoidal. Aquesta té un carrer que li dona accés des del lateral sud-est. El solar té menys amplada al costat del carrer i s'eixampla a mesura que ens allunyam d'ell. La topografia de la parcel·la s'estableix en una cota més alta que la del carrer.

L'edifici pren forma de L. No és una geometria nova, ja l'hem vista repetida en altres escoles, com ara la de de Son Espanyolet o la de Selva. Aquests són projectes eminentment moderns. També ho serà la de Sant Cristòfol. Aquest projecte condensarà els autèntics criteris racionalistes. Lluny de solucions superficials i epidèrmiques, el de Sant Cristòfol és un gran exemple de la nova arquitectura moderna.

L'escola té tres plantes d'alçada i, com dèiem, s'organitza en angle, amb dos braços perpendiculars entre ells. Un situat al costat nord-oest de la parcel·la i perpendicular al carrer, és el que ens queda a l'esquerra del nostre accés. L'altre situat al costat nord-est del solar i al fons de la parcel·la, és el que es col·loca paral·lel al carrer. D'altra banda, també podem dir que l'escola la formen tres cossos: el primer i el segon tenen proporcions allargades, contenen les aules que s'acompanyen dels corresponents serveis, i tenen dues plantes d'alçada. El tercer cos és de proporcions més quadrades, conté els habitatges i té tres plantes d'alçada.

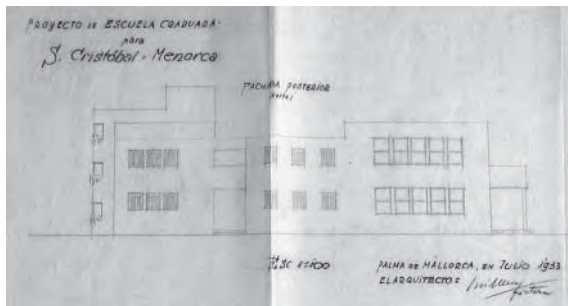
D'aquesta manera, el primer cos és el que conforma el braç perpendicular al carrer. La seva distribució és exactament coincident en planta baixa i en planta pis. Conté, en cadascuna d'elles, una aula, de proporcions rectangulars i amb uns grans finestrals orientats cap al nord. En el tester de l'aula més allunyat del carrer s'hi disposen les estances que donen servei a la pròpia aula: un despatx, un guarda-roba i uns lavabos. En aquest punt també s'hi disposa l'escala que uneix les dues plantes destinades a aules.

El segon cos, situat en perpendicular al primer, conté una aula en planta baixa i la biblioteca en planta pis. Tan una com l'altra tenen proporcions rectangulars i s'il·luminen amb enormes obertures que reben la llum neutre del nord. Així mateix, ambdues estances, s'acompanyen dels respectius serveis que, en aquest cas, ocupen ambdós testers de l'aula. En un costat hi trobam un guarda-roba i uns lavabos, i en l'altre costat s'hi disposa un despatx i un arxiu.

El tercer cos el trobam a continuació del segon, a l'extrem sud del braç paral·lel al carrer. Aquest volum, a diferència de la resta de l'escola, té tres plantes d'alçada, cadascuna d'elles es correspon amb un habitatge. Hi ha tantes vivendes com aules. Cadascuna d'elles consta de dues habitacions, una cuina, un bany, una

744. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sant Cristòfol. Juliol de 1933. Façana sud-est. ASAL

745. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sant Cristòfol. Juliol de 1933. Façana nord-est. ASAL

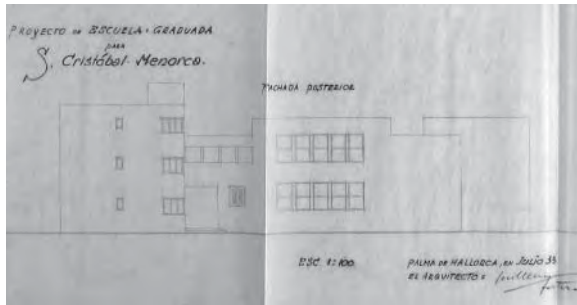
sala i un menjador. Al mateix temps aquest tercer volum conté una escala independent que uneix les diferents plantes.

Com podem comprovar a la planta els tres cossos estan separats entre ells mitjançant un corredor. Aquest corredor és aporxat i dóna accés a les aules desde la façana sud, per tant, la porxada també protegeix l'edifici de l'asolellament. Si fem abstracció de la geometria d'aquesta peça de circulació veurem com té forma de mitja esvàstica,⁷⁹⁴ descrita per un doble zig-zag, una de les geometries més rabiosament modernes. Al mateix temps aquesta porxada delimita un espai exterior, que mira a migjorn, ben assolellat, aixecat respecte el carrer i destinat al camp de jocs dels infants.

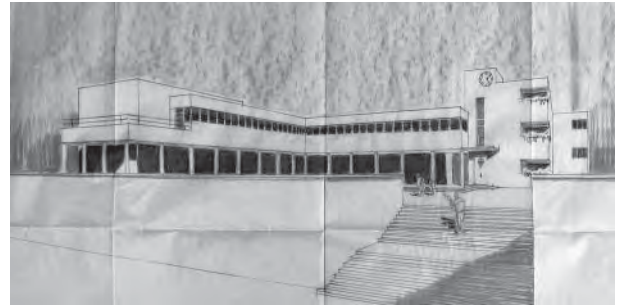
Per accedir des del carrer a la plataforma superior del camp de jocs, és necessari construir una escala. La seva posició és essencial per acabar d'entendre l'edifici. La seva ubicació no pot ser qualsevol. La seva situació no depèn del caprici de l'arquitecte, depèn de les lleis que ordenen l'escola. L'escola s'ha de llegir en escorç, en esbiaix. Aquesta escala està situada on ha d'estar situada: a l'aresta diametralment oposada a l'angle ocupat descrit per l'edifici. Aquesta és la única disposició que ens garantirà la visió en diagonal de l'escola. I justament és aquesta la perspectiva que es dibuixa de l'edifici. I què ens mostra aquesta visió en escorç? Doncs ens permet comprovar com els diferents volums, geometries i obertures giren d'una façana a l'altra, ens mostra com s'articulen les diferents façanes. En les escoles regionalistes la cantonada era una aresta continua de baix a dalt. Ara la cantonada es trenca, en ella s'hi obren finestres i porxades, la cantonada es buida amb terrasses i obertures.

Ens reclama la nostra atenció el dibuix en perspectiva que es dibuixa de l'escola. M'agradaria en primer lloc que centràssim l'atenció en el seu traç decidit, amb línies d'una sola tirada, figures humanes i vegetals arrodonides, gran diferència entre les zones clares i les obscures, fins i tot el cel es trama de gris a fi de destacar la blancor del volum principal. Retinguem-ho. La perspectiva ens mostra, tal i com hem apuntat, l'escola en escorç, mirant l'aresta interior de l'edifici, veient com els elements que el conformen giren i s'articulen d'una a altra façana. A l'esquerra de la imatge distingim els cossos ocupats per les aules, entregats en perpendicular i dominats per la línia horitzontal: la planta baixa és una porxada continua que ocupa el tester i les dues façanes principals, una porxada que es recolza sobre pilars cilíndrics, una mica retirats respecte el pla de façana tot buscant una certa ombra, un porxada que dóna una certa lleugeresa al volum de la planta superior. Aquest, també es mostra continu, però està compost mitjançant diferents volums que es maclen.

⁷⁹⁴ És la mateixa geometria que hem trobat a altres corredors com els de les escoles d'Es Llombarts i de S'Alqueria Blanca.

746. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sant Cristòfol. Juliol de 1933. Façana nord-oest. ASAL

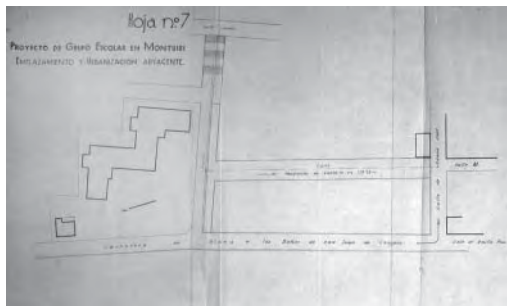
747. Guillem Forteza. Escola Graduada de Sant Cristòfol. Juliol de 1933. Perspectiva. ASAL

A l'esquerra de la imatge apareix una terrassa, amb un volum ceg en segon pla, a continuació la terrassa es transforma en una galeria tancada, caracteritzada per la infinita successió d'obertures, totes elles exactament iguals, de proporcions lleugerament verticals i tan sols separades per la seva pròpia fusteria. Es tracta d'una finestra allargada que a més d'ocupar les dues façanes principals, gira un mòdul més en els seus dos extrems. Contra l'energètica horitzontalitat del cos de les aules, s'hi contraposa, a la dreta del dibuix, la verticalitat del volum ocupat pels habitatges. D'entrada, amb tres plantes d'alçada, és el punt més alt de l'escola. Aquesta verticalitat es remarca amb dos elements: el primer i més evident és la finestra que, col·locada sobre el portal d'accés il·lumina l'escala, aquesta finestra té unes proporcions exageradament verticals; el segon element és el remat del cos d'escala, aquest encara s'aixeca una planta més i, adosat al cos de les aules, encara fa més evident la diferència d'alçades. L'extrem del cos de vivendes es resol amb tres obertures –una per planta– que es situen just a l'aresta del volum, buidant la cantonada, articulant ambdues façanes. Finalment existeixen en el dibuix determinats elements puntuals que ens criden l'atenció, com puguin ser la barana de tub rodó metàl·lic que acompanya la terrassa de mà esquerra de les aules, un tipus de protecció molt utilitzada en la nova arquitectura centreeuropea i que confereix a l'edifici un cert aspecte de vaixell, símil també molt recurrent en l'arquitectura moderna. Un altre punt és la vegetació que rebossa de les terrasses dels habitatges,⁷⁹⁵ la vegetació és un element molt present en l'arquitectura racionalista. I, en darrer lloc, destaca la presència del rellotge, situat al capdamunt del cos d'escala, respectant l'assimetria del conjunt. Tant en els aspectes més secundaris –del traç, dels clars i obscurs, o de la presència de fetitxes tipus rellotge o vegetació– com en els criteris principals –de joc de volums, d'articulació d'obertures, d'esgronament dels diferents cossos, de petits retranquejos o de proporcions–, aquest dibuix ens ha de remetre, obligatòriament, a les perspectives d'alguns arquitectes centreeuropeus en general i holandesos en concret.⁷⁹⁶

Com veiem, en aquest projecte, els criteris formals són indissociables del raonament distributiu i organitzatiu de l'escola. L'orientació nord de les aules, la disposició dels serveis, el porxo d'accés com a protecció solar, l'alliberament i definició d'una àrea exterior assolellada, la independència de circulacions entre usos diferents, la posició de l'accés principal o l'agrupació d'usos en diferents volums garantint una bona

⁷⁹⁵ Aquestes terrasses no existeixen en la planta.

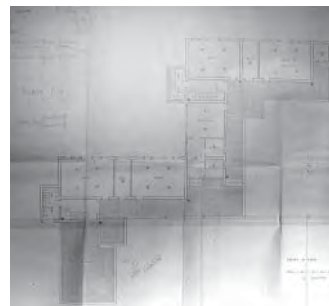
⁷⁹⁶ Em referesc a alguns dels treballs realitzats a Holanda i que podem incloure dins el moviment De Stijl. En concret podríem anomenar l'edifici de Julius Maria Luthmann a Enschede de 1929. També podríem citar l'edifici Olveh, de l'arquitecte Jan Wils, construït a La Haia entre 1930 i 1932. O el ja mític Ajuntament de Hilversum de Willem Marinus Dudok, bastit entre 1928 i 1931. Són exemples contemporanis al de l'escola de Sant Cristòfol i totalment emparentats amb ella.

748. Guillem Forteza. Escola Graduada de Montuïri. 14 de juliol de 1933. Planta emplaçament. AMMo

749. Guillem Forteza. Escola Graduada de Montuïri. 14 de juliol de 1933. Planta baixa. AMMo

750. Guillem Forteza. Escola Graduada de Montuïri. 14 de juliol de 1933. Planta primera. AMMo

solució forma-funció, són aspectes totalment objectius i raonats, que, al cap i a la fi, són els que donen forma a l'edifici.

Grup Escolar per a nins i nines a Montuïri. Mallorca

14 juliol 1933⁷⁹⁷

A Montuïri, durant el segle XIX i en l'àmbit de l'educació privada, destaca l'aportació de "les monges de Sant Vicenç de Paül. Instal·lades a Montuïri en la dècada dels anys seixanta del segle XIX tenen sota la seva custòdia les nines montuireres i els infants de menys edat. L'educació de les nines és la pròpia de l'època i se'ls ensenyen treballs propis de mestressa de casa ("*sus labores*") i unes profundes conviccions religioses perquè sàpiguen dur endavant una llar cristiana."⁷⁹⁸

Durant el darrer terç del segle XIX, sent batlle de Montuïri Bartomeu Ferrando, s'elaboren dos projectes d'escola per la vila. Un d'ells no porta data ni signatura. Tan sols s'hi pot llegir "Proyecto de una escuela de 50 niños". L'altre, datat de 12 d'abril de 1887, ve signat per "El Maestro Mayor. Pere d'A. Peña".⁷⁹⁹

El primer projecte sembla que no tingui emplaçament. Pareix elaborat desde la teoria. Podria ser perfectament un dels tres models que a l'abril de 1883 la Junta Provincial de Instrucción Pública de les Balears exigeix al president de la Diputació Provincial. Podria servir com model d'escola unitària d'una sola aula. Comparant-lo amb els models procedents del Ministeri podem percebre'n moltes similituds. La compacitat, la geometria de l'aula, la il·luminació pels dos costats llargs, el tipus de mobiliari, l'habitatge per al mestre en planta pis i, sobretot, la presència dels patis com a espai exterior de jocs i relació. És un edifici molt compacte, de planta baixa i ú.

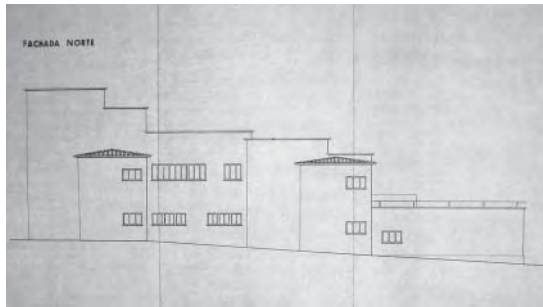
El segon projecte del que hem parlat, signat per Pere d'Alcàntara Peña el dia 12 d'abril de 1887, és aprovat per l'Ajuntament de Montuïri, aleshores presidit per Bartomeu Ferrando⁸⁰⁰, en sessió plenària del 29

⁷⁹⁷ MAYOL AMENGUAL, Jaume. *Història de la construcció de Ses Escoles de Montuïri*. Quaderns Montuirers, nº11. Bona Pau. Montuïri, 2008.

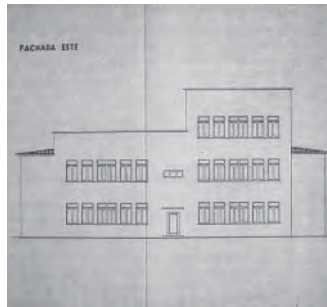
⁷⁹⁸ MAS MIRALLES, Guillem i MATEU SOCIAS, Antoni. *Montuïri. L'esclafit de la crispació*. La Guerra Civil a Mallorca. Poble a poble. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 2001. p.22.

⁷⁹⁹ De ben segur que l'autoria del primer projecte també podem adjudicar-la al mateix Pere d'Alcàntara Peña. Per diferents motius. En primer lloc perquè en aquells moments, a Mallorca, no hi ha tants tècnics com perquè un ajuntament com el de Montuïri vagi tractant amb dos a l'hora. En segon lloc, perquè apareix juntament a un altre projecte signat pel mateix Peña. I en tercer lloc, per la forta semblança amb altres projectes d'aquest mestre d'obres.

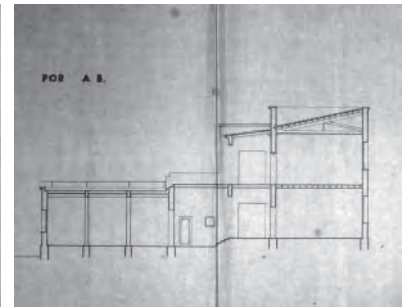
⁸⁰⁰ Bartomeu Ferrando Manera (1830-1894). Elegit batlle el 1872. Personatge relacionat amb el Partit Liberal, exercia com a cacic del poble.

751. Guillem Forteza. Escola Graduada de Montuïri. 14 de juliol de 1933. Façana nord. AMMo

752. Guillem Forteza. Escola Graduada de Montuïri. 14 de juliol de 1933. Façana est. AMMo

753. Guillem Forteza. Escola Graduada de Montuïri. 14 de juliol de 1933. Secció. AMMo

de juny del mateix any.⁸⁰¹ Aquest projecte ens mostra un edifici de planta baixa i dos pisos. El seu llenguatge és pròxim al de les grans cases urbanes. El seu caràcter no és el d'un edifici públic, o d'un edifici escola. Té aspecte de noble casal urbà. El que segurament el distingeix d'un edifici privat és l'intent de Peña per aconseguir espais diàfans i, per tant, el fet d'utilitzar una estructura que li ajudi a aconseguir grans llums, grans distàncies entre suports.

Tot i que el primer projecte es comença a construir, cap d'aquestes dues propostes s'arribarà a materialitzar. Després del fracàs dels projectes de Pere d'Alcàntara Peña podem assegurar que l'ensenyament sempre s'imparteix dins locals llogats per l'Ajuntament. L'escola "va canviant amb una certa freqüència d'ubicació. Al començament del segle XX hi ha una petita escola a la placeta de Can Marc al Molinar, aquesta escola passa més tard damunt el celler de Can Ferrando (escola núm. 1 de nins), al carrer de Baix i finalment a Can Llabor al Pujol."⁸⁰²

A principis del segle XX la construcció de la nova escola queda totalment estancat, no hi ha cap altre intent de construir-la fins a finals de la dècada dels anys vint. En canvi el 1918, el mateix any que es crea el Museu Pedagògic Provincial, a Montuïri es crea el Centro Instructivo de Montuïri. Tal i com es diu en el primer article del seu reglament "El Centro Instructivo de Montuïri tiene por objeto, el fomento y propagación de la cultura, las Bellas Artes, las buenas costumbres y la moralidad, organizando para ello conferencias, clase de musica y declamación, cursillos de preparación científica. etc."⁸⁰³ Són intencions molt similars a les del Museu Pedagògic de Joan Capó.

Haurem d'esperar fins a la dècada dels anys trenta per veure realitzat el somni de la construcció de la nova escola. El primer govern republicà montuïrer està format per quatre comissions, una d'elles està exclusivament dedicada a Instrucció Pública.⁸⁰⁴ Aquesta Comissió d'Instrucció Pública encapçalada per Juan Mas Verd -Collet-, pren la iniciativa per solucionar d'una vegada per totes la problemàtica de l'espai educatiu a Montuïri.

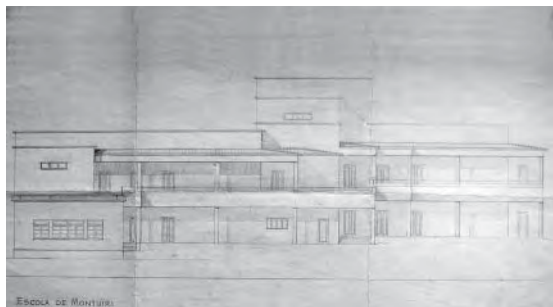
El 22 de juny de 1932 l'arquitecte Josep Alomar fa entrega del projecte d'Escola Graduada de quatre seccions per a nins. El projecte es estudiat per la Corporació municipal i es aprovat en sessió ordinària de 26

⁸⁰¹ AMMo, Llibre d'Actes 29 de juny de 1887.

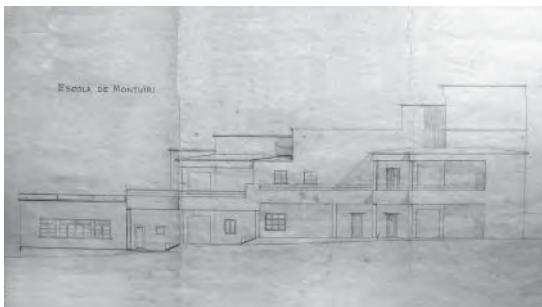
⁸⁰² MAS MIRALLES, Guillem i MATEU SOCIAS, Antoni. *Op.cit.* p.22.

⁸⁰³ CENTRO INSTRUCTIVO DE MONTUÏRI. *Reglamento del Centro Instructivo de Montuïri.* Opuscle. Montuïri. 1918. Col·lecció privada Joan Miralles Montserrat.

⁸⁰⁴ Llibre d'Actes 24 abril 1931. AMMo.

754. Guillem Forteza. Escola Graduada de Montuiri. 14 de juliol de 1933. Façana oest. AMF

755. Guillem Forteza. Escola Graduada de Montuiri. 14 de juliol de 1933. Façana sud. AMF

d'agost. L'escola que projecta Alomar per Montuiri és un edifici compacte. La seva planta i alçats estan traçats totalment en simetria. Destaca la utilització d'obertures en arc, de balustrades o de cornisses. La coberta és inclinada de teula. L'accés frontal amb escalinata i pòrtic li dona un cert aspecte monumental. Utilitza elements tradicionals com ara la galeria. Tots aquests són elements que li donen un aspecte clàssic. És clarament un edifici aliè al racionalisme. No té trets que l'enmarquin dins una tendència o altra. És un edifici sense caràcter.

És el 15 de febrer de 1933 en segona sessió extraordinària quan es decideix construir el grup escolar de vuit seccions i, per això, adquirir la superfície necessària de la finca de Sa Torre.⁸⁰⁵ D'altra banda s'acorda demanar un préstec a la Caixa de Pensions i, al mateix temps, sotmetre aquestes decisions a referèndum popular.⁸⁰⁶ Els resultats del referèndum són favorables a la construcció de l'escola segons les pautes i paràmetres que planteja l'Ajuntament.

Dins el mes d'abril es convoca un concurs d'idees per a la construcció del grup escolar de Montuiri. El concurs és obert a tots els arquitectes mallorquins que vulguin participar-hi.⁸⁰⁷ Un mes després i un cop exhaurit el plaç d'entrega, el resultat és que no s'ha presentat cap participant. Per això el concurs es declara desert. Arran d'aquest imprevist, es recorre altre cop a l'arquitecte Josep Alomar perquè realitzi els plànols del nou projecte. Alomar, aludint a la gran quantitat de feina que té en aquells moments, diu que ell no podrà dur endavant el projecte. Aleshores l'Ajuntament decideix visitar l'Arquitecte Director de Construccions Escolars de l'Estat a les Balears, Guillem Forteza Pinya. Aquest, tot i la gran quantitat de projectes que té en marxa, decideix acceptar l'encàrrec.⁸⁰⁸ Forteza, en tan sols una setmana tindrà el projecte enllestit.

L'arquitecte ens descriu l'edifici en la memòria que acompanya el projecte:

"El Ayuntamiento de Montuiri villa situada a unos 30 Km de Palma siguiendo la carretera de Manacor, ha decidido emprender la construcción de un grupo escolar que satisficiera el conjunto de obligaciones pedagógicas que sobre él pesan, encargándonos la redacción del proyecto correspondiente.

Para ello hemos tenido en cuenta las prescripciones y orientaciones innovadas en los últimos decretos del Ministerio de Instrucción Pública, centralizando en el proyecto las graduadas de niños y niñas en cuatro secciones cada una, y a los efectos de recibir el máximo de subvención del Estado la hemos dotado también de una gran sala de duchas, cocina y comedor para servicio de cantina escolar, sala de reconocimiento

⁸⁰⁵ En altres casos citada com Sa Torre de'n Xigala.

⁸⁰⁶ Llibre d'Actes 15 febrer 1933. AMMo.

⁸⁰⁷ Llibre d'Actes 14 abril 1933. AMMo.

⁸⁰⁸ Llibre d'Actes 19 maig 1933. AMMo.

756. Escola Graduada de Montuiri en construcció. COA

757. Escola Graduada de Montuiri en construcció. COA

758. Escola Graduada de Montuiri en construcció. COA

médico con dispensario, Museo-Biblioteca y casa para el conserje, a más de una sala espaciosa para trabajos manuales.

EL SOLAR Y SU EXTENSIÓN. Examinados por el Ayuntamiento de Montuiri, La Inspección y el Arquitecto que suscribe, los distintos solares aptos que había alrededor del pueblo se ha elegido el que se ha considerado que reunía mejores condiciones por su situación elevada en la zona más seca y mejor orientada. Tiene su acceso por la carretera de Montuiri a San Juan por la parte Oeste. Al Norte linda con los predios particulares y por el Este y el Sur con las calles de una nueva urbanización, alcanzando en su totalidad una área útil de más de cuatro mil quinientos metros cuadrados.

Hemos procurado disponer el emplazamiento del edificio de manera que la línea de galerías y el campo escolar diesen al Mediodía y los muros con luz diesen al Norte o Noreste.

DISTRIBUCIÓN DEL EDIFICIO. Se desarrollarán dos graduadas de niños y niñas en dos plantas figurando en la baja dos aulas, servicios de W.C. higiene, despachos respectivos, roperos y las correspondientes escaleras.

En el enlace de las dos graduadas hay dos grandes salas de duchas y el dispensario y reconocimiento médico. Servido todo por espaciosas galerías de comunicación. En la parte Oeste del conjunto se sitúa la cocina con el office y despensa y una gran sala Comedor-Cantina de cien metros cuadrados.

En la planta piso se desarrollarán las demás aulas de cada graduada también con servicios anejos de higiene, roperos, despachos etc. y la sala-Biblioteca-Museo.

En un ático de la graduada de niños se instala una sala especial para trabajos manuales o sala de proyecciones.

Aisladamente y lindante casi con la carretera se construirá la casita del conserje de la que se proyecta también su plano detallado.

SISTEMA DE CONSTRUCCIÓN. La orientación y muros de sostenimiento de tierras serán de hormigón hidráulico con piedra machacada, mortero dosificado convenientemente como se especifica en el cuadro de precios. Los muros generales serán de mampostería ya que en la villa de Montuiri hay inmejorable piedra para ello y se dispone de albañiles especializados. Los tabicones de subdivisión de dependencias se harán a base de sillería arenisca aserrada de Porreras, sentados con mortero de cemento. Los solados serán en general de baldosín hidráulico excepto en los vestidores y galerías que serán de baldosas ranuradas para evitar todo resbalamiento. Para el buen asiento de estos solados se formará una plataforma de hormigón de 0'20m. de espesor.

759. Escola Graduada de Montuïri en construcció. COA

760. Escola Graduada de Montuïri. Invitació a la inauguració elaborada pel gravador Bracons-Duplessis. AMMo

761. Inauguració de l'Escola Graduada de Montuïri. Parlament del seu batlle Joan Mas i Verd. CFM

Los guarnecidos y blanqueos se ejecutarán con yesos puros sobre el maestro correspondiente. El revoque del edificio será del llamado "nevado" a base de mortero de cal.

En las clases, W.C. y guardarropas se disponen zócalos de azulejos de alturas convenientes para que permitan una fácil limpieza.

La carpintería, tanto de armar como de taller deberá tener los gruesos necesarios para la construcción y las demás obras complementarias se ejecutarán con materiales de primera calidad, debidamente controlados por el Arquitecto Director.

El Ayuntamiento facilitará la conducción del agua a su cuenta hasta la acometida del edificio. No disponiéndose ahora de alcantarillado se proyecta la correspondiente fosa séptica para alejamiento e higienización de los materiales residuales.⁸⁰⁹

El Grup Escolar de Montuïri, és un projecte modern, elaborat des dels principis més clars del racionalisme, i pròxim a les arquitectures germàniques en general i a escola holandesa en particular. És un edifici de volumetria dispersa, de planta asimètrica i d'organització centrífuga. És una proposta contraposada als seus projectes regionalistes. La línia recta domina sobre la corba. La coberta plana s'imposa a la tradicional coberta de teula. El pla preval sobre el relleu. Les grans superfícies vidriades s'imposen a les petites finestres. Domina l'horitzontalitat. S'anul·la qualsevol tipus d'element decoratiu. Apareixen altre cop els porxos *longueur* que hem vist en altres projectes. Es repeteix la geometria en esvàstica, aquí encara més exagerada gràcies al doble zig-zag de la planta. L'assimetria, les visions en escorç i el joc de volums substitueixen la clàssica simetria, la visió frontal i la compacitat volumètrica.

De les quatre ales que configuren l'escola n'hi ha dues que contenen les aules, les altres dues contenen els serveis. Les que contenen les aules són les que assegurin una òptima orientació de les mateixes. A més veiem com les dues parelles d'aules de cada planta segueixen una organització rígida i repetida: aula-magatzem-aula, acompanyades del nucli d'escales i lavabo. En canvi, les àrees conformades pels serveis, inclosos els porxos, són més aleatòries, s'eixamplen i s'estrenyen segons les necessitats. Es reculen o s'avancen segons exigències del programa i de la composició volumètrica. Podríem dir que les aules actuen com a cèl·lules prèviament estudiades, d'acord amb la seva funció precisa i gairebé matemàtica.⁸¹⁰ En canvi

⁸⁰⁹ La memòria ve signada per "el Arquitecto Director: Guillermo Forteza", i datada a Palma, el 22 de juliol de 1933. AMEIB.

⁸¹⁰ Recordem que en aquell temps les aules ja disposen d'una estricta legislació que exigeix un cert nombre de metres quadrats per alumne, un cert nombre de metres quadrats d'il·luminació, uns certs metres cúbics de renovació d'aire per hora, etc. Les aules han de solucionar unes determinades fórmules matemàtiques.

762. Escola Graduada de Montuïri. AMMo

763. Escola Graduada de Montuïri. AMMo

764. Escola Graduada de Montuïri el dia de la seva inauguració. AJMV

les zones de circulació i de serveis són més aleatòries, acompanyen les aules, les articulen i possibiliten el modern mecanisme de les assimetries, les visions en escorç, el joc volumètric, l'articulació de façanes, etc.

En el moment d'engegar la construcció de la nova escola l'Ajuntament demana un préstec de 70.000 pessetes.⁸¹¹ Al concurs per a la construcció de l'escola només s'hi presenta una proposta, signada per D. Guillem Carbonell Mascaró, de Maria de la Salut, i D. Bartomeu Bauzá Moll⁸¹², de Montuïri, que es presenten de manera conjunta i per la quantitat de 179.119 pessetes. Per tant, s'adjudiquen les obres als dos licitadors.⁸¹³

"El 15 d'abril de 1934, aprofitant la celebració del tercer aniversari de la proclamació de la República, n'és col·locada la primera pedra. Hi assisteixen el governador civil, el president de la Diputació Provincial de les Balears, el cap d'Inspecció de Primera Ensenyança, Joan Capó, i els mestres de Montuïri Maria Tauler Pons, Bartomeu Mir Alemany i Sebastià Perelló Lull, a més de la majoria de la Corporació."⁸¹⁴ A finals de juny del mateix any, ja s'ha aixecat tota l'estructura i s'han cobert aigües.

L'Ajuntament de Montuïri no es conforma amb les obres del nou Grup Escolar. El 27 de juny de 1934 el batlle Joan Mas engega un nou projecte relacionat amb el camp pedagògic. El projecte consisteix en la construcció dels vuit habitatges necessaris pels mestres del nou centre educatiu. És un nou projecte escolar que completaria el conjunt. Es pretén aprofitar el solar del darrera l'edifici de l'Ajuntament.⁸¹⁵ Per aquest projecte es confia, altre cop, amb l'arquitecte Guillem Forteza.⁸¹⁶

La segona setmana de febrer de 1935 el nou Grup Escolar de Montuïri ja es troba pràcticament acabat. S'acorda fer una inauguració "el dia veinticuatro del presente mes con toda la solemnidad y esplendidez que el caso requiere, invitando a dicho acto las Autoridades provinciales, Diputados a Cortes por la provincia, centros docentes, Alcaldías de Mallorca, Sociedades... etc, que se estime oportuno."⁸¹⁷ L'acte serà recollit l'endemà pel diari *La Almudaina*.⁸¹⁸

⁸¹¹ Llibre d'Actes 22 juliol 1933. El pressupost és aprovat definitivament el 30 d'agost de 1933. AMMo.

⁸¹² De malnom "Pelut".

⁸¹³ Llibre d'Actes 14 octubre 1933. AMMo.

⁸¹⁴ MAS MIRALLES, Guillem i MATEU SOCIAS, Antoni. *Op.cit.* p.50.

⁸¹⁵ El mateix solar que Pere d'Alcàntara Penya ja hi havia començat a construir el seu segon projecte d'escola a finals del segle XIX.

⁸¹⁶ Aquest projecte no s'arriba a construir mai. Degut, segurament, com tants altres projectes, a l'arribada de la Guerra Civil.

⁸¹⁷ Llibre d'Actes 8 febrer 1935. AMMo.

⁸¹⁸ *La Almudaina*. Palma de Mallorca. 25 Febrer 1935: "Con solemnidad ayer tarde, 24 de febrero de 1935, tuvo lugar en Montuïri la inauguración de un notable grupo escolar de niños y niñas, con que queda acrecido el elemento de cultura de dicho pueblo, y el descubrimiento de una lápida con el nombre del que fue maestro querido: Don José Porcel y Mas... Discursos: Visitado el edificio, las autoridades e invitados se acomodaron en la terraza desde la que se domina un panorama estupendo. En primer lugar, el Secretario de la Corporación Municipal de Montuïri, el Sr. Sureda,

765. Escola Graduada de Montuiri. CFM

766. Escola Graduada de Montuiri, una de les aules. AMMo

767. Escola Graduada de Montuiri, sala de dutxes. AMMo

Escola Graduada en tres seccions a Portocolom (Felanitx). Mallorca

15 juliol 1933

Ja hem vist amb anterioritat com el consistori felanitxer realitza una de les tasques més quantitativament importants de l'Illa pel que fa a construcció d'edificis escolars. Podem enumerar: l'escola Graduada de Felanitx, les unitàries de Son Negre, Es Carritxó, Son Calderó, Son Mesquida, Son Prohens i l'escola de tres seccions de Cas Concos. Tots ells són projectes que s'acabaran construir. A més a la llista hi haurem d'afegir l'escola graduada en tres seccions de Portocolom.

En aquests anys Portocolom és una peça clau per a la bona marxa de l'economia felanitxera. El port és un punt de sortida dels productes exportats, però també és un reclam per al turisme incipient. Això fa que l'Ajuntament republicà concentri alguns esforços importants en aquest nucli de població. L'any 1932, l'equip de govern de Pere Oliver fa gestions intenses per dur el telèfon a Portocolom, instal·la coberts i vestidors a la platja de l'Arenal, planta tamarells a la carretera del far, estén una línia elèctrica del Port fins a s'Horta. La millora més important, però, és la construcció de l'escola de tres seccions a ca n'Alou, que serà utilitzada per a fer-hi colònies escolars.⁸¹⁹

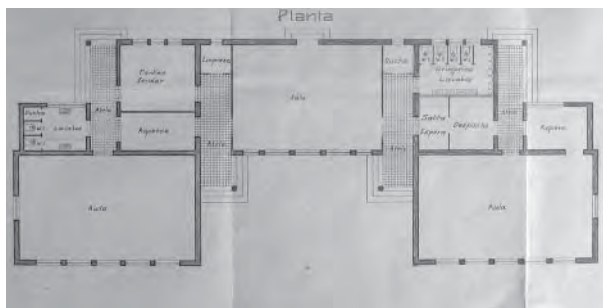
La proposta d'escola de Portocolom presentada per Forteza és gairebé idèntica a la que l'any anterior ell mateix ha projectat i construït a Cas Concos.⁸²⁰ L'escola està formada per tres aules, que s'acompanyen d'una important dotació de serveis entre els que destaca una cantina escolar i una sala de dutxes. Les tres aules són iguals i es projecten amb criteris d'estandarització i repetició. Les tres aules tenen proporcions rectangulars,⁸²¹ totes elles s'il·luminen a través d'una de les seves façanes llargues, mitjançant cinc importants

dió lectura a un comunicado del Secretario General de la Provincia diciendo que el Presidente de la República felicitaba a los organizadores por el nuevo grupo escolar. Luego el alcalde agregó, en interesante parlamento, que el pueblo veía en este día realizada la obra más importante, necesaria y de más trascendencia, recordando las actas que antecederon para llevar a cabo la magna obra. Por fin el Inspector de Primera Enseñanza, D. Juan Capó, dió las gracias por el honor que se había hecho a su abuelo político D. José Porcel y, luego, glosó la utilidad del grupo escolar levantado, etc. La finca donde están edificadas las escuelas llamábase «El corral del Molí d'En Xígala», propiedad de Miguel Servera. El maestro albañil constructor Bartolomé Bauzá con sus operarios, por empresa. Fue dicha obra subvencionada por el Estado con la cantidad de 144.000 pesetas y el solar mide 4.690 metros cuadrados. Se desarrolla en tres plantas: las ocho salas de clases, una para trabajos manuales, biblioteca, vestuarios, sala de observación médica, despachos, sala para profesoras, cocina, despensa y un amplio comedor. En un ángulo del solar se levanta una casa del conserje y el sobrante está sembrado de naranjos, convenientemente cercado con un muro y verja de hierro."

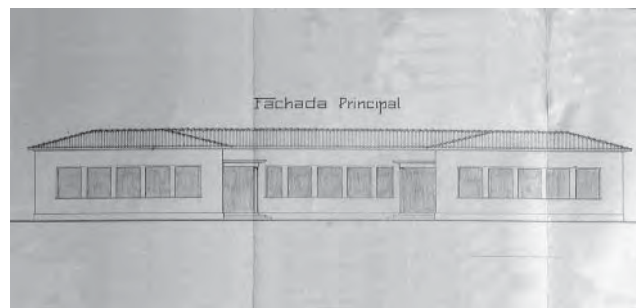
⁸¹⁹ ADROVER, Aina; CABOT, Joan. *Op.cit.* p.39.

⁸²⁰ De fet en un dels plànols en que s'està preparant l'entrega de l'escola de Portocolom, al costat del nom de l'escola, rotulat en vermell com: "Grup Escolar/Portocolom. Felanitx", hi apareix escrit a llapis de grafit el nom de Ca's Concos. ASAL.

⁸²¹ Les dels extrems són lleugerament més allargades que la central, que té proporcions més quadrades.

768. Guillem Forteza. Escola Graduada en tres seccions a Portocolom. 15 de juliol de 1933. Planta. ASAL

769. Guillem Forteza. Escola Graduada en tres seccions a Portocolom. 15 de juliol de 1933. Façana principal. ASAL

finestrals que miren en la mateixa direcció.⁸²² En aquest projecte destaca la relació entre les diferents aules. No es col·loquen una a continuació de l'altra, adosades pels seus costats curts, sinó que les dues dels extrems s'avancen respecte la central, de manera que la façana posterior de les aules dels extrems està alineada amb la façana anterior de l'aula central. A més, l'aula central es separa respecte les altres dues, de manera que entre una i altres s'hi disposa un corredor i l'atri d'accés, multiplicat per dos, un a cada costat de l'aula central. Per tant, a la façana principal hi trobam dos accessos. Aquests dos accessos tan sols condueixen a l'aula central. En la mateixa direcció de l'aula central, i situats al darrera de les altres aules, s'hi ubiquen els serveis, en dos cossos fent L. Entre aquests dos cossos s'hi situa un altre corredor i l'accés a cadascuna de les aules laterals. Aquests accessos, un per cada aula lateral, coincideixen amb el centre de les mateixes. Així doncs, a la façana posterior hi trobam dos accessos més. Cadascuna de les aules està dotada d'un guarda-roba i un espai de lavabos. A més l'escola compta amb un despatx pel mestre, una dutxa, un petit espai de neteja i una important cantina escolar.

L'escola s'organitza a partir de la simetria general, però, parcialment hi trobam algunes assimetries. Hem vull referir, especialment, a les assimetries provocades pels accessos. O, dit al revés, a la disposició assimètrica dels recorreguts d'accés. Tal i com hem especificat l'escola consta de quatre accessos, dos a la façana principal, que condueixen a l'aula central i dos a la façana posterior, que cadascun d'ells condueix a una de les aules laterals. La manera de disposar aquests accessos ens indica la manera de mostrar l'escola al visitant. Comencem pels dos accessos de la façana principal: són simètrics i, per tant, tots dos són exactament iguals. Com hem dit, les dues aules laterals s'avancen respecte la central, això vol dir que, volumètricament, la façana principal té dues arestes interiors. Doncs, justament en aquestes dues arestes és on es situen els dos accessos. Això ens obligarà a arribar a l'escola en diagonal, a mirar l'edifici en esbiaix, a percebre varies de les façanes d'un sol cop d'ull i a entendre l'edifici com una articulació de diferents cossos.

Com són, físicament, aquests accessos? Es tracta de dues petites porxadades adosades a la façana. Contrastant amb la coberta de teula àrab de la volumetria principal, els accessos són cobertes planes de llosa de formigó. Aquesta llosa divideix la seva alçada en dos trams: l'inferior més gruixut i alineat amb el pilar, i el superior més fi i amb un important vol respecte l'alineació del pilar. Això farà que la llosa encara ens sembli més fina, dividida en dos plans un molt fi i il·luminat, un altre més gruixut, però en ombra. A més el suport de la porxada es limita a un pilar cilíndric col·locat a la seva aresta exterior. Aquest pilar, tal i com hem comentat en

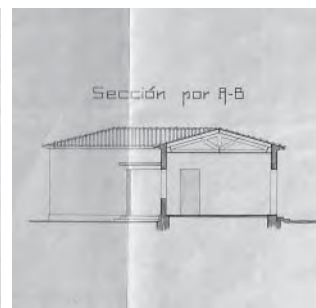
⁸²² En aquest cas ens crida l'atenció que les aules no mirin cap al nord, sinó que s'orientin en direcció sud-est.

770. Guillem Forteza. Escola Graduada en tres seccions a Portocolom. 15 de juliol de 1933. Façana posterior. ASAL

771. Guillem Forteza. Escola Graduada en tres seccions a Portocolom. 15 de juliol de 1933. Façana lateral. ASAL

772. Guillem Forteza. Escola Graduada en tres seccions a Portocolom. 15 de juliol de 1933. Secció transversal. ASAL

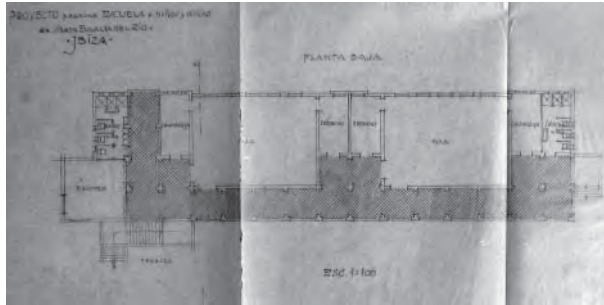
altres ocasions, pel fet de ser cilíndric sempre estarà parcialment en ombra, això farà que sempre destaquí la llosa per sobre del pilar, garantint la lleugeresa de la mateixa llosa.

Els dos accessos de la façana posterior segueixen exactament la mateixa estratègia. En aquest cas, enlloc de situar-se sobre una arista interior, es col·loquen sobre una arista exterior. Així quan accedim a l'escola per aquesta altra façana l'edifici se'ns mostrarà de nou en esbiaix, en diagonal. Físicament aquest accés no es configura igual. En aquest cas la porxada es situa en la volumetria principal, no consisteix en un element adosat, sinó que consisteix en un element retallat. Es tracta d'una mossegada realitzada a la pròpia cantonada del cos principal. Aquest retall ens generarà un pla d'ombra que farà que la façana en llum destaquí, així veurem com la cantonada s'ha anul·lat.⁸²³ L'objectiu del pilar és desaparèixer, fent més evident el retall volumètric. Per això es configura com a suport cilíndric, a fi d'estar sempre en ombra i quedar en un segon pla, per darrera de la façana, sempre en llum i en un primer pla.

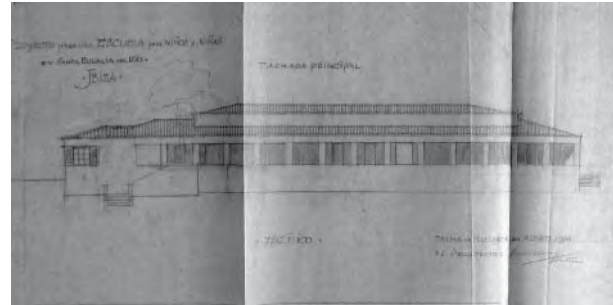
Ens trobam, per tant, davant de les dues tipologies d'accés modernes practicades per Forteza. Ambdues tenen com a objectiu mostrar-nos l'edifici en esbiaix. Però una i altra es configuren de maneres oposades. La primera tipologia és adosada, la segona substreta.

Aquest primer projecte signat per Forteza a mitjan 1933 serà tan sols una primera passa. La proposta finalment construïda, molt similar a aquesta primera serà entregada dos anys més tard.

⁸²³ Tal i com hem comentat anteriorment, el treball de la cantonada és una de les neures de l'arquitectura moderna. Es treballa la cantonada per fer-la desaparèixer, per anul·lar-la. En l'arquitectura moderna, la cantonada no separa dues façanes contigües, sinó que les uneix, fa que siguin contínues.

773. Guillem Forteza. Escola per a nins i nines a Santa Eulàlia des Riu. Agost de 1933. Planta. ASAL

774. Guillem Forteza. Escola per a nins i nines a Santa Eulàlia des Riu. Agost de 1933. Façana principal. ASAL

Escola per a nins i nines a Santa Eulàlia des Riu. Eivissa

Agost 1933

El 1915, Josep Alniaña Ferrer, mestre de l'Escola de Nins de Santa Eulàlia, publica uns articles a la premsa on exposa principis propis del reformisme educatiu liberal, critica obertament la desídia de l'Ajuntament de Santa Eulàlia i l'escàs interès que tenen les famílies per la tasca educativa, reivindica que aquesta no és exclusiva del mestre, sinó de tota la societat en general i dels pares en particular, a qui acusa de ser un dels majors defensors dels mètodes d'ensenyament arcaics. Aleshores i des del segle XIX a Santa Eulàlia funciona una escola nacional unitària per a cada sexe.⁸²⁴

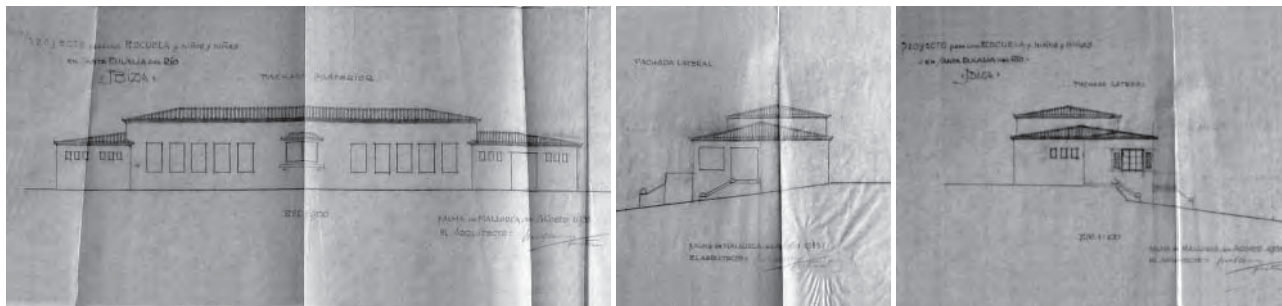
Ja hem explicat anteriorment com l'Ajuntament de Santa Eulàlia durant el 1928 ha engegat la construcció de l'edifici escolar de Santa Gertrudis, nucli pertanyent al mateix municipi. Com hem anotat, la construcció d'aquesta escola sofrirà importants retrassos i no finalitzarà fins l'any 1934. En aquest temps l'Ajuntament posarà en marxa la construcció de l'escola de Santa Eulàlia, d'aquest projecte, a diferència del primer, se n'encarregarà per complet l'arquitecte Guillem Forteza.

L'escola de Santa Eulàlia és de dues seccions, una per a nins i una per a nines. El procés del projecte es divideix en dues propostes molt similars, la primera amb lleugeres assimetries i petites irregularitats; la segona, completament simètrica i regular, serà la que finalment es construirà.

En la primera proposta l'edifici s'organitza longitudinalment.⁸²⁵ Totes les estances es recolzen sobre la façana nord i tota la façana sud és ocupada per una gran porxada que dóna accés a les diferents peces. Les dues aules segueixen les pautes estandaritzades: geometria rectangular, accés i porxada a la façana sud i grans obertures mirant al nord. Aquestes es disposen una al costat de l'altra, amb els costats llargs fent façana. Entre una i altra s'hi situen dos despatxos que no ocupen tota l'amplada de l'aula, de manera que, alineats amb la façana, generen un petit distribuïdor que permet l'accés a una de les aules i als despatxos. Aquest distribuïdor s'entén també com ampliació de la porxada de la façana sud. Els serveis es col·loquen als extrems de les aules de manera assimètrica. A cadascun dels extrems hi trobam un guarda-roba i uns lavabos, als lavabos s'hi accedeix des de la porxada, al guarda-roba també des de l'aula. L'assimetria la produeix la ubicació de la biblioteca, que es situa a l'extrem oest, on també hi trobam un corredor que travessa transversalment l'escola

⁸²⁴ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. pp.235-236.

⁸²⁵ Aquest tipus d'organització i, sobretot, la disposició dels accessos ens remet a projectes anteriors com el de Pollença, de 1929, o el de Santa Maria del Camí, de 1932, i la trobarem repetida en projectes posteriors com el de Deià, de 1936.

775. Guillem Forteza. Escola per a nins i nines a Santa Eulàlia des Riu. Agost de 1933. Façana posterior. ASAL

776. Guillem Forteza. Escola per a nins i nines a Santa Eulàlia des Riu. Agost de 1933. Façana lateral. ASAL

777. Guillem Forteza. Escola per a nins i nines a Santa Eulàlia des Riu. Agost de 1933. Façana lateral. ASAL

passant entre els lavabos i el guarda-roba.

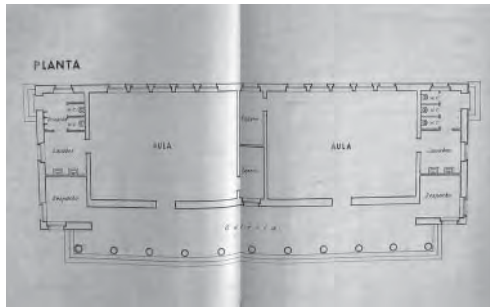
La volumetria d'aquesta primera proposta també segueix els preceptes estandaritzats: la zona ocupada per les aules –inclosos els despatxos centrals– és més alta, l'àrea destinada al porxo i als serveis és més baixa. Tota l'escola es resol amb coberta inclinada de teula àrab. El cos de les aules és a dues aigües, amb els extrems amb tremujals. En canvi, el volum del porxo, donada la seva menor amplada, es soluciona amb un sol vessant, tot i així, els seus extrems també es resolen amb tremujals. En aquesta primera proposta, en la façana posterior els dos cossos laterals destinats als serveis s'avancen uns vint centímetres respecte el pla de façana de les aules. Aquest petit resalt independitza encara més les volumetries d'un i altre ús. En aquesta façana destaca la presència de cinc finestrals, de proporcions verticals, que il·luminen una i altra aula. En aquest primer projecte, la façana anterior es resol també amb una llarga seqüència de fins a catorze obertures de proporcions quadrades que delimiten el porxo. Aquestes obertures eviten que l'edifici tenguí una façana principal, és a dir, el fet de que en ambdues façanes les finestres siguin ampitadores⁸²⁶ no fa evident l'accés a l'escola. Aquesta qüestió es resoldrà en el projecte definitiu.⁸²⁷ La segona proposta es diferencia de la primera principalment en dos punts. El primer és l'accés i, per tant, en la composició del porxo; el segon és la completa simetria que s'acaba obtenint.

En el segon projecte la porxada s'obre totalment cap al migdia, permetent la franca entrada dels infants. El porxo es configura amb sis arcs de mig punt recolzats sobre pilars rectangulars, que caracteritzen l'edifici i li donen presència. Aquests arcs no es superposen a la façana sinó que són, simplement, un retall de la mateixa. Els pilars arranquen sobre una gran base rectangular, lleugerament més ampla que el pilar. D'altra banda no tenen capitell, entre el pilar i l'arc no existeix cap discontinuïtat. A esquerra i dreta de l'arcada hi apareixen tres petites finestres rectangulars que il·luminen els lavabos, situats a un i altre extrem del porxo.

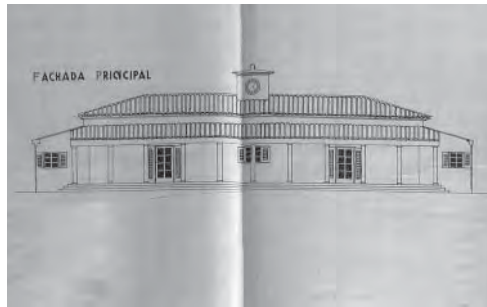
La volumetria de l'escola es manté, aproximadament, tal i com era en la primera proposta. El cos ocupat per les aules i pels despatxos és més alt, en canvi, el volum ocupat pel porxo i pels serveis té menys alçada. Aquest cos més baix abraça el volum principal, ocupant la façana principal així com les dues laterals. Tal i com succeïa en la primera solució, tot l'edifici es resol amb coberta inclinada de teula àrab, el cos de

⁸²⁶ Tant en la façana nord que dona a les aules, com en la façana sud que dona al porxo, les obertures tenen ampit. Això ja és normal que succeeixi en les finestres que il·luminen les aules, però no és tan comú que succeeixi en les obertures del porxo. Aquest porxo que, observant altres projectes, hauria de servir d'accés franc a l'edifici es converteix en un obstacle per entrar a l'escola. Si observem els plànols amb deteniment podem veure com finalment ha d'aparèixer una escala ridícula i residual en un extrem de la façana.

⁸²⁷ Del qual no tenim els plànols però sí que disposam de fotografies de l'època.

778. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. 19 de setembre de 1933. Planta. ASAL

779. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. 19 de setembre de 1933. Façana principal. ASAL

780. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. 19 de setembre de 1933. Façana lateral. ASAL

les aules es cobreix a dues aigües amb els extrems amb tremujals, en canvi, el cos dels serveis té la meitat d'amplada, això permet que es pugui cobrir a un sol vessant, els extrems també es resolen amb tremujals.

La reducció del nombre d'elements que configuren l'edifici, la completa anul·lació de qualsevol tipus d'ornament, així com la puresa i compacitat volumètrica, podrien ser conceptes que hom relacionàs amb l'arquitectura més rabiosament moderna del moment. Però aquestes també són característiques pròpies de l'arquitectura regionalista més depurada de Guillem Forteza.

A principis de 1935, l'arquitecte Francesc Roca elaborarà un altre projecte d'escola graduada en tres seccions, que a més comptarà amb una biblioteca, una sala de treballs manuals i tres habitatges pels mestres.⁸²⁸ Al projecte se li concedirà una ajuda de 69.000 pessetes.⁸²⁹ Les obres s'adjudicaran i s'iniciaran, però, l'arribada de la guerra les paraitzarà.

Escola de Sant Jordi (Sant Josep). Eivissa

19 setembre 1933

Ja hem vist anteriorment com el mes d'abril del mateix 1933 ja s'està preparant el projecte de l'escola de Sant Jordi. Aquest projecte, tal i com succeeix amb el de Sant Llorenç –també a l'illa d'Eivissa–, a mesura que passi el temps s'anirà simplificant, es reduiran les seves superfícies, minimitzant pressupostos i possibilitant la seva construcció.

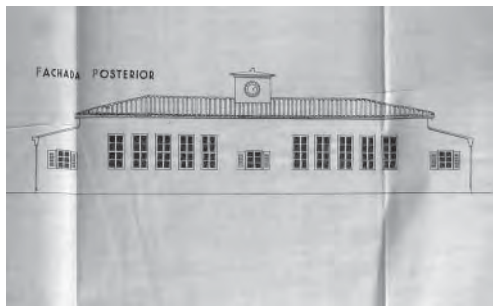
La proposta del mes d'abril comptava amb tres volums: un cos principal destinat a les aules i dos menors, situats als extrems, dedicats als habitatges dels mestres. En aquesta altra proposta, s'anul·len les vivendes, resultant-ne un volum compacte, simètric i regular. El cos principal aproximadament es manté tal i com estava a la proposta inicial: dues aules amb orientació nord, separades per dos guarda-robes,⁸³⁰ que s'acompanyen, als seus extrems de dos nuclis de serveis simètrics. Aquests serveis doten a cadascuna de les aules i consten d'uns lavabos,⁸³¹ amb accés directe desde l'aula i des del pati de jocs a través del tester de

⁸²⁸ Segons l'expedient de subvencions del projecte, redactat des del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts a principis de 1935. AMEIB.

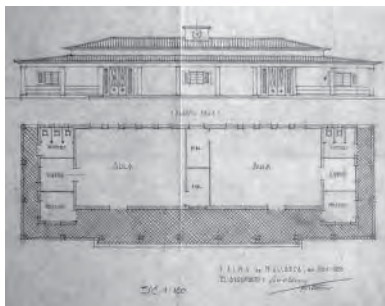
⁸²⁹ L'ajuda i el projecte són aprovats el 2 de febrer de 1935. Segons documentació de l'expedient. AMEIB.

⁸³⁰ A la proposta inicial eren arxius.

⁸³¹ Originalment es tractava d'uns lavabos i el guarda-roba. A més els lavabos només tenien accés desde l'exterior, per això s'havien d'acompanyar d'una porxada recolzada sobre el tester que ara, gràcies a l'accés directe, ha pogut desaparèixer.

781. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. 19 de setembre de 1933. Façana posterior. ASAL

782. Guillem Forteza. Escola de Sant Jordi. Novembre de 1933. Segona proposta que tampoc no coincideix exactament amb l'estat construït. Planta baixa i façana principal. ASAL

783. Escola de Sant Jordi. Estat actual

l'edifici i d'un despatx, amb entrada desde la porxada que cobreix la façana sud de l'escola. Aquesta porxada no abraça l'edifici cobrint també les seves façanes laterals, tal i com succeïa a la proposta original, sinó que es limita a la façana frontal. La nova proposta també manté el volum paral·lelepípedic que sobresurt més amunt que el cos de les aules i que es col·loca sobre d'eix de simetria de la façana principal actuant com a suport del rellotge.⁸³² A diferència de la proposta inicial aquest petit volum ara es cobreix amb teulada a quatre aigües.

Al final n'acaba resultant una escola regionalista, de dues seccions, molt semblant a alguna de les propostes que Forteza havia presentat anys enrera, com per exemple la de Valldemossa de 1928.

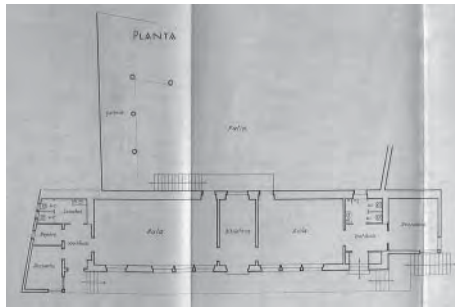
Existirà una tercera proposta, de finals del mateix any 1933, on l'arquitecte recuperarà la porxada en U, abraçant l'escola per tres de les seves façanes, només deixant lliure la que mira al nord. Finalment l'obra s'executarà seguint els plànols de la segona proposta.

El 1932, l'any anterior a la redacció del projecte de l'escola de Sant Jordi, l'Ajuntament del municipi havia rebut una subvenció de divuit mil pessetes per a destinar a l'escola de Sant Josep,⁸³³ aquest capital s'aprofitarà per edificar el nou centre de Sant Jordi. L'escola no s'inaugurarà a finals de l'any 1934. "El diumenge dia 4 de novembre de 1934 (sis anys després d'haver-se posat la primera pedra), es celebra la inauguració del nou edifici escolar de Sant Jordi. El nou edifici prop de l'església fou projectat per l'arquitecte Guillem Forteza i construït pel mestre d'obres i ajudant d'Obres Públiques Martí Guasp, en un petit solar de la hisenda de cas Ribes adquirit per l'Ajuntament. [...] La festa d'inauguració té molta significació política i compta amb l'assistència de les primeres autoritats d'Eivissa i gran concurrència de públic. Amb els mateixos hi intervenen l'inspector d'ensenyament, Sr. Mestres; l'alcalde de Sant Josep, Sr. Joan Serra; el director de l'Institut d'Ensenyament, Sr. Sorà; el diputat provincial, Sr. Maians; el constructor, Sr. Guasp; el rector de la parròquia, Antoni Ramon i el seu vicari, Joan Serra; el director del *Diario de Ibiza*, Sr. Verdura i el secretari i regidors de l'Ajuntament." ⁸³⁴

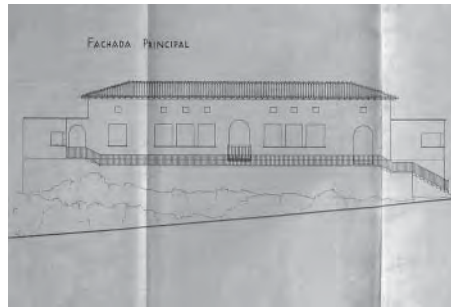
⁸³² Que finalment no es construeix.

⁸³³ Tal i com hem explicat anteriorment, l'escola de Sant Josep s'havia acabat de construir a finals de l'any 1927. Posteriorment a la finalització de les obres, concretament el 19 de setembre de 1931, Guillem Forteza signa, és a dir, oficialitza el projecte ja construït de Sant Josep. L'única finalitat és aconseguir la subvenció estatal que correspon a l'edifici de Sant Josep. Finalment, però, el consistori destinarà aquesta subvenció a la construcció de l'escola de Sant Jordi, llogaret pertanyent al mateix municipi.

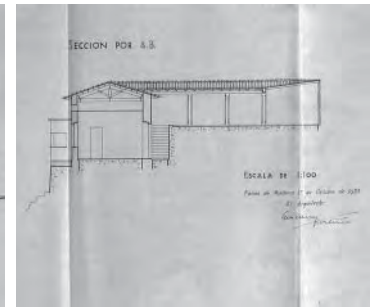
⁸³⁴ MARÍ RIBAS, Josep. *Op.cit.* p.72.

784. Guillem Forteza. Grup Escolar de dues seccions al Port de Sóller. 17 d'octubre de 1933. Planta. ASAL

785. Guillem Forteza. Grup Escolar de dues seccions al Port de Sóller. 17 d'octubre de 1933. Façana principal. ASAL

786. Guillem Forteza. Grup Escolar de dues seccions al Port de Sóller. 17 d'octubre de 1933. Secció transversal. ASAL

Grup Escolar de dues seccions al Port de Sóller. Mallorca

17 octubre 1933

És per tothom coneguda la riquesa del poble de Sóller, particularment, a principis del segle XX. Aquesta és una època de bonança econòmica, afavorida, principalment, per l'exportació de cítrics i també pel negoci derivat de l'oliva. Aquesta situació queda evidenciada en la infinitud de casals que es construeixen amb doblers privats.⁸³⁵ Destaquen pel seu posat senyorial i per moure's entre l'eclecticisme i el modernisme, formant part del debat més viu del moment.⁸³⁶ Forteza també s'aprofita d'aquesta situació projectant-ne un grapat, entre les que destaca la casa d'Antoni Castanyer (1923-1928).⁸³⁷ Però també en l'àmbit públic existeixen nombroses edificacions projectades per arquitectes de renom. Entre elles són especialment remarcables les intervencions de Joan Rubió i Bellver, a qui se li atribueixen les obres del Banc de Sóller i de la façana de l'església parroquial.⁸³⁸ La situació econòmica del municipi possibilita, necessàriament, la creació de nombrosos centres escolars, la majoria projectats i dirigits per Guillem Forteza. El del Port de Sóller n'és un.

L'escola del Port de Sóller també s'anomena de Santa Catalina, per estar situada en la barriada que reb aquest mateix nom. És una zona marcada per una forta topografia, ubicada al costat septentrional del Port. És, precisament, la forta pendent del solar la que marca el projecte. L'edifici està format per un cos principal, allargat en direcció nord sud i de gran alçada, que es col·loca seguint les corbes de nivell i mirant al mar. Al darrera d'aquest cos, s'hi adosa una construcció secundària, aporxada i en forma de L, que resol la diferència topogràfica, tancant un pati a una cota superior a la de les aules.

El cos principal és estret i llarg, i conté tot el programa de l'escola, integrat, fonamentalment, per dues aules i una biblioteca. La biblioteca ocupa la posició central de l'edifici i les aules es col·loquen a un costat i altre de la biblioteca. Aquestes tres estances tenen la mateixa profunditat i ocupen tota l'amplada de l'edifici. En

⁸³⁵ Per citar-ne alguns podem anomenar Ca's Fideuer (1892), Ca'n Gaiesc (1899), Ca'n Magraner (1912), Ca'n Prunera (1920), Ca's Mosson (1920), Ca'n Caldentei (1921) o Ca'n Cambuix (1926), entre molts altres.

⁸³⁶ BERNET BONALS, Salvador. *Op.cit.* pp.127-134.

⁸³⁷ Existeix nombrosa correspondència entre el propietari i l'arquitecte a l'ACFS. D'altra banda, per entendre el nivell social en què es mouen els promotors d'aquests petits palaus, basta llegir la ressenya que fa el setmanari *Sóller* a la finalització de les obres de la casa d'Antoni Castanyer: "Para festejar la terminación de la señorial mansión de D. Antonio Castañer, en la calle de Isabel II, el domingo por la noche se celebró en ella una brillante *soirée*. Asistió a la misma una numerosa y selectísima concurrencia e hicieron los honores la esposa del señor Castañer, doña Ana Enseñat y sus hijas señoritas Catalina y Francisca. Hubo concierto de canto a cargo de Josefina Valls y D. Miguel Bauzá. Antes del baile sirviese a los invitados un espléndido *lunch*." La citació és de Miquel Fullana recollida al llibre: VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.18.

⁸³⁸ SEGUÍ AZNAR, Miquel. *El Modernisme en les Illes Balears. Arquitectura i Decoració. Cit.*

787. Grup Escolar de dues seccions al Port de Sóller

788. Grup Escolar de dues seccions al Port de Sóller

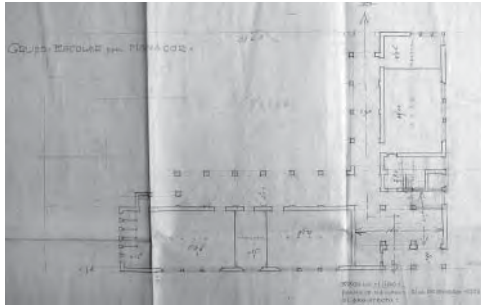
canvi, la llargada de les tres és variable, fins i tot, les dues aules són de tamany diferent. La biblioteca és l'espai més petit. Als extrems de l'edifici hi trobam els serveis, duplicats per una i altra aula, formats per un vestíbul d'accés, un lavabo i un despatx, a més, un dels nuclis conté un guarda-roba. Els dos extrems de l'escola es configuren diferent.

L'accés a l'edifici es produeix per una escala ascendent que salva un important desnivell i arriba, paral·lel a l'escola, davant la façana principal. En aquest punt es disposa una vorera ampla que recull tot l'edifici i l'aïlla del terreny, a partir d'aquesta terrassa encara hem de pujar quatre graons més per arribar a cadascun dels vestíbuls. Al mateix temps, al costat posterior, cadascuna de les aules disposa d'un portal des d'on s'agafa una escala adosada a l'edifici que puja al pati del darrera.

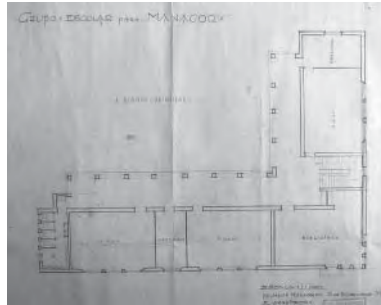
El volum principal té la façana anterior de major alçada que mira cap al mar i la posterior, de menor alçada que dona al pati. Tal i com hem trobat en altres projectes, volumètricament es diferencia l'espai destinat a les aules i l'espai destinat als serveis. El primer, situat en posició central, és de major alçada, i es cobreix amb teulada inclinada a dues aigües, amb els extrems resolts amb tremujals, aquesta coberta vola lleugerament respecte el pla de façana i es sosté sobre els caps de biga que surten a l'exterior. En canvi, els cossos de serveis situats a un i altre costat del volum principal, són de molt menor alçada i tenen coberta plana rematada amb una fiola horitzontal. Aquesta diferència entre el volum principal i els de serveis s'enfatitza encara més quan observam la composició de les façanes.

La façana del cos principal és pràcticament simètrica. Es compon a partir de la finestra balconera que dona a la biblioteca. Aquesta finestra està en posició central, es remata amb arc de mig punt i té una barana de barrots metàl·lics verticals. A esquerra i dreta hi trobam les tres grans obertures que il·luminen les aules, són de proporcions lleugerament rectangulars i es recullen inferiorment per una fiola continua. Encara més cap als extrems hi trobam dues obertures més, la de l'extrem dret és la que condueix al vestíbul d'una de les aules, la de l'esquerra il·lumina l'aula llarga. La primera és un portal amb arc de mig punt, la de l'esquerra és una finestra rectangular com les de les aules. Donada la gran alçada d'aquesta façana, en un nivell superior, coincidint amb l'eix de cadascuna de les obertures que hem comentat, Forteza hi obre una petita finestra, de proporcions quadrades i que servirà per a garantir un bon funcionament de la coberta ventilada.

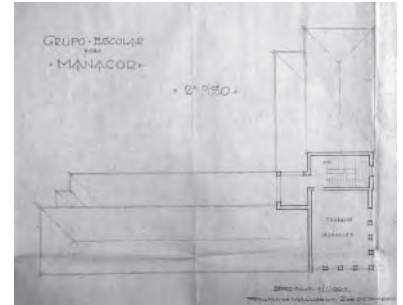
Per altra banda les petites façanes dels cossos de serveis es componen a partir d'altres lleis. Per començar un i altre volum són diferents. El de l'esquerra s'enretira respecte la façana principal i només hi veiem una finestra, de proporcions lleugerament horitzontals situada just a l'aresta del volum. Tant l'ampit com la llinda giren la cantonada procurant anul·lar el pilar i assegurant una certa articulació dels dos plans. L'altre volum es

789. Guillem Forteza. Grup Escolar de Ses Punes. 21 de desembre de 1933. Planta baixa. ASAL

790. Guillem Forteza. Grup Escolar de Ses Punes. 21 de desembre de 1933. Planta primera. ASAL

791. Guillem Forteza. Grup Escolar de Ses Punes. 21 de desembre de 1933. Planta segona. ASAL

disposa en L, el pla posterior s'enrasa amb la façana principal i l'anterior s'avança. En el que queda enrasat s'hi obre un portal amb arc de mig punt, i en que està més avançat hi trobam una finestra en cantonada com la del primer volum.

Per un costat, composició simètrica, coberta inclinada de teula, obertures dins el pla de façana i regularitat. Per altre, composició total i parcialment asimètrica, coberta plana, obertures sobre les cantonades i irregularitat. Per tant, veiem com ja hi ha algú dins l'estudi de Forteza que entén a la perfecció els dos estils arquitectònics, el regional i el modern, i els combina intel·ligentment. El regionalisme del seu mestre Guillem Forteza el situa respectuosament en un primer pla, dominant. El modern, malgrat estar-ne totalment convençut, el situa al marge, subtilment introduït.

Al 1935 hi haurà un segon projecte que proposarà un edifici de quatre seccions, molt similar a aquest primer i organitzat en dues plantes. Definitivament però, serà aquest primer projecte el que es durà a terme. Tot i així no s'executarà exactament tal i com consta als plànols. Es suprimiran els cossos laterals i s'anul·larà qualsevol indici d'arquitectura moderna, d'assimetria, coberta plana i articulació de façanes. L'accés es produirà a través d'una doble escala, simètrica, amb el punt alt coincidint amb el centre del cos principal, la biblioteca esdevindrà el vestíbul d'accés, les façanes seran de pedra irregular, remarcant els ampits, brancals i llandes amb grans peces de pedra picada i es substituiran les modernes baranes de barrots metàl·lics, per tradicionals balustrades de marès.

Grup Escolar de Ses Punes (Manacor). Mallorca

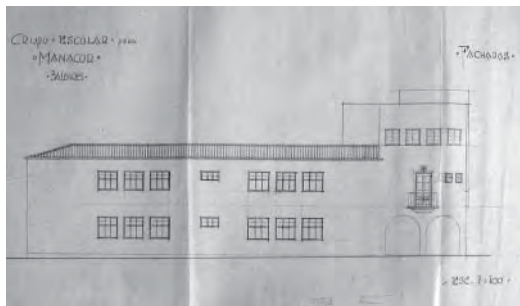
21 desembre 1933

El 5 d'octubre de 1926, el pedagog i inspector d'ensenyament, Joan Capó, escriu al batle de Manacor sol·licitant-li un solar de mil dos-cents metres quadrats per a construir-hi una escola.⁸³⁹ Aquest solar triga uns quants anys en arribar. No serà fins a mitjan 1933, quan el batle republicà, Antoni Amer, proposa una parcel·la ubicada a l'extrem oest del poble. Mentrestant, al llarg d'aquests anys, a Manacor s'han anat construint multitud d'edificis escolars, tant unitaris a la ruralia, com graduats a dins el poble.⁸⁴⁰

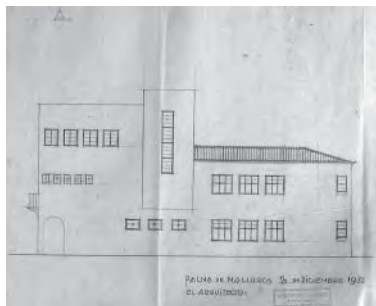
La parcel·la en qüestió és de proporcions rectangulars i està orientada en direcció sud-est, nord-

⁸³⁹ Segons correspondència. ACFS.

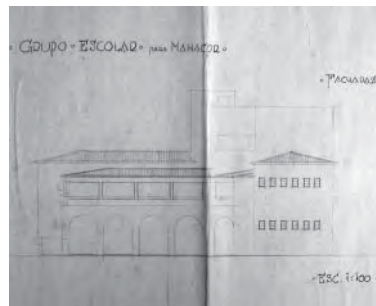
⁸⁴⁰ AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena. *Op.cit.* LLODRÀ, Mª Antònia. "Escoles Rurals, quatre propietats municipals en estat de deixadesa." 7 *setmanari*, n^o267. Manacor. 3 de gener de 1992. p.23.

792. Guillem Forteza. Grup Escolar de Ses Punes. 21 de desembre de 1933. Façana carrer. ASAL

793. Guillem Forteza. Grup Escolar de Ses Punes. 21 de desembre de 1933. Façana plaça. ASAL

794. Guillem Forteza. Grup Escolar de Ses Punes. 21 de desembre de 1933. Façana pati. ASAL

oest. Els dos costats llargs del solar estan delimitats per dos carrers en pendent, aquests, en el seu punt alt, desemboquen en una plaça, situada al costat sud-est de l'edifici. L'últim lateral dóna a l'interior d'illa. En el solar hi existeix una important preexistència: la Torre de Ses Punes, una edificació cívico-militar del segle XIV,⁸⁴¹ de planta rectangular, amb escasses obertures i coronada per merlets de forma piramidal. Aquesta construcció s'ubica sobre l'aresta sud del solar.

Aquesta torre marca el primer obstacle del projecte. El dubte rau en el fet d'haver d'utilitzar un solar ocupat per una edificació que recentment (1925) ha estat declarada monument històric-artístic. Forteza transmet el dubte al Ministeri, que contesta positivament a la seva petició. Posteriorment l'arquitecte envia una carta al batle de Manacor dient-li: "Autorizado por el Arquitecto-Jefe de Construcciones Escolares del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes para emplazar el Grupo Escolar de Manacor en la parte útil del solar cuyo ángulo N.E. está ocupado por la llamada "Casa de las puntas", pongo en conocimiento de V.S. que previa la aprobación del Ayuntamiento de este solar, se podrá dar comienzo inmediato a dichas importantes obras, obedeciendo las modificaciones al proyecto del Estado que estoy llevando a cabo para su perfecta adaptación al solar indicado, que por estar elevado reúne inmejorables condiciones."⁸⁴²

Cinc dies després de redactar la carta, el projecte es troba pràcticament acabat.⁸⁴³ La preexistència de la Torre de Ses Punes marca la posició de la nova escola dins la parcel·la. L'edifici, en forma de L, es situa en la posició diametralment oposada a la de la torre, corresponent a l'angle nord-oest. D'aquesta manera la proposta aconsegueix dues coses: per un costat deixa respirar el pretèrit volum de la torre i, per altre, allibera un pati de jocs òptimament orientat.

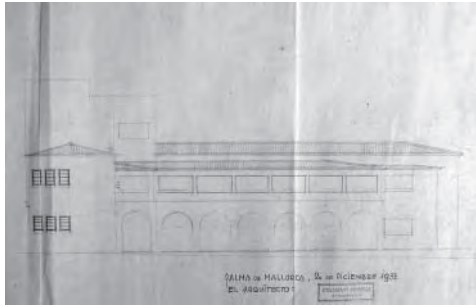
L'escola, per tant, s'organitza en dos braços perpendiculars, un més llarg que l'altre. El primer, més curt i orientat cap al sud-oest, és el que dóna façana a la plaça; el segon, més llarg i orientat cap al nord-oest, és el que dóna façana al carrer lateral. L'edifici té tres plantes. Les dues inferiors ocupen tot el perímetre de l'edificació, la tercera és molt menor i es limita a ocupar la cantonada descrita pels dos braços.

Programàticament es tracta d'una escola graduada de sis seccions, amb biblioteca i sala de treballs manuals. En planta baixa hi trobam la porxada d'accés situada en posició central, ocupant la cantonada de

⁸⁴¹ "Punes, Torre de Ses", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit. vol.14. p.99.*

⁸⁴² Segons correspondència de Guillem Forteza dirigida al batle de Manacor, en data de 16 de desembre de 1933. ASAL.

⁸⁴³ Els plànols més definitius dels que dispoem estan dibuixats en paper gruixut i a llapis. No formen part de la documentació finalment lliurada a l'Ajuntament. Tot i així, no es perceben diferències entre aquests plànols a llapis i la realitat construïda. Per la qual cosa podem assegurar que es tracta dels plànols elaborats just abans dels definitius.

795. Guillem Forteza. Grup Escolar de Ses Punes. 21 de desembre de 1933. Façana pati. ASAL

796. Grup Escolar de Ses Punes desde la plaça

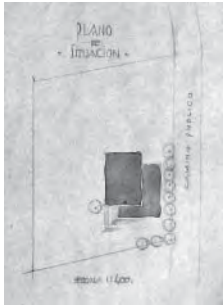
797. Grup Escolar de Ses Punes des del pati

l'edifici. A la dreta d'aquesta, s'hi situen, per aquest ordre, l'escala, una aula i un despatx, orientats cap a la plaça. En l'altre sentit, dins el braç llarg, s'hi ubiquen dues aules amb un vestuari entre elles i uns lavabos a l'extrem més allunyat de l'accés. Els dos braços, per la cara interior de l'edificació, són recollits per una porxada que dóna accés a les diferents estances al temps que les protegeix de l'asolellament directe del migjorn. En planta primera es repeteix exactament la mateixa distribució. Tan sols hi ha una petita diferència: la cantonada que en planta baixa es destinava a l'accés, ara és ocupada per la biblioteca. En planta segona a sobre de la biblioteca, s'hi ubica la sala de treballs manuals. En aquesta planta també hi podem reconèixer el cos de l'escala i un magatzem situat sobre els porxos solucionant la seva aresta superior.

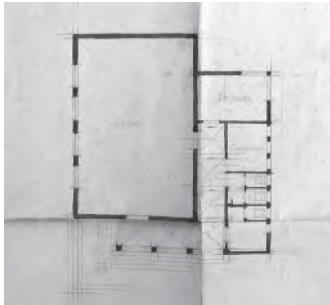
Volumètricament l'edifici distingeix tres tipus de volums: primer, el que conté les aules i que es cobreix amb teulada inclinada a dues aigües amb els extrems amb tremujals; segon, el que cobreix la porxada interior, de menor alçada que el primer, però també solucionat amb coberta inclinada de teula àrab, en aquest cas amb un sol vessant; i tercer, la coberta plana utilitzada en planta tercera. Aquest darrer volum encara es pot dividir en dos cossos més: el primer, de menor alçada, és el que conté la biblioteca i el magatzem, el segon, més alt, és el que forma el cos d'escala, que, a més, es destaca de la façana amb un mínuscul voladiu.

L'accés es realitza desde la plaça, des d'on se'ns mostra un edifici asimètric, d'es d'on es pot fer una doble lectura que divideix el frontis principal en dues meitats: a la meitat de la dreta hi prevalen els criteris regionals, hi veiem un sol cos, ocupat per les aules, de coberta inclinada de teula, continua, tota ella a la mateixa alçada. Sobre aquest pla de façana, que podem llegir frontalment, s'hi obren algunes finestres totes elles de la mateixa tipologia i de la mateixa alçada. En canvi, la meitat de l'esquerra està composada amb criteris moderns. D'entrada aquesta meitat l'integren dos volums diferents, el més baix es situa en cantonada i conté la biblioteca i la sala de manualitats, el més alt es situa al centre i conté l'escala. Aquest darrer cos, a partir de planta primera, vola lleugerament respecte el pla de façana. El joc volumètric el percebem en esbiaix. En aquesta segona meitat, la de l'esquerra, hi trobam diferents tipus d'obertura, unes més grans, d'altres més petites. Destaca la gran verticalitat de la finestra que il·lumina l'escala. Així mateix al costat inferior dret distingim un portal amb arc de mig punt, és el que dóna accés a l'edifici. Aquest arc no està sol, sinó que comença una seqüència que gira cap a la façana lateral amb dos arcs més de major llum, provocant l'articulació dels dos plans de façana i garantint les visions en esbiaix.

El que en una meitat és regular, compacte, homogeni i frontal, en l'altre és irregular, articular, heterogeni i esbiaixat. Aquesta doble lectura de la façana, amb la utilització simultànea dels dos estils –o millor diem-n'hi criteris– demostra dues qüestions: en primer lloc la preocupació i voluntat d'empeltar ambdós móns i, en

798. Guillem Forteza. Escola de Sant Agustí. Març de 1934. Planta emplaçament. ASAL

799. Guillem Forteza. Escola de Sant Agustí. Març de 1934. Planta. ASAL

800. Guillem Forteza. Escola de Sant Agustí. Març de 1934. Façana sud. ASAL

801. Guillem Forteza. Escola de Sant Agustí. Març de 1934. Façana oest. ASAL

segona instància, un enorme domini de l'Arquitectura –en majúscules– i, per tant, dels seus mecanismes i engranatges.

Un darrer apunt: en els plànols previs a més d'utilitzar el grafit, s'utilitza el mateix llapis de color vermell que hem trobat en altres projectes.⁸⁴⁴ Qui el maneja amb tanta habilitat?

Escola de Sant Agustí (Sant Josep). Eivissa

Març 1934

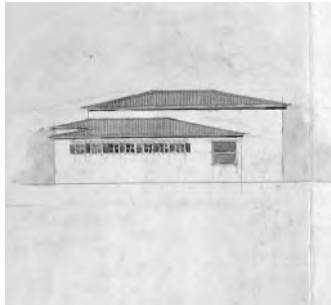
El 1925, la Junta Local d'Ensenyament i els mestres de Sant Josep i Sant Agustí inicien les gestions per a la construcció de les corresponents escoles. Segons les conclusions de la Magna Assamblea de batlles celebrada el 10 de juny de 1926 a Sant Agustí hi manca una escola de nines, ja que aleshores tan sols hi funciona una escola nacional de nins. No serà fins a finals de l'època republicana quan el consistori de Sant Josep gestioni la compra del solar on s'ha d'edificar la nova escola.⁸⁴⁵

Es tracta d'una escola unitària acompanyada dels corresponents serveis. L'aula conforma el cos principal de l'edifici. Aquesta, com és habitual, té proporcions rectangulars i s'il·lumina per un dels seus costats llargs, en aquest cas rarament orientat cap al ponent. L'aula configura un volum regular, el més alt de l'edificació, resolt amb coberta inclinada de teula àrab amb els extrems amb tremujals. El cos que conté els serveis té forma de L i abraça el volum de l'aula, ocupant una de les seves cantonades i cobrint parcialment dues de les seves façanes, la est i la sud. El cos de serveis disposat sobre la façana est té el doble d'amplada que el que es situa sobre la façana sud. Aquest darrer es destina exclusivament al porxo d'accés, que, en aquest lateral, està format per la successió de tres arcs de mig punt que es retallen sobre la façana, sense existir cap dipus de base ni capitell. Aquesta seqüència es completa amb un quart arc situat al tester d'aquest cos. És a dir, l'arcada gira, ocupant la pròpia cantonada del volum de serveis. L'altre lateral del volum de serveis l'integren un despatx, un guarda-roba, uns lavabos i la prolongació en angle de la porxada d'ingrés. La coberta del cos de serveis també és inclinada de teula àrab, però en aquest cas es soluciona a un sol vessant.

Com veiem, l'aula, tant la seva geometria, com la solució de la seva coberta, com la disposició de les seves obertures, segueix els criteris de simetria, regularitat i compacitat propis de l'època regionalista. Ara

⁸⁴⁴ A més del color del llapis i de l'idioma en què estan rotulats els plànols, m'agradaria posar l'accent sobre la tipografia utilitzada que, tot i estar feta a mà alçada, és de traç molt modern, lluny de les itàliques utilitzades altre temps.

⁸⁴⁵ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. pp.238-243.

802. Guillem Forteza. Escola de Sant Agustí. Març de 1934. Façana est. ASAL

803. Guillem Forteza. Escola de Sant Agustí. Març de 1934. Façana nord. ASAL

bé, les lleis que segueix el volum de serveis són unes altres. Succeeix exactament el mateix que succeïa en la façana principal de Ses Puntes. Uns criteris i altres s'utilitzen simultàneament. Estem, altre cop, davant d'un edifici híbrid, un edifici frontissa. Analitzem-ho:

L'aula és de geometria regular, rectangular, compacta i simètrica. En canvi en els serveis la geometria és irregular, en L, dispersa i asimètrica.

A l'aula les cantonades són discontinuïtats passives que ens obliguen a la visió frontal dels diferents plans. Als serveis, tan sols la seva disposició, ocupant la pròpia cantonada, fent cantonada, ens obliga a la visió en escorç, en diagonal, dinàmica, girant al voltant de l'escola.

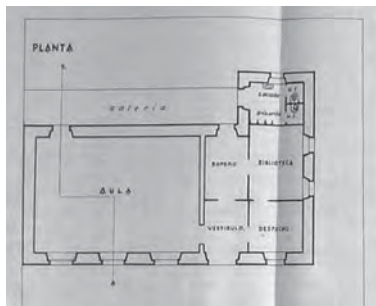
A l'aula la cantonada és una aresta continua que divideix dos plans de façanes diferents. En els serveis la cantonada és un pleg que uneix dos plans de façana. Vegem-ho. El volum de serveis té tres cantonades. La primera per un costat té un arc que es recolza sobre un pilar situat en cantonada, per altra costat té tres arcs més, el primer dels quals es sosté sobre el mateix pilar de cantonada. Els arcs formen part d'una mateixa seqüència que gira d'un pla al següent, aconseguint la continuïtat entre façanes. La segona cantonada és cega, tant per un costat com per l'altra, aquí la lectura és més difícil, però també es pot considerar la cantonada com un punt de continuïtat entre ambdós plans. La tercera cantonada és, altre cop, de lectura evident, tant a un costat com a l'altre hi trobam la mateixa obertura: una finestra de proporcions aproximadament quadrades dividida horitzontalment en dues fusteries de guillotina. Les dues finestres, una en un pla i la segona en l'altre, formen part de la mateixa seqüència. Ambdues asseguren la lectura continua d'un pla a l'altre.

Totes finestres de l'aula són exactament iguals. En canvi les obertures del cos de serveis són de diferent composició entre elles i, al mateix temps, diferents de les de l'aula. Recordem que aquesta diversitat també la trobàvem a l'escola de Ses Puntes. Al cap i a la fi, la varietat i l'heterogeneïtat dinamitzen la nostra visió.

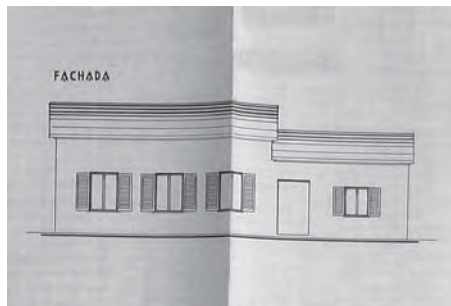
Com hem comprovat, a l'escola de Sant Agustí, s'utilitzen simultàneament els dos criteris compositius. O més ben dit, es combinen ambdós criteris. Aquesta lectura ens serveix per altres edificis d'aquesta mateixa natura.

Tal vegada podríem aprofundir en l'anàlisi i, davant aquest exemple tan senzill, posar-mos dins la pell del projectista. Segurament l'aula, desde la perspectiva més moderna,⁸⁴⁶ pot entendre's com una cèl·lula

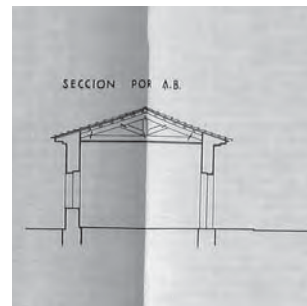
⁸⁴⁶ Segueixo sostenint, tal i com he indicat de passada en un capítol anterior, que aquestes escoles no les projecta ni Guillem Forteza, ni Miquel Fullana, sinó algú que coneix a la perfecció els engranatges de l'arquitectura moderna i que, al mateix temps, respecta infinitament l'arquitectura del seu mestre Guillem Forteza. Alguns dels dibuixos d'aquest projecte estan fets amb llapis vermell. A més apareix un nou tipus de dibuix fet amb

804. Guillem Forteza. Escola Unitària de Sant Miquel. 13 de juny de 1934. Planta. ASAL

805. Guillem Forteza. Escola Unitària de Sant Miquel. 13 de juny de 1934. Façana principal. ASAL

806. Guillem Forteza. Escola Unitària de Sant Miquel. 13 de juny de 1934. Secció transversal. ASAL

estudiadíssima, que necessita de la disposició regular de les seves obertures per a garantir la regularitat i neutralitat de la seva il·luminació natural i que, al mateix temps, necessita de la regularitat de la seva geometria a fi d'assegurar un bon aprofitament de l'espai a l'hora de col·locar el mobiliari. Això exigeix un espai-aula tal i com es projecta. En canvi, l'espai destinat als serveis no està tan condicionat pel que fa a la seva disposició, tamany i relació entre peces. Aquest fet possibilita un cert joc en el volum integrat pels serveis.⁸⁴⁷

Per acabar, en l'apartat més historicista, cal esmentar que l'esclat de la guerra paraitzarà aquest projecte i n'evitarà la seva construcció.

Escola Unitària de Sant Miquel (Sant Joan Baptista).⁸⁴⁸ Eivissa

13 juny 1934

De la Magna Assamblea de batlles de 1926 es desprèn que a Sant Miquel hi manca una escola de nines, ja que la de nins s'havia creat al 1917. Al 1929 l'Ajuntament de Sant Joan de Labritja acorda la construcció de l'escola de Sant Miquel, a més de la de Sant Llorenç, Sant Vicenç i les dues seccions de Sant Joan.⁸⁴⁹

L'edifici que es construeix a Sant Miquel de Balansat és una escola d'una sola aula, de traçat molt similar al model unitari presentat per Forteza a la reunió de 1926. L'aula ocupa la major part de superfície de l'edificació. Es tracta, com és habitual, d'un espai rectangular il·luminat per un dels seus costats llargs. En aquest cas hi trobam tres finestres de tamany no excessivament gran, orientades cap al sud-est. La orientació, per tant, no es correspon amb l'òptima. Adosats a un extrem de l'aula hi trobam els serveis, integrats per un vestíbul i un guarda-roba, juxtaposats a l'aula; un despatx i una biblioteca, situats ocupant el tester de l'edifici; i uns lavabos afegits sobre la façana posterior de l'escola.

Volumètricament, sobre els plànols, podem distingir dues zones: la destinada a l'aula i la que conté els

aquarel·les. Els murs seccionats de les plantes es pinten de color vermell, els alçats, molt treballats, accentuen la seva geometria mitjançant el dibuix d'ombres i es rotulen amb una moderna tipografia molt diferent de la itàlica utilitzada temps enrera.

⁸⁴⁷ És més, si revisam els projectes escolars més profundament moderns, veurem com les aules segueixen una disposició rígida, pautaada per les lleis de tamany, geometria i orientació que ja coneixem. En canvi, comprovarem com les zones de serveis són les que acompanyen les aules, les articulen i possibiliten el modern mecanisme de les assimetries, les visions en escorç, l'articulació de façanes, etc. Em refereixo, com he dit, a projectes profundament moderns com per exemple el de Montuiri.

⁸⁴⁸ Tal i com consta als plànols. Actualment el municipi reb el nom de Sant Joan de Labritja.

⁸⁴⁹ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. pp.239-243.

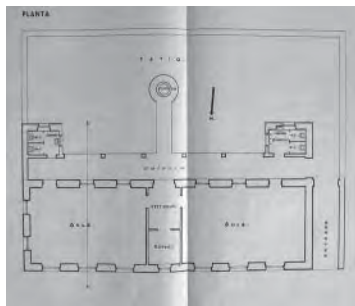
807. Escola Unitària de Sant Miquel, al fons del carrer

serveis. La primera, és més alta que la segona. Tot i així, ambdues cobertes són inclinades a dues aigües i de teula àrab. La façana principal de l'escola disposa de quatre finestres i un portal. Tres de les finestres són les que il·luminen l'aula, la quarta dona llum al despatx. En el plànol les de l'aula són majors que les del despatx. El portal, que forma l'entrada principal de l'escola, es situa entre l'aula i el despatx i també és de geometria rectangular. En el projecte cap de les obertures es remarca amb relleus en els brancals o en la llinda, tampoc no es remarquen les cantonades.

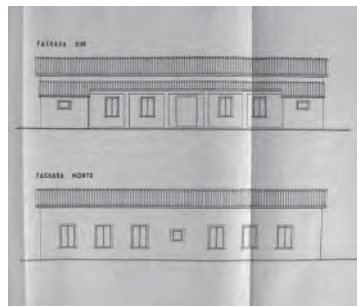
D'aquest projecte ens sorprèn, sobretot, la seva configuració retrògrada. En primer lloc pel que fa a la disposició de les peces, idèntica a la proposada anys enrera pel model unitari presentat pel propi Forteza. També pels seus aspectes constructius, destaca, principalment, l'enorme gruix del mur perimetral que ens indica una construcció en pedra més pròpia d'una altra època. I, finalment, la inexistència de qualsevol indici d'arquitectura moderna. Això queda subratllat pel contrast que trobam entre aquesta proposta i la resta de projectes que li són contemporanis.

L'any 1935 el Ministeri concedirà una subvenció de 7.000 pessetes per a realitzar una nova colònia escolar a Sant Miquel i també a Santa Eulàlia, d'un més de durada i dirigida pel mester Ossés. Aleshores l'escola ja estarà en funcionament.⁸⁵⁰ Durant l'obra es faran algunes modificacions, com ara aixecar tota la coberta al mateix nivell, igualar el tamany de les finestres o pintar el perímetre de les obertures de color blanc, diferent de l'ocre de la resta de la construcció.

850 Es tracta d'un dels edificis que actualment han estat enderrocats.

808. Guillem Forteza. Grup Escolar per a nins i nines a Sant Vicenç. 13 de juny de 1934. Proposta inicial. Planta. ASAL

809. Guillem Forteza. Escola Unitària de Sant Miquel. 13 de juny de 1934. Proposta inicial. Façana sud i nord. ASAL

Grup Escolar per a nins i nines a Sant Vicenç (Sant Joan Baptista). Eivissa

13 juny 1934

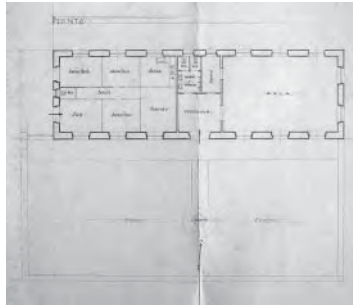
La construcció de l'escola de Sant Vicenç corre en paral·lel a la de Sant Miquel. Ambdues pertanyen al mateix municipi. En ambdós nuclis es creen escoles per a nins l'any 1917. I al 1926, arran del Pla de Joan Capó, es programa la construcció de les corresponents escoles de nines.

La proposta inicialment entregada a l'Ajuntament amb data de 13 de juny de 1934,⁸⁵¹ planteja la construcció d'una escola de dues aules, una per a nins i l'altre per a nines. L'edifici té forma allargada, seguint la direcció llevant-ponent i orientant la façana principal cap al sud. El projecte dispisa un cos principal, de major alçada i de coberta inclinada de teula a dues aigües, que conté simètricament dues aules, separades en el punt central per un espai destinat al vestíbul d'accés i al guarda-roba, compartits per ambdues aules. Les aules tenen tres finestres a cadascun dels seus costats llargs, a més, una d'elles disposa de dues obertures més en el tester. Aquest cos principal s'acompanya d'un segon volum, de menor alçada, amb coberta de teula a un sol vessant i que s'adosa a la façana sud de l'edifici. Aquest segon volum es destina a la porxada d'accés, que ocupa tota la façana i als lavabos que, un a cada extrem, es configuren com a prolongació d'aquesta coberta. La porxada està formada per una seqüència de cinc pòrtics de jàsseres rectangulars sostingudes sobre pilars de secció quadrada, encarant uns i altres elements. Totes les obertures són rectangulars. Les de les aules, tant les anteriors com les posteriors, són de proporcions rectangulars verticals. Apareixen d'altra banda unes petites finestres que desde la façana sud il·luminen els lavabos i en la façana nord el guarda-roba. Les primeres són lleugerament apaisades, la segona és quadrada. La presència d'elements ornamentals és pràcticament nul·la. Fins i tot el perfil de la cornisa es redueix a la mínima expressió. Tan sols s'aprecia una subtil presència de decoració en el perímetre del portal d'ingrés on es remaquen brancals i llinda amb un petit relleu. Aquest projecte és descartat per l'Ajuntament, ja que el seu objectiu és edificar una escola unitària per a nines, tal i com aconsellava el Pla de Joan Capó.

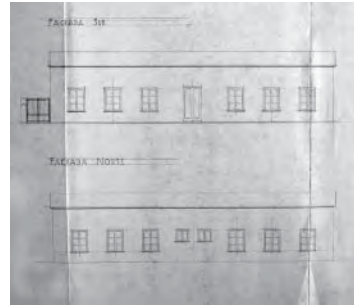
Sobre aquests plànols entregats per Forteza es dibuixarà una modificació. D'aquesta manera el projecte d'escola de Sant Vicenç acabarà sient una escola unitària de nines, tal i com demostren els plànols elaborats posteriorment a l'entrega. En aquests plànols finals⁸⁵² es planteja la construcció del mateix cos rectangular, allargat en direcció est oest i amb orientacions principals cap al nord i al sud. Aquest volum en el seu punt

⁸⁵¹ ASAL.

⁸⁵² Plànols sense datar, dibuixats a llapis. ASAL.

810. Guillem Forteza. Escola Unitària de Sant Miquel. Proposta definitiva. Planta. ASAL

811. Guillem Forteza. Escola Unitària de Sant Miquel. Proposta definitiva. Planta. ASAL

812. Escola Unitària de Sant Miquel. Estat actual

central disposa del vestíbul d'accés, mirant cap al migjorn, els lavabos i un guarda-roba. A un costat i altre dels serveis hi resten dos espais del mateix tamany. El que es troba a la dreta de l'accés, ocupant el lateral est de l'escola es continua dedicant a l'aula. Aquesta ocupa tota l'amplada de l'edifici i disposa d'obertures en tot el seu perímetre. A diferència del primer projecte, el costat oposat deixa de ser una aula i es destina a l'habitatge del mestre, integrat per tres dormitoris, un menjador, una sala, una cuina i un petit lavabo. Al costat de mitjorn de l'edifici s'allibera un espai exterior destinat al "campo escolar".⁸⁵³ Al mig d'aquest, coincidint amb l'eix de simetria de l'edifici s'hi manté la cisterna.

Tal i com ens ha succeït en el projecte de Sant Miquel, en aquest cas també ens reclama l'atenció la retrogressió del projecte, pels mateixos indicis que el projecte anterior, constructius,⁸⁵⁴ formals i organitzatius. Però cal fer notar un detall. Així com en el projecte de Sant Miquel no disposàvem de plànols previs, sí que en tenim del projecte de Sant Vicenç. En aquests plànols previs a la segona proposta podem veure com estan dibuixats per complet a llapis de grafit. No apareix en cap moment el llapis de color vermell. D'altra banda la rotulació es fa majoritàriament amb minúscules de tipografia itàlica. Ens podríem aventurar a assegurar que aquesta escola la projecta i dibuixa el delineant Miquel Fullana.

Destaca un altre fet: que tant en aquest projecte de Sant Vicenç com en l'anterior de Sant Miquel, ni tan sols les aules segueixen les pautes estandaritzades. Em refereixo, principalment, a la disposició de les obertures i a la seva orientació. Fins al moment s'havia acordat, amb criteris totalment raonats –procedents del discurs higiènic, pedagògic i climàtic– que les aules disposaven d'importants finestrals oberts en direcció nord. Doncs aquests dos projectes no segueixen aquesta pauta. El de Sant Miquel, tal i com hem vist, disposa totes les obertures en un sol lateral, en aquell cas orientat cap al sol del migdia. En aquest altre edifici de Sant Vicenç, com veiem, l'aula està rodejada d'obertures en tot el seu perímetre de façana.

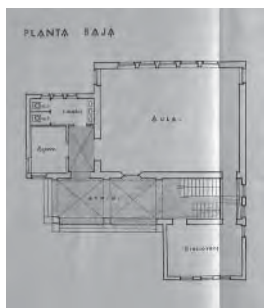
Finalment, l'edifici construït difereix lleugerament de la proposta entregada a l'Ajuntament. S'anul·la la porxada longitudinal i es suprimeixen els dos cossos laterals destinats als lavabos. La resta, inclosa la cisterna, es bastirà durant l'any 1935.

⁸⁵³ Tal i com es rotula als plànols.

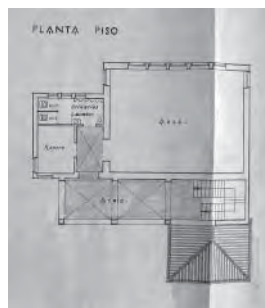
⁸⁵⁴ En aquest cas, com que tres de les façanes de l'edifici no estan arrebossades, podem comprovar *in situ* com tot el seu perímetre té un important gruix, ja que està construït a base de mamposteria irregular de pedra.

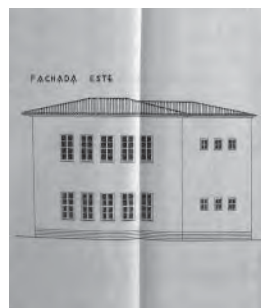
813. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari a Costitx. 30 de juliol de 1934. Planta emplaçament. ASAL

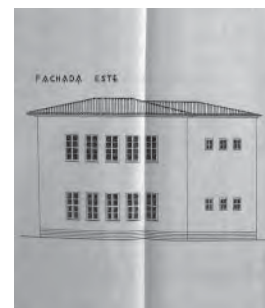
814. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari a Costitx. 30 de juliol de 1934. Planta baixa. ASAL

815. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari a Costitx. 30 de juliol de 1934. Planta primera. ASAL

816. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari a Costitx. 30 de juliol de 1934. Façana oest. ASAL

817. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari a Costitx. 30 de juliol de 1934. Façana est. ASAL

Grup Escolar Unitari a Costitx. Mallorca

30 juliol 1934

Amb aquest ja són tres els projectes que s'han hagut d'elaborar per a dur a terme la construcció de l'escola de Costitx. Aquesta tercera proposta consisteix en un edifici escolar de dues seccions unitàries, una per a cada sexe.

L'edifici s'emplaça en un petit solar situat al sud est del poble. Es tracta d'una parcel·la estreta i llarga, disposada en direcció sud-est, nord-oest. El carrer que li dona accés delimita un dels seus costats curts, el que es troba al sud-est. Així mateix un dels seus costats llargs, el que està més al nord, també és definit per una via de circulació, en aquest cas es tracta d'un petit camí veïnal.

La construcció es separa de les mitgeres i es situa a prop del carrer, lleugerament enretirada respecte l'alineació de façana, alliberant un gran pati de jocs a la zona posterior del solar.

Donades les reduïdes dimensions del solar, l'escola s'organitza en dues plantes: la planta baixa es dedica a les nines i la planta superior als nins. La distribució d'ambdós nivells és molt similar. En cadascuna de les plantes destaca l'espai dedicat a l'aula. És un espai rectangular que disposa de grans finestrals orientats cap al nord-est. En aquest cas s'acompanyen de dues finestres més, obertes en un i altre costat curt de l'aula, i situades a l'extrem més proper al finestral. Ambdues aules es troben en la mateixa posició, una al damunt de l'altra. Aquestes s'acompanyen dels corresponents serveis. La projecció en planta d'aquests serveis equival a la figura de mitja esvàstica. El primer tram d'esvàstica, s'adosa a l'aula ocupant parcialment la façana lateral nord-est. Aquest tram es destina als lavabos i als guarda-robes. El segon tram, situat en tota la longitud de la façana anterior, conté les circulacions, integrades per una porxada d'accés i una escala. El tercer tram de l'esvàstica torna a fer un plec perpendicular en direcció al carrer, en aquest darrer tram hi trobam la biblioteca. La diferència entre els dos primers trams i el tercer és que els dos primers tenen dues plantes d'alçada, en canvi el tercer tan sols en té una.

Volumètricament, tal i com és habitual, l'aula és el cos més alt. A continuació, els tres cossos de serveis s'esgraonen de major a menor, articulant la composició. El cos més alt és els dels lavabos, a continuació el del porxo i finalment el de la biblioteca. Tots els volums es solucionen amb coberta inclinada de teula.

El projecte respon amb diferents tipus d'obertures segons l'ús que amaguen al seu darrera, evidenciant el binomi forma-funció. Per això els finestrals que il·luminen les aules són alts i se'n col·loquen cinc un al costat de l'altre, de manera que l'entrada de llum sigui uniforme. En canvi les finestres que il·luminen els lavabos són

818. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari a Costitx. 30 de juliol de 1934. Façana sud. ASAL

819. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari a Costitx. 30 de juliol de 1934. Façana nord. ASAL

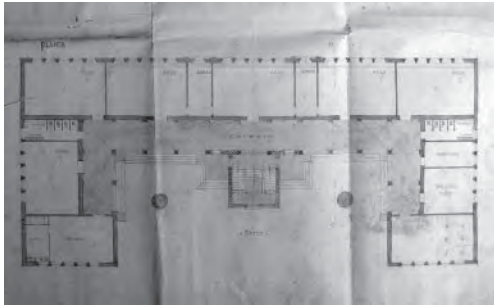
820. Grup Escolar Unitari a Costitx

molt menors, es tracta de tres petits finestrons rectangulars. Pel que fa al tamany, entre unes i altres hi trobam les quatre finestres dels dos guarda-robes. Aquestes també són rectangulars i ocupen les cantonades dues a dues, la seva llinda i el seu ampit es conformen mitjançant dues fioles molt primes que giren la cantonada fins a trobar la finestra veïna. En aquest tamany intermig també hi podríem anotar les obertures de la biblioteca, en aquest cas però s'hi suma un altre component. La biblioteca mira cap al carrer, tal i com succeeix amb la porxada d'accés, és per això que tant en un espai com en l'altre s'hi disposen obertures resoltes amb arc de mig punt, amb la finalitat de donar caràcter i presència a l'edifici. Aquest és un criteri que havíem repetit, sobretot, en les escoles regionalistes de la primera època. En el cas del porxo, tot i tractar-se d'arcades, hi ha un concepte que preval per damunt de la forma i aquest és la seva configuració. Les arcades s'entenen com una seqüència continua d'obertures, dues en una façana i la tercera en la següent, que ens marquen la voluntat d'anul·lar la cantonada. Això encara s'entén millor observant el que passa en el porxo de la planta primera. En aquest punt trobam un porxo continu format per quatre intereixos: tres que miren cap al carrer i el quart que mira cap al lateral. Tant la jàssera superior, com l'ampit, formen part del pla de façana i són continus. Aquesta continuïtat la deuen a la configuració dels suports. Els tres pilars es mostren independents del pla de façana, tot i ser de secció quadrada tenen una petita base i un petit capitell que, al temps que els provoca una ombra, els fa independents de la llinda i l'ampit. D'aquesta manera s'aconsegueix un porxo *longueur* d'important llargada i profunditat, que, a més, gira en cantonada.

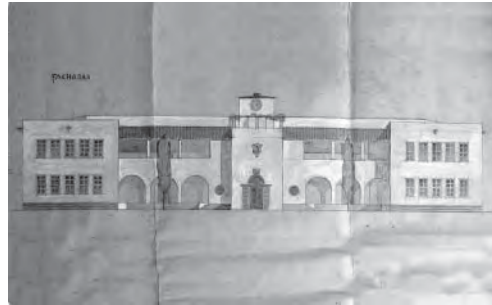
Tant per la posició de la biblioteca, com pel gir que fan les arcades del porxo, l'accés a l'escola ens marca una diagonal. La disposició de les peces engega un mecanisme d'accés en esbiaix. L'edifici ens obliga a entrar contra una cantonada, en aquesta cantonada s'hi acumulen tota una sèrie de conceptes propis de l'arquitectura moderna. La visió que tenim ens permet observar en planta primera un porxo *longueur* que plega d'una façana a l'altra; en planta baixa una seqüència d'obertures que, tot i ser amb arc, gira la cantonada, garantint la seva continuïtat; una mica més enllà ens mostra una altra cantonada on dues parelles de finestres, acompanyades de les fioles continues de la llinda i l'ampit, giren d'un pla a l'altra amb la intenció d'anul·lar la cantonada; i, a més, la mateixa visió ens mostra l'esgraonament volumètric de l'edifici que, com veiem, tot i conservar alguns elements propis del llenguatge regionalista, es configura amb criteris moderns.⁸⁵⁵

Al 1936 el consistori costitxer concertarà un emprèsit per a poder executar les obres del nou edifici. Però l'escola de Costitx encara tardarà anys en estar enllestida, Guillem Forteza deixa escrit que al 1941 encara

⁸⁵⁵ Com podem comprovar després d'aquesta lectura, es tracta d'un projecte molt diferent dels dos anteriors –de Sant Miquel i Sant Vicenç, a Eivissa–.

821. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. Juliol de 1934. Proposta prèvia. Planta baixa. ASAL

822. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. Juliol de 1934. Proposta prèvia. Façana posterior. ASAL

està en construcció.⁸⁵⁶ Així mateix cal especificar que, finalment, s'acabarà bastint una escola unitària d'una sola secció, proposta que no coincideix amb cap dels projectes que hem repassat.

Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. Eivissa

7 agost 1934

No és fins a la meitat del segle XIX, al 1846 concretament, quan s'inaugura la primera Escola Elemental d'Instrucció Pública de Nins d'Eivissa, amb un retard de seixanta-quatre anys respecte Mallorca. S'instal·la a l'antic convent dels dominics a Dalt Vila. Dos anys més tard l'Ajuntament acorda la creació de l'Escola Elemental d'Instrucció Pública de Nenes d'Eivissa. Al segle XIX les escoles públiques de les Pitiüses, com la majoria d'escoles de les Balears, s'ubiquen en locals llogats, que no reuneixen les condicions higièniques, ni pedagògiques desitjables. Són locals petits, mal ventilats i mal il·luminats, i amb prou feines hi caben tots els alumnes que volen entrar-hi. Un document de l'any 1864 fa concebre certes esperances sobre una millora en l'economia de l'Ajuntament d'Eivissa.⁸⁵⁷ A causa del lamentable estat en què es trobava el local llogat on estava ubicat el centre, el 1864 Natalio Redondo Sánchez, mestre de l'escola, i Pere Calbet, component de la Junta Local d'Instrucció Pública, en cercaren un de més adient; com que no el varen trobar, proposaren a la junta la construcció d'un edifici, i es dirigiren al propietari Francesc Riquer per concertar l'obra. Sis anys després, l'inspector Francesc Riutort Feliu proposà a l'Ajuntament la construcció d'un edifici escolar a la plaça del Carbó; malgrat tot, s'hagué d'esperar el 1925 per veure finalitzada la construcció del primer edifici escolar a les Pitiüses.⁸⁵⁸ Ens referim a la primerenca escola de Sant Carles, obra de Guillem Forteza i que ja hem comentat amb anterioritat.

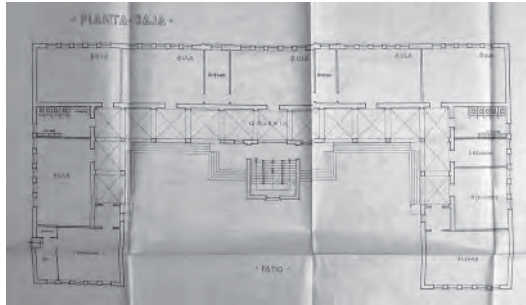
Segons la circular publicada al *Butlletí Oficial de la Província* resultant de la Magna Assambla de batlles de 1926, s'acorda que a Eivissa ciutat hi manquen quatre unitats escolars per a cada sexe.

L'any següent, Joan Capó publica *Por la nueva Ibiza* on es poden llegir coses com: "Este desarrollo, en su aspecto general, lo hace la Escuela. Aumentemos su eficacia creando las que hacen falta, dotándolas de todos los medios apropiados, empezando por los edificios y hagamos que las generaciones que brotan,

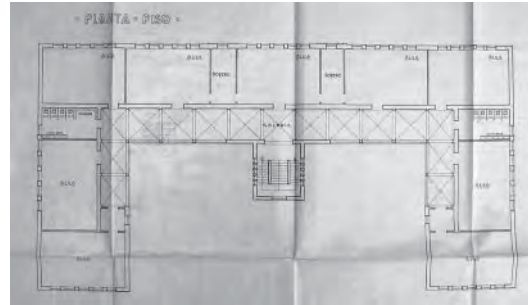
856 FORTEZA PINYA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca. Cit. p.20.*

857 GARCÍA FERRER, Mª Nieves. *Op.cit.*

858 "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera. Cit. p.242.*

823. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. 7 d'agost de 1934. Planta baixa. AME

824. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. 7 d'agost de 1934. Planta primera. AME

obtengan los beneficios de que las nuestras han sido huérfanas. Es el mayor de los beneficios que se puede hacer a un pueblo. Es el más importante de los bienes con que puede enriquecerse un individuo.

Ibiza, la olvidada, la inculta, por un esfuerzo de sus propios hijos, por un compromiso de honor a que nos hemos de sujetar voluntaria y gustosamente, ha de colocarse a la cabeza de las comarcas españolas. Está en la mano de todos. Persigamos con afán tan hermoso ideal, apliquemos a él nuestra energía y nuestra voluntad y lo obtendremos. Y dejaremos a nuestros hijos, aparte de los incalculables bienes que ello supone, la herencia del gesto más noble y más bello.”⁸⁵⁹ Aleshores a la ciutat d'Eivissa hi funcionen cinc escoles unitàries públiques: dues a Dalt Vila, dues a la Marina i una al pòsit de pescadors.

Al 1927 el Consistori adquireix uns solars a s'hort del Bisbe i es constitueix un patronat escolar.

A mitjan 1929, “se reunió el pleno del Ayuntamiento de Ibiza, bajo la presidencia del alcalde para tratar la construcción de edificios escolares. [...] Después de estudiar todos los ediles debidamente el asunto se acuerda se construya el Instituto en unos solares que se adquirirán cerca de la carretera de San Antonio y un edificio para cuatro secciones en el solar que posee el Ayuntamiento detrás del Teatro Pereyra para Graduada de niñas.”⁸⁶⁰ Aquell mateix any, l'Ajuntament cedeix el solar al Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts i es comencen els treballs d'edificació, però amb la construcció dels fonaments s'exhaureix el pressupost.⁸⁶¹

L'activitat es reprèn l'any 1930, i esdevé especialment intensa a partir de 1931.⁸⁶² Joan Capó fa diverses visites a la major de les pitiüses i des del despatx de Guillem Forteza es comença a fer feina a fi de concretar la construcció de la nova escola.⁸⁶³ Les diligències que els diferents organismes i dirigents polítics duen a terme fructifiquen el 24 de novembre de 1931, en què es publica l'ordre ministerial per la qual s'aprova la construcció d'un edifici de nova planta per a escola graduada amb sis seccions per a nins, amb un pressupost de 153.605 pessetes. Ara bé, la incapacitat de l'Ajuntament per assumir el pagament del dipòsit que exigeix l'Estat per al començament de les obres, les retarda. El 1934, es tornen a posar en marxa les gestions per a la

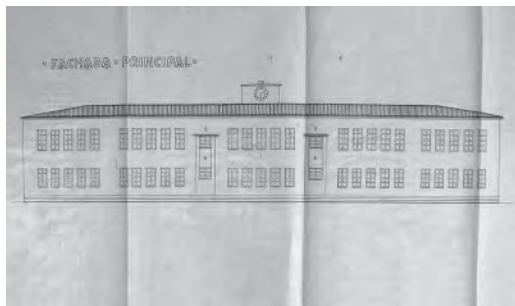
⁸⁵⁹ CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan. *Por la nueva Ibiza*. Palma de Mallorca: Museo Pedagógico Provincial de Baleares. Imprenta de Guasp. Març 1927. p.5.

⁸⁶⁰ *El Día*. Palma de Mallorca. 5 de juny 1929.

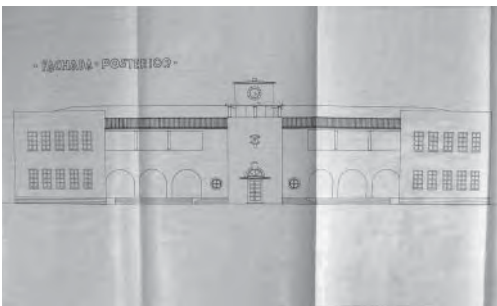
⁸⁶¹ “Escola”, *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. p.242.

⁸⁶² El dia 2 de gener de 1931 el mestre de les escoles d'Eivissa visita l'estudi de Guillem Forteza, el mateix dia Miquel Fullana està treballant amb el pressupost d'aquest grup escolar, el dia 7 de gener fa la còpia dels plànols de l'escola d'Eivissa. El dia 8 de gener, el 4, 18, 19 de febrer, el 9 d'abril torna a rebre la visita del mestre eivissenc. El 5 maig qui visita el despatx és el mestre picapedrer i el 29 de juliol reb la visita del mestre fuster J. Rigo. Diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

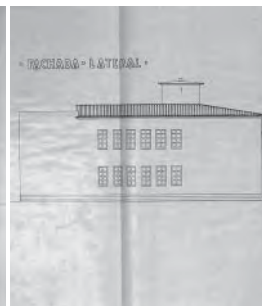
⁸⁶³ Tal i com es desprèn del diari personal de Miquel Fullana. En concret el dia 2 de desembre de 1930 té anotat: “Ha vingut el Sr. Joan Capó, diu que divendres de la setmana qui vé se'n va a Eivissa.” ACFS.

825. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. 7 d'agost de 1934. Façana principal. AME

826. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. 7 d'agost de 1934. Façana posterior. AME

827. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. 7 d'agost de 1934. Façana lateral. AME

construcció de l'edifici, amb l'ampliació del projecte inicial en dos graus més, ja que el mateix any es publica un nou decret sobre construccions escolars que interessa l'Ajuntament⁸⁶⁴ i arran del qual s'amplia en un grau més, és a dir, nou graus i divuit aules. A partir d'aquell moment s'acceleren tots els tràmits: el mes de setembre s'envia tota la documentació al Ministeri d'Instrucció Pública.

Cal fer notar que aquests temps coincideixen amb el despertar del GATCPAC qui, per semblances eminentment epidèmiques, es fixen amb l'arquitectura tradicional eivissenca. Tot i així, l'arquitectura que es fa a les Pitiüses en aquest període difereix per complet de la que elogien els moderns catalans.⁸⁶⁵ "L'arquitectura d'aquest període compta amb alguns edificis interessants d'estil classicista colonial, com la fàbrica de Can Ventosa (1925) i, més tard (1933), el Grand Hotel (ara Hotel Montesol), del mestre Joan Gómez Ripoll, "Campos" (Eivissa, 1888-Palma, 1942), o les cases construïdes a Sant Rafel pel mestre Toni d'en Portmany. L'edifici L'Ebusitana (1931), del mallorquí Josep Alomar i Bosch, a l'avinguda Espanya 19-27, és una mostra discreta de l'estil regionalista."⁸⁶⁶

El mes de juliol de 1934 s'elabora el projecte de l'Escola Graduada d'Eivissa, aquells dies Guillem Forteza és al Congrés d'Arquitectura d'Aquitània, a Saint-Emilion,⁸⁶⁷ per tant algú altre elabora el projecte. Els plànols definitius, dibuixats a partir de la proposta de juliol, els signa Forteza el dia 7 d'agost i, en canvi, la memòria data de 18 de gener de 1935. En aquest últim document s'hi poden destriar els detalls del procés i algunes de les inquietuds de l'arquitecte:

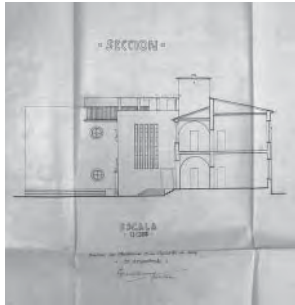
"Repetidos proyectos se han formulado para llevar a cabo el ferviente anhelo de la ciudad de IBIZA (Balears) de construir un grupo Escolar y han pasado años sin dar el paso definitivo. Al intentar éste se ha convenido entre la Inspección de Primera Enseñanza y el Ayuntamiento de la capital de la Isla de Ibiza, ampliar

⁸⁶⁴ D'aquest Decret, a instàncies de Joan Capó, se n'aprofiten altres ajuntaments com el de Montuiri.

⁸⁶⁵ Aquest comentari puntual seria mereixedor d'una reflexió més profunda i extensa. La reflexió aniria dirigida a mostrar que els membres del GATCPAC són atrets per l'arquitectura eivissenca simplement pel seu aspecte, per la seva semblança amb l'arquitectura racionalista centreeuropea. La reflexió continuaria dient que l'arquitectura tradicional, tant la d'Eivissa, com la de Mallorca, com la del Marroc, és justament l'arquitectura que, perfilada al llarg dels anys, prové de l'ús de la raó, de l'ús raonat dels materials i sistemes constructius que tenim a mà, de l'ús de les solucions climàtiques pròpies de cada zona, etc. Al meu entendre podríem parlar de racionalisme, envers raonisme. (Veure el capítol "GUILLEM FORTEZA L'ARQUITECTE DEL RAONISME" d'aquest mateix treball). Perquè els membres del GATCPAC no es fixen amb l'arquitectura tradicional mallorquina? Doncs perquè la seva aparença visual és diferent de la que sermonetjaven els moderns europeus. El raonisme va més enllà, és més profund. I, justament en aquest punt concret és on s'ubica l'obra de Forteza.

⁸⁶⁶ MARI, Isidor. *Op.cit.* p.33.

⁸⁶⁷ El 14 de juliol de 1934 dona la conferència *Influences françaises dans l'architecture de Majorque pendant son royaume privatif* al Congrés d'Arquitectura d'Aquitània (Saint-Emilion). De fet el projecte apareix sense signar, tan sols apareix cunyat amb el segell de l'estudi on s'hi pot llegir: "GUILLERMO FORTEZA Arquitecto".

828. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. 7 d'agost de 1934. Secció. AMEI

829. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. 7 d'agost de 1934. Maqueta. ASAL

830. L'eixample d'Eivissa, amb el nou Grup Escolar a meitat de fotografia a l'esquerra

el programa del proyecto de modo que el problema escolar quedase completamente resuelto, y a este fin se redacta el proyecto que acompañamos no dudando que cumple la finalidad perseguida.

Dado el censo escolar y las necesidades de Ibiza se ha partido de la base de dotar a esta Escuela del máximo de servicios posibles dentro del pie forzado de utilizar los cimientos que hace unos años se construyeron ya que en los terrenos escogidos en las inmediaciones del final del paseo principal de la Ciudad llamado de Vara de Rey y enclavado dentro de la zona más alegre del Ensanche de Ibiza.

Ocupa este solar de forma trapezoidal una extensión de bastante más de tres mil metros cuadrados de los que ochocientos cincuenta se dedican a parte construida y restando más de dos mil doscientos para campo de juego y jardines.

El edificio propiamente dicho se dispone en dos plantas siguiendo como hemos repetido el trazado de los cimientos ya construidos con la sola variación de añadir en el eje central de la figura otro cuerpo para la escalera, ya que de esta manera nos ahorramos espacio en el interior.

En la planta baja se instalan seis aulas de dimensiones suficientes para albergar cuarenta alumnos, o sea longitud 9'50m., anchura 6'20m. lo que hace una superficie de 68'90 metros cuadrados correspondiendo por tanto más de 1'70 metros cuadrados por alumno. Además de las aulas se instalarán en la planta baja despachos para el profesorado, una espaciosa Biblioteca, Salas de duchas para niños y niñas, con sus compartimientos para vestidores, roperos, servicios sanitarios con suficiente número de W.C., lavabos y urinarios y finalmente un servicio de Cantina-Comedor con su correspondiente cocina y despensa. Todos los servicios están francamente comunicados mediante amplias galerías adosadas a los tres cuerpos del edificio.

En la planta superior quedan instalados nueve aulas más y los correspondientes servicios sanitarios de W.C., Urinarios y Lavabos que exigen las prescripciones técnico-higiénicas y cuartos guardarropas de gran capacidad.

Todos los departamentos escolares, principalmente las aulas están dotadas de inmejorable ventilación y aireación.

En la construcción de este Grupo se emplearán como materiales básicos los sillares areniscos de las canteras de la isla de Formentera muy compactos,⁸⁶⁸ de grano fino blanco y de gran dureza habiéndose dado a los muros maestros un espesor de cuarenta centímetros, muros que se enlucirán perfectamente y con ello se

868 Els mateixos que serviren per construir la catedral d'Eivissa.

831. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa

832. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa als anys vuitanta

833. Grup Escolar de nins i nines a la ciutat d'Eivissa. Estat actual

garantizará la impermeabilización de éstos, contra las humedades y la defensa de las temperaturas extremas.

En los cimientos se empleará el hormigón de piedra machacada, gravillas y cemento natural mallorquín en dosificación de 300 Kg. por metro cúbico, y en los piés derechos, jácenas, cargaderos y demás elementos de mayor resistencia se hará uso del hormigón armado con cemento pórtland de las marcas más acreditadas. La carpintería se construirá toda con pino-tea escogido. Los entramados de los pisos se construirán a base de tablonés de 3x9 pulgadas de escuadría colocados a cada 0'40 m. de eje a eje enclavados en las aletas de las jácenas de hierro que se señalan en el presupuesto, bovedilla hueca para el asiento del embaldosado y el mismo sistema se ha seguido, a base de armaduras, bovedilla hueca y teja árabe sentada con mortero, para la cubierta.

El estilo del edificio hemos seguido las normas isleñas de la arquitectura funcional.⁸⁶⁹

No dudamos que el Ayuntamiento de Ibiza verá coronado su esfuerzo por la ayuda del Estado abonándole la subvención correspondiente a las quince clases más los tres servicios computables de duchas, Biblioteca, y Cantina-Comedor con los que entendemos las exigencias de la enseñanza en la ciudad de Ibiza quedan debidamente atendidas."⁸⁷⁰

Com hem vist el projecte de Forteza aprofita uns fonaments existents, per tant, no podem fer gaire cas a la forma general de l'edifici, a la geometria en U, simètrica, que defineix la planta de l'escola. Tot i la simetria de la planta, l'escola de Eivissa combina elements regionals amb elements moderns. Per un costat la coberta inclinada de teula que cobreix el volum longitudinal, per altra banda les cobertes planes dels cossos laterals; per un costat els porxos seqüenciats amb arcades de mig punt de la planta baixa, per altra els porxos *longueur* de la planta pis; per un costat la utilització de la persiana, per altra la industrial repetició de les obertures de les aules; per un costat les voltes de creueria que solucionen els forjats dels corredors, per altre la nul·la presència de resalts en llindes i brancals; etc. Pel que fa als aspectes moderns, fins i tot hi podem percebre determinats elements-fetixe, com ara el rellotge que corona el volum central, la vegetació sobre les cobertes o les finestres en ull de bou.

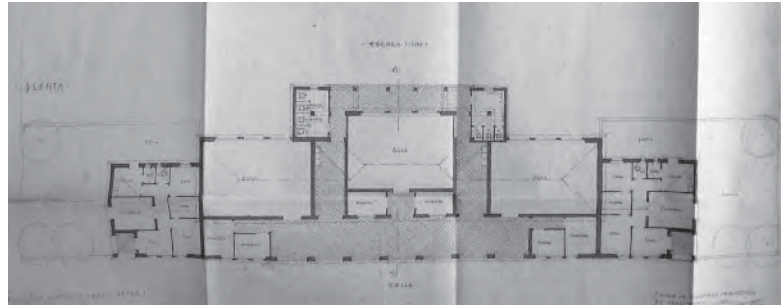
Sa Graduada d'Eivissa no és un edifici d'arquitectura resolta, solucionada; és una mostra valuosíssima d'arquitectura en procés, de treball que s'està desenvolupant. Un exemple d'esforç per empeltar correctament

⁸⁶⁹ Podríem recuperar el comentari que hem fet anteriorment referit-nos a l'arquitectura del GATCPAC. Com veiem Guillem Forteza entén que dins l'arquitectura tradicional també hi ha unes normes funcionals, unes normes raonades, que donen peu al que podríem anomenar raonisme arquitectònic. (Veure el capítol "GUILLEM FORTEZA L'ARQUITECTE DEL RAONISME" d'aquest mateix treball).

⁸⁷⁰ Memòria del "Proyecto de Grupo Escolar para niños y niñas en la ciudad de IBIZA. Baleares", datada de 18 de gener de 1935. ASAL.

834. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. 12 de novembre de 1934. Planta emplaçament. ASAL

835. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. 12 de novembre de 1934. Planta. ASAL

l'arribada del moviment modern a les Balears. És una mostra del procés de transformació que sofreix l'arquitectura d'arreu del món durant les primeres dècades del passat segle XX.

Durant el mes de juny de 1936 es realitzarà la subhasta per concedir les obres de construcció, que guanyarà Bartomeu Ferrer. En poc més d'un any, el mes de juliol de 1936, l'edifici estarà pràcticament finalitzat i a l'espera que arribin els representants del Ministeri per inspeccionar la construcció. El contratista de les obres serà el Sr. Ferrer.

Al mateix any que projecta l'escola d'Eivissa, el 1934, l'arquitecte Guillem Forteza construeix la plaça de les Columnes a Palma. Entés com un nou espai a l'aire lliure d'ús exclusiu pels infants. És un espai circular, aïllat del tràfic rodat, on els nins poden jugar segurs.

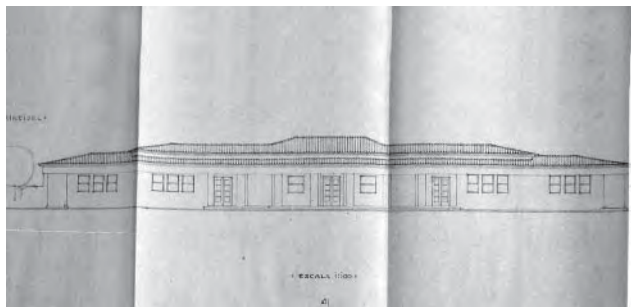
Escola de Sant Antoni Abat. Eivissa

12 novembre 1934

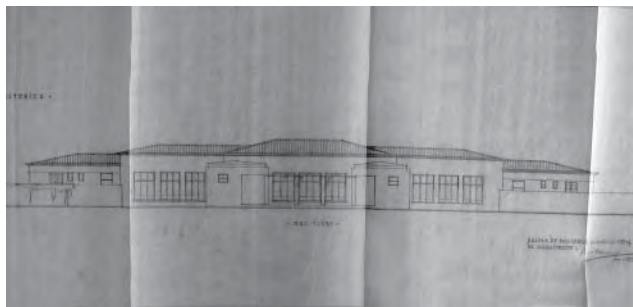
Després de les tres temptatives inicials datades del mes de maig de 1933, un any i mig després trobam una altra proposta per a l'escola de Sant Antoni. En aquest nou projecte ja es contempla la inclusió d'una aula de pàrvuls, a més de les dues aules originals, tal i com exigeix l'Ajuntament. Tot i així l'empresa tampoc arribarà a bon port.

Recordem que l'edifici s'emplaça a l'oest de la població, en una parcel·la recolzada sobre l'extensió del carrer Vara de Rey. En aquest cas l'escola segueix les mateixes pautes organitzatives que les tres propostes anteriors, es tracta d'una quarta variació de la mateixa escola.

L'edifici té forma allargada i es col·loca seguint la direcció del carrer. Es segueix ordenant a partir d'una rígida simetria. Ara l'escola es resol amb una sola planta. La façana d'accés, que mira al carrer i s'orienta a migjorn és continua, tota ella es troba al mateix pla. En canvi la façana posterior, que mira al pati de jocs i s'orienta cap al nord, és esgraonada: més ampla en el punt central i més estreta cap als extrems amb dos retranquejos a cada costat. Accedim a l'escola a través d'una àmplia porxada formada per set intereixos. Aquesta porxada és de llinda horitzontal sustentada sobre pilars de planta rectangular. Als seus extrems s'hi disposen dues estances: un guarda-roba i un despatx. A continuació d'aquests, i mantenint la mateixa alineació que el porxo en la façana principal, s'hi ubiquen els dos habitatges dels mestres, un a cada extrem de l'escola. Aquests habitatges són de proporcions quadrades i consten de dues habitacions, un guarda-roba, un lavabo, una cuina, un menjador, una sala i un porxo. El porxo, tal i com passava en alguna de les propostes anteriors,

836. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. 12 de novembre de 1934. Façana principal. ASAL

837. Guillem Forteza. Escola de Sant Antoni Abat. 12 de novembre de 1934. Façana posterior. ASAL

ocupa la cantonada de l'habitatge i, en aquest cas, de l'escola. Les aules, com és comú, tenen proporcions rectangulars, llum de nord i molta alçada. L'aula de pàrvuls ocupa la posició central i les de nins i nines es situen a un i altre costat. En aquest cas les tres aules no s'adosen unes a altres, sinó que es col·loquen separades. El porxo envolta l'aula de pàrvuls i es comunica amb el porxo principal d'accés. D'aquesta manera l'aula de pàrvuls també té una petita porxada a la façana nord, així s'habilita un espai de jocs pels infants més menuts. Des d'aquest porxo posterior també s'accedeix als lavabos.

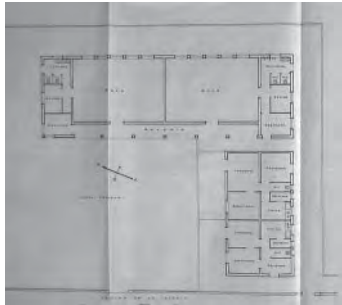
Com hem dit l'escola és continua en la façana principal i es va retranquejant en la façana posterior. La franja central, ocupada per l'aula de pàrvuls, és la que té més profunditat, a continuació, el segon retranqueig correspon a les aules de nins i nines, i en tercer lloc la franja que ocupen els habitatges és la que té menys profunditat.

Volumètricament tot l'edifici es resol amb coberta inclinada de teula àrab. Tal i com succeeix en altres casos, la superfície ocupada pels porxos i serveis –en aquest cas porxo i habitatges–, té menys alçada. En canvi, la zona ocupada per les aules és més alta, de manera que la coberta inferior s'entrega contra el volum de les aules. En aquest cas al ser un edifici amb retranquejos i, per tant, irregular en la seva façana posterior, en resulta una coberta composta. La disposició retranquejada fa que el frontis nord es mostri més alt a mesura que ens acostam al centre de l'edifici. En aquesta façana destaquen les enormes obertures de les aules, que s'agrupen de tres en tres. També cal afegir que els dos cossos que flanquegen l'aula de pàrvuls i que contenen els lavabos, es constitueixen independents de la volumetria general i, a més, es cobreixen amb una teulada més baixa que la resta de l'escola. Entre aquests dos volums hi ha la porxada posterior que protegeix l'aula infantil, en aquest cas es tracta d'una porxo lleuger, a modus de parral, que a l'estiu garantirà una bona ombra i a l'hivern deixarà entrar més llum dins l'aula.

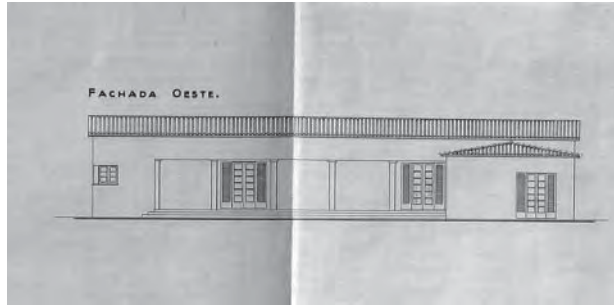
El dia 10 de novembre de 1934 a l'Ajuntament de Sant Antoni Abad es celebra una sessió municipal en la que es decideix la construcció d'una escola graduada en un solar de 28.000 metres quadrats.⁸⁷¹ L'Ajuntament, encapçalat pel seu batlle Vicens Costa Ferrer, demana l'ajuda pertinent per a bastir tres unitats escolars, de les quals el propi consistori s'encarregarà de la seva construcció. Inicialment, en el document de sol·licitut redactat pel batlle el dia 15 de novembre de 1934, es reclamen 42.000 pessetes, 12.000 per cada secció i 3.000 per cada habitatge.⁸⁷² El 29 de novembre de 1934 el nou projecte arriba a la Secció de Construccions Escolars del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, sol·licitant subvenció de l'Estat per a construir tres

⁸⁷¹ Informe redactat per Andreu Tur Tur, abogad i secretari de l'Ajuntament de Sant Antoni. AMEIB.

⁸⁷² Carta redactada pel batlle Vicens Costa Ferrer. AMEIB.

838. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. 12 de gener de 1935. Planta. ASAL

839. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. 12 de gener de 1935. Façana oest. ASAL

840. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. 12 de gener de 1935. Secció. ASAL

escoles unitàries i dos habitatges per a mestres. El mes de desembre següent es remet el projecte a l'Oficina Tècnica de Construccions Escolars. El dia 6 de desembre els tècnics retornen el projecte acompanyant-lo d'un informe desfavorable. El dia 9 de gener de 1935 l'Ajuntament de Sant Antoni envia la documentació sol·licitada, memòria i plànols de l'obra. I, finalment, el 2 de febrer s'emet l'informe favorable segons el qual es concedeix una subvenció de 36.000 pessetes.⁸⁷³

A continuació l'Ajuntament opta per demanar un préstec a la Caixa de Pensions per a la Vellesa i Estalvis per iniciar les obres, tot i així, aquestes mai s'arribaran a materialitzar.⁸⁷⁴

Escola de Sant Llorenç (Sant Joan de Labritja). Eivissa

12 gener 1935

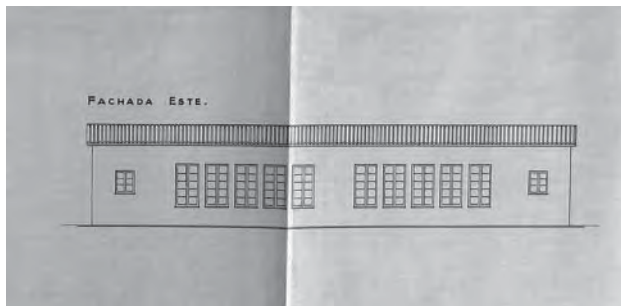
Ja hem comentat anteriorment com durant el mes d'abril de 1933 s'havien elaborat dos primers projectes per aquesta escola. Recordem que l'edifici s'organitzava en forma d'L, ubicant dues aules en una de les ales i els habitatges dels mestres en l'ala perpendicular. La tercera proposta segueix la mateixa organització i la mateixa disposició de l'edifici dins el solar.⁸⁷⁵ Però, tal i com hem anotat, el projecte va perdent claretat progressivament respecte la primera proposta.

En aquesta darrera, les dues aules segueixen ocupant l'ala que mira al nord-oest, amb l'orientació òptima. Ara però les aules es toquen, ja no disposen dels arxius que les separaven. Al mateix temps es mantenen els serveis ocupant els extrems de les aules i segueixen consistint amb uns lavabos, un guarda-roba i un despatx per a cadascuna de les aules. Ara però s'accedeix al lavabo i al guarda-roba desde l'interior de

⁸⁷³ A l'informe de Subvencions redactat el dia 2 de febrer per la Secció de Construccions Escolars del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts es pot llegir: "Considerando que, según establece el artículo 16 del Decreto de 15 de junio de 1934, el Estado puede conceder subvenciones a los Ayuntamientos que construyan edificios con destino a Escuelas nacionales, pero su cuantía no excederá de 10.000 pesetas por cada Escuela unitaria, abonándose estas subvenciones en los dos plazos que señala dicho artículo: Considerando que, según dispone el artº 17 del referido Decreto, cuando los Ayuntamientos soliciten viviendas para los maestros el Estado les abonará, por cada una de ellas, la subvención de 3.000 pesetas, que se abonará previa aprobación de los proyectos e inspección de los edificios. El Negociado tiene el honor de proponer: 1º Que se apruebe el proyecto, redactado por el Arquitecto don Guillermo Forteza, para la construcción por el Ayuntamiento de San Antonio Abad, (Baleares) de un edificio con destino a tres Escuelas unitarias, una para niños, otra para niñas y una para párvulos, con viviendas para dos maestros, y, 2º Que se conceda, en principio, al mencionado Ayuntamiento la subvención de 36.000 pesetas, que se abonará en los dos plazos que señala el artículo 16 de Decreto de 15 de junio de 1934, previas las oportunas visitas." AMEIB.

⁸⁷⁴ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. p.242.

⁸⁷⁵ En aquest cas, regint-nos amb la posició del camí de l'església i la ubicació real –i finalment construïda– de l'escola dins la parcel·la, resulta que les orientacions del solar estan girades 90º respecte la realitat. On diu est, hauria de dir nord.

841. Guillem Forteza. Escola de Sant Llorenç. 12 de gener de 1935. Façana est. ASAL

842. Escola de Sant Llorenç. Estat actual

l'aula i al despatx a través del porxo que protegeix les aules de l'asseïllament i que ocupa la seva façana de migjorn.

L'ala dels habitatges, es separa lleugerament de la de les aules, tal i com succeïa en el segon projecte, donant peu a un petit pas. També es proposen dos habitatges, un per a cada mestre. Observam, però, que un és més gran que l'altre. Cadascun d'ells disposa d'un rebedor, una habitació, un menjador, una cuina i un vàter.

Volumètricament l'edifici s'ha anat simplificant. Ara, en aquesta tercera proposta, tan sols distingim dos volums, que es corresponen amb cadascuna de les ales de l'escola. El primer volum és el de les aules, és de major alçada i es cobreix, de cap a cap, amb teulada inclinada a dos vessants, sense escapçar els seus extrems. El volum dels habitatges és de menor alçada que el de les aules, també es resol amb coberta de teula àrab a dos vessants, escapçant el seu extrem lliure, ja que l'altre s'entrega contra el cos de les aules.⁸⁷⁶ Del projecte original tan sols es manté una de les finestres en cantonada, la resta són obertures de proporció vertical, ampitadores a les aules i balconeres als habitatges.

Tot i que la claretat del projecte ha anat minvant al llarg de les diferents propostes, veiem com els conceptes principals s'han anat mantenint. Podem seguir parlant d'un edifici asimètric que s'extén dins el solar, podem xerrar d'una certa articulació volumètrica, d'una geometria centrípeta, d'un accés a través de la bisectriu i d'unes visions en escorç.

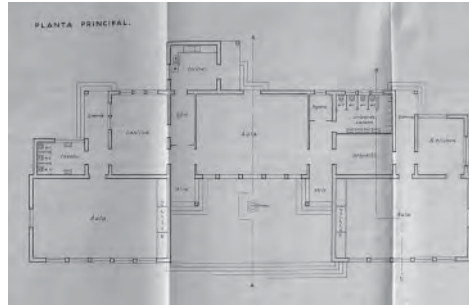
L'escola es construirà dins una parcel·la de Josep Roig Tur i les obres finalitzaran dins l'any 1935.⁸⁷⁷

⁸⁷⁶ Finalment, la solució construïda no és exactament així. La coberta de les aules s'atura quan arriba a la meitat del cos dels habitatges, de manera que un dels vessants que cobreix el volum dels habitatges és més llarg i passa per darrera del volum de les aules. Si miram la planta veurem com l'amplada d'aquest vessant coincideix amb la mateixa alineació que els serveis d'una de les aules.

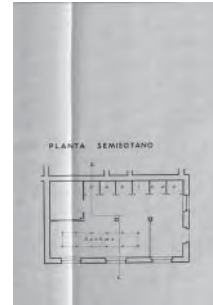
⁸⁷⁷ "Escola", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Cit. p.243.

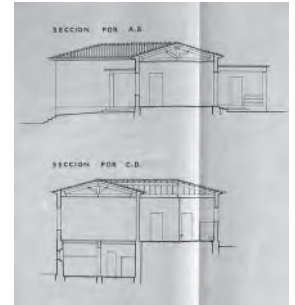
843. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Portocolom. 15 de febrer de 1935. Planta emplaçament. ASAL

844. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Portocolom. 15 de febrer de 1935. Planta baixa. ASAL

845. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Portocolom. 15 de febrer de 1935. Planta semisotà. ASAL

846. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Portocolom. 15 de febrer de 1935. Seccions. ASAL

Escola Graduada de tres seccions a Portocolom (Felanitx). Mallorca

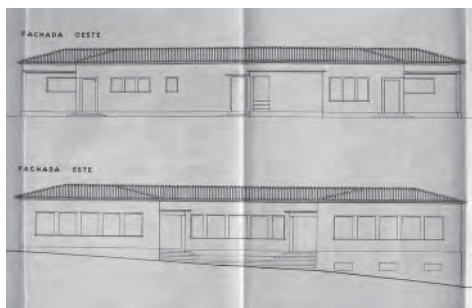
15 gener 1935

Aquesta segona proposta per a l'Escola Graduada de Portocolom és molt similar al projecte que hem vist de l'any 1933. Malgrat que la diferència cronològica sigui important,⁸⁷⁸ les diferències físiques són mínimes.

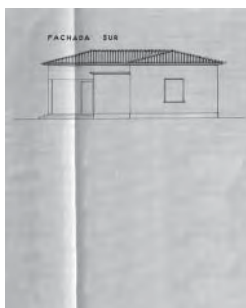
El nou projecte manté la disposició de les tres aules reculant la que està en posició central respecte les laterals, repeteix la mateixa disposició dels accessos en diagonal i conserva també la ubicació dels serveis en la façana posterior. Tot i així les principals diferències rauen en la disposició dels serveis. El projecte original mantenia una rígida simetria en la façana posterior, ara aquesta simetria es trenca, de manera que els serveis troben la seva posició i tamany òptims. Recordem que al 1933 els serveis s'ubicaven a un i altre costat de l'aula central. Ara, en un dels laterals hi trobam uns lavabos i la cantina, tot i que aquesta té una dimensió molt més gran que la original, agafant tota l'amplada d'una aula. A més aquesta cantina s'acompanya d'un *office* i d'una cuina, aquesta darrera s'adosa com un volum independent a sobre de la façana posterior, és de coberta plana, s'acompanya d'un petit porxo també adosat i trepitja parcialment la llargada de l'aula central. En l'altre lateral de l'aula s'hi disposen uns altres lavabos, el despatx del professor i una biblioteca, un dels serveis que en el projecte original no existien i que ara es considera essencial. La biblioteca és un altre dels elements que assimetritzen la façana posterior. I finalment, tot aprofitant el desnivell de la parcel·la, sota una de les aules laterals, es construeix una planta semisoterrada. En aquesta s'hi ubica un gran espai de dutxes, del mateix tamany que una de les aules i amb accés des del lateral de l'edificació. Aquest és un espai higiènicament recomanable i cada cop més necessari, a més, recordem que aquest edifici serà utilitzat també per a fer-hi colònies escolars.

Un altre punt que, més que diferenciar-se, es millora respecte el projecte original és el pati que descriuen les tres aules. La disposició de les tres aules allibera un espai exterior que en el projecte de 1933 era, simplement, el negatiu de l'edificació. Ara aquest espai es qualifica com a pati. D'entrada, a més dels tres costats definits per l'edificació, el quart lateral es limita físicament mitjançant unes escales. Aquestes ocupen tota l'amplada i ajuden a salvar el desnivell topogràfic que presenta el solar. D'aquesta manera, l'espai exterior definit per les tres aules i l'escala passa a ser una àrea elevada, una plataforma aixecada respecte el terreny natural. A més, coincidint amb l'eix de simetria de l'edifici s'hi construeix una cisterna, l'element que anys enrera

⁸⁷⁸ Per aquest motiu hem considerat oportú dividir en projecte en dos apartats, un pel projecte de 1933 i l'altre per aquesta proposta definitiva de 1935.

847. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Portocolom. 15 de febrer de 1935. Façanes oest i est. ASAL

848. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Portocolom. 15 de febrer de 1935. Façana sud. ASAL

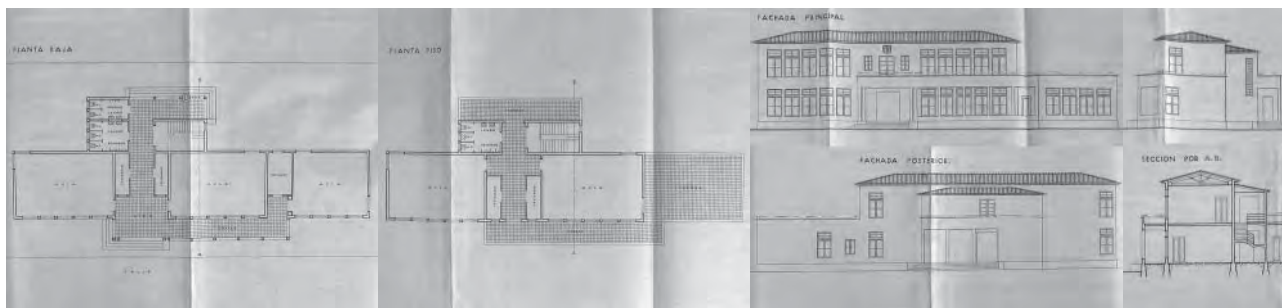
849. Escola Graduada de tres seccions a Portocolom

Forteza situava al bellmig dels patis regionalistes, tant d'escoles com de cases i palaus.

Aquest edifici, com veiem, a més de la simetria, la simplicitat volumètrica o les cobertes de teula, té un pati que la relacionen, directament, amb les escoles regionalistes de Guillem Forteza. Així doncs l'escola de Portocolom combina alguns elements moderns, com ara la disposició dels accessos amb altres elements de procedència regionalista. És un projecte molt proper al de l'escola de Cas Concos, projectada tres anys enrera.

Aquesta serà la proposta definitiva. El contratista de les obres, tal i com succeeix en moltes altres escoles executades dins el terme de Felanitx, serà la Cooperativa de Treballadors. L'edifici es construirà dins un solar donat per D. Mateu Mas Moll. Inicialment es pressuposta en 57.121'57 pessetes i s'acabarà executant tan sols per 45.393'45.⁸⁷⁹

879 Ajuntament de Felanitx. *Op.cit.*

850. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 11 de març de 1935. Planta baixa. ASAL

851. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 11 de març de 1935. Planta primera. ASAL

852. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 11 de març de 1935. Façanes principal i posterior. ASAL

853. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 11 de març de 1935. Façana lateral i secció. ASAL

Grup Escolar de Lloseta. Mallorca

11 març 1935

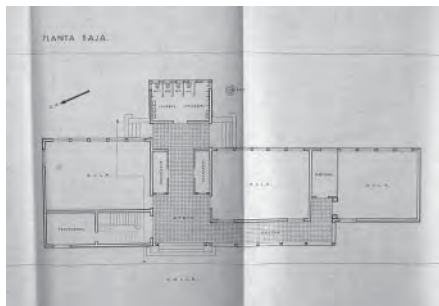
En menys de dos mesos el despatx de Guillem Forteza entrega dos projectes de Grup Escolar a Lloseta. El primer, del mes de març, és de cinc seccions, el segon, del mes de maig, és de sis.⁸⁸⁰ Ambdós projectes s'entreguen sota la batllia del republicà Joan Rosselló Rotger.

En ambdós casos l'escola s'emplaça en una parcel·la estreta i llarga orientada en direcció sud-oest, nord-est. L'aresta nord-oest del solar queda delimitada per un carrer que li dona accés. En un primer projecte, entregat l'11 de març de 1935, l'edifici consta de dues plantes, situant tres aules en planta baixa i dues en planta primera. Aquesta distribució desequilibrada és la que dinamitza l'aspecte de l'edifici. L'escola s'organitza a partir d'un cos major, allargat en la direcció del solar, de planta baixa i pis. Aquest cos principal conté quatre de les aules, superposades dues a dues, i s'allarga cap al migjorn del solar amb la cinquena aula, situada en planta baixa. La coberta de les primeres és de teula àrab inclinada a dues aigües amb tremujals als extrems. En canvi la coberta de la cinquena aula, la de planta baixa, és plana, configurant una terrassa a la que s'hi accedeix desde planta primera.

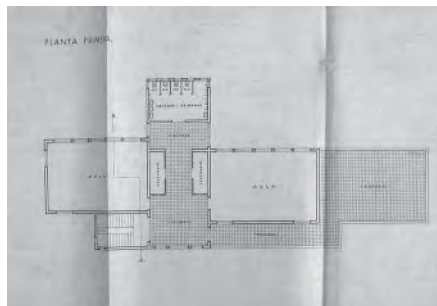
Totes les aules tenen la mateixa configuració. Propoció rectangular, amb grans finestrals orientats cap al carrer –nord-oest–, i petites finestres en la façana oposada. Cadascuna d'elles queda separada de la contigua mitjançant un espai coixí, les quatre que queden més al nord –tan en planta baixa com en planta primera– es separen amb un corredor, al qual se li adosen, a dreta i esquerra, dos vestidors. La cinquena aula, en canvi es separa de la seva veïna, mitjançant un despatx.

Volumètricament, a les façanes anterior i posterior d'aquest cos conformat per les aules s'hi adosen dos volums de serveis. El primer és el porxo d'accés i ocupa la façana nord-oest, la que mira el carrer. Aquest porxo es situa al centre de la planta baixa, deixant a un costat i altre les dues aules dels extrems. La coberta d'aquest porxo és plana, de manera que en planta primera consisteix en una terrassa situada al mateix nivell que la que cobreix l'aula de l'extrem sud. Així, en planta pis llegim una terrassa anterior que zigzagueja asimètricament ocupant un lateral de l'edifici. Aquest volum del porxo es configura mitjançant la successió de diferents pòrtics de formigó armat, formats per pilars de planta quadrada i jàsseres superiors penjades de secció rectangular, obert pels seus extrems i amb un dels intereixos el doble de gran que la resta, per on

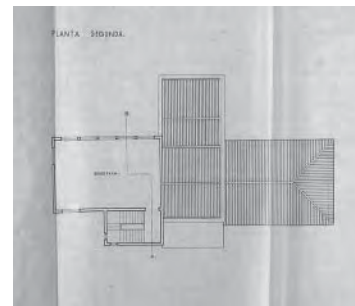
⁸⁸⁰ La configuració d'ambdós edificis és molt igual, però pel fet de comptar amb dues entregues oficials s'han considerat com dues entrades diferents.

854. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 9 de maig de 1935. Planta baixa. ASAL

855. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 9 de maig de 1935. Planta primera. ASAL

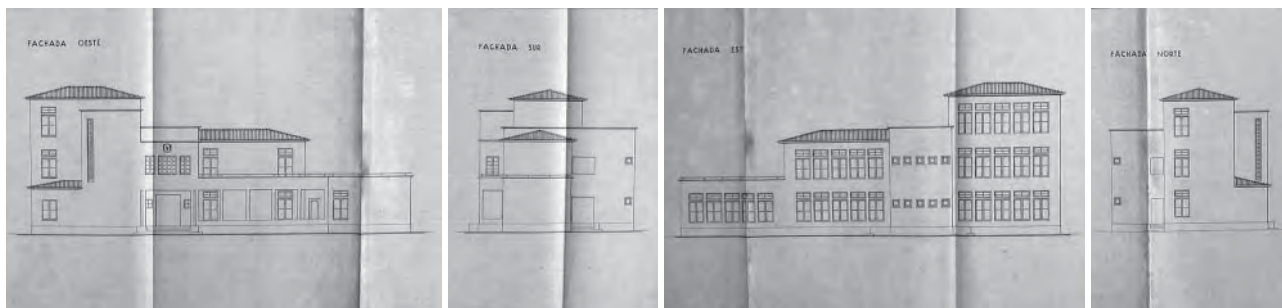
856. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 9 de maig de 1935. Planta segona. ASAL

s'accedeix a l'escola. L'accés, per tant, juga un doble paper: es situa simètric respecte el volum principal de l'edifici, però és asimètric respecte el propi volum que el conté.

El volum que s'adosa a la façana posterior del cos de les aules és el que conté els lavabos i les escales. En un lateral d'aquest cos s'hi disposen els lavabos, dos en planta baixa i un altre en planta pis. A l'altre lateral i separats per l'eix del corredor d'ingrés s'hi situa l'escala, de dos trams disposats en el sentit longitudinal de l'edifici. Aquest volum té, per tant, dues plantes d'alçada, però, tot i així, no és tan alt com el cos de les aules. El volum queda esgraonat en el sentit transversal de la parcel·la. Així té una coberta més alta, inclinada i de teula àrab, i una coberta plana i aterassada a nivell de la planta primera.

Com veiem la lectura general de l'edifici no ha de ser molt diferent de la que hem feta en cas d'Eivissa. El de Lloseta és un d'aquests projectes que podem anomenar híbrids, o frontissa. Un projecte que combina elements de l'arquitectura tradicional i d'altres de l'arquitectura moderna. Per un costat veiem com la seva volumetria és asimètrica, esgraonada, joc de volums articulats, i per altre observem com algun d'aquests volums –com el del cos principal– manté una rígida simetria; per un costat ens trobam amb cobertes inclinades acompanyades de cornises de pedra i per altra amb cobertes planes acompanyades de baranes de tub metàl·lic circular.

Tot i així, aquesta em sembla una lectura excessivament immediata, superficial. La lectura que vindria a continuació és la que assegura que Forteza combina elements racionalistes i elements raonistes. O no és ben raonable, a la Mallorca dels anys trenta, utilitzar la coberta inclinada de teula?

857. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 9 de maig de 1935. Façana oest. ASAL

858. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 9 de maig de 1935. Façana sud. ASAL

859. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 9 de maig de 1935. Façana est. ASAL

860. Guillem Forteza. Grup Escolar de Lloseta. 9 de maig de 1935. Façana nord. ASAL

Grup Escolar de Lloseta. Mallorca

9 maig 1935

La diferència de programa entre aquest segon projecte i el primer rau tan sols en una aula. El que abans eren cinc aules, ara són sis. Aquesta mínima diferència podria donar lloc a un edifici molt semblant al que es proposava dos mesos abans. Però no, tot i les restriccions de la parcel·la i la semblança en el programa s'aprofita per a desenvolupar el projecte original, elaborant una nova proposta que aprofundeix i emfatitza els conceptes més moderns.

En un primer cop d'ull sembla que l'arquitecte s'hagi limitat a afegir una nova aula, decidint, això sí, col·locar-la aïlladament en planta segona i no ocupant la terrassa de la planta primera com d'entrada semblaria més evident. Però no. Qui ha projectat aquesta escola ha decidit també girar l'orientació de les aules, ara totes elles miren cap al sud-est. Així mateix ha canviat la ubicació dels volums de serveis. Ara l'escala es situa sobre la façana principal, acompanyant el cos del porxo d'accés. En canvi, en la façana posterior el volum de serveis es limita a contenir els lavabos, un en planta baixa i l'altre en planta primera.

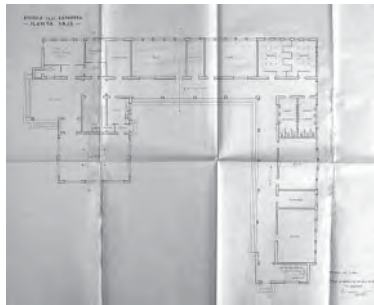
La nova aula s'ubica a l'extrem nord de l'edificació, donant peu a un esgraonament de l'escola en sentit longitudinal. Al costat nord tenim un edifici de tres plantes, al centre es redueix a dues alçades i a l'extrem sud l'escola només té una planta. Aquestes tres altures diferents donen peu a entendre l'escola com a articulació de tres cossos, donant peu a una nova volumetria. Això s'entén, sobretot, en la façana posterior: el cos més alt és de coberta inclinada de teula, el segon també i el més baix és de coberta aterassada.

A aquest joc volumètric principal se'n hi afegeixen altres de secundaris. Aquests, com podem comprovar, són els que enriqueixen i dinamitzen la volumetria de l'edifici. Si observam les façanes podem veure com la composició volumètrica arriba a un nivell de complexitat mai vist. Un volum pot començar tenint una sola planta d'alçada i estar cobert amb teula àrab, de cop pot pujar fins a les tres plantes d'alçada acompanyat d'una finestra vertical molt estreta i alta, a continuació pot esgraonar-se a dues plantes, coronant-lo amb un modern rellotge i pot acabar sient una terrassa llarguíssima amb barana de tub metàl·lic i successió de pòrtics inferior. És la descripció del cos que mira cap al carrer, que en sí mateix ja és prou complexe. Però l'autèntic joc de volums el trobam en la combinació d'aquest cos que està en primer pla amb el que queda en un segon pla, alineant les seves façanes laterals i, per tant, articulant i dinamitzant la seva volumetria.

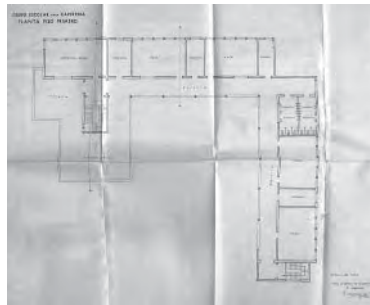
Cap d'aquests dos projectes s'arribarà a construir. La gerra civil posarà fi al projecte de l'ajuntament llosetí.

861. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Planta emplaçament. ASAL

862. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Planta baixa. ASAL

863. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Planta primera. ASAL

Grup Escolar de Capdepera. Mallorca

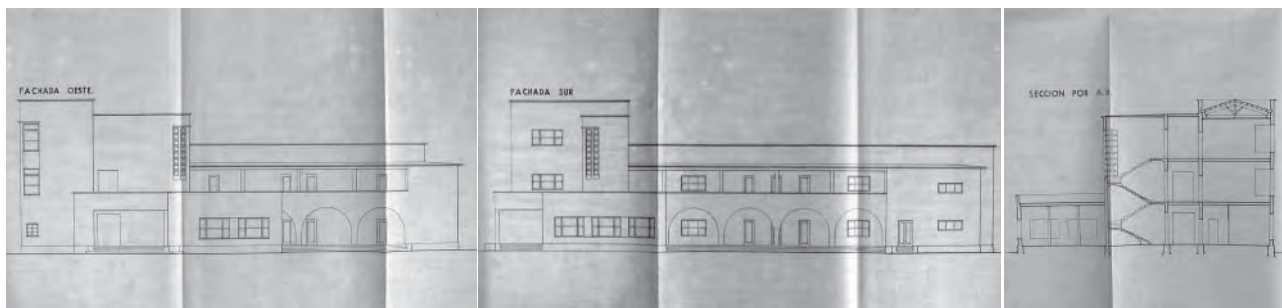
25 juny 1935

Hem vist amb anterioritat un primer projecte d'escola a Capdepera. Era una proposta de l'any 1929. Ara, sis anys després, la resposta arquitectònica és completament diferent. El que abans era simetria, ara és assimetria; el que abans era compactat volumètrica ara és dispersió; el que abans era regularitat geomètrica ara és composició i articulació geomètrica; el que abans era centrípet, ara és centrífug; l'eix de l'accés coincidint amb l'eix de simetria de la façana principal s'ha substituït per un accés en diagonal per una de les arestes i, a més, no existeix cap façana principal.

El nou projecte de Grup Escolar de Capdepera es situa en un solar enorme, de proporcions rectangulars i amb les seves arestes llargues ocupant els laterals nord i sud. L'escola es situa al mig de la parcel·la i s'acompanya d'una altra construcció independent destinada a la casa del conserge i ubicada en la seva cantonada sud-oest.

Es tracta d'una escola de vuit seccions, amb cantina, sala de reconeixement mèdic, dutxes, biblioteca-museu i sala de treballs manuals. Aquests usos es distribueixen en tres plantes diferents. La planta baixa té forma de U. Un dels seus braços paral·lels, ubicat a l'oest, és més curt que l'altre i conté el vestíbul, l'escala que comunica totes les plantes i la cantina escolar acompanyada d'una cuina amb *office*. El braç intermig, que ocupa la posició nord de l'edifici, conté la sala de reconeixement mèdic i varis despatxos de professorat, vinculats amb la zona d'accés, a més de dues aules, un vestidor i les dutxes que es situen enfrontades amb el pati. L'últim braç, el que ocupa el costat de llevant, també conté programa d'aules, disposant de dos lavabos al costat de les dutxes, dues aules separades per un vestidor i una escala secundària a l'extrem. La planta primera té forma de L, aquí ha desaparegut el braç que tancava el pati per l'oest, tan sols es manté el nucli d'escala. A l'ala que ocupa el costat nord de l'edifici, en primer lloc, al costat de l'escala, s'hi disposa la biblioteca-museu, a continuació hi trobam una sala de professors i més enllà hi ha dues aules separades per un vestíbul, al seu extrem existeix un petit arxiu. Aquesta ala s'ha retallat en el seu extrem de llevant i, a sobre de les dutxes de planta baixa ara hi ha una terrassa. La darrera ala, la que ocupa el costat est de l'edifici, repeteix la mateixa distribució que tenia en planta baixa: dos lavabos, dues aules amb un vestidor que les divideix i una escala a l'extrem. I, finalment, la tercera planta es redueix a una sola aula i el cos d'escala. L'aula s'ubica a la cantonada nord-oest de l'edifici, sobre la biblioteca-museu i es destina a sala de treballs manuals.

Tal i com hem dit, l'escola té forma de U. Una U assimètrica, ja que en planta té un dels braços

864. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Façana oest. ASAL

865. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Façana sud. ASAL

866. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Secció per l'escala. ASAL

laterals més llarg que l'altre. Aquesta U defineix un pati. Aquest pati mira cap al sud deixant el camp de jocs orientat cap al migdia. Les aules ocupen dos dels tres braços de l'edifici. O bé miren cap al nord rebent la llum neutre i difosa, o bé miren cap a l'est rebent el sol benèvol de llevant. Aquests dos braços –l'est i el nord– s'acompanyen d'un corredor aporxat que els protegeix del fort asolellament i al mateix temps dóna accés a les diferents aules. Aquest porxo travessa el braç del costat de ponent i desemboca en un espai aporxat més ampli on s'hi disposa el vestíbul d'accés.

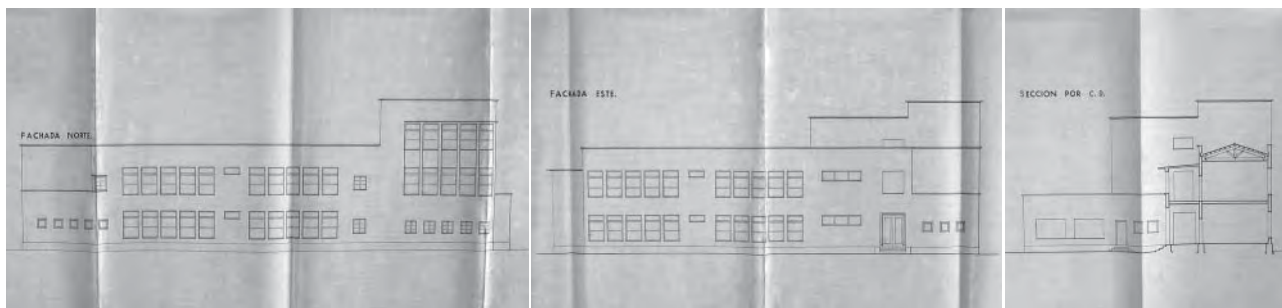
Aparentment tot l'edifici es resol amb coberta plana. Però només aparentment, ja que els dos laterals ocupats per les aules es cobreixen amb coberta inclinada, però el muret perimetral s'aixeca més que la seva cumbrera i al seu darrera s'hi amaga la canal de recollida d'aigües. Aquesta aparença totalment horitzontal dóna a l'edifici un aspecte totalment modern. Pròxim a les arquitectures holandeses que especificarem en un apartat posterior.

Per comprendre l'edifici és important la ubicació del vestíbul d'accés. Aquest es col·loca en un lateral de l'escola, a l'extrem oest del corredor que dóna accés a les aules. La principal intenció és la de forçar un accés totalment esbiaixat. A l'entrar al solar i dirigir-nos cap a l'edifici principal, veurem com l'assimetria de la U ens mira, no ens dóna l'esquena, i ens deixa intuir parcialment el pati de jocs. Però la nostra mirada serà atreta, de ben segur, pel punt més alt de l'escola que coincideix estratègicament amb el punt d'accés. Amb aquesta visió en escorç veurem i comprendrem perfectament la volumetria esgraonada de l'edifici, més alta a la zona que ens és propera i més baixa a la zona llunyana, aquest fet, a més, dilata, estira i aprofundeix la nostra perspectiva.

La configuració d'aquesta escola es correspondria amb la dels edificis amb cap i cua.⁸⁸¹ El cap és més alt i es configura a partir de múltiples volums dinàmicament articulats a partir d'assimetries i canvis d'alçada. La seva regla és l'excepcionalitat. La cua, en canvi, és més baixa i llarga, la seva composició es basa en la repetició més rítmica i monòtona, en aquest cas imposat per la seqüència de les aules. La seva regla és la repetició. En el cap s'hi ubiquen els usos excepcionals: l'accés, la cantina, la biblioteca o la sala de treballs manuals. En la cua s'hi acomoda el programa repetit que forma el gruix de l'edifici, que en el cas de les escoles sempre són les aules.

Es treballen intensament els extrems dels volums, el que vol dir, també, les seves cantonades. El cas de l'accés és el més clar i contundent, amb la finalitat d'evidenciar l'entrada a l'escola. En aquest extrem

⁸⁸¹ Ja hem xerrat anteriorment d'altres exemples d'edificis amb cap i cua, ha sigut en motiu del Grup Escolar Estanislau Figueras, de 1932.

867. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Façana nord. ASAL. 868. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Façana est. ASAL. 869. Guillem Forteza. Grup Escolar de Capdepera. 25 de juny de 1935. Secció per l'ala central. ASAL.

l'edifici comença sent d'una sola planta en la zona destinada a la cantina escolar, de cop, després d'una sèrie de retranquejos, quan arriba a la cantonada la seva alçada es multiplica per tres fins a arribar a la sala de treballs manuals de la planta segona. Aquest volum plega fins a buscar el cos d'escala situat en un segon pla i d'alçada menor. En la façana posterior, de les tres alçades es passa al desenvolupament constant de dues plantes, corresponent a les dues aules. Aquesta alçada es manté fins a la següent cantonada on s'aprofita per a descomposar el volum i articular-lo amb la façana veïna. En aquesta cantonada l'edifici perd una planta d'alçada i gira amb aquesta planta baixa fins a trobar de nou el desenvolupament continu de l'altre cos ocupat per aules. Finalment, a l'extrem sud de l'edifici, l'altra escala juga, de nou, un paper important. Aquesta s'utilitza per a retranquejar la volumetria en planta i esgraonar-la en alçat.

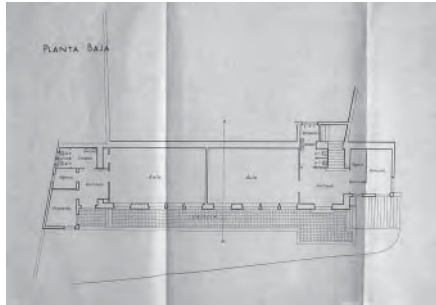
Tot aquest joc d'articulacions volumètriques, tota aquesta dinamització de visions en escorç, s'acompanya d'unes obertures verticals, partides en tres i repetides industrialment arreu de l'edifici. Són excepcionals les minúscules finestres de les zones de serveis o l'obertura tan vertical que, com ve sient comú, il·lumina el cos d'escala.

Estem davant un dels exemples més purament moderns. O per dir-ho correctament, més purament raonistes.⁸⁸² D'una primera lectura més superficial, se'n desprèn la volumetria dispersa, l'articulació de diferents cossos, la dispersió de la planta, les visions en escorç o l'horitzontalitat de les cobertes. Des d'una altra perspectiva, segurament més profunda, s'extreuen altres conceptes que formulats en la mateixa direcció que els primers, tenen una altra procedència. Són conceptes que han nascut del procés de depuració imposat per la tradició, conceptes totalment raonats i que, per tant, és racional utilitzar-los. Em refereixo, per exemple, a la utilització de la coberta inclinada, aconsellada des de la tradició constructiva mallorquina; o a la perfecte orientació de cadascuna de les aules, reclamada des de l'àmbit pedagògic; o a la configuració del pati de jocs, entenent el pati com a espai procedent de la tradició arquitectònica mediterrànea i, al mateix temps, com a necessitat espacial dictada des dels postulats pedagògics més moderns.

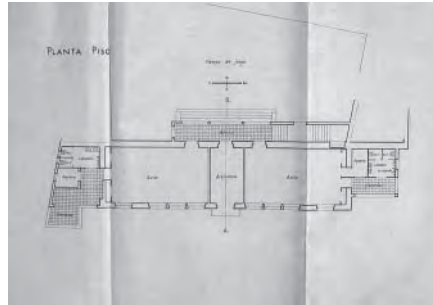
Tal i com hem comentat un veí del poble,⁸⁸³ l'escola es començarà a construir i la guerra en paraitzarà la seva completa execució. L'obra es quedarà, durant anys, amb l'estructura parcialment construïda.

⁸⁸² Veure el capítol "GUILLEM FORTEZA L'ARQUITECTE DEL RAONISME" d'aquest mateix treball.

⁸⁸³ Vaig xerrar amb ell, al costat de l'escola actual, en una visita que vaig fer a Capdepera. Em comentà que ell de petit hi anava amb els companys a jugar a conillons. Desafortunadament, no vaig anotar el seu nom.

870. Guillem Forteza. Grup Escolar de quatre seccions al Port de Sóller. 3 d'agost de 1935. Planta baixa. ASAL

871. Guillem Forteza. Grup Escolar de quatre seccions al Port de Sóller. 3 d'agost de 1935. Planta primera. ASAL

Grup Escolar de quatre seccions al Port de Sóller. Mallorca

3 agost 1935

Hem vist com l'estiu de 1933 Forteza presenta la primera proposta d'escola al Port de Sóller. En aquell cas es tractava d'una escola de dues seccions, ara es planteja la possibilitat de construir-ne quatre. Aquesta segona proposta no s'arribarà a executar.

En general l'edifici manté la mateixa organització que l'original. Ara, però, s'ordena en dues plantes. Donada l'accentuada topografia del solar, s'evita estendre l'edifici dins el terreny, concentrant tota la construcció en un mateix punt.

Tot i que es conserva la mateixa ubicació de l'escola dins el solar, mantenint la cota posterior més alta, s'anul·la el volum annexe que en la proposta original tancava el pati posterior.

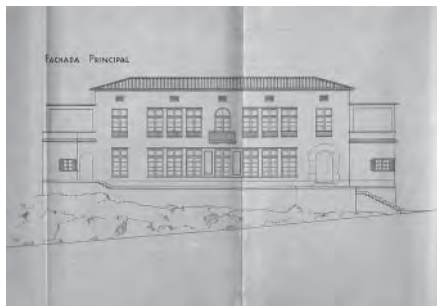
La planta baixa segueix una distribució molt pròxima a la que trobàvem a la proposta original. Es situen dues aules en posició central, una al costat de l'altra, ara del mateix tamany i amb quatre obertures mirant cap al mar. Als extrems s'hi continuen disposant els serveis. Ambdós nuclis estan formats per un vestíbul, uns lavabos, un guarda-roba i un despatx, però el primer, segons el sentit d'arribada, conté també l'escala que condueix a la planta superior. Aquesta escala té dos trams traçats en L, el primer és perpendicular a la façana principal, el segon, situat fora del volum principal, arriba al centre de la façana posterior, donant accés, a través d'un atri, a dues aules més i a la biblioteca, situada en posició central. Als extrems de l'edifici hi trobam, de nou, els nuclis de serveis.

Volumètricament, en aquesta segona proposta, es manté també el joc del doble llenguatge entre el cos central i els laterals.⁸⁸⁴ El volum principal, més alt, és ocupat per les aules, és simètric,⁸⁸⁵ regular, amb les finestres obertes dins el propi pla de façana i amb coberta inclinada de teula. En canvi, els volums laterals, més baixos, són ocupats pels serveis, són total i parcialment asimètrics, irregulars, amb les obertures situades sobre les cantonades i amb coberta plana i terrasses.

La façana principal té una enorme presència. S'aixeca sobre un gran basament que arranca de sobre les roques. Aquest sòcol s'avança donant peu a una terrassa allargada que recorre tot l'edifici d'un cap a l'altre.

⁸⁸⁴ Veure l'apartat dedicat al "Grup Escolar de dues seccions al Port de Sóller. 17 octubre 1933".

⁸⁸⁵ Denota una certa habilitat i virtuosisme en el tractament de la simetria: en la planta baixa i en la planta pis la disposició de les aules no coincideix, ja que en la planta primera apareix la biblioteca en posició central. Tot i així, el projectista no només aconsegueix que les quatre aules tinguin el mateix tamany sinó que, fins i tot, conserva la simetria de la façana principal.

872. Guillem Forteza. Grup Escolar de quatre seccions al Port de Sóller. 3 d'agost de 1935. Façana principal. ASAL.

873. Guillem Forteza. Grup Escolar de quatre seccions al Port de Sóller. 3 d'agost de 1935. Secció transversal. ASAL.

S'hi arriba des d'un lateral. El cos principal s'ordena simètricament a partir d'un eix central que travessa el centre de la biblioteca de la planta pis. En aquest punt s'hi obre un portal que dóna accés a un petit balcó de planta rectangular, protegit amb una barana de barrots verticals. A esquerra i dreta d'aquest balcó hi trobam tres de les obertures que il·luminen les aules, amb l'ampit molt baix, protegides amb una petita barana també de barrots i unides amb una mateixa llinda. Aquests grups de tres obertures tenen la seva correspondència amb els finestrals de les aules de la planta baixa. En aquesta altra planta desapareix l'arc central i es substitueix amb una altra finestra, separada dels dos grups de tres que té al costat mitjançant dos brancals amples. En aquest cas, a diferència de la planta pis, aquesta finestra central també il·lumina una aula.⁸⁸⁶ Sobre els extrems del cos principal s'hi obre una finestra a cada planta, la única diferència és que una de les de planta baixa es transforma en un portal amb arc de mig punt ressaltant les dovelles dels brancals i l'arc que el configuren. Sota la coberta, inclinada i de teula, s'hi obren rítmicament cinc finestrons rectangulars i ajeguts, que garantirán el bon funcionament de la coberta ventilada.

D'altra banda els dos cossos dels extrems es solucionen a partir de l'assimetria, la coberta plana i les obertures en cantonada. La seva configuració general és exactament la mateixa que la que trobàvem en la proposta original, s'hi afageix una planta d'altura. Aquesta nova planta es mostra com una terrassa. Ens crida l'atenció la seva configuració. L'espai terrassa es delimita mitjançant la construcció de l'estructura. Dues jàsseres entregades en angle recte, uneixen el pilar situat a l'aresta lliure i els dos matxons dels altres extrems. Aquest és un recurs completament modern, inexistent fins ara dins l'arquitectura de Guillem Forteza.⁸⁸⁷

Tal i com hem anunciat, aquesta proposta no arribarà a bon port i s'acabarà executant la de 1933. Tot i així, ja que es tracta del darrer exemple que veurem de Sóller, cal afegir que després d'aquesta segona proposta pel Port, l'Ajuntament encara provarà de construir-ne una altra dins el nucli urbà. Mirant altres exemples que han obtingut subvencions de l'Estat pretindrà seguir el mateix camí. "El C. de 1ª E.⁸⁸⁸ en las últimas sesiones celebradas a propuesta de su Presidente, Sr. Guasch Espina, ha estudiado un proyecto de creación de un Grupo Escolar en el casco de la población. [...] Otras poblaciones, entre ellas Palma, la capital Felanitx, Inca, Manacor y últimamente Capdepera, han solicitado y obtenido grandes subvenciones para la construcción de Grupos Escolares. [...] El Ayuntamiento, con un pequeño sacrificio económico, podría resolver dos problemas,

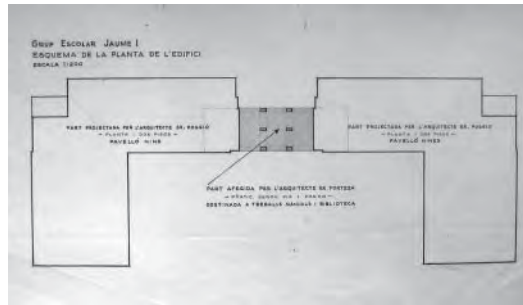
⁸⁸⁶ Ve't aquí l'esmentat joc de simetria.

⁸⁸⁷ Aquesta configuració la trobarem repetida en molts altres exemples d'arquitectura moderna. De manera especial es pot destacar l'ús que en fa el jove arquitecte mallorquí, Francesc Casas. Podem citar, per exemple, les de la casa Alonso.

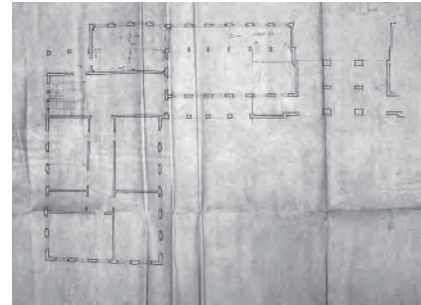
⁸⁸⁸ El Consejo Escolar de Primera Enseñanza.

874. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 1921. Perspectiva del conjunt. ASAL

875. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 11 de novembre de 1935. Esquema de la planta de l'edifici. AMF

876. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 11 de novembre de 1935. Planta baixa. ASAL

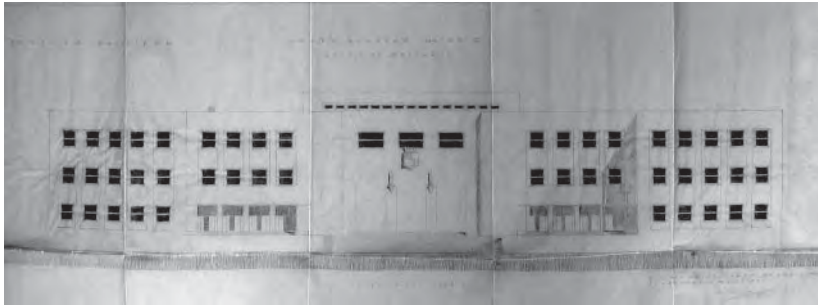
el primero la resolución definitiva del problema escolar y de poseer locales propios, y el segundo el aminorar en parte el paro obrero en el ramo de construcción. [...] Nuestro plan es la creación de un Grupo Escolar de diez y ocho secciones. Ocho de niños, que son las actuales en las dos graduadas, seis de niñas y cuatro de párvulos. [...] En el nuevo Grupo estarían bien cuidados los servicios de higiene con sus salas de duchas y baños, tal vez con una piscina, la cuestión de la Cantina Escolar, Roperos, Bibliotecas, Sala Gimnasio y grandes patios de recreo, Inspección Médico Escolar y todos los demás servicios inherentes a la moderna pedagogía. El Estado abona 12.000 ptas por sala dedicada a enseñanza de las que ahora la mitad a la cobertura del edificio y la otra mitad al terminarse. El Ayuntamiento podría darlo en contrata y entonces desembolsos y sí sólo proporcionar el solar. [...] en total se podría pedir una subvención de ptas 420.000."⁸⁸⁹ De ben segur es tracta d'una de les propostes escolars més ambiciosos d'aquell temps, però, malauradament, és la darrera notícia que hem tingut d'aquesta important empresa.

Grup Escolar Jaume I (Palma). Mallorca

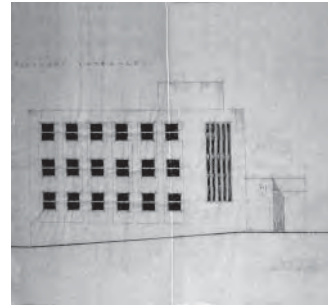
11 novembre 1935

A principis del Segle XIX, Palma continua sota el control de l'església. A principis de segle la situació escolar de la ciutat mallorquina és clarament insuficient. El 1814, l'Ajuntament considera que és necessari instal·lar set escoles més, que se sumarien a les quatre que ja hi ha. Ja en aquella època es posen en pràctica nous sistemes educatius com és el cas de la introducció de la pedagogia de Pestalozzi per part de Nicolau Pons. El nombre d'escoles mica en mica va en augment i al 1834 ja en podem comptabilitzar vint-i-dues, totes elles unitàries. Per aquests mateixos anys s'inaugura l'Institut Balear, amb la finalitat d'implantar el batxillerat, responnent als interessos d'una societat burgesa partidària de l'educació com a mitjà que assegurar el desenvolupament econòmic. Bona part dels membres de la Renaixença cultural mallorquina que hem comentat a l'inici, passaren per aquest centre. Em refereixo a Marià Aguiló, Pere d'Alcàntara Peña, Miquel dels Sants Oliver, Joan Alcover, Miquel Costa i Llobera, Eusebi Estada o Gabriel Alomar. Ja hem esmentat també que el 1842 es crea el Seminari de Mestres, posteriorment anomenat Escola Normal de mestres. Tot i així, la situació escolar de Palma no millora ni tan sols després de la Llei Moyano de 1857. A finals de la dècada dels seixanta, Ciutat compta, tan sols, amb divuit escoles públiques unitàries, onze de nins i set de nines, amb unes condicions

⁸⁸⁹ CONSEJO ESCOLAR DE PRIMERA ENSEÑANZA. "La obra de la cantina escolar". *Sóller. Semanario Independiente*. Sóller. 11 Juliol 1935. p.18.

877. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 11 de novembre de 1935. Façana principal. ASAL.

878. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 11 de novembre de 1935. Façana lateral. ASAL.

higièniques i sanitàries que deixen molt que desitjar.⁸⁹⁰ Amb el naixement de la Renaixença l'educació viurà un important revifament, caracteritzat per l'adopció de noves metodologies com ara els models educatius de Fröbel utilitzats per Alexandre Rosselló. Al 1902 es produeix la primera graduació de l'ensenyament, és duita a terme per part dels germans de La Salle. I deu anys després, al 1912, es construeix la primera escola graduada de les Illes Balears, segons un projecte de Gaspar Bennazar.⁸⁹¹ El recent enderrocament de les murades⁸⁹² possibilita el creixement⁸⁹³ de la ciutat amb l'inici del nou eixample,⁸⁹⁴ així com la construcció de diferents escoles. L'anomenada Escola Graduada de Llevant, construïda al 1912, ocupa el lateral est de les Avingudes de la ciutat. Al 1914, gràcies a l'acció de l'Ajuntament,⁸⁹⁵ s'hi comença a aplicar el mètode Montessori.⁸⁹⁶ Al 1919 ja existeixen trenta escoles públiques. Llavors les colònies escolars ja s'han convertit en una dinàmica habitual.⁸⁹⁷ Serà, però, l'arribada de Joan Capó la que provocarà el major impuls a la construcció d'edificis escolars. La Magna Assamblea de 1926 preveu l'edificació de quatre grans escoles graduades. Entre elles hi ha el Grup Escolar Jaume I.⁸⁹⁸

El Grup Escolar Jaume I és concebut com un ambiciós projecte per un total de 1.300 alumnes, distribuïts en vint-i-quatre unitats. Comprèn un menjador escolar i servei de transport, per tal d'atendre tota la població infantil dels barris de Santa Creu, Sant Gaietà, Concepció i Santa Catarina. L'edifici es troba inclòs dins el Projecte General de Construccions Escolars⁸⁹⁹ redactat amb la finalitat de resoldre el problema escolar

⁸⁹⁰ BORDOY GELABERT, B. *Higiene pública en la Ciudad de Palma*. Tip. de J. Tous. Palma. 1893.

⁸⁹¹ BENNAZAR, Maribel. *Op.cit.*

⁸⁹² SÁEZ ISERN, Francesc. "Palma entre dos segles: l'enderrocament de les murades". *Estudis Baleàrics* nº70-71. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. Juny 2000-gener 2002.

⁸⁹³ MARCH NOGUERA, Joan. "L'higienisme i l'inici de l'urbanisme escolar a Mallorca (1870-1900)". *Randa*. nº57. Mallorca, 2006. pp.161-174.

⁸⁹⁴ PEÑA, Pere d'Alcántara. "Palma y su ensanche", *Última Hora*. Palma de Mallorca. 21, 28 maig 1895. COMAS RUBÍ, Francesca. "Reforma urbanística i modernització pedagògica en la Mallorca d'inicis del segle XX". *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*. nº15. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2002. pp.31-41.

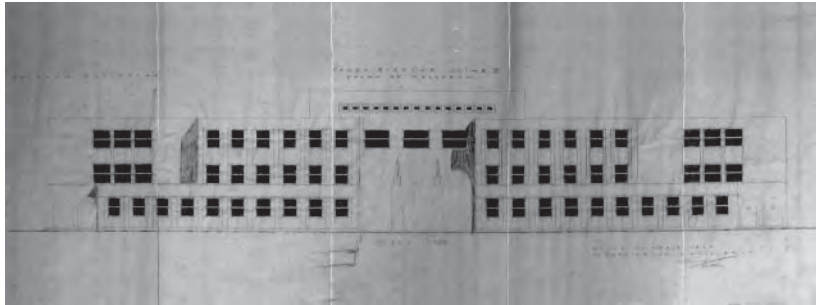
⁸⁹⁵ ALZINA MELIS, Joan. "El curso Montessori". *La Almudaina*. Any 30. Palma de Mallorca. 2 febrer 1916.

⁸⁹⁶ ALANÍS (Miquel Ferrà). "Una escuela Montessori en Palma". *La Almudaina*. Any 30. Palma de Mallorca. 28 abril 1916. CARPENA MONTESINOS, F. "Carta abierta sobre las escuelas Montessori". *La Almudaina*. Any 30. Palma de Mallorca. 17 febrer 1916.

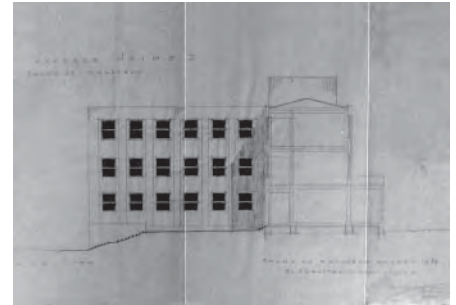
⁸⁹⁷ OLIVER MULET, G. *Colonias escolares*. Imprenta La Esperanza. Palma de Mallorca. 1918.

⁸⁹⁸ "Palma-la ciutat contemporània", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.12. pp.213-215, 253-255.

⁸⁹⁹ Ajuntament de Palma. *Projecte general de construccions escolars: (Aprovat en principi per l'Ajuntament de la Ciutat, en sessió del dia 9 de Setembre de 1931)*. Cit.

879. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 11 de novembre de 1935. Façana posterior. ASAL

880. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 11 de novembre de 1935. Secció pel cos central. ASAL

de la ciutat.⁹⁰⁰ Per això també es publiquen alguns reglaments higiènics⁹⁰¹ i sanitaris.⁹⁰² Aquestes normes sanitàries són impulsades principalment pel metge Emili Darder,⁹⁰³ que al 1933 també esdevindrà batlle de Palma.

El Grup Escolar Jaume I s'emplaça a l'extrem oest de les Avingudes de Palma, al costat del barri de Santa Catarina. De manera que, respecte la ciutat, es troba ubicat simètricament a l'Escola Graduada de Llevant construïda l'any 1912. La zona on es situa el Jaume I, és l'anomenat Glacis de Santa Catalina, allà, al costat de la riera, Guillem Forteza, desde 1921 ja planteja una escola en U acompanyada d'una gran àrea ajardinada que arribi fins el mar. A principis dels trenta es projecta que els terrenys de l'Escola Graduada de Llevant també es prolonguin fins el mar, a fi de dotar-la de jardins i camps agrícoles, resultant-ne un complex simètric al del Grup Escolar Jaume I, de Santa Catarina. Però l'empresa no passarà de projecte.⁹⁰⁴

L'autorització del Grup Escolar Jaume I es conseguida pel batlle Joan Aguiló, l'any 1929, com a homenatge al rei en la solemne ocasió del VII centenari de la conquesta de Mallorca. Després d'una tramitació lenta però ininterrompuda el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts encarrega el projecte a l'arquitecte de la seva Oficina Tècnica, Rodrigo Poggio Lobón. S'acorda que l'Estat pagarà la major part de la seva construcció, al temps que l'Ajuntament, a més d'aportar el solar del Glacis de Santa Catarina, aportarà el 30% de pressupost total. El primitiu projecte és entregat al Ministeri el mes d'abril de 1932. El pressupost original arriba a les 634.119'86 pessetes, de les quals l'Ajuntament n'ha d'abonar 190.225'95. Ens diu el mateix Forteza: "Dins les temptatives de millora urbanística que emprèn ara el Municipi de Palma es destacarà amb relleu especial, vull creure, el futur conjunt del glacis de Santa Catarina. Abans –tots ho recordam– era una taca deforme, eixuta, inhòspita, estèril; un munt de graves ressecades; un apèndix mort de la ciutat. Semblava que damunt i davall aquella crosta hi governava una maledicció que impedia tota casta de corrents vitals. Vull dir que feia peresa, realment, enfrontar-se amb aquella gran zona paralítica de la urbs i tornar-la a la vida. ¿Quin sistema calia aplicar per això? ¿Era admissible el criteri sustentat per alguns elements –no molt nombrosos, però sí molt entossudits d'esmenussar en solars la feixina i estendre's cap a Ciutat la barriada de Santa Catarina, i, encara, per accentuar més la grisor i la rutina, tapar la Riera? No era admissible això de cap manera, i així ho

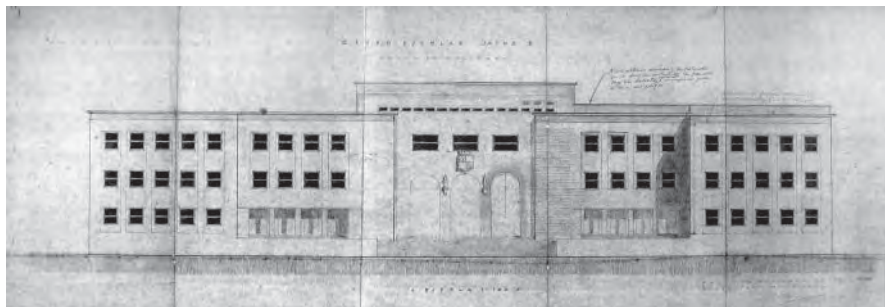
⁹⁰⁰ "El problema escolar de Palma". *La Nostra Terra*. Any IV, n°46. Palma de Mallorca. Octubre 1931.

⁹⁰¹ Ajuntament de Palma. *Inspecció Mèdico-Higiènica Escolar: Reglament*. Cit.

⁹⁰² Ajuntament de Palma. *Pla de Reorganització dels Serveis Sanitaris Municipals*. Ajuntament de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca: Impremta Francesc Soler. 1933.

⁹⁰³ DARDER I CÀNAVES, E. "La propaganda de la Higiene Social". *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. Agost 1930. pp.302-308.

⁹⁰⁴ OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.34.

881. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 11 de novembre de 1935. Façana principal, dibuix en el que es decideix modificar l'alçada del remat. AMF

han comprès els Ajuntaments d'aquests darrers anys i la Comissió Gestora actual, propugnant un criteri més modern, més en consonància amb els postulats de la higiene i de la urbanització en general."⁹⁰⁵

Posteriorment s'engega la iniciativa d'extendre a totes les zones de Palma un Pla de conjunt i es sol·licita de l'Estat un conveni extraordinari a imitació del que ha duit a terme l'Ajuntament de Bilbao, qui ha estat el primer en voler resoldre el problema escolar d'un sol cop. Bilbao ha sentat precedent, sol·licitant com a mínim el 50% de la subvenció, però reservant-se la propietat dels edificis. Així Palma obté de les Corts la Llei de 23 de desembre de 1932, mitjançant la qual es concedeix una subvenció de l'Estat de 2.150.000'00 pessetes per la primera etapa del Pla de Construccions Escolars. Aquest pressupost engloba tots aquells projectes plantejats al Concurs Nacional que ja hem explicat anteriorment. Com que el projecte de Jaume I ha estat redactat pel senyor Poggio abans de l'anunci del concurs, l'Ajuntament acorda que aquest quedi exempt de les formalitats del concurs i que entri a formar part de la mencionada primera etapa.

L'Ajuntament de Palma té la necessitat de negociar un préstec per a tenir disponibles els 2.150.000'00 pessetes, per a complir amb el seu compromís amb l'Estat.

Forteza, com a Arquitecte Director de Construccions Escolars de l'Estat a les Balears, modifica el projecte de Rodrigo Poggio, tal i com sol·licita el "documento del Sr. Flórez Urdapilleta, Jefe entonces del ramo de Construcciones Escolares, [...] poco más o menos: *No envíe Vd. Planos de nada. Vd. Como Director, modifique lo que se le ocurra modificar, con el buen sentido que sabe le reconocemos...* El propio Sr. Poggio decía casi textualmente: *Modifique Vd. Lo que crea pertinente, pues cualquier modificación de Vd. será una mejora y un perfeccionamiento del proyecto, no dudando que hará lo posible para ceñirse a la consignación que tenemos para dicha obra...*"⁹⁰⁶ Finalment el projecte de Forteza difereix notablement del de l'arquitecte Poggio Lobón.

En el mateix informe s'apunten els canvis incorporats per Forteza. En aquest document, segurament redactat pel mateix Forteza, hi ha reflexions tan rellevants que reclamen la seva completa reproducció:

"Especificación de las variaciones y modificaciones: Las modificaciones, que el Sr. Forteza entiende son indudables mejoras, afectan al orden estético, al utilitario y al económico. El proyecto del Sr. Poggio venía con dos pabellones separado el de poniente para niños y el de levante para niñas. El emplazamiento, en el

⁹⁰⁵ FORTEZA PINYA, Guillem. "El nou grup escolar Jaume I en el Glacis de Santa Catarina". La Nostra Terra. Mallorca, VIII, maig 1935, n°89. pp.178-180.

⁹⁰⁶ Informe particular al Sr. Presidente de la Comisión de Cultura del Excmo. Ayuntamiento de Palma de Mallorca sobre el Grupo Escolar Jaime I. Datat de 14 de setembre de 1936. ASAL.

882. Guillem Forteza. Grup Escolar Jaume I. 11 de novembre de 1935. Perspectiva. AMF

glacis de Sta. Catalina, con una gran brecha abierta en filo a plena tramontana entre pabellón y pabellón, hubiera sido para los niños un semillero de pulmonías y para el arbolado del gran parque proyectado, una falta de protección de vientos y heladas que hubiera hecho estéril toda plantación. Estéticamente, representaba una gran mejora la construcción de un pabellón central que enlazara y solidarizara los cuerpos laterales, por razón de simetría y por insospechado aumento de monumentalidad dado el brillante punto de vista que se ofrece desde el Puente de la Riera.

Desde el enfoque utilitario veníamos ganando con el nuevo pabellón: unas nuevas galerías porticadas y un patio cubierto para cobijar a los niños en días de lluvia, una gran Sala de Trabajos manuales, labores, etc., en el primer piso, y una Biblioteca en el segundo piso donde caben holgadamente 10.000 volúmenes.

[...]

Estilo: El Sr. Forteza no modificó esencialmente, ni aún en su formalismo de áreas y enlaces relativos de dependencias, las plantas de distribución de la Escuela propiamente dicha, ni alteró el pedagógico funcionamiento de los servicios, muy bien dispuesto por el Sr. Poggio. Sólo cambió la capa superficial y, si se quiere, el nervio del estilo, que tenía, el proyecto antes de la variante del Sr. Forteza, marcados resabios, indigeridos, de ese mallorquinismo de importación, del que Dios nos libre.⁹⁰⁷

El Sr. Forteza operó aquí quirúrgicamente, siguiendo las normas que hoy privan en los principales centros de Europa, principalmente en la Roma de Mussolini, donde la Arquitectura ha depuesto toda sensiblería, para entroncar directamente con los imponderables clásicos.

Nada más sobre estilos, porque el estilo es, y será siempre, el hombre. Creemos empero, modestamente, el Sr. Forteza que ha deshibridizado el estilo del primitivo proyecto, mejorándolo, en consecuencia.⁹⁰⁸

⁹⁰⁷ Consta com a nota al peu del mateix document citat:: "El estilo mallorquín, en realidad, no existe. Dice el Sr. Forteza que él se ha dedicado durante veinte años al estudio constante del Arte mallorquín; que ha dado conferencias aquí en Mallorca, en Madrid y Barcelona, e, incluso, en el extranjero (Lisboa, Oporto, París) sobre arte mallorquín; que ha leído comunicaciones sobre las características originales de la Arquitectura de Mallorca en Congresos internacionales (Friburg, Bruselas, Berna, La Haya, Berlín), y siempre ha encontrado muchos estilos mallorquines desde el siglo XIII al XVIII, y que en sus propias y más alabadas construcciones (Iglesia de las Reparadoras, Marivent, Salesas, Escuela de Santañy, Interior de la Parroquia del Molinar, La Caleta de Son Armadams, la nueva casa Matons, etc.), no ha pretendido nunca el estilo mallorquín, sino que se ha limitado a intentar, lográndolo o no, un Renacimiento del Arte Mallorquín. Nuestra arquitectura de los grandes siglos tiene demasiada categoría para representar un mero tipismo constructivo u ornamental. De tal modo que lo que llama vulgarmente estilo mallorquín debería llamarse en propiedad estilo Guardiola, o estilo Galerías Costa o algo parecido, y no estilo mallorquín, ya que de mallorquín no tiene en general más que una desmirriada buena intención de amor a todo lo nuestro, muy loable, pero que sin añadirle algo de creación o algo de maestría en la composición, poco prestigio nos puede ya deparar. Hoy vemos levantarse construcciones que para substituir al estilo de que carecía el correspondiente proyecto, acude el constructor al recurso brillante de los materiales de lujo."

⁹⁰⁸ Informe particular al Sr. Presidente de la Comisión de Cultura del Excmo. Ayuntamiento de Palma de Mallorca sobre el Grupo Escolar Jaime

883. Grup Escolar Jaume I. AAM

884. Grup Escolar Jaume I. AMF

En un article referent a aquest mateix projecte, publicat a *La Nostra Terra*, Guillem Forteza torna a deixar clara la seva postura envers l'estil anomenat mallorquí: "he pogut intentar –no sé si podré reeixir–, una tasca d'unificació, fugint de dues coses: del detall inútil i empalagós i del pastitxo mallorquinista, que és, decididament, allò que més mal ens fa, la cosa que més desconceptua el nostre mallorquinisme."⁹⁰⁹

Forteza es troba, per tant, amb un projecte redactat des de Madrid. Aquest primer projecte consta de dos pavellons, un per a nins i l'altre per a nines, organitzats en forma de L i situats simètricament un respecte l'altre. Aquests dos pavellons estan separats entre ells. Forteza hi afegeix un cos central aporticat que els uneix, els dóna accés i evita el pas de les ventades procedents de tramuntana. D'aquesta manera en resulta un edifici en forma d'U, que delimita un camp de jocs orientat cap al migdia. Aquest camp de jocs es continua fins al mar en forma de jardins.

L'edifici té tres plantes d'alçada. Els dos pavellons laterals mantenen la mateixa altura de coronació, consistent en un muret horitzontal que amaga al seu darrera la coberta inclinada. En canvi, el cos afegit per Guillem Forteza és més alt que els cossos laterals. Els pavellons laterals contenen les aules. Les seves obertures són repetides amb una regularitat industrial, al seu darrera s'hi disposa un programa homogeni. En canvi, el cos central conté l'accés, la sala de treballs manuals i la biblioteca, i es caracteritza per les tres altíssimes arcades que delimiten el porxo d'accés i de jocs. Coincidint amb la posició d'aquestes tres arcades, a la seva part superior, s'hi obren tres finestres rectangulars, de proporció lleugerament horitzontal, però dividides per quatre matxons d'obra. Com hem dit el cos central és més alt que els laterals. En la zona que sobresurt hi trobam una llarguíssima obertura horitzontal, subdividida en tretze petits finestrons.

El Grup Escolar Jaume I es construeix en pedra de marès, a fi de dialogar amb el bastió de Sant Pere, tan pròxim i tan present per Forteza. La natura d'aquesta pedra permet a l'arquitecte treballar diferents relleus, geomètrics, de gran escala que acaben caracteritzant l'edifici. Tot l'edifici és d'una volumetria molt clara i contundent, però les seves superfícies són mínimament treballades. Així, en els cossos laterals, les finestres de les aules s'uneixen verticalment de tres en tres, amb un mateix rebaix de la pedra, així es generen unes ombres verticals sobre la façana. Aquest detall ens dóna diferents lectures a mesura que ens acostam a l'edifici. Aquest senzill tractament de la pedra el trobam en altres punts de la façana. Amb la mateixa pedra de marès es resol la fiola de remat que corona tota la construcció. Es tracta d'una pedra gruixuda amb un vol notable que marcarà una important ombra horitzontal.

I. Cit.

909 FORTEZA PINYA, Guillem. "El nou grup escolar Jaume I en el Glacis de Santa Catarina". *Cit.* pp.178-180.

885. Grup Escolar Jaume I. El general Franco desfilant davant l'escola, convertida en quarter militar. AMPa

886. Grup Escolar Jaume I als anys setanta. AIBISEC

887. Grup Escolar Jaume I als anys setanta. AIBISEC

Tant en la combinació de línees horitzontals i verticals, com en la massicitat i puresa volumètrica, com en l'ús del bloc de marès, entès com a peça petita que texturitza la façana, trobaríem parentius directes amb l'arquitectura holandesa de l'Escola d'Amsterdam, resultats plàstics que ens aproximem a les arquitectures De Stijl. Tot i així, sense anar tan lluny, aquest Grup Escolar és també molt proper l'escola Collasso i Gil projectada per Josep Goday i inaugurada l'any 1932.⁹¹⁰ En el qual també algú hi ha destriat la semblança amb les citades arquitectures holandeses.⁹¹¹

Altre cop la mateixa pregunta: Qui coneix aquestes arquitectures? Qui és capaç de traduir-les amb tanta precisió? Qui és tan hàbil amb les regles de l'arquitectura moderna? Anotem, per enèsima vegada, que –tot i que la majoria de plànols de què disposam són còpies en blanc i negre– una de les rectificacions d'un dels alçats es fa amb un llapis de color vermell.⁹¹² Qui maneja aquest llapis vermell?

Miquel Fullana ens en dóna una possible solució: "L'arquitecte Forteza essent Arquitecte Municipal de Palma i Arquitecte Escolar de les Balears, encarrega al seu amic Carlos Hack,⁹¹³ arquitecte alemany de mobles que dibuixi els plans de conjunt de nins i de nines. I que jo, durant les tardes, dirigeixi les obres de construcció."⁹¹⁴ Retinguem el nom d'aquest nou personatge.

Durant el procés de construcció es produeix un fet que Fullana descriu de la següent manera: "El cas és que jo, a punt de construir la teulada i trobant que l'edifici quedava d'aspecte molt baix i per donar-li més altura, vaig creure que la solució seria dirigir la vertent de la teulada cap a un terrat posterior. Consultant-ho amb l'arquitecte, aquest va trobar-ho bé i així es va fer."⁹¹⁵

Les obres s'iniciaran l'any 1935. Es posarà la primera pedra el 14 d'abril, tot commemorant l'aniversari de la proclamació de la Segona República. El constructor i contractista serà mestre Joan Ferrer Ginard, d'Artà.⁹¹⁶ Durant les obres es produirà un augment del pressupost. Forteza les justificarà dient que d'entrada el

⁹¹⁰ Ajuntament de Barcelona. *Inauguració de les obres del grup escolar "Collaso i Gil"*. Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Barcelona, 6 de març de 1932. *El Matí*, "Els Grups Escolars de Barcelona. Les Escoles Casas. El Grup Escolar Collaso i Gil". *El Matí*. Barcelona. 31 juliol 1932. p.22.

⁹¹¹ PÉREZ SÁNCHEZ, Miquel. *Op.cit.*

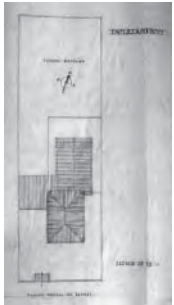
⁹¹² Es tracta d'una rectificació elaborada sobre una còpia d'un plànol en alçat. AMF.

⁹¹³ Llinatge mal escrit. D'aquesta manera ha passat a d'altres estudiosos mallorquins que l'han citat erròneament. El cognom correcte és Hakh. A part, utilitzarem el nom Carl, que és el nom amb el qual l'arquitecte signa la seva correspondència, tot i que en holandès i alemany s'escriuria Karl.

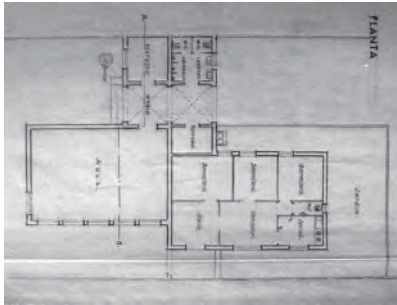
⁹¹⁴ Nota manuscrita per Miquel Fullana. AMF.

⁹¹⁵ Nota manuscrita per Miquel Fullana. AMF.

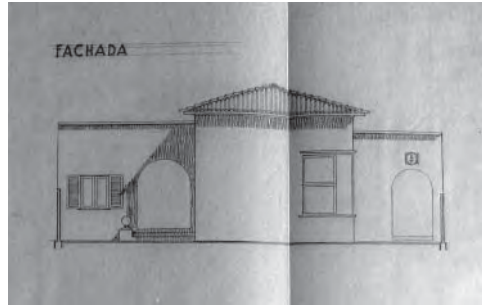
⁹¹⁶ Nota manuscrita per Miquel Fullana. AMF.

888. Guillem Forteza. Escola Unitària de Ruberts. 12 de març de 1936. Planta emplaçament. ASAL

889. Guillem Forteza. Escola Unitària de Ruberts. 12 de març de 1936. Planta. ASAL

890. Guillem Forteza. Escola Unitària de Ruberts. 12 de març de 1936. Façana principal. ASAL

pressupost del senyor Poggio no s'ajustava a la realitat, ni pel que fa als preus dels materials, ni pel que fa als sous de la mà d'obra. Al mateix temps assegura que el seu projecte ha augmentat les superfícies construïdes a més d'afegir determinats detalls com ara els seients de pedra que rodejen els patis d'entrada, les escalinates d'accés, el paviment del porxo, dues escales o determinats folres executats amb marbre. L'any següent a l'inici de les obres, just finalizada la seva construcció, l'esclat de la guerra civil convertirà l'escola en quarter militar.⁹¹⁷

Escola Unitària de Ruberts (Sencelles). Mallorca

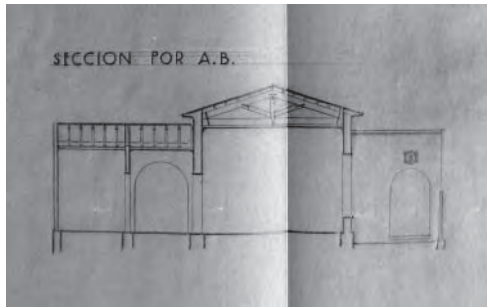
12 març 1936

Ruberts és un petit llogaret que pertany al municipi de Sencelles. Anteriorment ja hem vist el projecte de Es Jornets, un altre petit nucli de població que també es troba dins el mateix terme municipal. La organització d'un i altre projecte és similar. Recordem que el projecte de Jornets organitzava l'escola en tres volums diferents: l'aula, els serveis i l'habitatge del mestre. Doncs a l'escola de Ruberts succeeix exactament el mateix, les diferències entre un i altre projecte, rauen en la geometria del solar i la seva orientació.

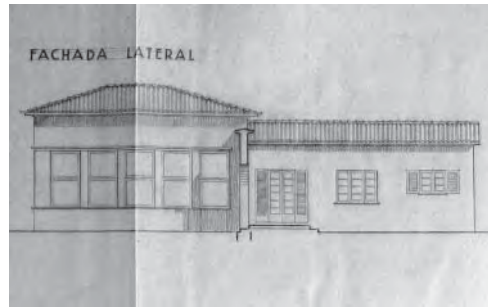
El projecte de l'escola Unitària de Ruberts s'emplaça en una parcel·la allargada i estreta, disposada en direcció nord-sud. L'accés es realitza a través d'un camí veïnal que uneix Ruberts amb Lloret. Aquest camí delimita el costat sud del solar.

Tal i com hem anunciat l'escola s'ordena en tres volums diferents respectant el modern binomi forma-funció. El volum més alt es dedica a l'aula. És un cos de base rectangular disposat longitudinalment dins la parcel·la, lleugerament enretirat respecte l'alineació del carrer i cobert amb teula àrab a dues aigües amb els extrems amb tremujals. A continuació, seguint la direcció llarga del solar, s'hi disposa l'habitatge del mestre. Aquest segon volum és més baix, de base rectangular, de proporcions molt similars a les de l'aula i es cobreix amb teula àrab a dues aigües arribant fins als testers. Aquest segon cos, tot i tenir la mateixa amplada que el primer, no es col·loca alineat amb el primer, sinó que es desplaça lleugerament cap al costat dret de la parcel·la, creant un petit retranqueig i independitzant, encara més, ambdós volums. El tercer volum conté els serveis de l'escola. Aquest es col·loca a cavall entre l'aula i l'habitatge, a un lateral de la parcel·la, arribant fins a la mitgera. També es resol amb coberta inclinada de teula, a un sol vessant, en aquest cas però, s'amaga

⁹¹⁷ OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Cit. p.53.

891. Guillem Forteza. Escola Unitària de Ruberts. 12 de març de 1936. Secció transversal. ASAL

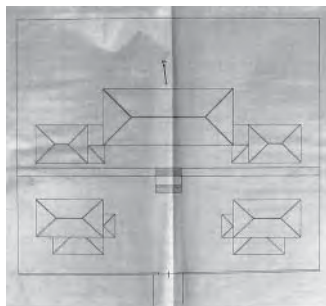
892. Guillem Forteza. Escola Unitària de Ruberts. 12 de març de 1936. Façana lateral. ASAL

raera murets de coberta, de manera que li donen un aspecte exterior de coberta plana. Per tant, l'arquitecte independitza les tres funcions de l'escola en tres volums diferents. A més les identifica resolent els tres volums amb tipologies de coberta diferents.

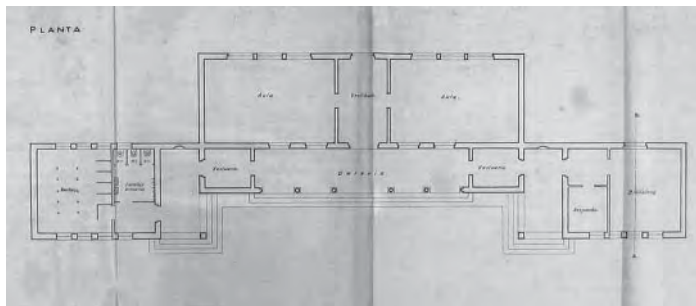
Si observam la planta comprovarem com els petits moviments de dislocació i macla es realitzen amb una gran precisió. S'accedeix a la parcel·la després de superar una petita escala. Aquesta escala no es col·loca a l'eix central de la parcel·la sinó que es desplaça lleugerament cap al ponent. Un cop hem pujat l'escala a mà dreta ens queda el volum de l'aula, un volum que se'ns mostra pràcticament ceg, amb una sola obertura situada a la cantonada contrària a la del nostre accés, una obertura que si ens acostam a veure-la, comprovarem com es situa sobre la cantonada i gira cap a la façana perpendicular. En aquesta façana perpendicular, orientada cap a l'est, s'hi obren els cinc finestrals que il·luminen l'aula. Aquests cinc finestrals i l'obertura solitària de la façana que mira el carrer comparteixen la mateixa llinda i el mateix ampit, formats per una fiola prima que marcarà una lleugera ombra horitzontal sobre la façana. En tot cas, quan hem pujat l'escala i hem entrat a la parcel·la, ens trobam encarats amb un portal amb arc de migpunt. Aquest portal és l'únic que tenim a vista, per tant, és el d'accés. Aquest portal correspon a una de les façanes del volum de serveis. Aquest volum divideix la seva planta amb quatre quadrants, dos d'ells es destinen a una porxada d'accés, els altres dos contenen un despatx i els lavabos, respectivament. Desde la porxada podem accedir directament a l'aula, justament per l'angle diametralment oposat a la cantonada il·luminada de la mateixa. Desde la porxada també tenim accés a un guarda-roba que es situa en el petit espai resultant del retranqueig de l'aula i l'habitatge. Finalment la vivenda del mestre té l'entrada pel costat oposat a l'accés dels alumnes. La seva distribució es divideix longitudinalment en dues meitats. En una d'elles s'hi disposen tres dormitoris, en l'altra, la sala d'estar, el menjador, la cuina i un lavabo.

En aquest projecte tornam a veure com elements constructius tradicionals conviuen amb un tipus d'organització més moderna. Les cobertes de teula, les cornises i els arcs conviuen amb els retranquejos, l'articulació volumètrica i la funcionalitat programàtica.

La de Ruberts és un altre de les escoles que veurà frenada la seva construcció amb l'arribada de la guerra civil.

893. Guillem Forteza. Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. 15 d'abril de 1936. Planta emplaçament. ASAL

894. Guillem Forteza. Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. 15 d'abril de 1936. Planta edifici principal. ASAL

Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. Mallorca

15 abril 1936

El 1928 Guillem Forteza havia presentat el seu primer projecte d'escola de dues seccions a Valldemossa. En pocs anys l'educació dels infants deixa de ser un luxe i es converteix, mica en mica, en una necessitat i un hàbit.⁹¹⁸ Al mateix temps, les condicions climàtiques i paisagístiques de Valldemossa la converteixen en un lloc predilecte per a la instal·lació de colònies escolars. Per això, ben aviat, l'escola de dues seccions es queda petita i l'Ajuntament decideix engegar un nou projecte d'ampliació. Per un costat es considera la necessitat d'ampliar el nombre de seccions de l'escola i, per altre, la de dotar-la també dels corresponents serveis de sala de dutxes i biblioteca.⁹¹⁹

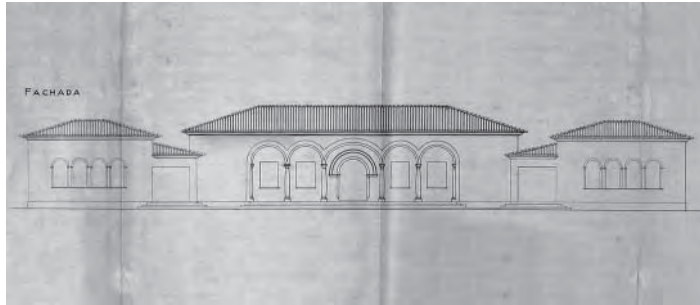
“De acuerdo con la Inspección de Primera Enseñanza y con la Corporación Municipal hemos adaptado la ampliación a las características del paisaje y a las condiciones especiales de su emplazamiento en distintos niveles de la falda del monte de Son Moragues. Así pues constará dicha ampliación de dos cuerpos adosados a lo largo del cuerpo antiguo en donde se instalarán la Sala para Biblioteca en la parte derecha y la Sala para las Duchas y demás servicios sanitarios e higiénicos en la parte izquierda. Y en el nivel bajo, formando lo que en lenguaje del país se llama “marjada” se edificarán dos pabellones separados con el fin de dejar despejada la vista del pabellón alto y más espacioso y libre el campo escolar de juego que formará una plaza abierta y fácilmente accesible, como puede verse en el plano de conjunto que del emplazamiento definitivo presentamos. Cada uno de los nuevos pabellones constará del Aula propiamente dicha, despacho, roperos y servicios sanitarios e higiénicos peculiares, pues el deseo es que el conjunto de la edificación funcione como escuela graduada y cada sección pueda moverse cómodamente sin molestar a las demás.”⁹²⁰

Com podem comprovar en els plànols, la disposició dels quatre volums nous es realitza amb total i absoluta simetria respecte el cos existent de l'edifici original. Recordem que el terreny és de proporcions

⁹¹⁸ En aquell temps Guillem Forteza ha entrat en contacte amb diferents personatges de la localitat i hi ha projectat diferents obres, com ara la reforma de la casa de Son Gallart, que Forteza aconsegueix gràcies, justament, al picapedrer que havia construït les escoles; o també la reforma del Palau del Rei Martí; o el xalet pel senyor Raimundo Fortuny, a Ses Roquetes. D'aquest projecte Guillem Forteza disposava d'una proposta elaborada per Miquel Fullana i l'altra elaborada per Carl Hakh, finalment, convenç al propietari d'escollir el projecte de l'alemany –o holandès, com veurem més endavant–. Segons nota de Miquel Fullana. AMF. La resta de la informació correspon al diari de feina de Miquel Fullana. ACFS.

⁹¹⁹ ASAL.

⁹²⁰ De la memòria descriptiva del “Proyecto de ampliación de la Escuela de Valldemossa en Sala Biblioteca, Sala de Duchas y dos Pabellones aislados” datada de 30 de maig de 1936. ASAL.

895. Guillem Forteza. Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. 15 d'abril de 1936. Façana edifici principal. ASAL

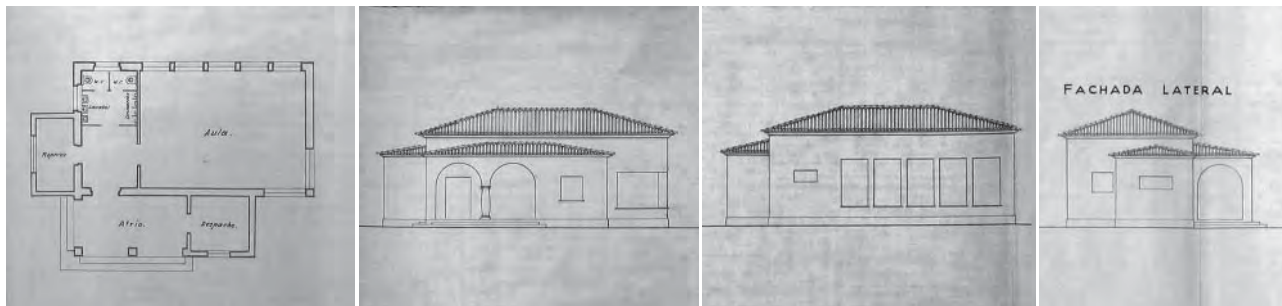

896. Guillem Forteza. Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. 15 d'abril de 1936. Secció transversal edifici principal. ASAL

aproximadament quadrades i orientat segons les direccions cardinals. Al mateix temps el solar es divideix topogràficament gairebé per la meitat, mitjançant una marjada, resultant-ne una zona nord més alta i una zona sud més baixa. L'escola projectada al 1928 es situa sobre la plataforma alta amb les seves dues aules mirant cap al nord i protegint la seva façana sud amb una porxada longitudinal. Ara es col·loca, simètricament, un volum a cada costat de l'escola original. Tot i així aquests nous volums es disloquen respecte l'eix longitudinal. Ara la façana posterior dels nous volums s'alinea amb el mur que separa les aules i el porxo de la construcció original. Aquestes noves construccions consten d'una porxada al costat de la primitiva escola. A continuació, llegint en el seu sentit longitudinal, s'hi disposa un espai de serveis i finalment, ocupant la meitat de cadascun dels nous volums, hi trobam l'espai principal. Això traduït per cadascun dels casos és: en el volum de l'esquerra, destinat a les dutxes, en primer lloc hi trobam el porxo, a continuació els lavabos i un petit distribuïdor i, finalment el gran espai destinat a les dutxes col·lectives. En el volum de la dreta, destinat a la biblioteca, en primer lloc hi trobam el porxo, a continuació un despatx i un distribuïdor i, finalment l'estança dedicada a la biblioteca.

Observem una cosa: així com la col·locació d'aquests nous volums depèn d'una rígida simetria, la seva configuració individual és completament asimètrica. Vegem-ho. Agafem, per exemple, el volum destinat a les dutxes. En un extrem s'hi ubica la porxada, això ja asimmetritza la seva disposició volumètrica. Aquest porxo serveix d'ingrés a les dutxes i comunica aquest nou espai amb l'escola antiga. El porxo només té una de les seves cantonades alliberades ja que l'altra meitat és ocupada per la façana contigua de l'edificació existent. Per tant, l'accés es realitza a través d'una de les cantonades del nou volum, això ens obligarà a veure'l en esbiaix. Però això no és tot. Aquesta nova construcció divideix la seva volumetria en dues, una més alta destinada als lavabos i dutxes, i una més baixa destinada al porxo. La més alta té més superfície. Aquesta és una altra assimetria del nou volum. La mateixa lectura podem fer del seu simètric, destinat a la biblioteca.

El cas encara és més exagerat si observam els dos pavellons aïllats que es situen en la part baixa del solar. L'estratègia ens recorda la del projecte d'ampliació de l'escola de Muro. La lectura és la mateixa: la seva posició dins el solar és totalment simètrica respecte la situació de la resta de construccions, però la seva configuració individual està formulada a partir de l'assimetria. Cadascun d'aquests dos pavellons consta d'un volum principal de base rectangular i coberta inclinada de teula àrab a dues aigües i amb els extrems resolts amb tremujals. Aquest volum conté l'aula i, a més, contra un dels seus testers s'hi disposa el vestíbul d'accés i els lavabos. L'aula és de proporcions rectangulars, té cinc finestrals enormes orientats cap al nord i dues finestres que ocupen la cantonada sud que queda lliure. A aquest volum principal s'hi adosen dos cossos més, tots dos tenen la mateixa alçada, menor que la del cos principal i també són de teula àrab. El primer d'ells

897. Guillem Forteza. Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. 15 d'abril de 1936. Planta pavelló. ASAL

898. Guillem Forteza. Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. 15 d'abril de 1936. Façana sud pavelló. ASAL

899. Guillem Forteza. Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. 15 d'abril de 1936. Façana nord pavelló. ASAL

900. Guillem Forteza. Ampliació del Grup Escolar de Valldemossa. 15 d'abril de 1936. Façana lateral pavelló. ASAL

s'adosa sobre la façana sud, només l'ocupa parcialment i de forma asimètrica. Arranca a partir de l'aresta més propera a l'accés de la parcel·la i ocupa, aproximadament, tres quartes parts de la façana sud. Cobreix la porxada d'accés i un despatx. La porxada, com és coherent, es situa a prop de l'accés general. Per tant, de nou, ocupa l'aresta dels pavellons, obligant-nos a veure'ls en escorç, en diagonal, de manera que l'assimetria es mostri més evident. El segon volum s'adosa en un dels testers del cos principal. Sempre en el tester més proper a l'accés de la parcel·la. Aquest petit volum conté un guarda-roba.

Finalment cal especificar que cadascun dels cossos projectats, ja sigui el que existeix o ja siguin els de la nova proposta, es manifesta volumètricament independent. Podem distingir, per tant, cinc volums principals: l'escola antiga, les dutxes, la biblioteca i els dos pavellons. Cadascun d'aquests volums és de coberta inclinada de teula a quatre aigües amb els extrems resoltos amb tremujals. A més, cadascun d'ells s'acompanya de petits cossos de menor tamany i menor alçada, que s'adosen al cos principal i que contenen els serveis. Aquests volums secundaris juguen un doble paper: per un costat assimetritzen parcialment els cossos principals i, per altre, independitzen els volums de les dutxes i la biblioteca del volum de l'antiga escola.

Aquest projecte es aprovat per l'Ajuntament de Valldemossa durant l'any 1935. L'any següent el projecte es presentat a la comissió gestora republicana presidida per Vicenç Colom. Aquest va a Madrid per gestionar el finançament de les obres. Donada l'escassetat de mitjans es pensa construir l'escola esgraonadament, en diferents fases, aprofitant en cadascuna d'elles la corresponent subvenció estatal. Mentrestant, s'inicien els treballs de fonamentació del futur edifici, que, a causa de l'arribada de la Guerra Civil, mai s'arribà a construir.⁹²¹

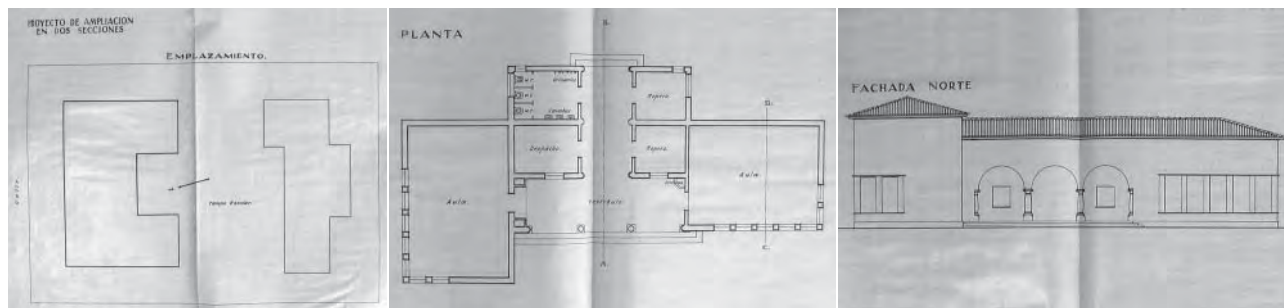
Grup Escolar del Pont d'Inca. Ampliació en dues seccions (Marratxí). Mallorca

5 maig 1936

Recordem que a mitjan 1927 Guillem Forteza havia presentat un primer projecte escolar per a construir una escola al Pont d'Inca. Aquesta s'havia inaugurat a finals de 1929. Recordem també que es tractava d'un projecte de planta simètrica, de geometria regular en U, de volumetria compacta, d'organització centrípeta al voltant d'un pati i d'estil regionalista.

Ara se'n projecta la seva ampliació, sobre el mateix tauler de joc. L'ampliació consistirà en la construcció

⁹²¹ "Valldemossa", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit.* vol.18. p.22.

901. Guillem Forteza. Grup Escolar del Pont d'Inca. Ampliació en dues seccions. 5 de maig de 1936. Planta emplaçament. ASAL

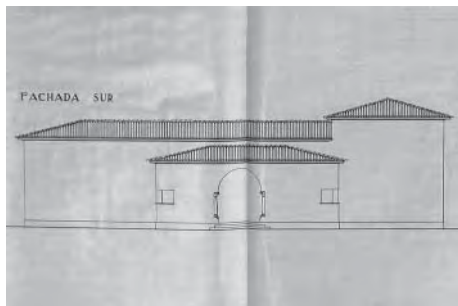
902. Guillem Forteza. Grup Escolar del Pont d'Inca. Ampliació en dues seccions. 5 de maig de 1936. Planta. ASAL

903. Guillem Forteza. Grup Escolar del Pont d'Inca. Ampliació en dues seccions. 5 de maig de 1936. Façana nord. ASAL

d'un nou edifici, independent del primer. Independent física i organitzativament. Diametralment oposal al projecte original, ara es planteja un edifici de planta asimètrica, de geometria irregular, de volumetria dispersa i d'organització centrífuga. Tot això sense malmetre els conceptes bàsics que engendraren l'antiga escola, tot al contrari, potenciant-los. Un dels conceptes més importants de l'edifici de 1927 és el pati. El pati és el centre geomètric de l'escola, el pati és l'espai buit al voltant del qual s'acomoda l'edificació, el pati és el punt on convergeix l'activitat escolar, el pati és tradició i pedagogia. Doncs el nou projecte no pot mermar la força d'aquest espai, no ho fa, sinó tot al contrari. Si l'antiga escola té forma de U, la nova ampliació es situa al davant del pati, asimètricament, però delimitant-lo física i visualment. Ampliant-lo, definint un nou pati i deixant respirar còmodament la volumetria de l'escola original.

L'ampliació consta de dues aules amb els corresponents serveis. El nou edifici es situa transversal a la parcel·la i, per tant, a l'eix d'entrada. Els espais de serveis es situen en posició central i a un costat i altre d'aquests espais s'hi col·loquen les dues aules. El nucli central de serveis està compost per un espai aproxat que mira a l'antiga escola i serveix d'accés. Aquest porxo està format per tres arcades, el seu eix central i, per tant, l'eix d'accés al nou edifici coincideix, perfectament, amb l'eix de simetria i d'entrada de l'edifici primitiu. A més, aquest eix travessa totalment la nova ampliació. Recordem que en la proposta original i en les escoles regionalistes en general, l'eix longitudinal de simetria i circulació era físicament continu, ara ho continua sent. Aquest petit detall demostra que l'autor d'aquesta nova proposta comprèn i respecta total i absolutament l'arquitectura regionalista de Guillem Forteza. Seguint aquest mateix eix de circulació, després de la porxada d'accés ens trobam un ampli vestíbul que condueix a la part posterior de l'edifici. A banda i banda d'aquest vestíbul hi trobam, a mà dreta dos guarda-robes i a mà esquerra un despatx i uns lavabos.

Pel que fa a les aules ja hem dit que es col·loquen a un costat i altre d'aquest nucli de serveis centrals. Ambdues són de proporcions rectangulars. Ambdues s'il·luminen a través de set grans obertures que conformen un finestral continu, agrupant-ne cinc en una de les façanes llargues i situades sobre una de les seves cantonades, i les altres dues en la façana curta contigua, a continuació d'aquelles. Però entre una aula i altra existeix una diferència essencial: la que queda a mà dreta es col·loca transversalment al nostre sentit d'arribada, la que queda a mà esquerra es col·loca longitudinalment. És a dir, una i altra es disposen en perpendicular. La de mà dreta reb, majoritàriament, la il·luminació a través de la seva façana nord; la de mà esquerra a través de la seva façana est. Són, al cap i a la fi, les dues orientacions més aconsellades des dels nous postulats educatius. Aquest simple gest fa que l'escola esdevengui asimètrica, aconseguim que l'edificació defineixi el pati i ens garanteix –només veient la planta– l'existència d'una certa articulació

904. Guillem Forteza. Grup Escolar del Pont d'Inca. Ampliació en dues seccions. 5 de maig de 1936. Façana sud. ASAL

905. Guillem Forteza. Grup Escolar del Pont d'Inca. Ampliació en dues seccions. 5 de maig de 1936. Façana est. ASAL

906. Guillem Forteza. Grup Escolar del Pont d'Inca. Ampliació en dues seccions. 5 de maig de 1936. Façana oest. ASAL

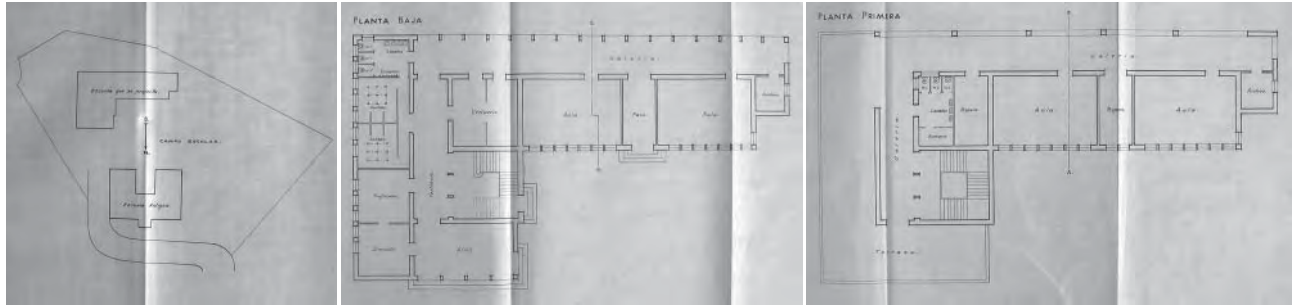

907. Guillem Forteza. Grup Escolar del Pont d'Inca. Ampliació en dues seccions. 5 de maig de 1936. Secció transversal. ASAL

volumètrica.

Observant els alçats, podem veure com l'ampliació de l'escola d'Es Pont d'Inca s'articula a partir de tres volums diferents. El més alt és el que correspon a l'aula de mà esquerra, la que es situa perpendicular al nostre sentit d'accés. És una aula exageradament alta, fins a un cert punt desproporcionada. Per ordre d'alçada el següent correspon a l'altra aula i a la part de serveis que es coincideixen amb la seva mateixa amplada, això és: el porxo d'accés, part del vestíbul, un dels guarda-robes i el despatx. El cos de menor alçada és el que en la façana posterior, s'adosa als cossos més alts i correspon a la resta de serveis que no han quedat continguts dins el volum anterior. Tots aquests volums són de coberta inclinada de teula àrab, a dues aigües els dos primers i a un sol vessant el tercer, a més tots ells tenen els seus extrems resols amb tremujals.

Aquests cossos s'acompanyen de diferents obertures. Concretament de dos tipus d'obertures. El primer correspon a les arcades que donen accés a l'edifici, tant les tres arcades de la façana anterior, com l'arc solitari de la façana posterior. Són arcs de mig punt, embeguts dins el propi pla de la façana, sense cap tipus de relleu ni decoració, són arcs, simplement, retallats sobre el pla de la façana. Aquests arcs es sostenen sobre columnes panxudes d'estil jònic, amb una important base rectangular. Les dels extrems són semicolumnes. La tipologia d'aquests soports no vol més que establir un cert diàleg amb les del porxo d'accés de l'escola antiga. En canvi, també hi trobam un segon tipus de finestra: la que il·lumina les aules i la que il·lumina els serveis de la façana posterior. Ambdues són obertures situades en cantonada, la diferència entre una i altra és que la primera està formada per una llarga seqüència de set unitats i la segona només la formen dues unitats. Per claretat i contundència destaquen les que il·luminen les aules. Tant en una com en l'altra hi trobam set unitats individuals de finestra. Cadascuna d'elles és de proporcions verticals i es separa de la següent per un petit matxó d'obra. Fins i tot les dels extrems, en el brancal que delimita amb el pla de façana, també disposen d'aquest mateix matxó, això ens indica que els matxons també formen part de l'obertura, també s'entenen com a finestra. D'aquestes set unitats en trobam cinc sobre el lateral llarg de l'aula i dues sobre el lateral curt, tant unes com altres s'acumulen sobre la mateixa cantonada. Les d'un pla i les del pla perpendicular només queden separades per un matxó. Si hem dit que el matxó també és finestra, resulta que la finestra gira la cantonada. La cantonada no existeix, la cantonada s'ha trencat, s'ha buidat. Si això no ens queda clar, encara s'exagera més amb la presència d'una llinda i un ampit formats per una fiola molt fina, que recull superiorment i inferiorment, totes les finestres i matxons, transformant-los en un sol element, en una sola obertura. Ara la cantonada deixa de ser una aresta que divideix dos plans perpendiculars. Ara la cantonada esdevé un plec que uneix ambdues façanes, les fa contínues.

908. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Planta emplaçament. ASAL

909. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Planta baixa. ASAL

910. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Planta primera. ASAL

Per tant, per un costat trobam unes obertures de disposició simètrica, sobre l'eix d'entrada, formades per elements tradicionals i frontals a la nostra visió; i, per altre, trobam unes obertures de disposició asimètrica, que ocupen i trenquen la cantonada, que giren d'un pla al contigu, que articulen i dinamitzen la volumetria, obligant-nos a la visió en escorç.

Amb la disposició asimètrica de la planta i els canvis d'alçada dels diferents cossos, s'aconsegueix una bona articulació volumètrica de l'edifici. Aquest joc volumètric, acompanyat de la posició en cantonada de les obertures de les aules i serveis, ens obliga a mirar l'escola en escorç. Malgrat l'accés es sigui frontal, la comprensió de l'edifici s'ha de fer en diagonal, en esbiaix. Se'ns obliga a girar al voltant d'ell per entendre'l. Això és garantia de la moderna dinamització de la volumetria, o millor dit, del visitant.

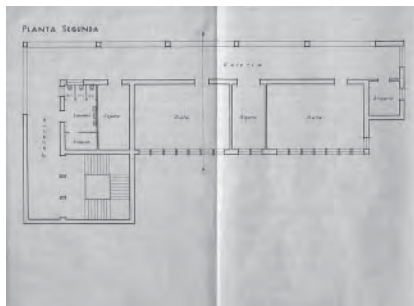
Tal i com succeeix amb la majoria de projectes d'aquesta època, l'ampliació de l'escola d'Es Pont d'Inca no arribarà a executar-se. El motiu és el mateix que hem anat repetint en altres casos: l'esclat de la guerra civil.

Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca a Bunyola. Mallorca

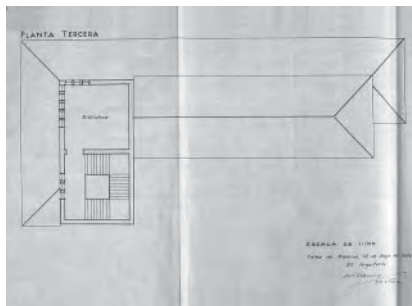
12 maig 1936

Recordem que Guillem Forteza el 6 de d'octubre de 1926 entregava el projecte d'escola graduada de tres seccions de Bunyola. Ara, passats uns anys, el cens escolar ha augmentat, els pàrvuls també demanen el seu espai i l'antiga escola s'ha quedat petita. És per això que es proposa la seva ampliació en sis seccions, a més de la dotació d'importants serveis com ara la sala de dutxes o la biblioteca.

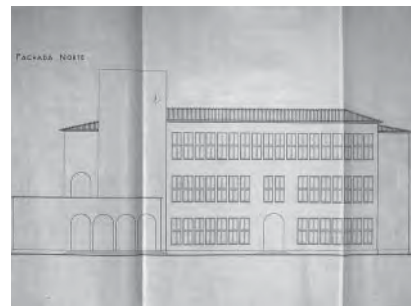
L'escola de Bunyola es situa sobre un turó, sobradament ventilat, amb unes inmillorables vistes que arriben fins a la badia de Palma. La parcel·la en qüestió disposa de més del doble de la superfície exigida per la legislació, això en possibilita la seva ampliació. El cas de Bunyola és molt similar al que acabam de veure d'Es Pont d'Inca. A Bunyola l'ampliació també proposa la construcció d'un nou edifici. Casualment, l'escola original de bunyola també tenia forma de U. Era un edifici simètric, regular, compacte i centrípet, organitzat al voltant d'un pati. Tal i com succeeix amb l'ampliació d'Es Pont d'Inca, la nova ampliació de Bunyola, no només respecta els criteris de la primera actuació sinó que els potencia. La posició en planta de la nova edificació, dilata el pati de l'edifici original, delimita un recinte superior, subratllant la importància de l'espai exterior. Només una nota negativa: a Bunyola es planteja un edifici de fins a quatre plantes, situat al costat sud de l'edifici antic, això, en cas de construir-se projectaria una important ombra sobre l'edifici original, anul·laria el pati com a espai

911. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Planta segona. ASAL

912. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Planta tercera. ASAL

913. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Façana nord. ASAL

exterior asolellat i ridiculitzaria, ni que sigui per tamany, la presència de la construcció antiga.

Aleshores Guillem Forteza ha aconseguit mantenir una bona relació amb el poble i, concretament, amb l'estament escolar.⁹²²

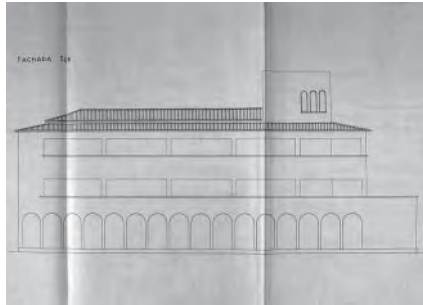
Amb la nova proposta, el que abans era simètric ara esdevé asimètric, el que era regular esdevé irregular, el que era compacte esdevé extens, el que era centrípet esdevé centrífug. El nou projecte planteja la composició de diferents volums, articulats en alçades i cobertes diferents. Planteja un edifici asimètric i ens obliga a veure'l en escorç, ens obliga a girar al voltant d'ell. El que abans es podria resumir amb una fotografia frontal, ara, per entendre-ho, és necessària una seqüència en moviment, dinàmica, girant al voltant de l'edifici.

L'ampliació s'organitza en forma de L. Un dels braços és col·loca perpendicular al nostre sentit d'arribada, l'altre paral·lel. El primer ocupa el costat sud de la parcel·la, el segon el costat est. El primer conté les sis aules, apilades dues a dues en tres plantes diferents. Cadascuna de les aules té forma rectangular i s'il·lumina a través d'uns enormes finestrals orientats a nord. La façana posterior, la que mira a sud, està protegida mitjançant una galeria aporxada que dona accés a les aules, al mateix temps que les protegeix de les inclemències del sol. A l'extrem d'aquest corredor hi trobam una petita estança dedicada a l'arxiu. L'edifici en aquest extrem s'aprima, canvia d'amplada, troba una manera d'acabar. Entre una i altra aula en planta baixa existeix un espai de circulació, un pas que comunica el pati anterior amb la galeria aporxada posterior. Aquest pas és programàticament obviat, però juga un paper importantíssim. Si traçam l'eix de simetria de l'escola antiga, que coincideix voluntàriament amb l'eix d'entrada a l'escola, resulta que també coincideix, exactament, amb l'eix d'aquest pas. Per tant, la transparència visual i continua de l'eix original, es continua mantenint.⁹²³ Aquesta distribució es repeteix en les tres plantes, la única diferència és que el pas de planta baixa, en les dues plantes pis es transforma en un guarda-ropa.

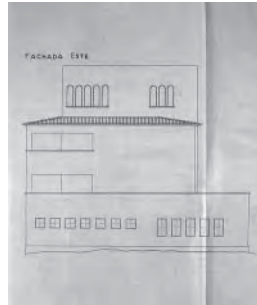
En l'altre braç s'hi disposen els serveis. En planta baixa és més ampla que en la resta de plantes, on la seva amplada coincideix amb la del braç perpendicular. En planta baixa, ocupant tot el lateral de llevant, se li afegeix una crugia que conté el despatx de direcció, la sala de professors, les dutxes i els lavabos. A més s'hi

⁹²² El dia 7 de juny de 1929, al matí, Forteza assisteix a una conferència de Rafel Colom –mestre de Bunyola– que precedeix la inauguració d'una exposició de dibuixos, així com la inauguració d'un cine escolar. Tots els actes al Museu Pedagògic Provincial.

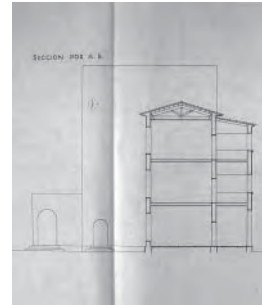
⁹²³ El mateix succeïa en l'ampliació de l'escola d'Es Pont d'Inca. Allà, però, coincidí l'eix de simetria de l'edifici original amb l'accés principal de l'edifici nou. Aquí coincideix amb un accés secundari. Al meu entendre més coherent, ja que el seu únic paper és mantenir la transparència física i visual. La naturalesa de la nova ampliació demana un accés asimètric, desplaçat d'aquest eix, esbiaixat, tal i com succeeix en el projecte de Bunyola. *El Dia*. Palma de Mallorca. 8 de juny de 1929. p.3.

914. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dubxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Façana sud. ASAL

915. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dubxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Façana est. ASAL

916. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dubxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Secció transversal. ASAL

ubiquen les zones d'accés, circulació i els vestuaris. En l'aresta més propera a l'antiga escola s'hi disposa la porxada d'accés, ocupant la cantonada, oberta en les dues façanes: la que mira l'escola i la que mira el pati. La part central és ocupada per un corredor que l'atravessa fins a cercar la galeria posterior. Després del porxo d'entrada ens trobam l'escala de tres trams que uneix les diferents plantes i a continuació els vestidors. En les plantes pis desapareix la crugia que mira a llevant i l'espai destinat al porxo, tota aquesta àrea que dibuixa una L al costat nord-est es destina a terrassa. Es manté la posició de l'escala i l'estança que en planta baixa es dedicava als vestidors, que es situa entre un i altre braç, en les plantes pis es destina a lavabos i guarda-roba.

Apareix, finalment, una quarta planta, que actua de remat de l'edifici a modus de torre. Conté l'escala i un espai destinat a biblioteca, situat a l'aresta entre una i altra ala de l'escola i amb inmillorables vistes.

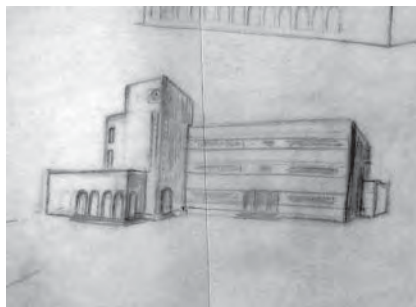
Volumètricament l'edifici articula diferents cossos, configurats de diferent manera. El més alt correspon al que cobreix la quarta planta, és un volum de coberta plana, amb forma de torreó i situat a l'aresta de l'edifici, articulant ambdós braços. En les seves façanes sud i est hi trobam diferents obertures, estretes i altes, rematades amb petits arcs de mig punt i recollides per una fiola continua formant diversos grups. En canvi les seves façanes nord i oest, les que es veuen a l'arribar a l'escola, són completament cegues, al capdamunt d'aquestes hi trobam dos rellotges, un a cada façana, disposats asimètricament, propers a la cantonada.

Aquests elements torre-rellotge no poden sinó remetre'ns a les arquitectures holandeses De Stijl, i, especialment, a les de Willem Marinus Dudok.

El volum que precedeix la torre en alçada és el que cobreix l'ala destinada a les aules, té tres plantes d'alçada i es resol amb coberta inclinada de teula àrab a dues aigües i amb els extrems amb tremujals. Lleugerament inferior és la coberta també inclinada i de teula que cobreix la galeria posterior de les aules i el braç lateral que conté els serveis, el primer tram és a un sol vessant, el segon a dos.

Dues plantes més avall hi trobam un altre cos de remat pla, és la coberta aterassada a la que accedim des de la planta primera i que cobreix la crugia est de la planta baixa. Aquest volum té una planta en L i abraça els laterals est i sud de l'escola.

Tots aquests volums s'articulen elegantment entre ells. S'hi obren diferents tipus d'obertures, responen a l'ús que tenen al darrera: les de les aules, són altes i estretes, es repeteixen incansablement una al costat de l'altra, donant a la façana un cert aspecte industrial. Les que corresponen als accessos, tant les de la porxada principal, com les del pas que existeix entre les dues aules de la planta baixa, són arcades de mig punt, en aquest cas sense el més mínim indici d'ornamentació. També són arcades de mig punt les portalades que

917. Guillem Forteza. Escola Graduada de sis seccions, sala de dutxes i biblioteca a Bunyola. 12 de maig de 1936. Croquis en perspectiva previ al projecte. ASAL

demiliten la galeria posterior de la planta baixa, són arcs de llum reduïda, repetits infinitament. Finalment, les obertures que il·luminen les zones de serveis són de molt menor tamany, quadrades i petites les que donen a les dutxes i lavabos, rectangulars i una mica més grans les que donen als despatxos i sales de professors.

Constructivament Forteza ens dóna una sèrie d'indicacions que ens aproximen encara més a l'aspecte final de l'escola. En apunta que "la cimentación, que se reducirá a muy poca cosa, pues se erigirá el edificio sobre la roca, será de hormigón hidráulico con piedra machacada y mortero de cemento. Los muros generales serán de mampostería ya que en la villa de Buñola hay inmejorable piedra para ello y se dispone de albañiles verdaderamente especializados. Los tabicones de subdivisión de dependencias se construirán a base de sillería aserrada de arenisca llamada "marés", sentados los sillares con mortero de cemento. Los solados serán de baldosín hidráulico sentándose sobre una plataforma de hormigón de 0'20cm en la planta baja y sobre los forjados de los pisos en las plantas superiores.

Los guarnecidos y blanqueos se ejecutarán con yesos puros sobre el maestreado correspondiente. La mamposterías vistas de fachadas se rejuntarán con juntas de resalte preparadas con cemento portland gris-blanco y arena. El revoco general será del llamado "nevado" a base de mortero de cal.

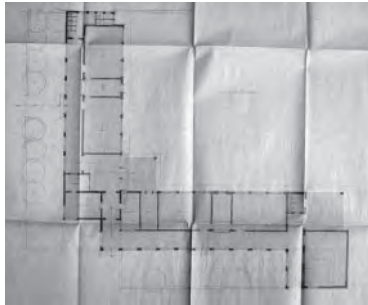
En las duchas, retretes, etc. se disponen zócalos de azulejo barnizado que permiten una fácil limpieza.

La carpintería, tanto de armar como de taller, deberá tener los gruesos necesarios para la perfecta construcción y las demás obras complementarias se ejecutarán con materiales de primera calidad debidamente controlados por el Arquitecto Director. El Ayuntamiento tiene en proyecto el alcantarillado general y mientras tanto no se termine se construirá la correspondiente fosa séptica para la completa higienización de las materias residuales."⁹²⁴

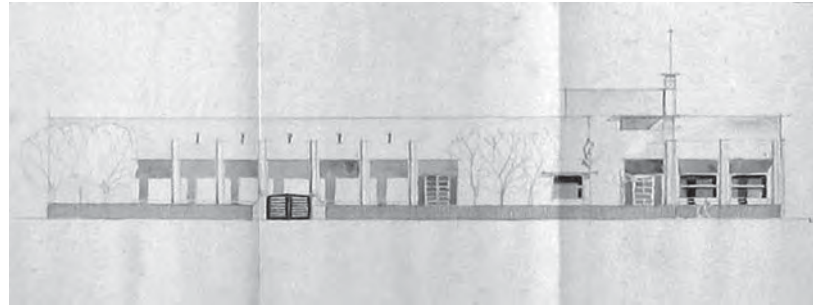
Com sabem, malhauradament, l'ampliació de l'escola de Bunyola tampoc no s'acabarà executant.⁹²⁵

⁹²⁴ Memòria del "Proyecto de Escuela Graduada en seis secciones, Sala de Duchas y Biblioteca para el Ayuntamiento de Buñola. Baleares.", datada de 12 de maig de 1936. ASAL.

⁹²⁵ Cal apuntar que a l'arquitecte Forteza li costarà molt cobrar, tant els honoraris del primer projecte com els d'aquest segon: El dia 13 de gener de 1933 Forteza reb una carta de Guillem Colom, de l'Ajuntament de Bunyola, dient-li que segons l'Ajuntament no hi consta cap dada que digui que es deu cap quantitat de doblers a l'arquitecte. I l'11 de juliol de 1940 reb una altra carta del Secretari de l'Ajuntament de Bunyola responent a la reclamació d'honoraris de Guillem Forteza. Segons correspondència de les dates citades. ACFS.

918. Guillem Forteza. Escola al Port de Pollença. Maig de 1936. Planta. ASAL

919. Guillem Forteza. Escola al Port de Pollença. Maig de 1936. Façana. ASAL

Escola al Port de Pollença. Mallorca

Maig 1936

Tot i que Pollença havia vist néixer el seu fill il·lustre Guillem Cifre de Colonya, fundador de la Institució Lliure de Pollença al 1879,⁹²⁶ en l'àmbit educatiu podem dir que no està en la posició que es mereix. Tampoc no és el cas del Port de Pollença on l'ensenyament no s'inicia fins l'any 1915 quan les germanes de la Caritat obren una escola mixta. El 1921 aquest centre educatiu es subvenciona pel Pòsit de Pescadors. Tres anys després l'entitat Abelles de Platja, Societat de Socorrors Mutus i Educació, fundada pel pintor Atilio Boveri, contracta un mestre i posa en marxa una escola de nins. Des d'aleshores, les religioses sols imparteixen classes a les nines a l'escola dominical. El desenvolupament urbanístic del nucli s'inicia amb l'arribada dels anys trenta amb la incipient indústria turística, que atreu visitants d'elit. Llavors es construeix la base aèria d'hidroavions, la nova església, els primers hotels⁹²⁷ i els primers habitatges residencials.⁹²⁸ Aquest creixement sobtat exigeix la construcció d'una nova escola.⁹²⁹

Es planteja un projecte de Grup Escolar de quatre seccions amb biblioteca. Per això es disposa d'un solar de notables dimensions, que ocupa la cantonada entre dos carrers. La parcel·la està orientada segons els eixos cardinals, sent els costats oest i sud els que queden delimitats pels carrers.

L'escola pren forma de L, fent façana als dos carrers pren forma de L. Té els dos braços lleugerament asimètrics però, aproximadament de la mateixa llargada. Les aules ocupen la cara interior de l'escola, mirant cap al pati; els corredors i serveis ocupen la cara exterior, mirant cap al carrer. Les aules s'agrupen en dues parelles, ocupant una i altra ala de l'edifici. Dues de les aules miren cap al nord i les altres dues cap a l'est. Les dues orientacions pedagògicament recomanables. Cadascuna de les parelles d'aules es completa amb un guarda-roba que es situa entre elles dues, actuant d'esmoreïdor acústic.

Els serveis es col·loquen als extrems de les aules o, el que és el mateix, als extrems de les dues ales de l'edifici. Trobam un nucli de major importància sobre l'aresta de la L i dos menys importants als extrems.

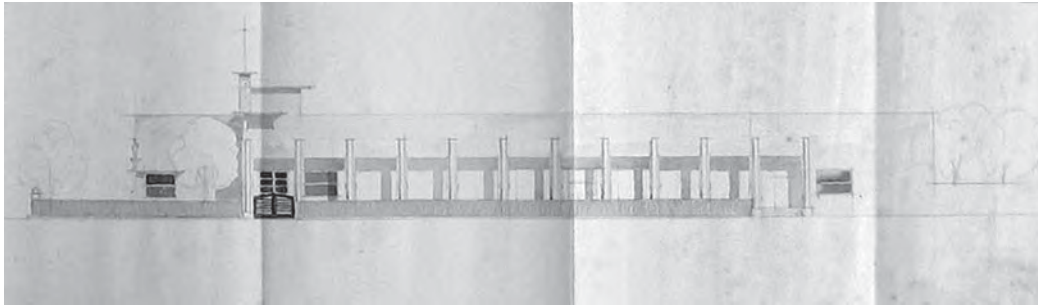
El nucli central, es troba sobre la cantonada de l'edifici i és l'únic punt que té dues plantes d'alçada.

⁹²⁶ COLOM CANYELLES, Antoni J.; DÍAZ, Francisco J. *Educación y sociedad en la Mallorca contemporánea: la experiencia institucionalista*. Caja de Ahorros de Colonya-Pollensa. Palma de Mallorca, 1977.

⁹²⁷ Forteza al 1931 hi projecta l'Hotel Bahía de Pollensa.

⁹²⁸ Forteza al 1932 hi projecta el xalet per a la família Lizana.

⁹²⁹ "Pollença, Port de", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.13. pp.267-269.

920. Guillem Forteza. Escola al Port de Pollença. Maig de 1936. Planta. ASAL

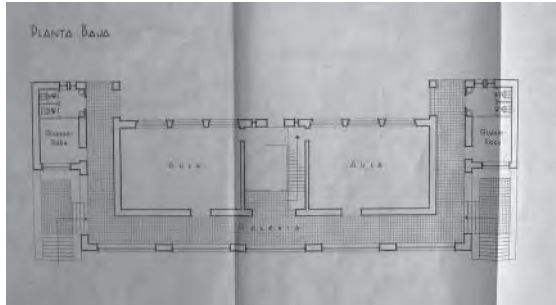
Tot i que la superfície de la planta primera és molt reduïda i que en desconeixem el seu ús, aquest augment d'alçada accentua la importància de la cantonada. En aquesta aresta s'hi disposa el vestíbul d'accés, la sala del director, una sala d'espera, secretaria i la sala de dutxes.

A l'extrem est de l'escola s'hi ubica una petita dotació de lavabos i un important espai destinat a biblioteca. A l'altre extrem, el nord, hi trobam una altra dotació de lavabos. Aquests nuclis de serveis suposen l'alteració o el remat de la volumetria.

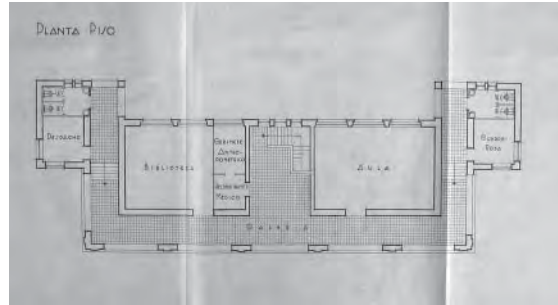
Tota l'escola és de coberta plana, així doncs, agafa una important horitzontalitat. Tot l'edifici manté la mateixa cota de remat. És excepció l'aresta on es troben els dos braços de la L. En aquest punt, tal i com hem indicat, l'edifici té dues plantes d'altura. Les façanes que miren al carrer,⁹³⁰ on s'hi disposa el corredor d'accés a les diferents dependències, es caracteritzen per la presència de la porxada-corredor. Aquesta porxada es sustenta sobre pilars de secció rectangular. Aquests pilars presenten una configuració molt novedosa pel que fa a l'alçat. El pilar es troba lleugerament avançat respecte el pla de façana i quan arriben a la jàssera horitzontal que defineix el porxo la superen en alçada i pugen prop d'un metre més que la pròpia jàssera. Aquest fet independitza l'element horitzontal, la jàssera que és suportada, de l'element vertical, el pilar de suport. No només això, sinó que aquest petit gest fa la jàssera i, per tant, el porxo encara més horitzontals i els pilars encara més verticals. Ja hem dit amb anterioritat com la combinació d'elements marcadament horitzontals amb d'altres accentuadament verticals és propi de l'arquitectura De Stijl holandesa.

Altre cop estem davant un edifici amb cap i cua. En aquest cas té un cap i dues cues. El cap es troba, òbviament, a la cantonada de l'edifici. Les dues cues corresponen als dos segments de la L. El cap remarca i dóna importància a la cantonada. Observem, en detall, com és aquesta cantonada. Si ens fixem en la planta veurem com la cantonada desapareix. Un i altre braç de la L, s'aturen abans d'arribar a la cantonada. La cantonada s'ha anul·lat. La cantonada és buida. Estem davant un prototipus perfecte de cantonada moderna. Aquí no s'ha optat per mossegar-la amb una obertura o buidar-la amb una porxada que gira d'una a altra façana. Aquí s'ha arribat a la l'extrem. La cantonada no existeix. Però a més el gest es remarca augmentant una planta el braç sud de l'edifici. Encara més, aquest increment d'alçada s'acompanya de diversos elements que el fan particularment modern: en primer lloc veiem que en planta primera s'hi obre una finestra notablement

⁹³⁰ Són les úniques de les que tenim els alçats. De fet el projecte es troba en un estat molt embrionari, els dibuixos no són excessivament tècnics, són més aviat artístics, dibuixats amb aquarel·les. Això ens fa pensar en la possibilitat de que no s'hagin dibuixat mai les façanes que miren al pati, ja que les façanes principals, tal i com es rotula en els plànols dels alçats, corresponen segons el projectista, a les façanes que miren cap al carrer. És sospitable, per tant, que en aquest estat inicial tan sols es plantegin les façanes principals.

921. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Deià. Juny de 1936. Planta baixa. ASAL

922. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Deià. Juny de 1936. Planta primera. ASAL

horizontal situada exactament sobre una de les seves arestes, aquesta finestra es protegeix amb un ràfeg de guix molt reduït i d'un important vol. A continuació, sobre la mateixa aresta s'aixeca un petit torreó, de planta quadrada, que sosté un rellotge en el seu punt més alt. El remat d'aquest torreó, així com el de la coberta de planta primera, són molt similars al ràfeg de l'esmentada finestra. Altre cop tenim el joc simultani d'elements horitzontals i verticals. Aquests finíssim voladius, d'origen wrightià, que rematen determinades finestres i cobertes, així com el rellotge enfilat al volum torre, de proporcions verticals, també són elements propis de l'arquitectura De Stijl holandesa.

Ja hem fet notar que per aconseguir anul·lar la cantonada principal que hagués sorgit de la trobada perpendicular dels dos braços que conformen l'escola, aquests dos braços s'aturen abans de trobar-se. D'aquesta manera es generen dues cantonades secundàries. Així com la desaparició de la cantonada principal és un capítol importantíssim, també ho és el paper d'aquesta doble cantonada i, per tant, el diàleg que mantenen entre elles. En una, ja ho hem vist, hi ha un rellotge. En l'altre hi apareix la figura d'un sant o d'una verge. El rellotge es troba en el punt més alt de l'escola. El sant en una posició inferior. No se'ns déu voler indicar alguna cosa? De ben segur: la vigència de la màquina per sobre de l'home, o, dit d'una altra manera, el triomf de la modernitat per sobre de la tradició.

D'haver-se construït estariem davant d'una altra obra emblemàtica de l'arquitectura moderna mallorquina. Però com es pot deduir per la data del projecte, maig 1936, l'esclat de la guerra frenarà ben prest l'empresa del consistori pollencí.

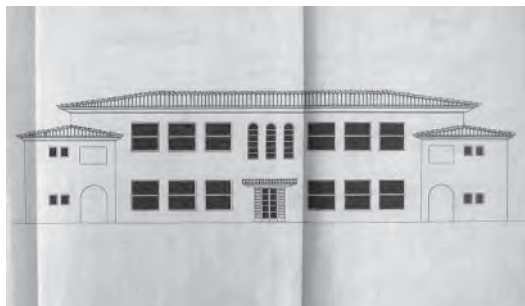
Escola Graduada de tres seccions a Deià. Mallorca

Juny 1936

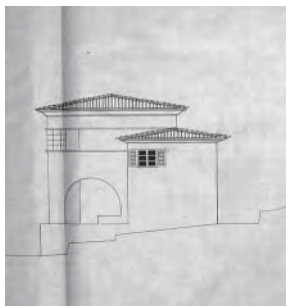
Les monges franciscanes s'instal·len a Deià el 1866, desde llavors es dediquen a l'educació dels més menuts i de les nines. L'ensenyament públic dels nins és impartit per un sol mestre. Malgrat als anys trenta la seva població no superi els set-cents habitants i vagi en descens, tampoc no es queden sense projecte escolar. Tot i això ja podem avançar que l'Escola Graduada de Deià no anirà més enllà del paper.⁹³¹

Es projecta una escola de tres seccions i biblioteca, en un solar amb forta pendent. Amb els marges típics d'aquesta zona de la Serra de Tramuntana. L'edifici aprofita un d'aquests graons del terreny i s'hi situa

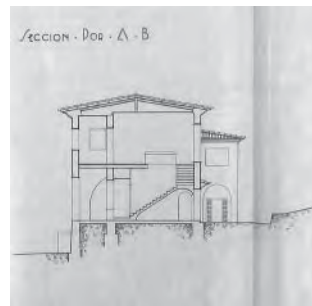
931 "Deià", *Gran Enciclopèdia de Mallorca. Cit. vol.4. p.267.*

923. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Deià. Juny de 1936. Façana posterior. ASAL

924. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Deià. Juny de 1936. Façana lateral. ASAL

925. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Deià. Juny de 1936. Secció transversal. ASAL

just al damunt. L'escola s'ordena en dues plantes, a fi de compactar la construcció i no complicar l'execució de l'obra extenent-se dins la parcel·la.

Així l'escola de Deià disposa de quatre espais principals: tres aules i una biblioteca. Aquests es distribueixen per parelles en dues plantes. Dues de les aules es situen en planta baixa, l'altra aula i la biblioteca en planta pis. La organització de la planta baixa i la de la planta pis és pràcticament idèntica. Les dues aules de la planta baixa tenen proporcions rectangulars i disposen de tres enormes finestrals oberts en la seva cara nord. L'accés es produeix per la façana sud, a través d'una galeria aporxada que, com és comú, protegeix les aules de l'assolellament directe, al mateix temps que els dona accés. Per accedir a aquesta galeria es necessari pujar una de les dues escales de dos trams que trobam en els extrems de la porxada. Aquest eix de circulació longitudinal plega en els seus extrems en perpendicular, abraçant les aules i arribant a la façana posterior, fins al punt que s'avança uns metres respecte l'alineació de les aules. En aquest punt dona accés al nucli de serveis, format per un guarda-roba i un lavabo a cada extrem. Entre les dues aules s'hi disposa el vestíbul principal, on hi trobam l'escala que comunica ambdues plantes. Així les zones de circulació prenen forma de E, encaixant-se entre la posició de les aules.⁹³² En la planta superior una de les aules es converteix en biblioteca, aprofitant un terç de la mateixa per dedicar-lo al gabinet antropomètric i a la sala de reconeixement mèdic.

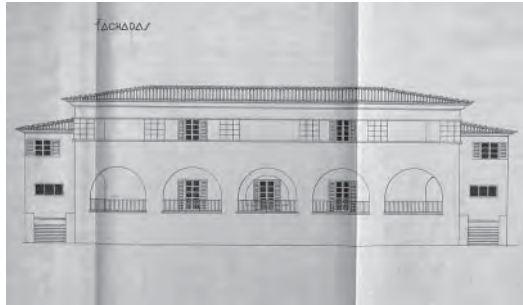
Volumètricament l'edifici distingeix un cos principal de major alçada que conté tot el programa de l'escola, excepte els dos nuclis de serveis que s'adosen, en forma de L, simètricament sobre les cantonades de la façana nord. Ambdós volums es resolen amb coberta inclinada de teula àrab. La del cos principal és a dues aigües amb els extrems solucionats amb tremujals, les dels cossos menors són a quatre aigües, encara que un dels quadrats desapareixi en la macla amb el cos principal.

Es tracta, com veiem, d'un edifici compacte, simètric, regular, resolt amb enorme simplicitat i ajudant-se de la utilització d'elements tradicionals. És un projecte netament regionalista. La façana que millor caracteritza l'escola de Deià és la d'accés. Podem distingir l'elegància del volum, la seva forta presència i el bon gust⁹³³ de la composició. L'escola se'ns mostra com un paral·lelepípede regular, rematat per una coberta inclinada de teula. Donada la pendent del terreny la planta baixa es troba força aixecada, això encara dona més caràcter al volum.

En aquest volum s'hi diferencien les obertures de planta baixa de les de planta pis. Ambdues donen

⁹³² Aquest esquema organitzatiu recorda el projecte de Santa Eulàlia des Riu, encara que allà només disposa d'una planta d'alçada.

⁹³³ FORTEZA PINYA, Guillem. "Oferta i demanda del bon gust." *Cit.* pp.83-85

926. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Deià. Juny de 1936. Façana principal. ASAL

927. Guillem Forteza. Escola Graduada de tres seccions a Deià. Juny de 1936. Perspectiva. ASAL

a la porxada d'accés. Les de planta baixa es pauten mitjançant cinc arcades de mig punt, de llum important, separades entre elles amb unes potents pilastres. Es repeteix una altra arcada en cadascun dels testers de l'edifici, a través d'aquests s'accedeix a l'escola. Els arcs es retallen del volum principal. En aquestes arcades no hi veurem el més mínim indicatiu d'ornamentació, ni relleu, ni capitell, ni base, ni dovelles, ni balaustres. L'ampit es resol amb una barana metàl·lica de tub rodó.

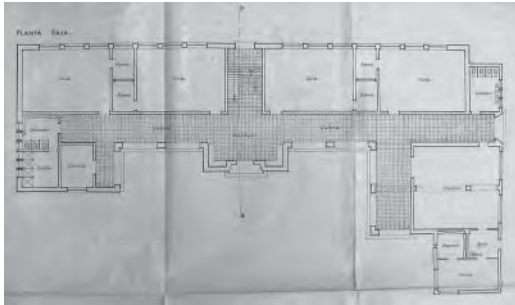
En canvi, en planta pis, ens apareix una llinda i un ampit continu de cap a cap de façana i un cop arriben a la cantonada encara giren per continuar uns metres més. Tant la llinda com l'ampit no tenen interrupcions i es marquen amb una petita fiola, més gruixuda la de l'ampit que la de la llinda. L'obertura és ampitadora, de manera que redueix la seva alçada i augmenta la seva horitzontalitat. Coincidint amb les pilastres de la planta baixa, es disposen uns enormes suports, aparentment de peces de marès, que contrasten amb la llisor de la resta de la façana. D'aquesta manera aquests suports de marès esdevenen part de l'obertura i no de la façana.⁹³⁴

Com veiem existeixen importants diferències entre les obertures de la planta baixa i les de la planta pis. Així com les obertures de planta baixa són independents entre elles, les de planta pis proven de ser contínues; així com les de planta baixa es componen a partir d'eixos verticals, les de planta pis es regeixen per una marcada horitzontalitat; així com les de planta baixa marquen la cantonada com a discontinuïtat, les de planta pis giren d'un pla de façana a l'altre; així com les de planta baixa es resolten amb una llinda circular, amb arc, les de planta pis són de llinda plana.

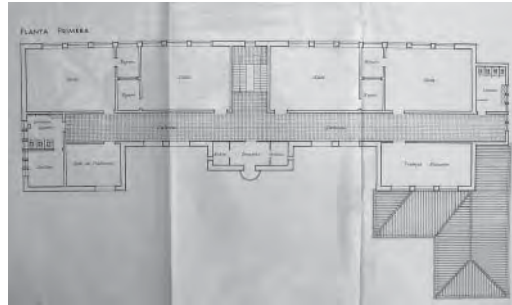
Fixem-nos ara amb el dibuix de la perspectiva. Les línies són de traç decidit, dibuixades d'una sola tirada i amb enorme precisió, les figures humanes i vegetals són arrodonides, existeix també una gran diferència entre els plans il·luminats i els que estan en ombra. La perspectiva ens mostra l'escola en escorç, mirant una aresta de l'edifici. Retinguem-la.⁹³⁵

⁹³⁴ Tal i com succeïa en el projecte d'ampliació del Grup Escolar del Pont d'Inca, datat, tan sols, d'un mes enrera, concretament del 5 de maig de 1936.

⁹³⁵ La perspectiva ens recorda a d'altres que ens hem anat trobant: la de Sant Cristófol, a Menorca, o la de Sant Llorenç, a Eivissa, o la de Jaume I, a Palma.

928. Guillem Forteza. Grup Escolar de vuit seccions, cantina i biblioteca a Sant Llorenç des Cardassar. 25 de juny de 1936. Planta baixa. ASAL

929. Guillem Forteza. Grup Escolar de vuit seccions, cantina i biblioteca a Sant Llorenç des Cardassar. 25 de juny de 1936. Planta primera. ASAL

Grup Escolar de vuit seccions, cantina i biblioteca a St Llorenç des Cardassar. Mallorca

25 juny 1936

L'educació a Sant Llorenç no apareix documentada fins al segle XVII, llavors els vicaris del poble ensenyen gramàtica a alguns al·lots de la vila. El 1882 vint nins acudeixen a l'escola municipal amb el mestre Jaume Gibert. En el mateix temps, més de seixanta nines van a costura i són adoctrinades per Isabel Sanxo. El 1892 es constitueix la Junta Municipal d'Instrucció Pública. Aquell mateix any s'obre l'escola de Ca Ses Monges, responsable de l'ensenyament de les nines. Per aquell temps es fan classes nocturnes per a nins, que de dia han d'ajudar a les tasques del camp. El 1920, Jaume Santandreu compra un solar que ofereix a l'església i on s'hi edifica l'escola parroquial, en la que es posa en pràctica el mètode Montessori. Aquesta escola s'inaugura el 1922.⁹³⁶ No és fins el 1935 quan l'Ajuntament decideix adquirir un solar per a bastir la nova Escola Graduada de Sant Llorenç. Del projecte se'n encarrega Guillem Forteza, qui aleshores ja ha tengut un cert contacte professional amb el poble de Sant Llorenç quan al 1928 ha duit a terme una reforma de l'església parroquial.⁹³⁷

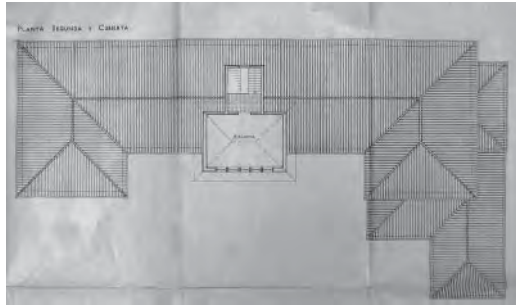
És una escola de vuit seccions que es completa amb una cantina i una biblioteca. L'edifici es situa en una parcel·la aproximadament quadrada que es troba a l'extrem de llevant del poble. El solar segueix les direccions cardinals i està delimitat per tres carrers que defineixen els seus costats sud, est i oest. L'edifici pren forma allargada i es situa transversalment dins la parcel·la, ocupant-la de cap a cap en el sentit est-oest.

La posició de les aules i la relació entre elles són les que marquen la posició de l'edifici dins la parcel·la. El projecte planteja quatre aules per planta, apilades en dues plantes diferents. Les aules s'agrupen per parel·les, entre cada parella d'aules s'hi ubiquen dos guarda-robes, que aïllen acústicament un espai de l'altre. Al mig de les dues parelles de cada planta s'hi ubica l'escala que comunica els diferents nivells. El conjunt de quatre aules ocupa el solar d'extrem a extrem. Totes les aules tenen exactament el mateix tamany, la mateixa proporció rectangular i la mateixa il·luminació provinent de nord.

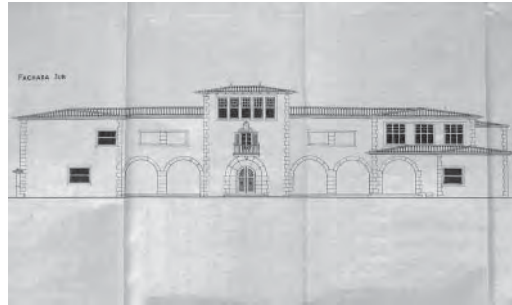
La façana sud de les aules, com és comú, l'ocupa, de cap a cap, una galeria aporxada que els dona accés i les protegeix del sol. Als extrems d'aquesta galeria s'hi ubiquen els diferents serveis, que amplien l'edificació avançant cap al sud. D'aquesta manera en resulta un edifici en forma de U. A l'extrem oest s'hi

⁹³⁶ "Sant Llorenç des Cardassar", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Cit. vol.15. p.392.

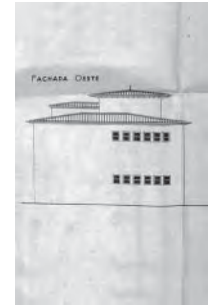
⁹³⁷ Al 1928 Guillem Forteza du a terme la reforma i ampliació de la capella de la Mare de Déu de la Trobada, per allotjar-hi la imatge de l'esmentada Mare de Déu.

930. Guillem Forteza. Grup Escolar de vuit seccions, cantina i biblioteca a Sant Llorenç des Cardassar. 25 de juny de 1936. Planta segona. ASAL

931. Guillem Forteza. Grup Escolar de vuit seccions, cantina i biblioteca a Sant Llorenç des Cardassar. 25 de juny de 1936. Façana sud. ASAL

932. Guillem Forteza. Grup Escolar de Sant Llorenç des Cardassar. 25 de juny de 1936. Façana oest. ASAL

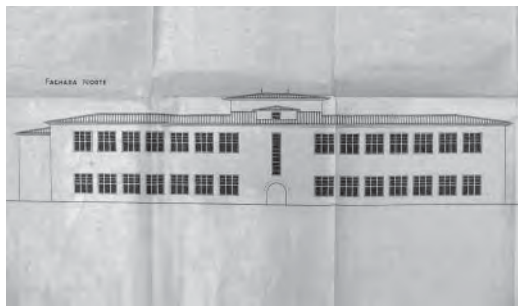
ubica un petit nucli de serveis, format per unes dutxes, uns urinaris i el despatx de direcció. A l'extrem est hi trobam un important nucli, ja que a més d'uns lavabos hi ha la cantina escolar i la cuina, amb el seu *office* i la seva despensa. Això en planta baixa. En planta pis, en canvi, ambdós nuclis són, aproximadament d'un tamany similar. El que es situa al costat de ponent està integrat per les mateixes dutxes, els mateixos urinaris i una sala de professors. I el nucli del costat de llevant ha vist reduïda la seva superfície ja que en aquesta planta desapareix la cantina, està format pels lavabos i una sala de treballs manuals.

L'edifici té una tercera planta que es redueix al cos d'escala i a la biblioteca, que es situa en posició central, reforçant la simetria, just a sobre de l'accés i rebent la llum directa de sud.

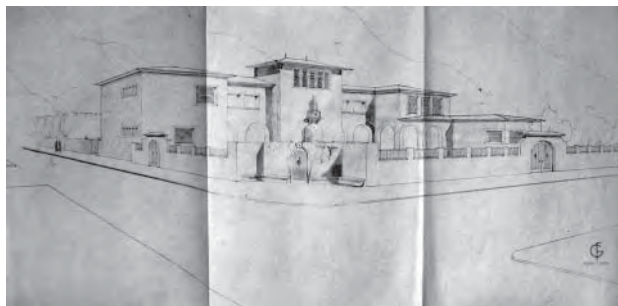
L'accés a l'edifici coincideix amb el seu eix central de simetria. Sobre aquest eix s'hi adosa un petit volum que en planta baixa implica una ampliació de la galeria de circulació i en planta pis s'aprofita per a ubicar-hi un despatx i uns petits arxius.

Volumètricament la coberta defineix un cos principal en U, totalment simètric. Aquesta coberta és inclinada de teula àrab, composta i a dos vessants. A aquest volum se'n hi afegeixen d'altres de menors. En posició central i reforçant la simetria de l'edifici hi trobam el cos d'accés, que té una planta més que la resta. Aquest volum en planta baixa té un important portal d'accés, amb arc de mig punt, amb les dovelles tallades amb esplendit. A sobre del mateix s'hi obre una finestra balconera que s'acompanya d'un balcó semicircular amb peanya arrodonida, aquesta obertura es rematada amb l'escut de la localitat. Al capdamunt d'aquest cos, hi trobam les cinc finestres de proporció vertical que il·luminen la biblioteca. Aquest volum principal es cobreix amb teulada inclinada a quatre vessants. La coberta en qüestió té un important voladiu definit per una barbacana de fusta. Un altre important element és la porxada de planta baixa. En aquest cas està definida per una seqüència d'arcs de mig punt. Aquests es construeixen amb pilars rectangulars elaborats amb peces regulars de marès, les dovelles de l'arc tenen el seu perfil exterior esgraonat. Tota l'escola es planteja de pedra viva de tall irregular, amb les cantonades elaborades amb blocs regulars de pedra, segurament de marès, de col·locació dentada.

Com veiem el projecte del Grup Escolar de Sant Llorenç des Cardassar s'organitza en una clara simetria, l'accés segueix el seu mateix eix, les cobertes són inclinades, la volumetria regular. Però això no és tot, per descriure l'escola de Sant Llorenç hem hagut de recuperar el llenguatge que utilitzàvem en exemples d'anys anteriors, quan descrivíem les escoles regionalistes de Forteza. Hem hagut de parlar d'esplendits, de dovelles, de peanyes circulars, de cantoneres dentades, etc. Una sèrie d'elements que feia molt de temps que no ens trobàvem a cap projecte.

933. Guillem Forteza. Grup Escolar de vuit seccions, cantina i biblioteca a Sant Llorenç des Cardassar. 25 de juny de 1936. Façana nord. ASAL

934. Guillem Forteza. Grup Escolar de vuit seccions, cantina i biblioteca a Sant Llorenç des Cardassar. 25 de juny de 1936. Perspectiva. ASAL

El projecte de Forteza és de finals del mes de juny de 1936. Recordem que tan sols quinze dies després esclatarà la guerra civil. De ben segur que el caràcter arquitectònic de la proposta no és aliè a la situació política del moment. La guerra civil paraitzarà el procés, però no el projecte, que, degut a dificultats prou conegudes, no es podrà inaugurar fins el 1961.⁹³⁸

Grup Escolar de Nins i Nines d'Alcúdia. Mallorca

15 març 1937

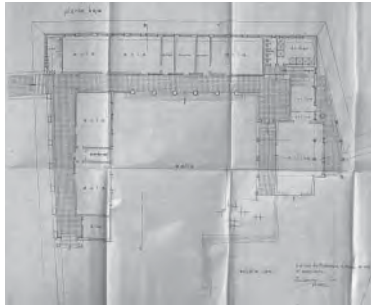
El Grup Escolar de nins i nines d'Alcúdia és un dels conjunts més grans que es projecten des del despatx de Guillem Forteza. Es tracta d'una escola de vuit seccions, acompanyades de cantina, biblioteca i sala de treballs manuals. És també un dels edificis més moderns que s'hi projecten. La proposta d'Alcúdia ens remet a d'altres propostes anteriors, com la de Capdepera o la del Port de Pollença, dos projectes que tampoc no s'arriben a construir.

L'escola d'Alcúdia es disposa seguint les direccions cardinals. El seu traçat defineix un edifici en U. Una U que delimita un pati.⁹³⁹ Un pati que mira cap al migjorn, un pati de jocs, assolellat, òptimament orientat. Al seu voltant l'edifici és totalment asimètric. El braç que queda a ponent és més llarg que el que queda a llevant. Però aquesta assimetria queda accentuada en alçada. El braç que delimita el costat oest del pati tan sols té una planta d'alçada, el que defineix el costat nord en té dues i el del costat est en té tres. L'esgraonament volumètric accentua l'assimetria del conjunt.

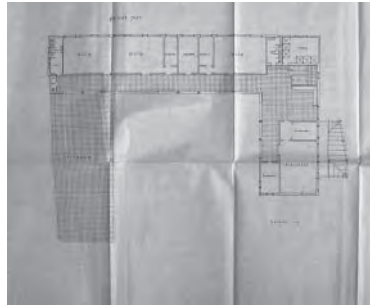
Les aules sempre es disposen al braç de ponent i al que queda al nord. Les que ocupen la primera posició miren cap a l'est, cap a l'interior del pati; en canvi les que ocupen la segona posició miren cap al nord. Això suposa que el corredor que els dona accés canviï de costat, és a dir, depenent de la posició de les aules el corredor es col·locarà al costat interior de l'edifici, mirant al pati, o al costat exterior de l'escola, mirant els voltants. D'aquesta manera s'aconsegueix que les aules sempre tinguin orientacions pedagògicament desitjables. En canvi el braç que queda al llevant conté els serveis de més superfície: en planta baixa s'hi

⁹³⁸ L'obra s'executarà seguint de manera aproximada aquesta proposta inicial, tot i que sofrirà alguns canvis: desapareixerà el volum de la cantina, amb la qual cosa l'escola prendrà forma de L, s'anul·larà la planta tercera destinada a la biblioteca i amb ella tot el cos central de l'accés, o es substituirà l'acabat de pedra vista per un acabat arrebossat blanc, entre d'altres.

⁹³⁹ En d'altres projectes moderns, l'espai exterior definit era més difuminat, aquí, fins i tot en els plànols, l'espai exterior es rotula com a "patio". ASAL.

935. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines d'Alcúdia. 15 de març de 1937. Planta baixa. ASAL

936. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines d'Alcúdia. 15 de març de 1937. Planta primera. ASAL

937. Grup Escolar d'Alcúdia. 15 de març de 1937. Planta segona. ASAL

disposa la cantina, en planta primera la biblioteca i en planta segona la sala de treballs manuals.

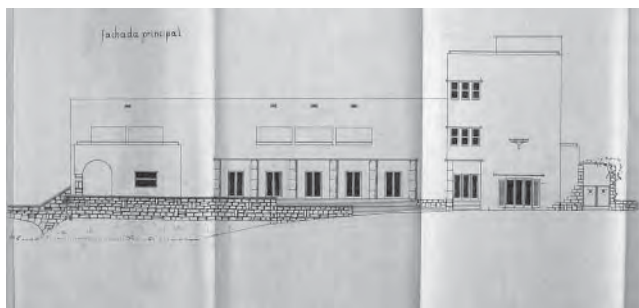
Si fem la lectura distributiva per plantes veurem com en planta baixa, al braç de ponent, hi trobam dues aules orientades cap al llevant. Aquestes es separen per un guarda-robes. A l'extrem sud de les mateixes s'hi ubica el despatx del director, un petit espai que remata aquest braç de l'edifici. Aquestes aules, tal i com explicàvem, són recollides per un corredor posterior que mira a ponent. En posició nord hi trobam tres aules, dues d'elles estan juxtaposades, la tercera queda separada per dos guarda-robes i un despatx. Als extrems d'aquest braç s'hi disposen diferents serveis, al costat de ponent hi trobam uns lavabos i al de llevant unes dutxes. Aules, despatxos i dutxes també són recollits per un corredor posterior, que en aquest cas mira cap al pati. Al costat de les dutxes s'hi situen les escales que comuniquen les tres plantes. En l'orientació est, tal i com hem avançat s'hi ubica la zona del menjador, amb la cantina a l'extrem sud i l'office i la cuina al costat de l'escala. La façana est de la cantina s'acompanya d'una marquesina lleugera i ajardinada que la protegeix del sol.

En la primera planta el braç de ponent desapareix, alliberant una terrassa. L'escola passa a tenir forma de L. La distribució de l'ala nord és exactament la mateixa que hem trobat en planta baixa, tres aules, un despatx amb dos guarda-robes, uns lavabos i unes dutxes. En canvi el braç de llevant es modifica. Al costat de les escales hi apareix un espai de relació, una ampliació del corredor que es converteix en un vestíbul. A continuació, situada en la cantonada sud-est, hi trobam la biblioteca que s'acompanya d'un despatx i d'un guarda-roba.

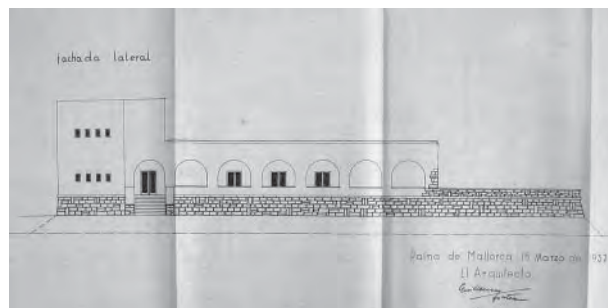
En planta segona l'edifici es limita a conservar el seu lateral est. En aquest cas no arriba, però, fins a la cantonada nord, sinó que s'atura després d'incloure l'escala. En aquesta planta hi podem trobar una sala de reconeixement mèdic al costat de l'escala, sobre el vestíbul de la planta primera; un guarda-roba, un despatx i una sala de treballs manuals, que coincideixen amb la disposició de la biblioteca de la planta inferior.

Volumètricament l'edifici es configura a partir de tres cossos bàsics que coincideixen amb les tres ales de la U. Tots ells es plantejen amb el remat horitzontal.⁹⁴⁰ Cadascun té diferent alçada: el que ocupa el costat de ponent només té una sola planta, el que es troba al nord té dues plantes i el de llevant en té tres. Aquesta disposició assimetritza el conjunt i dinamitza la mirada del visitant. La volumetria s'acompanya de diferents tipus

⁹⁴⁰ El remat del muret perimetral és pla, encara que la coberta sigui inclinada, en aquest cas a un sol vessant. La recollida d'aigües, aparentment, es resol pel darrera dels murets de coberta. Tot i així aquest punt planteja seriosos dubtes ja que la inclinació d'aquesta coberta és molt reduïda, això provocaria problemes d'aigua més que evidents. El que queda clar, com a conclusió, és que el que és pretén aconseguir és una coberta plana d'aparença moderna.

938. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines d'Alcúdia. 15 de març de 1937. Façana principal. ASAL

939. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines d'Alcúdia. 15 de març de 1937. Façana lateral. ASAL

d'obertura depenent de l'espai a il·luminar. L'articulació d'aquests canvis d'alçada s'entén sobretot desde les façanes exteriors de l'edifici.

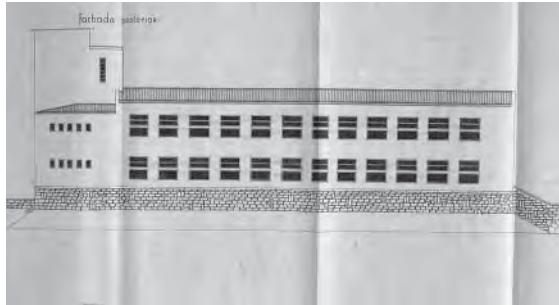
La façana que mira a ponent és la més baixa. Al seu extrem sud comença tenint una sola planta d'alçada. En aquest tram s'hi obre una seqüència d'arcades de mig punt, protegides amb un ampit i que il·luminen el corredor. A l'extrem nord la façana s'ha esgraonat fins a les dues plantes d'alçada, en aquest punt apareixen uns minúsculs finestrons que il·luminen els lavabos.

La volumetria gira cap a la façana nord amb aquesta mateixa alçada de dues plantes, que només es veu lleugerament disminuïda en el seu extrem est, allà s'hi troben les dutxes. Entre un i altre tram de façana distingim també dos tipus d'obertura. El que il·lumina les aules es repeteix industrialment. Són finestres de guillotina. En canvi, quan la coberta canvia d'alçada hi tornam a trobar els mateixos finestrons que ja hem vist a la façana ponent, en aquest cas il·luminen les sales de dutxes. A sobre el cos de les dutxes, en projecció distingim el cos d'escala que arriba a tenir fins a tres plantes.

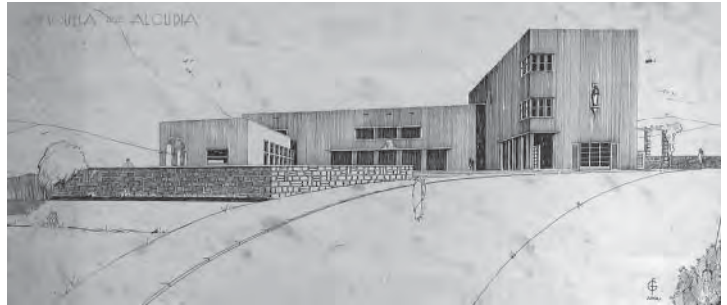
Aquest cos d'escala es percep en primer pla en la façana de llevant. Aquí la façana gira amb dues plantes d'alçada, tal i com havia acabat la façana nord, de seguida puja fins al capdamunt del cos d'escala que supera les tres plantes d'altura, aquest volum s'entén a modus de torreó, ja que la seva alçada de seguida es redueix fins a les tres plantes justes, que cobreixen la major part de l'ala est de l'edifici. En aquest frontis el joc entre diferents alçades i diferents tipus d'obertura és manté. Aquest joc respon, simplement, als usos que s'amaguen al darrera de la façana, un concepte més que modern. En primer lloc el petit volum de les dutxes en aquesta façana no té obertures. A continuació el torreó de l'escala remarca la seva verticalitat mitjançant una obertura estreta i alta que il·lumina l'escala. Finalment els espais destinats a cantina, biblioteca i sala de treballs manuals, s'entenen com a aules, de manera que es repeteixen les mateixes obertures de guillotina que hem trobat a les aules de la façana nord.

El tester que trobam a l'extrem de la façana est, el que mira cap al sud, serà el frontis que ens sortirà a camí quan arribem a l'escola. En aquest tester ens criden l'atenció dos elements, o, millor dit, dos conceptes. Per un costat ocupant⁹⁴¹ la cantonada entre el tester i la façana que mira al pati interior hi trobam diferents obertures que giren d'un pla a l'altre buidant la cantonada: En planta baixa es tracta d'una porxada que, mitjançant una llinda continua, mostra el seu gir d'un pla a l'altra. En les dues plantes pis, hi ha dues finestres tenen la mateixa dimensió de forat sobre la façana del tester que sobre la façana del pati. Aquestes finestres

⁹⁴¹ Segurament s'ha de dir desocupant.

940. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines d'Alcúdia. 15 de març de 1937. Façana posterior. ASAL

941. Guillem Forteza. Grup Escolar de nins i nines d'Alcúdia. 15 de març de 1937. Perspectiva. ASAL

il·luminen dos petits despatxos. Per tant, la cantonada és mossegada per tres obertures diferents. D'altra banda en el centre del tester, hi apareix la figura d'un sant, recolzat sobre una peanya corba. El contrast entre les finestres i la figura esculpida és enorme. En aquest cas no podem dir que les obertures ocupin una posició superior a la de l'escultura.⁹⁴² En qualsevol cas sembla que el diàleg sigui el mateix: l'home i la màquina, l'art i la vida, la tradició i la modernitat.⁹⁴³

Pel que fa a la volumetria cal remarcar un darrer detall. Tota la blancor de l'edifici es sustenta sobre una base de pedra, formada per la superposició de blocs regulars de pedra viva de diferents tamanyos. Un i altre pla contrasten enormement.⁹⁴⁴ L'inferior és irregular, heterogeni, rugós, natural. El superior és geomètric, homogeni, llis, artificial.

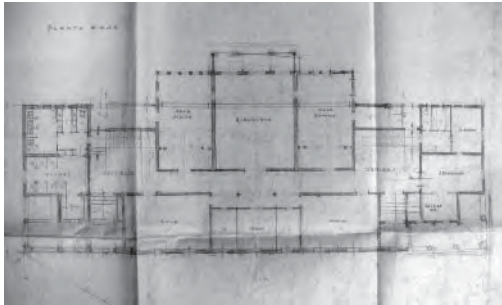
Com hem pogut comprovar aquest és el primer projecte escolar de Guillem Forteza després de l'esclat de la guerra. Han hagut de passar gairebé nou mesos des del seu inici. Tot i així la situació continua inestable, tant a dins com a fora del despatx. La detenció de Miquel Fullana ha frenat la marxa de l'estudi. I les vinculacions polítiques de Forteza tampoc no hi ajuden. Malgrat els esforços de l'Ajuntament, les dificultats de l'època evitaren que l'escola es construïxi.⁹⁴⁵

⁹⁴² Tal i com succeïa en el cas de l'escola del Port de Pollença, on el joc era exactament el mateix.

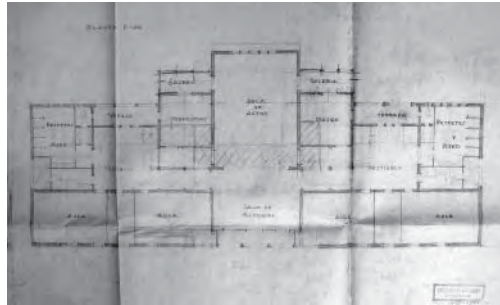
⁹⁴³ Tal i com veurem més endavant segons Ortega y Gasset els que viuen el període d'entreguerres són "habitantes del dintel" tal i com els anomena ell. L'època es qüestiona entre diferents binomis d'idees. Home-màquina, art-vida o tradició-modernitat en són alguns.

⁹⁴⁴ Vull aprofitar l'ocasió per citar un article mai publicat, que porta per títol "Qüestió de contrastos" i que vaig escriure en ocasió d'una assignatura del doctorat. En aquell text parlava de diferents tipus de composicions modernes sempre elaborades a partir del contrast entre dues parts. Allà comentava el contrast que mostren algunes arquitectures entre la base sustentant (rugós, irregular, de pedra) i l'edifici sustentat (llis, regular, blanc). Entre d'altres citava, entre d'altres, les cases del Garraf de Josep Lluís Sert, o la casa que Rodríguez Arias construeix a Sant Antoni de Pormany.

⁹⁴⁵ Malgrat els problemes més importants no fossin els econòmics, podem afegir que el pressupost de l'escola ascendeix a 196.003'24 pessetes.

942. Guillem Forteza. Col·legi d'Ensenyança Mitja a Sa Pobra. 28 de març de 1940. Planta baixa. ASAL

943. Guillem Forteza. Col·legi d'Ensenyança Mitja a Sa Pobra. 28 de març de 1940. Planta primera. ASAL

Col·legi d'Ensenyança Mitja a Sa Pobra. Mallorca

28 març 1940⁹⁴⁶

Recordem que Guillem Forteza al 1925 projecta l'Escola Graduada de Sa Pobra, un edifici que s'inaugura a finals de 1929. Posteriorment l'arquitecte segueix en contacte amb el poble i hi realitza importants obres i projectes. En l'àmbit educatiu, tal i com hem vist, al 1927 realitza un projecte per a bastir un pavelló de pàrvuls. Posteriorment projecta també l'Escola d'Arts i Oficis. I recentment ha duit a terme els projectes de l'Edifici Social de la Cooperativa Agrícola Poblense,⁹⁴⁷ i l'ampliació de l'Escorxador Municipal.⁹⁴⁸

El projecte del Col·legi d'Ensenyança Mitja de Sa Pobra es du a terme per iniciativa de Damià Vidal Burnils, abogat del poble. A mitjan 1941, un cop entregada la planimetria, Guillem Forteza reb una carta del mateix Damià Vidal, demanant que li envii el pressupost de l'edifici del Col·legi d'Ensenyança Mitja.⁹⁴⁹ Aleshores Forteza es troba ingressat a Barcelona.⁹⁵⁰ El pressupost és elaborat el 17 de maig de 1941 i ascendeix a 351.439'63 pessetes.⁹⁵¹

L'edifici té l'aspecte d'un antic casal mallorquí. La seva façana és imponent, majestuosa. L'escola s'organitza a partir d'una rígida simetria i es distribueix en dues plantes. L'edificació té forma allargada, el seu frontis principal i d'accés mira al carrer, els dos testers també donen a dos carrers laterals i la façana posterior mira a l'interior d'illa.

La distribució és pot dividir en dues meitats, en el sentit longitudinal, seguint el corredor central. Una meitat mira al carrer, és on s'hi ubiquen les aules, l'altra meitat mira cap a l'interior d'illa és on s'hi disposen els serveis. S'accedeix a l'escola a través de les seves cantonades, simètricament ubicades. Podem veure una porxada a cada extrem de la façana principal, cadascuna d'elles està formada per cinc arcs, tres donen a la

⁹⁴⁶ La data que li hem donat és la que figura sobre els plànols de les plantes a les que hem pogut tenir accés. En tot cas, aquests plànols, són de treball, no són plànols d'entrega com en la majoria dels altres projectes. És possible que en posterioritat es realitzassin uns plànols més definitius. Cal especificar també que els plànols no estan signats per Guillem Forteza, sinó que tan sols porten el segell del despatx en el que es pot llegir "GUILLERMO FORTEZA Arquitecto". A principis d'aquest any, 1940, Forteza no es troba en disposició de treballar. Veure el capítol "UNA MALALIA TERMINAL" d'aquest mateix treball.

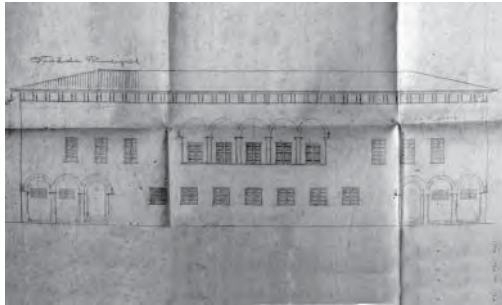
⁹⁴⁷ El projecte és del mes de febrer de 1938. ASAL.

⁹⁴⁸ Projectat també l'any 1938. ASAL.

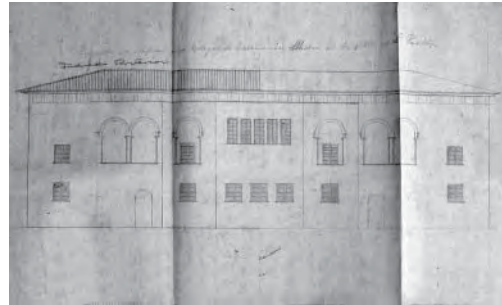
⁹⁴⁹ Segons correspondència del dia 13 de maig de 1941. ACFS.

⁹⁵⁰ Veure el capítol "UNA MALALIA TERMINAL" d'aquest mateix treball.

⁹⁵¹ Es refereix al Pressupost de Contrata. Aquest pressupost, segons es pot deduir de la tipografia, és elaborat per l'arquitecte Carl Hakh, col·laborador de Forteza.

944. Guillem Forteza. Col·legi d'Ensenyança Mitja a Sa Pobra. 28 de març de 1940. Façana principal. ASAL

945. Guillem Forteza. Col·legi d'Ensenyança Mitja a Sa Pobra. 28 de març de 1940. Façana posterior. ASAL

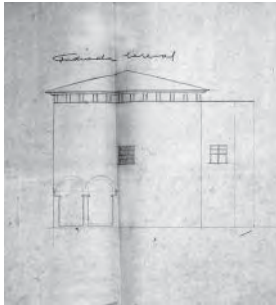
façana principal i dues a la lateral. Aquestes porxadades comuniquen directament amb el corredor central que dóna accés a totes les estances. Al costat de cadascuna de les porxadades, també mirant al carrer, s'hi disposa una aula. Les dues aules queden separades per la sala de professors, ocupant la posició central sobre l'eix de simetria, i dos guarda-robes. Per tant en la franja anterior, llegint desde l'eix de simetria cap als extrems, hi trobam la sala de professors, dues aules i els accessos. En la franja posterior s'hi disposen els serveis. En posició central hi trobam tres grans sales que sobre surten de l'alineació de la façana. La central és la biblioteca i les dues laterals es destinen a una sala de física i una de química. A continuació, allunyant-nos del centre de l'escola hi trobam dos vestíbuls, col·locats simètricament i al costat de les porxadades d'accés. I en un dels extrems d'aquesta façana posterior s'hi ubica un nucli de lavabos i dutxes, i en l'altre s'hi situen els despatxos de direcció i secreteria.

En planta primera es segueix el mateix esquema. La planta es divideix longitudinalment pel mateix corredor de circulació. En la meitat que mira al carrer s'hi disposen quatre aules, agrupades per parelles, entre elles hi ha una sala d'estudis, oberta al carrer mitjançant una àmplia llotja amb arcs de mig punt. Coincidint amb la posició de la sala d'estudis, a la cara posterior s'hi ubica una gran sala d'actes, que es troba just al damunt de la biblioteca. La sala d'actes sobresurt de la façana posterior. Lleugerament retranquejades, a banda i banda de la sala d'actes, i coincidint amb les sales de física i química de la planta baixa, hi ha una sala de professors i una sala-museu. Aquestes s'acompanyen d'una galeria aporxada que ocupa tota la seva amplada i mira el pati interior d'illa. A continuació, simètricament disposats, hi ha els dos nuclis d'escala, presidits per una escala de tres trams, aquesta escala també s'acompanya d'una terrassa reculada respecte la façana posterior. Als extrems d'aquesta façana hi ha els dos nuclis de lavabos.

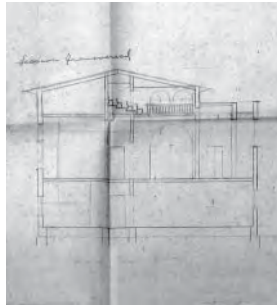
L'edifici té l'aspecte dels tradicionals casals mallorquins. És un edifici de façanes elegants, imponents i senzilles, on s'utilitza el llenguatge regional. La seva coberta és de teula àrab, inclinada a dues aigües i amb els extrems resoltos amb tremujals. Aquesta coberta, amb una important volada, es desenganxa del volum principal mitjançant uns suports de marès que es disposen al voltant de tot el perímetre de l'edifici,⁹⁵² donant peu a un espai ventilat sota la coberta.⁹⁵³ En la façana principal hi destaca, en posició central, una galeria aporxada formada per cinc arcs de mig punt sustinguts sobre columnes de secció circular, que arranquen de sobre

⁹⁵² És un tipus d'obertura pròpia de la tradició mallorquina, repetida en moltes possessions i palaus antics. Com ara a la possessió de S'Extremera Vella o a S'Alqueria d'Avall, ambdues a Bunyola.

⁹⁵³ Aquesta lectura és coherent amb els alçats, però es contraduï amb una de les seccions. El projecte es troba en un estat tan inicial que fa suposar algunes incoherències en ell mateix.

946. Guillem Forteza. Col·legi d'Ensenyança Mitja a Sa Pobla. 28 de març de 1940. Façana lateral. ASAL

947. Guillem Forteza. Col·legi d'Ensenyança Mitja a Sa Pobla. 28 de març de 1940. Secció transversal. ASAL

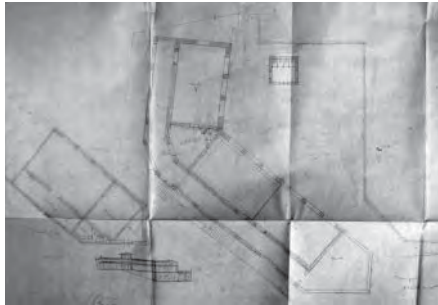
de la barana massissa, sense base i amb un petit capitell jònic. Els arcs són de secció semicircular amb les dovelles de marès.⁹⁵⁴ La figura de l'arc de mig punt sobre columnes jòniques es repeteix als extrems de les plantes baixes a l'hora de configurar les porxadades d'accés. La resta d'obertures són finestres rectangulars amb persianes, majors les de planta pis i menors les de planta baixa. Han desaparegut els enormes finestrals que, fins al moment, il·luminaven les aules.

La configuració de la façana posterior segueix les mateixes pautes. Trobam diferents cossos progressiva i simètricament reculats. El cos més avançat és el que conté la biblioteca en planta baixa i la sala d'actes en planta pis. Les obertures de planta baixa són tres, de proporcions lleugerament verticals, protegides amb persianes. Les de planta pis, en canvi, són cinc, molt estretes i llargues, recollides per un ampit continu i també protegides per una persiana. El primer retranqueig que fa la façana, reproduït simètricament, a un costat i altre del cos principal, disposa d'una finestra en planta baixa que segueix el mateix tamany, proporcions i posició que la del cos central. En la planta pis hi trobam una galeria aporxada, segueix la mateixa disposició que la de la façana principal. Aquesta mateixa galeria la trobam repetida sobre l'últim pla de façana, en aquest cas, també duplicat en simetria, cadascuna de les galeries disposa de dos arcs.

Com veiem, els efectes de la guerra es deixen notar. Per un costat es redueix exageradament la quantitat d'escoles projectades: tres anys separen aquest projecte de l'anterior, de 1937, per Alcúdia. Però també es reclusa estilísticament: aquest projecte de Sa Pobla està plantejat amb criteris tradicionals, pretèrits. La via moderna que tan enèrgicament havia començat, es anul·lada i, fins i tot, mal vista pel nou règim.⁹⁵⁵

⁹⁵⁴ És un altre element molt propi de la tradició mallorquina. El trobam en nombrosos exemples com ara en la possessió de Sa Granja d'Esporles o en el Palau Solleric de Palma.

⁹⁵⁵ És per tots prou conegut l'efecte que produeix l'arribada de la guerra civil damunt molts arquitectes. La majoria recuperen estils d'altres èpoques anteriors, arquitectures eclèctiques i tradicionals, deixant de banda les progressistes arquitectures modernes. És el cas de la majoria d'arquitectes mallorquins. Alguns, fins i tot, s'adhereixen als estils monumentalistes representatius del nou règim. A Mallorca és sorprenent el cas de Francesc Casas, qui, després de projectar i construir alguns dels xalets més netament moderns que es poden trobar a les Illes, com el d'Antoni Obrador a Son Armadans (1933), passa a utilitzar el llenguatge monumental propi del nou règim, ens serveixen d'exemple l'edifici del Govern-Civil (1936-1940) o la Mutua General de Seguros (1945).

948. Guillem Forteza. Escola d'Andratx. Plantes. ASAL

949. Escola d'Andratx

Escola d'Andratx. Mallorca

Sense datar⁹⁵⁶

El projecte de l'escola d'Andratx és una excepció. No segueix cap de les regles compositives que hem vist fins al moment, no s'adapta a cap dels models escolars de Guillem Forteza. L'escola d'Andratx segueix les regles que li imposa el solar i s'adapta a elles.

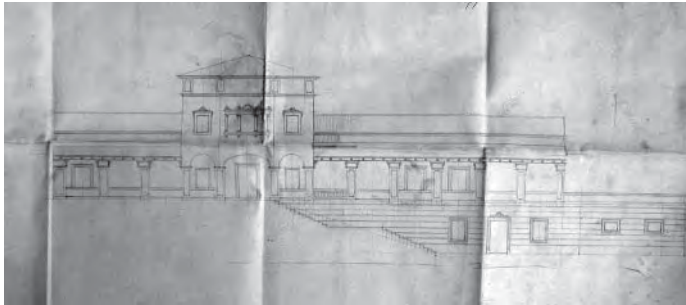
L'edifici s'emplaça en un petit solar urbà, situat a l'extrem nord del poble, allà on la topografia comença a inclinar-se, un punt lleugerament elevat per sobre del nucli urbà. La parcel·la està delimitada pel seu costat sud per un carrer quebrat que traça un angle obert. Si llegim l'escola des de l'exterior veurem com el carrer té una marcada pendent descendent en sentit oest-est. D'un extrem a l'altre de la parcel·la hi ha una planta de diferència. Això permet accedir per planta primera, considerant aquesta planta primera com la planta principal, que està a nivell de la part alta del carrer. Així la planta baixa només ocupa l'extrem de llevant de l'edificació. A més, com veurem, l'edifici consta també d'una planta segona de superfície molt reduïda.

Tal i com hem indicat el carrer traça un angle que delimita el costat sud del solar. L'escola s'agafa a aquest límit, fa façana cap al carrer i s'organitza en dos braços que responen a les dues direccions del carrer. Així l'escola dibuixa un colze. Just en l'aresta és on es produeix l'accés, en la trobada de les dues ales. Per garantir geomètricament un bon gir es disposa un xamfrà que actua com a eix de simetria de l'escola. En aquest xamfrà, l'accés es remarca mitjançant una torre, de planta baixa i pis.⁹⁵⁷ A esquerra i dreta del xamfrà, a partir del punt d'accés, es despleguen dos corredors aporxats que donen entrada a les aules i les protegeixen del sol. Cap a l'esquerra hi trobam una sola aula, en canvi, cap a la dreta n'hi trobam dues. Aquestes tres aules de planta baixa tenen exactament el mateix tamany i proporcions, són rectangulars i tenen tres importants finestrals orientats cap al nord. A l'espai trapezoidal que soluciona el xamfrà s'hi ubica l'accés i l'escala que comunica les diferents plantes, que en aquest cas és de caragol.

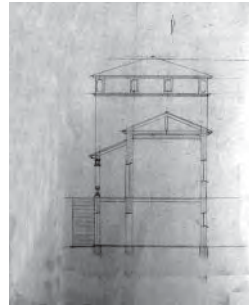
La planta inferior només ocupa l'extrem est de l'edifici. En aquest nivell s'hi ubica una sola aula, coincidint amb mateixa situació que una de les de planta pis. Aquesta aula s'acompanya d'un despatx, un guarda-roba i una petita dotació de lavabos. Té les mateixes proporcions, tamany i orientació que la resta d'aules de l'escola.

⁹⁵⁶ Desconeixem la data exacta d'elaboració del projecte, però l'obra s'acaba durant el 1926, tal i com es pot llegir sobre el portal de l'accés principal de l'escola.

⁹⁵⁷ Desconeixem l'ús al que es destina la planta primera.

950. Guillem Forteza. Escola d'Andratx. Façana principal. ASAL

951. Guillem Forteza. Escola d'Andratx. Secció transversal. ASAL

Exteriorment distingim tres volums diferents. Començant per la planta baixa o semisoterrada, veurem com aquesta és mostra cap al carrer com un basament, com un cos massís, amb la façana majoritàriament cega on destaquen les línees horitzontals de la pedra regular que conforma la seva façana. En els dos braços de planta baixa, volumètricament es diferencia el cos de les aules, més alt i amb coberta de teula a dues aigües, i el cos dels corredors aporxats, de menys alçada i amb coberta de teula a un sol vessant. Aquesta porxada és soluciona amb taulons de fusta transversals que fan la pendent de la coberta i mostren els seus caps cap al carrer, on són recollits per una biga longitudinal que es recolza sobre importants pilastres de secció rectangular, amb relleus i un capitell de notables dimensions. Finalment i per sobre de la resta destaca el volum central. Aquest té la façana amb xamfrà i distingim tres nivells diferents. La planta baixa es resol amb arcs d'ansa de paner recolzats sobre pilastres, similars a les que sostenen els porxos laterals. La seva planta pis, que conforma la part massissa del volum, està formada per tres finestres. Les dues laterals són iguals, rectangulars, de proporcions verticals, amb el seu perímetre remarcant amb pedra de marès i a sobre de la seva llinda es poden distingir importants motius florals decoratius. L'obertura central és diferent i es mostra més ostentosa i recargada. Es tracta de tres obertures de proporcions verticals, lleugerament més ampla la central, dividides per petites columnes circulars, amb base i capitell jònics, als extrems també s'hi disposa una semicolumna embeguda dins el pla de façana. Aquestes columnes són recollides per un ampit continu format per una peça esculpida amb diferents bocells i relleus. El mateix succeeix amb la llinda, de traçat horitzontal amb dos nivells de bocells i relleus, i rematat amb recarregada decoració a base de motius florals. La coberta queda separada d'aquest cos massís mitjançant un espai buit, que procura una bona ventilació del sota-coberta, aquest espai constitueix la tercera part del cos central. En les arestes s'hi disposen diferents pilastres, de poca alçada, que solucionen els angles i sostenen la coberta. La coberta és inclinada de teula i de geometria hexagonal.

Com veiem, tot i les dificultats geomètriques i topogràfiques del solar, s'aconsegueix una escola organitzada amb claretat. Tot i així, el resultat final és completament eclèctic, amb un caràcter poc definit i allunyat de les tipologies a les que Forteza ens té acostumats.

952. Guillem Forteza. Escola de Son Carrió. AIBISEC

953. Guillem Forteza. Escola de Son Carrió. AIBISEC

Escola de Son Carrió. Mallorca

Sense datar⁹⁵⁸

Les monges franciscanes, són les primeres que s'encarreguen de l'educació de les nines. El primer mestre d'escola és el vicari. A finals del segle XIX consta, a l'Ajuntament, un pagament a un picapedrer, per obres de reparació i conservació de l'escola pública. No és fins al 1917 quan es decideix a construir un nou edifici escolar. El 19 d'abril d'aquell any, la Junta Local d'Ensenyança primària celebra una sessió extraordinària i, amb l'assistència de l'Inspector Provincial Joan Capó, pren l'acord de "solicitar la creació de una escuela pública de niños y otra de niñas." Mentrestant, però, l'educació continua dins locals llogats, com ara el de Gabriela Estrany, que l'any 1918 té un cost de 30 pessetes anuals. El 20 de novembre de 1929 s'acorda destinar 17.028'93 pessetes per a les escoles, així com la "compra del solar nº1 de la urbanización de ensanche de la estación de ferrocarril de 183 m. 63 cm. al propietario Juan Massanet Caldentey al precio de 510 ptas. y durante el presente año se efectuará la Escritura."

El projecte de l'escola de Son Carrió planteja la construcció de dues escoles unitàries, una per a nins i l'altra per a nines. Es construeixen dues unitats amb els corresponents serveis. L'escola es situa en una parcel·la rectangular recolzada sobre un carrer d'accés, que delimita el seu costat nord-oest. L'edifici s'ordena a partir de les aules. Les dues aules són de planta rectangular i es col·loquen en perpendicular una respecte l'altra. La primera s'orienta cap al nord-oest, l'altra es situa en perpendicular, mirant cap al nord-est. Ambdues tenen tres grans obertures sobre un dels seus costats llargs i una altra sobre el seu tester. La façana llarga de la primera aula s'alinea amb el tester de la segona, disposant-se en paral·lel al carrer i separades entre elles per l'accés.

Entre les dues aules en forma de zig-zag, o de mitja esvàstica, s'hi acomoden els serveis. Accedim des del carrer passant per entre les aules, a través d'un espai aporxat que atravesa d'un costat a l'altre. Aquesta porxada s'acompanya de dos petits guarda-robes, servint les dues aules, un a cada costat del portal d'ingrés. Després del porxo, els serveis s'estenen cap al llevant i tornen a plegar cap al sud, abraçant una de les aules. Contenen diferents despatxos i una porxada que domina la façana sud-oest, protegint els despatxos de l'assolellament.

⁹⁵⁸ Sabem que l'escola es comença a construir el mes d'agost de 1932 i que el projecte és posterior a l'adquisició del solar, datada de 20 de novembre de 1929. Això, juntament amb la tipologia escolar donaria peu a emparentar el projecte de Son Carrió amb el de S'Alqueria Blanca i el d'Es Llombars, això faria suposar que el projecte és, aproximadament de mitjan 1931.

954. Guillem Forteza. Escola de Son Carrió. AIBISEC

955. Guillem Forteza. Escola de Son Carrió. AIBISEC

Volumètricament l'escola es configura mitjançant dos tipus de volums diferents. El primer és més alt, de planta rectangular i conté les aules. La seva coberta és inclinada, de teula àrab, a dues aigües i amb els extrems resoltos amb tremujals. El segon és més baix, de planta irregular, en esvàstica, i conté els serveis. La seva coberta també és inclinada, de teula àrab a dos vessants a la zona de l'accés i a un sol vessant en la resta. Podem distingir, també, dos tipus d'obertura: les dels porxos i les de les aules. Les primeres, tant la del porxo d'accés com la del porxo de la façana sud-oest, es conformen mitjançant arcades. En el porxo d'accés trobam dos grans portals disposats en cadascuna de les façanes enfrontades, la que mira al carrer i la que mira al pati interior. La del carrer s'acompanya de dues finestres rectangulars, a un costat i altre del portal, que il·luminen els guarda-robes. En canvi, en la façana que mira el pati, a un costat i altre del portal central, s'hi obren dos arcs de menor alçada i menor llum. Pel que fa a la porxada sud-est, està formada per quatre arcs de mig punt, tres en la façana llarga i un altre en el tester. Pel que fa a les obertures de les aules són totes iguals, de projecció rectangular, de proporció lleugerament vertical i encintades per un relleu perimetral i continu que remarca ampit, brancals i llinda.

Com veiem estem davant un esquema compostat a partir de les lleis modernes de l'assimetria, a partir del lògic raonament de la orientació, amb visions en escorç, amb presència de la geometria esvàstica i volumetries senzilles. Tot i això encara estem a mitjan 1931, i entre aquests conceptes arquitectònicament moderns podem percebre-hi elements procedents de la tradició, com les cobertes de teula, els arcs o els relleus de determinades finestres.

Un cop rebut el projecte de les dues escoles signat per l'arquitecte provincial Guillem Forteza, es nomena "al albañil D. Gabriel Servera Fornés como encargado de la ejecución de las obras" Les obres comencen el mes d'agost de 1932. A finals de l'any següent, el 28 de desembre de 1933 es nomena una comissió per comprovar diferents factures.⁹⁵⁹ Les obres, tot i l'endarreriment, es donaran per acabades l'any 1934.

⁹⁵⁹ Per a la construcció de l'escola es paguen: 4.218'20 pessetes (en fusta), 284'70 ptes. al membre del Consistori Llorenç Febrer Ferrer (18-08-1932); 674'36 ptes. al mateix (15-09-1932) i també 470'57 ptes. (13-10-1932); 209'75 ptes. a Miquel Ballester Llull (27-10-1932); 512'90 ptes. per 1.250 rajoles blanques a Guillem Duran de Palma (03-11-1932); 161'10 ptes. a Pere Santandreu de Manacor (fusteria) de tres peces 4x9 (03-11-1932); 351'16 a Llorenç Febrer Ferrer (17-11-1932); al mateix 1.693'35 ptes. per vidrieres a 11'50 el pam (22-12-1932); 147 ptes. a Guillem Ferrer Juan; 735 ptes.; 351'16 ptes. a Rafel Umbert, per jornals.

956. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari amb Cases Habitacions per a mestres a Son Serra de Marina. Planta. ASAL

Grup Escolar Unitari amb Cases Habitacions per a mestres a Son Serra de Marina (Santa Margalida). Mallorca

Sense datar⁹⁶⁰

L'escola de Son Serra de Marina és un exemple certament peculiar. Malgrat el seu programa sigui totalment estàndard, no guarda massa relació amb la resta de projectes. Es tracta d'un Grup Escolar de dues aules, una per a cada sexe, amb dos habitatges, un per a cada mestre.

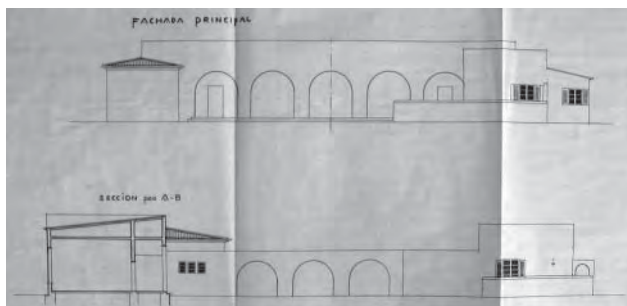
El conjunt s'agrupa al voltant d'un pati en forma de U. Tot i això, podem identificar tres volums independents. El cos més gran és el que defineixen les aules. Els altres dos, menors, contenen els dos habitatges dels mestres. El volum de les aules és longitudinal i conforma l'ala intermitja de la U. A cadascun dels extrems dels braços laterals s'hi ubiquen els habitatges dels mestres. L'espai que queda entre les aules i els habitatges es completa amb un mur, que uneix aules i habitatges, al mateix temps que acaba de tancar i definir el pati central.

Les dues aules es col·loquen en el sentit longitudinal una al costat de l'altra, separades per un despatx. Les dues tenen tres grans obertures sobre un dels seus costats llargs que, presumptament,⁹⁶¹ miren cap al nord. La façana sud així com els dos testers de les aules es protegeixen mitjançant una porxada que els dona accés. Es tracta d'una porxada seqüenciada mitjançant arcs de mig punt retallats sobre la façana, sense ornament. Sobre les dues arestes d'aquest porxo s'hi ubiquen els serveis, un a cada extrem, formats, respectivament, per un lavabo i un guarda-roba. Les dues aules, juntament amb la porxada anterior conformen un volum alt, amb coberta de teula àrab a un sol vessant, mostrant el costat alt cap a l'interior del pati, cap al nostre punt d'entrada. El costat llarg així com els testers laterals amaguen la coberta inclinada mitjançant un muret amb el remat horitzontal. En canvi els serveis mostren una coberta inclinada a quatre vessants i de menor alçada que el volum de les aules.

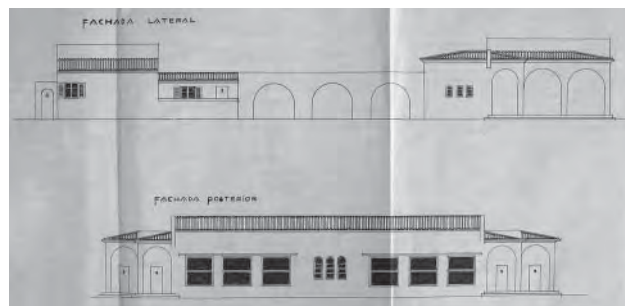
A l'altre extrem del conjunt hi trobam els habitatges dels mestres. Aquests tenen una planta en forma

⁹⁶⁰ És un projecte que, donada la seva singularitat, es fa molt difícil ubicar-lo cronològicament. L'ús de les cobertes inclinades amagades rera murets horitzontals el lligaria amb alguns projectes dels anys 1932-1933. D'altra banda el fet de que no estigui construït podria situar-lo a prop del 1936, quan apareixen la majoria de projectes sense executar. Finalment hi ha un petit detall que donaria peu a confirmar que el projecte l'elabora, o com a mínim, el dibuixa algú nou, que no coneix massa la llengua castellana, ja que al títol del projecte s'escriu "ABITACIONES", sense la lletra "H". El que queda clar, de totes maneres, és que la data del projecte és posterior a la primera meitat de l'any 1931 que és quan arriba Carl Hakh i comencen a aparèixer els primers projectes moderns. Veure el capítol "L'ALTRE COL·LABORADOR: CARL HAKH" d'aquest mateix treball.

⁹⁶¹ Desconeixem les direccions cardinals del projecte.

957. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari amb Cases Habitacions per a mestres a Son Serra de Marina. Façana principal i secció longitudinal. ASAL

958. Guillem Forteza. Grup Escolar Unitari amb Cases Habitacions per a mestres a Son Serra de Marina. Façana lateral i posterior. ASAL

de L. Es defineix per un cos anterior i un posterior. El primer és de proporcions quadrades que conté la sala en posició central, la cuina i una habitació en un lateral i dues habitacions més a l'altre lateral. El segon és allargat i conté el lavabo i la cuina. Volumètricament el primer cos es divideix en dos: un que conté la sala d'estar, el menjador i una habitació. És el volum més alt i té coberta de teula a un sol vessant, protegint tres dels seus laterals amb un muret. L'altre conté dues habitacions més, es situa a un lateral del primer i té coberta inclinada a un sol vessant, tirant les aigües cap a l'exterior del conjunt. El tercer correspon amb els serveis i també té la coberta a un sol vessant. Aquests espais interiors s'acompanyen de dos patis, un al davant i l'altre al darrera de l'habitatge, definits per una tanca d'obra d'una certa alçada.

Com hem dit el conjunt defineix una U. Aquesta U tanca un pati. Des del pati la volumetria que es veu és, majoritàriament, de remat horitzontal. El pati es caracteritza per una seqüència d'arcs que s'inicien en el porxo frontal que protegeix les aules i continuen amb els pòrtics laterals, de menor alçada i que uneixen les aules i els habitatges.

Es tracta, per tant, d'un projecte a cavall entre alguns conceptes tradicionals: el pati, la simetria o les cobertes inclinades, i d'altres més moderns: com els remats plans, la simplicitat del conjunt o l'articulació volumètrica. En tot cas, és un dels projectes híbrids, que mostra la voluntat de Forteza per empeltar una i altra manera de fer arquitectura.

Escola de Moscarí (Selva). Mallorca

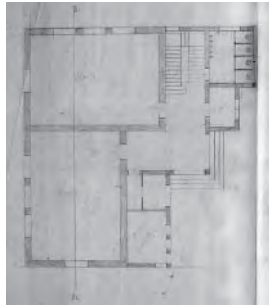
Sense datar⁹⁶²

A Moscarí, a finals de la dècada dels anys vint s'ha bastit una escola unitària per a nins.⁹⁶³

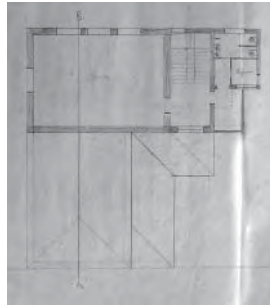
La nova escola de Moscarí és una escola de tres seccions, emplaçada dins una petita parcel·la de proporcions quadrades. El solar en qüestió segueix, aproximadament, les direccions cardinals. El seu costat oest està delimitat per un tram corb de carretera i el seu costat nord per un camí veïnal.

⁹⁶² Per la semblança tipològica el podríem aproximar als projectes de S'Alqueria Blanca, Es Llombards i, més concretament al de Lloret de Vista Alegre. Tres projectes de l'any 1931. En canvi pel fet de ser un projecte de l'Ajuntament de Selva, és possible que tant el projecte de Moscarí com el de Selva es promoguin en una mateixa època. Recordem que el de Selva és un projecte del mes de maig del 1932. També pertany a Selva el projecte de Caimarí, datat del mes de març del mateix 1932. Per tant, podem concloure que el projecte de l'escola de Moscarí és d'entre mitjan 1931 i mitjan 1932, amb més probabilitats de pertànyer al 1932. Un fet que ho confirma és l'existència d'un petit paper en el qual es dibuixen dos emplaçaments, al temps que es prenen les seves mides, són els solars de Moscarí i Caimarí.

⁹⁶³ Segons fotografia que consta en el llibre: LLOSAS BADIA, Pedro. *Op.cit.*

959. Guillem Forteza. Escola de Moscardi. Planta baixa. ASAL

960. Guillem Forteza. Escola de Moscardi. Planta primera. ASAL

961. Guillem Forteza. Escola de Moscardi. Façana oest. ASAL

962. Guillem Forteza. Escola de Moscardi. Façana sud. ASAL

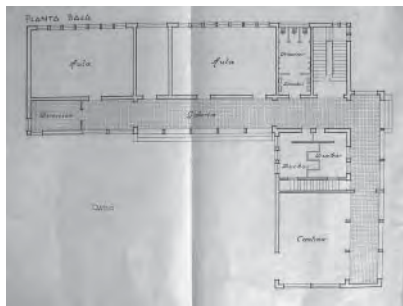
L'escola s'organitza en dues plantes diferents. La planta baixa conté dues aules, la planta pis una altra. Les dues aules de planta baixa es disposen en perpendicular: una d'elles mirant cap al llevant, l'altra cap al nord. El tester de la segona s'entrega contra un dels costats llargs de la primera. La seva façana sud és completament ocupada pels serveis i accessos, que es disposen esgraonadament. Hi trobam uns lavabos, dos guarda-robes i un despatx-biblioteca,⁹⁶⁴ a més de l'escala que amb dos trams ens condueix al pis superior.

En planta primera la superfície és molt menor, tan sols hi ha una aula, que coincideix amb la posició de la que, en planta baixa, mira cap al llevant. Al seu costat sud s'hi disposa l'escala i a continuació els lavabos. Aquests tenen accés desde l'exterior, a través d'una petita terrassa situada sobre un dels guarda-robes de planta baixa.

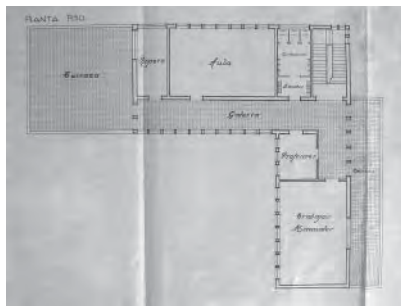
Tan sols llegint les plantes ja s'intueix una certa articulació volumètrica. Com a regla inicial, seguida en la majoria de projectes, tant en planta baixa com en la planta pis, els espais destinats a les aules tenen més alçada que aquells que es destinen als serveis. Totes les cobertes són inclinades de teula àrab. Les aules, donada la seva major amplada, es cobreixen a dues aigües i els seus extrems es resolen amb tremujals. En canvi els serveis tan sols necessiten un vessant.

L'articulació de la planta així com la utilització de diferents alçades en cadascun dels volums, l'emparenta molt directament amb els projectes de S'Alqueria Blanca i Es Llobards. Aquells són projectes en planta baixa, aquest en dues plantes. El resultat és un conjunt volumètricament dinàmic, que fa que no es pugui percebre per complet si no és girant al seu voltant. L'escola de Moscardi nega les visions estàtiques, nega les perspectives frontals. Ens obliga a moure'ns, a mirar en escorç. I així mateix es disposa l'accés a l'escola, en escorç. L'accés s'ubica en la façana sud, coincidint exactament amb un dels retranquejos intermitjos d'aquesta façana. Just allà s'hi disposa un porxo, un porxo sostingut per un pilar, aquest pilar representa l'accés. És un pilar que en un dels alçats desapareix físicament, ni es dibuixa. Aquesta és la voluntat del pilar situat just en la cantonada del porxo d'accés: fer desaparèixer la cantonada. Aquest pilar s'acompanya d'una finíssima marquesina horitzontal, una marquesina amb un important voladiu, un voladiu que projectaria una gran ombra sobre el pilar, aquesta ombra col·locaria el pilar en un segon pla, identificant-lo amb l'espai aporxat, en ombra, fent-lo desaparèixer parcial i conceptualment. La nostra visió serà en diagonal, no només en planta sinó també en secció, ja que, com és habitual, seguint la direcció de la nostra mirada també ens trobam amb el volum més alt de l'escola.

⁹⁶⁴ En els plànols es planteja la possibilitat de dedicar aquest espai a la biblioteca o a un despatx. En tot cas es tracta d'un espai massa petit com per destinar-lo a la biblioteca.

963. Guillem Forteza. Escola al Port de Manacor. Planta baixa. ASAL

964. Guillem Forteza. Escola al Port de Manacor. Planta primera. ASAL

Les façanes de l'escola de Moscari s'esquitxen d'obertures diferents. Podem identificar clarament les que il·luminen les aules. En aquest cas es tracta de tres finestres quadrades que s'uneixen formant un únic conjunt de proporcions horitzontals. Les tres finestres de cada aula comparteixen ampit i llinda, ambdós estan formats per una fiola molt prima que les agrupa superior i inferiorment. Aquestes fioles dibuixaran sobre la façana dues importants ombres horitzontals. A part de les obertures de les aules hi trobam moltes tipologies de finestra diferent: unes horitzontals situades en cantonada, d'altres més verticals unides de tres en tres, d'altres més quadrades i d'altres petites i allargades unides en un conjunt exageradament horitzontal. Aquesta varietat segurament respon a la voluntat de dinamitzar el conjunt. En altres casos anteriors hem vist com s'utilitzaven diferents tipus de finestra, responent als usos que amagaven al darrera.⁹⁶⁵ En aquest cas, però, no s'ha respost amb un raonament lògic, s'ha respost des del caprici de la composició.

Finalment l'escola de Moscari no es durà a terme.

Escola al Port de Manacor. Mallorca

Sense datar ⁹⁶⁶

Forteza ja ha projectat i construït una primera escola al Port de Manacor. A principi de la dècada dels trenta el Port, així com d'altres nuclis de població situats vora el mar, experimenta un notable progrés, s'instal·la l'enllumenat públic, arriba la línia de telèfon i l'activitat turística comença a ser incipient,⁹⁶⁷ al mateix temps que es consolida com a centre d'estiueig. Tot això es tradueix amb un augment de la població. L'antiga escola amb el pas dels anys s'ha quedat petita.

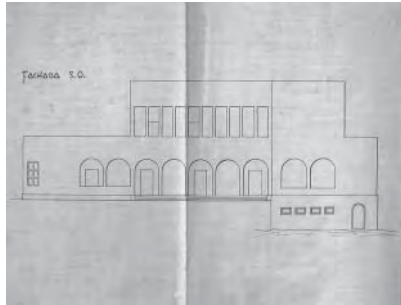
El nou projecte escolar que es planteja el Port de Manacor consta de tres seccions més, acompanyades d'importants serveis com puguin ser una cantina, unes sales de dutxes i una sala de treballs manuals.

L'edifici s'organitza en dues plantes principals i una semisoterrada. L'escola s'organitza en forma de L. Una de les seves ales mira cap al nord-est, és la que conté les aules. L'altra mira cap al sud-est, és la que

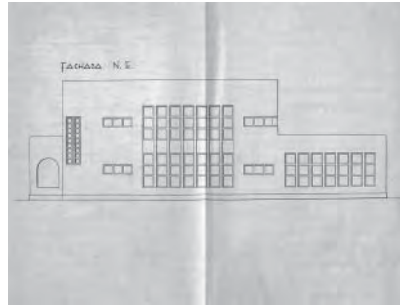
⁹⁶⁵ N'hem parlat en el darrer projecte de Costitx, en el de Lloret, en el projecte d'ampliació de Bunyola, en el projecte d'Alcúdia i en l'últim projecte del Port de Manacor.

⁹⁶⁶ Ens podríem aventurar a ubicar aquest projecte dins l'any 1933. Per la seva vinculació amb altres projectes organitzats en L, com el de Sant Llorenç, o el de Sant Cristòfol o el de Ses Puntetes. Però, tal i com hem comentat, la vinculació formal de dos projectes no és garantia definitiva per relacionar-los cronològicament amb exactitud. Tot i així el tipus d'organització en angle apunta que el projecte pot estar realitzat entre els anys 1931 i 1933. El tipus de dibuix, amb aquarel·la, també apunta a aquesta mateixa època.

⁹⁶⁷ Al 1932 s'organitzen els primers concerts-visita a les Coves del Drac.

965. Guillem Forteza. Escola al Port de Manacor. Façana sud-oest. ASAL

966. Guillem Forteza. Escola al Port de Manacor. Façana nord-est. ASAL

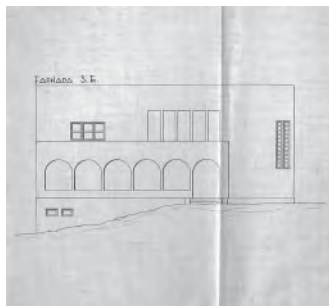
conté els grans serveis. Ambdues ales són diferents, tant en planta com en alçat. En planta la primera és més llarga i en alçat la primera és esgraonada, la segona no. Per tant, veiem com l'assimetria és present en l'organització general del projecte.

En planta baixa, l'ala nord-est, conté dues aules, separades per un guarda-robes, uns lavabos i el nucli d'escaleres. Tant els lavabos com les escaleres es situen en l'espai d'intersecció entre una i altra ala de l'edifici. Aquesta ala nord-est està protegida del sol mitjançant per una porxada adosada a la cara interior del pati que al mateix temps que procura una bona ombra dona accés a les diferents aules. A l'extrem nord-oest d'aquest corredor s'hi disposa el despatx de direcció. El corredor travessa l'escola fins a la seva façana sud-est, des d'aquí fa un gir en perpendicular a fi de donar accés a la cantina escolar. Aquest segon tram de corredor es situa després de l'alineació de l'escala, sobresortint més enllà del tester de l'ala nord-est, així una i altra ala queden desencaixades, desfent la cantonada. La cantina s'ubica en un extrem de l'ala sud-est de l'edifici. Al seu costat s'hi ubiquen les dutxes, una per cada sexe. Entre les dutxes i la cantina s'hi disposa una escala, d'un sol tram i en sentit transversal, que, tal i com es pot llegir a la rotulació, comunica amb la planta inferior on s'hi ubica la cuina. Aquesta planta tan sols ocupa l'ala sud-est de l'escola i soluciona el desnivell que presenta la parcel·la.⁹⁶⁸

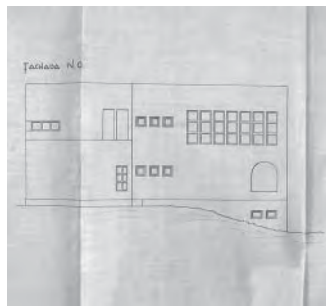
En la planta pis, el primer que veiem és que l'ala nord-est s'ha escurçat. Ara comença a partir del guarda-roba, de manera que s'anul·la l'aula de l'extrem, ara convertida en una terrassa. La resta de la distribució d'aquesta ala coincideix amb la planta baixa: un guarda-roba, una aula, els lavabos i l'escala. En l'ala sud-est també hi podem percebre una diferència de superfície important. La tirada del corredor que ocupava la façana sud-est també s'ha transformat amb una terrassa. Ara les façanes nord-est i sud-est descriuen una cantonada rígida, situada en una aresta de l'escala. En l'ala sud, sobre les dutxes de planta baixa hi trobam una sala de professors i a l'espai que es correspon amb la cantina s'hi ubica una gran sala de treballs manuals.

Amb el seu traç en L l'escola defineix un racó, un espai exterior protegit. Aquest espai és totalment identificable amb els patis d'altre temps. En aquest espai s'hi desenvoluparan activitats docents relacionades amb l'aire lliure. Però el més important és que l'escola defineix diferents volums que són articulats entre ells. Si llegim l'edifici des de l'interior del pati veure'm que l'escola a mà esquerra comença sient una construcció d'una sola planta, al cap d'uns metres la seva alçada s'esgraona fins assolir dues plantes d'alçada, si continuem avançant cap a mà dreta arribarem a la cantonada interior, on l'edifici gira mantenint les dues plantes d'alçada,

⁹⁶⁸ Això es desprèn dels alçats ja que la planta semisoterrada no consta sobre els plànols. Tan sols es dibuixen les dues plantes principals.

967. Guillem Forteza. Escola al Port de Manacor. Façana sud-est. ASAL

968. Guillem Forteza. Escola al Port de Manacor. Façana nord-oest. ASAL

que manté fins al seu extrem on després de girar la cantonada, torna a reduir a una sola planta, aquí però, l'edifici ja mostra la planta semi-soterrada. Per entendre la volumetria ens hem situat en diagonal i hem anat movent el cap d'esquerra a dreta. Per entendre la volumetria no ens és suficient una mirada estàtica i frontal de l'edifici. La volumetria s'articula dinamitzant la mirada del visitant.

No existeix un punt d'accés concret, no existeix cap vestíbul principal. Tot i així, l'escola descriu una diagonal que apunta cap al vèrtex interior de la L. Aquell és el punt d'accés, ho confirma el fet de que allà mateix s'hi ubica l'escala que comunica les diferents plantes.

L'articulació volumètrica s'acompanya de la dinamització de les obertures, tal i com succeeix en algun dels projectes anteriors,⁹⁶⁹ a l'escola del Port de Manacor, s'utilitzen diferents tipus d'obertura que ens ajuden a identificar els espais que s'amaguen al darrera. Distingim per exemple les obertures de les aules, les de les zones de serveis i les de les zones aporxades. Les obertures de les aules són estretes i altes, disposades una al costat de l'altra. Cadascuna d'elles divideix la seva fusteria en tres trams de proporcions quadrades, donant al conjunt un aspecte certament industrial. A més, en el cas de les dues aules superposades, la verticalitat de la finestra s'exagera fins a agrupar en una mateixa obertura la de planta baixa i la de planta pis, reculant lleugerament el forjat. Les obertures dels serveis segueixen les mateixes proporcions que les de les aules, estan formades pel conjunt de tres fusteries quadrades, però en aquest cas s'agrupen en horitzontal. Quan es dóna l'ocasió, s'aprofita per col·locar-les en cantonada, girant d'una a altra façana. Finalment, pel que fa a les obertures de les porxades, podem diferenciar-ne dos tipus, segons estiguin en planta baixa o en planta pis: les de planta baixa consisteixen amb una seqüència d'arcs de mig punt retallats sobre el pla de façana i disposats un al costat de l'altre sense cap tipus de d'ornamentació; en canvi, les de planta pis, són obertures rectangulars, amb una forta component vertical, col·locades una al costat de l'altra i separades per un petit matxó d'obra. Per tant, a baix obertures amb arc, a dalt obertures rectangulars. La teatralització que hem vist en altres projectes es repeteix: a baix la tradició, amunt la modernitat.⁹⁷⁰

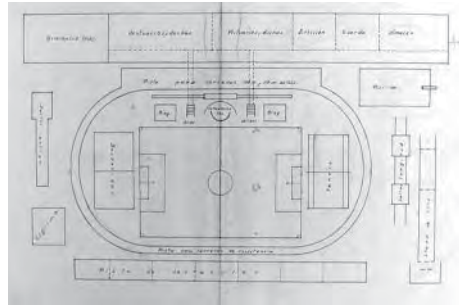
L'escola del Port de Manacor és moderna. El seu traçat és asimètric, la seva planta dispersa, la seva organització centrífuga, la seva coberta plana i la seva volumetria blanca i articulada. Aquest projecte tampoc no s'arribarà a executar.

⁹⁶⁹ Per exemple a l'Escola de Lloret de Vista Alegre.

⁹⁷⁰ Aquesta mateixa lectura l'hem feta en altres projectes com per exemple el de Lloret o el del Port de Pollença o el d'Alcúdia.

969. Guillem Forteza. Reforma del Col·legi de les Monges de la Caritat de Montuiri. Estat actual

970. Guillem Forteza. Camp d'Esports i Militar de l'Institut Nacional de Segona Ensenyança de Palma. Planta general. ASAL

971. Guillem Forteza. Habitatges per a mestres a Lloret de Vistaalegre. Abril de 1931. Planta. ASAL

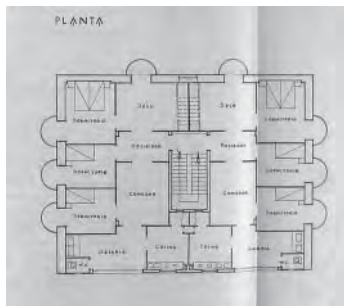
Altres projectes escolars

Com hem pogut comprovar, desde l'estudi de Guillem Forteza, Arquitecte Director de Construccions Escolars de l'Estat a les Balears desde 1921, es duen a terme moltíssims edificis escolars arreu de les Illes. Tot i així, sabem de l'existència d'altres projectes també referits a la temàtica educativa. Podem dividir-los en tres grups diferents:

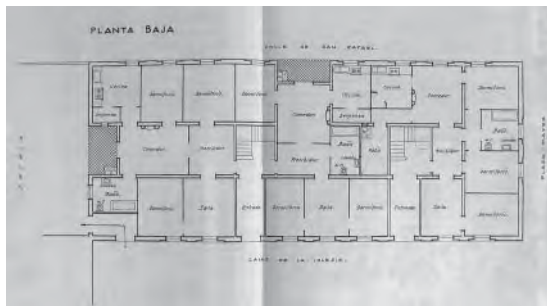
En primer lloc trobam aquells projectes d'escoles que no hem pogut documentar gràficament. La majoria són projectes de reduïdes dimensions o d'escassa importància. Trobam projectes d'escoles per a petits nuclis de població, projectes de reforma per a la reutilització d'edificis existents amb finalitats educatives i altres projectes de procedència tangencial a l'àmbit educatiu. Com a projectes d'escoles per a petits nuclis de població ens podem referir a: l'escola de Randa, a l'escola de Són Macià, a la de Banyalbufar, a la d'Es Capdellà, a la de Campos, a la de Llubí, el projecte d'Escola d'Arts i Oficis de Sa Pobla i l'Institut de Segona Ensenyança del mateix poble, l'escoleta de les Monges de la Caritat a El Terreno, la del Secar de la Real i els pavellons per a cantina a la Plaça Berenguer de Palau, aquests darrers a Palma. Pel que fa als projectes de reforma d'edificis existents, generalment de procedència religiosa s'inclouen: l'adaptació de l'edifici del convent de Campos per a escoles, la reforma de la façana de l'escola parroquial de Felanitx, la reforma del l'edifici de Montision, a Pollença, la reforma del Col·legi de les Monges de la Caritat de Montuiri i Sencelles, la intervenció al Convent i Col·legi de les Agustines, la reforma de l'Escola d'Arts i Oficis i de l'Escola de Comerç, o l'adaptació d'una capella a l'Escola Graduada de Llevant, aquests últims a Palma.⁹⁷¹ I, finalment, hem d'incloure en aquests apartat altres projectes que per la seva natura no hem cregut oportú incloure en el grup de projectes escolars, projectes de procedència tangencial a l'àmbit educatiu: el projecte de refugi de guerra construït a l'Escola de Son Espanyolet, l'indicador per al trànsit rodat a les zones escolars de Ciutat, el projecte d'urbanització de l'Avinguda entre l'Institut i l'Escola Normal o el projecte del Camp d'Esports i Militar de l'Institut Nacional de Segona Ensenyança de Palma.

En segon lloc cal citar un tipus de projecte que en ocasions puntuals complementa l'edifici de l'escola.

⁹⁷¹ Algunes d'elles es troben citades al llibre: FORTEZA PINYA, Guillem, *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916 – 31 diciembre 1941 Palma de Mallorca*. Cit. pp.20, 26 i 44. De la reforma de l'escola de les Monges de la Caritat també n'hem tengut notícia a través d'una nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

972. Guillem Forteza. Vuit habitatges per a mestres a Montuïri. 9 d'agost de 1934. Planta. ASAL

973. Guillem Forteza. Nou habitatges per a mestres a Maria de la Salut. 17 de juny de 1936. Planta. ASAL

Ens referim als edificis d'habitatges per a mestres. Ens alguns projectes que hem analitzat, principalment concentrats en els exemples dels primers anys, hem vist com les cases dels mestres s'inclouen dins la mateixa edificació que la pròpia escola. És, sobretot, el cas de les escoles unitàries. Però en propostes de major entitat, totes elles corresponents a la dècada dels trenta, l'edifici d'habitatges per als mestres es contempla com a projecte independent de l'escola. És el cas del projecte de tres habitatges que havien d'acompanyar l'escola de Lloret de Vista Alegre, datat del mes d'abril de 1931, o dels vuit habitatges que s'havien de construir a la plaça de Montuïri, del 9 d'agost de 1934,⁹⁷² o dels nou habitatges de Maria de la Salut, del 17 de juny de 1936.⁹⁷³

I en tercer lloc és obligatori esmentar el projecte de la Plaça García Orell. Una plaça que es projecta dins la ciutat de Palma, com a espai de jocs a l'aire lliure pels infants. Un projecte no escolar, però íntimament relacionat amb els postulats pedagògics moderns. "El joc a l'aire lliure fa revelar les disposicions naturals del nin, les seves aptituds i vocacions, desenvolupa el llenguatge, desperta el sentit de l'observació, aferma la voluntat i la paciència, enforteix el cos, subministra alegria i serenitat, ordena l'aparent turbulència que duu en si la vida incipient, declara la perícia, vigoritza i endolceix el caràcter, virtuts totes que accionen després com instruments posats al servei immediat de l'esperit.

A falta de parcs pròpiament dits, (com no sia el bosc de Bellver, que la ciutat tan desitja incorporar-se), moltes illetes interiors de la ciutat vella s'haurien d'enderrocar i al mig instal·lar el *kindergarten*. Aquests consisteixen senzillament en una plaça marginal al tràfic, de mitjanes proporcions, voltada per una barrera o xarxa metàl·lica o també per arbusts retallats. S'hi planten amb coordinació arbres de fulla caduca a fi de que a l'hivern es pugui fruit del màxim sol. La part central que es reserva als nins més petits pot protegir-se d'un segon tancat amb bancs de fusta molt baixos, i el pis es cobreix aquí d'arena molt fina que es netejarà i recanviarà tot sovint. S'hi combinaran tots els elements decoratius de jardineria i anirà presidit el conjunt d'un pavelló projectat amb gran delicadesa i sensibilitat artística on hi hauria habitacions d'higiene, lloc per guardar les joguines, minúsculs aparells de gimnàstica, vestuari, botiquí, una cisterna, etc., i encara en el tipus perfecte una petita biblioteca, saleta de festes, audicions, piscina, cantines escolars i tota aquella instal·lació que ajudi a complementar l'escola a l'aire lliure. Hem dit "escola" i aquesta paraula sembla que s'hauria d'eludir en tractar

972 MAYOL AMENGUAL, Jaume. "Montuïri 1934: vuit habitatges per a mestres: Guillem Forteza." *Història de la construcció de Ses Escoles de Montuïri. Cit.*

973 ASAL.

974. Guillem Forteza. Plaça García Orell, entorn

975. Guillem Forteza. Plaça García Orell

de nins tan petits, però la paraula és insubstituïble"⁹⁷⁴ A falta del pavelló, un d'aquests *kindergarten* acaba sient la plaça García Orell de Palma.

974 FORTEZA PINYA, Guillem. *La urbanització de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna. Cit.*
Les escoles de Guillem Forteza

976. Font dedicada a la memòria de Joan Alcover. Projectada i dirigida per Guillem Forteza i executada pels escultors catalans Monegal i Casasnovas

L'ART HUMANITZAT

Al 1926, l'any de la Magna Assamblea de batles, mor Joan Alcover. Aquell mateix any, Guillem Forteza escriu un article referint-se a aquest personatge. Podria ser perfectament un petit homenatge a la memòria d'Alcover. Però l'article de Guillem Forteza no es refereix a l'obra de Joan Alcover a mode de compendi pòstum, no és una exposició general de la figura d'Alcover. Sinó que es refereix directament a un fet molt concret i puntual extret de la llarga trajectòria d'Alcover. Es refereix a una conferència pronunciada per Alcover al 1904. La mort de l'escriptor serveix a Forteza d'excusa perfecta per a tractar un tema que és principal en el debat artístic d'aquells anys. Un tema que, indubtablement, preocupa a l'arquitecte: la necessitat d'humanitzar l'art nou, o, dit d'una altra manera, la necessitat de projectar la nova arquitectura sense perdre de vista el seu costat més popular i tradicional.

La conferència a la qual es refereix l'article de Guillem Forteza és llegida per Joan Alcover el 30 d'abril del 1904 a l'Ateneu Barcelonès i porta per títol *Humanització de l'Art*. Alcover elogia l'obra sempre eterna de Víctor Hugo, l'art pur de Gabriele D'Annunzio o l'excelsa poesia de Giacomo Leopardi.

Aleshores, al març d'aquell any, Guillem Forteza acaba de complir els dotze anys. Al 1904, a Palma, fa dos anys que s'ha iniciat l'enderroc de les murades. Al 1904 es celebra el primer aniversari del Gran Hotel, de l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner. També és al 1904 quan Antoni Gaudí, juntament amb el seu deixeble Joan Rubió, inicia la restauració de la Seu. Són els inicis del segle XX. Són els inicis del modernisme arquitectònic a Mallorca. Són, així mateix, els inicis del revifament cultural i civil que caracteritza els darrers anys del segle XIX i principis del XX. Ja ho hem comentat.

És el temps de la revitalització de Miquel dels Sants Oliver, Miquel Costa i Llobera, Antoni Maria Alcover, o Joan Alcover. És per aquell temps quan arriben a Mallorca els mestres del modernisme arquitectònic. És per aquell temps quan s'inicia el Noucentisme nacional, renovador i culte. És per aquell temps quan l'elit intel·lectual de Mallorca comença a traçar un cert camí que, més tard, es convertirà en el Regionalisme defensat i formulat per Guillem Forteza.

"Per aquell temps ja claretjava a Europa l'alba d'un art nou."⁹⁷⁵ Per aquell temps s'estableixen les bases de l'art del segle XX. És aleshores quan es dicten els postulats de les avantguardes artístiques contemporànies. L'art per l'art. L'art en sí mateix. Aquell art que produeix, d'entrada, una clara fissura entre la tradició i la

975 FORTEZA PINYA, Guillem. "Humanització i deshumanització de l'art." *Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Tom XXI. 1926. pp.20-21.

977. Joan Alcover de jove

978. Guillem Forteza als anys trenta a Sant Joan Baptista, Eivissa. ABFP

979. José Ortega y Gasset

modernitat. Aquell que anul·la qualsevol relació amb el passat. El que nega qualsevol vinculació amb la natura. El que esborra qualsevol referència a la vida. La pèrdua de referents, l'emmirationament. Aleshores i "abans de tot, els artistes són homes que volen esdevenir inhumans. Busquen penosament les traces de la inhumanitat, traces que no es troben enlloc de la natura."⁹⁷⁶ L'art es redueix, única i exclusivament, a l'art. Aquest és l'anomenat *art nou*, on els elements base –la matèria prima–, és a dir, "les «paraules» en poesia, i els «sons» en música, i el «color» i les «formes pures» en plàstica" substitueixen les "passions, sensualismes i fatalitats humanes"⁹⁷⁷. L'art per un costat, la vida per l'altre. Així, tal i com escriuen Alcover i Forteza, l'art es deshumanitza.

Però entre 1904, any de la conferència de Joan Alcover, i 1926, any de l'article de Guillem Forteza, passen vint-i-dos anys, un període suficientment dilatat com per poder pensar que la conferència d'Alcover pot haver perdut la força del moment inicial. Després de dues dècades un text podria haver perdut tota la seva vigència. Passats vint-i-dos anys, fins i tot el tema podria haver perdut tot el seu interès. No és el cas de la conferència *Humanització de l'Art*.

Quin és el fet que obliga Guillem Forteza a recuperar precisament aquesta conferència d'Alcover? Quin és el fet que fa que Forteza rescati *Humanització de l'art* entre tots els textos d'Alcover? Entre la conferència d'Alcover i l'article de Forteza es publica un tercer text que és, de ben segur, el que empeny Forteza a escriure el seu article. Es tracta d'un llibre de José Ortega y Gasset titulat *La deshumanización del arte*⁹⁷⁸, publicat el 1925, tan sols un any abans de l'article de Forteza. El nostre arquitecte, intel·lectual inquiet, està al corrent d'aquesta publicació. Podem assegurar, fins i tot, que acaba de llegir el llibre d'Ortega y Gasset.⁹⁷⁹ És més, només observant el títol dels treballs d'Alcover i Ortega, sembla que Forteza pica l'ullet als dos. Alcover el titula *Humanització de l'art*, Ortega *La deshumanización del arte* i Forteza, a mode de compendi, *Humanisació i deshumanisació de l'art*.

José Ortega y Gasset considera, com a característiques essencials de l'art del segle XIX, el seu

⁹⁷⁶ APOLLINAIRE, Guillaume. *Els pintors cubistes. Meditacions estètiques*. Quaderns Crema, Assaig Minor. Barcelona. 2000. Títol original: *Les peintres cubistes. Méditations esthétiques*. 1913. p.12.

⁹⁷⁷ FORTEZA PINYA, Guillem. "Humanisació i deshumanisació de l'art." *Cit*.

⁹⁷⁸ La primera meitat del llibre ja s'havia publicat al diari *El Sol* els dos primers mesos del 1924. Recordem que Guillem Forteza el 30 de març de 1926 publica "La casita del mirador" a *El Sol*.

⁹⁷⁹ El 13 de maig de 1926, Guillem Forteza reb una carta de Joan de Saridakis on s'hi pot llegir "El libro *Deshumanización del Arte* lo presté una noche a un amigo que vivió en el Grand Hotel y tuvo la osadía de marcharse a Madrid sin devolvérmelo. [...] A título de desagravio le envío –y le obsequio– los 2 primeros tomos de Springler." ACFS. D'altra banda el llibre consta a la bibliografia catalogada l'any 1946, després de la mort de l'arquitecte i per ordre del seu germà Miquel. ACFS.

980. Portada de la publicació *La Deshumanización del arte* d'Ortega y Gasset. 1925

981. Pàgines del *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lul·liana* on Guillem Forteza publica "Humanisació i deshumanisació de l'art"

realisme i el seu naturalisme, i lliga clarament aquests dos trets a la seva popularitat. El fet que l'art del XIX sigui realista i naturalista el converteix, segons Ortega, en un art humà, identificat clarament amb els actes vitals, i és això el que li otorga l'acceptació popular. Per tant, segons Ortega, i també segons Alcover, la humanització de l'art va lligada a la seva popularitat. Aquests són, precisament, els trets contra els que reacciona l'art nou de principis del segle XX. Segons els pintors cubistes "les virtuts plàstiques: la puresa, la unitat i la veritat tenen dominada la natura sota els seus peus."⁹⁸⁰ L'*art nou* es deslliga de la vida, de la natura, de la tradició. L'*art nou* es deshumanitza i, per això, esdevé elitista, el poble no el comprèn. Aquest és l'argument d'Ortega, i també el d'Alcover i Forteza.

Identificar l'art vuitcentista amb realisme i humanització i, per tant, amb popularitat, i d'altra banda l'*art nou* amb abstracció i deshumanització i, per tant, amb impopularitat, sembla d'entrada una visió reduccionista, almenys per dos motius. En primer lloc, per la identificació que es fa entre l'art vuitcentista i el realisme. L'evolució de l'art del XIX és suficientment complexa com perquè aquesta primera identificació pugui ser considerada parcial i reduccionista. En segon lloc, per la identificació que es fa entre el realisme i la seva popularitat. És segur que no tot l'art realista és popular, així com tampoc no seria totalment certa la visió que uniria abstracció amb impopularitat. En tot cas, en el llibre d'Ortega queda clar el triple binomi realisme-humanització-popularitat i abstracció-deshumanització-elitisme.

Vegem com Forteza, sense citar-lo en cap moment, sense esmentar l'origen del text, reproduïx repetides vegades les paraules textuales del llibre d'Ortega y Gasset. Forteza copia, calca les paraules d'Ortega i n'amaga la seva procedència. És una actitud com a mínim sospitosa.⁹⁸¹ Vegem com ho fa.

En primer lloc, Forteza, tal i com fa Ortega, anomena Mallarmé i Debussy com els artistes que "han infantat un estil nou, han suggerit a la gent selecte una sensibilitat estètica nova"⁹⁸². Forteza també hi afegeix l'escriptor Josep Carner com a artífex local.

En el llibre de José Ortega y Gasset, referint-se a la finalitat màxima d'aquest *art nou*, podem llegir: "La empresa que aconsegueix es fabulosa –quiere crear de la nada–."⁹⁸³ i Guillem Forteza, més endavant, reproduïx

980 APOLLINAIRE, Guillaume. *Op.cit.* p.9.

981 Malgrat sigui una actitud sospitosa, Forteza copia i transcriu les paraules d'Ortega. No les plagia. Forteza repeteix el text d'Ortega mostrant la seva completa identificació amb el pensament orteguà.

982 FORTEZA PINYA, Guillem. "Humanisació i deshumanisació de l'art." *Cit.*

983 ORTEGA Y GASSET, José. *La humanización del arte*. 1925. Publicat a *La humanización del arte y otros ensayos de estética*. Catorzena edició, Editorial Espasa Calpe. Madrid. 2 febrer 2007. p.85.

“...per dir-ho en una paraula: han volgut «crear del no res».”⁹⁸⁴

Encara més clars poden resultar els següents paràgrafs. Ortega escriu: “El poeta empieza donde el hombre acaba. El destino de éste es vivir su itinerario humano; la misión de aquél es inventar lo que no existe. De esta manera se justifica el oficio poético. El poeta aumenta el mundo, añadiendo a lo real, que ya está ahí por sí mismo, un irreal continente. Autor viene de *auctor*, el que aumenta. Los latinos llamaban así al general que ganaba para la patria un nuevo territorio.”⁹⁸⁵ I Forteza copia: “Abans, en plé del romanticisme, el poeta es circumscriu a l'àrea del món humà. Avui està en la missió del poeta inventar lo que no existeix; augmentar el món afegint a lo real un irreal sensible, adjuntant i interferint a les innúmeres matisacions ordinàries de la vida noves games espirituals: els llatins anomenaven «auctor» al general que guanyava per a la pàtria un nou territori.”⁹⁸⁶

Encara en podem afegir un altre. On Ortega escriu: “Mallarmé fue el primer hombre del siglo pasado que quiso ser poeta. Como él mismo dice, «rehusó los materiales naturales» y compuso pequeños objetos líricos, diferentes de la fauna y la flora humanas. Esta poesía no necesita ser «sentida», porque, como no hay en ella nada humano, no hay en ella nada patético. Si se habla de una mujer es de la «mujer ninguna», y si suena una hora es «la hora ausente del cuadrante.»”⁹⁸⁷ Forteza reproduceix: “Pertanyent al fons és una altra cosa. El poeta que he citat com a paladí de l'art nou, Mallarmé, diu d'ell mateix: jo he refusat els materials «que ofereix la naturalesa», i així la meua lírica és extraterrestre; la meua poesia no necessita ésser «sentida», perquè no hi ha en ella res d'humà; si parl d'una dona és «la dona ninguna»; si sona una hora és «l'hora ausent del quadrant.»”⁹⁸⁸

Queda, per tant, més que demostrada la forta identificació de Forteza amb les paraules d'Ortega. Segons aquest darrer, l'art del segle XIX està clarament lligat al realisme, “es reflejo de la vida, es la naturaleza vista a través de un temperamento, es la representación de lo humano”⁹⁸⁹ i precisament això el converteix en un art popular. Posteriorment, vist des de la dècada dels anys vint, Ortega és de l'opinió que l'art vuitcentista ha deixat de ser art, ja que el concepte *art* s'ha modificat: “...todo el arte normal de la pasada centuria ha sido realista. [...] Se comprende, pues, que el arte del siglo XIX haya sido tan popular: está hecho para la masa

984 FORTEZA PINYA, Guillem. “Humanisació i deshumanisació de l'art.” *Cit.*

985 ORTEGA Y GASSET, José. *La humanización del arte. Cit.* p.67.

986 FORTEZA PINYA, Guillem. “Humanisació i deshumanisació de l'art.” *Cit.*

987 ORTEGA Y GASSET, José. *La humanización del arte. Cit.* p.68.

988 FORTEZA PINYA, Guillem. “Humanisació i deshumanisació de l'art.” *Cit.*

989 ORTEGA Y GASSET, José. *La humanización del arte. Cit.* p.62.

indiferenciada en la proporción en que no es arte, sino extracto de vida."⁹⁹⁰ En canvi, l'*art nou*, deslligat de tota referència humana esdevé elitista, minoritari, però no se n'ha de defugir, no se l'ha d'evitar. "Aunque sea imposible un arte puro, no hay duda alguna de que cabe una tendencia a la purificación del arte. Esta tendencia llevará a una eliminación progresiva de los elementos humanos, demasiado humanos, que dominaban en la producción romántica y naturalista. Y en este proceso se llegará a un punto en que el contenido humano de la obra sea tan escaso que casi no se le vea. [...] El arte nuevo es un arte artístico."⁹⁹¹ L'art deixa de ser representació d'allò que és humà. La deshumanització de l'art. Són les bases de l'*art nou* que, d'aquesta manera, esdevé tan sols art, i, per tant, intrascendent. L'art per l'art. "Al vaciarse el arte de patetismo humano queda sin trascendencia alguna –como sólo arte, sin más pretensión–"⁹⁹² Això mateix és, precisament, el que destaca Forteza d'Alcover, "després de considerar els esforços de la generació novíssima per redimir l'art del patètic realisme humà que transpiren les obres de la plenitud romàntica, és quan més admir el mestratge poètic de Joan Alcover."⁹⁹³ La deshumanització de l'obra artística és el fet que més caracteritza l'*art nou*. I no només això, sinó que "lejos de ir el pintor más o menos torpemente hacia la realidad, se ve que ha ido contra ella. Se ha propuesto denodadamente deformarla, romper su aspecto humano, deshumanizarla."⁹⁹⁴ Així succeeix també amb la nova arquitectura, o potser té alguna semblança amb la del segle XIX? La nova arquitectura perd l'aspecte d'arquitectura. Deforma, o transforma, l'aspecte que tradicionalment ha tingut el concepte Arquitectura. De fet, l'arquitectura moderna perd les referències amb el passat, reformula els conceptes arquitectònics, com diu Forteza, inventa el que no existeix, guanya nous territoris, "els camins de deshumanització són molts i difícils; però no hi ha dubte que forçant aquests camins es dilata fora mida la llibertat de l'artista."⁹⁹⁵ Això que aconseguix la nova arquitectura, o l'*art nou*, és gràcies a que "aquella conversión de lo subjetivo a lo objetivo es de tal importancia que ante ella desaparecen las diferenciaciones ulteriores." És segurament l'objectivitat de l'*art nou* una de les causes principals per arribar a la deshumanització de l'art.

Guillem Forteza comparteix amb Ortega tots i cadascun dels conceptes. Comparteix tota la teòrica orteguiana. El que no comparteix, a la vista de la seva obra, és la manera d'arribar a l'*art nou*. Comparteix

990 *Ibidem* p.52.

991 *Ibidem* pp.52-53.

992 *Ibidem* p.84.

993 FORTEZA PINYA, Guillem. "Humanització i deshumanització de l'art." *Cit.*

994 ORTEGA Y GASSET, José. *La humanización del arte.* *Cit.* p.60.

995 FORTEZA PINYA, Guillem. "Humanització i deshumanització de l'art." *Cit.*

la teoria que Ortega planteja de l'*art nou* respecte l'art vuitcentista, però no comparteix el camí per arribar d'un a l'altre. Ja ho hem dit amb anterioritat, Ortega y Gasset apunta que el procés passa per la "eliminación progresiva de los elementos humanos, demasiado humanos, que dominaban en la producción romántica y naturalista. Y en este proceso se llegará a un punto en que el contenido humano de la obra sea tan escaso que casi no se le vea."⁹⁹⁶ En canvi, Forteza es nega a eliminar els elements humans. Forteza lluita per a empeltar els dos models artístics. Forteza predica la continuïtat de la tradició per a projectar la *nova arquitectura*. Forteza, en aquest sentit, és molt més pròxim a la figura d'Alcover que, davant la posició deshumanitzada de l'*art nou*, també predica la reconciliació de l'art i la vida; predica la continuïtat de la tradició dins la modernitat. "Dins aquest marge de la relativitat que, respectant el codi intangible de les lleis consagrades pel gust i l'experiència, consent la crítica oportunista, jo crec saludable predicar la reconciliació de l'art i la vida col·lectiva, perquè em sembla que no s'entenen gaire; i si la vida, orfe de l'art s'apaga i es materialitza, l'art, allunyant-se de les fonts naturals de la inspiració i divorçant-se de la vida, se converteix en quimèric artifici."⁹⁹⁷ Joan Alcover, al 1904, ja no és un jove artista captivat per les atractives directrius de l'*art nou*. Al 1904 Joan Alcover és un personatge consagrat, que ha assolit "mitjançant esforços interiors paral·lels als del seu temps, la maduresa integral del seu esperit d'artista" de manera que "la seva tècnica artística, sòbria i neta, no desdiu de la línia mare de l'«estil nou»"⁹⁹⁸. Aquest *art nou* en molts casos no és entès per la multitud anònima. És rebutjat per incomprès. Incomprès en dos sentits: o bé perquè, com ens diu Ortega, la massa social no l'entén: "No se trata de que a la mayoría del público *no le guste* la obra joven y a la minoría sí. Lo que sucede es que la mayoría, la masa, *no la entiende*."⁹⁹⁹ O bé, com ens diu Alcover, per la incapacitat d'alguns joves artistes per fer-se entendre: "La humanitat i els grans artistes, a la curta o a la llarga, sempre s'han entès. Aquell qui no té prou força per a penetrar en l'ànima de les multituds no en dongui la culpa a l'excelsitud o a la puresa de la seua inspiració: és que les ales curtegen, la inspiració li manca. No és qüestió d'arribar i moldre. Donar un pas endavant sempre costa lluita; però una cosa és la lluita, el natural procés de tota novetat per a imposar-se i vèncer els prejudicis de la gent desprevinguda i mal acostumada per una educació viciosa, i altra cosa fer un dogma de la impopularitat, i proclamar a priori que l'obra ben rebuda per les masses anònimes és una obra tacada de

⁹⁹⁶ ORTEGA Y GASSET, José. *La humanización del arte*. *Cit.* p.52.

⁹⁹⁷ ALCOVER, Joan. "Humanització de l'art", conferència llegida a l'Ateneu Barcelonès el dia 30 d'abril de 1904, publicada dins *Humanització de l'art i altres escrits*. Editorial Moll. Biblioteca Bàsica de Mallorca, nº21. Palma de Mallorca. 1988. p.31.

⁹⁹⁸ FORTEZA PINYA, Guillem. "Humanisació i deshumanisació de l'art." *Cit.*

⁹⁹⁹ ORTEGA Y GASSET, José. *La humanización del arte*. *Cit.* p.47.

trivialitat i d'efectisme.”¹⁰⁰⁰ Segons Alcover, l'art s'ha d'acostar a les masses anònimes, s'ha d'acostar, per tant, a la vida. Joan Alcover acosta l'art a l'home. No és necessari oblidar el passat, no és necessari trencar amb la tradició per adoptar les noves directrius de l'art. Al capdavant, amb el temps, tot el que és nou esdevé tradició. “Ho deia fa molt de temps, i no tinc perquè rectificar-ho: l'art, expressió suprema de la vida, no ha de divorciar-se de la vida, tancant-se dins la torre d'ivori, per a dedicar-se superbament a la fruïció de si mateix, sinó que ha de daurar fins allà on pugui, amb un raig de la seua llum consoladora, totes i cada una de les hores i dels monuments i dels actes de la vida pràctica i ordinària.”¹⁰⁰¹

Entre la tradició i la modernitat, entre el passat i el futur, entre la vida i l'art, existeix una postura d'equilibri, de matís, de definicions no taxatives, de reflexió. És la postura que pren també Guillem Forteza. Una postura que prefereix la continuïtat al trencament. Que ha estudiat el passat, que el coneix i el reconeix en la seva obra artística. Que mira enrere per avançar. “Sense tradició no és possible l'avenç; sense el passat és estèril, absurda i presumptuosa la preocupació del futur, perquè suposa que els nostres successors respectaran una cadena que nosaltres haurem rompuda.”¹⁰⁰²

Aquestes darreres paraules són d'Alcover, però és exactament la visió que oferirà Guillem Forteza de la nova arquitectura. L'article de Forteza és una declaració d'intencions. Forteza s'identifica totalment amb els conceptes teòrics d'Ortega y Gasset, sí, però per tal d'aconseguir empeltar l'herència de l'art vuitcentista i l'arribada de l'*art nou* reclama el camí traçat per Joan Alcover.

L'arquitectura regionalista és formulada per Guillem Forteza respectant la continuïtat amb la tradició. Forteza genera espais humanitzats, procedents de la tradició. Aquesta procedència tradicional fa que l'arquitectura regionalista sigui identificable i reconeixible pels seus usuaris. Per tant, l'arquitectura regionalista és una arquitectura popular, compresa i acceptada pel poble.

A mode de primera conclusió: l'arquitectura regionalista és la *nova arquitectura* de Guillem Forteza.¹⁰⁰³

¹⁰⁰⁰ ALCOVER, Joan. “Humanització de l'art” *Cit.* p.36.

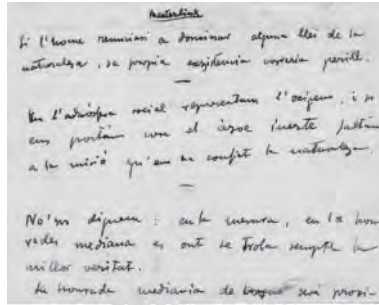
¹⁰⁰¹ *Ibidem*, p.34.

¹⁰⁰² ALCOVER, Joan. “Reacció literària”, conferència llegida a l'Ateneu Barcelonès el març de 1910, publicada dins *Humanització de l'art i altres escrits*. *Cit.* p.67.

¹⁰⁰³ Entenent Guillem Forteza com a individu i no com a estudi d'arquitectura. És a dir, si bé Forteza produeix unes obres, el seu estudi en projecta algunes més que ell simplement signa, però que no projecta. Per tant, cal que desvinculem la persona de Guillem Forteza amb tota l'obra arquitectònica escolar que hem descrit en el capítol anterior. Una cosa és la figura de Forteza i l'altra és l'obra que aquest Forteza signa.

982. Portada d'una de les llibretes de cites que Guillem Forteza utilitza durant els anys d'estudiant. ACFS

983. Inici d'un estudi sobre Maurice Maeterlinck. ACFS

984. Inici d'un estudi sobre Rimsky Korsakoff. ACFS

ELS ESTUDIS DEL PASSAT

Dins les seves carpetes personals,¹⁰⁰⁴ laberínticament desordenades, surten centenars de petits fulls esgrogueïts, troços de llibretes A5, retalls de paper rebregats, plens de notes i, sobretot, de pols, inicis i parts d'estudis, col·leccions de transcripcions, cites, fragments d'indagacions, esborranys plens de lletres minúscules i apilonades, escrits fins i tot als marges, anotacions il·legibles i retalls indesxifrables.

El cúmul d'estudis que fa Guillem Forteza és quantiosíssim. El seu abast temàtic és inimaginable. Des de Maeterlinck fins a Unamuno, de Goethe fins a Rimsky Korsakoff,¹⁰⁰⁵ de Ramon Lull fins a Jaume I, de Vitruvi fins a Vignola, de Mestre Miquel Ferrà fins a Le Corbusier. El seu ventall és infinit. Són estudis, sobretot, de la seva primera època, i molts d'ells provenen del seu temps d'estudiant a Barcelona, quan freqüentava la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès del carrer Canuda.¹⁰⁰⁶

Molts d'aquests documents es queden a mitges, reclosos dins les carpetes. Forteza destria i selecciona allò que ha de publicar. En una primera època, sempre anterior a la dècada dels trenta i concentrada al voltant de 1924, publica una sèrie d'articles de temàtica arquitectònica que lliguen a la perfecció amb la seva particular defensa del regionalisme polític mallorquí.

La major part d'aquests estudis s'endinsen en la tradició arquitectònica mallorquina i aprofundeixen en el passat cercant les arrels de la construcció a Mallorca. Estudia la Llonja,¹⁰⁰⁷ com a màxim representant de l'arquitectura civil mallorquina. Estudia els castells,¹⁰⁰⁸ com a intervencions quasi paisagístiques. Estudia la

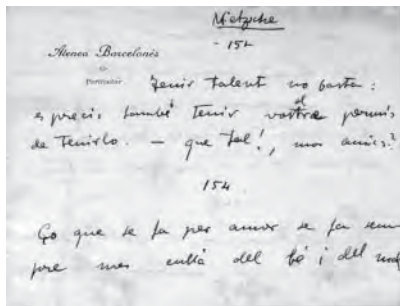
¹⁰⁰⁴ Em refereixo, principalment, a les carpetes que vaig trobar a les golfes de Sa Rota d'En Palerm, la finca de la família Forteza a Lloret de Vista Alegre. Carpetes que, tan amablement, em deixà el seu nebot Carles Forteza Steegmann. En les anotacions: ACFS.

¹⁰⁰⁵ L'escriu l'11 de març de 1940, estant ingressat a la clínica de Barcelona. Això mostra el seu incansable afany per estudiar i aprendre, mostra la seva impaciència mental i la seva constància en l'estudi. Així mateix podem veure com el seu inabarcable coneixement cultural no té límits i engloba les temàtiques més diverses.

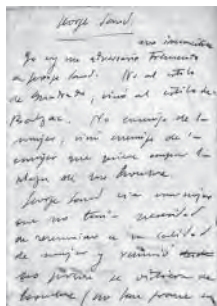
¹⁰⁰⁶ De la correspondència d'aquells anys. ACFS.

¹⁰⁰⁷ FORTEZA PINYA, Guillem. "Arquitectura gòtica catalana. Les llotges de comerç". *Cit.* FORTEZA PINYA, Guillem. "El cicle arquitectònic de les nostres llotges medievals". *Revista de Catalunya*. Barcelona, XIV, gener-març 1934, pp.221-248. També publicat al *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. nº 638-640, volum XXV, amb el títol "Arquitectura gòtica catalana. Les llotges de comerç". FORTEZA PINYA, Guillem. *La Lonja de Palma de Mallorca, obra del immortal Sagrera*. Conferència al Centre de Lectura de Reus, el 28 de maig de 1934.

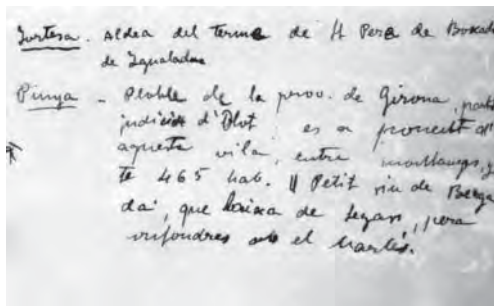
¹⁰⁰⁸ FORTEZA PINYA, Guillem. "El estudio del Archiduque Luis Salvador y los castillos roqueros de Mallorca". *Curso de perfeccionamiento para maestros de primera enseñanza*. Lliçó donada a Sineu, Lluch i Felanitx al 1919. FORTEZA PINYA, Guillem. "Casas y castillos de Mallorca". *Curso de perfeccionamiento para maestros*. Sóller, 1920. Impr. de La Sinceridad. pp.79-83. Extret dels apunts del diari de D. Miguel Riera sobre les quatre converses donades per D. Guillem Forteza a Felanitx els dies 16, 17 i 18 d'agost.

985. Inici d'un estudi sobre Friedrich Nietzsche. ACFS

986. Inici d'un estudi sobre George Sand. ACFS

987. Estudi sobre la procedència dels llinatges Forteza i Pinya. ACFS

Catedral,¹⁰⁰⁹ com a figura màxima del gòtic mallorquí. Estudia el claustre de Sant Francesc,¹⁰¹⁰ com el millor recinte de l'Illa. Però sobretot el manté ocupat, al llarg de molts anys, "l'estudi d'un tipus propi, exclusiu de Mallorca, com són les cases senyoriales o palaus familiars dels segles renaixentistes."¹⁰¹¹

Són aquells palaus que ja tant admiraven els primers regionalistes. Des de Miquel dels Sants Oliver quan, passejant per Ciutat amb el seu amic Guillem Dela¹⁰¹², li mostra "lo que quedava dels carrers levítics i senyoriales, plens de fondes quietuds; lo que quedava dels casals antics, amb llurs superbes entrades ombrívols, amb llurs colls de cisterna i llurs ferros artístics, amb llurs passamans com a randes de pedra, amb llurs columnes ventrudes i llurs galeries italianesques i les portes escultrades dels estudis, sobre elegants gradinates, vertaders nius de juristes i teòlegs del segle XVII. Un fanal o campana de vidre verdós, entre fullatges metàl·lics, feia, de nit, més tèrbols aquells patis decoratius, de comèdia de *capa y espada*, plens del record de velles intrigues mortes i de tràgiques rivalitats entre Armadams i Espanyols, com entre *capuletti i monteschi*."¹⁰¹³

Fins i tot l'íntim company de Forteza, Miquel Ferrà, quan xerra dels "palaus ciutadans de la noblesa, amb llurs austeritats conventuals i el gentil italianisme de llurs patis, diuen l'esplendor d'una ciutat mercantil èmula de Gènova i Barcelona."¹⁰¹⁴ O quan, referint-se a la mateixa *Ciutat de les Mallorques*, parla de les "riques finestres del Renaixement; amples volades de fusta llavorada ombrejant una xarxa de vells carrers netíssims i solitaris; palaus grandiosos, amb patis i galeries italianesques, [...] tapials misteriosos coronats de gessamins i enredaderes en la humitat dels carrerons ombrívols; palmeres gràcils i solitàries fent companyia a un equívoc minaret o campanar dins les blavors del cel i la badia... I tot això tancat per unes magnífiques

¹⁰⁰⁹ FORTEZA PINYA, Guillem. "Estat de l'arquitectura en temps de Jaume I. Les determinants gòtiques de la catedral de Mallorca". *La Nostra Terra*, II. Mallorca. 1929, pp.497-513. Publicat posteriorment a *El Matí*. Barcelona, 31 agost 1932.

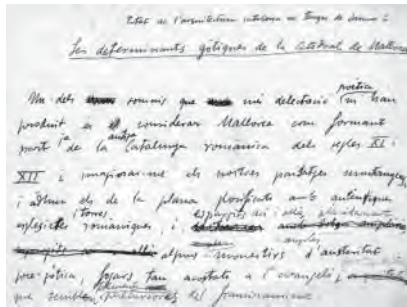
¹⁰¹⁰ FORTEZA PINYA, Guillem. "Una obligació de l'Estat acomplida. La conservació del claustre de Sant Francesc". *El Dia*. Palma de Mallorca, XV, 17 abril 1935. FORTEZA PINYA, Guillem. "El claustre de Sant Francesc". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Tom XXVI. Maig-juny 1935. pp.113-123.

¹⁰¹¹ FORTEZA PINYA, Guillem. "Elogi de les cases senyoriales de Mallorca". *Almanac de les Lletres*. IV. Palma de Mallorca. 1924. p.105.

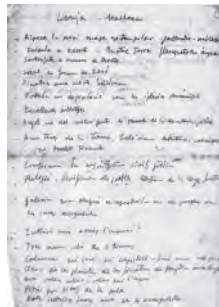
¹⁰¹² "Un curiós *snoob* barceloní [...] modernista i antiquari, tot en una peça: vol dir que combregava en les escoles novíssimes, que són quasi sempre coses velles al cap de cert temps, i que col·leccionava antiguitats, les quals sempre són modernes, i com més antigues, més" amb paraules del mateix Miquel dels Sants Oliver.

¹⁰¹³ OLIVER, Miquel dels Sants. *Ciutat de Mallorca*. Miquel S. Oliver. 1890. Editorial Moll. Biblioteca Illes d'Or, n°21. Segona edició. Palma de Mallorca. 1981. p.30.

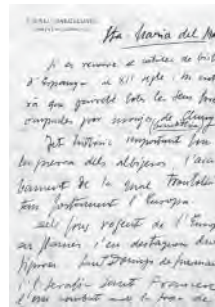
¹⁰¹⁴ FERRÀ, Miquel. "L'ideal mallorquí." Conferència donada a l'Associació per la Cultura de Mallorca, el 3 de gener de 1925. Publicada posteriorment a *Articles i Assaigs*. Miquel Ferrà. Selecció i pròleg de Francesc Lladó. Biblioteca Bàsica de Mallorca, n°44. Consell Insular de Mallorca. Editorial Moll. Mallorca. 1991. p.27.

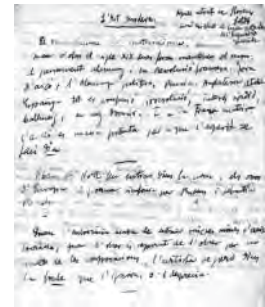
988. Un dels primers esborrany de la conferència Les determinants gòtiques de la catedral de Mallorca. ACFS

989. Inici d'un estudi sobre la llorja de Palma. ACFS

990. Inici d'un estudi sobre Santa Maria del Mar. ACFS

991. Inici d'un estudi titulat "L'art modern". ACFS

muralles poligonals, donant ingrés a la ciutat mitjaval i moresca per set ponts i set forats tenebrosos."¹⁰¹⁵

Passant per Antoni Maria Alcover, figura consagrada dins l'àmbit intel·lectual de l'època, quan passejant pels carrers de Florència admira "els antics palaus que encara es conserven, grandiosos, monumentals, i moltes de cases de la mitjanja, d'aspecte venerable per la seua simplicitat i gentilesa de traça, portals de mig punt amb grans duelles, finestrals de rebranques, llindes i empits ben plaents, volades a la teulada amb els caps de bigues i jàsseres que guaiten, tot obrajat amb caps d'animals o de persones: a estones me sembla ésser a la Ciutat de Mallorca pel carrer del Sol, pel de St. Jaume, redol de les Caputxines i de l'Almudaina. Se veu ben clara la influència artística de les ciutats italianes mitgevals damunt l'antiga Ciutat de Mallorca."¹⁰¹⁶

En aquesta sèrie d'elogis, una cosa destaca per sobre les demés, això és la relació dels palaus mallorquins amb l'arquitectura italiana. D'altra banda, tots els comentaris, alguns possiblement més intuïtius, d'altres fins i tot presencials, relacionen els palaus de Ciutat amb els d'Itàlia i destaquen el pati per sobre de qualsevol altre element, com a tret distintiu i característic. Forteza vol comprovar aquesta relació de manera científica i documentada.

Recordem, per començar, que Guillem Forteza neix i viu al número 17 del carrer de Sant Bartomeu de Palma. Un d'aquests carrers estrets, de volades amples i d'ombres profundes que solquen la ciutat. En un d'aquests palaus, de finestres renaixentistes, de voladius de fusta llavorada, de caps de biga treballats, d'accés aporxat i, sobretot, de pati central, amb columnata en un lateral, cisterna i escala senyorial. Un pati que reforma el propi Guillem Forteza, principalment l'entrada.¹⁰¹⁷ No es tracta d'un exemple emblemàtic, però sí que té tots els elements que descriuen el prototipus de palau mallorquí.

Segons Forteza, "els constructors dels nostres palaus del Cinc-cents, del Sis-cents i del Set-cents tenen l'ingeni de saber crear una família nova d'edificis civils"¹⁰¹⁸. Una creació que neix de dos grans esdeveniments: "la commoció artística produïda per la iniciació del Renaixement a Itàlia [i] les nostres relacions mercantils amb Itàlia, més íntimes que les de qualsevol altre país d'Europa."¹⁰¹⁹ Forteza assegura que el tipus de palau que estem comentant neix al segle XV, després que els palaus deixin de ser edificis comunals per transformar-se

¹⁰¹⁵ FERRÀ, Miquel. "La ciutat de Mallorca." Conferència dedicada als joves, llegida dins la sala d'actes del Col·legi de la Sapiència, dia 20 de gener de 1912. Publicada posteriorment a *Articles i Assaigs*. Miquel Ferrà. Selecció i pròleg de Francesc Lladó. Biblioteca Bàsica de Mallorca, nº44. Consell Insular de Mallorca. Editorial Moll. Mallorca. 1991. p.65.

¹⁰¹⁶ ALCOVER SUREDA, Antoni M^o. *Viatge a Alemanya i altres nacions*. *Op.cit.* p.254.

¹⁰¹⁷ FORTEZA STEEGMANN, Felisa. "Aspectes biogràfics i familiars." *Op.cit.* p.31.

¹⁰¹⁸ FORTEZA PINYA, Guillem. "Elogi de les cases senyorials de Mallorca". *Cit.* p.105.

¹⁰¹⁹ *Ibidem*.

992. La Seu de Palma, un dels edificis estudiats per Guillem Forteza. AMF

993. Secció de la llonja de Palma dibuixada per Guillem Forteza com a exercici de la carrera a l'escola de Barcelona. AETSAB

994. El claustre de Sant Francesc, un dels edificis extensament estudiats per Guillem Forteza. Fons Josep Salvany Blanch. 1915

en habitacions particulars. Després de l'edat mitjana el palau deixa de ser una fortalesa defensiva per esdevenir un edifici habitacional. "És Brunelleschi, qui, després d'edificar les esglésies de Sant Llorenç i del Sant Esperit i la capella del Pazzi, ens dóna el primer tipus de palau familiar. El de la casa Pitti."¹⁰²⁰ És l'època que floreix el Renaixement. L'època del creixement econòmic. L'època que Florència i la Llombardia són el centre de la banca mundial, Milà, Verona i Florència exporten els seus teixits cap a l'orient i Gènova i Venècia es converteixen en els grans ports comercials de llevant. L'època que les famílies dels Mèdicis, dels Strozzi, o dels Rucellai es construeixen els seus palaus a Florència i, més tard, els Visconti i els Sforza a Milà, els Malatesta a Rímimi, els Montefeltro a Urbino, els d'Este a Ferrara. El Renaixement s'estén per tot Itàlia i després dels Brunelleschi i Michelozzo a Florència "emergixen els Bramante i els Lombardo, els Sangallo i els Peruzzi, els Alessi i els Michele, els Palladio, els Serlio, els Sansovino, els Miquel Àngel."¹⁰²¹

Aquesta és la "prodigiosa Itàlia [...] que venen amb els ulls aquells intrèpids comerciants mallorquins de fa tres, quatre i cinc centúries i també aquells nobles varons, senyors de grans cabals i de grans terres, que inclús després d'haver adquirit llurs títols, i prerrogatives civils, tenien per delectança el tràfic mercantil, l'agoserada marineria, l'aventura econòmica."¹⁰²² Propiciada per la bonança política i la democratització de Jaume I. En aquest primer instant de floriment de la riquesa mallorquina les cases senyoriales són rigorosament gòtiques. "Les cases mallorquines gòtiques més luxoses estaven tal volta a la Riera, que era l'indret on vivien els principals comerciants. Però tan tràgica fou l'inundació d'aquesta Riera l'any 1403 que en una sola nit quedaren desplomades unes mil sis-cents cases i més de cinc mil cinc-cents ciutadans moriren entre la cruel ruïna."¹⁰²³ En queda, però, el palau Verí, situat fora del curs de la Riera. En la part alta de la ciutat, Forteza destaca, com a edificacions gòtiques completes, el pati del palau de Compte d'Ayamans, el pati de Can Oleo i el Palau Episcopal. En tots els casos en destaca el pati com a element arquitectònic distintiu.

Diu Forteza que és en una segona embranzida dels comerciants mallorquins quan més s'intensifica l'activitat mercantil i més es fan notar les influències italianes. "Jo me figur com aquests cavallers, retornats a Mallorca, devien dialogar amb els nostres afamats constructors d'aquell temps. Jo no puc creure, com hi ha opinions que ho diuen, que els nostres constructors anassen a Itàlia a copiar els traçats dels edificis senyoriales. Jo crec que la invenció del palau mallorquí és un producte de l'esforç realitzat pels nostres arquitectes per

1020 *Ibidem.* p.109.

1021 *Ibidem.* p.113.

1022 *Ibidem.*

1023 *Ibidem.* pp.113-114.

995. Pati del Palau Pitti atribuït a Luca Fancelli, aprenent de Brunelleschi

996. Palau Medici Riccardi, de Michelozzo

997. Pati del Palau Medici Riccardi, de Michelozzo

compaginar la tradició constructiva del país i la innovació renacentista interpretada a través de les fogoses descripcions dels viatgers o tot lo més a la vista d'algun esboç o traça arquitectònica."¹⁰²⁴

Justament aquí tenim resumida la principal preocupació de Guillem Forteza en aquells moments: compaginar la tradició constructiva i la innovació. En aquesta ocasió, Forteza esmenta la tradició constructiva del país, referint-se a la tradició eminentment gòtica de Mallorca i, concretament, als arquitectes i mestres d'obres mallorquins del segle XIV: Guillem de Sagrera¹⁰²⁵, Jaume Fabrè¹⁰²⁶, Pere Salvà¹⁰²⁷ o Pere Juan.¹⁰²⁸ I parla de la innovació referint-se a les noves influències del renaixement italià. No hi ha dubte que la traducció a l'època viscuda per Forteza és directa: Forteza es preocupa per compaginar la tradició constructiva del país i la innovació arquitectònica moderna. L'arquitectura de Forteza coincideix amb la que anys més tard Kenneth Frampton anomenarà regionalisme crític. Aquella arquitectura moderna projectada desde la tradició vernàcula.¹⁰²⁹

Forteza encara ens ho torna a repetir: "Hem d'assignar als constructors mallorquins creadors del típic palau una reflexió emparentada amb la de Brunelleschi. Revolucionen externament l'art, produeixen sensacions noves però no desvien, no trastochen lo que definitivament és bo, enc que provengui d'èpoques sentimentals contraposades a la que ells respiraren. Per això vull donar a aquesta arquitectura civil nostra un valor molt més positiu que el que hagués tengut si efectivament es fos anat a Itàlia a copiar o a imitar els més perfectes models."¹⁰³⁰

Quina és l'organització interna dels palaus italians heretada pels palaus mallorquins? Quina és la figura característica que cal conservar? A partir d'on cal fer l'empelt? "Interiorment, la disposició del palau italià és sempre la mateixa. Un gran pati quadrat o rectangular, col·locades sempre amb la major simetria les portes i columnes. Alrededor del pati, les crugies contenen sales enfilades successivament, que poden esser reunides en dia de festa."¹⁰³¹ Podria ser, parcialment, la definició de casa seva, al número 17 del carrer de Sant

¹⁰²⁴ *Ibidem*. p.115.

¹⁰²⁵ Autor de la Llonja de Palma, de l'Església de Sant Joan de Perpinyà, o de la intervenció del Castel Nuovo de Nàpols.

¹⁰²⁶ Autor de l'Església dels Pares Dominicans de Palma.

¹⁰²⁷ Autor del Castell de Bellver de Palma.

¹⁰²⁸ Mestre major de les obres del Palau Reial.

¹⁰²⁹ Frampton es refereix a l'arquitectura d'Aalto, de Siza, de Coderch, d'Ando, de Barragán, d'Scarpa o d'Utzon. FRAMPTON, Kenneth. "El regionalismo crítico: arquitectura vernácula e identidad cultural." *Historia crítica de la arquitectura moderna*. Editorial Gustavo Gili. Barcelona. 2000. Títol original: *Modern Architecture: A Critical History*. Thames and Hudson. Londres. 1980. pp.318-332.

¹⁰³⁰ FORTEZA PINYA, Guillem. "Elogi de les cases senyorials de Mallorca". *Cit.* p.116.

¹⁰³¹ *Ibidem*. pp.109-110.

998. Palau Strozzi, segons Giorgio Vasari atribuït a Benedetto da Maiano

999. Pati del Palau Strozzi

1000. Palau Rucellai de Leon Battista Alberti

1001. Pati del Palau Rucellai

Bartomeu. És, exactament, la definició de tots els palaus que conformen el teixit urbà del casc antic de la ciutat de Palma. Em refereixo al palau Vivot, al palau Solleric, al palau de can Oleza, al palau de can Vanrell o al palau de cal Marquès del Reguer. "El pati [és] l'element que dóna vertader caràcter al nostre palau."¹⁰³²

Anem una mica més enllà, on diu *palau* posem-hi *escola* i podrem llegir: Interiorment, la disposició de l'*escola* és sempre la mateixa. Un gran pati quadrat o rectangular, col·locades sempre amb la major simetria les portes i columnes. Alrededor del pati, les crugies contenen aules enfilades successivament.

Així és la definició exacta i precisa de les escoles regionalistes de Guillem Forteza. Repassem-ho.

En el cas dels palaus, el fet de tenir la sala principal en planta primera converteix "el patio en un espacio más simbólico-representativo que de uso, y cuya función queda reservada exclusivamente al paso de las caballerías y carruajes (que mantienen su acomodo en las dependencias de planta baja), y a dar acceso a otras dependencias de servicio, almacenes, etc."¹⁰³³ En el cas de les escoles el pati és quelcom més. En el cas de les escoles el pati té funció, té programa. El pati respon als postulats pedagògics moderns i es transforma en una aula a l'aire lliure, esdevé un troç de natura dins l'escola. En els tractats centreeuropeus del moment es pot llegir que "es absolutamente indispensable para toda escuela un patio de recreo en el que todos los alumnos puedan pasar las pausas al aire libre."¹⁰³⁴

Forteza entén el pati com a peça indispensable de la tradició arquitectònica mallorquina. Forteza entén el pati com a tret distintiu de l'arquitectura mallorquina.¹⁰³⁵ L'arquitectura regional mallorquina, lluny dels pastitxos folclòrics, ha d'estar presidida pel pati. Així són les seves primeres escoles.

El pati és també reclamat per Arthur Byne i Mildred Stapley, amb qui Forteza manté una bona relació. Segons el matrimoni nordamericà és característic de l'arquitectura mallorquina "incluir dentro de la planta cuadrada el

¹⁰³² *Ibidem*. p.113.

¹⁰³³ GARCÍA-DELGADO SEGUÉS, Carlos. *La casa popular mallorquina. Influencias de Roma, el Islam y Cataluña*. La Foradada. José J. de Olañeta, Editor. Palma de Mallorca. 1996. Segona edició (a la que correspon la paginació): 1998. p.110.

¹⁰³⁴ BURGERSTEIN, Leo. *Higiene escolar*. Primera edició (alemana): 1929. Tercera edició: 1937 Editorial Labor, S.A. Colección Labor nº204. p.185.

¹⁰³⁵ Això encara queda més clar quan, xerrant de l'arquitectura de Mestre Miquel Ferrà, la compara amb la de l'arquitecte madrileny Isidre Velázquez. Compara la intervenció de Velázquez a l'oratori de la Misericòrdia amb la de Ferrà a Sant Antoni de Viana. Conclou que el pati de Sant Antoni és l'element exclusiu de l'arquitectura mallorquina: "M'és gratíssim poder afirmar que Mestre Miquel Ferrà no's deixà influir per l'arquitecte foraster, doncs pels impecables dibuixos que he pogut veure de la seva adolescència, pels seus estudis dels ordes arquitectònics límpidament interpretats pel procediment de difuminació de tints, es dedueix clarament que els seus principis i els seus cànons són el Vitruvi i el Vignola, és a dir, el classicisme romà encara, aires d'Itàlia, més asequibles al nostre temperament, més concordants amb les «proporcions» i formes tradicionals de l'arquitectura mallorquina. Les esglésies projectades pel senyor Velázquez podrien haver estat erigides industrialment a qualsevol província espanyola. En canvi, el pati a l'inefable església de Sant Antoni de Viana, per exemple, només podien edificar-se a Florència o a Mallorca." FORTEZA PINYA, Guillem. "Don Bartomeu Ferrà, Mestre d'obres i d'arquitectura. II" *Cit*.

1002. Pati del Palau Ducal d'Urbino

1003. Palau de la Cancelleria de Roma, de Donato Bramante

1004. Claustre de Santa Maria della Pace a Roma, de Donato Bramante

correspondiente patio. En la ciudad, el patio se trata arquitectónicamente, mientras que en el campo tiene un carácter decididamente utilitario. Llamado *claustra* o claustro.”¹⁰³⁶ Byne i Stapley, el 1928, citen un bon grapat d'exemples en els que destaquen principalment el pati com a element d'identificació. Xerren de Sa Granja d'Esporles: “El patio no es sólo un recinto cerrado por cuatro paredes, sino que está embellecido por una larga galería en la parte sur, una interesante escalera de madera en el oeste, y una sencilla fuente de gusto florentino en el centro.” Ens parlen de Canet i del seu “patio, amplio y severo, ofrece un grato aspecto. Está pavimentado con losas cuadradas, en las que se intercalan diagonalmente estrechas losetas oblongas. Un pozo rodeado de numerosas macetas con plantas da una nota agradable de color, juntamente con el verde de los postigos.”¹⁰³⁷ O de l'aspecte florentí del pati d'Alfàbia, o de Raixa on la possessió “está resuelta con sencillez; ofrece la típica estructura de la Isla, es decir, está construida en torno a un gigantesco patio.”¹⁰³⁸ També ens explica el del Palau Vivot on “el patio está dispuesto en anchas crujías, cuyos soportes son las típicas columnas de mármol rojo, de doble galbo y con burdos capiteles jónicos. La mayor parte del área está cubierta por la superestructura, dejando sólo a cielo abierto la porción central.”¹⁰³⁹ Tots ells són patis àmpliament coneguts i citats per Forteza. De fet, qualsevol de les descripcions de Byne i Stapley, intencionadament llegides, podrien coincidir amb la descripció de moltes de les escoles del nostre arquitecte.

De tots aquests exemples i estudis neixen les escoles regionalistes de Guillem Forteza. L'escola de Petra, la de Maria de la Salut, la de Sa Pobla, la de Vilafranca, la de Binissalem, la de Campanet, etc., són filles de la tradició arquitectònica mallorquina. No només això, sinó que en elles s'hi aprecia també la simplicitat¹⁰⁴⁰ formal i constructiva pregonada per l'arquitecte.

Aquestes escoles poden ser llegides com un compendi dels principals interessos de Guillem Forteza: representen l'arquitectura nacional reclamada per Domènech i Muntaner,¹⁰⁴¹ agafen el testimoni de l'arquitectura tradicional mallorquina, reflecteixen els estudis del passat elaborats pel propi Forteza i són una mostra de l'arquitectura humanitzada de principis de segle.

¹⁰³⁶ BYNE, Arthur; STAPLEY, Mildred. *Casas y jardines de Mallorca*. José J. de Olañeta, Editor. Palma de Mallorca. 1999. Original: *Majorcan Houses and Gardens. A Spanish Island in the Mediterranean*. William Helburn Inc. Nova York. 1928. p.29.

¹⁰³⁷ *Ibidem*. p.44.

¹⁰³⁸ *Ibidem*. p.49.

¹⁰³⁹ *Ibidem*. p.54.

¹⁰⁴⁰ Aquesta simplicitat formal i constructiva en una lectura completament objectiva i freda la podem relacionar amb la limitació pressupostària a la que estan sotmesos tots aquests projectes.

¹⁰⁴¹ DOMÈNECH I MONTANER, Lluís. “En busca de una arquitectura nacional”. *La Renaixença*. any VIII, nº4, vol.I. Barcelona. 28 febrer 1878. pp.149-160. Tornat a publicar a *Cuadernos de Arquitectura*. nº52-53. 1963. pp.9-11.

1005. Palau de Can Verí, a Palma. AMF

1006. Palau Episcopal de Palma

1007. Escala del Pati de Can Oleo, a Palma. AMF

TRADICIÓ. LES ESCOLES REGIONALISTES DE GUILLEM FORTEZA

Al 1890, quan Guillem Forteza encara no ha nascut, Miquel dels Sants Oliver, parlant dels palaus de *La ciutat de les Mallorques*, defineix el que serà l'arquitectura regionalista de Forteza: "Aquest és el regionalisme pràctic [...] aliança del progrés amb la tradició."¹⁰⁴²

Exactament aquest mateix concepte coincideix amb l'origen etimològic de la paraula Tradició: del llatí "tradere" que significa "dur més enllà". Segons ens recorda Adorno "tradere" també deriva de "transmetre": "Lo que se entiende es el nexo entre las generaciones, el pasar en herencia de un miembro a otro; bien entendida también la tradición artesanal. La palabra sugiere la imagen de la vecindad física, de la inmediatez, el hecho de que una mano debe recibir la cosa de la otra."¹⁰⁴³ La tradició s'entén com l'acte de transmissió d'una experiència, ja sigui entre generacions, o societats diferents. Una transmissió que es fa cos a cos. L'experiència, ja sigui secular o instantànea, es transmet per contacte, visual o oral. "En realidad, la experiencia es un hecho de tradición, tanto en la vista colectiva como en la privada. Ella no consiste tanto en eventos singulares exactamente fijados en el recuerdo, como en datos acumulados, a menudo inconscientes, que confluyen en la memoria. [...] Donde hay experiencia en el sentido propio del término, determinados contenidos del pasado individual entran en conjunción, en la memoria, con aquellos del pasado colectivo."¹⁰⁴⁴

Segons ens apunta el mateix Forteza, el model exclusiu de Mallorca són les cases senyorials dels segles renaixentistes. Els nostres constructors d'aquell temps reben l'experiència de la Itàlia dels Bramante, dels Peruzzi, dels Serlio, dels Sansovino, dels Miquel Àngel i dels Brunelleschi. "Aquesta Itàlia, aquesta prodigiosa Itàlia, és l'Itàlia que venen amb els ulls aquells intrèpids comerciants mallorquins de fa tres, quatre i cinc centúries i també aquells nobles varons, senyors de grans cabals i de grans terres, que inclús després d'haver adquirit llurs títols, i prerrogatives civils, tenien per delectança el tràfic mercantil, l'agoserada marineria, l'aventura econòmica. [...] Jo me figur com aquests cavallers, retornats a Mallorca, devien dialogar amb els nostres afamats constructors d'aquell temps. Jo no puc creure, com hi ha opinions que ho diuen, que els nostres constructors anassen a Itàlia a copiar els traçats dels edificis senyorials."¹⁰⁴⁵ Per tant, són els mercaders i comerciants mallorquins, els

¹⁰⁴² OLIVER, Miquel dels Sants. *Op.cit.* p.109.

¹⁰⁴³ ADORNO, T. W. "Ohne Leitbild. Parva Aesthetica" Frankfurt am M. 1967. trad. Itàl. "Parva Aesthetica" Feltrinelli. Milán. 1979. p.27. Citat per PIGAFETTA, Giorgio; ABBONDANDOLO, Ilaria. *La Arquitectura Tradicionalista*. Celeste Ediciones. Colecció Intersecciones. Arte y Arquitectura. Madrid. 2002. Dins la col·lecció "Intersecciones" (títol original *Le teorie tradizionaliste nell'architettura contemporanea*. 2000). p.23.

¹⁰⁴⁴ BENJAMIN, Walter. *Ángelus novus*. Edhasa. Barcelona. 1971.

¹⁰⁴⁵ FORTEZA PINYA, Guillem. "Elogi de les cases senyorials de Mallorca." *Cit.* pp.113-114.

1008. Pati del Palau de Can Olesa, a Palma. AM

1009. Pati del Palau de Can Marcel, a Palma. AM

1010. Pati del Palau de Can Moragues, a Palma. AM

qui realitzen el contacte físic amb l'antecedent italià. A continuació, per transmissió oral, aquests mercaders ho expliquen als constructors de Mallorca. En una primera onada de contactes i transmissió d'experiències el resultat són les cases senyoriales eminentment gòtiques. El Palau Verí, Can Oleo o el Palau Episcopal. En un segon període es contagien del renaixement. Un dels fruits més celebrats és el Palau Solleric.

Però no es tracta tan sols de copiar o d'importar uns models estrangers per reproduir-los a la nostra Ciutat. Hi ha quelcom més. "Jo crec que la invenció del palau mallorquí és un producte de l'esforç realitzat pels nostres arquitectes per compaginar la tradició constructiva del país i l'innovació renacentista interpretada a través de les fogoses descripcions dels viatgers o tot lo més a la vista d'algun esboç o traça arquitectònica." Per tant, recuperant l'etimologia de la paraula Tradició, podem dir que els nostres constructors agafen els models mallorquins i els porten més enllà. Els constructors mallorquins, lluny de conformar-se amb el model que els venia dictat, l'evolucionen. Els constructors mallorquins "revolucionen esternament l'art, produeixen sensacions noves però no desvien, no trastoquen lo que definitivament és bo, enc que provengui d'èpoques sentimentals contraposades a la que ells respiraren."¹⁰⁴⁶ Xerrant del Palau Solleric, Forteza ens assegura que és la "síntesi de tota perícia tradicional, i recipient, ahora, a Mallorca, dels perfums suavíssims del segle XVIII. [...] S'empeltaren branques noves a la soca secular rica de saba."¹⁰⁴⁷ Aquest és el vertader significat de la Tradició. Aquest és el vertader esperit del Regionalisme: empeltar branques noves a la soca secular de la tradició.

El Regionalisme s'entén en positiu.¹⁰⁴⁸ S'entén com a norma capaç de compondre –no d'oposar-se–

¹⁰⁴⁶ *Ibidem.* p.114.

¹⁰⁴⁷ FORTEZA PINYA, Guillem. "Don Bartomeu Ferrà, Mestre d'obres i d'arquitectura. II" *Cit.*

¹⁰⁴⁸ No s'entén en negatiu, com a crítica al present, s'entén en sentit constructiu, positiu i progressista. Com algú ja ha anotat: "Entre l'obra de Muzio i la de Goday –com, per exemple, entre la de Gigliotti i la de Guillem Forteza, o la de Mino Fiocchi i la d'Adolf Florensa– hi ha diferències substancials. Com Gregotti i Canella diuen en el capítol «Architettura tra Metafisica e Storia», els arquitectes del *Novecento* van tornar cap als elements clàssics tot reduint-los sovint, però, a formes geomètriques pures, tractades segons una lògica «metafisica» i transformant-les irònicament en símbols d'un passat llunyà, com volent subratllar l'absurda realitat actual. En el fons, doncs, és una posició pessimista, fins i tot de protesta contra un món desgavellat, fill del gran terrabastall de la primera guerra. És una arquitectura de solituds ressentides com la dels paisatges urbans de Chirico o de Zanini mateix, on l'home resta estranyament absent. Per contra, l'arquitectura noucentista catalana no té aquesta habilitat del despullament i l'estilització, potser perquè no havíem passat prou intensament per les experiències avantguardistes dels italians. Però, més que no pas això, perquè no gosem posar-hi gens d'accent irònic, entusiasmat com estem amb la nova realitat que es va obrint al país. El retorn cap al classicisme, Catalunya se'l pren més literalment –d'una manera més optimista–, perquè s'ho sent com una necessitat d'afirmar la seva realitat col·lectiva. [...] I això, no pas per un desengany reaccionari, sinó per una fe en el progrés del país." BOHIGAS, Oriol. *Polèmica d'arquitectura catalana*. Edicions 62. L'escorpi, 15. Barcelona. Juliol 1970. p.41.

1011. Pati del Col·legi de la Sapiència, a Palma

1012. Pati del Palau de Can Blanco, a Palma. AM

1013. Pati del Palau de Can Aguirre, a Palma. AM

dins un projecte cultural i polític general.¹⁰⁴⁹ L'actitud regionalista no es manifesta en contraposició al seu passat immediat, com a poètica que necessita un contrari per a poder ser. El Regionalisme es manifesta com a desenvolupament necessari, com a evolució natural i com a culminació implícita. "Los Tradicionalistas intentan conservar una relación verdadera y vital con el pasado a través de la historia. El comportamiento de la cultura arquitectónica tradicionalista no se puede reducir a una mera reacción contra el joven arte moderno. [...] La relación que debería ligar el presente a la memoria colectiva, sedimentada en la tradición, sería así restaurada a través de un nuevo papel asignado al saber histórico."¹⁰⁵⁰

I això mateix provarà de fer Guillem Forteza en la seva època: compaginar la tradició constructiva del país amb la innovació. Forteza provarà d'anar més enllà. "Si he parlat tantes vegades en elogi de la tradició és perquè crec que posant la tècnica al servei de la continuïtat tradicional, vitalitzant aquesta amb sanitosos empelts, es pot renovar l'arquitectura nostra molt més que provocant generacions espontànies."¹⁰⁵¹ Als mateixos empelts dels que parla Forteza es refereix Giles Gilbert Scott quan diu: "Me sentiría más feliz por el futuro de la arquitectura si las mejores ideas del Modernismo –referint-se a l'arquitectura moderna– hubiesen sido injertadas en las mejores tradiciones del pasado; en otras palabras, si el Modernismo hubiese llegado por evolución más que por revolución."¹⁰⁵² Forteza procura absorbir tota l'experiència que li procura la tradició, per poder portar-la més enllà. "Sin embargo, como ya hemos señalado, la época contemporánea ha querido renegar del ligamen fuerte entre tradición y experiencia, considerando a la primera como un fardo embarazoso y a la segunda como algo extraño a la constitución de un "verdadero" saber basado en la razón."¹⁰⁵³ Forteza no renega d'aquest passat, tot al contrari, s'agafa a ell per a generar un estil nou. Un estil basat en la tradició. Que no pot ser d'altra que la dels palaus florentins del renaixement. Uns palaus que es caracteritzen per la presència d'un gran buit central, en forma de pati de geometria regular. "El pati [és] l'element que dona vertader caràcter al nostre palau." En un altre moment Forteza també ens diu: "Una casa romana és un gran pati descobert voltat d'habitacions."¹⁰⁵⁴ La casa romana també està al darrera de la nostra tradició.¹⁰⁵⁵ Una tradició que també havia

¹⁰⁴⁹ Tal i com succeeix amb el Noucentisme. QUETGLAS RIUSECH, Josep. "Una interpretació de la arquitectura noucentista". *Artes Plásticas*. n11. Barcelona. Setembre-octubre 1976.

¹⁰⁵⁰ PIGAFETTA, Giorgio; ABBONDANDOLO, Ilaria. *Op.cit.* pp.29-30.

¹⁰⁵¹ FORTEZA PINYA, Guillem. "Les innovacions en l'arquitectura" *Cit.* pp.315-316.

¹⁰⁵² Cita recollida en el llibre PIGAFETTA, Giorgio; ABBONDANDOLO, Ilaria. *Op.cit.* p.116.

¹⁰⁵³ BENJAMIN, Walter. *Ángelus novus. Cit.*

¹⁰⁵⁴ FORTEZA PINYA, Guillem. *L'art de construir les ciutats i la reforma de Palma. Cit.*

¹⁰⁵⁵ GARCÍA-DELGADO SEGUÉS, Carlos. *Op.cit.*

1014. Pati del Palau de Can Berga, a Palma. AM

1015. Pati del Palau de Can Morell, a Palma. AMF

1016. Pati del Palau de Cal Marquès de Vivot, a Palma. AM

estat reclamada per Guillem Reynés, l'autèntic artífex del Regionalisme: "Lo que realmente se ha perpetuado entre nosotros es la tradición romana. El atrio y el *impluvium* de las monumentales casas romanas es el zaguán y el patio de nuestras casas señoriales, y para las casas modestas la misma tradición romana que a través de la casa románica son las casas de nuestros días."¹⁰⁵⁶

Aquest pati, tal i com hem vist és el tret més característic i distintiu de les escoles regionalistes projectades per Guillem Forteza. El nostre arquitecte, tot d'una que el tamany de l'escola li ho permet, defineix un espai exterior, central, simètric, al voltant del qual conflueixen totes les aules i les circulacions. Tal i com succeeix amb els casals de Ciutat: "Interiorment, la disposició del palau italià és sempre la mateixa. Un gran pati quadrat o rectangular, colocades sempre amb la major simetria les portes i columnes. Alrededor del pati, les crugies contenen sales enfilades successivament, que poden ésser reunides en dia de festa."¹⁰⁵⁷ El pati en el cas de les escoles respon perfectament als moderns postulats pedagògics que reclamen el contacte directe dels infants amb la natura. El pati en les escoles regionalistes es converteix amb una aula a l'aire lliure. El pati escolar és un troç de natura dins l'escola. En l'arquitectura de Forteza el pati no és exclusiu dels edificis escolars. El trobam en habitatges unifamiliars com en la casa de Natasha Rambowa a cala Fornells, o a la de Son Homar a Valldemossa, o en edificis públics com la Casa del Poble construïda a Palma.

El pati és el nucli fonamental de la primera arquitectura escolar de Guillem Forteza. El pati és hereu de la tradició arquitectònica mallorquina en concret i mediterrànea en general. Aquella tradició mediterrànea que Eugeni d'Ors ja fa temps que reclama com a deure dels artistes contemporanis: "Un dels més capitals devers és el de col·laborar en aquesta mediterraneïtzació de tot l'art contemporani."¹⁰⁵⁸ Aquesta mediterraneïtzació de l'arquitectura és la resposta a la ja vella pregunta de Domènech i Muntaner qui a finals del segle XIX es demanava: "¿Por qué no cumplir francamente con nuestra misión? ¿Por qué no preparar, ya que no podemos formarla, una nueva arquitectura? Inspirémonos en las tradiciones patrias, con tal que éstas no nos sirvan para faltar a los conocimientos que tenemos o podemos adquirir."¹⁰⁵⁹ Domènech i Muntaner sol·licitava la creació d'una arquitectura nacional. Una arquitectura arrelada al país. Una arquitectura exclusiva del nostre

¹⁰⁵⁶ REYNÉS FONT, Guillem. "Un programa per a l'estudi de l'arquitectura civil de Mallorca" pronunciada al Saló de Sessions de l'Ajuntament de Palma el 15 de novembre de 1917 en un cicle organitzat per l'Escola Normal de Mestres i posteriorment publicada al *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana*. Tom XVII. Palma de Mallorca. 1918. p.3.

¹⁰⁵⁷ FORTEZA PINYA, Guillem. "Elogi de les cases senyorials de Mallorca." *Cit.* pp.109-110.

¹⁰⁵⁸ D'ORS, Eugeni. "Artístiques raons." *Glosari*. (Selecció) Edicions 62. Les millors obres de la literatura catalana. Barcelona. 1990. p.22. (Original *La Veu de Catalunya*. 10 abril 1906).

¹⁰⁵⁹ DOMÈNECH I MONTANER, Lluís. *Op.cit.*

1017. Claustre de Sant Domingo, a Pollensa. AM

1018. Claustre de Sant Antoni, a Palma. AM

1019. Pati del Palau de Sant Francesc, a Palma. AM

1020. Pati del Palau de Sant Francesc, a Palma. AM

territori.¹⁰⁶⁰

"Hem de convenir que l'esperit del moviment artístic dels nostres dies es concilia amb el de l'arquitectura grega. Si reconeixem els mateixos elements: la claretat, l'honestat, la nitidesa d'intencions i de realitzacions, l'equilibri i la proporció, la constructivitat i la regularitat, el veritable valor arquitectural de cada detall, els materials sentits i no amagats, la seva nuesa sense cap esment dels efectes pintorescs... És l'esperit clàssic sota formes modernes i diferents."¹⁰⁶¹ Aquestes mateixes esperit classicista sota formes modernes és el que pren el Noucentisme català, paral·lel al Regionalisme mallorquí.¹⁰⁶² La referència a Grècia i també al Renaixement genera obres d'un classicisme més heterodox, com les d'Eusebi Bona, Josep Goday, Adolf Florensa o Jaume Mestres Fossas, i obres que són reflex del corrent brunelleschià, com el nou monestir de Montserrat, de Rubió i Tudurí i Duran i Reynals.¹⁰⁶³

Tot i així, cal no oblidar que aquest procés de mediterraneïtzació es du a terme mirant de reüll a centreeuropa. Tant pel que fa a les connotacions més classicistes i mediterrànies rebudes via Voyagey, Hoffmann i Muthesius,¹⁰⁶⁴ conegudes per Guillem Forteza, com per les influències secessionistes rebudes via publicacions, també llegides i assimilades per l'arquitecte mallorquí.¹⁰⁶⁵ Aleshores, les troballes formals

¹⁰⁶⁰ Segons defensa Ignasi de Solà-Morales "El manifiesto de Luís Domènech i Montaner, *Para una arquitectura nacional*, es literalmente un texto en favor del eclecticismo y como tal se producirá a lo largo de su sólida obra como constructor, como pedagogo y como estudioso y teórico." Domènech i Montaner reclama una arquitectura nacional pròpia que, al meu entendre, a Catalunya troba una doble resposta: la de l'arquitectura dels noucentistes més identificables amb els regionalistes mallorquins, i la dels modernistes, més exòtics i no tan arellats a la tradició constructiva del país. SOLÀ MORALES, Ignasi de. *Op.cit.* p.17.

¹⁰⁶¹ FORTEZA PINYA, Guillem. "Notes de M. Malkiel Jirmounsky sobre l'arquitectura nova." (Traducció) *Almanac de les lletres*. XII. Palma de Mallorca. 1932. pp.20-25.

¹⁰⁶² Paral·lel en tots els sentits: en el polític, amb la creació de la Lliga Regionalista d'en Prat de la Riba; en el literari, encapçalats per les *Gloses* d'Eugeni d'Ors, Xènius; i, evidentment, en l'arquitectònic, amb la plèthora d'arquitectes que s'enumeren, molts d'ells companys de carrera de Forteza i algun íntim amic, com Jaume Mestres.

¹⁰⁶³ AAVV. *El Noucentisme. Un projecte de modernitat*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Enciclopèdia Catalana, SA. Barcelona, 1994. Publicació de l'exposició que es féu al CCCB entre el 22 de desembre de 1994 i el 12 de març de 1995. p.22.

¹⁰⁶⁴ "Si uno de los temas predilectos del Noucentisme fue una referencia permanente al Mediterráneo como cuna de la cultura clásica, no cabe duda de que las connotaciones classicistas y mediterráneas recibidas vía Voyagey, Hoffmann y Muthesius, son como mínimo mucho más mediatizadas de lo que en buena ley parecían pedir las páginas del *Glosari*." SOLÀ MORALES, Ignasi de, *Op.cit.* p.76.

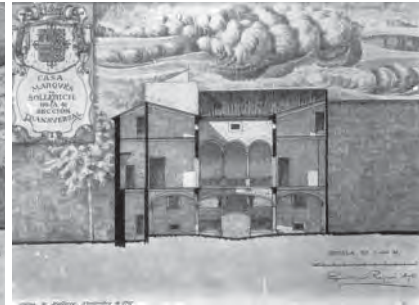
¹⁰⁶⁵ "Quan durant l'últim terç del segle passat es publicaren les primeres obres d'urbanisació, quasi totes elles alemanyes i austríaques, foren els arquitectes i regidors de l'Ajuntament de París els primers que es feren càrrec de la transcendència d'aquesta nova art en els justs moments en què neixia. Els mateixos autors de les obres citades, entre les quals se distingeixen: *Die Städtebauweiterungen* de Baumeister (Berlín, 1876), *Die Städtebaukunst* de Sitte (Viena, 1899), *Territorium und Stad* de Below (Munich, 1900), *Der Städtebau* de Stübben (Stuttgart, 1901), *Beiträge zur praktischen Aesthetik im Städtebau* de Henrici (Munich, 1904), apenes influïren en les respectives ciutats, sinó que foren els exemples pràctics de

1021. Façana principal del Palau Solleric. Dibuix de Guillem Reynés, 1913

1022. Secció longitudinal del Palau Solleric. Dibuix de Guillem Reynés, 1913

1023. Secció transversal del Palau Solleric. Dibuix de Guillem Reynés, 1913

de la *Wagnerschule* i la potent influència de Joseph Maria Olbrich i Camilo Sitte¹⁰⁶⁶ impregnen tot tipus de revistes.¹⁰⁶⁷

A Mallorca,¹⁰⁶⁸ la sol·licitud de Domènech i Muntaner tindrà com a resposta l'arquitectura regionalista de Guillem Forteza. Una arquitectura que encaixa perfectament amb l'engranatge político-cultural estructurat pel propi Forteza al voltant del Regionalisme. En aquest sentit, l'arquitectura, la política i la cultura formen un sol cos ideològic, coherent, compacte, sense fissures.

"És l'estat de les cultures *nacionals*, dels valors *sui generis* creats per tal o qual agrupament social o polític sota certes condicions de vida determinades. Els gèrmens de predisposició de les races, la manera de viure, la comunitat d'idees generals, el sentiment d'una unitat espiritual, els mateixos ideals i els mateixos problemes, tot això crea valors vigorosament nacionals reservats a cada organisme social limitat per la història i la geografia.

Aquest estat de la cultura nacional és propi de la nostra època. [...]

L'home alimentat per la cultura nacional s'eleva tot sovint a una major altura intel·lectual i devé allavors apte per a comprendre valors intel·lectuals, morals, artístics dels seus veïns i de llurs particularitats i és capaç d'assimilar-los i enriquir-se'n."¹⁰⁶⁹

La recerca d'una arquitectura nacional no és una qüestió localista de minsa importància. Europa sencera assiteix a una cerca de la identitat nacional. En l'àmbit espanyol s'organitza el concurs "La Casa Antigua Española", un concurs destinat a promocionar l'arquitectura regional. En la convocatòria de l'any 1913 Guillem Reynés obté el tercer premi pel seu estudi sobre el Palau Solleric. El mes de setembre de 1915 es celebra a Sant Sebastià el *IV Congreso Nacional de Arquitectos*. Totes les ponències i debats es refereixen al tema de la creació d'una arquitectura d'identificació nacional o en el ressorgiment d'una arquitectura nacional. Les conclusions d'aquest Congrés acaben recomanant que "se investigara en las raíces arquitectónicas

París els qui mobilisaren les grans Municipalitats europees cap a una creuada de sanejament artístic de les ciutats que fos paral·lel i no oposat al sanejament físic que feia anys havia començat." FORTEZA PINYA, Guillem. *L'art de construir les ciutats i la reforma de Palma*. Cit.

1066 SITTE, Camillo. *Construcción de ciudades según principios artísticos*. Editorial Gustavo Gili. Barcelona. 1980 (1926 edición castellana). En la biblioteca de Guillem Forteza hi podem trobar la versió francesa: *L'Art de Bâtir les Villes*. SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Camillo Sitte en la cultura arquitectónica mallorquina." Cit. pp.543-546.

1067 SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Camillo Sitte en la cultura arquitectónica mallorquina". Cit. pp.543-546.

1068 A Catalunya es funda al voltant de l'arquitectura noucentista: "L'arquitectura noucentista [germana de la regionalista mallorquina], és aquesta voluntat d'afirmació nacional que ha fet recuperar el vessant popular del barroc, on es veu abocada a posar l'accent amb més intensitat és en l'arquitectura vernacle" centrada en el mediterranisme. AAVV. *El Noucentisme. Un projecte de modernitat*. Cit. p.21.

1069 FORTEZA PINYA, Guillem. "Notes de M. Malkiel Jirmounsky sobre l'arquitectura nova." Cit. p.23.

1024. Façana principal del Palau Solerich, a Palma

1025. Pati del Palau Solerich, a Palma. AM

1026. Sa Torre Cega, a Cala Ratjada. Un projecte de Guillem Reynés

de cada región, y que se facilitara el desarrollo de la arquitectura regionalista.¹⁰⁷⁰ La base teòrica d'aquest moviment nacional-regionalista la donen, des de l'Escola d'Arquitectura de Madrid, els ensenyaments de Vicente Lampérez i de Ricardo Velázquez Bosco, així com els treballs de Leopoldo Torres Balbás.¹⁰⁷¹ És justament Torres Balbás qui en un article titulat "La enseñanza de la historia de la arquitectura" comença amb una cita dient: "No podemos prescindir del pasado. Y no podremos conocer bien el presente –conocer y amar–, si no nos compenetramos de lo que hicieron nuestros antepasados."¹⁰⁷² El concepte està exactament en la mateixa línia que pregona Guillem Forteza.¹⁰⁷³ Balbás, tal i com fa Forteza, aconsella: "Estudiemos, pues, la historia arquitectónica. Compenetrémonos íntimamente con las obras de los grandes arquitectos del pasado, no para copiarlos y emplear idénticas formas y disposiciones que las que ellos emplearon, sino para conocer sus «recursos técnicos» y «sus medios de expresión», para ver cómo resolvieron algunos de estos problemas de la arquitectura, muchos de los cuales son permanentes, eternos. Aprovechemos la experiencia de nuestros antecesores, moviéndonos libremente dentro de la tradición. «Experiencia e independencia»: tal debe ser la fórmula actual para la formación de los arquitectos."¹⁰⁷⁴

"Podem dir que Guillem Reynés, format dins l'eclecticisme, actua com a modernista influït per Gaudí i per Rubió, i passa –paral·lelament als seus estudis sobre arquitectura mallorquina– al Regionalisme sota la influència de Lampérez."¹⁰⁷⁵ Forteza, al mateix temps, segueix les passes de Reynés. Estilística i físicament, ja que serà el propi Forteza qui es faci càrrec d'algunes de les obres de Reynés¹⁰⁷⁶ després de la sobtada mort que el sorprendrà l'any 1918. Alguna de les obres de Reynés, com la casa de Joan March al litoral gabellí,

¹⁰⁷⁰ VILLAR MOVELLÁN, Alberto. *Arquitectura del Regionalismo en Sevilla (1900-1935)*. Diputación Provincial de Sevilla. Sevilla. 1979. p.210.

¹⁰⁷¹ GONZÁLEZ, Elvira; SEGUÍ, Miquel. *Op.cit.* Tom I. p.71.

¹⁰⁷² TORRES BALBÁS, Leopoldo. "La enseñanza de la historia de la arquitectura". *Arquitectura*, nº46. Año 5. Madrid. Febrer 1923. p.37. La cita és d'Azorín i està extreta del seu llibre *El paisaje en las letras clásicas*. A més cal anotar, no sé si anecdòticament, que la cita apareix escrita sota una imatge d'una escola. Es tracta del projecte de Grup Escolar a Calella de l'arquitecte Jerónimo Martorell.

¹⁰⁷³ Que, evidentment, també coincideix amb la visió dels Noucentistes catalans: "La corriente cultural a la que llamamos Noucentisme y la arquitectura que en ella se produce supone el ejemplo más claro de la capacidad de usar de distintas tradiciones, de refundir experiencias autóctonas o extranjeras, con el fin inmediato y práctico de contribuir profesionalmente a uno de los períodos más intensos desde el punto de vista de la consolidación del proceso de modernización de la sociedad catalana acometido por la burguesía industrial." SOLÀ MORALES, Ignasi de. *Op.cit.* p.18.

¹⁰⁷⁴ TORRES BALBÁS, Leopoldo. "La enseñanza de la historia de la arquitectura". *Cit.* p.39.

¹⁰⁷⁵ VIDAL REYNÉS, Jordi. "Introducció" a REYNÉS FONT, Guillem. *Arquitectura i art a Mallorca. Antologia de textos (1906-1918)*. A cura de Jordi Vidal Reynés. Edicions Documenta Balear. Col·lecció Menjavernts. Primera Edició. Palma de Mallorca. Febrer 2006. p.29.

¹⁰⁷⁶ Podem citar l'església de les reparadores de Palma, d'estil neogòtic; la Banca March del carrer de Sant Miquel de Palma o la Torre Cega de Capdepera, aquestes dues darreres obres destaca el seu pati central que organitza l'edifici. D'altra banda Guillem Forteza ampliarà dues escoles projectades originalment per Guillem Reynés, l'escola de Sineu i l'escola de Sant Joan.

1027. Pati del Palau del Comte d'Olocau, a Palma. AM

1028. Pati de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, a Palma. AM

1029. Pati del Palau de Can Marquès, a Palma. AM

coneguda com Sa Torre Cega, es convertirà “en un referent tipològic de la vil·la o xalet del Regionalisme.”¹⁰⁷⁷ Aquestes obres es caracteritzaran per un tradicionalisme regionalista elegant i sobri.

El tradicionalisme regionalista s'oposa a la visió exòtica dels modernistes. Però també s'oposa, encara amb més força, al folclorisme epidèrmic practicat per determinats sectors. L'arquitectura regionalista no s'ha d'agafar al sentit estèril de la repetició i de la còpia directa dels models pretèrits. Pels regionalistes fer arquitectura no ha de consistir en incorporar als edificis un repertori d'elements anecdòtics presos del passat. Aquests són els perills més delicats en els que pot caure l'arquitectura regionalista.¹⁰⁷⁸ De fet, determinats sectors, acusen als partidaris d'allò tradicional i regionalista d'intentar obrir “en nuestra arquitectura la grande era de los Pastiches Castizos.”¹⁰⁷⁹ Els mateixos perills són detectats pel propi Torres Balbás que s'oposa a la falsedat de la còpia directa, del detall superficial i de l'ornament obviabile. “En nombre de ese falso y desgraciado casticismo se nos quiso imponer el *pastiche*, y fijándose en las formas más exteriores de algunos edificios de esas épocas, se las trasladó a las modernas construcciones, creyendo así proseguir la interrumpida tradición de la raza.”¹⁰⁸⁰ El mateix Guillem Forteza recull les paraules de Balbás i ens assegura que en el seu treball prova d'unificar tradició i modernitat sense caure en la superficialitat del detall innecessari: “he pogut intentar –no sé si podré reeixir–, una tasca d'unificació, fugint de dues coses: del detall inútil i empalagós i del pastitxo mallorquinista, que és, decididament, allò que més mal ens fa, la cosa que més desconceptua el nostre mallorquinisme.”¹⁰⁸¹

El pastitx folclòric és el màxim perill al que s'exposa la teoria regionalista. Forteza cercarà l'obra d'aparença senzilla, visualment neta i constructivament sincera. Lluny dels inútils i empalagosos detalls, superposats anecdòticament a l'edifici. Justament és això el que critica Forteza de la intervenció de Gaudí dins la Seu de Palma. “La reproducció de la estalactita, [...] les fulles de palmera incrustades a la pedra, [...] la claraboia parabòlica. Tot això pot ésser simbolisme decoratiu compatible amb l'arquitectura, però no és arquitectura, i el calificatiu d'«original» que es pot atribuir a tal simbolisme no correspon al camp de l'art arquitectònic sinó al camp de la imaginació i de la fantasia humanes, més inherents a la poètica i a la ornamentació que a l'arquitectura

1077 SEGUÍ, Miquel. “Guillem Reynés Font. Una trajectòria interrompuda.” A *Guillem Reynés Font. Una trajectòria interrompuda. Catàleg de l'arxiu documental de Guillem Reynés Font*. Cit. p.123.

1078 FLORES, Carlos. *Arquitectura española contemporánea I 1880-1950*. Ediciones Aguilar maior. 1961. 1988.

1079 L'acusació és del valencià Demetri Ribes, extreta de la revista *Arquitectura i construcció*. Citada el en llibre: BOHIGAS, Oriol, *Modernidad en la arquitectura de la España republicana*. Tusquets Editores. Barcelona. 1998. p.62.

1080 TORRES BALBÁS, Leopoldo. “Mientras labren los sillares”. *Arquitectura*, nº2. Año 1. Madrid. Juny 1918. p.33.

1081 FORTEZA PINYA, Guillem. “El nou grup escolar Jaume I en el Glacis de Santa Catarina”. Cit. pp.178-180.

1030. Detall del pati del Palau de Can Berça, a Palma. AMF

1031. Palau de Can Forniguera, a Palma. AMF

1032. Detall del pati del Palau de Can Olesa, a Palma. AMF

1033. Detall de la barbacana del Palau de Can Olesa, a Palma. AMF

pròpiament dita.¹⁰⁸² Forteza és de la opinió que la intervenció de Gaudí es basa en la superposició d'elements decoratius obviabls sobre l'obra arquitectònica i, segons ell, això no és arquitectura. Critica durament la intervenció de Gaudí dins la catedral, per excessiva, per estar basada en elements decoratius que, segons ell, embruten l'obra original. Tot i venerar-lo com a mestre en arquitectura i geni de l'art de la construcció.¹⁰⁸³ "Moltes vegades entr a la Seu, i començ, malgrat tot, a fer-me la composició del lloc i imaginar-me la emoció que causaria la visió neta de la Seu, sense tribunes, sense troncs monumentals, sense més baldaquí que l'actual dosser de tapís amb brocats antics, revertint-lo, però, a l'horisontalitat més rigurosa, suprimits tirants i llanternes, corona de llum i lampadari, restituint el presbiteri a la seva àrea natural, fent coincidir els graons i embocadura del mateix amb la línia arquitectònica i litúrgica de l'arc triomfal; dur, com caldria, més cap al fons l'altar i simple baldaquí, i, sense titubeigs, encara que la cadira episcopal s'hagués de instal·lar en l'avant presbiteri, despenjar el retaule famós del segle XV i posar lo en el seu propi lloc, darrera l'altar. La càtedra de pedra quedria sempre com a presidència del chor.

Jo me figuro que aquesta visió seria una de les visions més íntegres i més fidedignes de lo que arribà a crear l'art gòtic a Mallorca. Crec, a més, que la catedral, així imaginada i així posada, seria més la «nostra catedral».¹⁰⁸⁴

A Forteza li molesta de la mateixa manera la intervenció decorativa de Gaudí que l'ornamentació ampulosa i excessiva que es pugui generar damunt la seva mateixa obra.¹⁰⁸⁵ Forteza reclama la visió neta i sincera de l'obra, eliminant les falses elegàncies,¹⁰⁸⁶ tal i com exigeix Eugeni d'Ors. "Eliminar falses elegàncies ha d'ésser una de les tasques fonamentals de la intervenció del nou esperit clàssic en matèries d'art decoratiu. Eliminar falses elegàncies, encomanades epidèrmicament, ha estat segurament la primera labor a què els nous escriptors han degut entregar-se, a l'intentar la perfecció del propi estil. Eliminar falses elegàncies, sempre, en l'art, en la ciència, en la vida..."¹⁰⁸⁷ Forteza tradueix "falses elegàncies" per "borda originalitat", sense canviar,

¹⁰⁸² FORTEZA PINYA, Guillem. "Sobre la falsa originalitat." *Almanac de les lletres*. II. Palma de Mallorca. 1922. p.69.

¹⁰⁸³ "En Gaudí com a home, font inexhaurible d'exemple i d'unció patriòtica i religiosa;[...] era quelcom més que un mestre en arquitectura. Era un lluminat de l'art, com el nostre Ramon Llull ho era de tot el saber migeval literari i filosòfic."

¹⁰⁸⁴ FORTEZA PINYA, Guillem. "En Gaudí." *Cit.* pp.140-141.

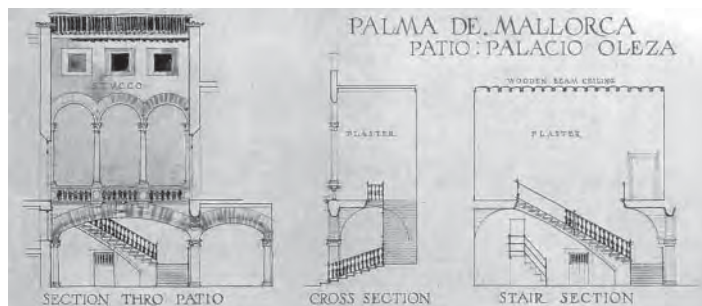
¹⁰⁸⁵ A més cal afegir que entre Guillem Forteza i Joan Rubió i Bellver –company de Gaudí que també intervé en la catedral i que posteriorment deixarà, a Mallorca, un bon nombre d'obres modernistes–, existeix una certa crispació personal, que es deixa veure en diversos articles publicats a mitjan dècada dels anys vint. En especial destaca la discussió pública que mantenen un i altre en els articles referents als finestrals de la catedral, publicats durant el mes de febrer de 1928.

¹⁰⁸⁶ D'ORS, Eugeni. "L'Almanac dels Noucentistes." *Glosari. Cit.* p.136. (Original *La Veu de Catalunya*. 15 febrer 1911).

¹⁰⁸⁷ D'ORS, Eugeni. "Feina heràclia." *Glosari. Cit.* p.157. (Original *La Veu de Catalunya*. 27 juny 1911).

1034. Plantes del Palau del Marquès de Vivot, a Palma. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

1035. Seccions del pati del Palau de Can Olesa, a Palma. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

de cap manera, la intenció del discurs de Xènius. “I, ben mirat, en arquitectura, sols aquesta borda originalitat és permessa als qui, desposseïts de tot afiançament artístic, tenen a poca cosa el supeditar-se a les lleis de la tradició constructiva del país, que és tant com dir a les lleis d’una segona naturalesa, dins la qual no està limitada la llibertat, ni constrenyit l’ingeni, ni condicionada l’intensitat de llegítima expressió. Sols una cosa està prohibida, i és el contrafer la noblesa secular de les línies i de les formes.”¹⁰⁸⁸

Unes línies i unes formes que generen una arquitectura regionalista no gens aliena a la tradició mallorquina. Una arquitectura en la que hi trobam permòrdols i dentellons, cornises amb imbricació, arcs amb ansa de paner i barbicanes de fusta llavorada.¹⁰⁸⁹ Lluny de ser elements decoratius superficials i afegits sobre el cos principal de l’edifici, són elements constructius sorgits de la raó i executats amb “bon gust.”¹⁰⁹⁰ Tot i la presència d’aquests elements, tal i com hem pogut comprovar en els diferents projectes escolars, l’arquitectura de Forteza, es desprèn progressivament de figures decoratives obviables, fins que, a cavall entre la dècada dels vint i la dels trenta, s’arriba a una arquitectura regionalista depurada, neta i sincera.¹⁰⁹¹ Una arquitectura carregada de sobrietat, perfecció i simplicitat constructiva, com la dels madrilenys Flórez,¹⁰⁹² Riancho,¹⁰⁹³

1088 FORTEZA PINYA, Guillem. “Sobre la falsa originalitat.” *Cit.* pp.70-71. En aquest mateix article Forteza exposa que la falsa originalitat dels falsos moderns és el pitjor que li pot succeir a l’arquitectura: “Què direm de l’arquitectura moderna? Està encara per davall del teatre, per davall del periodisme? Potser sí. Perquè ni el teatre actual destrueix la glòria peculiar dels grans espectacles artístics que aixímateix poden gaudir-se, ni el periodisme rebaixa el mèrit peculiar de les grans obres de l’art literari que així mateix es llegeixen, i en canvi l’arquitectura d’avui desvalorisa, escameixa, estigmatiza el conjunt artístic de tota la ciutat i no s’aconhorta en afegir malura a la malura, sinó que llavora cínicament el mateix cor de la ciutat i allà i entronisa l’estultícia.”

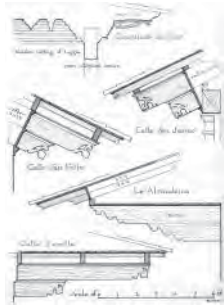
1089 Tots aquests conceptes presents en l’arquitectura tradicional mallorquina els recollirà Miquel Fullana, anys després, en el seu *Diccionari de l’Art i dels Oficis de la Construcció*. *Cit.*

1090 FORTEZA PINYA, Guillem. “Oferta i demanda del bon gust.” *Cit.* pp.83-85.

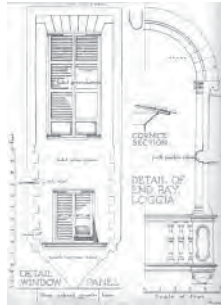
1091 Un procés de simplificació idèntic al que destaca Solà-Morales de l’obra de Cèsar Martinell, amic i company de Forteza: “A lo largo de estas obras hay un evidente proceso de simplificación y suavización de los elementos componentes que, a nuestro juicio, marcarían cada vez más el gusto noucentista por la contención y la estabilidad compositiva.” SOLÀ MORALES, Ignasi de. *Op.cit.* p.69.

1092 Recordem que Antonio Flórez era l’arquitecte en cap de l’Oficina Tècnica de Construccions Escolars. Desenvolupa, per tant, una tasca molt propera a la de Guillem Forteza. D’ell s’ha dit que “crea una arquitectura sobria, de inspiración popular, que, al menos en la forma, se halla próxima a las nuevas tendencias europeas.” Realment relacionada amb l’arquitectura de Forteza, no pel seu resultat formal, sinó pel concepte que sosté aquest resultat. “Aun llegando a admitir que en sus obras sean abordados, entre nosotros, por vez primera los problemas de «iluminación, orientación, servicios sanitarios...», como señala Giner de los Ríos, el aspecto fundamental de relacionar la arquitectura con el ser físico y espiritual que va a utilizarla escapa, en rigor, a la preocupación del arquitecto. Esto hace referencia de modo principal a las primeras escuelas que salen del estudio de Flórez o del Gabinete que él organizó, inaugurando en España el trabajo de un equipo especializado en arquitectura escolar.” FLORES, Carlos. *Op.cit.* pp.111, 114.

1093 Guillem Forteza, parlant de Francesc Roca, destaca aquest grup d’arquitectes com a representants de l’arquitectura del canvi de segle “La promoción de Roca (1896-1904), hija del cambio de siglo, es interesantísima, (Antonio Flórez, López Otero, Palacios, Otamendi, los escultores Capuz e Inuria, Miguel Angel Navarro, Anibal González, Anassagasti, Bringas, Cortázar, Riancho, Rucabado). Todos ellos pensionados en Roma.

1036. Detalls de volades i barbacanes dels segles XI i XVII a Palma. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

1037. Detalls de la façana de Son Berga. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

1038. Dibuix de la façana de les cases de Sarrà, a Establiments. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

Zuazo, Rucabado o Smith, alumnes dels Lampérez i Velázquez que hem citat anteriorment.¹⁰⁹⁴ Forteza ho deixa palès en algunes de les memòries d'aquests projectes regionalistes: "En cuanto al estilo seguido es el resultante de la simplicidad constructiva y de la economía que impone la época moderna, que en Escuelas se puede decir que las normas de la higiene no solo lo aconsejan sino que lo imponen."¹⁰⁹⁵

D'aquest darrer paràgraf se'n desprèn una altra lectura, més objectiva. Paral·lelament a la voluntat personal de simplificar la presència i la construcció de l'edifici escolar, resulta que la simplicitat també és obligada. Obligada per la limitació pressupostària a la que estan sotmesos tots aquests edificis. L'enorme quantitat de projectes que l'Estat subvenciona arreu del territori espanyol, obliga a reduir pressupostos. D'aquí que l'arquitecte plantegi les escoles a partir de la lògica i la racionalitat constructiva. A partir del sentit comú i la sensatesa.

Forteza tothora ens recomana: "Cal instigar als artistes que resolguin llurs obres amb simplicitat."¹⁰⁹⁶ Aquests conceptes són els que donen peu a la sobrietat dels projectes regionalistes de Forteza.

D'això mateix ens parla Pierre Lavedan quan es refereix a la tradició constructiva mallorquina. D'"aquest caràcter sobri, purament orgànic, sense afectismes artificiosos, del nostre gòtic, recolzat [...] en la tradició de l'austeritat romànica, en el racionalisme constructiu, que és com un mirall del nostre temperament nacional."¹⁰⁹⁷

Doncs així el cercle queda tancat. Dibuixant una línia contínua, sense irregularitats, sense discontinuïtats. El temperament nacional es materialitza literària, política i arquitectònicament a través del Regionalisme. El Regionalisme cerca en la tradició les arrels del nostre passat per "dur-los més enllà", en base a una depuració estilística, fruit de la lògica i la racionalitat constructiva, el sentit comú i la sensatesa. El resultat és sobri, sense

Todos ellos cuajados de primeras medallas. Todos ellos premiados en los grandes concursos. Ellos, académicos. He seguido punto por punto la evolución de su vida profesional y me he honrado con la amistad personal de casi todos. Es, realmente, una generación prolífica que volcó sobre España su riqueza imaginativa y su pasión, quizá "no del todo ordenada", por la belleza." FORTEZA PINYA, Guillem. "El ilustre arquitecto Francisco Roca Simó." *La Última Hora*. XLVIII. Palma de Mallorca. 21 maig 1940.

¹⁰⁹⁴ FLORES, Carlos. *Op.cit.* pp.111-115.

¹⁰⁹⁵ De la memòria del projecte de l'escola de Cas Concos datada de 4 de febrer de 1933. Document manuscrit de la ma de Guillem Forteza. ASAL. Però també podríem citar altres casos d'escoles regionalistes on Forteza ens fa exactament el mateix comentari: "En cuanto al estilo que se sigue es el resultante de la simplicidad constructiva y la economía que impone la época moderna, que en Escuelas, más que en cualquier otro edificio, es ineludible." De la memòria del projecte de l'escola de nins de Santa Maria, datat de 24 de febrer de 1932. ASAL.

¹⁰⁹⁶ FORTEZA, Guillem. "Les innovacions en l'arquitectura" *Cit.* p.316.

¹⁰⁹⁷ FORTEZA PINYA, Guillem. "Un llibre important sobre els nostres monuments religiosos gòtics." *Correo de Mallorca*. XXVI. Palma de Mallorca. 4 abril 1935.

1039. Palau del Marquès de la Torre. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

1040. Can Prom i Son Mico, prop de Sóller pel camí de Deià. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

1041. Façana principal de Raixa. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

artificis, auster, mirall del nostre temperament nacional. Això és Guillem Forteza. Fora d'això, ja no es tracta d'ell. Fora d'això, haurem de xerrar d'un altre Guillem Forteza.

La figura de Guillem Forteza s'identifica perfectament amb la de Pere Benavent, considerat un dels racionalistes al marge. Dos arquitectes que contra el "criterio frío y uniformador del imperio de la línea recta en nuestras modernas e insípidas urbanizaciones"¹⁰⁹⁸ reclamen la cara més humana i vital de l'arquitectura. Però, sobretot, dos personatges partidaris de la natural continuïtat, de la sensatesa i del sentit comú. "La arquitectura, la única y la buena arquitectura que, pese a los años, los siglos y las distancias, todavía nos dice alguna cosa, es pura y simplemente arquitectura viva. [...] Porque todavía lo mejor de la Humanidad, y lo único esencial de la Humanidad, es el Hombre. Y la arquitectura es hija del Hombre, [...] y la arquitectura es síntesis del hombre de su tiempo. [...] A pesar de los avances de la técnica y del maquinismo y precisamente gracias a estos mismos avances, la Arquitectura sigue siendo una de las bellas artes."¹⁰⁹⁹

L'arquitectura de Guillem Forteza encaixa a la perfecció amb el que molt posteriorment ha estat batejat per Kenneth Frampton com a Regionalisme Crític. El Regionalisme no és un concepte caducat, oblidat en un passat llunyà. El Regionalisme no és un estil històric, no és un llenguatge superficial. El Regionalisme és una manera de plantejar l'arquitectura. El Regionalisme genera una arquitectura més dialogant que impositiva, més humanitzada que iconològica. Frampton es refereix a l'arquitectura d'Alvar Aalto, d'Álvaro Siza, de Josep Antoni Coderch, de Luís Barragán, de Carlo Scarpa o de Jorn Utzon. "El regionalismo crítico ha de entenderse como una práctica marginal, una práctica que, aunque es crítica con la modernización, todavía se niega, sin embargo, a abandonar los aspectos emancipadores y progresistas del legado arquitectónico moderno. [...] El regionalismo crítico se manifiesta como una arquitectura conscientemente delimitada, una arquitectura que más que hacer incapié en el edificio como objeto aislado, pone el acento en el territorio que ha de establecer la construcción levantada en el emplazamiento. [...] El regionalismo crítico es regional en la medida en que resalta invariablemente ciertos factores específicos del lugar, factores que abarcan desde la topografía hasta el juego variable de la luz local a través del edificio. [...] Aunque es contrario a la simulación sentimental de la tradición vernácula local, el regionalismo crítico insertará, en ciertos casos, elementos vernáculos reinterpretados. [...]"

1098 FORTEZA PINYA, Guillem. "En defensa de un puente antiguo." *Cit.*

1099 BENAVENT, Pere. "Arquitectura nova i arquitectura viva." *L'Abella d'Or, Arts-Construcció-Decoració*. Barcelona. 1932. (Record del I Congrés d'Arquitectes en Llengua Catalana).

1042. Façana de Son Fortesa, a Puigpunyent. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

1043. Galeria de La Granja, a Esporles. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

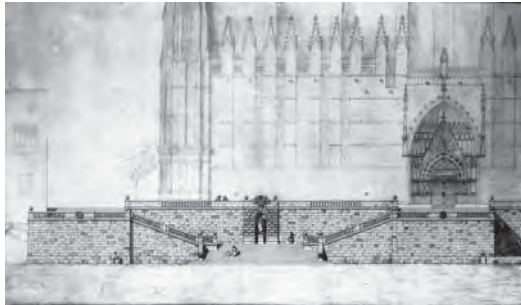
1044. Escala de La Roqueta, a Maria de la Salut. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

1045. Son Berga, a Establiments. Del llibre de 1928 *Majorcan houses and gardens*, d'Arthur Byne i Mildred Stapley

El regionalismo crítico suele florecer en estos intersticios culturales que de un modo u otro son capaces de escapar del empuje optimizador de la civilización universal. Su aparición indica que esa noción heredada consistente en un centro cultural dominante rodeado por satélites dependientes y dominados es en última instancia un modelo inadecuado con el que valorar el estado actual de la arquitectura moderna."¹¹⁰⁰ Dins aquesta descripció hi podem incloure, sens dubte, l'arquitectura de Guillem Forteza. Aquella arquitectura que vol ser hereva de la tradició vernàcula, sense convertir-se en mimetisme folclòric. Aquella arquitectura basada en la reinterpretació de les característiques constructives locals, aquella que s'aprofita del bagatge que aporta la tradició, aquella destaca els elements propis del lloc on s'insereix. Aquella arquitectura que renega dels aspectes uniformitzadors de l'arquitectura moderna, sense oblidar-se, però, de la contemporaneïtat de la seva època.

¹¹⁰⁰ FRAMPTON, Kenneth. *Op.cit.* p.332.

1046. Guillem Forteza, projecte de les escalinates del Mirador. Dibuix d'Antoni Jiménez. AMF

1047. Guillem Forteza, projecte de l'església del Terreno. Dibuix d'Antoni Jiménez. ACFS

UN PRIMER COL·LABORADOR: MIQUEL FULLANA

La veritat és que Miquel Fullana és el segon delineant que treballa amb Guillem Forteza. Inicialment, també hi havia col·laborat Antoni Jiménez, delineant de la Diputació Provincial de Balears.¹¹⁰¹ Jiménez, abans de treballar a l'estudi de Forteza, havia estat amb l'arquitecte Guillem Reynés Font, predecessor estilístic de Forteza. Després de la inesperada mort de Reynés, l'any 1918, Antoni Jiménez alterna les col·laboracions en les oficines particulars dels arquitectes municipals Jaume Alenyà i Gaspar Bennàssar, ajudant també, puntualment, a l'arquitecte Guillem Forteza. Això és així, principalment, fins l'any 1922.¹¹⁰² Aquell any, un nou delineant, Miquel Fullana Llompart, entra a treballar amb Forteza. Jiménez és el major dels tres¹¹⁰³ i, en aquell temps, s'ocupa de les obres de l'Hotel Victòria, situat al començament d'El Terreno.¹¹⁰⁴

Miquel Fullana neix el 9 de maig de 1905 en un segon pis del carrer de Les Monges.¹¹⁰⁵ L'any 1913 ingressa a l'Escola Graduada, gràcies al Sr. Gregori Crespo Herrero, catedràtic de l'escola de comerç i conegut del seu pare.¹¹⁰⁶ Tal i com ens explica el propi Fullana: "Des de molt jove, als cinc anys ja vaig manifestar la meua propensió pel dibuix artístic i amb l'interés d'ampliar coneixements l'any 1917 vaig matricular-me a l'Escola d'Arts i Oficis per a cursar l'assignatura de Dibuix Lineal per aprendre dibuix arquitectònic i nocions de perspectiva. Durant quatre cursos amb la qualificació d'excel·lent i en les oposicions de final de curs, la Junta de Profesores de l'Escola m'adjudicà el *Diploma de Premio en metálico*. Durant el darrer curs (1920-1921) vaig conèixer un nou professor auxiliar, interí, el qual era el jove arquitecte Guillem Forteza. L'arquitecte Guillem Forteza, el qual al veure el dibuix que jo estava acabant: un entaulament d'ordre compost,¹¹⁰⁷ me digué que li agradaria que jo anàs a dibuixar en el seu despatx professional. Jo desitjava ser artista pintor, però, per fer el

¹¹⁰¹ Càrrec que el propi Jiménez exerceix entre 1920 i 1962.

¹¹⁰² FULLANA LLOMPART, Miquel. "Records d'una col·laboració." *Cit.* p.27.

¹¹⁰³ Nascut al 1888 té quatre anys més que Forteza i disset més que Fullana.

¹¹⁰⁴ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF. Moltes de les notes manuscrites per Miquel Fullana que es citen en aquest capítol són repetides d'una manera similar en el llibre VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* Això ens fa suposar que, tal vegada, aquestes notes serviren a Miquel Fullana per a redactar o contestar les preguntes de Gaspar Valero, posteriorment redactades per al llibre. En aquest llibre es diu que també és del delineant Jiménez "el dibuix de les façanes de la Casa del Poble, situada en els carrers Reina Maria Cristina i Manuel Sanchis Guarner." També és de la seva autoria part del projecte de l'església del Terreno i la bella perspectiva que es fa de la proposta.

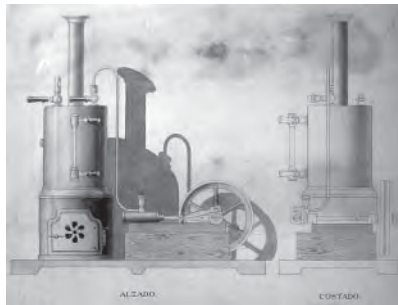
¹¹⁰⁵ El de Les Monges és un carrer del casc antic de Palma, que justament fa angle amb el carrer de Sant Bartomeu, on neix, viu i treballa Guillem Forteza.

¹¹⁰⁶ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹⁰⁷ Un dibuix que encara avui es troba emmarcat i penjat a la casa-estudi de Miquel Fullana al carrer Faust Morell de Palma.

1048. Miquel Fullana Llompart. AMF

1049. Miquel Fullana, dibuix elaborat a l'Escola d'Arts i Oficis. AMF

1050. Guillem Forteza. Tanca del convent de les Saleses, a Palma. ACFS

gust de la meua família vaig decidir a principis de l'any 1922 entrar de dibuixant a l'oficina de l'arquitecte Guillem Forteza.¹¹⁰⁸

Inicialment, Miquel Fullana comença col·laborant en projectes d'una certa envergadura. Són obres que es desenvolupen durant els primers anys de treball, 1922 i 1923. Sabem que intervé directament en l'obra dels magatzems Alzamora, o en la del Convent de les Saleses, on s'encarrega del projecte de la paret de la tanca i coneix el bon escultor Miquel Sacanell,¹¹⁰⁹ o en la del Palau de Marivent, on, sota l'atenta mirada d'Antoni Jiménez, s'ocupa d'alguns plànols de les plantes de l'edifici o del disseny de determinats elements decoratius com ara la portalada d'accés. Més tard, s'encarrega puntualment de l'obra de l'edifici del Sr. Esteve Moragues, on, absent Forteza, dibuixa algunes plantilles d'obra. També intervé en l'obra de les primeres oficines de la Banca March,¹¹¹⁰ on dibuixa a tamany natural la protagonista columna de la cantonada i en modela amb fang el capitell. Dels elements de pedra se n'encarrega un altre bon conegut de Forteza, el picador Joan Castelló, de mal nom "Gorra".¹¹¹¹ En aquesta mateixa obra, Fullana s'encarrega del dibuix i construcció de les reixes de ferro forjat de les finestres del carrer lateral. Aquest treball és elaborat pel Taller Tous. Fullana fa, durant l'any 1926,¹¹¹² nombroses visites a l'esmentat taller,¹¹¹³ a fi de dirigir l'execució de la marquesina de la Banca March.¹¹¹⁴

Fullana també ens ha deixat el testimoni de com es treballa dins aquell estudi del carrer de Sant Bartomeu: "Jo treballava amb gust en aquella oficina d'arquitectura com si fos meua, degut a les absències

¹¹⁰⁸ A partir de dues notes manuscrites de Miquel Fullana. AMF.

¹¹⁰⁹ Un personatge que, durant tota la seva carrera, serà un home de confiança de Guillem Forteza i també de Miquel Fullana. Miquel Sacanell també s'encarrega de l'obra del Palau de Marivent, o de la casa de Cala Ratjada, entre d'altres. De la correspondència d'aquell temps. ACFS. Posteriorment, a principis dels anys trenta, Fullana i Forteza projecten una casa-taller pel mateix Sacanell. Del diari de Miquel Fullana. ACFS.

¹¹¹⁰ Un projecte iniciat per l'arquitecte Guillem Reynés.

¹¹¹¹ En "Gorra" també intervé en les obres del Palau de Marivent, tal i com es desprèn d'alguna carta enviada per Joan de Saridakis, com la que reb Guillem Forteza, datada del 4 d'abril de 1924: "Voy a recordarle lo que más urge por de pronto: 1º Azules de los planos, 2º Croquis del techo, chalet, 3º Detalles para Cañellas 4º Rreja para la portalada. Y en preparación: Detalles de los techos comedor y cocina. Para ultimar el lunes: 1º Piedras angulos, 2º WC empleados que Barrera ha descuidado alegando que no figura en el plano, 3º Escalera principal y secundarias, vereda y patio. Ojalá pudieramos entregar a Gorra un plano para evitar errores posteriores, y 4º Zócalo piedra para la portalada que conviene entregar a otro maestro para ir avanzando" ACFS. A finals dels anys trenta també intervindrà en la clínica del Dr. Ferrando a Palma. El 5 d'agost de 1939 reb una carta de Miquel Ferrando dient-li que en Gorra troba dificultats per fer els quatre forats per a col·locar la barada del portal de la clínica. ACFS.

¹¹¹² "Durant la construcció de la primera Banca March del carrer de Sant Miquel de Palma, el moblista Lambert Juncosa va demanar a l'arquitecte Forteza si el seu fill Enric, recentment aprovada la carrera d'arquitecte, podria anar a treballar a la seva oficina, sense cobrar mensualitat. L'arquitecte Forteza digué que sí." Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹¹³ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹¹⁴ FULLANA LLOMPART, Miquel. "Records d'una col·laboració." *Cit.* pp.28-31.

1051. Guillem Forteza. Portalada d'accés al Palau de Marivent, de Joan de Saridakis, a Porto Pi

1052. Guillem Forteza. Porxada d'ingrés al Palau de Marivent, de Joan de Saridakis, a Porto Pi

1053. Guillem Forteza, edifici d'habitatges d'Esteve Moragues, a Palma

tant sovintejadades de l'arquitecte Forteza.¹¹¹⁵ Vaig arribar a sentir-me responsable davant els clients i procurava organitzar la cosa de manera que els treballs quedassin enllestits d'acord amb la paraula donada als clients a l'objecte de mantenir el prestigi que aquella oficina havia aconseguit.

L'hora d'obrir el despatx els dematins era a les nou,¹¹¹⁶ per això si volia visitar alguna de les obres en construcció havia de fer-ho abans, sortint de casa dels meus pares a les vuit o més prest segons la importància de la visita o el problema a resoldre.

La meva mare me despertava a les set i mitja portant-me un cafè al llit.

Jo berenava a un forn prop de l'oficina, abans de les nou.

Record que en certa ocasió, essent el Sr. Forteza a fora de Mallorca i jo essent encara fadrí, vaig indicar als meus pares que després de sopar, havia de tornar a l'oficina per acabar uns treballs que un client havia de firmar l'endemà a les deu. I que serien prop de les dotze de la nit en tornar.

La qüestió fou que vaig quedar profundament adormit assegut davant la taula de dibuix fins a la matinada que sentint trucar a la porta vaig despertar-me per anar a obrir. Era mon pare que al adonar-se que jo no havia tornat a casa venia a veure el que havia passat."¹¹¹⁷

Miquel Fullana també ens dóna indicis de la seva relació professional amb l'arquitecte Forteza i de quin és el procediment que segueixen a l'hora d'elaborar un projecte.¹¹¹⁸ "El sistema d'intervenció de l'arquitecte Forteza en els projectes importants era molt especial. Quasi mai parlant amb mi agafava el llapis. De dret en dret, capell posat i a punt d'anar-se'n me xerrava de certs detalls existents en edificis antics, importants i coneguts. Més tard, en tornar, o l'endemà, o bé acceptava el dibuix que jo havia fet o el corregia de paraula. Mai agafava el llapis per expressar-se."¹¹¹⁹

Miquel Fullana es guanya progressivament la confiança de Guillem Forteza i, malgrat les seves

¹¹¹⁵ Miquel Fullana constantment ens parla de les absències de Guillem Forteza. Constantment ens repeteix que l'arquitecte està molt poc temps pel despatx. Això serà realment important per entendre el principal concepte d'aquesta tesi.

¹¹¹⁶ Les hores de treball a l'oficina eren: de les 9 a les 14h i de les 16 a les 19h.

¹¹¹⁷ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹¹⁸ S'ha de ser una mica escèptic en la lectura d'aquestes declaracions de Miquel Fullana. Al meu entendre, el delineant sempre ha estat una figura a l'ombra de l'arquitecte Forteza. Per això, amb el pas del temps, Fullana tendeix a reclamar la importància de la seva figura, a proclamar-se indispensable i, segurament, a exagerar l'abast del seu treball. Mostra d'això és també la nota manuscrita que ens deixa el mateix Miquel Fullana: "En certa ocasió, Forteza, sortint del despatx, un dels clients citats li va demanar si hi havia l'arquitecte. El senyor Forteza, fumant un puro i capell posat, va dir-li que era ell i a veure què volia. «No, no és a vostè qui cerc», replicà aquell bon home. «És un altre senyor que fuma amb pipa.» «Doncs, entrau per endins.» I el senyor Forteza partí cap al carrer." AMF.

¹¹¹⁹ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

1054. Guillem Forteza. Reixes de Can Alzamora, a Palma. 1923. Dibuix de Miquel Fullana. AMF
 1055. Guillem Forteza. Reixes de la Clínica del Doctor Munar, a Palma. 1923. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

limitacions, amb pocs anys es comença a encarregar de l'elaboració de projectes menors. Em referesc als centenars d'edificis que Forteza construeix dins el nou eixample de Palma. Tant projectes de magatzems, portasses o petits habitatges. Aquests darrers sempre són en planta baixa, d'estructura molt senzilla i repetida: sempre amb dos aiguavessos, un cap al carrer i un cap al corral, organitzats amb tres estances cadascun. El que dona a carrer té l'accés-sala d'estar en posició central i dues habitacions, una a cada costat; el que dona a l'interior d'illa té el menjador en posició central, la cuina a un costat i una altra habitació a l'altre costat. A nivell d'exemple podem citar la casa d'Antoni Torrens Oliver al 126 del carrer Beatriu Pinós¹¹²⁰, o la de Pau Frontera Bover al carrer particular de Son Coc,¹¹²¹ o, més endavant, la de Vicenç Villalonga al carrer Vicenç Yáñez.¹¹²² A vegades aquests habitatges presenten un aspecte més senyorial, pel fet de construir-se aïllats, amb jardí anterior que mostra determinats recursos decoratius, escales, hídries o balaustres, com en el cas de la casa d'Albert Bonnín Aguiló, al carrer Gregorians de S'Esbarranch.¹¹²³

De mica en mica, Miquel Fullana va agafant experiència i aprèn els mètodes constructius tradicionals a la perfecció. En una paraula, es forma al costat de l'arquitecte Forteza. Fullana adquireix els coneixements per transmissió directa, a través del contacte cos a cos amb picapedrers, fusters, ferrers, llanterners i tota mena d'oficis i, amb el temps, es va fent un lloc. Tant és així que a principis dels anys trenta ja té els seus propis clients.¹¹²⁴ Com a treballs individuals, inicialment aconseguen projectes d'obres menors destinades, sobretot, a locals comercials, com el projecte de la "Papereria i objectes d'escriptori" del Sr. Jordi Aguiló,¹¹²⁵ o com el de la botiga de mobles "Can Mora".¹¹²⁶ Ambdós de 1930. També projecta nombroses intervencions amb ferro forjat realitzades pel taller Santeloi.¹¹²⁷

Però no només és en l'àmbit pràctic on Fullana aconseguen establir-se, sinó també en l'àmbit teòric. "A principis de l'any 1935, en el local central del partit polític Esquerra Republicana Balear, situat en el primer pis de la Plaça Pius XII, cantonada amb el carrer Brondo i part damunt del Bar Bosch,¹¹²⁸ vaig donar una

1120 Projecte de 30 de juliol de 1923. AMF.

1121 Projecte de 27 d'octubre de 1923. AMF.

1122 Projecte de 10 de maig de 1932. AMF.

1123 Projecte del mes de març de 1923. AMF.

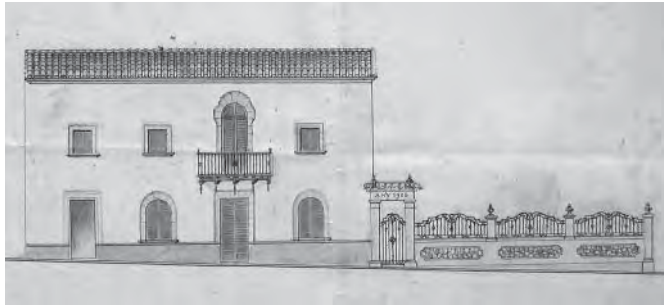
1124 En una nota manuscrita pel propi Miquel Fullana ens recorda: "No és d'estranyar que a part de treballar a l'oficina de l'arquitecte Forteza, també, tant en tant, rebia directament encàrrecs per projectar certes obres." AMF.

1125 A l'Avinguda Alexandre Rosselló, cantonada amb Costa i Llobera.

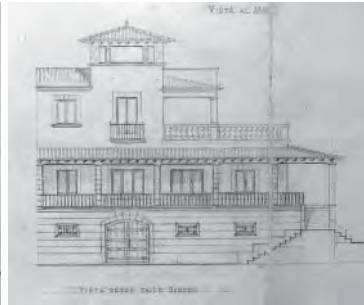
1126 Situada a la planta baixa de l'edifici que ocupa la cantonada entre el carrer del Mar i el carrer de la Rectoria de Sóller.

1127 Fundats al 1929 pels ferrers Sueca i Duran al carrer Geroni Pou.

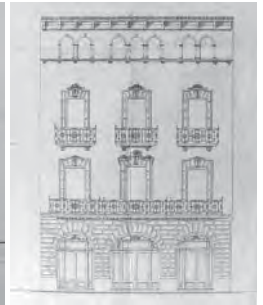
1128 El projecte del bar Bosch, o Bosc, com l'anomenen inicialment, també és obra del mateix Miquel Fullana.

1056. Reforma de Can Battle, al Terreno. 1926. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

1057. Casa per a Miquel Bosch, a Portocristo. 1926. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

1058. Casa per a Antoni Ripoll, a Lucmajor. 1928. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

conferència sobre el tema: *L'obrer i el problema de la vivenda o l'habitatge*. El discurs era acompanyat d'uns plans o dibuixos traçats a l'escala 1:200. Blocs de cases modestes, ben ventilades, compostes de sala, menjador, cuina, bany, WC i tres dormitoris. Vivendes projectades sobre una o dues espaioses illetes de l'Eixample de forma trapezoidal o rectangular. Aleshores la majoria o quasi bé tot l'Eixample de la ciutat antiga estava sense edificar. Els blocs de cases projectades i alineades amb els quatre carrers deixaven en els llocs angulars de la illeta un pas d'entrada a un espaiós pati central comú el qual estava destinat a camp de jocs dels fills respectius dels llogaters de cada vivenda per evitar que jugassin al carrer.”¹¹²⁹ Fora de l'àmbit purament constructiu, el 20 de març de 1935, Miquel Fullana és nomenat President de l'Associació de Delineants i Dibuixants de Balears.

Paulatinament, Fullana es fa càrrec de projectes de més envergadura. Alguns d'aquests projectes són signats per l'arquitecte Guillem Forteza, com la casa de l'historiador Antoni Pons Pastor a l'arreal de Santa Catalina.¹¹³⁰ D'altres són encàrrecs particulars, com el de la casa del Sr. Guillem Fleixes a Sant Elm, un projecte que no s'acaba construint perquè el propietari se'n va a viure a França.¹¹³¹ Un dels projectes més importants que Miquel Fullana elabora és el de casa seva, un projecte habitualment atribuït a l'arquitecte Forteza, fet que molesta especialment al delineant: “Jo vaig projectar Ca Nostra i la vaig començar a construir a principis de l'any 1936, abans de l'inici de la dictadura franquista. Començarem a habitar-la dia 4 d'octubre de l'any 1938, el dia de Sant Francesc. Ca Nostra la vaig projectar jo sol. No és cert el que diu Guillem Forteza a la pàgina 34 del seu llibre *Bodas de Plata Profesionales*.”¹¹³² La casa és considerada per alguns un bon exemple d'arquitectura moderna mallorquina.¹¹³³ Al meu entendre, la casa de Miquel Fullana està, en primer lloc, fortament influenciada per la casa Concepció Oliver que Josep Maria Monravà¹¹³⁴ acaba de construir,

¹¹²⁹ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹³⁰ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* pp.78-79.

¹¹³¹ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

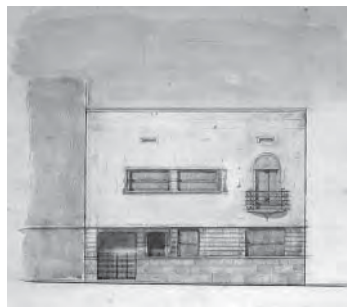
¹¹³² Nota manuscrita de Miquel Fullana, les dues darreres frases estan escrites en vermell. AMF. La polèmica sobre l'autoria dels projectes es repeteix en nombrosos exemples. En un altre cas Fullana apunta: “És de recordar que l'arquitecte Forteza l'any 1938 me va encarregar que jo projectàs uns Calzes d'estil modern dibuixats a mida natural. Més tard vaig saber que Forteza els havia presentats a l'Exposició d'Art Sacre el 1938 a Gasteiz, Vitòria, com si fossin per ell projectats.” AMF.

¹¹³³ LUCENA, Martí. *Palma, Guia d'Arquitectura*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 1997. p.148.

¹¹³⁴ Josep Maria Monravà, membre del GATCPAC, treballa a Palma amb freqüència, especialment entre 1935 i 1937. Com a projectes destacats podem citar la Casa Alonso, al carrer Arxiduc Lluís Salvador, i l'edifici d'habitatges situat a la cantonada del carrer de Sant Miquel amb el de Reina Esclaramunda.

1059. Casa de Miquel Fullana, a Palma. 1936. Projecte que el propi Fullana s'atribueix. Planta. AMF

1060. Casa de Miquel Fullana, a Palma. 1936. Projecte que el propi Fullana s'atribueix. Façana principal. AMF

un any abans, al carrer Patronat Obrer¹¹³⁵ de Ciutat.¹¹³⁶ Al mateix temps, és un projecte que demostra que, aquell que l'ha projectat no té un bon domini de la nova arquitectura. La barreja conceptual i estilística evidencia mancances en els coneixements dels postulats moderns. Això ho podem percebre tant en l'alçat, com en la planta. En la façana podem veure que la ubicació de les obertures és asimètrica. Però al mateix temps, el frontis principal es pot dividir en dos: a la dreta hi trobam un balcó de planta semicircular i peanya curvada de marés, amb direfents relleus i motlures. A aquest balcó s'hi surt a través d'un portal que dibuixa, en relleu, un arc de migpunt. En canvi a la part esquerra de la façana hi trobam un intent de moderna *fenêtre longueur*. Intent perquè al mig de l'obertura hi trobam un suport que la parteix en dues i ens evidencia que l'estructura i la façana no són independents. Heus aquí l'ambigüitat de la proposta. I la mateixa discussió la podem desplaçar a la planta. Per un costat, la casa de Miquel Fullana es resol amb estructura de murs de càrrega, paral·lels al carrer i que també coincideixen amb les façanes, tal i com succeeix tradicionalment. En canvi, en la planta podem intuir-ne una certa zonificació dels seus usos, tal i com reclamen els postulats moderns.

L'any que es comença a construir la casa esclata la guerra civil. En un principi, Guillem Forteza i Miquel Fullana continuen la seva rutina diària. La guerra agafa Forteza a la clínica de Barcelona i a Fullana al despatx. El delineant ens deixa el testimoni dels fets: el 23 de novembre de 1936, "a la tarda, i a l'oficina de l'arquitecte Guillem Forteza a on jo hi treballava, situada en els baixos nº17 del carrer de Sant Bartomeu vaig ésser detingut com a pres polític republicà. En els pisos principals hi vivien, respectivament, els germans Forteza: el major, Miquel, enginyer d'obres públiques, amb la seva família i l'arquitecte Guillem, fadrí, amb la seva mare donya Aina."¹¹³⁷ Aquell dia, Guillem Forteza ja ha tornat a Palma des de Barcelona. Ho ha fet, però, per la via francesa de Marsella. A França, Forteza dilata la seva estada fora de l'Illa fins que l'ambient es tranquil·litza. A la tornada, Forteza es troba amb un informe segons el qual, en primer lloc, se li instrueix un expedient de depuració per haver retardat la seva tornada i, en segon lloc, se li imposa un correctiu de sis mesos de descompte de sou per les afirmacions que es poden llegir en el seu llibre *Pel Ressorgiment Polític de Mallorca*. Finalment, les dues acusacions són retirades, molt possiblement per influència del propi Forteza.¹¹³⁸ La tensa situació l'obliga un

¹¹³⁵ Està situada justament entre l'estudi de Guillem Forteza i el solar on Miquel Fullana construirà la seva casa. El delineant se la troba de camí quan es desplaça d'un lloc a l'altre.

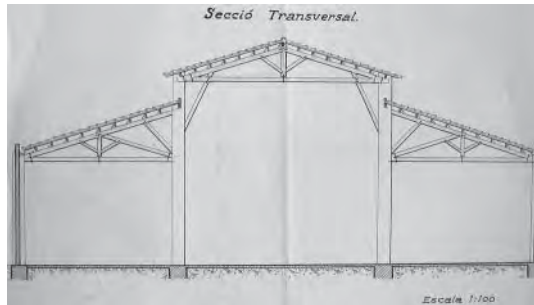
¹¹³⁶ La composició en dues franges, el balcó, el format i tamany de les obertures, els brancals arrodonits de l'entrada, els forats de respiració de la coberta ventilada, etc., són elements que trobam mimèticament repetits en una i altra casa.

¹¹³⁷ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹³⁸ De fet a l'ASAL hi podem trobar un document manuscrit segons el qual es poden llegir els motius de les acusacions i la retirada de les mateixes. La incongruència i la sospita és que el document, sense estar signat, pel tipus de tipografia, sembla redactat pel mateix Guillem

1061. Dibuix de Miquel Fullana mentre és presoner a Illetes. 1937. AMF

1062. Dibuix de la secció transversal de la fusteria de Can Mir, a Palma, esdevinguda presó durant la guerra civil. Dibuix realitzat pel propi Miquel Fullana mentre hi està empresonat. AMF

cert exili interior.¹¹³⁹

En canvi, Miquel Fullana és empresonat per la seva ideologia republicana. “Me varen ingressar a la pressó dels polítics republicans, dita de Can Mir, a Ciutat.”¹¹⁴⁰ Dins aquest antic magatzem de fustes, esdevingut presó, la seva vocació de dibuixant no es veu minvada. Tot al contrari, de la seva estada a Can Mir es conserven diferents dibuixos dels soldats que allà feien guàrdia i, fins i tot, un aixecament de la secció transversal de l'espai principal.¹¹⁴¹ Més endavant el traslladen a Regana i, finalment, al fortí d'Illetes.¹¹⁴² Durant els gairebé dos anys que dura la detenció, Forteza no li fa cap visita, evitant així destapar cap tipus de sospita.¹¹⁴³ El mes de juliol de 1938 el posen en llibertat.¹¹⁴⁴ Només sortir de la presó, donada la distància que s'ha obert entre ell i l'arquitecte Forteza, Miquel Fullana posa fil a l'agulla per engegar un despatx propi. I les feines no triguen a arribar. “El primer que vaig fer va ser encomanar a la impremta Nova Balear unes fulles de treball. El primer treball amb data de 30 de juliol porta el nom de Magdalena Clar Vda. de Cloquell.” El mateix Fullana ens assegura: “Sincerament, jo no volia tornar a treballar a l'oficina de l'arquitecte Forteza. Jo ja tenia clients particulars en obres de reforma. Però a prec dels meus pares i de la meva esposa, al cap d'una mesada vaig fer una visita a l'arquitecte. Guillem Forteza me va dir que l'oficina havia decaigut molt i me va pregar que hi tornàs a treballar-hi.”¹¹⁴⁵

L'estudi de Guillem Forteza ha decaigut, principalment, degut a la delicada situació política provocada per la guerra. Però el treball també es veu afectat pel feble estat de salut de l'arquitecte Forteza. Les seves absències cada cop són més dilatades. Els seus viatges a una clínica de Barcelona cada cop són més freqüents.¹¹⁴⁶ Per això Miquel Fullana comprèn que ara es podrà fer valer i torna a treballar al despatx del carrer de Sant Bartomeu. Durant els anys de postguerra, tots els projectes passen, poc o molt, per les seves mans. D'aquests anys, podem citar algunes reformes com la de l'Hotel Mar y Sol,¹¹⁴⁷ de 1938, o la de l'edifici

Forteza.

¹¹³⁹ MASSOT MUNTANER, Josep. “L'«Exili Interior»: Homenatge a Guillem Forteza”. *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Serra d'Or. Barcelona. Maig 1978. pp.188-193.

¹¹⁴⁰ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹⁴¹ Dibuixos conservats al seu arxiu. AMF.

¹¹⁴² On també continua fent alguns dibuixos artístics de soldats i altres motius. AMF.

¹¹⁴³ Això no és interpretat d'aquesta manera per Miquel Fullana i queda llargament dolgut per l'actuació de l'arquitecte.

¹¹⁴⁴ POMAR, Jaume. “Miquel Fullana” entrevista. *Memòria Civil*, nº1. Balears. 5 gener 1986.

¹¹⁴⁵ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹⁴⁶ Veure el capítol “UNA MALALTIA TERMINAL” d'aquest mateix treball.

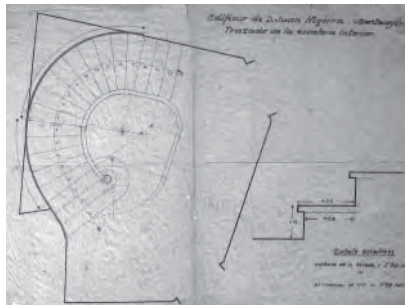
¹¹⁴⁷ Segons nota de Miquel Fullana: “El 14 de setembre de 1938, per encàrrec del director Alexandre Llobera de l'Hotel Mar i Sol i del propietari

1063. Guillem Forteza. Reforma de l'hotel Mar y Sol. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

1064. Guillem Forteza. Casa Rosselló-Vila a la plaça de Santa Eulàlia de Palma. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

1065. Guillem Forteza. Detall del traçat de l'escala de l'edifici de Juan Nigorra a Santanyí. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

Pomar Torres,¹¹⁴⁸ de 1939; alguns projectes comercials com la botiga "La Java",¹¹⁴⁹ o la farmàcia Canals,¹¹⁵⁰ ambdós de 1939; varis projectes d'habitatges, com el de Joan Ferrer a Palma,¹¹⁵¹ o la casa de Joan Nigorra a Santanyí;¹¹⁵² o, fins i tot, algun projecte religiós com el del Cor de l'església d'Esporles, del 1940.¹¹⁵³

Un dels darrers projectes importants que Miquel Fullana realitza en vida de Guillem Forteza és la unificació dels dos nous edificis a la plaça de Santa Eulàlia. "L'octubre de l'any 1942 amb motiu d'haver-se d'esbucar dos vells edificis situats a la plaça de Santa Eulàlia i propietats respectivament dels senyors Rosselló i Vila, per a reconstruir-los retrocedint a una nova alineació, essent els respectius arquitectes: Guillem Forteza, amb el qual jo hi col·laborava i el Sr. Enric Juncosa, bon amic meu, tant un com l'altre arquitectes municipals. Aquests, de comú acord, i complint una disposició de l'Ajuntament, la qual, (donada la poca amplària de cada un dels solars resultants la façana dels edificis es fes d'una manera conjunta, que estèticament semblés un sol edifici) me varen encarregar de projectar una façana unificada a gust dels propietaris i l'estudi de la distribució

de l'edifici, el Sr. Ernest Guardia, me varen encarregar un avantprojecte de reforma interior i de la façana. El mestre d'obres era en Mateu Barrera. La reforma es va realitzar solament en part." AMF.

1148 Segons nota de Miquel Fullana: "Aixecar el pla de l'edifici existent i avantprojecte d'edifici de sis plantes". "Avantprojecte de reforma i ampliació de l'edifici. No realitzat. Joan Pomar Torres va vendre el solar." El projecte és del mes de febrer de 1939 i es tracta d'un edifici de sis plantes a l'Avinguda Alexandre Rosselló. AMF.

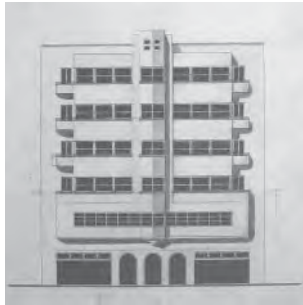
1149 Segons consta a l'AMF: absent Guillem Forteza de Mallorca, el 12 de juliol de 1939 Miquel Fullana fa el projecte d'una galeria subterrània que ha de posar en comunicació la botiga "La Java" del carrer de Colom, 34, amb la planta baixa del 41 del carrer de Santa Eulàlia, propietats de Miquel Forteza Aguiló. Fullana aprofita diferents patis d'illa per a poder realitzar la corresponent ventilació. Forteza, quan ho veu executat, li dóna l'enhorabona.

1150 El projecte és del mes d'agost de 1939 i, segons ens assegura Miquel Fullana: "No es va realitzar així com l'havia projectat primerament perquè el varen trobar massa modern." AMF.

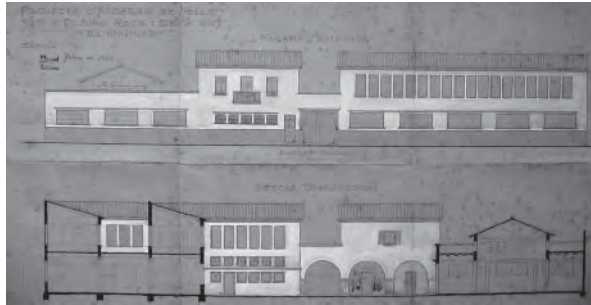
1151 "Joan Ferrer Ginard. Avantprojecte fet meu i direcció de les obres de construcció de la finca del carrer de Faust Morell, angular amb Marià Aguiló. El va firmar Guillem Forteza quan va tornar de Barcelona per falta de salut." La nota és de Miquel Fullana. AMF. L'edifici es troba al costat de la casa de Miquel Fullana. Joan Ferrer havia sigut el contratista de les obres del Grup Escolar Jaume I de Palma.

1152 Segons ens anota Miquel Fullana: "1940-1941. Joan Nigorra Reinés. Projecte de casa planta baixa, pis i porxo a la Plaça Major de Santanyí. Direcció de les obres. Projecte de mobles i de la barrera de ferro forjat de l'entrada a la casa des del carrer. El projecte el va firmar l'arquitecte Guillem Forteza." AMF.

1153 Segons assegura Miquel Fullana: "L'arquitecte Guillem Forteza el me va fer projectar, segons me va dir, perquè l'església era construïda segons projecte de l'arquitecte Gaspar Bennàzar." AMF. Ja hem explicat anteriorment la competència i les fortes diferències que existien entre Guillem Forteza i Gaspar Bennàzar, a partir dels anys vint i fins a la mort de Bennàzar, el 1933. Respecte aquest projecte trobam una altra disputa de l'autoria del projecte entre Fullana i Forteza: "També record que l'any 1940 me va encarregar de fer el projecte del Cor de l'església de la vila d'Esporles i que dirigís les obres. Vaig suposar que era perquè l'havia projectada el seu enemic professional, l'arquitecte Gaspar Bennàzar. Excusa! En el seu llibret hi figura com si fos projectat per ell. Mentider." Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

1066. Guillem Forteza. Casa Pomar Torres. AMF

1067. Guillem Forteza. Adoberia de pells per a Joan Roca, al Molinar. El darrer projecte que Miquel Fullana dibuixa abans de la mort de Guillem Forteza. 1943. AMF

interior dels pisos."¹¹⁵⁴ En base a un croquis previ elaborat per l'arquitecte Forteza,¹¹⁵⁵ Fullana desenvolupa el projecte. El resultat és un edifici eclèctic, d'estranyes i feixugues proporcions, fruit de la difícil combinació d'elements tradicionals i neoclàssics. Diametralment oposat a l'elegància i el bon gust reclamats per Forteza.

A tall anecdòtic, podem apuntar que el darrer projecte que Fullana projecta abans de la mort de Forteza és una adoberia de pells i soles, situada al Molinar de Palma, pel Sr. Joan Roca.¹¹⁵⁶

Guillem Forteza mor el 22 d'octubre de 1943.

L'any anterior,¹¹⁵⁷ en vista al mal estat de salut de l'arquitecte Forteza, Miquel Fullana decideix obrir un taller d'escultura en pedra. Ho fa juntament amb el mestre picapedrer Antoni Vich, que no és escultor, sinó un bon picador de pedra maresenca. Miquel Fullana, com a tècnic i propietari, s'encarrega dels projectes, de dirigir els encàrrecs, de dibuixar les plantilles necessàries i de portar la comptabilitat. El picapedrer Antoni Vich, com a encarregat, s'ocupa de la bona marxa del taller, del treball de la pedra i de la distribució de les peces.¹¹⁵⁸

Un dels primers treballs que, malauradament, ha de fer Miquel Fullana al seu nou taller és, precisament, el Panteó familiar de la família Forteza al Cementiri de La Vileta, on està enterrat Guillem Forteza.¹¹⁵⁹ És tracta d'una obra elaborada amb pedra de Santanyí. És d'estructura totalment clàssica, simètrica, amb arc de mig punt central, flanquejat per dues pilastres corínties ornamentals que sostenen una hídria al seu capdamunt.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁴ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹⁵⁵ AMF.

¹¹⁵⁶ "Un dels darrers projectes fets meus i de certa importància que va sortir de l'oficina de l'arquitecte Guillem Forteza, absent aquest de Mallorca i greument malalt a Barcelona, va ser el que me va encarregar particularment el Sr. Joan Roca Deyà per conducte del meu íntim amic l'advocat Alfons Barceló, en el seu despatx, el 1942. L'encàrrec particular era el següent: El Sr. Joan Roca tenia un espaiós solar en el segon Molinar i desitjava construir-hi una moderna i ben organitzada adoberia de pells i soles. Però abans volia que jo, particularment, pagant-me l'encàrrec, li dibuixàs un avantprojecte, de comú acord amb les necessitats industrials que necessitava: procés de fabricació, magatzem de primeres matèries i de material ja fabricats, despatx de direcció i oficines, etc. En una segona planta: assecadors espaiosos i una vivenda per a l'encarregat de la fàbrica." "Va firmar el projecte l'arquitecte Guillem Forteza des de Sarrià el 8 de març de 1943, poc abans de tornar a Mallorca on va morir." Notes manuscrites de Miquel Fullana. AMF.

¹¹⁵⁷ Concretament el dia 9 de maig de 1942. Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

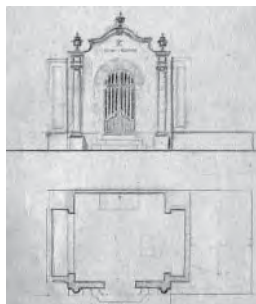
¹¹⁵⁸ El taller inicialment està al carrer Hort de Torrella, posteriorment es trasllada a la planta baixa del número 10 del carrer Faust Morell, quan en Miquel Fullana compra el solar a la mare de Guillem Forteza, donya Aina Pinya.

¹¹⁵⁹ "El mes de juny de 1946, el fill major de Dª Aina Pinya, el Sr. Miquel Forteza, enginyer en Cap d'Obres Públiques, me va encarregar el projecte i la construcció del Panteó familiar en el Cementiri de La Vileta. També es va realitzar en el meu taller d'escultura." Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

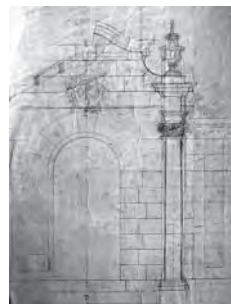
¹¹⁶⁰ Com aquelles que anys enrera havia projectat el mateix Miquel Fullana per la tanca del Convent de les Saleses, l'any 1922. I que són les que es mostren en la portada del llibre *Guillermo Forteza, arquitecto*. Impremta Mossèn Alcover. Palma de Mallorca, 1946.

1068. Targeta de visita del taller de pedra dirigit per Miquel Fullana. AMF

1069. Avantprojecte per al panteó de la família Forteza Pinya. Realitzat per Miquel Fullana. AMF

1070. Detall del panteó de la família Forteza Pinya. Un dels primers treballs realitzats al taller de pedra de Miquel Fullana. AMF

La família de Guillem Forteza té en molt bona consideració a n'en Fullaneta –com l'anomenen amistosament–. Fruit de la bona relació li segueixen donant feina. Així, l'any 1945 la Sra. Pinya li encomana l'amidament de tots els solars de Son Brondo i Sant Llàtzer¹¹⁶¹ que falten per vendre. I l'any següent li encarrega el projecte i construcció, sobre la planta baixa del número 38 del carrer de Faust Morell, d'un primer pis, per a vivenda del seu fill Bartomeu. Els elements decoratius de la façana i també l'hivernacle del pis, a més de projectar-los, els realitza en el seu taller d'escultura. El permís d'obra el va sol·licitar el seu amic Emili Bordoy,¹¹⁶² arquitecte de Barcelona.¹¹⁶³

Els anys posteriors a la mort de Forteza no són temps fàcils pel delineant Miquel Fullana. Es veu obligat a ampliar el seu camp de treball, obrint l'esmentat taller d'escultura. Però també es veu necessitat de demanar ajuda a diferents companys arquitectes. La situació empitjora quan, “un dia, per telèfon, l'arquitecte Ferragut me va demanar que anàs al seu despatx a parlar amb ell. Ja asseguts, vora una taula del seu despatx, me va dir que el Col·legi d'Arquitectes havia acordat que jo no pogués treballar en el despatx o oficina de cap arquitecte de Mallorca.¹¹⁶⁴ Jo li vaig contestar, aixecant-me de la cadira, que no passàs ànsia: «Mentre jo tenguí bo el braç dret i la mà sana». I me'n vaig anar saludant-lo.”¹¹⁶⁵ Arran d'aquest capítol Fullana contacta amb arquitectes de fora de l'Illa com el citat Emili Bordoy. Aquest li comenta que també està interessat en treballar a Mallorca i que si surt algun client que li faci saber. El cas és que el febrer de l'any 1952 Emili Bordoy ja ha intervingut en la direcció de vuitanta-quatre obres a Mallorca.¹¹⁶⁶

Més tard, a partir de l'any 1953,¹¹⁶⁷ Fullana també treballa amb Enric Juncosa, aquell jove arquitecte que l'any 1926 treballava de franc al despatx de Guillem Forteza. “Enric Juncosa me va dir que ell i jo podríem col·laborar: jo dibuixaria els plans encarregats per ell o pels meus clients del taller d'escultura, Juncosa firmaria els plans, que eren fets meus com a dibuixant, i ell, com a arquitecte, els cobraria i després com a bons amics, jo cobraria d'ell la meva feina com a dibuixant. I així ho vàrem fer durant molts anys. Fins que l'arquitecte

1161 Dues finques de la família Forteza Pinya.

1162 Es refereix a l'arquitecte Emili Bordoy Alcántara, mallorquí resident a la Ciutat Comtal, que és amic del Sr. Raimon Fortuny, amb qui Miquel Fullana té una molt bona relació. Emili Bordoy serà un personatge àmpliament criticat per l'aprofitament que fa del seu càrrec d'arquitecte municipal de Barcelona.

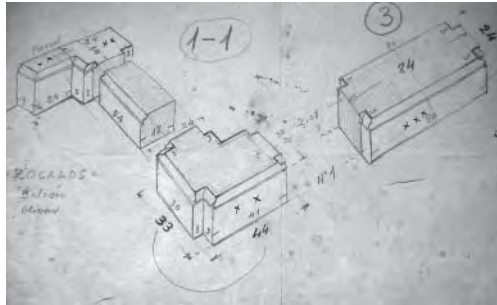
1163 Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

1164 Desconec les causes que provoquen aquesta prohibició.

1165 Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

1166 Com el magatzem per Miquel Guasp Ripoll, o el projecte d'una planta baixa per Antoni Torres Riera. Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

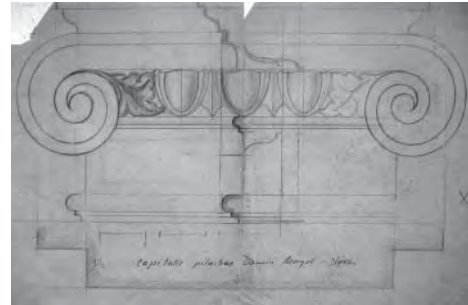
1167 VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.59.

1071. Espequejament de pedres dels sòcols d'un balcó. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

1072. Planta, alçat i secció d'un capitell per a realitzar en pedra. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

1073. Detall dels capitells de les pilastres de la casa de Damià Mayol, a Sóller. Dibuix de Miquel Fullana. AMF

Juncosa va morir.¹¹⁶⁸

De la gran quantitat de projectes que desenvolupa en aquest temps, podem distingir-ne tres grups principals. El primer conformat per aquells projectes destinats a l'oci que signa pel seu propi compte: com el cine Capitol, inaugurat el 1946 i que destaca per la seva important càrrega tecnològica,¹¹⁶⁹ o el cine de la plaça Garcia Orell, projectat el 1947,¹¹⁷⁰ o la reforma del Teatre Alcázar de Sóller, de 1949.¹¹⁷¹ El segon grup de projectes són els nombrosos habitatges aïllats o xalets. Un bon grapat es situen a Cala d'Or i molts d'ells són fruit de la col·laboració amb Enric Juncosa: el xalet d'Eduard Rubio, el d'Hors Barneswalt, el d'Enric Bahr, el dels senyors Wilkinson, el de Guillem Crins, el dels senyors Wiler, el del senyor Wilhelm, el de Josep Ramis, el de Joan Homs, el de Rosep Roig, el de Felix Keller o el del senyor Cotton, entre d'altres. I el tercer grup, més tardà, és el que integren alguns projectes d'hotels, tots ells signats per Enric Juncosa: com l'Hotel Rocardor a Cala d'Or, o l'Hotel Ciumba Mar.

Al mateix temps, Miquel Fullana simultaneja l'activitat constructiva amb l'activitat cultural. Principalment en l'àmbit pictòric, però també en l'escultòric i, fins i tot, en el literari.

Com a artista i pintor, l'any 1940 es fa soci del Cercle de Belles Arts. Aquest sorgeix per iniciativa de joves coneguts seus com Pere Quetglas (Xam) i Juli Sanmartín, a fi d'omplir el buit deixat per la desaparició del Grup Literari Artístic Azul a causa de la guerra civil. Al 1955 és elegit Vocal de la Junta Directiva i membre de la Comissió Plàstica. I al 1957 és nomenat Secretari de l'entitat. Destaca també en l'àmbit pictòric participant en múltiples exposicions i premis, com en el II Salón de Primavera, organitzat pel Círculo de Bellas Artes de Palma el maig de 1942; en el II Certàmen d'Arts Decoratives també organitzat pel Círculo de Bellas Artes al 1948 amb l'obra "Somni d'en Sagrera infant"; en diferents catàlegs del Salón de Otoño, del Círculo de Bellas Artes, entre les dècades dels quaranta i els setanta; en l'Exposició-subhasta en homenatge a Juli Sanmartín realitzada dins

¹¹⁶⁸ Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

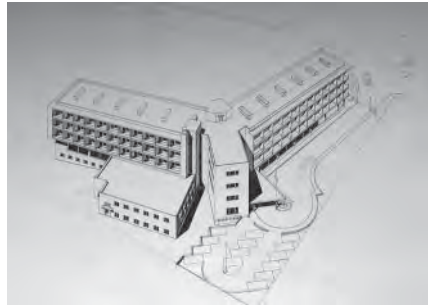
¹¹⁶⁹ Tal i com destaca la premsa de l'endemà de la inauguració. *Baleares*. Palma de Mallorca. 28 de febrer de 1946.

¹¹⁷⁰ "Dia 18 de gener de 1947 el Sr. Jaume Grimalt Blanch, fill major del difunt i antic amic Joan Grimalt, me va encarregar de fer l'estudi d'un avantprojecte de Cinema sobre un gran magatzem planta baixa i amb entrada al nou cinema des de la plaça rodona de Garcia Orell. L'edifici tendria una cabuda de mil espectadors." Finalment el cinema no es construeix. Nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹¹⁷¹ "El proyecto de decoración y embellecimiento es obra de D. Miguel Fullana, artista de depurado gusto, discípulo que fué del malogrado arquitecto D. Guillermo Forteza. Tras algunos tanteos acogió con cariño la idea de reforma, realizando una obra tan conseguida que su mejor elogio está en los comentarios con que el público ha ido siguiendo su ejecución. El Sr. Fullana ha tenido unos fieles ejecutores en D. Miguel Colom Rullán en la parte de dirección de las obras y en los materiales de carpintería; en D. Antonio Busquets, yesero, y en don Alejandro Gelabert, pintor, y en D. Jaime Sastre, electricista. La tela que recubre los recuadros laterales ha sido confeccionada por Unión Textil de Sóller, y los vidrios de los apliques son de la casa Gordiola, de Palma." *Sóller*. 4 de març de 1950.

1074. Dibuix d'un dels xalets que Miquel Fullana projecta a Cala d'Or durant els anys seixanta. AMF

1075. Perspectiva d'un dels hotels projectats per Enric Juncosa, al llarg dels anys seixanta, amb qui col·labora Miquel Fullana. AMF

la clastra de Son Mas a Valldemossa; en el I Certàmen Internacional de Pintura promogut per la Caixa d'Estalvis de Balears l'any 1974; en l'Exposició col·lectiva inaugurada l'any 1975 a la galeria Xaloc; en el I, II, III, V i VI Premi de dibuix Picarol de 1975, 1976, 1977, 1979 i 1980, respectivament; en l'exposició col·lectiva d'Estiu organitzada pel Cercle de Belles Arts al 1977 i 1978; en l'exposició de garvats organitzada per la galeria Ariel de Palma a finals de 1977; en la I i II Mostra d'Arts Plàstiques organitzades pel Club Cultural Sa Pobla entre 1977 i 1978; en l'exposició monogràfica d'olis, aquarel·les i pastels que fa a les galeries Almudaina de Palma al 1980; en l'exposició-subhasta en benefici dels nous vitralls de la Seu, duta a terme a La Llotja de palma l'any 1981; en els Premis Ciutat de Palma de 1983; o en l'exposició col·lectiva organitzada per la galeria L'Auba al 1985.

Les seves habilitats com a escultor es posen de manifest en diferents concursos i mostres. L'escultura de Miquel Fullana va lligada a diferents homenatges, dedicats a diverses figures de l'àmbit cultural mallorquí. És el cas del concurs que convoca el Cercle de Belles Arts el 14 de febrer de 1949, consistent en l'elaboració d'un monument dedicat al poeta Miquel Costa i Llobera, en el qual resulta premiat el treball de Fullana. Els vuit treballs presentats –de Veny, Llinás, Lladó, Sitjar, Heguia, Mir, Salvà i Fullana– s'exposen a les Galeries d'Art Bauzà.¹¹⁷² El projecte presentat per Fullana és de directrius clàssiques. La maqueta consisteix en una enorme columna, aixecada sobre una base més ampla, que al seu capdamunt sosté una àguila amb les ales obertes. Dins el mateix tipus de treballs, elabora el monument dedicat a Francesc Vidal Sureda, que s'inaugura a Sa Calobra el mes de setembre de 1956. "El monumento ha sido construido en una replaza inmediata al comienzo de los túneles con que soñaba D. Francisco Vidal Sureda y que unen La Calobra con la desembocadura impresionante del famosísimo Torrent de Pareis. Se levanta, en piedra, formando chafflán, bajo una mole rocosa de cincuenta metros de altura, y consta de tres cuerpos. A los lados, coronados de cipreses, hay sendos bancos, y en el centro, bajo una graciosa arcada de traza clásica, campea la lápida que reza: *Al gran propulsor del turismo en Mallorca, don Francisco Vidal Sureda –1888-1942–. La Sociedad Fomento del Turismo, MCMLVI.*"¹¹⁷³ En aquest mateix marc d'obres-homenatge hem de citar la que executa al carrer de Les Monges de Palma, al costat d'on ell mateix va néixer i molt a prop de la casa de Guillem Forteza. Allà Fullana hi construeix un projecte elaborat per Forteza, consistent en una làpida dedicada a Marià Aguiló. La làpida és

¹¹⁷² Tal i com apunta el diari *Baleares*, el dilluns dia 29 de maig del 1950 a les Galeries d'Art Bauzà, que estan situades a la Plaça de Cort, aleshores al costat de la Llibreria Escolar, s'inaugura l'exposició de maquetes i avantprojectes per el monument al poeta Costa i Llobera. Els vuit treballs presentats al concurs eren de les firmes següents: Veny, Llinás, Lladó, Fullana, Sitjar, Heguia, Mir i Salvà. El premi queda repartit entre els concursants Sitjar, Heguia i Fullana, ja que tothom considera que el termini per a la presentació de maquetes ha estat massa breu.

¹¹⁷³ *Sóller*. 12 setembre 1956.

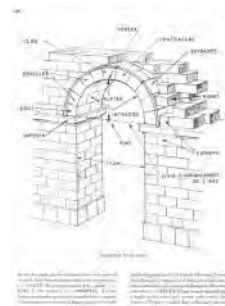
1076. Carnet de Miquel Fullana del "Salón de Primavera". AMF

1077. Dibuix d'una olivera, amb la que Miquel Fullana participa al II "Salón de Primavera", celebrat al 1942. AMF

1078. Maqueta presentada per Miquel Fullana al concurs per al monument a Costa i Llobera. 1950. AMF

1079. Una de les pàgines del *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*, publicat per Miquel Fullana al 1974

executada per un vell conegut, l'escultor Sacanell.¹¹⁷⁴

Finalment, en l'àmbit literari, Miquel Fullana és l'autor del *Diccionari de l'Art i dels Oficis de la Construcció*, una important contribució a la conservació del lèxic referit a la temàtica arquitectònica i constructiva mallorquina. Fullana recull infinitud de termes, molts d'ells avui en dia ja caiguts en desús, ja sigui pel progrés tecnològic de les eines i materials o per l'evolució estilística soferta amb el pas dels anys. Fullana hi reuneix tots aquells elements i instruments utilitzats durant la seva època. El *Diccionari* de Miquel Fullana és molt més que una recopilació de termes, és un autèntic manifest de la seva ideologia. En aquesta obra, Fullana hi reflexa el seu amor per l'ofici i per la seva terra.

Miquel Fullana té una formació purament tradicional, iniciada a l'escola d'Arts i Oficis, consolidada a l'estudi de Guillem Forteza i desenvolupada al llarg de la seva vida. Fullana es dedica completament al servei i enaltiment de la cultura mallorquina.¹¹⁷⁵ D'esperit nacionalista i republicà, reconeix la seva ideologia política al voltant del seu treball. Política i arquitectura s'uneixen en una sola direcció. Miquel Fullana representa a la perfecció l'esperit de l'arquitectura nacional mallorquina, sent el col·laborador que s'identifica a la perfecció amb l'arquitectura regionalista de Guillem Forteza.

¹¹⁷⁴ Damunt la blancor de la pedra de marbre s'hi llegeix: "Aquí va néixer En Marià Aguiló i Fuster, patriarca de les nostres fletxes."

¹¹⁷⁵ Com a culminació, el 1986 reb el premi Jaume I, com a reconeixement a la seva dedicació constant i lleial al servei de la cultura catalana.

GUILLEM FORTEZA: UN «HABITANTE DEL DINTEL»

Al 1926 Guillem Forteza demana a Joan de Saridakis que li deixi el llibre *La deshumanización del Arte* de José Ortega y Gasset. Davant la impossibilitat de lliurar-li el llibre sol·licitat, Saridakis li envia, a canvi, els dos toms de *La decadencia de Occidente*, l'obra d'Oswald Spengler del qual el proemi de l'edició castellana està escrit pel propi Ortega y Gasset.¹¹⁷⁶

José Ortega y Gasset i Oswald Spengler sostenen que la cultura de principis de segle està en crisi. És un concepte essencial i bàsic per entendre el naixement de l'*art nou* del segle XX. Un concepte en el que Ortega i Spengler coincideixen. Però Ortega s'oposa als arguments d'Spengler quan aquest darrer identifica crisi amb decadència, quan argumenta que la cultura ha fracassat, quan sosté que el pensament està esgotat, quan afirma que les idees s'han acabat. Ortega y Gasset, a més, no està d'acord en la utilització de la guerra mundial com a símptoma i com a causa d'aquesta crisi.¹¹⁷⁷

Eugeni d'Ors, company de Guillem Forteza, també és de l'opinió que la cultura a principi dels anys vint està en crisi.¹¹⁷⁸ D'Ors també s'oposa a la tesi d'Spengler quan, el 1923, li recrimina "haber tomado como base para sus inducciones ciertos fenómenos de cultura que, con etiqueta falaz de "modernos", han sido, en realidad exclusivamente característicos del siglo XIX."¹¹⁷⁹ També argumenta Ortega y Gasset que la ideologia del segle XIX ha estat superada, i no és apropiat xerrar d'una dissolució de la cultura,

1176 El 13 de maig de 1926, Guillem Forteza reb una carta de Joan de Saridakis on s'hi pot llegir "El libro *Deshumanización del Arte* lo presté una noche a un amigo que viví en el Grand Hotel y tuvo la osadía de marcharse a Madrid sin devolvérmelo. [...] A título de desagravio le envío -y le obsequio- los 2 primeros tomos de Springler." ACFS. Sense cap mena de dubte Saridakis es refereix a Spengler i no a Springler. Oswald Spengler acaba de publicar els dos toms de la seva obra *La decadencia de Occidente*. (*Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. Primer volum: Viena 1918, Segon volum: Munich 1922). *La decadencia de Occidente* traduït per García Morente al 1923 forma part de la col·lecció «Biblioteca de ideas del siglo XX», dirigida, precisament, per José Ortega y Gasset. Aquests dos toms d'Spengler es troben íntimament lligats a l'obra d'Ortega y Gasset i consten a la bibliografia que era propietat de Guillem Forteza, catalogada l'any 1946, després de la mort de l'arquitecte i per ordre del seu germà Miquel. Entre la bibliografia també hi podem trobar altres obres d'Spengler com *Años Decisivos*, publicat en castellà l'any 1938. ACFS.

1177 HERRERO SENÉS, Juan. "Ortega frente a Spengler." *Nihilismo y literatura de entreguerras en España (1918-1936)*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Pompeu Fabra. Departament d'Humanitats. 2006. p.152.

1178 D'ORS, Eugeni. "L'extensió de la crisi." *Glosari*. Cit. p.322. (Original *La Veu de Catalunya* 9 gener 1922). En aquest article Eugeni d'Ors identifica la crisi bancària amb la crisi cultural i política que sofreix el país: "Diu que la crisi dels Bancs serà menys greu si arriba a quedar localitzada. [...] I perquè els mateixos afers no fossin en crisi, caldria que Catalunya no estés en crisi política, com està d'ençà un temps. I perquè no estés en crisi política, que no estés en crisi moral. I perquè no estés en crisi moral que no estés en crisi de cultura."

1179 D'ORS, Eugeni, "Bodegonas asépticos" *Revista de Occidente*. Nº5. 1923. p.152. Citat per HERRERO SENÉS, Juan. "Ortega frente a Spengler." *Op.cit.*

perquè “existe ya un organismo de ideas peculiares a este siglo XX que ahora pasa por nosotros.”¹¹⁸⁰ És a dir, segons Ortega, la cultura del seu temps no només no reconeix l'esgotament d'idees, ni el fracàs cultural, sinó tot al contrari, des de principis de segle assisteix al naixement d'ideologies noves i teories culturals inèdites que, clarament, es manifesten en positiu.

Segons Ortega y Gasset els que viuen el període d'entreguerres pertanyen al temps en què un corpus d'«idees» i «creences» és substituït per un altre. Les generacions que cohabiten el període d'entreguerres són “habitantes del dintel”¹¹⁸¹ i el seu tret més característic és la “desorientación vital”¹¹⁸².

Amb una primera visió, del tot superficial, dels edificis escolars que fins ara s'han exposat, podríem dir que Guillem Forteza, com a integrant d'aquesta generació, també pateix la desorientació vital com a tret distintiu.¹¹⁸³ D'entrada, a mode d'aproximació, podem dir que amb l'arribada dels anys trenta Forteza sofreix la seva particular crisi estètica. “Una crisis es siempre la coexistencia de dos cosmovisiones, la cosmovisión que muere y la que nace, y que de hecho se esté produciendo el tránsito de una a otra. La crisis es precisamente la vivencia de ese *tránsito*, el tiempo en que el hombre se encuentra perdido y desorientado, y no sabe aún dónde apoyarse.”¹¹⁸⁴ L'obra de Forteza, analitzada formal i organitzativament, allò que en un primer instant és volumètricament compacte, de traçat simètric i d'organització centrípeta, esdevé de volumetria dispersa, de traçat asimètric i d'organització centrífuga. És la coexistència de dos móns. Dos móns que hem pogut identificar en l'obra escolar de Forteza. L'obra que hem analitzat representa a la perfecció el trànsit d'un a l'altre. Dos móns oposats que també els podem destriar en la seva obra escrita. Guillem Forteza reconeix que “tota la història i tota l'evolució de l'art, sigui poesia, pintura, escultura, música o arquitectura, pot interpretar-se (en els dominis de l'estètica) com una resultant de dues tendències psíquiques contraposades. Una estàtica, l'altra dinàmica.”¹¹⁸⁵ Al 1926, Luís de

1180 Ortega y Gasset, José, “Proemio” al llibre d'SPENGLER, Oswald, *La decadencia de Occidente*. Madrid: Espasa-Calpe, 1989. (original alemany, tom I 1918, tom II 1922, primera traducció castellana completa 1923).

1181 ORTEGA Y GASSET, José. *En torno a Galileo*. Alianza Editorial. Madrid, 1982. (Original 1935) p.17.

1182 ORTEGA Y GASSET, José. *El tema de nuestro tiempo. Obras Completas*, vol. III. 1923. p.193.

1183 El propi Guillem Forteza critica l'arquitectura que es fa a Mallorca a principis de segle XX dient que es producte de la confusió mental: “Mentrestant les grans figures literàries forjaven llur mestratge –que devegades traspassava les fites de les ordinàries possibilitats humanes– s'aixecaven aquests edificis que veim per aquí, producte d'una confusió mental; i s'ha de dir així per invocar una espècie d'irresponsabilitat per part dels autors, els quals, degut al lamentable mecanisme de l'ensenyança pública allevores imperant, es trobaren, *malgré eux*, amb el monopolis de la construcció.” FORTEZA PINYA, Guillem. “Les innovacions en l'arquitectura” *Cit.* p.314.

1184 ORTEGA Y GASSET, José. *En torno a Galileo*. *Cit.* p.91.

1185 FORTEZA PINYA, Guillem. “Notes de M. Malkiel Jirmounsky sobre l'arquitectura nova.” *Cit.* p.20. La doble polaritat estàtic-dinàmic conforma

Zulueta ja descriu aquesta experiència i l'accepta com a pròpia: "toda la vida es oposición, antinomia, contradicción"¹¹⁸⁶

Posant l'obra del Forteza dels anys vint i la del Forteza dels anys trenta una al costat de l'altra, haurem d'acceptar que defensa opinions oposades, es contradiu, no troba un lloc fixe on agafar-se. Forteza fluctua entre dues arquitectures, les oposa, les superposa, les contraposa, les modifica i les altera. Després de la linealitat ideològica i estilística exhibida al llarg dels anys vint al voltant del Regionalisme, apareixen les dissonàncies i les lluites dels anys trenta. Tal i com ens recorda Juan Herrero "en los años veinte las *ideas del siglo XX* aún estaban forjándose y constituían patrimonio casi exclusivo de un minoritario grupo de intelectuales y artistas, y por tanto no se habían extendido lo suficiente para poder tener repercusión social o política. [...] Pero en plenos años treinta los avances modernizadores y las nuevas ideas ya han repercutido en las costumbres, en los intercambios sociales, en las formas de pensar o en las ideologías; y dentro de ellas comienzan a producirse luchas y disonancias."¹¹⁸⁷

Forteza, a principis dels anys trenta, se'ns mostra com un d'aquells homes que segons Ortega es troben perduts, desorientats i que no saben on recolzar-se. Forteza podria ser perfectament *L'home que es va perdre*,¹¹⁸⁸ com la gran majoria d'arquitectes i artistes d'aquell temps, especialment a Mallorca, on la condició d'insularitat accentua la desorientació.¹¹⁸⁹ La crisi cultural i estètica de Forteza no només afecta a la seva producció edificatòria, també a la seva obra teòrica i escrita. La seva desorientació és més que evident quan comprovam que al 1934 defensa uns "Parers en contra de l'arquitectura moderna" i dos anys abans ha fet seves les paraules de Malkiel Jirmounsky a favor de la nova arquitectura. El temps avança i Forteza va envant i enrera. Al 1934 escriu: "És evident que una casa s'ha de fer per

el binomi principal per entendre el manifest *ACTAR* de Rubió i Tudurí, on, com veurem més endavant, es planteja la dualitat conceptual de l'època de manera dialèctica. RUBIÓ TUDURÍ, Nicolau Maria. *ACTAR. Discriminación entre las formas de quietud y movimiento en la construcción*. Comisión de Cultura del Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos, Galería-Librería Yerba i la Consejería de Cultura y Educación de la Comunidad Autónoma. Colección Arquitectura (núm. 12). Múrcia. 1984.

¹¹⁸⁶ ZULUETA, Luís de. "Miguel de Unamuno: *L'agonie du christianisme*.", *Revista de Occidente*, nº35. 1926. pp.239-242. Citat per HERRERO SENÉS, Juan. "La difícil situación del artista. Polaridades." *Op.cit.* p.233.

¹¹⁸⁷ Són les lluites a les que es veu obligada la cultura per a superar la crisi en la que es troba immersa. HERRERO SENÉS, Juan. *Op.cit.* p.155.

¹¹⁸⁸ No podia deixar passar l'ocasió sense citar el llibre de Francesc Trabal, *L'home que es va perdre*, publicat per primera vegada al 1929. Trabal descriu aquesta situació de manera sarcàstica: el seu protagonista, Lluís Frederic Picàbia, va perdent tot allò que l'envolta, comença perdent la seva estimada i acaba perdent cinc mil xinesos, fins que, al final, s'arriba a perdre a ell mateix.

¹¹⁸⁹ MAYOL AMENGUAL, Jaume. "L'arquitectura a Mallorca en temps de la República." Dins l'exposició: JAUME, Magdalena; MAYOL, Jaume; MORANTA, Rafel; QUETGLAS, Josep. *Le Corbusier a Mallorca. 1932. Op.cit.*

habitar-la, però cal també vitalitzar les façanes. Trob que és depriment deambular entremig de murs despulats, darrera dels quals es descabdella una vida agradable, invisible, privada. De generalitzar-se aquest egoisme desapareixeria l'estètica de les poblacions",¹¹⁹⁰ i al 1932 ha escrit: "Uns materials nous dicten les condicions d'aquesta arquitectura; l'estat econòmic, relativament anàleg per totes bandes, regula aquesta arquitectura; nous fets socials la presideixen; una nova actitud psicològica, valors nous que emergeixen, l'esperit del segle, les formes de l'activitat de l'arquitectura moderna l'inspiren; en fi, el *maquinisme*, expressió parcial d'aquesta vida, colora la mentalitat dels articles."¹¹⁹¹

La crisi ideològica queda evidenciada en molts altres documents escrits. També en aquells que Forteza manleva d'altres autors. Al 1931 publica "Le Corbusier i l'urbanisme. Cal alliberar-se de tot esperit acadèmic."¹¹⁹² En aquest article, l'arquitecte mallorquí adopta les paraules del suís i s'identifica completament amb la nova ideologia defensada per Le Corbusier. Per altra banda, primer al 1929¹¹⁹³ i després al 1935¹¹⁹⁴ elogia l'arquitectura tradicional mallorquina estudiada per Arthur Byne i Mildred Stapley, celebrant la publicació *Majorcan Houses and Gardens*.

A principi de la dècada dels anys trenta la doble polaritat del pensament de Guillem Forteza queda totalment palesa. Quins són els motius concrets que fan que Forteza oblidí els seus postulats regionalistes, cultivats al llarg del temps, arrelats a la terra i coherents amb el seu pensament, pels nous postulats moderns, importats de terres estrangeres i desvinculats del seu passat?

En primer lloc, la pregunta està mal formulada.¹¹⁹⁵ Forteza no oblidà els seus postulats regionalistes. Forteza no pretén crear del no res. Forteza, tal i com hem apuntat en un apartat anterior, vol empeltar el Regionalisme de modernitat. Forteza sempre posarà per davant el bon gust regionalista al maquinisme modern: "Le Corbusier és, més que un innovador de l'arquitectura, un enginyer-urbanista que ha intentat resoldre els problemes que l'aglomeració crea en les grans capitals, i no dubt que és capaç de resoldre

¹¹⁹⁰ FORTEZA PINYA, Guillem. "Parers en contra de l'arquitectura moderna." *Almanac de les Lletres*. XIV. Palma de Mallorca, 1934. p.75.

¹¹⁹¹ FORTEZA PINYA, Guillem. "Notes de M. Malkiel Jirmounsky sobre l'arquitectura nova." *Cit.* pp.21-22.

¹¹⁹² Guillem Forteza tradueix parcialment el llibre *Précisions* de Le Corbusier, que recull les conferències que el suís ha fet durant el seu viatge a Sud Amèrica de l'any 1929. FORTEZA PINYA, Guillem. "Le Corbusier i l'urbanisme. Cal alliberar-se de tot esperit acadèmic." *La Nostra Terra*, IV. Mallorca. 1931. pp.409-416.

¹¹⁹³ En motiu de la publicació del llibre *Majorcan houses and gardens*, s'ofereix un dinar-homenatge al matrimoni Byne, autors del llibre. En aquest dinar, celebrat a l'Hotel Victòria de Palma, Guillem Forteza pronuncia un discurs que es recollit al diari de l'endemà.

¹¹⁹⁴ En motiu de l'accidentada mort del matrimoni nordamericà, Guillem Forteza publica "En homenatge a l'arquitecte Mr. Arthur Byne." *La Nostra Terra*, VIII. Nº 91. Mallorca. 1935. pp.263-268.

¹¹⁹⁵ Intencionadament mal formulada. Òbviament.

aquests problemes amb elegància. [... Però] avui, a Mallorca, cal parlar com a cosa prèvia del "gust" i de l' "educació del gust" ."¹¹⁹⁶

En segon lloc, el mateix Forteza reconeix que "és un fet en la història de l'arquitectura que les enormes innovacions sofertes responen a complexitats també enormes."¹¹⁹⁷ Tal i com reconeix García Morente, "las mentes de nuestros contemporáneos se amueblan con conocimientos fragmentarios, truncados, torsos de teorías sin base de sustentación, conceptos faltos de íntegra inteligibilidad."¹¹⁹⁸ És ben cert i també és el cas de Forteza, arquitecte inquiet que viatja, llegeix, estudia, reb nous coneixements de procedència diversa. Amb els pas dels anys el fluxe d'informació va en augment i els *inputs* externs arriben a batzegades. "El artista [...] experimentó con singular crudeza la amalgama de razones y contrarrazones, de deseos encontrados y aspiraciones en oposición, la apertura de múltiples posibilidades frente a las que debía tomar postura vital y estéticamente."¹¹⁹⁹

Si partim de la premissa que identificaria la figura de Guillem Forteza, entesa com a individu, amb l'obra de Forteza, entesa com a producció arquitectònica, significaria que, després de la coherència implacable mostrada en la seva primera època, després de l'exagerada implicació personal i vital amb el Regionalisme, Forteza hauria abandonat¹²⁰⁰ el seu pensament i s'hauria apuntat als nous corrents centreeuropeus. Tanta lleugeresa no és possible. Guillem Forteza és un personatge de conviccions, un arquitecte fermament aferrat a la seva ideologia. Per Forteza, la teoria regionalista no és un divertiment, el Regionalisme és el seu pensament, la seva raó de ser. El Regionalisme és ell mateix. Guillem Forteza mai abandonarà el seu Regionalisme. Forteza neix i mor amb el Regionalisme.

Com a intel·lectual inquiet, es veu obligat a fer les seves incursions dins els nous corrents artístics. Sempre amb un ull posat en el Regionalisme. "El uso de términos antitéticos busca así definir un "espacio de incertidumbre", nuevamente transicional, sin soluciones definitivas, incluso contradictorio, en el que vemos moverse a los artistas más inquietos del período. Un lugar difícilmente definible en sí mismo, si no es en relación a los polos."¹²⁰¹ Forteza materialitza així la seva voluntat d'empeltar ambdós móns, la

¹¹⁹⁶ FORTEZA PINYA, Guillem. "Les innovacions en l'arquitectura." *Cit.* p.315.

¹¹⁹⁷ *Ibidem.*

¹¹⁹⁸ GARCÍA MORENTE, Manuel. "Ensayos sobre el progreso", *Revista de Occidente*, nº105. 1932. p.244. Citat per HERRERO SENÉS, Juan. "La difícil situación del artista. Polaridades." *Op.cit.* p.232.

¹¹⁹⁹ *Ibidem.*

¹²⁰⁰ No vull dir per complet, però sí parcialment.

¹²⁰¹ HERRERO SENÉS, Juan. "La difícil situación del artista. Polaridades." *Op.cit.* p.234.

seva voluntat de *tradere* el Regionalisme cap a la modernitat. L'obra arquitectònica de Guillem Forteza és una obra que «habita en el dintel». El conjunt d'escoles que hem estudiat es situa entre dos móns. Dos móns que cohabituen en una mateixa obra. Dos móns sostinguts per conceptes diametralment oposats. Unamuno anomena polaritats als diferents conceptes que sostenen cadascun dels dos móns.¹²⁰² Quines són aquestes polaritats que trobam en l'obra de Forteza?

Voldria centrar-me, principalment, en algunes de les polaritats conceptuals, que no formals. Les polaritats formals són epidèrmicament evidents i ja les hem analitzat i descrit quan explicàvem els projectes escolars. En canvi les polaritats conceptuals no són tan evidents. En canvi, són els conceptes de fons que sostenen un i altre món.

VIDA-ART: Aquest és el binomi principal al voltant del qual es mouen i prenen sentit la resta de polaritats. L'art figuratiu del segle XIX s'identifica amb la vida, s'identifica amb allò que representa. L'art nou del segle XX és un art emmirallat, és l'art per l'art. Segons Ortega y Gasset, per l'artista modern art i vida són contraris. També és de la mateixa opinió n'Eugeni d'Ors, quan el 1923 defineix les obres de l'art nou com a "bodegones asépticos" i les descriu com a obres pures, autoreferenciades, fredes, "sin peligro de corrupción, por lo mismo que sin rastro de vida."¹²⁰³ Des de ben prest, d'Ors defensa el caliu humanista enfront de la fredor de l'*art nou*.¹²⁰⁴ Forteza, partidari d'un art vital, davant la dicotomia planteja la conciliació: "Jo som un home modern, perquè visc encara. Acceptaria, doncs, una arquitectura moderna si aquesta no se'ns presentés tan filla de purs exclusivismes. Perquè formigó sempre i jamai pedra?, perquè terrasses sempre i jamai cobertes de teula?"¹²⁰⁵ I exigeix la vitalització de l'arquitectura moderna. "La paraula «humanisació» [...], inclou primordialment el concepte imperatiu de reconciliar l'art amb la vida col·lectiva. Aquest imperatiu –indesdenyable per cap mallorquí que estimi les glòries de Mallorca- l'hem d'oïr tots. En nom del qui enyoram, doncs, hem de fer, dit a la manera de Manzoni, una

¹²⁰² Walter Benjamin també ens ha explicat la història de l'art a partir de la lluita de dues polaritats, segons ell, principals: "Sería posible exponer la historia del arte como una disputa entre dos polaridades dentro de la propia obra de arte, y distinguir la historia de su desenvolvimiento como una sucesión de desplazamientos del predominio de un polo a otro de la obra de arte. Estos dos polos son su valor ritual y su valor de exhibición." En un resum, tal vegada excessivament superficial, podríem dir que el valor ritual va lligat a la individualitat, a la condició humana i a la tradició; en canvi, el valor d'exhibició, es relaciona amb la seva reproductibilitat, amb la seva condició mecànica i, per tant, amb la modernitat. BENJAMIN, Walter. *La obra de arte en la época de su reproductibilidad técnica*. Editorial Itaca. Mèxic DF. 2003. (Publicat originalment al 1936). p.51.

¹²⁰³ D'ORS, Eugeni. "Bodegones asépticos." *Revista de Occidente*. N°5. 1923. p.147. Citat per HERRERO SENÉS, Juan. "Ortega frente a Spengler." *Op.cit*.

¹²⁰⁴ D'ORS, Eugeni. "Foc d'humanisme". *Glosari. Cit.* p.109. (Original *La Veu de Catalunya*. 7 gener 1910).

¹²⁰⁵ FORTEZA PINYA, Guillem. "Parers en contra de l'arquitectura moderna." *Cit.* pp.75-76.

«guerra il·lustre» a tot aquell que conscient o inconscient ens vulgui divorciar la nostra vida social de les excel·lències eternes de l'art.¹²⁰⁶ Forteza opta pel camí de la conciliació dels contraris.¹²⁰⁷

CONTINUÏTAT-TRENCAMENT: "El artista de entreguerras reconoce el carácter auroral de la época y por tanto la invitación a fraguar nuevos sentidos, pero debe admitir que el pasado sigue teniendo un peso considerable. Con ansiedad comprende que gran parte del problema de ser moderno pasa precisamente por decidir qué hacer con la tradición."¹²⁰⁸ Segons Ortega y Gasset aquest serà *El tema de nuestro tiempo*.¹²⁰⁹ Guillem Forteza mai dubtarà en relació a aquesta polaritat. Tal i com hem vist anteriorment, Forteza sempre projectarà la seva obra des de la continuïtat amb la tradició i titllarà de "falsos originals"¹²¹⁰ els qui no fan cas de la tradició, els qui tan sols es preocupen en plagiar epidèrmicament les formes modernes, els qui no es supediten a les lleis constructives del país. Segons Forteza "no n'hi ha prou amb un inventat optimisme i bona fe per dedicar-se a innovar."¹²¹¹

INDIVIDU-MASSA: Així com l'arquitectura regionalista es defineix a partir de la pervivència de la tradició, l'arquitectura moderna es construeix com un joc.¹²¹² Així doncs, aquest joc tindrà unes regles, unes lleis, unes pautes. Tal i com succeeix amb les màquines. Estaríem d'acord que els cinc punts de Le Corbusier constitueixen els postulats bàsics de l'arquitectura moderna. Seguint al peu de la lletra aquests cinc punts, podem jugar a ser moderns. Amb aquests cinc punts, l'arquitectura moderna assoleix la seva reproductibilitat tècnica,¹²¹³ aconsegueix la seva multiplicació. L'arquitectura moderna és una arquitectura de masses. En canvi l'arquitectura regionalista és una arquitectura d'individus. Així

¹²⁰⁶ FORTEZA PINYA, Guillem. "Humanisació i deshumanisació de l'art." *Cit.* p.21.

¹²⁰⁷ En un altre moment, parlant de la reforma de Palma també es referirà a la necessària vitalització de l'arquitectura: "La medicina que cal aplicar a l'exemple per fer-la digna de la nostra ciutat pot concretar-se en aquesta frase: *Cal vitalitzar-la estèticament i higienitzar-la de veritat.*" FORTEZA PINYA, Guillem. *L'esdevenidor de la nostra Ciutat. Urbanisme mínim*. Estampa Soler Prats. Ciutat de Mallorca. 1934. p.33.

¹²⁰⁸ HERRERO SENÉS, Juan. "La difícil situación del artista. Polaridades." *Op.cit.* p.244.

¹²⁰⁹ Un altre llibre d'Ortega que podem trobar entre la bibliografia de Guillem Forteza, catalogada l'any 1946, després de la mort de l'arquitecte i per ordre del seu germà Miquel. ACFS.

¹²¹⁰ Eugeni d'Ors en el mateix sentit que Forteza parla de "falses elegàncies." D'ORS, Eugeni. "L'Almanac dels Noucentistes." *Glosari. Cit.* p.136. (Original *La Veu de Catalunya*. 15 febrer 1911).

¹²¹¹ Forteza es mostra molt crític amb els resultats que s'estan obtenint en el nou creixement i reforma de la ciutat de Palma: "Malauradament per la nostra ciutat aquest desaforat optimisme no ha pogut ésser fecund artísticament perquè en l'època a què ens referim es mancava d'una obligada plataforma cultural." *La urbanització de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna. Cit.*

¹²¹² HUIZINGA, Johan. *Homo ludens*. Editorial Alianza. Madrid. 2002. (Original 1938).

¹²¹³ Aquest fet produeix "un enorme trastorno del contenido de la tradición [fins i tot com a concepte en sí mateix] –un trastorno de la tradición que es la otra cara de la crisis y renovación contemporáneas de la humanidad–." BENJAMIN, Walter. *La obra de arte en la época de su reproductibilidad técnica. Cit.* p.45.

com l'arquitectura regionalista defensa les particularitats individuals de cada regió, l'arquitectura moderna, altrament anomenada *estil internacional*, promulga la universalitat dels seus conceptes. Uns conceptes que, en un inici no són compresos per la majoria de les masses. Ens recorda Forteza que "la gran massa del públic, incloent-hi persones que pretenen d'il·lustrades, és a Mallorca insensible a aquests postulats de la civilització."¹²¹⁴ És llavors quan les masses es rebel·len¹²¹⁵ i declaren la guerra¹²¹⁶ a la uniformització, es neguen a perdre la seva identitat. Tal i com reconeix Eugeni d'Ors, la dicotomia que es planteja consisteix en "la superació del dualisme entre la tendència particularista i l'interès universal. La gran lliçó platònica havia estat, paral·lelament, la superació del dualisme entre unitat i multiplicitat."¹²¹⁷ Una multiplicitat uniformista que no agrada gens a Forteza: "He anomenat bolxevista una part de l'arquitectura moderna perquè té un fons internacional d'uniformitat."¹²¹⁸

Forteza sempre es mostrarà partidari de l'equilibri entre les dues polaritats. Forteza provarà d'empeltar les dues visions, la regionalista i la moderna:

"L'art nou vol expressar « sincerament » la mentalitat nova.

Hem de convenir que l'esperit del moviment artístic dels nostres dies es concilia amb el de l'arquitectura grega. Si reconeixem els mateixos elements: la claretat, l'honestat, la nitidesa d'intencions i de realitzacions, l'equilibri i la proporció, la constructivitat i la regularitat, el veritable valor arquitectural de cada detall, els materials sentits i no amagats, la seva nuesa sense cap esment dels efectes pintorescs...

Es l'esperit clàssic sota formes modernes i diferents.

Per altra banda, el dinamisme, l'activitat febrosenca, el moviment sentit en les formes tot just nascudes, l'esforç de línies ben dretes, l'energia constructiva, el problema de les grans superfícies i dels grans volums, generalitzats i units, tractats en conjunt –semblant als que havem observat en la gran

¹²¹⁴ Forteza continua dient: "... i, naturalment, si la opinió mitjana no s'imposa és difícil que *quatre xifats* puguin imposar-se." *La urbanització de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna. Cit.*

¹²¹⁵ ORTEGA Y GASSET, José. *La rebelión de las masas*. Editorial Espasa-Calpe. Madrid. 2006. (Original 1930) Un altre llibre d'Ortega que podem trobar entre la bibliografia de Guillem Forteza, catalogada l'any 1946, després de la mort de l'arquitecte i per ordre del seu germà Miquel. ACFS.

¹²¹⁶ "Un altre clam se diu Unamuno i detona: Guerra a la Ciència!" D'ORS, Eugeni. "Ellen Key". *Glosari. Cit.* p.115. (Original *La Veu de Catalunya*. 28 febrer 1910).

¹²¹⁷ Eugeni d'Ors continua amb els seus dualismes dient: "La gran lliçó d'avui està en la superació del dualisme entre lo etèrnic i lo històric, o, en altres termes, entre el dinamisme i la racionalitat". D'ORS, Eugeni. "Lliçons". *Glosari. Cit.* p.263. (Original *La Veu de Catalunya*. 13 abril 1916).

¹²¹⁸ FORTEZA PINYA, Guillem. "Parers en contra de l'arquitectura moderna." *Cit.* p.76.

arquitectura gòtica i barroca- expressen la segona tendència de l'art contemporani.

Tractar l'edifici com una molècula de la ciutat moderna, utilitzar les formes mecàniques subordinant-les a una nova concepció artística, fer d'un monument un company dels autos i dels avions; tal és el dret original d'aquesta nova arquitectura, tal és el problema presentat francament fins a la cruïlla, tal és el punt just de partida, qualsevulla siguin les primeres realitzacions, de vegades prou imperfectes."

I, finalment, Forteza conclou: "El caràcter orgànic i sintètic de l'arquitectura contemporània posa de relleu l'aliança entre els dos corrents diversos de què hem parlat."¹²¹⁹

Forteza ens parla d'un edifici que serà mol·lècula de la ciutat moderna, un edifici maquinista germà dels automòbils i dels avions i, al mateix temps, d'un edifici projectat des dels conceptes clàssics de les belles proporcions, de la sinceritat constructiva i de l'experiència tradicional, conciliant així l'arquitectura moderna amb l'esperit de l'arquitectura grega.

Josep Sureda, un dels seus bons amics, ho deixarà escrit en homenatjar pòstumament l'arquitecte: "Guillermo Forteza, salido de una época desventurada de demoliciones y mutilaciones irreparables, supo hermanar el sentido tradicional de la arquitectura mallorquina con la serenidad y la eutimia de un tiempo nuevo, apenas entrevisto, que ya anuncia precozmente el rejuvenecimiento de la ciudad de Mallorca, la que él soñara en convertir en una clara ciudad mediterránea."¹²²⁰

L'arquitectura de Guillem Forteza vol aconseguir l'aliança entre ambdós móns, l'aliança entre les diferents parelles de polaritats. Si centram la nostra atenció sobre els projectes escolars que ara ens ocupen, veurem com existeixen dues maneres de treballar, dos models arquitectònics que representen les diferents polaritats conceptuals. El primer model arquitectònic, el regionalista, és formulat per Guillem Forteza i se sosté al voltant de la seva figura intel·lectual. És un model que es formula des de l'inici de la seva carrera i, progressivament, es va polint amb el pas dels anys. En canvi, el segon model arquitectònic, el modern, semblaria que neix d'un dia per l'altre.¹²²¹ No forma part d'una evolució natural. És fruit d'un trencament, o d'una imposició, o d'una importació. No sembla que darrera dels dos models escolars hi hagi la mateixa persona. Les escoles regionalistes i les escoles modernes de Guillem Forteza no semblen sortir del mateix llapis. I, segurament, no hi surten.

¹²¹⁹ FORTEZA PINYA, Guillem. "Notes de M. Malkiel Jirmounsky sobre l'arquitectura nova." *Cit.* p.22.

¹²²⁰ SUREDA BLANES, Josep. "Guillermo Forteza" *Op.cit.* p.11.

¹²²¹ Concretament, i com veurem més endavant, podríem dir que neix durant el mes de març de 1931, amb els projectes d'Es Llobarç, S'Alqueria Blanca i Lloret de Vista Alegre.

Alguna cosa ha de succeir perquè l'arquitectura de Forteza canviï tan substancialment. Més ben dit, algunes coses han de succeir perquè aquesta transformació es dugui a terme d'una manera tan sobtada. Sospito que una sola raó no és suficient per a impulsar un gir tan contundent.

Per un costat, Forteza creu completament amb el que fa durant l'època regionalista. Per ell, el Regionalisme no és una qüestió superficial, ja ho hem vist. Forteza treballa tots els camps en una sola direcció. Arquitectura, política i cultura es fonen en un sol pla, el del Regionalisme. Per Forteza, el Regionalisme no és un simple estil, no és un maquillatge pseudofolclòric per vestir l'arquitectura mallorquina. El Regionalisme és, per Guillem Forteza, el *corpus* ideològic al voltant del qual basteix els seus principis. Però, per altra banda, és una evidència que existeix un important nombre d'obres modernes i que, a principis de la dècada dels anys trenta, la dialèctica entre les diferents polaritats, formals i conceptuals, és més que manifesta. Què succeeix entre un moment i l'altre?

Tal i com ens apunta Solà-Morales, "la historia de la modernidad arquitectónica deberá construirse contemplando a la vez la dialéctica entre permanencia y novedad, y la dialéctica entre utopía y realidad construida. Por una parte esto significa la existencia de procesos de transformación lingüística que no se producen *ex novo*. El lenguaje de la arquitectura es un lenguaje social; sus cambios no son discretos, sino que se producen en un constante ir y venir entre lo establecido y lo por venir. No debe olvidarse que en el seno de la cultura metropolitana en la cual se desarrolla, la modernización arquitectónica se apoya en las convenciones establecidas y en la invención, sea propia o recibida como novedad desde otros centros de producción lingüística."¹²²² Efectivament, l'arquitectura signada per Forteza sofreix uns canvis no gens discrets. Uns canvis que lluny de seguir les convencions establertes,¹²²³ sorgeixen de la invenció. Al mateix temps i segons l'anàlisi que seguim, anul·lada la possibilitat d'una invenció pròpia, que hagués pogut dur a terme el propi Forteza, només ens queda la possibilitat de que la invenció sigui rebuda, és a dir, importada. Existeix un altre Guillem Forteza. Existeix algú altre, dins l'estudi de Forteza, que importa i aplica aquesta nova arquitectura. Qui?

El primer sospitós, com a col·laborador reconegut i mà dreta de Forteza, és, lògicament, Miquel Fullana. Però un cop estudiada en profunditat la figura de Fullana estem en garanties d'assegurar que aquest no és l'artífex de l'arquitectura moderna de Forteza. Fullana no reuneix ni l'actitud, ni la formació

¹²²² SOLÀ MORALES, Ignasi de. *Op.cit.* p.13.

¹²²³ En el territori mallorquí ningú ha establert cap tipus de convenció, ningú ha traçat el camí inequívoc, ningú ha dictat les bases que ha de seguir l'arquitectura moderna mallorquina. No hi ha patrons a seguir.

necessària per a projectar aquests models moderns. La *nova architectura* suposa un trencament amb el passat –tant amb el passat immediat de l’obra de Forteza com amb el passat més pretèrit de la tradició constructiva mallorquina–. Això ens obliga a trobar una persona aliena a la tradició mallorquina, allunyada dels principis del Regionalisme. D’altra banda, la perfecció en l’aplicació dels postulats moderns, la precisió en la disposició i organització dels diferents edificis, requereix una formació prèvia íntima i intensament relacionada amb algun focus de producció moderna. Per un i altre motiu, Miquel Fullana no és la persona que cercam.

UNA MALALTIA TERMINAL

Mentre anava buscant en uns i altres arxius, mentre regirava caixes i caixes de papers, mentre obria i tancava carpetes o mentre ordenava i classificava documents, hi havia una paraula, un tema que apareixia de manera intermitent. Em refereixo a la qüestió de la malaltia de Guillem Forteza. Apareixia de manera difuminada i borrosa. Jo no li donava importància. Em semblava més un capítol de novel·la rosa, o tal vegada negra, que no pas un capítol de tesi doctoral. La qüestió, però, m'anava arribant en petites dosis. Algú em comentava un detall. Algú altre m'explicava una anècdota. Fins i tot algú em va explicar amb pèls i senyals el moment de la seva mort. Però els comentaris sempre apareixien en veu baixa, entre dents, com si ningú no en volgués parlar excessivament.¹²²⁴

El motiu de la mort de Guillem Forteza és un tema tabú. Sembla formar part de l'endevinalla. Tothom coneix el cas. Però ningú en coneix tots els detalls. No han traspassat la frontera familiar. Millor.

El que està clar és que Guillem Forteza Pinya mor d'una llarga malaltia mental.¹²²⁵ Aquesta és la paraula prohibida, la solució a la nostra endevinalla, allò que tothom ens amaga, el capítol que s'ha de desgranar per entendre aquesta tesi.

No sabem del cert si les seves primeres absències per qüestions de salut ja són degudes a aquesta malaltia que el va empènyer fins a la mort. En tot cas, ens comenta el seu delineant Miquel Fullana que "la falta de salut de l'arquitecte Forteza va començar molt prest."¹²²⁶

Les primeres notícies que tenim de les seves estades a Barcelona a causa d'una malaltia¹²²⁷ són del mes de setembre de 1922.¹²²⁸ El mateix Fullana ens comenta que, donada la urgència de l'Inspector d'Ensenyament, el Sr. Joan Capó, ha d'enviar a Barcelona un projecte fet seu, perquè Guillem Forteza el signi,

¹²²⁴ De fet, fins i tot, una neboda seva es va negar a parlar amb mi per aquest motiu.

¹²²⁵ És possible que es tractés d'una qüestió genètica ja que el seu pare també havia tingut problemes mentals: "la psicopatia de mon pare, que va obligar a que el reclouessin una temporada al manicomi de «Nueva Belén» de Barcelona." FORTEZA PINYA, Miquel. "El centenari de ma mare." *Del meu temps. Cit.* Volum II. p.136.

¹²²⁶ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.15.

¹²²⁷ Dic d'una malaltia ja que aquests primers ingressos no sabem si són a causa de l'enfermetat mental de la que parlem. Pels nostres efectes ens és indiferent saber el motiu, ja que el que ens interessa és, tan sols, fer notar els llargs períodes que Guillem Forteza passa fora de Mallorca.

¹²²⁸ Sabem que el mes d'abril de 1922 Forteza també és a Barcelona, no sabem però per quin motiu. Amb data de 26 d'abril de 1922 Forteza escriu a Miquel Fullana comentant-li alguns detalls de les obres aleshores en curs: els magatzems Alzamora i el convent de les Saleses. VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.12.

1072. Guillem Forteza, casa d'Antoni Castañer a Sóller. 1923

1073. Guillem Forteza, palau de Marivent, de Joan de Saridakis, a Portopi. 1924

1074. Guillem Forteza, convent de les Reparadores. 1920

convelescent d'una malaltia.¹²²⁹ Uns dies més endavant Forteza escriu al seu delineant Miquel Fullana dient-li "yo marcho pronto de Barcelona y no sé donde permaneceré. [...] Yo voy mejorando mucho y casi estoy bien del todo. Por aquí han hecho los primeros fríos y me han sentado muy bien."¹²³⁰ De la carta se'n desprèn que el traslladen de la clínica de Barcelona a algun altre lloc que ell desconeix, per això podem deduir que en aquest primer període que Guillem Forteza està fora de Mallorca a causa d'una malaltia és llarg.¹²³¹ Molt possiblement, el lloc de trasllat sigui París.¹²³² Els seus clients es ressenten de l'absència i es preocupen pel seu estat de salut.¹²³³

Si avançam un any ens trobam que, al setembre de 1923, Guillem Forteza torna ser a fora de l'Illa per qüestions de salut, molt possiblement a Barcelona. Miquel Fullana reb una carta on Forteza li escriu: "De salut estic millor, encara que el metge m'aconsella que tenga cuidado en no propassar-me en qüestió de treball."¹²³⁴ Aquest cop l'estada tampoc és curta. Sabem que quinze dies després de la primera carta, Forteza torna a escriure a Miquel Fullana,¹²³⁵ ja dins el mes d'octubre, tot comentant-li uns detalls de la casa d'Antoni Castañer¹²³⁶ i d'altres de la casa de Joan de Saridakis.¹²³⁷ El que crida l'atenció és que els dos primers ingressos coincideixin amb l'arribada de la tardor i, molt possiblement, també coincideixi, de manera aproximada, la seva durada.

L'estiu de 1925 Forteza també el passa a Barcelona. Per aquell temps, s'estan desenvolupant al

¹²²⁹ *Ibidem.* p.21.

¹²³⁰ Segons correspondència enviada per Guillem Forteza a Miquel Fullana, datada del 10 de setembre de 1922.

¹²³¹ La malaltia que en aquella època deixa els seus darrers efectes és la grip. Principalment durant l'any 1918 la pandèmia de la grip assola Europa sencera, el seu abast es cobra la vida de l'arquitecte mallorquí Guillem Reynés que, com hem dit, és l'antecessor del Regionalisme de Guillem Forteza. Però sembla poc probable en el cas de Forteza es tracti de la grip, ja que al final de la carta diu que el fred que comença a fer li ha caigut molt bé i, és clar, el fred no sembla el més convenient per a un malalt de grip. Sembla més plausible una qüestió de febres que, com veurem més endavant, serà present durant els darrers anys de la seva vida.

¹²³² Durant el mes de novembre reb una cara de Joan Pons des de Madrid, que comença dient: "My dear: un dia em sorprengué amb alegria la teva postal desde París, on estava lluny de creure't. T'envejo les coses belles que degueres veure i ara et toca anar a Itàlia". Segons correspondència del 13 de novembre de 1922. ACFS. Si Joan Pons li respon el 13 novembre vol dir que en Guillem Forteza li ha escrit una o dues setmanes abans i això coincidiria molt aproximadament amb les dates del trasllat.

¹²³³ Mª de la Aparición de Lluch, del convent de les Reparadores, li escriu amb motiu de les obres del convent i acaba la carta demanant-li com està de salut ja que sap que ha passat mal moment. Segons correspondència de 15 setembre de 1922. ACFS.

¹²³⁴ Segons correspondència del 27 de setembre de 1923.

¹²³⁵ Segons correspondència del 12 d'octubre de 1923. ACFS.

¹²³⁶ És la casa de Sóller, coneguda popularment com Ca'n Corriola, construïda entre 1923 i 1928.

¹²³⁷ És tracta del popular Palau de Marivent, construït a Porto Pi entre 1924 i 1926.

1075. Guillem Forteza, clínica del Doctor Munar, a Palma. 1925

1076. Guillem Forteza, portalada de l'hotel Reina Victòria, al Terreno. 1927

seu despatx un bon grapat de projectes i obres.¹²³⁸ Entre d'altres, la casa Aguiló de Manacor. Ens comenta Miquel Fullana que el mes de juliol es presenta al despatx de Guillem Forteza el senyor Pere Aguiló exigint el seu projecte. "Es donava el cas que l'arquitecte Forteza era a Barcelona".¹²³⁹ Llavors l'ha d'atendre en Miquel Fullana i ell mateix ha de desenvolupar el projecte amb una certa agilitat. En l'intercanvi de correspondència i documentació entre Fullana i el senyor Aguiló se'n desprèn que Guillem Forteza a finals de setembre és encara a Barcelona.¹²⁴⁰ Per tant, altre cop hi ha passat tot l'estiu i part de la tardor.¹²⁴¹

"Era una vertadera llàstima la falta de bona salut del Sr. Forteza, a la temporada més calorosa de l'estiu, la qual l'obligava a haver d'absentar-se de Mallorca."¹²⁴² El mateix Miquel Fullana també ens comenta: "Degut a la malaltia que patia l'arquitecte Forteza, de tant en tant havia d'anar a una clínica de Barcelona."¹²⁴³ Aquestes absències, tot i que només les tenim documentades de manera intermitent, de ben segur que es repeteixen matemàticament any rera any. Durant els tres –a vegades fins a quatre– mesos d'estiu, Guillem Forteza ha de residir fora de Mallorca. Forteza manté el contacte amb el despatx a través de Miquel Fullana. La correspondència és intensa. Forteza envia els corresponents croquis¹²⁴⁴ a Fullana, i Fullana elabora els plànols que posteriorment Forteza revisa i corregeix i reenvia cap a Mallorca. Fullana manté el contacte amb els clients, tant al despatx com a l'obra i qui elabora els plànols que finalment envia a Barcelona perquè siguin signats per l'arquitecte.¹²⁴⁵

¹²³⁸ Com l'escola de Portocristo a Manacor, l'escola de Sa Pobla, la casa d'Antoni Castañer a Sóller, el Palau de Marivent a Porto Pi, la casa de Pere Aguiló a Manacor, el xalet de Lluïsa Forteza Rey a Son Berga, la casa Consistorial de Santa Margalida, la casa del Doctor Joan Ferrando a Montuiri, la Casa d'Antoni Aguiló Bonnin al carrer Llotgeta, l'edifici de cinc plantes al carrer Gilibert de Centelles, l'edifici d'habitatges dels empleats de la casa Alzamora al carrer Costa i Llobera, l'edifici d'Esteve Moragues al carrer 31 de desembre o la Clínica del Doctor Munar al carrer Arxiduc Lluís Salvador, aquests cinc darrers projectes són a Palma.

¹²³⁹ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.25.

¹²⁴⁰ "Al llegar a ésta me manifestaron que el lunes sin falta tenían que empezar a derribar la fachada vieja. Así que aunque don Guillermo no haya regresado, le suplico por favor que a lo más tardar, el sábado, por conducto de la agencia me mande los dos planos que quedamos verbalmente". Segons correspondència del 23 de setembre de 1925 de Pere Aguiló a Miquel Fullana.

¹²⁴¹ Miquel Fullana també comenta l'absència de l'arquitecte al 1925, sense precisar el mes, si bé llavors no podem precisar-ne el motiu. Ho fa referint-se a l'edifici del Sr. Esteve Moragues al carrer 31 de desembre de Palma: "Durant la construcció de la casa i en absència de l'arquitecte Forteza, que era fora de Mallorca, el mestre picapedrer de les obres em demanà el dibuix a mida natural de la base, capitell, secció i alçada total de les pilastres que adomena la façana." A: VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.22.

¹²⁴² FULLANA LLOMPART, Miquel. "Records d'una col·laboració." *Cit.* p.28.

¹²⁴³ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.52.

¹²⁴⁴ Respecte els croquis Forteza li aconsella a Fullana: "Ya sé lo que pasa cuando uno poco versado en dibujo ve un croquis: que se queda a oscuras, como dices y además cree que el autor del croquis le toma el pelo. De modo que nunca hay que enseñar croquis a nadie sino esbozos muy detallados o impresiones en color." Segons correspondència de 10 de setembre de 1922. ACFS.

¹²⁴⁵ Pel que fa al procés d'elaboració dels projectes a distància, és representatiu el que explica Guillem Forteza, en una carta enviada a Miquel

Fullana no només es lamenta de les absències per qüestió de la malaltia, sinó que, mentre Forteza és a Mallorca, també l'acusa de passar poques estones dins l'estudi. "Devia ser dels primers anys trenta. A part de les temporades que l'arquitecte Forteza era a fora de Mallorca, també solia ésser poc temps dins l'oficina."¹²⁴⁶ D'aquella època sabem que el 12 d'agost de 1930 Forteza parteix altre cop cap a la clínica de Barcelona¹²⁴⁷ i que no torna fins a mitjan setembre.¹²⁴⁸ Per tant, les estades a la clínica es repeteixen.

Per boca de Miquel Fullana, en una de les seves múltiples reivindicacions del seu treball, sabem que durant l'any 1935 Guillem Forteza és de nou a la clínica de Barcelona. En aquest cas no se'n precisa la data exacta: "L'any 1935, absent de Mallorca l'arquitecte Forteza, vaig dibuixar l'avantprojecte de la casa pel Sr. Rafel Feliu, propietari de Can Matons, situada al carrer de Sant Bartomeu, cantonada amb el carrer Vicenç Mut, davant la plaça de Tagamanent."¹²⁴⁹

L'any següent, l'estiu de 1936, quan esclata la guerra civil, Guillem Forteza torna a ser a la capital catalana.¹²⁵⁰ Tal i com ens explica Miquel Fullana, Forteza, donada la tensa situació militar, arriba a Mallorca per via Rosselló francès.¹²⁵¹

És al 1938 quan Forteza acusa un fort empitjorament de la seva salut. El 19 de setembre d'aquell any el metge de Palma Miquel Miró ens parla d'unes febres que pateix Guillem Forteza estant a la Península.¹²⁵² Les febres s'intensifiquen. La malaltia és, a partir d'aquell any, el tema central i únic. A mesura que el seu delicat estat de salut empitjora la preocupació de la seva mare esdevé més acusada. La malaltia s'anirà convertint cada cop en una qüestió més obsessiva i ocuparà completament els darrers cinc anys de la seva vida.

Fullana, tot referint-se al Col·legi de les Religioses Agustines, ja desaparegut: "Lo del convento de la calle de San Miguel, me parece una atrocidad el cambiar el plano. Va a quedar un edificio vulgar y con un poco de coste más podría resultar una magnífica construcción. Hoy escribo a D. Pablo Tarongí diciéndole esto mismo y que no se precipite. En todo caso como Jiménez ha dibujado los planos a lápiz conviene sea él mismo quien lo pase a tela. Hay que ir alerta a desairar. Tu croquis que me adjuntas me da perfecta idea del cambio introducido, pero hay que insistir en ver si se realiza lo previamente proyectado. Si no hubiese medio de hacerlo, en el segundo piso prefiero ventanas a balcones [...] En cuanto tengas dibujado a lápiz lo de la Escuela de Muro, lo enseñas al Sr. Capó y si él está conforme lo puedes pasar a tela." Segons correspondència de 10 de setembre de 1922. ACFS.

¹²⁴⁶ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.42.

¹²⁴⁷ Segons el diari personal de Miquel Fullana. ACFS.

¹²⁴⁸ El 12 setembre 1930 Miquel Fullana té anotat al seu diari que ha d'avisar al Secretari de l'Ajuntament de Sencelles de l'arribada de Guillem Forteza. ACFS.

¹²⁴⁹ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.25.

¹²⁵⁰ No ens equivocariem si diguessim que es tracta d'una altra estada a la clínica, ja que coincideix amb l'època de l'estiu i com cada any la degué passar a Barcelona.

¹²⁵¹ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.44.

¹²⁵² Segons correspondència del 19 de setembre de 1938. ACFS.

1077. Ramon Sarró Burbano, psiquiatre i psicoterapeuta que tracta a Guillem Forteza a Barcelona

El mes de maig de 1939 sabem que el passa a Porto Cristo, fent una estada curativa, reestablint-se de la darrera decaiguda de salut, a fi de passar les primeres calors al costat del mar. Aleshores, el seu germà Bartomeu viu a Felanitx, on s'ha casat amb una felanitxera. La seva mare es preocupa constantment pel seu estat i li ofereix repetidament que vagi a passar una temporada a el Rafal.¹²⁵³ Els seus germans també veuen que la salut d'en Guillem va a la baixa i s'interessen pel seu progrés. També ho fan alguns mestres d'obres com el mestre Barrera.¹²⁵⁴ L'arquitecte és plenament conscient de la seva malaltia, tant és així que a mitjan juny escriu al seu amic Joan de Saridakis dient-li que es troba molt malalt.¹²⁵⁵ A proposta del seu company, el dia de Sant Joan de 1939 Guillem Forteza el passa amb Saridakis visitant les coves del Drach i esmorzant a l'Hotel Felip.¹²⁵⁶

L'estiu d'aquell any el torna a passar a la clínica de Barcelona.

Sabem que a principis de 1940 torna a tenir una recaiguda,¹²⁵⁷ i que aleshores el seu company de carrera i professió Jaume Mestres Fossas es preocupa per la seva salut.¹²⁵⁸ Forteza no respon a la carta de Mestres; el seu estat no li ho permet.¹²⁵⁹ A finals d'any, Jaume Mestres s'adreça al seu germà Miquel.¹²⁶⁰ Aleshores en Guillem deu ser, altre cop, a la clínica catalana, ja que no és ell qui contesta.

A principis de l'any següent, 1941, Guillem Forteza torna a anar a Barcelona. Aleshores el germà Bartomeu també ha estat ingressat.¹²⁶¹ Bartomeu trava una forta amistat amb el Dr. Ramon Sarró,¹²⁶²

¹²⁵³ Es Rafal és una finca rural de la família Forteza. Segons correspondència de l'11 de maig de 1939 i també del 13 de juny del mateix any. ACFS.

¹²⁵⁴ Segons correspondència del 31 de maig de 1939. ACFS.

¹²⁵⁵ Segons correspondència del 17 de juny de 1939. ACFS.

¹²⁵⁶ Segons correspondència del 22 de juny 1939 Joan de Saridakis li escriu: "El sábado próximo, 24 de los corrientes, siendo mi día onomástico, he decidido realizar una excursión a Porto-Cristo para visitar las Cuevas. Luego almorzaré en el Hotel Felip, con Ricardo y otra persona, mi enfermera, que irán conmigo. Me hará V. el obsequio de acompañarnos también y así charlamos". ACFS.

¹²⁵⁷ Segons correspondència del seu germà Bartomeu del 9 de febrer de 1940. ACFS.

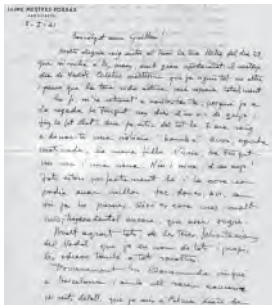
¹²⁵⁸ Segons correspondència del 7 de juliol de 1940. ACFS.

¹²⁵⁹ Segons correspondència de Miquel Forteza dirigida a Jaume Mestres Fossas. ACFS.

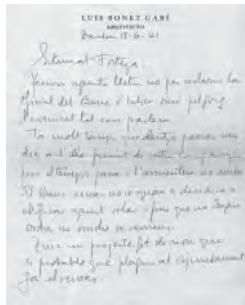
¹²⁶⁰ "En el seu dia vaig tenir la seva carta, en la qual em donava compte de l'estat d'en Guillem i em deia que seguia millor i que ell m'escriuria tan aviat com li fos possible. Però va passant el temps i el no tenir les ratlles d'ell m'obliga a demanar a V. em digui com segueix aquest xicot i si està en condicions de rebre carta meva, doncs jo amb molt de gust li escriuria." Segons correspondència del 2 de novembre de 1940. ACFS.

¹²⁶¹ Sabem que més endavant pateix còlic de fetge i dolors a la ronyonada. Segons correspondència del 6 d'agost de 1941. ACFS.

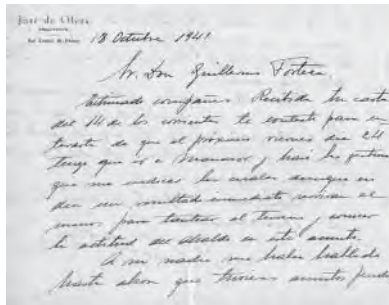
¹²⁶² Es tracta del psiquiatre i psicoterapeuta Ramon Sarró Burbano. El Doctor Sarró cursa els estudis de medicina a Barcelona i els acaba l'any 1923. Després d'estudiar medicina a Barcelona, es trasllada a Viena, on s'especialitza en les teories de Sigmund Freud, a qui, fins i tot, té l'ocasió de tractar, i aprofundeix en la psicoanàlisi des d'una perspectiva antropològica. Desenvolupa el que ell mateix bateja com "psicoanàlisi fenomenològic" –variant crítica pel que fa a la psicoanàlisi estrictament freudiana– i introdueix a Espanya el tractament de la psicosis mitjançant electrònarcosis. Defensa l'ús terapèutic de la dietilamida de l'àcid lisèrgic (LSD), especialment per potenciar i estimular els talents creatius de

1078. Carta de l'arquitecte Jaume Mestres Fossas dirigida a Guillem Forteza, preocupant-se per la seva salut. 2 de gener de 1941. ACFS

1079. Carta de l'arquitecte Lluís Bonet Gari dirigida a Guillem Forteza, demanant-li pel seu estat de salut. 18 de juny de 1941. ACFS

1080. Carta de l'arquitecte Josep Olesa dirigida a Guillem Forteza, preocupant-se per la seva enfermetat. 18 d'octubre de 1941. ACFS

psicoterapeuta¹²⁶³, que ara també porta el tractament d'en Guillem.¹²⁶⁴ En Bartomeu també deu patir algun tipus de dolència mental ja que, segons ell mateix: "De mi puc dir que casi sempre tenc una gran vagorositat mental o dispersió que fa que hom es recolgui en si mateix."¹²⁶⁵ El mes de maig Bartomeu escriu a en Guillem dient-li que ha xerrat amb el Dr. Sarró del seu cas i que li ha sol·licitat que li demani que torni a la clínica. Forteza torna a ingressar a principis d'estiu.

Durant aquell estiu, Guillem Forteza pateix una infecció que obliga a una intervenció que acaba amb bon resultat.¹²⁶⁶ I encara després de l'estiu s'ha de sotmetre a sessions de xocs elèctrics.¹²⁶⁷ Poc després, a mitjan octubre, li concedeixen un permís d'una setmana per tornar a Mallorca.¹²⁶⁸ Aquell mes, el seu germà Bartomeu continua ingressat,¹²⁶⁹ fins i tot li administren algun tipus d'injecció.¹²⁷⁰ Hom es mostra satisfet del metge Sarró que es cuida tant d'en Bartomeu com d'en Guillem.¹²⁷¹ Sembla que el canvi de metge ha generat una certa millora en la salut d'ambdós.¹²⁷² Tant és així que en Bartomeu ben aviat torna cap a Mallorca. La família espera impacient la tornada de'n Guillem,¹²⁷³ que es retarda gairebé un mes¹²⁷⁴ i no arriba a fer-se realitat fins el 23 de desembre. L'estada és curta, d'entre deu i quinze dies. L'onze de gener, però, Guillem

persones dotades, però amb problemes de relació i d'expressió. Es doctora el 1931. És cap clínic de l'Institut Mental de la Santa Creu i de l'Institut Frenopàtic de Sant Boi i director de l'Institut Pere Mata de Reus i del Dispensari Central d'Higiene Mental de Barcelona.

¹²⁶³ Una carta signada per Alfonso de P., datada del 15 de febrer, ens indica que Guillem Forteza visita el Dr. Sarró com a especialista psicoterapeuta. ACFS.

¹²⁶⁴ Anteriorment l'havien tractat els metges Vives, Maura i Alzina. Segons correspondència del germà Bartomeu dirigida a en Guillem el 10 de maig de 1940. ACFS.

¹²⁶⁵ Segons correspondència del seu germà Bartomeu del 30 d'octubre de 1942. ACFS.

¹²⁶⁶ Segons correspondència del 6 d'agost de 1941. ACFS.

¹²⁶⁷ Segons es dedueix de la correspondència del seu germà Bartomeu en la que es pot llegir: "No parles de lo dels xocs elèctrics, a mi particularment també m'interessa per si el dia de demà hi he de recórrer." 9 octubre 1941. ACFS.

¹²⁶⁸ Segons correspondència de Guillem Parets, ecònom de Santa Maria, on es pot llegir: "Hoy he estado en Palma y mi primera gestión ha sido visitar a su buenísima mamá preguntando por V. y excusado decirle la satisfacción que he tenido al decirme que se proponía venir una semana a Mallorca ¡Loado sea Dios!" 15 octubre 1941. ACFS.

¹²⁶⁹ Segons correspondència enviada des de Petra el 16 d'octubre 1941 per algú que no podem identificar. ACFS.

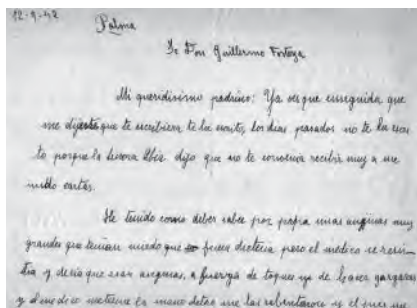
¹²⁷⁰ Segons correspondència del mateix Bartomeu del 23 d'octubre de 1941. ACFS.

¹²⁷¹ Lluís Forteza Rey, amic d'en Guillem i veí de la família comenta "Estoy muy contento de la casualidad de que hayais encontrado a un doctor que os comprenda y que la ciencia pueda con vuestras manías así que no hay mal que por bien no venga". Segons correspondència de 21 d'octubre de 1941. ACFS.

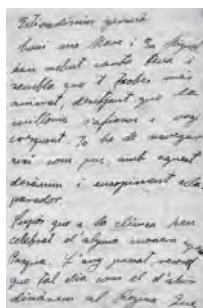
¹²⁷² A finals d'octubre Bartomeu es mostra satisfet que en Guillem recuperi mica en mica la seva eufòria. "Es veu que el Dr Sarró deu notar franca millora quan accedeix a que facis el viatge". Segons correspondència del 23 d'octubre de 1941. ACFS.

¹²⁷³ Segons correspondència del 17, 19, 22, 23, 29 i 29 d'octubre de 1941. ACFS.

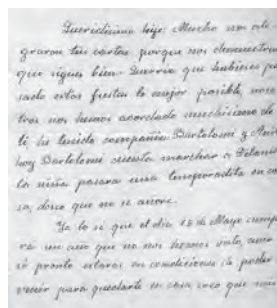
¹²⁷⁴ Sembla que en un principi ha de tornar el primer divendres després del dia 27 d'octubre (per tant dia 31 d'octubre) ja que el seu germà Miquel, en una carta del 27 d'octubre, li comenta que el divendres anirà a esperar-lo a l'arribada del vapor. ACFS.

1081. Carta rebuda per Guillem Forteza de part de la seva neboda Felisa, desitjant-li una ràpida recuperació. 12 de setembre de 1942

1082. Carta del seu germà Toméu felicitant-lo per les festes de Pasqua i donant-li ànims de cara a la malaltia. 26 de març de 1943. ACFS

1083. Una de les darreres cartes enviades per la seva mare Aina, preocupant-se per la seva salut i desitjant veure'l ben aviat. 28 d'abril de 1943. ACFS

Forteza ja és de nou a la clínica de Barcelona.¹²⁷⁵

Durant el mes de febrer, en un dels intercanvis de documents que manté amb Fullana, deixa entreveure la seva preocupació pel seu estat i mostra la incertesa del seu futur: "Amic Fullana: A la fi veig que han arribat les coses. Aquesta estafeta de Sarrià es veu que és molt lenta. Féu lo possible per no decaure el despatx, ja que el necessitem per la nostra vida elemental. Realment la darrera ampliació de fàbrica de curtits està concebuda amb gran simplicitat, cosa que m'agrada. Els demés documents bé. Jo he estat molt decaigut i em costa de convalèixer. Serà lo que Déu voldrà. Saluda els amics Camarassa, Martínez i demés. Vostre. Guillem Forteza."¹²⁷⁶ Aleshores, encara continua sota la vigilància del Dr. Sarró. A finals de febrer, el seu germà Bartomeu torna a ingressar a la clínica de Pedralbes.¹²⁷⁷ Bartomeu té una forta recaiguda a principis de març.¹²⁷⁸ En canvi, en Guillem, tot i estar ingressat a la clínica, s'atraveix a sortir a fer alguna volta pel centre de Barcelona.¹²⁷⁹ El seu estat, segons els metges, no déu ser massa delicat ja que entre els mesos de març i maig torna a passar uns dies a Mallorca.

La pausa és curta. El 15 de maig torna a agafar el vapor cap a Barcelona.¹²⁸⁰ En menys de dues setmanes es trasllada a Madrid.¹²⁸¹ Des d'allà envia un telegrama a la família informant-los de la seva arribada.¹²⁸² Això succeeix a finals de maig. Durant uns dies l'acompanya el seu germà Miquel.¹²⁸³ Aquell mes de juny, un cop retornat a Barcelona, se sotmet a una delicada intervenció quirúrgica consistent en l'extirpació de l'àntrax¹²⁸⁴ que li ha infectat el coll.¹²⁸⁵ L'operació, aparentment, es du a terme sense gaires complicacions.¹²⁸⁶

¹²⁷⁵ Segons correspondència del seu germà Miquel de l'11 de gener de 1942. ACFS.

¹²⁷⁶ Segons correspondència del 10 de febrer de 1942. ACFS.

¹²⁷⁷ Segons correspondència d'Alfonso de P. del 15 de febrer de 1942. ACFS.

¹²⁷⁸ Segons correspondència de la seva mare Aina del 6 de març de 1942. ACFS.

¹²⁷⁹ L'arquitecte i amic Jaume Mestres Fossas li escriu el 9 de març dient-li que, des de l'interior del tramvia l'ha vist passejant per Plaça Catalunya. ACFS.

¹²⁸⁰ En una carta del 15 de desembre de 1942, la seva mare li recorda que aquell dia fa set mesos que va marxar. ACFS.

¹²⁸¹ Desconec el motiu de la seva estada a Madrid. Tot fa sospitar algun tipus de prova mèdica relacionada amb l'extirpació d'àntrax a la que se sotmet unes setmanes després a Barcelona.

¹²⁸² Segons correspondència del seu germà Miquel del 29 de maig de 1942. ACFS.

¹²⁸³ Sabem que passen l'hora baixa del dimarts 1 de juny passejant per Madrid. Segons correspondència de la seva mare Aina del 8 de juny de 1942. ACFS.

¹²⁸⁴ L'àntrax o forunculosi és una inflamació localitzada en el teixit subcutani, generalment produïda per una infecció d'una bactèria. Al coll, d'on operen en Guillem Forteza, pot afectar les amígdales, la laringe o la faringe. En alguns casos extrems, com el seu, requereix cirurgia.

¹²⁸⁵ Segons correspondència del seu germà Miquel de l'1 de juliol de 1942, on també diu que se n'ha assebatat a través del doctor Sarró. ACFS.

¹²⁸⁶ L'operació la realitzen els doctors Vives i Domènech a Barcelona. Segons correspondència del seu germà Miquel del 10 de juliol de 1942.

1084. Miquel Batllori Munné

Tot aquell estiu el passa ingressat a Pedralbes. La seva mare, els seus germans i els seus nebots li escriuen massivament donant-li ànims i desitjant-li que es millori ben aviat. A principis de setembre Guillem Forteza ha perdut molt de pes i la seva salut ha empitjorat.¹²⁸⁷ “Según dices en tu postal no te encuentras mejor [...] Consulta con los médicos si te convendría pasar a una Clínica. [...] Els metges, contra la teva opinió diuen que millores.”¹²⁸⁸ La família es nega a creure que el seu estat de salut sigui tan dolent com ell assegura. “Creo que crees estar peor de lo que estás.”¹²⁸⁹ L'arquitecte es troba inmers en un fort estat depressiu.¹²⁹⁰ al mateix temps que pateix una colitis¹²⁹¹ que li fa perdre pes i li dificulta la seva millora.¹²⁹²

Poc abans del canvi d'any, Forteza canvia de clínica i torna a la de Pedralbes. Des de l'operació ha residit en una diferent. Constantment reb visites d'amics mallorquins i catalans que passen a veure'l: n'Aina Maria, en Jaume Mestres, en Lluís Aguiló, en Ramon Fortuny, el metge Francisco Sales o el metge Oliver Febrer, entre molts altres.¹²⁹³ Malgrat el seu complicat estat de salut, Guillem Forteza continua revisant els treballs que li arriben des de les Illes. Signa els projectes que li envia en Miquel Fullana, el seu delineant.¹²⁹⁴ S'ocupa també dels projectes que li envia en varies ocasions Josep Moll, delineant de Ciutadella.¹²⁹⁵ Firma també els projectes que li envia Antoni Camarassa, aparellador de Palma.¹²⁹⁶ I també contesta diferents consultes tècniques i arquitectòniques que li proposen diversos amics i familiars.¹²⁹⁷

ACFS.

1287 Segons correspondència de la seva mare de principis de setembre de 1942. ACFS.

1288 Segons correspondència de la seva mare i el seu germà Bartomeu del 4 de novembre de 1942. Les paraules en castellà són de la seva mare i les que estan en català del seu germà. ACFS.

1289 Li diu la seva mare en una carta del 23 de desembre de 1942. ACFS.

1290 Segons correspondència de la seva mare del 13 de novembre de 1942. ACFS.

1291 Curiosament, el seu pare, Bartomeu Forteza, pocs dies abans de la seva mort també patí una colitis. Tot i així la mort del pare “sobrevengué no per la colitis, sinó per una congestió pulmonar que només li va durar quinze dies.” FORTEZA PINYA, Miquel. *Del meu temps. Cit.* Volum II. p.62.

1292 Segons informació del Doctor Sarró tramesa a la seva mare. Correspondència del 28 de novembre de 1942. ACFS.

1293 Segons correspondència dels anys 1941-1943. ACFS.

1294 Fullana aprofita qualsevol oportunitat per enviar-li documentació o per donar-li pressa. Poden servir d'exemple, entre moltes altres, la carta que reb de part de la seva mare el 8 de juny de 1942 on es pot llegir: “Dice Miguel Fullana que le mandes los planos que tienes firmados”. O la que reb el 13 de novembre de 1942 de part del seu germà Miquel, on li envia un rotlle de papers que li ha donat en Fullana, demanant-li que els hi torni firmats. ACFS.

1295 Com la que reb l'1 de març de 1942, en aquella ocasió li comenta que les feines a Menorca estan gairebé totes paralitzades, ja que els preus de la construcció han pujat molt. ACFS.

1296 Segons corpondència del seu germà Miquel del 30 de desembre de 1942. ACFS.

1297 És rellevant la que discuteixen amb el seu germà durant la primavera de 1943: El debat versa sobre un projecte de'n Francesc Casas per a la placeta de Tagamanent, just al costat de la casa de la família Forteza, on viu la seva mare. Segons la documentació llegida sembla que en Francesc

1085. Panteó de la família Forteza Pinya, al cementiri de Sa Vileta, on descansen les restes de l'arquitecte Guillem Forteza

Tot i així, en aquells darrers anys i contra la seva voluntat, podem assegurar que Forteza deixa el seu despatx força desatès. Tal vegada un bon resum sigui el que li diu el seu germà Miquel: "El despatx també el sostenim com veus tu pels projectes que firmes. En Fullaneta s'ha portat molt bé!"¹²⁹⁸

No sabem exactament quan és que Guillem Forteza torna definitivament a Mallorca. El que podem assegurar és que la data és posterior al 28 d'abril de 1943.¹²⁹⁹ El que Forteza desconeix és que aquesta serà la seva darrera vegada que agafi el vapor.

La matinada del 22 d'octubre de 1943 Guillem Forteza mor a la Ciutat de Palma, havent rebut els sagraments del Pare Miquel Batllori.¹³⁰⁰ Guillem Forteza mor "víctima d'una cruel malaltia que va enterbolir, en els seus darrers anys, amb penoses intermitències, la lucidesa de la seva intel·ligència."¹³⁰¹

Aquest no és més que un llistat de les absències causades per la malaltia, que ens serveix per mostrar la quantitat de temps que Forteza passa fora de l'illa. El que està clar és que si Guillem Forteza està ingressat a Barcelona, no està al despatx. Això és possible fer-ho un dia, dos o una setmana, però quan l'absència s'allarga durant mesos el treball queda totalment desatès, posant en perill el futur de l'estudi. Però no succeeix així. Guillem Forteza, tot i les seves dilatades absències, lluny de tancar el despatx veu que, com més temps passa, més augmenta el seu volum de feina. Per tant, una cosa és evident: algú que no és Guillem Forteza s'ha de fer càrrec del despatx mentre ell no hi és. Sembla clar que de l'engranatge de l'estudi, de l'organització de la feina i de les hores de treball se'n pot encarregar el delineant Miquel Fullana. Però això no és el que ens preocupa principalment. La nostra màxima preocupació és saber qui i com es provoca el canvi estilístic que sofreix l'arquitectura de Guillem Forteza a principis de 1931. En un capítol anterior hem arribat a la conclusió que no pot ser Miquel Fullana. Però les llargues absències que hem comentat segueixen reforçant la tesi que ens duia a pensar que aquests importants canvis no són fruit de la iniciativa del propi Forteza, no sorgeixen

Casas vol cobrir un troç de carrer en forma de pont i això no agrada gens a la seva mare, segons ella en Casas és molt tossut ja que insisteix en posar un dormitori que li falta enmig del carrer. Finalment el projecte no és construït i la placeta resta com estava. ACFS.

¹²⁹⁸ Segons correspondència del 12 d'abril de 1943. ACFS.

¹²⁹⁹ Aquell dia la seva mare li envia una carta recordant-li que aviat farà un any que no es veuen, segons correspondència del 28 d'abril de 1943. ACFS.

¹³⁰⁰ "Guillem Forteza, pocs anys després, el 1943, seria el primer amic que hauria d'ajudar a morir, com a sacerdot, havent-lo acompanyat, pocs dies abans, en l'ambulància, des de la seva possessió rural a Sineu [es refereix a Sa Rota d'En Palerm, situada a Lloret de Vista Alegre] fins a la bella casa de la seva mare al carrer de Sant Bartomeu, a Ciutat. Em tocà, doncs, de presidir-ne el dol, juntament amb el batlle d'aleshores, Diego Zaforteza i Mussoles, perquè Guillem havia estat alcalde de Palma pel partit liberal durant la Monarquia." BATLLORI MUNNÉ, Miquel. *Records de quasi un segle*. *Cit.* p.153.

¹³⁰¹ FULLANA LLOMPART, Miquel. "Records d'una col·laboració." *Cit.* p.36.

de la seva imaginació, ni de la seva única voluntat. Forteza pot estar d'acord amb aquests grans canvis, o en contra, pot recolzar-los o oposar-s'hi, pot permetre'ls o no,¹³⁰² però no és ell qui proposa aquests canvis, no és ell qui dóna el tret de sortida d'aquesta nova arquitectura, no és ell qui arranca els primers projectes moderns del seu despatx.

Inesperadament, doncs, la llum recau sobre una altra persona. Forçosament.

Heus aquí la importància de la seva malaltia. Heus aquí com un capítol que semblava tangencial esdevé central. Heus aquí com "el descobriment de noves fonts, l'exploració d'arxius, la diversificació dels testimoniatges, certament poden il·luminar amb una llum inèdita esdeveniments que hom pensava del tot coneguts o dels quals hom tenia un coneixement foraviat."¹³⁰³

¹³⁰² A jutjar pels fets, sembla que Guillem Forteza està a favor d'aquests canvis o, més ben dit, no hi està en contra.

¹³⁰³ TRAVERSO, Enzo. *Els usos del passat. Història, memòria, política*. Títol original: *Le passé, modes d'emploi. Histoire, mémoire, politique*. La Fabrique, 2005. Edició en català: Publicacions de la Universitat de València. València, 2006. p.152.

1086. Guillem Forteza en el vaixell Mallorca, entre Eivissa i Palma, el 19 d'abril de 1931. ACFS

ALTRES ABSÈNCIES: ELS VIATGES

Un altre tipus d'absències són les que prenen forma de viatge, ja sigui de lleure o professional. Com veurem, no són pocs els viatges que fa Forteza al llarg de la seva vida, tot i així, de ben segur que ens en deixem alguns. En qualsevol cas, el llistat ha de servir per afegir-lo a les absències provocades per la malaltia i, finalment, per constatar que Guillem Forteza passa llargues temporades fora de l'Illa, allunyat del treball del dia a dia.

Tenim constància dels primers viatges l'any 1922, l'any que Miquel Fullana comença a treballar al despatx. La notícia d'aquests viatges ens arriba, principalment, gràcies a la correspondència que mantenen Fullana i Forteza. En aquell temps, el telèfon encara no s'utilitza amb freqüència. La comunicació per carta ens dóna indicis sobre el pausat ritme vital. Aleshores, el temps transcorre molt assossegadament. Això també ens remet al ritme dels desplaçaments físics. A Mallorca, durant els anys vint, anar i tornar de Palma a Artà per fer una visita d'obra pot implicar tot un dia sencer. Per tant, això ens pot fer suposar dues coses: per un costat, que les sortides a fora de l'Illa es fan amb un motiu de pes i, en segon lloc, que dues destinacions separades per un interval de temps curt possiblement formen part d'un mateix viatge.

L'any 1922 tenim anotats dos viatges: el primer a finals del mes d'abril, el segon a finals del mes de setembre. Del primer en desconeixem el motiu i també el destí.¹³⁰⁴ En una carta a Fullana, Forteza xerra de les obres dels magatzems Alzamora i del convent de les Saleses.¹³⁰⁵ En canvi el segon viatge sabem que és a París, on llegeix la salutació a la Municipalitat parisenca: *Remerciments des choristes de l'Ile Majorque, a la capitale de la France*.¹³⁰⁶ L'acte es du a terme la vetllada del 27 de setembre de 1922, a l'Hotel Ville de París, en ocasió de la visita col·lectiva d'orfeonistes catalans a la capital de França.¹³⁰⁷

El 1923 és l'any que Forteza és nomenat batle de Palma, càrrec que ostenta des del mes de gener fins al mes d'octubre. Segurament, aquesta ocupació li restringeix les possibilitats de sortir de l'Illa i només ho fa un cop després de l'estiu quan, per inexcusables motius de salut, visita la clínica de Barcelona.

En canvi, l'any següent, el 1924, tenim datades tres sortides. La primera es produeix a mitjan mes de març. Desconeixem el motiu exacte. Però el seu germà Miquel li escriu dient-li que parteixi el mateix

¹³⁰⁴ Per les dates podríem sospitar que es tracta de la primera visita a la clínica de Barcelona.

¹³⁰⁵ El 26 d'abril de 1922 Guillem Forteza escriu a Miquel Fullana: "Fullana: Recibí oportunamente tu postal y veo que todo sigue bien. He visto al albañil Alzamora y ha podido ultimar lo referente a la compra del hierro. Me alegro, también, que hayas empezado lo de las Salesas. Como te dije pienso llegar el próximo lunes. Un apretón de Manos. Guillermo Forteza." AMF.

¹³⁰⁶ Document mecanografiat amb correccions fetes a mà. ASAL.

¹³⁰⁷ Segons nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

1087. El port de Palma als anys trenta, on s'inicien els viatges de Guillem Forteza

1088. El vaixell Ciudad de Barcelona que, durant els anys trenta uneix Palma i la Ciutat Comtal

divendres i que vagi directament a ca seva. En la mateixa carta li demana que contesti a n'en Jujol.¹³⁰⁸ Per tant, la destinació d'aquest viatge és Barcelona, on en Miquel treballa com a enginyer de camins a la nova estació del Passeig de Gràcia.¹³⁰⁹ Tres mesos més tard, Guillem Forteza torna a visitar la capital catalana. En aquest cas és en motiu d'una conferència, concretament el dia 12 de juny de 1924 al Cercle Artístic de Sant Lluc de Barcelona, on exposa *El Obispo Campins, Gaudí y el imperativo litúrgico en la reforma de la Catedral de Mallorca*.¹³¹⁰ Forteza, en aquell temps, sobretot a través de la recent creada Associació per la Cultura de Mallorca, manté un fort contacte amb Barcelona, amb tota la plèthora de personatges que freqüenten l'Ateneu Barcelonès, especialment amb el poeta mallorquí Miquel Ferrà.¹³¹¹ Però també s'escriu amb diferents individus del territori tarragoní com Joan Pons¹³¹² o Josep Maria Jujol.¹³¹³ Aquell mateix any, entre el 10 i el 20 d'agost, se celebra a Santander el X Congrés Nacional d'Arquitectes. Tot i que Forteza reb la targeta d'assistència,¹³¹⁴ desconeixem si finalment hi serà present o no.

L'any 1925, la devoció religiosa de Forteza el porta fins a Roma. Durant el mes de setembre, com agraïment a la constància de Miquel Fullana en el seu treball, Forteza li comenta que dins la tardor pretén convidar-lo a fer un viatge per Itàlia.¹³¹⁵ Però, finalment, Forteza decideix canviar d'acompanyant i, en motiu del Jubileu, proposa a la seva mare visitar la capital italiana. Guillem i la seva mare Aina parteixen cap a Roma el dia 16 d'octubre. Aleshores, la seva mare es troba a Barcelona, visitant el seu fill Miquel en motiu del naixement de la seva primera filla.¹³¹⁶ El viatge tindrà una durada aproximada de dues setmanes.¹³¹⁷

¹³⁰⁸ Segons correspondència enviada per Miquel Forteza a Guillem Forteza, datada de 9 de març de 1924. ACFS.

¹³⁰⁹ Segons correspondència del 4 de març de 1924, en la que Josep Maria Jujol li explica que sap que ell és germà d'un enginyer que està d'encarregat de les obres de l'estació de Passeig de Gràcia, on hi treballa un amic del mateix Jujol, de nom Pere Serra, de Tarragona, per això li demana que li donin totes les aventatges per afavorir aquest amic seu. ACFS.

¹³¹⁰ Una conferència inèdita, que no ha estat publicada fins al moment.

¹³¹¹ Amb en Miquel Ferrà mantendran una relació que, iniciada des del vessant polític-literari, durarà tota la vida.

¹³¹² Entre 1923 i 1926 existeix nombrosa correspondència xerrant de la commemoració del beat Ramon Lull i d'Alcover, i als darrers temps parlant del projecte de les Escalinates del Mirador. ACFS.

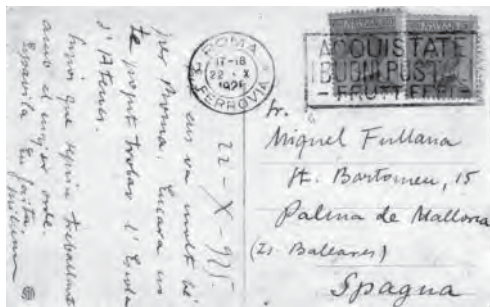
¹³¹³ Els motius són variats: el 8 de juny de 1923, Forteza reb una carta de Josep Maria Jujol lloant el disseny d'una vidriera fet per Forteza. El 4 de març de 1924 Jujol li explica que un amic seu treballa amb el seu germà Miquel i li demana que el tingui en bona consideració.

¹³¹⁴ Reb la targeta d'assistència el dia 1 d'agost de 1924. ACFS.

¹³¹⁵ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.24.

¹³¹⁶ El dia 9 d'octubre la mare dels Forteza escriu a en Guillem agraïnt-li la idea d'anar els dos a Roma en motiu del Jubileu. "Procuraré tenerlo todo preparado el día 16 como tu dices que este día llegarás a Barcelona y que el mismo hemos de partir. Si el viaje ha de ser de quince días tendremos que llevamos ropa suficiente" i li demana que li dugui un altre vestit que està dins la còmoda, per tant, en Forteza era a Palma i la seva mare a Barcelona. A més li comenta: "La niñita sigue preciosa" per tant, es dedueix que ha anat a Barcelona a veure la filla del germà Miquel.

¹³¹⁷ El 22 d'octubre de 1925 Forteza escriu a Fullana dient-li: "Tot ens va molt bé per Roma. Encara no t'he pogut trobar l'Escola d'Atenes. Supòs

1089. Postal escrita desde Roma de Guillem Forteza a Miquel Fullana. 22 d'octubre de 1925. Revers. AMF

1090. Postal escrita desde Roma de Guillem Forteza a Miquel Fullana. 22 d'octubre de 1925. Anvers. AMF

A mitjan 1926 ens consta que realitza dos viatges més. El primer en motiu d'una conferència que dóna el 26 de maig a l'Ateneu Popular de Barcelona, sota el títol *La enseñanza técnica y la educación estética del artesano*.¹³¹⁸ En el segon visita Madrid, cosa que succeeix a finals del mes de juny.¹³¹⁹ En desconeixem el motiu. Entre un i altre viatge, malgrat la proximitat cronològica, Forteza torna a Mallorca. Convocat pel Governador Civil de Balears, Pere Llosas, el 10 de juny de 1926 assisteix a la Magna Assambla de Batles i Autoritats Provincials en matèria d'ensenyança per a parlar de la problemàtica educativa i de la necessitat d'edificis escolars.

Entre els anys 1927 i 1928 no hem pogut documentar cap viatge. Tot i que, com hem indicat, possiblement continuen les seves visites a la clínica de Barcelona per motius de salut.

L'any següent, el 1929, Forteza va dues vegades a Barcelona. La primera, hostatjat a l'Hotel Regina, és entre finals d'agost i principis de setembre.¹³²⁰ La segona és a finals d'octubre, quan el 22 d'octubre al Palau Nacional de l'Exposició de Barcelona imparteix la conferència *Los porches y los aleros góticos en los palacios mallorquines*.¹³²¹

Per encetar la dècada dels anys trenta s'anuncia el XIII Congrés Nacional d'Urbanisme et d'Habitacion que s'ha de celebrar el 1931 a Berlín. L'Associació d'Arquitectes de Catalunya organitza un viatge amb la finalitat que hi assisteixin un grup d'arquitectes catalans, cosa que es fa pública a la revista *Arquitectura y Urbanismo*. Segons ens indica Miquel Fullana, de bon principi Forteza ja té intenció d'anar-hi.¹³²²

Així doncs, Guillem Forteza, acompanyat del seu amic Jaume Mestres Fossas,¹³²³ el 28 de maig de

que seguiu treballant amb el major ordre. Espavila en Gaita. Guillem." AMF. L'Escola d'Atenes a la que es refereix Forteza és el quadre del pintor italià Rafael d'Urbino. Abans de partir, Forteza li promet a Fullana que li durà una estampa a tot color del quadre en qüestió. Finalment, Miquel Fullana s'haurà de conformar amb una postal en la que s'hi pot veure una fotografia del monument a Garibaldi titulada "Veglia d'eroe".

¹³¹⁸ Una conferència inèdita, que no ha estat publicada fins al moment.

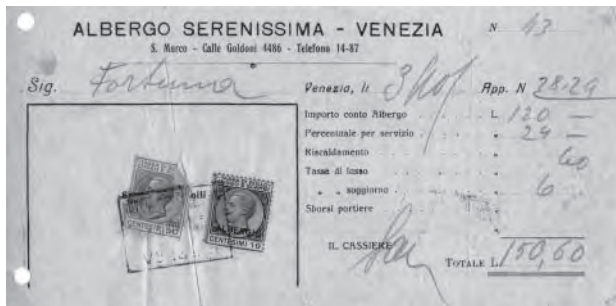
¹³¹⁹ El 26 de juny de 1926 Guillem Forteza reb una carta de Miquel Ferrà dient-li que el seu germà Miquel l'ha informat que se'n va a Madrid i que l'avisí quan hi vagi per tal que, en passar per Barcelona, puguin acabar de xerrar dels detalls del projecte de l'Escala del Mirador. "No te'n vagis a Madrid sense dur-te'n el pla de les escales d'en Bennàzar i la perspectiva. Creu que el que ha de decidir és el coteig entre els dos projectes" ACFS. El projecte de l'Escala del Mirador, acaba generant una forta polèmica entre Gaspar Bennàzar i Guillem Forteza. FORTEZA PINYA, Guillem. "Explicación del proyecto de Escalinatas del Mirador patrocinado por la Liga d'Amics de l'Art y aprobado por el Ayuntamiento de Palma en 1922." *Cit.* FORTEZA PINYA, Guillem. "La casita del mirador." *Cit.*

¹³²⁰ El 31 d'agost de 1929 Guillem Forteza escriu a Miquel Fullana des de Barcelona. "Procura enduimenjar les coses amb ordre i sense aturar la marxa. Feim comptes de retornar a principis de setembre." AMF.

¹³²¹ Una conferència inèdita, que no ha estat publicada fins al moment.

¹³²² Segons nota manuscrita per Miquel Fullana. AMF.

¹³²³ Segons consta al llistat complet d'assistents al Congrés Internacional de Berlín (1931). *Provisorisches Teilnehmerverzeichnis. Ein vollständiges Teilnehmerverzeichnis wird erst nach dem Kongress erscheinen.* De Barcelona també hi assisteixen Ricard Giralt i Ramon Puig Gairalt. ASAL.

1091. Rebut de l'estada a l'alberg Serenissima de Venècia, durant el seu viatge per Itàlia de 1925. ACFS

1092. Bitllet d'entrada a un museu, durant el seu viatge per Itàlia de 1925. ACFS

1931 surt de Barcelona en direcció a París per assistir al Congrés de Berlín. L'endemà, el dia 29 de maig, el grup d'arquitectes catalans són a la capital francesa on tenen l'oportunitat de visitar diverses exposicions. El dia 30 arriben a Colònia de nit.¹³²⁴ El darrer dia de maig el passen a Colònia "i poden admirar un bon nombre de construccions realitzades recentment."¹³²⁵ No és fins el primer de juny quan arriben a Berlín. El Congrés es desenvolupa entre l'1 i el 9 de juny. Visiten diferents ciutats alemanyes, entre les que podem concretar Dresten, el dia 7, i Essen, el dia 9.¹³²⁶

L'any següent, el 1932, a mitjans d'any, participa en el I Congrés d'Arquitectes en Llengua Catalana, on es retroba amb els seus amics de carrera. Les conclusions que n'extreu el propi Forteza són publicades en les pàgines d'*El Matí*.¹³²⁷

L'any 1933, al despatx de l'arquitecte Forteza s'elaboren nombrosos projectes escolars.¹³²⁸ També és l'any que Forteza obté la plaça d'arquitecte municipal de Palma.¹³²⁹ Però durant aquell any no hem pogut documentar cap viatge fora de l'Illa.

A principis de 1934 Forteza fa una visita a França. El 27 de febrer es troba a París. Aquell dia exposa públicament el seu treball *Les loges de commerce*. La xerrada es du a terme a l'Institut d'Art i Arqueologia de la Universitat de París. L'any següent, el llibre *L'architecture gothique civile en Catalogne*¹³³⁰ recollirà aquesta conferència juntament amb altres parlaments fets per Ricardo Filangieri, Adolf Florenza, Cèsar Martinell, Josep Puig i Cadafalch i Joan Rubió. Després de la seva xerrada a París, Forteza prolonga la seva estada per terres franceses. Sabem que el primer dia de març es troba a Toulouse, des d'on escriu a Miquel Fullana.¹³³¹ Uns mesos més endavant, Forteza torna a partir de viatge. En aquesta ocasió els seus amics tarragonins l'han convidat a impartir una conferència, en aquest cas al Centre de Lectura de Reus i sota el títol *La Lonja de*

¹³²⁴ ASAL.

¹³²⁵ Segons nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹³²⁶ ASAL.

¹³²⁷ FORTEZA PINYA, Guillem. "Virtualitat del I Congrés d'arquitectes de llengua catalana." *El Matí*. Barcelona. 31 juliol 1932.

¹³²⁸ És un dels anys més fèrtils en quant a producció escolar. Hem pogut documentar fins a catorze projectes escolars diferents: l'escola de Pòrtol, la de Sencelles, la de Sant Llorenç a Eivissa, els dos projectes de Sant Jordi (Sant Josep) amb el corresponent modificat de la segona proposta, l'escola de Felanitx, la de Sant Antoni, la de Sant Cristòfol, la de Montuiri, la de Portocolom, la de Santa Eulàlia del Riu, la del Port de Sóller i la de Ses Puntes a Manacor.

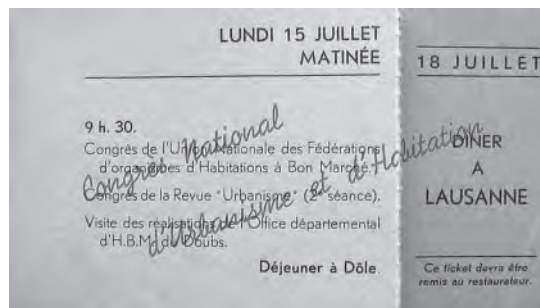
¹³²⁹ Es produeix el dia 13 de desembre, en substitució del difunt Gaspar Bennàzar.

¹³³⁰ FORTEZA PINYA, Guillem. "Les loges de commerce." *L'architecture gothique civil en Catalogne*. Éditions de la Fondation Cambó. Planches Hors-Texte. Dessin dans le texte. H. Laurens Éditeur. Paris. 1935. pp.37-50.

¹³³¹ L'1 març 1934 Guillem Forteza escriu una postal a Miquel Fullana desde Toulouse on simplement li diu: "Si no hi ha res de nou pens ja el dilluns ésser al despatx. Fins aviat, doncs." AMF.

1094. Bloc de tiquets del Congrés Nacional d'Urbanisme et d'Habitation celebrat a Besançon entre el 14 i el 20 de juliol de 1935. ASAL

1095. Tiquet del Congrés Nacional d'Urbanisme et d'Habitation celebrat a Besançon entre el 14 i el 20 de juliol de 1935. ASAL

*Palma de Mallorca, obra del immortal Sagrera.*¹³³² Aquesta no serà, però, la darrera ocasió de sentir-li un parlament durant aquest any. Dos mesos més tard, concretament el 15 de juliol, Forteza assisteix al Congrés d'Arquitectura d'Aquitània, celebrat a la ciutat francesa de Saint-Emilion. En aquest cas, la conferència es titula *Influences françaises dans l'architecture de Majorque pendant son royaume privatif.*¹³³³

Finalment, el 1935 fa el seu darrer viatge professional. Entre el 14 i el 20 de juliol assisteix al Congrés Nacional d'Urbanisme et d'Habitation que es fa a la ciutat de Besançon. Els participants arriben el dissabte 13. I durant el Congrés, com a ciutats principals, visitaran Besançon, Ornans, Dôle, Arbois, Neuville-sur-Ain, Gènova, Lausanne, Chexbres i Berne.¹³³⁴ Pel que fa als congressos d'arquitectura tenim notícies de la seva participació en d'altres. Així com també sabem d'altres viatges que no hem pogut situar cronològicament.¹³³⁵

A partir de l'any següent no hem trobat indicis de cap altre viatge per motius professionals o d'oci. Tant l'ambient polític provocat per la guerra com el seu delicat estat de salut anul·len qualsevol sortida. De fet, a partir d'aquell any, les úniques sortides que es poden constatar són les que realitza a la clínica de Barcelona, que visita cada cop amb més freqüència.

Si sumam els seus moments letàrgics afectats per la malaltia, a les absències físiques provocades pel seu estat de salut i les que són degudes als viatges professionals i d'oci, resulta que Guillem Forteza passa moltes i llargues temporades fora del seu estudi, allunyat dels seus projectes, distanciat dels progressos que pugui fer l'arquitectura al seu despatx. Això, tenint en compte l'enorme quantitat d'obres i projectes que es realitzen en aquests anys dins el despatx del carrer de Sant Bartomeu, només ens evidencia un fet: el pes del despatx recau sobre una altra persona. Aquesta persona és, de ben segur, Miquel Fullana, l'incansable col·laborador, l'autèntic coneixedor de la construcció mallorquina. Sobre Miquel Fullana recau l'ordre del treball dins l'estudi. Però no depèn d'ell el resultat físic dels diferents projectes. No és possible que Miquel Fullana –de formació única i exclusivament tradicional, ja sigui dins l'escola d'Arts i Oficis o dins el despatx de Guillem Forteza– provoqui el canvi estilístic que sofreix l'estudi a principis de 1931. Fullana no coneix amb rigor el que

¹³³² Una conferència inèdita, que no ha estat publicada fins al moment.

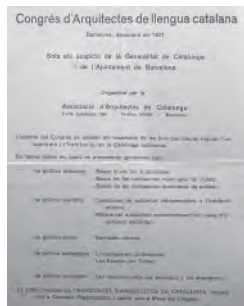
¹³³³ Una altra conferència inèdita, que tampoc no ha estat publicada fins al moment.

¹³³⁴ Hem pogut consultar el llibret lliurat als assistents al Congrés i que conté els tiquets per accedir als diferents actes, menjars i desplaçaments. ASAL.

¹³³⁵ "Devoto, como todo espíritu refinado, del arte antiguo, siguió siempre con despierto interés la evolución del contemporáneo. Conocía bien España y había visitado las capitales de Italia y del Occidente europeo hasta Inglaterra, habiendo tomado parte en los congresos de Urbanismo de París, Lisboa, Besançon, Lille, Bruselas, Berlín, Hamburgo, Dresde, Gante, Utrech, Amsterdam y la Haya." FERRÀ, Miquel. "Guillermo Forteza". Nota necrològica. *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*. n695-704 (juliol 1942-desembre 1943). Palma de Mallorca. 1942. p.546.

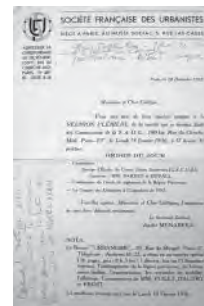
1096. Llistat dels assistents al Congrés Internacional d'Urbanisme de Berlín de 1931. ASAL

1097. Full on s'anuncia el Congrés d'Arquitectes de llengua catalana celebrat a Barcelona el mes de desembre de 1931. ASAL

1098. Postal escrita desde Toulouse de Guillem Forteza a Miquel Fullana. 1 de març de 1934. Revers. AMF

1099. Carta de la Société Française des Urbanistes, amb qui Guillem Forteza manté una important relació, dirigida a l'arquitecte. ACFS

succeeix arreu d'Europa. Fullana no coneix amb precisió les regles de l'arquitectura moderna. Això ens remet de nou a la nostra hipòtesi: existeix un altre personatge, existeix un altre Guillem Forteza, existeix un altre arquitecte que, llapis en mà, introdueix la nova arquitectura dins l'estudi de Forteza.

1100. Portada del diari *El Día* de l'11 d'agost de 1928 on Casas i Villalonga publiquen la tercera entrega del seu article "De Arquitectura". ACFS

1101. L'arquitecte Francesc Casas Llompart

1102. L'escriptor Llorenç Villalonga Pons, a la dècada dels anys trenta

MODERNITAT. LES ALTRES ESCOLES DE L'"ALTRE" GUILLEM FORTEZA

El mes de juliol de 1928, entre les pàgines del diari *El Día*¹³³⁶ hi apareix un article titulat "De Arquitectura".¹³³⁷ Els seus autors són Francesc Casas i Llorenç Villalonga. "De arquitectura" és considerat el primer text modern publicat dins l'àmbit arquitectònic mallorquí, l'article que inaugura l'arquitectura moderna mallorquina.¹³³⁸ Aleshores, Francesc Casas encara és estudiant de l'escola de Barcelona i, juntament amb altres joves mallorquins, és company de carrera d'alguns dels membres del GATCPAC.¹³³⁹

El 1928 el moviment modern comença a bullir amb força dins i fora de l'escola. El ressò mediàtic agafa embranzida. El 1928 és l'any que es publica la primera història de l'arquitectura moderna de Sigfred Giedion.¹³⁴⁰ També és l'any que apareixen els primers articles de Henry-Russell Hitchcock¹³⁴¹ sobre el moviment modern. Aquell mateix any també se celebra el primer Congrés Internacional d'Arquitectura Moderna. L'any 1928 Le Corbusier inicia una intensa relació amb l'estat espanyol. El mes de març Le Corbusier publica l'article "Cinco puntos sobre una nueva arquitectura" a la revista *Arquitectura*. El mes de maig publica "Arquitectura de la época maquinista" a la *Revista de Occidente*. Justament també és al 1928 quan Le Corbusier, convidat per la Residencia de Estudiantes, dona una conferència a Madrid. És llavors quan l'arquitecte suís, al seu pas per Barcelona, protagonitza el prou conegut rebombori entre els membres del GATCPAC que, encapçalats per un jove Josep Lluís Sert, l'esperen i li sol·liciten que pronuncii un altre parlament. Tots aquests fenòmens apunten cap a la consolidació internacional de l'arquitectura moderna i ajuden a la seva acceptació més generalitzada.

¹³³⁶ El diari de Joan March Ordinas, que agrupava inicialment els nacionalistes liberals, la avantguarda artística i intel·lectual i el progressisme polític en general.

¹³³⁷ L'article ve signat per Francesc Casas i Dhey, pseudònim utilitzat per Llorenç Villalonga. El títol genèric és "De arquitectura" i consta de tres parts: "I-Ojeada histórica", "II-Bases para una arquitectura contemporánea" i "III-Le Corbusier", que foren publicades els dies 26 juliol, 3 agost i 11 agost de 1928, respectivament, al diari *El Día*, de Palma de Mallorca.

¹³³⁸ Cal apuntar que l'obra que inaugura l'arquitectura moderna dins el territori mallorquí és, segurament, la Villa Amparo, projectada per Fernando García Mercadal, membre del GATEPAC, al 1927. Un projecte poc conegut que guarda molta semblança amb l'emblemàtic Rincón de Goya del mateix arquitecte. Tot i que, pel fet que García Mercadal no és un arquitecte mallorquí i la seva arquitectura té poc a veure amb l'ambient que viuen els arquitectes mallorquins de l'època, no la posam aquí en primer pla.

¹³³⁹ Casas és de la promoció d'arquitectes de 1929, juntament amb alguns dels membres del GATCPAC com Josep Lluís Sert, Josep Maria Torres Clavé o Manuel Subiño Ripoll.

¹³⁴⁰ GIEDION, Sigfred. *Bauen in Frankreich, Eisen und Eisenbeton*. Klinkard und Biermann. Leipzig. 1928.

¹³⁴¹ HITCHCOCK, Henry-Russell. "The traditionalists and the New Tradition." *Architectural Record*, vol. 63, abril 1928. HITCHCOCK, Henry-Russell. "The new Pioneers." *Architectural Record*, vol. 63, maig 1928.

1103. Una de les làmines del llibre *Majorcan houses and gardens* publicat al 1928 per Arthur Byne i Mildred Stapley

L'article de Francesc Casas, que es publica en tres dies diferents, explica els postulats de l'arquitectura moderna segons els cinc punts de l'arquitectura de Le Corbusier, que és, segons Casas, l'únic que ha sabut donar resposta a les noves demandes d'una societat canviant. L'article defensa l'arquitectura moderna de manera clara i contundent. Tot i així, malgrat la claredat i contundència de l'article, uns anys més endavant Casas acceptarà: "jo considerava que l'ideari funcionalista no anava bé per a les petites construccions, com els xalets. L'estil modern és molt dur a causa de les seves línies senzilles i rectes."¹³⁴² Per tant, veiem com Francesc Casas, a qui podríem considerar el més modern dels joves arquitectes mallorquins, tot i la seva enorme producció racionalista,¹³⁴³ veu l'arquitectura moderna amb recel. La duresa de l'arquitectura moderna també és criticada per Guillem Forteza: "He anomenat bolxevista una part de l'arquitectura moderna perquè té un fons internacional d'uniformitat i, des del punt de vista funcional, deixa entreveure sempre la cèl·lula, que fa una vertadera bresca de tot bloc de cases. Jo sent horror a la cèl·lula."¹³⁴⁴

D'altra banda, el mateix 1928, com a contrapunt a l'article de Casas i Dhey, es publica el llibre *Majorcan houses and gardens* dels nordamericans Arthur Byne i Mildred Stapley.¹³⁴⁵ És una obra que desperta un gran interès entre els arquitectes i intel·lectuals mallorquins. El llibre contribueix a la difusió i coneixement de l'arquitectura tradicional mallorquina. La publicació també té un gran ressò entre els mitjans periodístics. Tant és així que, a principis de l'any següent, es fa un homenatge als seus autors dins el prestigiós Hotel Victòria. El discurs és pronunciat per Guillem Forteza.¹³⁴⁶ La seva intervenció no és casual, ja que la seva tasca professional està totalment lligada als valors tradicionals de l'arquitectura mallorquina que s'exposen al llibre i que donen peu al Regionalisme.

És també al 1928 quan Guillem Forteza, mostrant-se al dia dels nous corrents arquitectònics, publica un article en el qual xerra de l'arquitectura moderna i de Le Corbusier. En aquest text l'arquitecte mallorquí

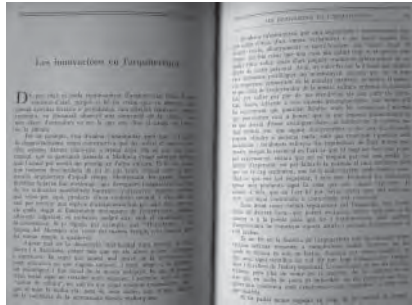
¹³⁴² FERRÀ-PONÇ, Damià. "Converses sobre arquitectura i pintura de postguerra a Mallorca." *Randa*, n24. Barcelona, 1989. p.100. Parlant amb l'arquitecte Francesc Casas.

¹³⁴³ Com a exemples emblemàtics de la seva arquitectura moderna podem citar la casa Zayas a Can Pastilla (1932), o el xalet d'Antoni Obrador a Son Armadans, o l'edifici d'habitatges per a Josefa Mayol a la Via Alemanya de Palma (1936), o els habitatges per a Miquel Pallicer al Passeig Mallorca, també de Palma (1940).

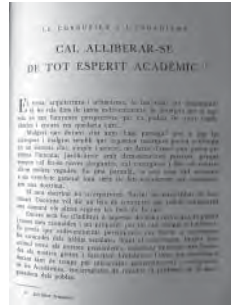
¹³⁴⁴ FORTEZA PINYA, Guillem. "Parers en contra de l'arquitectura moderna." *Cit.* p.76.

¹³⁴⁵ BYNE, Arthur; STAPLEY, Mildred. *Op.cit.*

¹³⁴⁶ FORTEZA PINYA, Guillem. "Discurso de ofrecimiento. El homenaje a los señores Byne." *El Día*. IX. Palma de Mallorca. 17 gener 1929. L'any 1935 Arthur Byne i Mildred Stapley moren en un accident de cotxe. Aleshores es publica el discurs de Guillem Forteza i d'altres homenatges pòstums com el de Gabriel Alomar. FORTEZA PINYA, Guillem. "En homenatge a l'arquitecte Mr. Arthur Byne." *Cit.* pp.263-268. ALOMAR, Gabriel. "El arquitecto Mr. Arthur Byne". *El Correo de Mallorca*, Palma, 19 d'agost de 1935.

1104. Pàgines de la revista *La Nostra Terra* de 1928 on Guillem Forteza publica "Les innovacions en l'arquitectura"

1105. Pàgines de la revista *La Nostra Terra* de 1931 on Guillem Forteza publica "Cal alliberar-se de tot esperit acadèmic"

mostra una actitud prou cautelosa. L'article en qüestió porta per títol "Les innovacions en l'arquitectura"¹³⁴⁷ i s'hi pot llegir: "Si he parlat tantes vegades en elogi de la tradició és perquè crec que posant la tècnica al servei de la continuïtat tradicional, vitalitzant aquesta amb sanitosos empelts, es pot renovar l'arquitectura nostra molt més que provocant generacions espontànies". Forteza mostra la seva voluntat per a crear una nova arquitectura a partir dels models tradicionals. Forteza no se separa de la tradició, ans el contrari, apunta una via continuïsta per arribar a una nova arquitectura. La mateixa continuïtat que havien seguit, segles enrera, els nostres anònims constructors del segle XVIII. Forteza seguirà les seves mateixes pautes. Segons Forteza el palau mallorquí és una invenció, però no està creada del no res. El palau mallorquí és fruit de la continuïtat de la tradició, producte de la transmissió cultural. Emparentar la tradició gòtica mallorquina amb els nous palaus renaixentistes és el mateix que Forteza intenta fer amb la nova arquitectura del segle XX; és a dir, emparentar la tradició arquitectònica mallorquina amb els nous models centreeuropeus. Ens dirà: "Se'm titlla avui de revolucionari i vull confessar-vos, tanmateix, que no he tingut més que un mestre: el passat; una sola formació: l'estudi del passat".¹³⁴⁸ Forteza no vol ser ni més ni menys revolucionari que aquells antics constructors que "revolucionen esternament l'art, produeixen sensacions noves però no desvien, no trastoquen lo que definitivament és bo, enc que provengui d'èpoques sentimentals contraposades a la que ells respiraren."¹³⁴⁹

Del mateix 1928 data encara un altre document redactat pel propi Guillem Forteza. Es tracta de la memòria de l'edifici del sanatori de Caubet que Forteza construeix a Bunyola. Hi podem llegir: "hay que olvidarse de todos los estilos arquitectónicos y atender a la creación de uno nuevo, que pudiéramos llamar estilo sanitario [...] Predominio de la línea horizontal, amplitud de huecos, sobriedad extremada en los detalles, y un ambiente de tranquilidad, de alegría, de luz y de bienestar en el conjunto. [...] un sabor de arquitectura mediterránea mallorquina."¹³⁵⁰ Forteza reclama un estil nou, d'amples obertures, proporcions horitzontals, sobrietat en els detalls, inundat de llum. Que no és ben moderna la descripció de Forteza? És clar que sí.

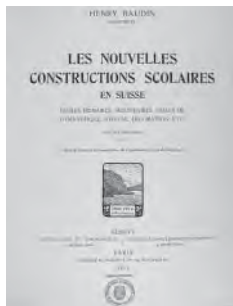
Aquest nou estil, Forteza el bateja com a estil "sanitari". De la mateixa manera que l'hauria pogut anomenar estil "escolar". No oblidem però la darrera frase: "un sabor de arquitectura mediterránea mallorquina." Forteza no perd de vista la tradició mallorquina, el mediterranisme reclamat per Eugeni d'Ors. Forteza crea un estil nou a partir de la tradició arquitectònica mallorquina. Si ens fixam en el resultat físic del nou sanatori de

1347 FORTEZA, Guillem. "Les innovacions en l'arquitectura." *Cit.* pp.314-316.

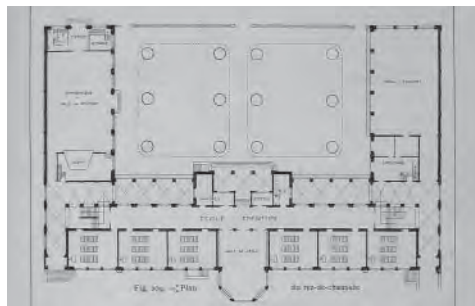
1348 FORTEZA, Guillem. "Le Corbusier i l'urbanisme. Cal alliberar-se de tot esperit acadèmic." *Cit.* p.415.

1349 FORTEZA PINYA, Guillem. "Elogi de les cases senyoriales de Mallorca." *Cit.* p.116.

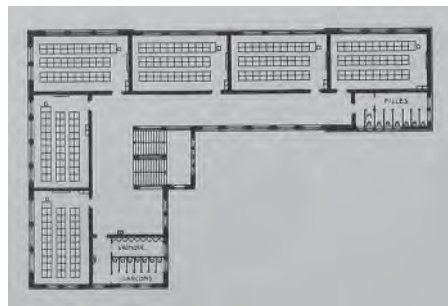
1350 Memòria del preventori i sanatori per a tractament de nins pretuberculosos a Caubet, signada per Guillem Forteza.

1106. Portada del llibre *Les nouvelles constructions scolaires en Suisse* de Henry Baudin publicat l'any 1917

1107. Escola de Saint-Jean a Ginebra de l'arquitecte A. Olivet, publicada en el llibre de Baudin

1108. Escola Pestalozzi a Rorschach dels arquitectes J. Sraerke i R. Renfer, publicada en el llibre de Baudin

Caubet, al qual es refereix la memòria anterior, veurem que es tracta d'un edifici purament regionalista. O no és el Regionalisme un projecte modernitzador?¹³⁵¹ És clar que sí.

Tot el corpus ideològic de Guillem Forteza es formula al voltant del Regionalisme.

Aquesta serà l'eterna obsessió de Forteza: empeltar la tradició mallorquina de modernitat europea. En la línia del que satíricament escrivia Nicolau Maria Rubió i Tudurí l'any 1927¹³⁵²: “-Però –vaig gosar dir jo- pot fer-se actualment una reedició d'un estil antic, que es beneficiï de la situació privilegiada en què els vells arquitectes es trobaven segons el senyor Formiga; és a dir, amb el problema d'estructura i de línees resolt. L'arquitecte que reprèn un vell model, i el fa renéixer segons el propi esperit de l'arquitecte modern. [...] Caldria trobar una Arquitectura, nova i vella alhora, que participés d'ambdós aventatges.”¹³⁵³ Una tasca que els arquitectes moderns han obviat. “Nuestros “nuevos arquitectos” [...] desafortunadamente, han ignorado la enseñanza de la historia y han tomado la dirección equivocada.”¹³⁵⁴ La tasca que es proposa Forteza és molt complexa. Ja ens ho diu, empeltar, emparentar els dos tipus té molt més valor que copiar o imitar altres models més perfectes però aliens a la nostra tradició arquitectònica.

La majoria d'arquitectes espanyols de l'època que proven de ser moderns produeixen còpies, plagis, imitacions epidèrmiques i superficials d'allò que s'entén per arquitectura moderna. Com diu Eugeni d'Ors: “Tot allò que no és tradició és plagi.” D'Ors relaciona tradició amb origen i, per tant, amb originalitat i autenticitat. Al mateix temps que Forteza relaciona l'art nou amb la uniformització i l'estandarització.¹³⁵⁵

Ja ha escrit algú que “en los años treinta de este siglo no se produjo en España nada equivalente a los que suele conocerse mediante expresiones tales como *racionalismo alemán*, *arquitectura moderna holandesa* o *internacionalismo suizo*; ni tampoco una figura parecida a W. Gropius, Le Corbusier, Mies, Hans Meyer, etc...”¹³⁵⁶ El 1930, Aizpurúa ja reconeix que “la arquitectura en España no existe; no hay arquitectos, hay pasteleros.”¹³⁵⁷

1351 SERRA BUSQUETS, Sebastià. *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Cit.

1352 Un llibre que estava a la biblioteca de Guillem Forteza. Segons bibliografia catalogada l'any 1946, després de la mort de l'arquitecte i per ordre del seu germà Miquel. ACFS.

1353 RUBIÓ TUDURÍ, Nicolau Maria. *Diàlegs sobre l'arquitectura*. Primera edició 1927. De la present edició, Quaderns Crema, Assaig Minor, Barcelona, 1999. pp.44 i 47.

1354 BLOMFIELD, Reginald. *Memoirs of an architect*. Macmillan. Londres. 1932. p.80.

1355 FORTEZA PINYA, Guillem. “Parers en contra de l'arquitectura moderna.” Cit. p.75.

1356 SANZ ESQUIDE, José Ángel. “Los establecimientos educativos”. *La tradición de lo nuevo en el País Vasco. La arquitectura de los años 30*. Tesi doctoral. Inèdit. 1988. p.2.

1357 AIZPURUA AZQUETA. “Cuándo habrá arquitectura.” *La Gaceta Literaria*. 1 de marzo de 1930.

1109. Grup Escolar Baixeras, a Barcelona, de l'arquitecte Josep Goday. 1917

1110. Grup Escolar Milà i Fontanals i Lluïsa Cura, a Barcelona, de l'arquitecte Josep Goday. 1922

1111. Grup escolar Collasso i Gil, a Barcelona, de l'arquitecte Josep Goday. 1932

L'any 1917, coincidint amb l'últim any de carrera de Forteza, es publica el llibre de Henry Baudin *Les nouvelles constructions scolaires en Suisse. Écoles primaires, secondaires, salles de gymnastique, hygiène, décoration, etc.*¹³⁵⁸ En aquesta publicació s'hi recullen un bon grapat d'edificis escolars, amb els corresponents plànols i quadres comparatius. El llibre és un autèntic catàleg d'escoles. Aquestes primeres experiències europees estan directament emparentades amb les escoles regionalistes de Guillem Forteza. Són, de ben segur, projectes similars a aquells que pogueren veure, l'any 1907, els intel·lectuals mallorquins que visiten centreeuropa.¹³⁵⁹ Són, així mateix, les escoles que serveixen d'exemple a l'Inspector Joan Capó per a redactar el seu pla de reforma escolar de 1926. L'any 1921, Capó ja havia visitat les institucions educatives centreeuropees. El 1925, acompanyat d'una bona plèthora de mestres, organitza un important viatge pedagògic per a conèixer les experiències escolars de França, Bèlgica i Suïssa.¹³⁶⁰ De tornada passen uns dies a Barcelona. En aquesta ciutat tenen la possibilitat de visitar l'Escola del Mar¹³⁶¹ i l'Escola Bosc.¹³⁶² A més, aprofiten per veure el Grup Escolar Baixeras,¹³⁶³ l'Escola del Guinardó, la de Farigola o el Grup Escolar de Sans.

Moltes de les escoles que veuen a Barcelona són projectades per Josep Goday,¹³⁶⁴ homòleg de Guillem Forteza en territori català. El trinomi que formen la Lliga Regionalista, Goday i el Noucentisme català, és germà del que formen el Centre Regionalista, Forteza i el Regionalisme mallorquí. Entre 1917 i 1923, Goday construeix els grups escolars municipals Baixeras, Lluís Vives, Pere Vila, Ramon Llull, Milà i Fontanals i Lluïsa Cura.¹³⁶⁵ En aquests edificis defineix l'estil arquitectònic del Noucentisme. Contra la irregularitat dels dissenys

¹³⁵⁸ BAUDIN, Henry. *Les nouvelles constructions scolaires en Suisse. Écoles primaires, secondaires, salles de gymnastique, hygiène, décoration, etc.* Éditions d'art et d'Architecture. Ginebra. 1917.

¹³⁵⁹ ALCOVER SUREDA, Antoni M^a. *Viatge a Alemanya i altres nacions. Op.cit.*

¹³⁶⁰ COMAS RUBÍ, Francesca. "L'«Eixida pedagògica» de 1925: crònica d'un viatge pedagògic". *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*. n16. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2003. pp.77-92.

¹³⁶¹ Ajuntament de Barcelona. *Escola del Mar*. Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Agost 1921.

¹³⁶² Ajuntament de Barcelona. *Els Grups Escolars de Barcelona. Cit.*

¹³⁶³ Ajuntament de Barcelona. *Col·locació de la primera pedra del grup escolar Baixeras*. Ajuntament de Barcelona. Barcelona, novembre de 1917.

¹³⁶⁴ GODAY I CASALS, Josep. "De política pedagògica: els edificis escolars", comunicació de l'arquitecte Josep Goday. *Congrés d'arquitectes de llengua catalana. Barcelona. Primavera 1932*. Ponència V. Associació d'Arquitectes de Catalunya. Barcelona. 1932. Reproduïda també a *El Matí*. Barcelona. 31 juliol 1932. pp.18-19.

GODAY I CASALS, Josep. "Els problemes escolars en les grans ciutats", conferència llegida a l'Associació d'Arquitectes de Catalunya el 1935. *Arquitectura i Urbanisme*, juny 1935, pp.29-30.

¹³⁶⁵ RÁFOLS, Josep F. "José Goday, arquitecto de los grupos escolares de Barcelona". *Cuadernos de Arquitectura*. N°35. Barcelona. 1r Trimestre 1959. pp.8-12.

1112. Petersschule, a Basilea, dels arquitectes Hannes Meyer i Jakob Wittwer. 1926

1113. Escola a l'aire lliure d'Amsterdam, dels arquitectes Johannes Duiker i Bernard Bijvoet. 1927-1930

1114. Escola a l'aire lliure de Suresnes, dels arquitectes Eugène Beaudouin i Marcel Lods. 1935

modernistes Goday hi oposa la regularitat i l'eficàcia, contra l'exhuberència decorativa d'aquells, Goday disposa els elements ornamentals justos, sense ultrapassar els marcs donats per la pròpia estructura de l'edifici¹³⁶⁶ i, posteriorment, s'oposarà al racionalisme superficial del GATCPAC plantejant les escoles des del sentit comú, la coherència organitzativa i la sinceritat constructiva.¹³⁶⁷

"Aquestes escoles públiques del noucentisme havien arribat a unes solucions conceptualment coincidents amb les escoles holandeses d'Hilversum, construïdes per Dudok als anys 20."¹³⁶⁸ Josep Martorell es refereix a les escoles de Willem Marinus Dudok. Doncs, efectivament, els primers edificis escolars de l'arquitecte holandès es plantejen des de la coherència organitzativa i pedagògica i des de la sinceritat constructiva. Tal i com fa Guillem Forteza amb els seus projectes. Ens podem remetre, per exemple, a algunes escoles projectades, principalment, dins la segona dècada del segle XX, com la Openbare Lagere School de Leiden (1913-1916), o a la Geraniumschool de Hilversum (1916-1918), ambdues del mateix Dudok. També ens podem referir a escoles d'altres arquitectes com la Fokko School a Emerlo (1919), o la Vereniging School també a Emerlo (1922), construïdes per J. E. W. G. Kortlang, o a les més tardanes escoles projectades per H. W. Valk, com el complexe escolar de Tilburg (1929), o la Meisjesschool de Leidschendam (1930).

Si extenem geogràfica i cronològicament el nostre camp de visió trobarem una sèrie d'exemples emblemàtics dins l'àmbit escolar, convertits en autèntiques icones de l'arquitectura moderna. Podem comprovar que aquests exemples que es plantegen arreu d'Europa són conceptualment coincidents amb les escoles de Forteza. Ens hem de referir, breument, a tres d'aquests projectes. En primer lloc, ens trobam la Peterschule de Balisea (1926) dels arquitectes Hennes Meyer i Jakob Wittwer, en la que destaca un enorme pati, disposat sobre un voladiu d'enormes proporcions penjat damunt l'espai públic. En segon lloc, hem de citar l'escola a l'aire lliure d'Amsterdam (1927-1930) de Johannes Duiker i Bernard Bijvoet, que és una escola en alçada, de planta baixa més tres, on l'espai exterior és una enorme terrassa –present a cadascuna de les plantes– compartida entre dues aules i entesa com a aula a l'exterior. I, en tercer lloc, ens hem de fixar en l'escola a l'aire lliure de Suresnes (1935) d'Eugène Beaudouin i Marcel Lods, on les aules es presenten com enormes porxos, ja que

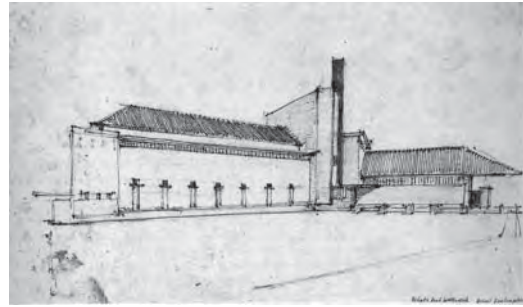
¹³⁶⁶ PÉREZ SÁNCHEZ, Miquel. *Op.cit.* p.30.

¹³⁶⁷ GODAY I CASALS, Josep. "Rèplica documentada de l'Arquitecte Josep Goday i Casals als comentaris crítics inserits al número 9 de la revista A.C.". *Arquitectura i Urbanisme*, publicació de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya, nº 4. Barcelona. 1933, pp.10-20. Polèmica encetada a l'article "Hay que adoptar tipos mínimos de construcciones escolares" publicat pels membres del GATCPAC a la revista AC, Nº9. *Número dedicado a escuelas*. Primer Trimestre 1933.

¹³⁶⁸ MARTORELL, Josep. "Una visió molt personal." *Arquitectura d'ensenyament*. Generalitat de Catalunya. Departament d'Ensenyament. Edició a cura de Josep Benedito i Rovira i Francesc Pernas i Galí. Desembre 1989. p.22.

1115. Minckelersschool a Hilversum, de Willem Marinus Dudok. 1927

1116. Nassauschool a Hilversum, de Willem Marinus Dudok. 1927-1928

les vidrieres que les tanquen poden desaparèixer completament; l'altra particularitat és l'enorme alçada de les aules que, unida a la reduïda estatura dels alumnes, fa que augmenti la proximitat entre l'exterior i l'interior. Aquestes tres experiències són molt pròximes als patis de les escoles de Forteza. Tots aquests projectes tenen com a motivació principal la relació alumne-natura. L'aula i l'escola es projecten estratègicament amb l'objectiu de fer més àmplia la relació entre l'interior i l'exterior. Les escoles responen als postulats pedagògics moderns i esdevenen llocs de relació amables, tocats pel sol, ventilats, on s'imparteixen nous mètodes d'ensenyament i noves ideologies. També en les de Forteza, on el pati juga un doble joc: tradicional per un costat, responent a la continuïtat tipològica mallorquina, i modern per l'altre, responent a les noves exigències pedagògiques.

Conceptualment, les escoles regionalistes de Forteza i les escoles modernes centreeuropees són realment pròximes, si bé formalment unes i altres són molt distants.

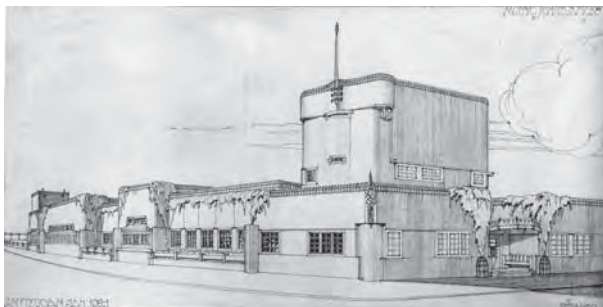
Si recuperem la figura de Willem Marinus Dudok i observem el que aquest arquitecte holandès projecta uns anys més tard, se'ns evidenciaran dos paral·lelismes entre l'obra de Dudok i la de Forteza. El primer podem enomenar-lo evolutiu, el segon serà de caire formal.

Evolutivament,¹³⁶⁹ podem anunciar que les primitives escoles holandeses, construïdes durant la segona dècada del segle XX, tenen forma de barra, són de planta rectangular, de geometria regular, de volumetria compacta i de coberta a dues aigües. Aquestes característiques ens recorden les de l'arquitectura regionalista de Forteza.

Però Dudok, durant la tercera dècada, modifica aquesta primera configuració. En un primer instant combina volums de proporció horitzontal i de coberta inclinada amb volums verticals i de coberta plana. És el cas de la Minckelersschool de Hilversum, bastida l'any 1927. Aquest és un projecte que ens remet a l'escola de Ses puntes de Manacor, construïda durant l'any 1934 per Guillem Forteza. En ambdós casos es combina l'horitzontalitat dels cossos de coberta inclinada amb la verticalitat dels cossos de coberta plana.

Durant els anys vint, però, a Holanda proliferen, sobretot, les escoles organitzades en L. Aquesta geometria garanteix i, fins i tot, obliga a l'articulació de diferents volums. En els primers casos les dues barres de l'edifici es resolen amb coberta inclinada a dues aigües. Llavors, just al vèrtex entre ambdues barres s'hi produeix una acumulació de volums diferents encarregats d'articular la cantonada de l'edifici. És el cas de la Oranjeschool del 1921. Progressivament, l'element ròtula que articula els dos braços de l'escola es converteix en un element puntual, alt, vertical i de coberta plana. És el cas de la Nassauschool de Hilversum, projectada

¹³⁶⁹ Aquesta evolució no és cronològica, sinó tipològica.

1117. Prijsvraagschool, a Amsterdam, de Piet Lodewijk Kramer. 1920-1921

1118. Burgerschool Sint Franciscus, a Rotterdam, de Petrus Gerardus Buskens. 1920

pel mateix Dudok el 1927. O el de la Stichting De Neutrale Volksschool d'A. Eibink i J. A. Snellebrand, projectada el 1930. També és el cas de la segona proposta d'escola a Sant Llorenç, Eivissa, plantejada per Forteza l'any 1933, o el de l'ampliació de l'escola de Bunyola de l'any 1936.

En un altre pas, tot l'edifici adopta la coberta plana i la cantonada es configura com el punt més alt de l'escola, el punt on s'acomoden els accessos i serveis. La cantonada esdevé l'element característic de l'edifici. La cantonada és l'excepció. La cantonada agrupa diferents volums que, maclant-se entre ells, articulen els dos braços de la L. És el cas de la Rembradtschool de Hilversum construïda per W. M. Dudok, o el de la Prijsvraagschool projectada per P. L. Kramer, o el de la Hogere Burgerschool Sint Franciscus de Rotterdam plantejada per P. G. Buskens. Aquests tres projectes són de l'any 1920. Però també ens serveixen d'exemple l'escola del Port de Manacor de 1933, o la del Port de Pollença de 1936, ambdues de l'arquitecte Forteza.

Avançant un pas més a partir de la geometria en L s'arriba, tot fent un plec a l'edifici, a la figura de l'esvàstica. Tal vegada es tracta d'una figura geomètrica, l'origen de la qual sempre s'ha relacionat, de manera consensuada, amb la nova arquitectura alemanya.¹³⁷⁰ L'exemple prototípic és el de la Bauhaus de Dessau de Walter Gropius, bastida l'any 1926. Tot i així, sense gaire esforç, ja la trobem anteriorment en molts edificis holandesos. Al 1921 W. M. Dudok ja projecta l'escola Bravinck, a Hilversum, utilitzant l'esvàstica com a planta general de l'edifici. Al mateix temps Dudok varia l'alçada dels diferents braços, articulant-los mitjançant un joc de volums verticals situats sobre les cantonades de l'edifici. Aquesta figura, altrament anomenada en Z o en molinet, garanteix el dinamisme de l'edifici i, per a la seva completa percepció, obliga a les visions en escorç, en esbiaix, obliga a girar al voltant de l'edifici. En el cas de Forteza l'hem vist reproduïda en els primers casos d'arquitectura moderna, projectats a partir del mes de març de 1931.¹³⁷¹ Retinguem la data. Són, concretament, les escoles de S'Alqueria Blanca i Es Llombards on, malgrat la volumetria general de l'edifici no tingui forma d'esvàstica, sí que els serveis apareixen organitzats seguint aquesta geometria. Una geometria mostrada amb evidència pel grafisme utilitzat en els plànols.

¹³⁷⁰ Recordem que a finals de maig i principis de juny de 1931, Guillem Forteza participa al XIII Congrés Internacional d'Habitació i Urbanisme que es celebra a Berlín. Forteza hi assisteix amb el seu amic Jaume Mestres Fossas i visiten entre d'altres les ciutats de Colònia, Dresden o Essen, a més de la capital alemanya. ASAL.

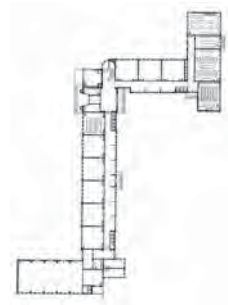
¹³⁷¹ Que realment també vendria a coincidir amb l'inici de la Segona República espanyola. Des d'una determinada visió s'ha dit que la ideologia republicana va impulsar a determinats arquitectes a utilitzar el nou estil internacional: "Son muchos los arquitectos que estaban reclusos en sus eclecticismos y que sólo abordaron una modernidad –radical o relativa– durante el corto paréntesis de la república. [...] La República logró que una gran cantidad de arquitectos que se movían en ambigüedades estilísticas adoptaran con mayor o menor profundidad el lenguaje de unos estilos nuevos." BOHIGAS, Oriol. *Modernidad en la arquitectura de la España republicana*. Cit. pp.10, 20. En el cas de Guillem Forteza es tracta, com comprovarem més endavant, d'una coincidència cronològica.

1119. Bravinkschool, a Hilversum, de Willem Marinus Dudok. 1921-1922

1120. Bravinkschool, a Hilversum, de Willem Marinus Dudok. Planta. 1921-1922

1121. Centrale ULO-school, a Arnhem, de Johannes van Biesen. 1930

En altres casos s'ha utilitzat el doble zig-zag, aconseguint una figura molt similar a l'esvàstica, una geometria de quatre braços que té les mateixes intencions que l'esvàstica. La planta en doble zig-zag la trobam, per exemple, a la Centrale ULO-school de J. Van Biesen, projectada l'any 1930. Forteza millora la proposta de Van Biesen, ja que aconsegueix orientar totes les aules en la mateixa direcció. Forteza adopta una estratègia similar a la que segueix Dudok a la Bravinkschool, col·locant les aules en dues ales paral·les de l'escola i reservant les altres dues per a allotjar-hi els serveis. D'aquesta manera, les aules tenen l'orientació òptima i els serveis tenen una relació de proximitat amb les aules. Les aules s'apilen seguint el ritme de l'estandarització i els serveis poden variar la seva amplada, alçada i disposició. Volumètricament, les aules són la llei i els serveis l'excepció.

En segon lloc ens hem de referir als aspectes formals. Willem Marinus Dudok recull la base de l'Escola d'Amsterdam i els principis de l'arquitectura De Stijl holandesa. Combina la solidesa del primitiu Berlage amb la descomposició planimètrica del més recent Van Doesburg. Al voltant d'aquesta nova arquitectura hi podem destriar molts altres arquitectes. Ens podem referir a l'Obra de Jan Wils, de Marc Neerman, de Frans Langerhaert, de Julius Luthmann, de Jan de Bier Leuveling, de Jules Lippens, de Jan Duiker, o de Pieter Lodewijk Kramer entre molts altres.

Aquesta nova arquitectura holandesa és de característiques modernes: de manera genèrica podem dir que són edificis de traçat asimètric, d'organització centrífuga i de volumetria articulada. D'entrada, aquesta descripció més general coincideix amb la que hem anat trobant en les escoles modernes de Guillem Forteza. Però amb aquesta definició no n'hi ha prou, aquesta podria ser la descripció de qualsevol tipus d'arquitectura moderna.

Observant-la amb més atenció podem identificar-hi estratègies generals que es repeteixen insistentment. En primer lloc, hi podem percebre una forta contraposició entre horitzontals i verticals. Tant pel que fa a la volumetria general com pel que fa a les obertures que es dibuixen sobre aquests volums. Les horitzontals són pròximes a les d'alguns edificis de F. L. Wright, les verticals a les de H. P. Berlage. Per tant, la volumetria és composta de cossos ajaguts i cossos drets. Els volums horitzontals són allargats, són la regla i contenen el programa estàndard i repetit –en el cas de les escoles estaríem parlant de les aules–. D'altra banda, els cossos verticals són puntuals, són l'excepció i contenen el programa complementari –accessos, escales, sales d'actes o serveis–. També destaca d'aquestes propostes el treball de les cantonades i l'articulació dels dos plans contigus. Justament són els volums verticals els que se situen en cantonada i es descomponen articulant ambdues façanes. D'aquesta manera en resulten edificis amb cap i cua. El cap és vertical, la cua

1122. Edifici Olveh, a La Haia, de Jan Wils. 1930-1932

1123. Pavelló holandés de la ciutat universitària de París, de Willem Marinus Dudok. 1929

1124. Edifici d'oficines Noordstar en Boerhaave, a Gent, de Marc Neerman. 1937

1125. Ajuntament de Heist, de Frans Langerhaert. 1930-1932

horitzontal. Aquest mateix joc, contraposant horitzontals i verticals, el trobam en la disposició de les obertures. Per un costat, trobam finestres marcadament horitzontals, subratllades mitjançant llindes o ampits lleugerament volats que trenquen la cantonada girant d'una pla a l'altre. I per l'altre, podem veure obertures exageradament verticals, estretes i altes, remarcades per la presència de nombrosos matxons i que ocupen varies plantes d'alçada. I unes i altres es combinen en el mateix edifici.

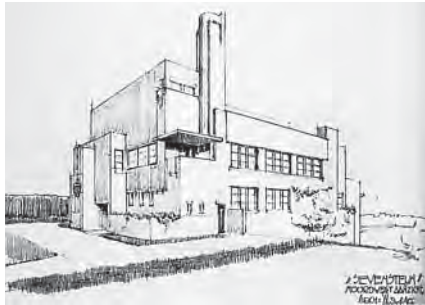
Doncs aquestes mateixes estratègies també són utilitzades per Guillem Forteza. Són visibles, principalment, en els projectes d'Estanislau Figueras, de Son Espanyolet, de Sant Cristòfol, de Montuiri, de Capdepera, del Port de Pollença o d'Alcúdia. Però també podem identificar les mateixes característiques en altres projectes no escolars de Forteza. Em refereixo, per exemple, al mercat de l'Olivar.¹³⁷² Cal destacar que, dins l'arxiu de Forteza, no existeix cap projecte anterior al mes de març de 1931, parcial o totalment identificable amb l'arquitectura moderna. Tots els projectes moderns són posteriors al mes de març de 1931. Retinguem-ho. Altre cop.

Però podem, encara, apuntar amb més precisió. En els exemples holandesos podem identificar elements concrets que veurem repetits amb exactitud en diferents escoles mallorquines. Per exemple, a l'edifici Olveh, que Jan Wils construeix el 1930 a La Haia, podem trobar-hi la mateixa cornisa que a l'escola de Montuiri o la de Son Espanyolet. Una cornisa d'un cert gruix, lleugerament volada, que remata la part superior de les façanes, subratllant la horitzontalitat projectant-hi una petita ombra, fent-la més horitzontal.

En el mateix ordre d'elements concrets podem citar les finestres estretes i llargues de dues plantes d'alçada, repetides enèrgicament donant un cert caràcter industrial a l'edifici. Tant les trobam en la façana lateral del pavelló holandès de la ciutat universitària de París projectat per W. M. Dudok el 1929, com a la façana posterior de l'escola de Capdepera, com en el projecte escolar del Port de Manacor. Així mateix podem xerrar de la finestra exageradament vertical que il·lumina el cos d'escala en forma de torre de l'edifici d'oficines "Noordstar en Boerhaave" bastit per Marc Neerman a la ciutat de Gant l'any 1937, i que és la mateixa que la de l'Ajuntament de Heist projectat per Frans Langerhaert al 1930, que alhora coincideix perfectament amb la de l'escola de Ses Puntes o amb la de Capdepera. Al mateix temps, al costat dret de la fotografia de l'edifici de Neerman també hi podem destriar les grans finestres d'aspecte industrial dividides en petits envidraments quadrats, exactes als que trobam a la proposta del mercat de l'Olivar de Palma.

De la mateixa manera podem parlar de les petites marquesines de tradició wrightiana que trobam en

¹³⁷² FORTEZA PINYA, Guillem. "El Proyecto de Nuevo Mercado en la Plaza del Olivar." *El Día*. XI. Palma de Mallorca. 25 gener 1931. (article datat del 25 de gener de 1931).

1126. Villa Sevensteijn, de Willem Marinus Dudok

1127. Ajuntament de Hilversum, de Willem Marinus Dudok. 1924-1928

1128. Saló del disseny, a Enschede, de Julius Luthmann. 1928

molts d'aquests projectes, com la Villa Sevensteijn o l'Ajuntament de Hilversum de Dudok. Aquestes marquesines són directament transportades a l'escola de Sant Cristòfol, a la del Port de Pollença o a la d'Alcúdia. En la qüestió volumètrica fins i tot podríem mostrar la dinàmica combinació de cobertes planes i cobertes inclinades, present a la Minckelersschool o a la Nassauschool de W. M. Dudok, o a l'escola de Ciutadella, a Menorca.

Ja hem parlat dels volums torre que articulen diferents ales dels edificis. Si els miram amb més atenció veurem com, en molts casos, aquests volums verticals serveixen de suport al rellotge. Els exemples holandesos són exageradament nombrosos. Contemporàniament en trobam al saló de disseny projectat per Julius Luthmann a Enschede, a l'Ajuntament de Greenwich de Clifford Culpin, o al ja citat Ajuntament de Hilversum. Tots ells estan enfilats al capdamunt de l'edifici, en volums-torre ubicats asimètricament. En el cas de Forteza podem citar l'escola de Sant Cristòfol, la d'Eivissa o la del Port de Pollença. I en l'àmbit extraescolar en trobaríem, per exemple, a la proposta de remodelació de la Plaça Major de Palma,¹³⁷³ on un volum vertical i de coberta plana ha de presidir el centre d'una de les façanes laterals de la plaça. A la part superior d'aquest volum, asimètricament col·locat, s'hi ubica un rellotge. Al mateix temps, aquests volums-torre són parents del de l'edifici de la Borsa d'Amsterdam, que asimètricament presideix la façana principal de l'edifici i mostra un rellotge al seu capdamunt, o del de l'església de The Hague, on es repeteix un joc similar. Ambdós projectes són del pioner H. P. Berlage.

I, finalment, també podem indicar semblances volumètriques i compositives, com les existents entre l'hospital massònic de Londres, projectat per Thomas Tait i l'escola Jaume I de Palma.¹³⁷⁴ Ambdós projectes es componen simètricament, amb dos cossos laterals i un cos central més alt. El cos central és el d'accés i es caracteritza per la presència de tres enormes obertures altíssimes. A més els dos edificis es construeixen amb peces petites que texturitzen la façana; el de Londres amb maons ceràmics, el de Palma amb blocs de marès.¹³⁷⁵ També són certament mimètiques les composicions volumètriques de la Bavinckschool i de l'escola de Sant Cristòfol, una i altra perspectiva semblen pertànyer a les façanes oposades del mateix projecte: la finestra repetida com a pauta horitzontal, un element torre just a la cantonada de l'edifici, petites finestres horitzontals situades en cantonada i acompanyades de vegetació o el tipus de retall volumètric són símilis

¹³⁷³ Un projecte lligat a la proposta del nou mercat de l'Olivar. FORTEZA PINYA, Guillem. "Una obra de cinco millones. El proyecto de nuevo mercado." *El Día*. XV. Palma de Mallorca. 7 juliol 1935. (Text de la conferència donada el dijous a la Casa Consistorial per l'arquitecte municipal Sr. Guillem Forteza).

¹³⁷⁴ En aquesta parella hi hauríem d'afegir l'escola Collaso i Gil, construïda per Josep Goday a Barcelona l'any 1932.

¹³⁷⁵ Utilitzant la mateixa solució que a la veïna muralla del baluart de Sant Pere.

1129. Ajuntament de Greenwich de Clifford Culpin. 1939

1130. Ajuntament de Hilversum, de Willem Marinus Dudok. 1924-1928

1131. Reforma de la Plaça Major, a Palma, de Guillem Forteza. 1934

directes que podem establir entre un i altre projecte.

El parentiu entre l'arquitectura holandesa i les modernes escoles de l'arquitecte mallorquí és, doncs, més que evident.

Finalment, recalcar l'evolució que es fa d'alguns elements relacionats amb la tradició local, amb la climatologia mediterrània. Són elements que han nascut de la tradició autòctona i s'han modernitzat. És, per exemple, el cas de les cobertes inclinades amagades rera murets horitzontals: s'entén que la tradició constructiva mallorquina està acostumada a la coberta inclinada de teula àrab i desconeix per complet la coberta plana. Per tant, el sentit comú ens condueix a la utilització de la teulada inclinada. Però davant la voluntat d'aconseguir una volumetria horitzontal es resol el perímetre de l'edifici aixecant més la façana, fent un muret de coberta, rera el qual s'hi amaga un canaló longitudinal de recollida d'aigües. Aquesta és una evolució, adaptació o modificació de l'element tradicional per aconseguir un nou efecte visual. També ens serveixen d'exemple, encara més clar, els porxos *longueur*, tal i com els hem batejat. Moltes de les escoles distribueixen la seva circulació a través d'un amplíssim corredor aporxat que comunica totes les aules. És el cas de Montuïri o Son Espanyolet. Aquí el porxo fa façana i es configura mitjançant una jàssera penjada de formigó que recorre horitzontalment tot el perímetre de façana. Aquesta jàssera, en les plantes pis, s'acompanya d'un ampit, situat en el mateix pla de façana. L'ampit subratlla la seva horitzontalitat mitjançant una important fiola que vola respecte el pla de façana, marcant una ombra contínua. Entre la jàssera i l'ampit s'hi disposen els pilars. Aquests són de secció circular, de manera que la seva tangència tan sols coincideix amb la façana en un punt. Això provoca que la jàssera sempre generi ombra sobre el pilar, desplaçant el pilar a un segon pla i obtenint la moderna continuïtat horitzontal del porxo *longueur*. Aquest concepte és l'autènticament arquitectònic, aquell que encaixa perfectament amb el contingut etimològic de la paraula Tradició. Aquell que coincideix amb la visió de Forteza. No es tracta de cercar en la tradició aquells elements identificables amb l'arquitectura moderna –tal i com fan, per exemple, els membres del GATCPAC quan s'enamoren de l'arquitectura eivissenca¹³⁷⁶– sinó que consisteix, exactament, en fer el camí contrari: agafar la tradició i transportar-la a la modernitat, dur-la més enllà, empeltar-la de modernitat.

¹³⁷⁶ EL GATCPAC no va a Eivissa a cercar les arrels de la tradició, sinó que hi va a comprovar que les primitives arquitectures pitiüses han arribat a resultats formals similars als de l'arquitectura moderna centreeuropea. I, incomprensiblement, se'n sorprenen. El GATCPAC s'enamora de la imatge més epidèmica de l'arquitectura eivissenca. A Forteza, ni tan sols el fet de projectar a la mateixa illa d'Eivissa el condueix a copiar-ne les seves modernes geometries, tal i com fan alguns arquitectes, que es pretenen moderns, imitant i plagiant formes i geometries superficials, amagant estructures, organitzacions i distribucions absolutament retrògrades.

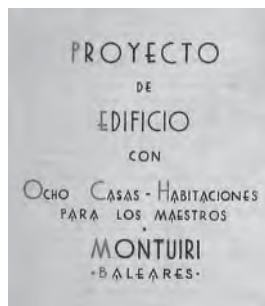
1132. Borsa d'Amsterdam, de Hendrik Petrus Berlage. 1904

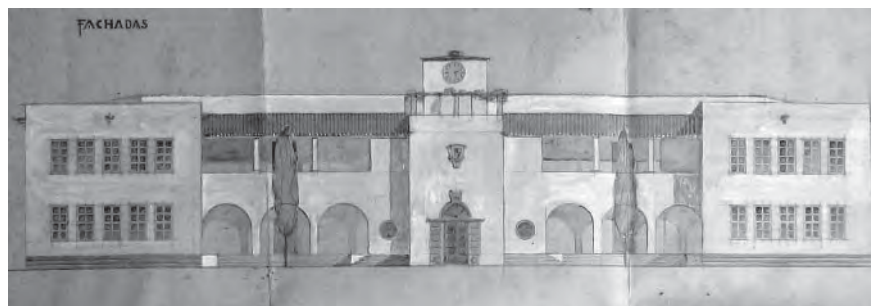
1133. Església de La Haia, de Hendrik Petrus Berlage. 1925-1927

Forteza, durant la dècada dels anys vint, agafa la tradició mallorquina i la porta més enllà engendrant l'arquitectura regionalista mallorquina. Però algú altre, a principis dels trenta, encara fa un pas més: agafa l'arquitectura regionalista i l'empelta d'arquitectura moderna, holandesa en concret. És a dir, algú altre encara "du més enllà" la tradició arquitectònica mallorquina.

Com arriba aquesta nova arquitectura? És possible que l'optimisme de la situació política hi ajudi, però, al meu entendre, no és raó suficient. Algú ho ha de provocar. O, dit d'una altra manera i fent referència a l'etimologia del mot tradició, algú ho ha de "transmetre". Algú s'ha de relacionar físicament, cos a cos, amb les dues arquitectures. Qui és que ha anat a Holanda i ha conegut d'aprop l'arquitectura De Stijl? Qui és que, jugant el mateix paper dels antics mercaders, ha transportat l'arquitectura holandesa fins a Mallorca? Qui és, doncs, aquest "altre" Guillem Forteza?

1134. Guillem Forteza. Nova tipografia. Portada del projecte de vuit habitatges per a mestres a Montuiri, de 1934. ASAL

1135. Guillem Forteza. Utilització de les aquarel·les i les ombres en els alçats. Projecte de l'escola d'Eivissa. Dibuix del mes de juliol de 1934. ASAL

ELS ALTRES DIBUIXOS

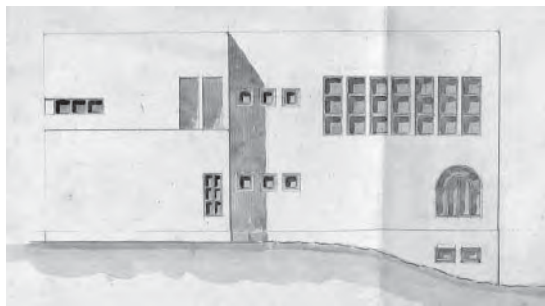
A principi de la dècada dels trenta, concretament a partir del mes de març de 1931, s'introdueixen algunes modificacions notables en la representació gràfica dels projectes escolars de Guillem Forteza. Destaca, per exemple, la utilització d'una nova tipografia molt més geomètrica, la utilització de la tinta vermella i blanca per a remarcar determinats elements del dibuix o la utilització del color negre en massa per a cobrir totes les superfícies vidriades. Però destaquen, principalment, dos nous sistemes de representació dels projectes: el primer basat en l'ús de l'aquarel·la per a grafiar els plànols en dues dimensions; el segon basat en l'ús de la perspectiva fugada.

En primer lloc, criden l'atenció una sèrie de plànols en dues dimensions, plantes i alçats, dibuixats amb aquarel·la sobre paper gruixut. Corresponen als projectes de les escoles del Port de Manacor, d'Eivissa Vila, de Sant Agustí a Eivissa, de Sant Llorenç des Cardassar i del Port de Pollença. Són projectes elaborats entre 1934 i 1936. És un tipus de dibuix nou, que no existeix amb anterioritat a aquestes dates. Són plànols elaborats amb una base de llapis sobre la qual s'aplica l'aquarel·la. Són plànols en els quals es dibuixa la projecció d'ombres d'uns cossos sobre els altres. D'aquesta manera queda clarament de manifest el joc de volums de l'edifici. En la major part de projectes es remarca la blancor dels volums, ja sigui deixant una aiguada sobre el cel, quan el paper és blanc –com és el cas del Port de Manacor– o bé pintant l'alçat de l'edifici de blanc, quan el paper és de color cru –com és el cas de l'escola d'Eivissa Vila–. Pel que fa a les plantes, la secció dels murs es dibuixa de color vermell. I, finalment, aquests documents s'acompanyen d'una tipografia geomètricament moderna.

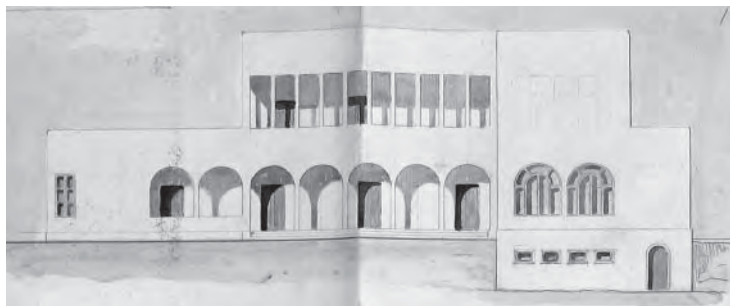
En segon lloc, destaca la utilització de la perspectiva fugada. Fins al moment, els dibuixos en perspectiva que hem pogut trobar són molt escassos. Podem recordar, com a exemple únic i excepcional, la perspectiva que el delineant Antoni Jiménez realitza de l'església del Terreno. Aquest exemple de mitjan dècada dels vint es diferencia de la resta en alguns trets clars. La perspectiva de Jiménez és puntillista i molt detallada. La perspectiva de Jiménez no està realitzada a peu de carrer, sinó que s'eleva molt per sobre de la visió de l'home.

Tal i com hem vist, a principis de la dècada dels trenta l'arquitectura de Guillem Forteza canvia. L'altra arquitectura de l'altre Guillem Forteza¹³⁷⁷ elimina la disposició d'un volum únic i adopta l'articulació i la

¹³⁷⁷ De moment ja sabem quina és aquesta altra arquitectura. El que encara no sabem encara és qui és l'altre Guillem Forteza.

1136. Guillem Forteza. Utilització de les aquarel·les i les ombres en els alçats. Projecte de l'escola del Port de Manacor. ASAL

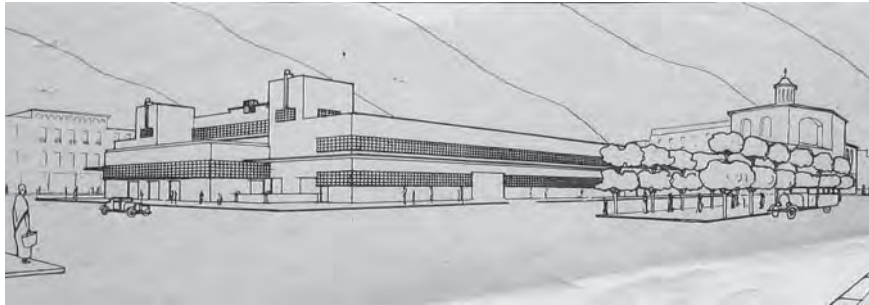
1137. Guillem Forteza. Utilització de les aquarel·les i les ombres en els alçats. Projecte de l'escola del Port de Manacor. ASAL

composició de volums diferents. La primera volumetria compacta és substituïda per una volumetria dispersa. La forçada simetria és emplaçada per l'assimetria, en alguns casos també forçada. L'arquitectura deixa de ser estàtica i passa a ser dinàmica. Les escoles deixen de ser centrípetes i passen a ser centrífugues.

Aquesta altra arquitectura, en conseqüència, reclama i exigeix altres dibuixos. La realització de perspectives dins l'estudi de Guillem Forteza comença a proliferar a principis de l'any trenta-ú. El dibuix deixa de ser frontal i passa a ser en escorç. S'abandona l'alçat i s'adopta la perspectiva a tres quarts. Aquest sistema de representació no només és coherent sinó que és necessari.

En primer lloc, la perspectiva s'utilitza com a procés de projecte, com a estudi previ, com a comprovació espacial del resultat. Ho podem comprovar en la seqüència de croquis del projecte d'escola de Felanitx (1933). Els volums s'articulen estudiant les cantonades. El gir volumètric de les diferents arestes és l'encarregat de compondre les diferents macles. Es dibuixa un i altre cop la mateixa cantonada. Una de les façanes és principal i ocupa els tres quarts de la perspectiva, la lateral ocupa l'altre quart. La composició s'estudia remarcant les ombres que ajuden a entendre el volum. Si estudiem aquest cas concret veurem com el procés projectual dóna cada cop més importància al gir volumètric de la cantonada. En un primer instant, l'aresta de la cantonada és una única línia vertical i totes les obertures es disposen en una o altra façana, per tant no hi ha relació entre ambdues façanes. En un segon estat, sense alterar la posició de la cantonada, les finestres passen a ocupar l'aresta de l'edifici, així les obertures giren d'una a altra façana, les façanes comencen a relacionar-se. En un tercer dibuix del procés s'articula la cantonada com a volum, destacant-la de la resta de la façana que queda en un pla més endarrerit. En aquest instant les finestres no ocupen la cantonada. I encara en un darrer moment en que el volum de cantonada no només es destaca sinó que, a més, vola a partir de la primera planta, de manera que l'aresta es converteix en una doble vertical trencada a planta primera; la cantonada només vola en un sentit, cap a la façana principal; així mateix, les finestres tornen a col·locar-se sobre la cantonada, girant d'una façana a l'altra. Veiem com ara l'articulació volumètrica és absoluta, ambdues façanes no són independents, el volum és dinàmic, s'ha d'estudiar i representar una visió obliqua. Això no és possible sense la perspectiva.

En segon lloc, la perspectiva fugada també s'utilitza com a representació final dels edificis. És el cas del projecte d'escola Estanislau Figueres de Palma (1932), de les escoles de Sant Llorenç (1933) i de Sant Jordi (1933) ambdues a Eivissa, de l'edifici de Sant Cristòfol (1933) a Menorca, de l'escola de Montuïri (1933),

1138. Guillem Forteza. Utilització de les perspectives en escorç. Projecte del nou mercat de l'Olivar a Palma. 1935. ASAL

1139. Guillem Forteza. Utilització de les perspectives en escorç. Projecte del Grup Escolar de Montuiri. 1933. AMMo

del grup escolar Jaume I de Palma (1935), de l'escola de Deià (1936) o de la d'Alcúdia (1937).¹³⁷⁸ També és el cas d'altres edificis fora del context escolar, com és el del polèmic mercat de l'Olivar¹³⁷⁹ (1935).

Veiem com són aquests altres dibuixos. Són dibuixos fets amb els peus a terra, des d'una alçada pròxima a la visió humana. Són dibuixos vinculats a un entorn, aquí urbà –amb voreres, carrers, escales o arbrat–, allà rural –amb el paisatge de fons, el camí d'arribada, el marge de pedra o la vegetació natural–. Són dibuixos en escorç. No són, doncs, dibuixos frontals. Són dibuixos que miren les arestes de l'edifici, tant si són interiors com si són exteriors. Són dibuixos dinàmics, en moviment, i on hi ha, fins i tot, persones i cotxes que es mouen, que miren l'edifici, que giren al seu voltant. Són dibuixos dominats per la línia. Una línia decidida, rígida i contínua que, gairebé sense aixecar-se del paper, traça totes les arestes de l'edifici. Aquestes arestes defineixen volums que s'articulen entre ells. Aquests volums són blancs, nets, purs, tal i com els exigeix l'arquitectura moderna des dels seus postulats. Són més blancs encara per contrast amb les seves obertures que es dibuixen negres, totalment negres, sense matisos.

Mirem-los amb més atenció. En ells hi apareixen alguns dels fetitxes més característics de l'arquitectura moderna. Ens podem referir, concretament, al rellotge i al cactus. Tant un com l'altre formen part de la iconografia més rabiosament moderna del moment. El rellotge ja l'hem trobat en diferents projectes escolars de Forteza. Podem citar l'escola de Lluçmajor (1932), la de Sant Llorenç a Eivissa (1933), la de Sant Jordi també a Eivissa (1933), la de Sant Cristòfol a Menorca (1933), la d'Eivissa Vila (1934), la de Lloseta (1935) o la de l'ampliació de l'escola de Bunyola (1936). També el trobarem en altres projectes com en el projecte de reforma de la Plaça Major de Palma o a la Casa Consistorial de Sóller (1937). La seqüència exacta és la que formen la torre i el rellotge. Ja hem parlat, en un capítol anterior, dels rellotges dels arquitectes holandesos, que també s'acompanyen de volums torre. Rellotges com ara el que Willem M. Dudok col·loca al capdamunt de la torre de l'ajuntament de Hilversum (1928), o el que trobam al saló de disseny projectat per Julius Luthmann a Enschede (1928), o el de l'Ajuntament de Greenwich de Clifford Culpin (1939).¹³⁸⁰

Per altra banda: qui no recorda els cactus que adornen tantes i tantes fotografies d'arquitectura moderna?¹³⁸¹ Un dels primers arquitectes que conscientment els presta atenció és Erik Gunnar Asplund en

¹³⁷⁸ Tots els dibuixos estan guardats a l'ASAL.

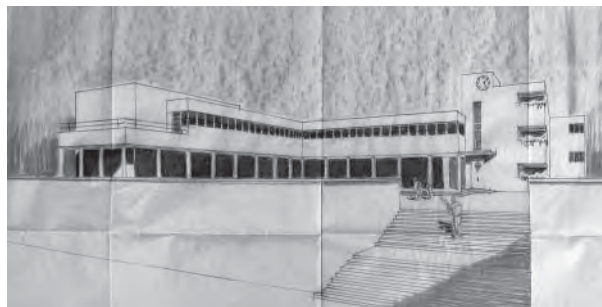
¹³⁷⁹ FORTEZA PINYA, Guillem. "El Proyecto de Nuevo Mercado en la Plaza del Olivar." *Cit.* FORTEZA PINYA, Guillem. "Una obra de cinco millones. El proyecto de nuevo mercado." *Cit.*

¹³⁸⁰ Descendents directes del que ja havia col·locat Hendrik Petrus Berlage a l'edifici de la borsa d'Amsterdam al 1897.

¹³⁸¹ Em remet al mai publicat article "El cactus fou modern" que vaig escriure en ocasió d'una assignatura del doctorat. Premio Fundamento 2009 organitzat per la revista *Arquitectura* del COAM.

1140. Guillem Forteza. Utilització de les perspectives en escorç. Projecte del Grup Escolar Estanislau Figueras. 1932. ASAL

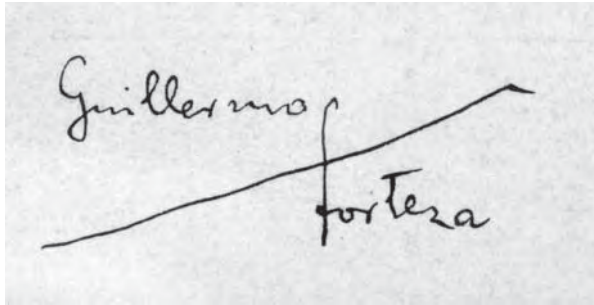

1141. Guillem Forteza. Utilització de les perspectives en escorç. Projecte de l'Escola Graduada de Sant Cristòfol. 1933. ASAL

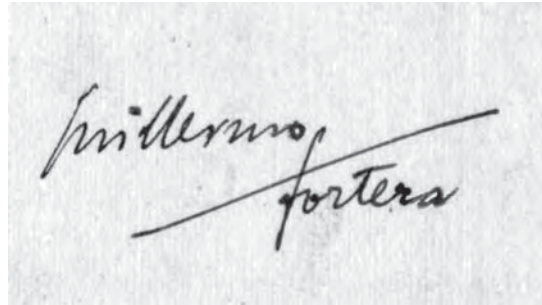
el viatge que el porta a Itàlia el 1913.¹³⁸² Però el trobarem en infinitud d'imatges modernes, moltes d'elles aparegudes a la revista *AC*. El cactus apareix sobre la repila del local que el GATCPAC té al Passeig de Gràcia, el cactus el trobam a la casa del carrer Muntaner de Josep Lluís Sert, el cactus decora el prototipus de caseta de cap de setmana de la ciutat de repòs i vacances, el cactus invadeix els jardins d'Arturo Rigol de la casa Galobart, el cactus és la planta ornamental de diferents exposicions com la que es fa a Plaça Catalunya sobre Parcel·lació Racional o la que dediquen al Mobiliari Estàndard, els quadres de cactàcees pintats per Fernand Léger pengen dins la sala d'estar de la casa tipus C del Garraf de Sert. A Mallorca els cactus prenen forma de figuera de moro, són les que més tard es fotografiaran al costat del taller de Joan Miró. Són les mateixes que ara ens trobam en els moderns dibuixos de les escoles de Forteza. Ara, en aquests altres dibuixos, el cactus és la moderna i alhora autòctona figuera de moro. El seu traç és arrodonit, com el de les figures humanes i el de la vegetació que s'hi representa, gairebé caricaturesc.

Cap d'aquests dibuixos correspon, però, a les escoles regionalistes de Guillem Forteza. Tots ells corresponen a l'"altra" arquitectura. Tots són dibuixos posteriors al mes de març de 1931. Tots ells surten del mateix llapis. Tots ells són dibuixats per l'"altre" Guillem Forteza.

¹³⁸² *Escritos 1906/1940. Cuadreno de viaje 1913*. El Croquis Editorial. Colección Biblioteca de Arquitectura. Madrid, 2002.

1142. Signatura de Guillem Forteza l'any 1916. Utilitzada en un projecte realitzat durant la carrera. AETSAB

1143. Signatura de Guillem Forteza l'any 1941. Utilitzada en una carta enviada a la seva mare. ACFS

L'ALTRA SIGNATURA

La signatura de l'arquitecte Guillem Forteza la coneixem plenament. La practica insistentment quan encara estudia a Barcelona. La trobam repetida en tota la seva correspondència. Usa la mateixa signatura al llarg de tota la seva vida. La rúbrica que utilitza per a signar el projecte de Museu de Belles Arts entregat a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona a finals de l'any 1915¹³⁸³ i les darreres signatures amb que firma els projectes des de la clínica de Barcelona és coincident. Exactament la mateixa. La seva signatura consisteix amb el seu nom i el seu primer llinatge escrits en castellà: Guillermo Forteza. Els caràcters de la signatura són inclinats, itàlics. El nom, Guillermo, apareix en primer lloc i en una posició lleugerament superior al llinatge, Forteza, que escriu més a la dreta i avall que el nom. Així mateix l'arquitecte utilitza el traç superior de la lletra F per a dibuixar una diagonal ascendent, des de l'espai situat sota el nom fins a l'espai que trobam sobre el llinatge. Aquesta línia subratlla el nom i divideix la signatura en dues parts.

A principis de la dècada dels anys trenta, però, i rubricant els *altres dibuixos* que hem comentat en l'apartat anterior, apareix excepcionalment una altra signatura. Observem-la. Es tracta d'una composició purament geomètrica, quasibé abstracta, consistent en la superposició de dues lletres majúscules. Una G i una F. És clar, Guillem Forteza. Aquest tipus de signatura és utilitzat per altres arquitectes moderns, el cas més emblemàtic dels quals és, segurament, el de Le Corbusier, que signa LC, en el seu cas una lletra al costat de l'altra.

Trobam aquesta signatura en nombrosos projectes. La qüestió és que en tots els casos es tracta de perspectives o de plànols previs, mai de plànols definitius. Ho veiem per exemple en els projectes de les escoles de Sant Llorenç a Eivissa (1933), de Jaume I a Palma (1935), de Deià (1936), de Sant Llorenç des Cardassar (1937) o d'Alcúdia (1937). Tots ells responen a les característiques d'aquells *altres dibuixos* que comentàvem en l'apartat anterior. El seu grafisme, el seu traç, el seu llenguatge és plenament coincident.

Un cop descobert això la meua mirada ja no es detenia sobre aquesta signatura. Inconscientment llegia GF, com si es tractàs d'un anagrama sobradament conegut. Ja no li donava importància. De cop, sobre un dels plànols previs de l'escola de Sant Llorenç d'Eivissa (1933), un petit detall em sorprèn. La mirada es detura sobre la signatura i de manera quasi imperceptible i dissimuladament malintencionada, les lletres G i F

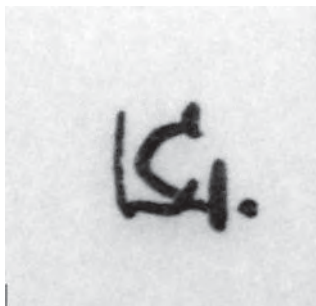
¹³⁸³ El projecte és entregat per Forteza el 5 de novembre de 1915. La signatura és la mateixa que utilitza en altres projectes desenvolupats a l'escola en aquella època, com ara el projecte d'Hospital civil per a 1.500 malalts que entrega el 20 d'octubre d'aquell mateix any. ASAL.

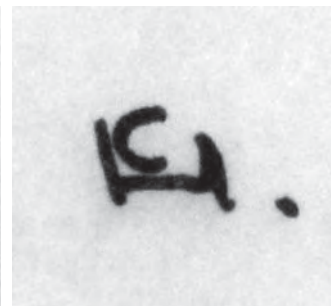
1144. Signatura "GF ARQU." utilitzada per Guillem Forteza. ASAL

1145. Signatura "GF ARQU." utilitzada per Guillem Forteza

1146. Signatura "CH" utilitzada per Carl Hakh

1147. Signatura "CH" utilitzada per Carl Hakh

han esdevingut C i H. Si fem l'exercici mental de superposar una G i una F i, d'altra banda, el de superposar una C i una H, veurem com el resultat és molt similar, la figura geomètrica resultant és molt semblant. La C i la H, de cop, es multipliquen i apareixen en molts altres projectes, alguns d'ells d'Eivissa, com l'escola de Sant Antoni o la de Sant Jordi, d'altres a Mallorca, com la de Jaume I.

No cal donar-li més voltes, la C és de Carl i la H de Hakh.

L'ALTRE COL·LABORADOR: CARL HAKH

Ha quedat prou clar que les absències de Guillem Forteza fan que el pes de l'estudi recaigui sobre algú altre. Segurament sobre Miquel Fullana. Però, com ja ens hem preguntat anteriorment, és possible que sigui ell el culpable del gir estilístic que sofreix l'arquitectura d'aquell despatx a partir de març de 1931? És possible que un personatge totalment arrelat a la tradició constructiva de l'Illa generi un canvi tan exagerat? És possible que el mateix individu que escriu el *Diccionari de l'art i dels oficis* imposi l'arquitectura moderna dins el despatx de Guillem Forteza? És possible que una figura tan vinculada a la seva terra adopti un estil estranger? Sens dubte, no. No és possible que sigui Miquel Fullana el que dugui a terme aquest canvi. Miquel Fullana ha sortit de l'escola d'Arts i Oficis de Palma i no ha tingut més formació que la rebuda dins el despatx de l'arquitecte Forteza. Miquel Fullana aprèn l'estil regionalista de Forteza i l'adopta com a propi. D'altra banda, Miquel Fullana ha estat autodidacta, ha après pel seu compte les maneres de construir pròpies de Mallorca. Miquel Fullana s'ha relacionat amb mestres d'obres i picapedrers, de qui ha absorbit el coneixement tradicional de l'arquitectura mallorquina. Per ell mateix, Miquel Fullana no ha pogut conèixer i adoptar l'estil modern de l'arquitectura centreeuropea.

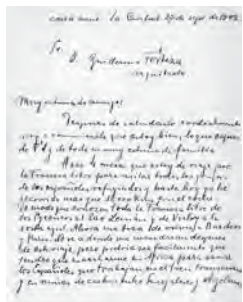
Ens manca, per tant, una altra peça del trencaclosques, una altra paraula de l'endevinalla, un altre personatge en la nostra investigació.

Sens dubte, aquesta altra història comença el dia 20 de febrer de 1931¹³⁸⁴ quan un individu que es presenta com a holandès, entra a cercar feina a l'estudi de Guillem Forteza. Aquell dia l'arquitecte és fora i l'holandès es troba amb Miquel Fullana. El personatge en qüestió és Carl Hakh. Hakh, segons apunta Fullana, arriba aconsellat per Antoni Mulet,¹³⁸⁵ però de ben segur que també l'ajuda la seva relació amb la família Juncosa. A la seva arribada a Mallorca, de la qual en desconeixem amb exactitud la data, Hakh comença a fer feina com a arquitecte d'interiors i mobiliari a l'empresa Mobles Juncosa.¹³⁸⁶ Aquesta empresa havia estat fundada el 1902 per Lambert Juncosa, pare d'Enric Juncosa. Lambert Juncosa i Guillem Forteza mantenen una

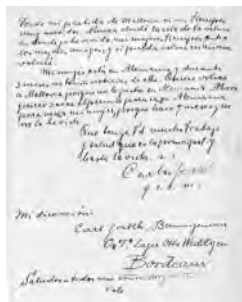
¹³⁸⁴ En el diari personal de Miquel Fullana, el dia 20 de febrer de 1931, en l'apartat de "Visites" hi podem llegir: "Un senyor holandès amic de D. Antoni Mulet (tomarà demà o dilluns)." ACFS.

¹³⁸⁵ Folklorista i escriptor. Conegut com Turixant pels seus articles a *La Almudaina*.

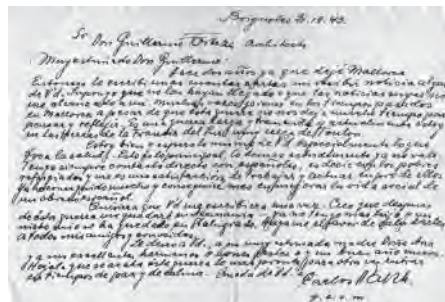
¹³⁸⁶ En una nota manuscrita de Miquel Fullana he trobat que no és a Mobles Juncosa on treballa sinó a Muebles Frau: "Arquitecte alemany d'interiors i de mobles. El qual es va interessar molt per treballar a l'oficina i despatx de l'arquitecte Guillem Forteza [...] també treballava al taller Muebles Frau Hermanos." AMF

1148. Carta de Carl Hakh dirigida a Guillem Forteza, datada del 27 d'agost de 1942. Anvers. ACFS

1149. Carta de Carl Hakh dirigida a Guillem Forteza, datada del 27 d'agost de 1942. Revers. ACFS

1150. Carta de Carl Hakh dirigida a Guillem Forteza, datada del 21 de desembre de 1943. ACFS

cordial relació a través d'alguns projectes professionals en comú.¹³⁸⁷ Fins al punt que, el 1926, el seu fill Enric, una cop acabada la carrera, entra com a col·laborador al despatx de Forteza. Enric Juncosa, a petició del seu pare, treballa sense cobrar ni un sol cèntim.¹³⁸⁸ Miquel Fullana simpatitza d' immediat amb Enric Juncosa,¹³⁸⁹ cosa que no li succeirà amb Carl Hakh.

En Juan Carlos, com l'anomenaven amigablement –a excepció de Miquel Fullana que, no tan amistosament l'anomenava es nazi, mostrant el seu odi per la dreta política–,¹³⁹⁰ és el culpable de la transformació de l'arquitectura de Guillem Forteza. Ell és l'"altre" Guillem Forteza.

Durant les primeres dècades del segle XX arriben a les Illes molts personatges procedents dels països nòrdics.¹³⁹¹ Individus que escapen de la guerra i de la crispació política. Les Balears han actuat com a refugi

¹³⁸⁷ Per exemple, els mobles de l'oficina de la Banca March es fan als tallers d'artesania i ebanisteria de Lambert Juncosa. Sabem també que en el despatx del mateix Forteza hi ha mobiliari de la casa Juncosa. El 2 de novembre de 1920 Forteza reb una carta de Lambert Juncosa, de Mobles Juncosa, parlant-li de dur de fora unes columnes per al despatx i unes estores. ACFS.

¹³⁸⁸ VALERO MARTÍ, Gaspar. *Op.cit.* p.23.

¹³⁸⁹ Miquel Fullana i Enric Juncosa traven una forta amistat. L'any 1942, Guillem Forteza i Enric Juncosa tenen un projecte en comú: la construcció de les dues finques del Sr. Rosselló, apotecari, i del Sr. Vila, adroguer. El projecte, per imposició de l'Ajuntament, ha d'alinear i unificar les façanes. Donada la falta de salut de l'arquitecte Forteza, és Miquel Fullana, d'acord amb Forteza i Juncosa, qui projecta la façana única d'ambdós edificis. Mort l'arquitecte Forteza, l'any 1953, Juncosa i Fullana inicien una etapa de col·laboració molt intensa, que dura dins al 1975, any de la mort de l'arquitecte.

¹³⁹⁰ "Juan Carlos Hack... Aquest individu no m'agradava un pèl: deia que havia fuit del feixisme alemany i resultà ésser partidari d'en Hitler." Segons nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹³⁹¹ El mateix Forteza ens parla d'un bon grapat d'estrangers que dins el segle XX visiten i estudien la història i l'arquitectura de les nostres Illes: "A principis del XX podemos seguir también anotando aportaciones extranjeras al acervo de nuestra cultura. He aquí a Samuel M. Zwemer que edita en New York y Londres (1902) su *Vida de Ramón Lull*, a Carlo Calisse, del *Instituto Storico Italiano*, que transcribe el poema de Laurencio Veronés relativo a la incursión pisana; a Sir Clements R. Margkham (1908) con su *Historia de Mallorca y de Menorca*; a L. Ch. Watelin (1909) que estudia de nuevo los monumentos prehistóricos y levanta un plano del poblado de la edad de bronce en Cap o Corb Vell que más tarde había de excavar detalladamente el *Institut d'Estudis Catalans*.

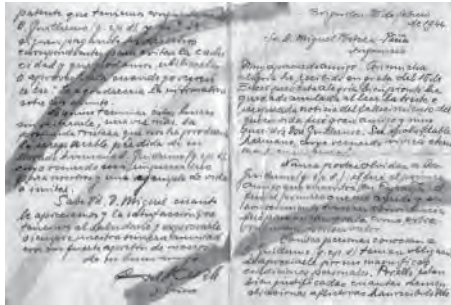
Siguen después más libros de viajes; el de Jules Leclercq (París, 1912); el de Marie de Behen con sus sutilísimas fotografías; el de Mary Stuard Boyd, con las interesantes acuarelas de su hijo, y es acá de estos tiempos que percuten solemnemente en las hondonecas de Valldemossa sonoridades líricas de Rubén Darío.

Pierre Vidal de Perpignan se ocupa en 1911 del antiguo patrimonio de nuestros reyes en la capital del Rossellón y en 1912 Otto Bürger de Hannover da a las prensas sus notas de viaje por las islas y son en número considerable los filólogos extranjeros que ahondan en la médula de nuestro lenguaje.

Llega a su madurez en tales fechas la llamada escuela de pintores argentinos cuya evolución, con tanto interés, estamos presenciando.

Terminada la guerra mundial vuelve de nuevo ser Mallorca un foco de cultura avivado por mentes extranjeras. Ved ahí la monumental obra de Paul Fallot, de la Universidad de Grenoble sobre la estructura geológica de la *Sierra de Majorque*; los estudios de W. J. Hemp sobre las *Tumbas y Cuevas habitadas* en nuestra isla.

Mr. Allison Peers profesor de la Universidad de Liverpool traduce al inglés las obras de Ramón Lull; la *Nacional Geografic Society* de Washington

1151. Carta de Carl Hakh dirigida a Miquel Forteza, datada del 25 de febrer de 1944. Anvers. ACFS

1152. Carta de Carl Hakh dirigida a Miquel Forteza, datada del 25 de febrer de 1944. Revers. ACFS

d'artistes en la recent història bèl·lica. Entre molts altres podem citar el cas de la novel·lista Gertrude Stein qui, establerta a París l'estiu de 1915 fugint de la Primera Guerra Mundial, arriba a Mallorca assessorada pel pintor William Cook.¹³⁹² També és la situació del filòsof Walter Benjamin, del lexicòleg Walther Spelbrink, del dadaïsta Raoul Hausmann, del pintor Médard Verburgh, o de l'arquitecte Erwin Broner, tots ells refugiats a Eivissa a principis dels anys trenta.¹³⁹³ Al 1919 també s'instal·la a Mallorca el nordamericà William Cook, el 1920 aterra l'austriac Erwin Hubert i el 1932 arriba el també nordamericà Archie Gittes, tots ells pintors.¹³⁹⁴ Gittes arriba amb la seva esposa Cioly Foster, compositora.¹³⁹⁵

El mateix camí segueix Carl Hakh. La seva família és de la localitat alemanya de Meimsheim,¹³⁹⁶ pertanyent a la comunitat de Baden Württemberg. Però Carl Hakh es presenta a l'oficina de Guillem Forteza com a arquitecte holandès.¹³⁹⁷ Carl Hakh ha estudiat arquitectura a l'escola d'Ulm, finalitzant els seus estudis el 1929.¹³⁹⁸ I a principis de 1931 ja el tenim a Mallorca. Tal i com hem anat insistint, la data de la seva arribada coincideix amb la data en que apareixen en l'obra de Forteza els primers projectes moderns. Hakh arriba el mes de febrer de 1931, el primer projecte modern és del mes de març. És Carl Hakh qui projecta les primeres escoles modernes: la de S'Alqueria, la segona poposta d'Es Llombards i la de Lloret de Vista Alegre. També és a Carl Hakh a qui devem els projectes entregats pels concursos del mes de gener de 1932: el Grup Escolar Cecili Metel, el de l'Avinguda Estanislau Figueras, el de Ses Finestres Verdes, el de Gènova i el de Son Espanyollet. També són proposta de l'holandès els projectes de Sant Llorenç a Eivissa i el de Sant Cristòfol a Menorca. Surten del seu llapis vermell els estudis de les cantonades de l'escola de Felanitx. Ell és l'artífex de les propostes més ambicioses: la de Montuïri, la segona de Capdepera, la del Port de Pollença, la d'Alcúdia

publica el interesante trabajo sobre las Baleares de Roy W. Bakers se estudia en el viejo y en el nuevo continente sobre la cartografía mallorquina medioeval; el arquitecto conservador de la Catedral de Canterbury Mr. W. D. Caroe publica en *The Cathedral Age* sus comentarios críticos sobre la reforma de nuestra Seo y Mr. Cram escoge nuestra Catedral entre todas las de Europa como base de inspiración para construir nuevas catedrales en los Estados Unidos, y, como coronando todo ese cúmulo de trabajo, surge, Sres. Byne, vuestra elegantísima y documentada obra *Majorcan Houses and Gardens*. Nos hemos congregate hoy aquí, precisamente, para conmemorar esa valoración que hacéis de la arquitectura de nuestra gran época." FORTEZA PINYA, Guillem. "Discurso de ofrecimiento. El homenaje a los señores Byne." *Cit*.

1392 Ambdós amb una intensa relació amb l'arquitecte Le Corbusier, qui els projecta els seus respectius habitatges: Villa Cook (Boulogne-sur-Seine, 1926) i Villa Stein (Garches, 1927).

1393 VALERO, Vicente. *Experiencia y pobreza. Walter Benjamin en Ibiza, 1932-1933*. Ficciones, 33. Ediciones Península. Barcelona. 2001.

1394 PONS BONET, Miquel. "Pintura y escultura". *Cien años de la Historia de Baleares*. Sa Nostra. Salvat. Estella. 1982. p.165.

1395 "Gittes, Archie", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. *Cit*. vol.6. p.271.

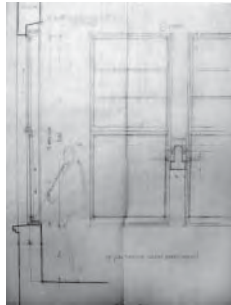
1396 Els seus pares s'havien casat a Meimsheim el 1921. <http://bidlingmaier-online.de/Geschichte/Register/FRIBidlingmaier.pdf>

1397 Recordem la citació que hem fet del diari de Miquel Fullana.

1398 http://www.knkbuecholdt.de/historisches/personen/architekten_hai.htm

1153. Un dels primers dibuixos de la finestra en guillotina patentada per Hakh i Forteza l'any 1939. ASAL

1154. Un dels primers dibuixos de la finestra en guillotina patentada per Hakh i Forteza l'any 1939. ASAL

o la de Jaume I a Palma. Hakh també és l'autor de la finestra en guillotina patentada per ell mateix i Guillem Forteza al 1938.¹³⁹⁹

Hakh coneix perfectament les arquitectures dels holandesos De Stijl. Hakh coneix les obres de Willem Marinus Dudok, de Jan Duiker, de Luthmann i de J. Lippens, de Clifford Culpin i de J. Bien Leuveling Tjeenks. Hakh coneix la Minckelersschool de Hilversum, el saló de disseny d'Enschede, l'edifici Olveh de La Haia i els Ajuntaments de Greenwich, de Heist i de Hilversum. Hakh ha estat en contacte directe amb aquesta arquitectura. Hakh s'ha educat dins un dels important focus d'expansió de la nova arquitectura. És Carl Hakh l'encarregat d'establir el contacte físic entre la l'arquitectura holandesa i l'àmbit mallorquí. És Carl Hakh qui transporta els nous models centreeuropeus a l'estudi de Forteza. Hakh és, amb seguretat, braç executor i principal via d'entrada de l'arquitectura moderna dins l'obra de Forteza.

Carl Hakh és l'home del llapis vermell. L'home dels plànols amb aquarel·la. L'home dels dibuixos de traç decidit. L'home de les perspectives en esbiaix. L'home que, fins i tot, s'atraveix a modificar la signatura de Guillem Forteza. Hakh és el principal culpable de l'arribada de l'arquitectura moderna a l'estudi de Forteza. Carl Hakh és una de les principals incògnites que es plantejava, en origen, aquesta tesi.

Carl Hakh estarà a Mallorca fins a finals de 1941. Fuig de l'Illa obligat per la crítica situació del treball i per la no menys crítica salut de Forteza. Quan abandona Mallorca es dirigeix a França. Escriu a Forteza des de la Costa Brava¹⁴⁰⁰ explicant-li que fa quatre mesos que està de viatge per França visitant tots els grups d'espanyols refugiats, que fins a dia d'avui ha recorregut més de 15.000 kms en cotxe. "De modo que conozco toda la Francia libre de los Pyreneos al lac Lemán y de Vichy a la Costa Azul. Ahora me toca volver a Burdeos y París". Diu que no sap on l'enviaran després però que és ben possible que l'enviïn a Àfrica per treure els espanyols que treballen en el tren transaharià i a les mines de carbó senegaleses i argelines. "Mi mujer está en Alemania y durante 3 meses no tenía noticias de ella. Quiere volver a Mallorca porque no le gusta Alemania". Li comenta que vol obtenir un permís per anar a Alemanya a veure la seva dona que fa set mesos que no veu.¹⁴⁰¹ Passat un altre any, el 12 de desembre de 1943, Carl Hakh torna a escriure una carta a Forteza en la que s'hi

¹³⁹⁹ Forteza el 15 de setembre de 1938 reb una carta de José Sarmiento on s'hi pot llegir: "Adjunto me complazco en remitirle una autorización a favor de D. Rodolfo de la Torre Rosselló Agente de la Propiedad Industrial de Sevilla, por si le parece oportuno suscribirla Vd. y el Sr. D. Juan Carlos Hakh, al objeto de que se encarque el referido Agente de la tramitación del expediente de la Patente de Invención de un sistema de "Ventana-vidriera con contrapesos y poleas deslizables", cuya documentación según sus instrucciones quedó presentada en esta Delegación de Industria el día 13 de los corrientes."

¹⁴⁰⁰ L'adreça concreta és O.T. Larger Otto Weddingen, Bordeaux.

¹⁴⁰¹ Segons correspondència datada del 27 de setembre de 1942. ACFS.

pot llegir: "Hace dos años que dejé Mallorca [...] Muchas veces pienso en los tiempos pasados en Mallorca a pesar de que esta guerra no nos deja mucho tiempo para pensar [...] actualmente estoy en las tierras Francia muy cerca de Toulon. Estoy bien y espero lo mismo de Vd. especialmente lo que toca la salud. [...] Creo que después de esta guerra me quedaré en Alemania, ya no tengo más hijo y un nieto mío se ha quedado en Stalingrado."¹⁴⁰² Aleshores, tan sols fa un mes i mig que Forteza ha mort.¹⁴⁰³ Hakh encara no n'ha sabut res. Suposadament, Miquel Forteza, germà de Guillem, escriu a Carl Hakh explicant-li la mala notícia, ja que a principis de 1944 l'holandès respon a Miquel Forteza: "Nunca podré olvidar a Don Guillermo (q.e.p.d.) él fué el primer amigo que encontré en España, él fué el primero que me ayudó y su conocimiento como su convivencia fué para mi tan grata como extraordinaria, por su valor". Hakh li mostra el seu desig de tornar a Mallorca un cop acabada la guerra. "Me gustaría saber D. Miguel si sigue el despacho con el secretario Fullana, aunque me presumo que esto será difícil al faltar la dirección de Don Guillermo."¹⁴⁰⁴

Aquesta és la darrera notícia que tenim de l'holandès.

Carl Hakh és l'autèntic protagonista d'aquesta història. Un protagonista que treballa a l'ombra. Hakh és qui encapçala i encarna l'arribada de l'arquitectura moderna a l'estudi de Forteza. Hakh és el culpable i l'artífex del canvi que es produeix en l'arquitectura de Forteza a principis de 1931.

¹⁴⁰² Segons correspondència datada del 12 de desembre de 1943. ACFS.

¹⁴⁰³ La matinada del 22 d'octubre de 1943.

¹⁴⁰⁴ Segons correspondència datada del 25 de febrer de 1944. ACFS.

GUILLEM FORTEZA; L'ARQUITECTE DEL RAONISME

El 1928, mentre el primer Congrés Internacional d'Arquitectura Moderna¹⁴⁰⁵ es carrega d'axiomes i veritats incorregibles, mentre Le Corbusier fa la seva particular campanya propagandística per Espanya¹⁴⁰⁶ i, com un profeta, dogmatitza els postulats moderns i, mentre Francesc Casas combrega cegament amb aquests principis internacionalistes i uniformitzadors publicant *De Arquitectura*,¹⁴⁰⁷ a l'altre cap de món un jove Henry-Russell Hitchcock¹⁴⁰⁸ es permet la llicència del dubte.

Russell Hitchcock publica alhora dos articles: *The Traditionalists and the New Tradition*¹⁴⁰⁹ i *The New Pioneers*.¹⁴¹⁰ Dos articles duals entre ells i duals en sí mateixos.¹⁴¹¹ Dos articles que descriuen la dualitat de l'època. Russell Hitchcock ens presenta els Tradicionalistes i els Nous Pioners com dos grups oposats. Els dos grups que dins el nostre escenari¹⁴¹² representarien els papers de l'arquitectura regionalista i de l'arquitectura moderna respectivament. Russell Hitchcock, mirant-s'ho des de la distància, es planteja el dubte i troba punts de coincidència entre uns i altres. A modus de conclusió comença dient: "To the educated observer the art of the past freely reveals its governing principles. The art of the present appears only bit by bit, its guiding system buried half in the past half in the future."¹⁴¹³ Exactament les mateixes paraules que havia dit Joan Alcover,

¹⁴⁰⁵ Celebrat el mes de juny de 1928 al castell de La Sarraz Vaud, a Suïssa, gràcies a la generosa hospitalitat de Mme. Hélène de Mandrot.

¹⁴⁰⁶ Ja hem explicat anteriorment que les relacions de Le Corbusier amb l'estat espanyol durant l'any 1928 s'accentuen: publica els articles "Cinco puntos sobre una nueva arquitectura" a la revista *Arquitectura* i "Arquitectura de la época maquinista" a la *Revista de Occidente*, convidat per la Residencia de Estudiantes, imparteix una conferència a Madrid i, posteriorment, al seu pas per Barcelona, Josep Lluís Sert i els joves estudiants i futurs membres del GATCPAC el conviden a fer una altra xerrada.

¹⁴⁰⁷ CASAS LLOMPART, Francesc; VILLALONGA, Llorenç (Dhey). *Op.cit.*

¹⁴⁰⁸ Nascut al 1903, aleshores tan sols té vint-i-cinc anys.

¹⁴⁰⁹ HITCHCOCK, Henry-Russell. "The traditionalists and the New Tradition." *Cit.*

¹⁴¹⁰ HITCHCOCK, Henry-Russell. "The new Pioneers." *Cit.*

¹⁴¹¹ Analitzant cadascun dels títols la dualitat es multiplica. La *New Tradition* és un concepte dual, polar. Per un costat la paraula *New*, allò que és nou, recent i contemporani, per l'altra el mot *Tradition*, allò que és ancestral, secular i pretèrit. A més, els *New Pioneers* es presenten també com a grup dual. Primer, altre cop, la paraula *New*, de nou, present i vanguardista. En segon lloc, el mot *Pioneers*, relacionat amb l'inici, amb l'origen. La mateixa dualitat la recollirà el llibre de Harold Rosenberg "The Tradition of New" un altre títol dual, doble, on l'un i el seu contrari es reforcen en un mateix sentit. ROSENBERG, Harold. *The Tradition of New* 1959. edició castellana: *La Tradición de lo nuevo*, Monte Avila Editores, Venezuela, 1969.

¹⁴¹² Un escenari d'una obra tragicòmica que representaria la transformació d'una arquitectura a l'altra. Com ja ha escrit Rosenberg: "La metamorfosis incluye los mecanismos de la comedia y la tragedia. Nunca hubo una participación tan general en los secretos de lo ridículo, lo morboso y lo idílico. Y es por esto por lo que habrá de reconocerse la fisonomía de una época." ROSENBERG, Harold. *Op.cit.* p.12.

¹⁴¹³ HITCHCOCK, Henry-Russell. "The traditionalists and the New Tradition." *Cit.* p.337. Traducció de l'autor: "Per a l'observador educat, l'art del passat lliurement revela els seus principis rectoris. L'art del present només apareix a poc a poc, el seu sistema de guia està mig enterrat en el

ben al principi del segle XX i des de les bases del Regionalisme més primitiu. "Sense tradició no és possible l'avenç."¹⁴¹⁴ Una reflexió que Guillem Forteza, com hem vist, tindrà ben present al llarg de tota la seva obra: "Se'm titlla avui de revolucionari i vull confessar-vos, tanmateix, que no he tingut més que un mestre: el passat; una sola formació: l'estudi del passat".¹⁴¹⁵ Forteza escriu aquestes paraules tot traduïnt, justament, el llibre *Précisions* de Le Corbusier. D'aquesta manera es matitzen les diferències entre els *Traditionalists* i els *New Pioneers*.

Tant uns com altres cerquen en el passat. "La diferencia entre nosotros es que el "Modernista"¹⁴¹⁶ pretende barrer el pasado y crear un inicio completamente puro a partir de su conciencia interior, mientras el "Tradicionalista" –un término de vituperio en boca de los Modernistas– está decidido a continuar y a avanzar sobre las líneas ya trazadas y aceptadas por las personas civiles; y dejadme repetir que esta es una posición completamente diferente a la de los revivalistas y de los falsificadores del siglo XIX."¹⁴¹⁷ Per tant, uns miren el passat amb voluntat continuïsta i els altres amb intencions trencadores. "Sin intentar confundir ruptura con originalidad y novedad con valía."¹⁴¹⁸ L'arquitectura de Guillem Forteza és de les primeres, d'aquelles que cerquen en el passat amb voluntat mediadora, d'aquelles que empelten tradició amb modernitat.

Forteza és d'aquells que, com recomana Eugeni d'Ors, "cerquen obstinadament la raó, cerquen la tradició, i dins la raó i la tradició, el secret de les obres difícils i perdurables."¹⁴¹⁹ Dos conceptes es desprenen de les paraules de Xènius: el primer és el que identifica raó i tradició, el segon és el que ens parla de la permanència de l'obra en el temps. Ambdós conceptes els trobam dins l'obra de Forteza, un i altre formen part dels seus principis. En la memòria d'un dels edificis escolars que hem vist podem llegir: "Para el estilo del edificio hemos seguido las normas isleñas de la arquitectura funcional."¹⁴²⁰ Forteza entén que dins l'arquitectura

passat i mig en el futur."

¹⁴¹⁴ ALCOVER, Joan. "Reacció literària", conferència llegida a l'Ateneu Barcelonès el març de 1910, publicada dins *Humanització de l'art i altres escrits*. *Cit.* p.67.

¹⁴¹⁵ FORTEZA, Guillem. "Le Corbusier i l'urbanisme. Cal alliberar-se de tot esperit acadèmic". *Cit.* p.415.

¹⁴¹⁶ Blomfield anomena "Modernistes" als seguidors de l'arquitectura moderna. De fet Blomfield encunya el terme "Modernismus" com a sinònim de modernitat o, més específicament, com aquella arquitectura que inicia "una revuelta contra el pasado [...] en la ciega ignorancia de la experiencia acumulada por el hombre."

¹⁴¹⁷ BLOMFIELD, Reginald. *Modernismus*. Macmillan. Londres. 1934.

¹⁴¹⁸ PAZ, Octavio. "Antevispera: Taller (1938-1941)" *Sombras de Obras*. Seix Barral. Barcelona. 1983. Citat per SANZ ESQUIDE, José Ángel. *Op.cit.* p.5.

¹⁴¹⁹ D'ORS, Eugeni. "Un artista". *Glosari*. *Cit.* p.170. (Original *La Veu de Catalunya*. 2 abril 1912).

¹⁴²⁰ Memòria del "Proyecto de Grupo Escolar para niños y niñas en la ciudad de IBIZA. Baleares.", datada de 18 de gener de 1935. ASAL.

tradicional també hi ha unes normes funcionals, unes normes raonades i raonables. Forteza cerca en el passat i allà hi troba les lleis de la raó, la raó de la tradició com diu d'Ors. La tesi d'Eugeni d'Ors és la mateixa que la de Guillem Forteza: per perdurar en el temps només hi ha una fórmula: continuar amb la tradició, prosseguir i transmetre la tradició. Com resa la seva pròpia definició: dur-la més enllà. El present és fugisser, l'arquitectura cal que sigui eterna. Tal i com apuntava Apollinaire: "No ens esgotarem intentant atrapar el present massa fugaç i que per l'artista no pot ser res més que la màscara de la mort: la moda."¹⁴²¹ Forteza fuig de la moda, fuig de la superficialitat, fuig de la vestimenta epidèmica. Forteza s'agafa a les arrels del passat i les projecta sobre les modernes necessitats socials.

L'arquitectura de Guillem Forteza té unes raons, equivalents a les raons dels Tradicionalistes,¹⁴²² que es poden resumir en els següents punts:

Primer: la relació fonamental entre el bon gust, la utilitat i la veritat constructiva arriba a un punt d'equilibri òptim. Una característica que és totalment oblidada per la matemàtica correspondència entre funció i forma, que busca la seva justificació a través del científisme modern, i s'imposa de forma dogmàtica.

Segon: l'arquitectura s'entén en positiu, deriva de la lenta evolució del passat, conserva la mateixa arrel tradicional i es projecta més enllà tot garantint una bona resposta a les noves demandes. Per contra, l'arquitectura moderna s'entén en negatiu, per oposició al passat i formulada com a resposta a una crisi de valors.

Tercer: les particularitats constructives, climàtiques o materials del context s'entenen com a trets identitaris de les diferents regions que cal conservar i potenciar. Per contra, l'uniformisme exasperat dels moderns suposa l'anul·lació de l'individu i sempre és un moviment importat de l'estranger que no té arrels en la cultura local i tradicional.

Aquesta lluita, entre la permanència tradicionalista i el trencament modern, ha donat peu, amb el temps, a una evolució discontinua, feta a base de salts envant i enrera, plena de dubtes, de matisos i de contradiccions.¹⁴²³ Aquesta lluita queda irònica i dialècticament representada en el llibre *Diàlegs sobre*

¹⁴²¹ APOLLINAIRE, Guillaume. *Op.cit.* p.12.

¹⁴²² PIGAFETTA, Giorgio; ABBONDANDOLO, Ilaria. *Op.cit.* p.41.

¹⁴²³ "... The Tradition of New [...] anotaba Rosemberg cómo las artes de este siglo convertirían el apetito por las formas nuevas en una auténtica exigencia profesional. [...] Hacía ya un siglo que Baudelaire había invitado a embarcarse en un azaroso viaje en busca de lo nuevo a quienes quisieran escapar del mundo estrecho de la memoria. Y un arte distinto había surgido, –la reflexión sigue perteneciendo a Rosenberg–, un arte cuya historia se dibujaba a saltos, mediante rupturas continuas y no necesariamente sucesivas, de vanguardia en vanguardia." Citat per SANZ ESQUIDE, José Ángel. *Op.cit.* p.11. Sanz Esquide es refereix al llibre ROSENBERG, Harold. *The Tradition of New.* *Op.cit.*

l'arquitectura.¹⁴²⁴ Nicolau Maria Rubió i Tudurí, company de Forteza i titulat tan sols dos anys abans que ell, se situa exactament en la mateixa sintonia que el nostre protagonista. El menorquí, al 1931, publica *Actar*, un autèntic manifest. Rubió i Tudurí representa l'*ancienne querelle* entre la tradició i la modernitat. En aquest llibre, Rubió i Tudurí "arremete contra el mecanismo moderno. [...] La obra parece arrastrar un "sino" dialéctico, que la sitúa en el punto intermedio entre la permanencia y el cambio, y nos hace pensar que aglutina cierta tensión reservada, destinada a producir reacciones claras y opuestas, no sólo por su estilo ensayístico hecho de paralelismos¹⁴²⁵ y paradojas, sino también por su contenido. Las mencionadas oposiciones parecen buscar un lugar común, quizá un rincón imposible."¹⁴²⁶ Forteza també cerca aquest lloc comú, Forteza cerca un d'aquests racons impossibles. Forteza cerca aquella arquitectura que respon a l'equilibri entre les parts en oposició.¹⁴²⁷ Forteza cerca l'arquitectura que donaria nom a aquell llibre que Rubió i Tudurí ens promet i que mai arriba a escriure: *La arquitectura de la sensibilidad*.¹⁴²⁸

"Forteza cerca la raó dins la tradició", hem escrit interpretant les paraules d'Eugeni d'Ors. Hi podem afegir les següents: "Tot allò que no és racionalitat és vulgaritat."¹⁴²⁹ Per contra: tot allò que és racionalitat és Arquitectura. La de Forteza és una arquitectura raonada. Però no es tracta d'una raó científica i matemàtica, no es tracta d'una raó basada en els càlculs numèrics, no és simplement fruit de la *sachlichkeit*.¹⁴³⁰ La de Forteza no és aquest tipus de raó que des dels anys trenta hem relacionat amb el Racionalisme. La raó utilitzada per Guillem Forteza és filla del sentit comú, està allunyada d'estils i modes. És aquell tipus de raó a la que es refereix Gilbert Scott quan escriu: "*Usad materiales modernos es el eslogan correcto, creo, pero Usad el buen*

¹⁴²⁴ Una lluita que, al 1927, Nicolau Maria Rubió i Tudurí introdueix en un to finament irònic en el seu llibre *Diàlegs sobre l'arquitectura*. Cit. Un llibre que també estava a biblioteca de Guillem Forteza. Segons bibliografia catalogada l'any 1946, després de la mort de l'arquitecte i per ordre del seu germà Miquel. ACFS

¹⁴²⁵ Perfectament assimilables a les polaritats unamunianes de les que hem parlat en un capítol anterior.

¹⁴²⁶ MARTÍNEZ CLARÁ, Jesús. "Arquitectura versus Actar. Tradición y vanguardia en la obra de Nicolau Mª Rubió i Tudurí". A: RUBÍO TUDURÍ, Nicolau Maria. *ACTAR. Discriminación entre las formas de quietud y movimiento en la construcción*. Cit. p.58.

¹⁴²⁷ La mateixa que cerca Rubió i Tudurí i que donaria resposta a la pregunta plantejada per Jesús Martínez a l'epíleg del llibre *Actar*: "¿Cómo mantener vivo el carácter entrópico, destructivo, móvil de la vanguardia y a la vez aceptar el isomorfismo, la asimilación, la quietud de la tradición?"

¹⁴²⁸ Exactament amb aquestes paraules acaba el seu llibre *ACTAR. Discriminación entre las formas de quietud y movimiento en la construcción*. Cit.

¹⁴²⁹ D'ORS, Eugeni. "Il revient á galop". *Glosari*. Cit. p.284. (Original *La Veü de Catalunya*. 5 octubre 1917).

¹⁴³⁰ El concepte *Sachlichkeit*, traduït com a objectivitat, és tractat a l'article "Défense de l'Architecture", publicat per Le Corbusier a *Stavba*, nº2, Praga 1929, i a *L'Architecture d'Aujourd'hui*, París 1933.

sentido es mejor.”¹⁴³¹ La de Guillem Forteza podria quedar batejada des d'ara com l'arquitectura del Raonisme. El Raonisme no és un estil. El Raonisme és pura i simplement Arquitectura. “Aunque no racionalismo, sí «razonismo». Se busca detrás de la razón racionalista, una razón con rostro humano. [...] El centro de atención es, pues, ahora el hombre de carne y hueso, que, aunque sumergido en el grupo y ocupado en problemas colectivos, vive y actúa en un determinado lugar y en un determinado tiempo histórico, irreductibles ambos. [...] Ortega tal vez se nos ofrezca como el filósofo que mejor haya sabido resolver la cuestión planteada al respecto por las nuevas nociones, al descubrir un nuevo tipo de razón que, siéndolo del todo, es capaz de hacerse cargo y dar cuenta también de las realidades únicas e individuales: la razón vital, la razón histórica o narrativa.”¹⁴³² El Raonisme cerca una raó amb rostre humà. L'al·lusió a la humanització de l'art proclamat per Forteza és ben directa. Aquesta nova raó amb rostre humà és la que reclama Guillem Forteza.

Un rostre humà individual i concret, identitari. El rostre humà del qual ens parlaven Unamuno i Alcover. Però també el rostre humà d'aquell Home del Carrer que ens presenta l'arquitecte Pere Benavent:¹⁴³³ “En aquesta època en que vivim, fonamentalment materialista, esclaus de la tècnica com som, és potser lògic que el tècnic no admeti diàleg amb el profà i que es rigui de les raons de l'Home del Carrer, que, més sovint del que sembla, és l'Home del Sentit Comú. Però tot això un dia o altre s'acabarà i aquesta pueril vanitat que ens amaga les més amples perspectives del món i del viure i fa eixorca la nostra obra, es fondrà com una boira, i del fons d'aquestes negligides suggerències de l'Home del carrer sabrem copçar la força vital que manca a la nostra tècnica importantíssima per a crear una autèntica arquitectura.”¹⁴³⁴ L'Home de Carrer és l'home del rostre humà, l'home partidari del sentit comú, l'home que troba la raó en la tradició.

Guillem Forteza se situa exactament en la mateixa tessitura que Pere Benavent, aquella que dona peu a una arquitectura sensata, sòbria, sense epidermismes. “Aquest caràcter sobri, purament orgànic, sense

¹⁴³¹ Cita recollida en el llibre PIGAFETTA, Giorgio; ABBONDANDOLO, Ilaria. *Op.cit.* p.116.

¹⁴³² BOUSOÑO, Carlos. “Racionalismo y «razonismo», o el todo y las partes”. Estudi preliminar a *Ensayo de una teoría de la visión*. Guillermo Camero. Ediciones Peralta. Madrid. 1979. p.20.

¹⁴³³ Pere Benavent també ens parla d'Ortega i Gasset, en el mateix sentit que ho fa Guillem Forteza: “Si tenim l'ànima gràvida de viva ambició, si sentim el viure com un etern ressorgir, com l'anar disparats vers quelcom, com la lluita i l'esforç incessants per ésser ella mateixa de l'aguda definició d'Ortega i Gasset, si aspirem a ordenació i llei, som per destí la sal de la terra, base d'aquesta nova i forta aristocràcia que la humanitat obscurament i incoerciblement cerca de bastir damunt de la innoble escorrialla de l'altre, de la tradicional, momificada en vacues fórmules exteriors de vanitat afeminada, grostesc espectre del noble orgull d'altre temps.” “L'arquitecte i l'home inseparables”, publicat originalment al 1936. Compilat per BASSEGODA MUSTÉ, Bonaventura. *Pere Benavent de Barberà. Arquitecte, poeta i humanista. Obres selectes*. Barcelona. 1973. p.89.

¹⁴³⁴ BENAVENT DE BARBERÀ, Pere. “L'arquitecte i l'home del carrer.” Juliol 1934. Recollit a *L'honor i l'alegria de l'ofici*. Gràfica Minerva. Barcelona. 1934. p.61.

afectismes artificiosos, del nostre gòtic, es recolza, segons Pierre Lavedan, en la tradició de l'austeritat romànica, en el racionalisme constructiu, que és com un mirall del nostre temperament nacional."¹⁴³⁵ Efectivament, tal i com apunta l'historiador francès, amic de Forteza,¹⁴³⁶ el caràcter d'aquesta nova arquitectura sorgeix de la raó que prové de la tradició. Nicolau Maria Rubió i Tudurí s'ha referit també a la funcionalitat i racionalitat constructiva de determinats estils del passat: "El perfil del capitel d'òrico era de una belleza mecánica perfecta; el Partenón *se explicaba en su totalidad*, palabra a palabra, por medio de razones y argumentos. El gótico era también un ejemplo admirable de la manifestación externa de la mecánica del edificio. La gran falacia: *Las formas mecánicas son bellas en sí*, se abrió paso. Los arquitectos divagaban, sin duda; pero, inoculados por el virus maquinista, no podían escapar finalmente a una epidemia general de maquinismo."¹⁴³⁷ Rubió i Tudurí carrega contra l'esclavisme que provoca l'excés de racionalitat –ja sigui racionalitat del segle XX o del segle XVI–, reclamant, també, l'humanització de l'arquitectura.¹⁴³⁸

Tot el palimpsest estilístic que s'ha acumulat al llarg de la història deixa un pòsit d'experiència constructiva que descriu la tradició local i individual de cada lloc.¹⁴³⁹ Forteza, com Benavent, lluny de voler convertir-se en reproductor d'estils pretèrits, es queda amb el testimoni secular de la tradició i prova d'empeltar-la dels nous mitjans i de les noves demandes amb la finalitat de contribuir al progrés de l'arquitectura. Ha escrit Benavent: "Sento el més profund respecte per tots els estils històrics que realment mereixen aquest nom, com a síntesi que són d'estats d'esperit, d'estats socials i d'estats de cultura. Són producte i representació d'èpoques pretèrites que ja han passat per sempre. Per a nosaltres, tenen la valor de testimonis i fites d'aquest passat a que indissolublement ens lliga l'essencial permanència de l'home a través del temps i de les distàncies. Per això si volem ésser sincers, si volem ésser simplement arquitectes del nostre temps –a què més podem aspirar?–

¹⁴³⁵ FORTEZA PINYA, Guillem. "Un llibre important sobre els nostres monuments religiosos gòtics." *Cit.*

¹⁴³⁶ El llibre de Pierre Lavedan, *Palma de Majorque et les Iles Baléares*, publicat a París l'any 1936 està dedicat a Guillem Forteza.

¹⁴³⁷ RUBIÓ TUDURÍ, Nicolau Maria. *ACTAR. Discriminación entre las formas de quietud y movimiento en la construcción.* *Cit.* p.29.

¹⁴³⁸ Aquí ens podem remetre a les paraules de Guillem Forteza que ja hem citat anteriorment quan diu: "Jo som un home modern, perquè visc encara. Acceptaria, doncs, una arquitectura moderna si aquesta no se'ns presentés tan filla de purs exclusivismes. Perquè formigó sempre i jamai pedra?, perquè terrasses sempre i jamai cobertes de teula?" FORTEZA PINYA, Guillem. "Parers en contra de l'arquitectura moderna." *Cit.* pp.75-76.

¹⁴³⁹ Amb un exemple pràctic podríem xerrar de Mestre Mateu Barrera. Ell és un dels constructors amb qui tracta Guillem Forteza. Ell és qui executa obres com el convent de les Saleses, el palau de Marivent, el xalet dels germans Ballester o la reforma de l'Hotel Mar i Sol. La tradició secular mallorquina li ha ensenyat a construir amb murs portants de marès, amb taulons de fusta i amb cobertes inclinades de teula àrab. Mestre Mateu Barrera coneix perfectament les lleis d'aquest bon construir. I això és el que es troba Guillem Forteza a l'hora d'afrontar un projecte. Què és més raonable, doncs, a la Mallorca dels anys vint i trenta: imposar la jàssera penjada de formigó armat o utilitzar els taulons d'esquadries de fusta? Què és més raonable, imposar la coberta plana o aprofitar les cobertes inclinades de teula àrab?

hem de saber respectar efectivament, tot el nostre llegat dels estils pretèrits [...] És en aquest sentit que crec que des del punt de vista de l'arquitectura, en cada hora històrica, arquitectura moderna és pura i simplement sinònim d'Arquitectura."¹⁴⁴⁰ Benavent, així com Forteza, contribueixen a l'evolució continuïsta i positiva de l'Arquitectura, escrita en majúscules. Una arquitectura que s'entén en positiu, que construeix Arquitectura, que contribueix al seu progrés i a la seva evolució. Una arquitectura que s'oposa als dogmes moderns, que s'oposa al trencament, que s'oposa a les imposicions universalistes. "Llegint els escrits dels apologistes d'això que hem convingut a dir-ne *arquitectura funcional* o *arquitectura maquinista*, perquè no gosem, amb raó, dir-ne simplement arquitectura –en el mateix sentit que diem arquitectura del segle XII o del segle XIV–."¹⁴⁴¹

L'arquitectura és i ha estat sempre Arquitectura. L'arquitectura no entén d'etiquetes ni estils. En aquesta reflexió s'entén la producció d'arquitectes com Forteza o Benavent. Algú els ha anomenat els arquitectes de l'Antiestil.¹⁴⁴² Res més encertat. L'arquitectura que cerca en el fons de la qüestió. L'arquitectura que ens remet als orígens. L'arquitectura que ens parla de la seva autèntica raó de ser. L'arquitectura que és, pura i simplement, Arquitectura. "Què significa com a acte creador fer arquitectura clàssica o fer arquitectura maquinista? Jo diria que no significa res... Jo crec que el que té un sentit és fer arquitectura i tot allò que no són més que receptes per als ganduls o els impotents. I què importa que la recepta dugui la signatura del Vignola o de Le Corbusier?... No decreixem doncs els tòpics del funcionalisme o el maquinisme enfront dels de l'arqueologisme. Ni els ordres de Vignola ni les ordres d'un Cirpac, per internacional que sigui! L'arquitectura no és res de tot això i està per damunt de tot això. Ni el truc internacionalista amb el mirallet de Marx, ni el truc localista amb el de Guifre de Pilós! Ni arqueologia segle dotze, ni arqueologia segle vint! Només arquitectura pura i simple, filla, si més no, de l'afany que cada hora posa en el nostre esperit immortal!"¹⁴⁴³

Una de les millors descripcions de l'obra de Guillem Forteza ens l'ha deixada precisament el seu

¹⁴⁴⁰ HUARD SANJUAN, E. "Parlant amb l'arquitecte Sr. Pere Benavent". *El Matí*. 31 juliol 1932. p.8.

¹⁴⁴¹ BENAVENT DE BARBERÀ, Pere. "La «màquina de viure» i l'arquitectura" Desembre 1933. Recollit a *L'honor i l'alegria de l'ofici*. Cit. p.37.

¹⁴⁴² Oriol Bohigas en alguns dels seus llibres s'ha referit a l'arquitectura de l'Antiestil. Per exemple a *Polèmica d'arquitectura catalana* (1970) o a *Arquitectura i urbanisme durant la República* (1978). Ell mateix ha esmentat diferents exemples, com ara l'Editorial Seix i Barral, al carrer Provença (1930-1931), el conjunt de la plaça Molina (1933-1934) i l'escola Blanquerna a la Via Augusta (1930-1933), tots tres construïts a Barcelona per Jaume Mestres Fossas; o el Grup Escolar Collasso i Gil (1932) de Josep Goday, tan semblant al Grup Escolar Jaume I de Guillem Forteza; o el Grup Escolar Francesc Macià a l'Hospitalet d'Antoni Puig Gairalt. Aquests arquitectes són, per una circumstància o altra, molt propers a la figura de Guillem Forteza. Concretament, ja ho hem comentat amb anterioritat, Jaume Mestres Fossas es titula el mateix any 1917 i acaben sient grans amics durant tota la seva vida.

¹⁴⁴³ Benavent citant parcialment un article seu publicat al 1933 a les pàgines de *El Matí*. "Comentaris de la vida escolar i professional. Nota autobiogràfica de Pere Benavent trobada entremig dels seus escrits." Compilada per BASSEGODA MUSTÉ, Bonaventura. *Op.cit.* p.17.

delineant i amic Miquel Fullana: “Relacionat amb els arquitectes i intel·lectuals de la segona generació noucentista de Barcelona, la seva obra restà influïda per les formes tradicionals. A les seves darreres obres depurà el seu tradicionalisme d'elements decoratius accessoris i creà una arquitectura sòbria i racional. [...] L'època de l'arquitecte Forteza significa o representa la imposició de la raó, la gràcia,¹⁴⁴⁴ l'estètica, la cohesió col·lectiva, la precisió, la serenitat, l'ordre, el pes, la claretat, la simplicitat i la mesura.”¹⁴⁴⁵

L'obra de Guillem Forteza no respon amb exactitud a la que defensa l'historiografia dominant. La història arquitectònica de Guillem Forteza no és la que explica el fàcil final feliç dels “vencedors”, aquella per la qual el fet de ser modern significa tan sols estar còmodament en sintonia amb el curs de la història prototípica. La de Forteza és una història de lluita entre dos móns, una història que cerca un racó impossible, una història feta de superposicions, d'alteracions, de modificacions i d'empelts, una història inacabada, inconclusa i violentment interrompuda.

En definitiva, la de Guillem Forteza és una arquitectura més partidària de l'evolució que de la revolució,¹⁴⁴⁶ una arquitectura que defensa les particularitats de les identitats regionals enfront de l'uniformisme totalitzador dels moderns, una arquitectura que es basa en la raó que prové del sentit comú més que en aquella que sorgeix del científisme matemàtic. És una arquitectura austera i silenciosa, partidària del dubte i del matís més que no pas de les afirmacions taxatives i les imposicions. Una arquitectura humanitzada. La de Guillem Forteza és una arquitectura heterodoxa, una arquitectura al marge i, fins a cert punt, antimoderna. A partir d'ara la podríem anomenar l'arquitectura del Raonisme que és, pura i simplement, sinònim d'Arquitectura.

¹⁴⁴⁴ Ens recorda Josep Sureda: “Como Forteza solía decir: «La perfección no procede tanto del mérito como de la gracia.» SUREDA BLANES, Josep. “Guillermo Forteza” *Op.cit.* p.10.

¹⁴⁴⁵ Segons nota manuscrita de Miquel Fullana. AMF.

¹⁴⁴⁶ Ha escrit Giles Gilbert Scott: “Me sentiría más feliz por el futuro de la arquitectura si las mejores ideas del Modernismo –referint-se a l'arquitectura moderna– hubiesen sido injertadas en las mejores tradiciones del pasado; en otras palabras, si el Modernismo hubiese llegado por evolución más que por revolución.” Cita recollida en el llibre PIGAFETTA, Giorgio; ABBONDANDOLO, Ilaria. *Op.cit.* p.116.

“Cap de nosaltres no va aconseguir fer realitat el seu somni de perfecció; així doncs, caldrà que siguem jutjats en base al nostre esplèndid fracàs en la realització de l'impossible.”

William Faulkner

ARXIUS I COL·LECCIONS

AAM	Arxiu Andreu Muntaner (fotografies, Palma)
ABBM	Arxiu-Biblioteca Bartomeu March (Palma) fons documental i fotogràfic
ABFP	Arxiu Bartomeu Forteza Pujol (Barcelona)
ACFS	Arxiu Carlos Forteza Steegmann (Lloret de Vista Alegre)
AEAB	Arxiu Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona (Barcelona)
AGCM	Arxiu General del Consell de Mallorca (Palma)
AHCB	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
AIBISEC	Arxiu Conselleria d'Educació. IBISEC (Palma)
AJMV	Arxiu del Col·legi Públic Joan Mas i Verd (Montuïri)
AM	Arxiu Mas. Institut Amatller d'Art Hispànic (Barcelona)
AMAA	Arxiu Miquel Adrover Alonso (Felanitx)
AMEi	Arxiu Municipal de l'Ajuntament d'Eivissa
AMEIB	Arxiu Museu de l'Educació de les Illes Balears (Inca)
AMFe	Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Felanitx
AMF	Arxiu Miquel Fullana (Palma)
AMMa	Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Manacor
AMMo	Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Montuïri
AMPa	Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Palma, Ca'n Bordils. Fons Fotogràfic
AMSi	Arxiu Municipal de Sineu
ASAL	Arxiu de la Societat Arqueològica Lul·liana (Palma)
CFM	Col·lecció particular Francisca Mas (Montuïri)
COA	Col·lecció particular Onofre Arbona (Bona Pau)
CPM	Col·lecció Pere Mascaró. Arxiu d'imatges de la Biblioteca Gabriel Llabrés (Palma)

BIBLIOGRAFIA GENERAL

AAVV. *A l'avantguarda de l'educació. Experiències pedagògiques 1900-1938.* Departament d'activitats pedagògiques de la ETSIB. Permanent del Congrés de la Formació. Barcelona. 1972

AAVV. *Història de Mallorca.* Vol.II. Editorial Moll. Palma de Mallorca. 1994

AAVV. *El Noucentisme. Un projecte de modernitat.* Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Enciclopèdia Catalana, SA. Barcelona. 1994. (Publicació de l'exposició que es féu al CCCB entre el 22 de desembre de 1994 i el 12 de març de 1995)

AC. *Documentos de Actividad Contemporánea.* "Número dedicado a escuelas". AC, any III. Barcelona. Primer Trimestre 1933

ADROVER, Aina; CABOT, Joan. *Felanitx 1931-1939. República, guerra i repressió.* Res Publica Edicions. Granollers. 2002

ADROVER, Isabel; VALLESPÍR, Jordi; VILLALONGA, Lluís. "Regeneracionisme i educació a Menorca: aproximació a l'ideari pedagògic de Joan Benejam". *Educació i cultura.* nº5-6. 1982. pp.127-143

AIDON. "De L'Art. Vanitat i mal gust". *La Veu de Mallorca.* Palma de Mallorca. 27 octubre 1917. pp.3-4

AIDON. "De L'Art. De la crítica". *La Veu de Mallorca.* Palma de Mallorca. 27 abril 1918. p.5

AIZPURUA AZQUETA, José Manuel. "Cuándo habrá arquitectura". *La Gaceta Literaria.* 1 març 1930

Ajuntament de Barcelona. *Col·locació de la primera pedra del grup escolar Baixeras.* Ajuntament de Barcelona. Barcelona. Novembre 1917

Ajuntament de Barcelona. *Col·locació de la primera pedra de l'Escola Graduada de Nenes de Vallcarca.* Barcelona. 17 novembre 1918

Ajuntament de Barcelona. *Col·locació de la primera pedra de l'«Escola Graduada Lluís Vives».* Barcelona. 28 març 1920

Ajuntament de Barcelona. *Escola del Mar.* Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Agost 1921

Ajuntament de Barcelona. *Escola Pere Vila i Codina.* Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Març 1922

Ajuntament de Barcelona. *Escola Ramon Llull.* Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Març 1922

Ajuntament de Barcelona. *Els Grups Escolars de Barcelona.* Ajuntament de Barcelona. Delegació de Cultura. Març 1931

Ajuntament de Barcelona. *Inauguració de les obres del grup escolar "Collaso i Gil".* Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Barcelona. 6 març 1932

Ajuntament de Barcelona. *L'obra de les colònies escolars, banys de mar i semicolònies per als alumnes de les escoles de Barcelona 1906-1931.* Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. Maig de 1932

Ajuntament de Barcelona. *Inauguració de les obres de la colònia escolar permanent de Berga.* Ajuntament de Barcelona. Comissió de Cultura. 14 agost 1932

- Ajuntament de Barcelona.** *Acampades: assaig amb nois de les colònies escolars aspectes social i educatiu.* Ajuntament de Barcelona, Secció de Cultura. Juny 1935
- Ajuntament de Felanitx.** *L'obra de la República a Felanitx.* Estampa Felanitxera. Felanitx. 1935
- Ajuntament de Lleida.** *Liceo escolar.* Lleida. 1918
- Ajuntament de Palma.** *Projecte general de construccions escolars: (Aprovat en principi per l'Ajuntament de la Ciutat, en sessió del dia 9 de Setembre de 1931).* Ajuntament de Palma de Mallorca, Comissió de Cultura. Palma de Mallorca: Impremta Francesc Soler. 1931
- Ajuntament de Palma.** *Inspecció Mèdico-Higiènica Escolar: Reglament.* Ajuntament de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca: Impremta Francesc Soler. 1932
- Ajuntament de Palma.** *Pla de Reorganització dels Serveis Sanitaris Municipals.* Ajuntament de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca: Impremta Francesc Soler. 1933
- AGUILÓ, Catalina; MULET, Maria-Josep.** *Guia d'arxius, col·leccions i fons fotogràfics i cinematogràfics de les Balears (1840-1967).* Sa Nostra, Caixa de Balears. UIB. Impremta de Muro. Mallorca. 2004
- ALANÍS (Miquel Ferrà).** "Una escuela Montessori en Palma". *La Almudaina.* Any 30. Palma de Mallorca. 28 abril 1916
- ALANÍS (Miquel Ferrà).** "Catalanisme mallorquí". *La Veu de Mallorca.* Palma de Mallorca. 03-17 maig 1917
- ALBERTÍ, Jaume; Bassa, Ramon.** *Les escoles petites a Mallorca.* Universitas Balarica. ICE, Institut de Ciències de l'Educació. Universitat de les Illes Balears. Ciutat de Mallorca. 1985
- ALCOVER, Manuela.** "L'impacte del modernisme a les Illes". *Lluc,* n°660. Palma de Mallorca. 1976. pp.12-14
- ALCOVER MASPONS, Joan.** "Humanisació de l'Art". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana.* Palma de Mallorca. Octubre 1904. (Conferència donada a l'Ateneu de Barcelona, dia 30 d'abril de 1904)
- ALCOVER MASPONS, Joan.** "Galeria de Balears Il·lustres. XLIV. D. Pere d'Alcántara Peña i Nicolau". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana.* Palma de Mallorca. 1916
- ALCOVER MASPONS, Joan.** *Humanització de l'art i altres escrits.* Joan Alcover. Biblioteca Bàsica de Mallorca, n°21. Editorial Moll. Palma de Mallorca. 1988
- ALCOVER SUREDA, Antoni M^a.** *Viatge a Alemanya i altres nacions.* (1907) A cura de Margalida Pons. Edicions 62. Les Millors Obres de la Literatura Catalana. Barcelona. Març 1996
- ALCOVER SUREDA, Antoni M^a.** "El Bisbe Campins". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana.* Tom XV. Palma de Mallorca. 1915
- ALENYAR FUSTER, Miquel.** *La pintura moderna a Mallorca (1830-1970).* Ses Voltes, Ajuntament de Palma. Palma de Mallorca. 1996
- ALEÑÁ GINART, Jaume.** *Abastecimiento de agua de la ciudad de Palma: conferencia leída por el arquitecto de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando.* Est. Tip de J. Tous. Palma de Mallorca. 1908
- ALEÑÁ, Jaume.** *Anteproyecto de la Reforma de Palma.* Tipo-Litografía de Amengual y Muntaner. Palma de Mallorca. 1916

ALOMAR CANYELLES, Antoni Ignasi. "Gabriel Alomar Esteve: 1910-1997". *Estudis Baleàrics*, nº58-59. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació, Cultura i Esports de les Illes Balears. Jun-gen 1997-98. pp-73-77

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "La Florència civil". *Almanac de les Lletres*. Palma de Mallorca. 1926

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "Elements de caracterització urbanística a l'Eixampla de Palma". *La Nostra Terra*, nº85. Palma de Mallorca. Gener 1935

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "L'emplaçament urbanístic del temple cristià". *La Nostra Terra*, nº90. Palma de Mallorca. Juny 1935

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "El arquitecto Mr. Arthur Byne". *Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 19 agost 1935

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. *Teoría de la ciudad: ideas fundamentales para un urbanismo humanista*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local. 1947

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "Sobre las tendencias estilísticas de la arquitectura española actual". *Boletín de información de la dirección general de arquitectura*. 1948. pp.11-16

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. *La Reforma de Palma. Hacia la renovación de una ciudad a través de un proceso de evolución creativa*. Imprenta Mossén Alcover. Palma de Mallorca. 1950

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "Hacia un plan nacional de urbanismo". *Cuadernos de Arquitectura*. nº11-12. Barcelona. 1950

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "Sesiones de crítica de arquitectura: Valor actual de las arquitecturas populares. Aplicación particular a los tipos mediterráneos". *Revista Nacional de Arquitectura*. Madrid. 1953

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. *Espacios libres y jardines urbanos*. Separata de la Federación del Urbanismo y de la Vivienda, VII Congreso Nacional. Madrid. 1954

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "Los discipulos de Guillermo Sagrera en Mallorca, Nápoles y Sicilia". *Napoli nobilissima. Rivista di Arti Figurative, Archeologia e Urbanistica*, vol. III, fasc. IV (nov.-dec. 1963) L'arte tipografica. 1963

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "Defensa del patrimonio histórico-artístico". *Problemas del urbanismo moderno (Conferencias del curso 1965-1966)*. Madrid: Instituto de estudios de administración local. 1967

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "El altar mayor de la catedral de Mallorca y el enigma de la continuidad del cristianismo balear". *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Tom CLXXIII, cuaderno I. Madrid. Imp. Maestre. 1976

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. *Memorias de un urbanista 1939-1979*. Miquel Font, Editor. Col·lecció Evast e Aloma. Palma de Mallorca. 1986

ALOMAR ESTEVE, Gabriel. "Sobre les estades a Mallorca dels arquitectes Gaudí i Le Corbusier". *Estudis Baleàrics*, nº27. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. Desembre 1987

ALOMAR, Gabriel; TUR, Pep; PONS, Josep. "Un siglo de arquitectura. Mallorca: 100 años de arquitectura emblemática. Eivissa: Las nuevas herencias. Menorca: Entre el ocio y la industria". *Brisas*. nº779. 23 març 2002

- ALZINA MELIS, Joan.** "El curso Montessori". *La Almudaina*. Any 30. Palma de Mallorca. 2 febrer 1916
- AMENGUAL BINIMELIS, Magdalena.** "La Creació de les escoles rurals a Manacor (1926-1932)". *El segle XX a Manacor. II Jornades d'Estudis Locals de Manacor (10 i 11 de maig de 2002)*. Ajuntament Manacor. 2003
- ANUARIO.* "Les construccions escolars a Barcelona". *Anuario*. Barcelona. 1923
- APOLLINAIRE, Guillaume.** *Els pintors cubistes. Meditacions estètiques*. Quaderns Crema, Assaig Minor. Barcelona. 2000. (Original: *Les peintres cubistes. Méditations esthétiques*. 1913)
- ARAGAY, Josep.** *El nacionalisme de l'Art*. Publicació de "La Revista". Barcelona. 1920
- AYMONINO, Carlo.** *La vivienda racional. Ponencias de los congresos CIAM, 1929-1930*. Editorial Gustavo Gili. Barcelona. 1973
- BALLESTER, Alexandre.** "75 anys de l'escola graudada". *Butlletí Municipal*, nº99. Ajuntament de Sa Pobla. Novembre 2004. p.3
- BALLESTER CASTELL, Rafael.** *Bosquejo histórico sobre la instrucción pública en Mallorca*. Est.-Tip. de Francisco Soler Prats. Palma de Mallorca. 1904
- BARCELÓ PONS, Bartomeu** (director i altres). *Cien años de la historia de Baleares*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de las Baleares / Salvat Editores. Palma de Mallorca. 1982
- BARCELÓ, Gabriel.** *Colegio de educación é instrucción*. Imp. F. Guasp. Palma de Mallorca. 1864
- BASSEGODA MUSTÉ, Bonaventura.** "La psicosi monumentalista". *El Matí*. Barcelona. 31 juliol 1932
- BASSEGODA MUSTÉ, Bonaventura.** *Pere Benavent de Barberà. Arquitecte, poeta i humanista*. Obres selectes. Barcelona. 1973
- BATLLORI MUNNÉ, Miquel.** *Galeria de personatges. De Benedetto Croce a Jaume Vicens Vives*. Editorial Vicens-Vives. Barcelona. 1975
- BATLLORI MUNNÉ, Miquel.** *Records de quasi un segle*. Quaderns Crema. Barcelona. 2000
- BAUDIN, Henry.** *Les nouvelles constructions scolaires en Suisse. Écoles primaires, secondaires, salles de gymnastique, hygiène, décoration, etc.* Éditions d'art et d'Architecture. Ginebra. 1917
- BAUZÀ ADROVER, Cosme.** *Lo que sé de Son Negre*. Imp. de la Vda. de B. Reus. Felanitx. 1929
- BAUZÀ ADROVER, Cosme.** *Notes històriques de Montuiri... del meu arxiu*. Edició, introducció i notes de Guillem Miralles Mas. Quaderns Montuïrers, nº9. Bona Pau. Montuiri. 2006. (Original *Notas históricas de Montuiri... de mi archivo*. 1940)
- BAXANDALL, Michael.** *Modelos de intención. Sobre la explicación histórica de los cuadros*. Hermann Blume. Madrid. 1989. (Original: *PATTERNS OF INTENTION: On the Historical Explanation of Pictures*. Yale University. 1985)
- BELMÁS, Mariano.** *Las escuelas de la infancia en España y medios de realizarlas*. IV Congreso Nacional de Arquitectos. Agosto 1907. Imprenta y Encuadernación de la Casa de la Misericordia. Bilbao. 1907
- BENAVENT DE BARBERÀ, Pere.** "Arquitectura nova i arquitectura viva." *L'Abella d'Or, Arts-Construcció-Decoració*. Barcelona. 1932. (Record del I Congrés d'Arquitectes en Llengua Catalana)

- BENAVENT DE BARBERÀ, Pere.** *L'honor i l'alegria de l'ofici*. Gràfica Minerva. Barcelona. 1934
- BENJAMIN, Walter.** *La obra de arte en la época de su reproductibilidad técnica*. Editorial Itaca. Mèxic DF. 2003. (Original: 1936)
- BENEDITO ROVIRA, Josep; PERNAS GALÍ, Francesc.** *Arquitectura d'ensenyament*. Generalitat de Catalunya. Departament d'Ensenyament. Edició a cura de Josep Benedito i Rovira i Francesc Pernas i Galí. Desembre 1989
- BENNAZAR MONER, Gaspar.** *Memoria del proyecto de reforma de la Escuela municipal instalada en la calle de San Pedro*. Manuscrit. ASAL. Maig 1903
- BENNAZAR MONER, Gaspar.** *Memoria del proyecto de matadero de Palma*. Ayuntamiento de Palma. Tipografía de José Tous. Palma de Mallorca. 1905
- BENNAZAR MONER, Gaspar.** *Reforma de Palma. Primera sección plaza del mercado del Olivar. Memoria núm. 1. Explicación del proyecto*. Tipografía de José Tous. Palma de Mallorca. 1918
- BENNAZAR, María del Pilar; HOMAR ORDINAS, Antonia.** "Vida y obra de Gaspar Bennazar". *Revista Balear*, VII, nº28-29. Palma de Mallorca. 1972. pp.6-13
- BENNAZAR, Maribel.** *Gaspar Bennazar: S'Arquitecte*. Panorama Balear, Luis Ripoll, Editor. Palma de Mallorca. 1980
- BERNET BONALS, Salvador.** "Eclecticismo y Modernismo en Sóller. 1894-1920". *Mayurqa*, X. Universidad de Barcelona. Facultad de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca. Octubre 1973. pp.127-134
- BILBENY, Norbert.** *Eugeni d'Ors i la ideologia del Noucentisme*. Norbert Bilbeny, Edicions La Magrana. Barcelona. 1988
- BLOMFIELD, Reginald.** *Memoirs of an architect*. Macmillan. Londres. 1932
- BLOMFIELD, Reginald.** *Modernismus*. Macmillan. Londres. 1934
- BOHIGAS, Oriol.** "La escuela y la arquitectura. Cinco lustros de arquitectura escolar". *Garbí*, nº 13. Desembre 1950. pp.3-6
- BOHIGAS, Oriol.** *Polèmica d'arquitectura catalana*. Oriol Bohigas. Edicions 62. L'escorpí, 15. Juliol 1970. Barcelona
- BOHIGAS, Oriol.** "L'arquitectura a Catalunya (1911-1939)". *L'art català contemporani*. Edicions Proa. Barcelona. 1972
- BOHIGAS, Oriol.** *Arquitectura i urbanisme durant la República*. Dopesa. Barcelona 1978. Edició revisada i ampliada d'una part de l'obra del mateix autor publicada per Tusquets Editor amb el títol *Aquitectura española de la segunda república*. 1970
- BOHIGAS, Oriol.** *Modernidad en la arquitectura de la España republicana*. Tusquets Editores. Barcelona. 1998
- BORDOY GELABERT, B.** *Higiene pública en la Ciudad de Palma*. Tip. de J. Tous. Palma. 1893
- BRISAS*. Dirigida per Llorenç Villalonga. Palma de Mallorca. 1934-1936

- BRU, Eduard.** "Breve cronología de la arquitectura escolar (1900-1936)". *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, nº 89. Maig-juny 1972. pp.28-29
- BULLEJOS, José.** *España en la segunda República*. Crónica General de España. Ediciones Júcar. Madrid. 1979
- BURGERSTEIN, Leo.** *Higiene escolar*. Editorial Labor, S.A. Colección Labor, nº204. Primera edició (alemana): 1929. Tercera edició: 1937
- BURGOS RUIZ, Francisco.** *Las Nuevas escuelas madrileñas. Fundamento, desarrollo y modernización del espacio escolar*. Tesis doctoral. Universidad Politécnica de Madrid, Escuela Superior de Arquitectura. Madrid. 2000
- BYNE, Arthur; STAPLEY, Mildred.** *Casas y jardines de Mallorca*. José J. de Olañeta, Editor. Palma de Mallorca, 1999. (Original: *Majorcan Houses and Gardens. A Spanish Island in the Mediterranean*. William Helburn Inc. Nova York. 1928)
- CALDERÓN, A.** "La educación física". *Boletín de la Escuela Mercantil*. Tom I. Palma. 1882. p.86
- CANTARELLAS CAMPS, Catalina.** "Bartolomé Ferrá y el neogótico en Mallorca". *Mayurqa*, IX. Universidad de Barcelona. Facultad de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca. Octubre 1972. pp.117-137
- CANTARELLAS CAMPS, Catalina.** "La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración". *Estudis Baleàrics*. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma de Mallorca. 1981. p.314
- CANTARELLAS CAMPS, Catalina.** *Pedro de Alcántara Peña, maestro de obras militares (1823-1906)*. Exposició celebrada a la Delegació de Mallorca del Col·legi d'Arquitectes de Balears. COAB. Palma de Mallorca. Març 1984
- CANTARELLAS CAMPS, Catalina.** *La Roqueta. Una industria cerámica en Mallorca (1897-1918)*. Catalina Cantarellas Camps. R. y J.J. de Olañeta, Editores. Col·lecció La Foradada, nº12. Palma de Mallorca, 1994
- CANTARELLAS CAMPS, Catalina; MURRAY, Donald, G.** *Ses nostres cases. Arquitectura tradicional de les Balears*. Caja de Baleares Sa Nostra. Palma de Mallorca. 1986.
- CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan.** "¿Por qué no?". *El Boletín Escolar*. nº280. 24 maig 1919. pp.957-958
- CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan.** *Curso de perfeccionamiento para maestros: organizado según R. O. de 23 de junio de 1919*. Imprenta de la Sinceridad. Sóller. 1920
- CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan.** "Educació Senyorial". *Almanac de les Lletres*. Palma de Mallorca. 1923
- CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan.** *Conferencias de higiene. III, Enfermedades contagiosas, gusanos parásitos, policía sanitaria*. Palma de Mallorca: Museo Pedagógico Provincial de Baleares. 1924
- CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan.** *Conferencias de higiene. IV, La persona-la habitación*. Palma de Mallorca: Museo Pedagógico Provincial de Baleares. 1924
- CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan.** *Por la nueva Ibiza*. Palma de Mallorca: Museo Pedagógico Provincial de Baleares. Imprenta de Guasp. Març 1927
- CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan.** *Lo que España espera de vosotros I, II, Ensayo de libro de lectura para los niños de las secciones mayores y clases de adultos*. Palma de Mallorca: [Tip. La Esperanza]. 1930

- CAPÓ VALLDEPARDINES, Joan.** "El problema d'avui." *Almanac de les Lletres*. Palma de Mallorca. 1936
- CARPENA MONTESINOS, F.** "Carta abierta sobre las escuelas Montessori". *La Almudaina*. Any 30. Palma de Mallorca. 17 febrer 1916
- CASAS LLOMPART, Francesc; VILLALONGA, Llorenç (Dhey).** "De arquitectura. I-Ojeada histórica. II-Bases para una arquitectura contemporánea. III-Le Corbusier". *El Día*. Palma de Mallorca. 26 juliol, 3 agost i 11 agost 1928
- CASAS LLOMPART, Francesc.** "Viviendas urbanas y campestres". *Brisas*, nº9. Palma de Mallorca. Desembre 1934
- CIRICI, Alexandre.** *L'arquitectura catalana*. Primera Edició, Editorial Moll, 1955. Segona Edició, actualitzada i il·lustrada, Editorial Teide. Barcelona. 1975.
- COLOM CANYELLES, Antoni J.** "Els inicis de l'Escola Nova" a Mallorca: (1910-1920)". *Comunicacions de les II Jornades d'Història de l'Educació en els Països Catalans*. Departament de Pedagogia, Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. Novembre 1978. pp.36-41
- COLOM CANYELLES, Antoni J.** "D. Llorenç Mª Duran i Coli. Sus aportaciones a la renovación educativa mallorquina". *Educació i Cultura*, nº5-6. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 1982. pp.144-172
- COLOM CANYELLES, Antoni J. D.** *Miquel Porcel Riera i els inicis de l'activisme escolar a Mallorca*. Centre d'Estudis Socialistes Gabriel Alomar. Palma de Mallorca. 1984
- COLOM CANYELLES, Antoni J.** *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca Contemporània*. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 1991
- COLOM CANYELLES, Antoni J.** *Joan Capó Valls de Padrinas: un temps, uns fets*. Universitat de les Illes Balears, Servei de Publicacions i Intercanvi Científic. Ajuntament de Felanitx. 1993
- COLOM CANYELLES, Antoni J.; DÍAZ, Francisco J.** *Educación y sociedad en la Mallorca contemporánea: la experiencia institucionista*. Caja de Ahorros de Colonia-Pollensa. Palma de Mallorca. 1977
- Colonia escolar del puerto de Andraitx*. Agosto de 1906. Imprenta Soler. Palma. 1907
- COMAS Y RIBAS, G.** *Reformas urgentísimas en la Primera enseñanza. Consideraciones dirigidas a todos los hombres pensadores progresivos y a los buenos padres de familia*. Establecimiento Tipográfico de José Tous. Palma. 1907
- COMAS Y RIBAS, G.** *Memoria de la Segunda Colonia Escolar llamada de Bellver (1911)*. Tipografía Mahonesa. Mahón. 1912
- COMAS RUBÍ, Francesca.** "Influències de la Pedagogia europea a Mallorca (1910-1920)". *L'Arc*, nº5. ICE-UIB. pp.29-32
- COMAS RUBÍ, Francesca.** "La depuració de mestres a Santa Maria del Camí durant la Guerra del 1936". *III Jornades d'Estudis Locals en memòria de Mn. Joan Vic: 5 i 6 de maig de 2001*. Ajuntament de Santa Maria del Camí. 2001. pp.179-188
- COMAS RUBÍ, Francesca.** "Reforma urbanística i modernització pedagògica en la Mallorca d'inicis del segle XX". *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia* nº15. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2002. pp.31-41

COMAS RUBÍ, Francesca. “L'«Eixida pedagògica» de 1925: crònica d'un viatge pedagògic”. *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, nº16. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2003. pp.77-92

CONSEJO ESCOLAR DE PRIMERA ENSEÑANZA. “La obra de la cantina escolar”. *Sóller*. Semanario Independiente. Sóller. 11 Juliol 1935

CORTADA SALA, Juan. *Viaje a la isla de Mallorca*. Barcelona : Imp. de A. Brusi. 1845

CONILL I MONTOBBIO, Buenaventura. *Condiciones que deben reunir los edificios escolares: tema desarrollado en el Congreso de Primera Enseñanza de esta ciudad*. Sucesores de Blas Camí. Barcelona. 1910

COSSÍO, M. B. “El carácter de la Pedagogía Contemporánea. El arte de saber ver”. *Boletín de la Escuela Mercantil*. Tom I. Palma. 1882. p.29

DANÚS Y MIR, B.; ESTADES GALLUR, A. *Memoria sobre el Congreso Nacional Pedagógico presentada al Excmo. Ayuntamiento de Palma*. J. Colomar. Palma. 1882

DARDER I CÀNAVES, E. “La propaganda de la Higiene Social”. *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. Agost 1930. pp.302-308

DARDER ENSEÑAT, Tomàs; ESCAFÍ VIDAL, D. *Discursos leídos en la sesión inaugural celebrada por la Real Academia de Medicina y Cirujía de Palma día 27-I-1901*. Tip. Hijas de Juan Colomar. Palma de Mallorca. 1901

DECROLY, Ovide; BOON, Gérard. *Vers l'école renouvéé*. Bruxelles, Office de Publicité. París, Nathan. 1921

DECROLY, Ovide. *Initiation à l'activité intellectuelle et motrice par les jeux éducatifs*. Delachaux et Niestlé. Neuchatel. 1932

DETHOREY, Ernest M^a. “Una conversación sobre los Ventanales de la Seo”. *El Día*. Any VIII. Palma de Mallorca. 10 febrer 1928

DETHOREY, Ernest M^a. “Cases i jardins de Mallorca”. *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. 1928. pp.360-363

DEWEY, John. *Democracy and education: an introduction to the philosophy of education*. The Macmillan Company. Nova York. 1916

DEYÀ PALERM, Miquel. *Joan Capó. Inspector d'Ensenyament Primari*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear. Palma de Mallorca. 1988

Diario de Mallorca. “Les nostres escoles. CP Mestre Colom. Bunyola”. Entrevista a Magdalena Colom. Suplement Diari de l'escola, nº806. Palma de Mallorca. 6 febrer 2008. p.5

DOMÈNECH I MONTANER, Lluís. “En busca de una arquitectura nacional”. *La Renaixença*. any VIII, nº4, vol. I. Barcelona. 28 febrer 1878. pp.149-160. (Tornat a publicar a *Cuadernos de Arquitectura*, nº52-53. 1963. pp.9-11)

DURAN, Llorenç M. “D'educació I, II, III, IV”. *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. 1930, 1931, 1932

DURAN, Llorenç M. “L'Escola Nova”. *Almanac de les Lletres*. Palma de Mallorca. 1932

- E. "De L'Art. Tot llegint". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº5. Palma de Mallorca. 1 febrer 1917
- E. "La qüestió del Dret i el regionalisme". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº11. Palma de Mallorca. 15 març 1917
- EL MAGISTERIO BALEAR. "Instrucciones técnico-higiénicas relativas a las construcciones escolares". *El Magisterio Balear. Órgano de los maestros de 1ª enseñanza de esta provincial*, nº508-509. Año LVII (3ª época). Palma de Mallorca. 18-25 agost 1934
- EL MATÍ. "Els Grups Escolars de Barcelona. Les Escoles Casas. El Grup Escolar Collaso i Gil". *El Matí*. Barcelona. 31 juliol 1932. p.22
- EL DÍA. "El problema escolar". *El Día*. Palma de Mallorca. 10-11 març 1932
- ESTADA, Eusebi. *La ciudad de Palma (Su industria, sus fortificaciones, sus condiciones sanitarias y su ensanche)*. Palma. 1855
- Exposició commemorativa del centenari de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. 1875-76/1975-76*. Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona. Barcelona. 1977
- FERGUS (Joan Pons i Marquès). "De l'Art. Arquitectura ciutadana". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº35. Palma de Mallorca. 31 agost 1918
- FERRÀ PERELLÓ, Bartolomé. "Casas de recreo en el término de Palma". *Almanaque el Isleño*. Palma de Mallorca. 1870
- FERRÀ PERELLÓ, Bartolomé. "Las casas de Palma y sus reformas". *Panorama Balear*. Palma de Mallorca. 1871
- FERRÀ PERELLÓ, Bartolomé. "La Seu de Mallorca, obra nova y obra vella". *Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, nº3. Palma de Mallorca. 1889
- FERRÀ PERELLÓ, Bartolomé. "Viviendas económicas para obreros". *Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, nº4. Palma de Mallorca. 1892
- FERRÀ PERELLÓ, Bartolomé. "Mejoras en Palma: las demoliciones por sistema". *Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, nº5. Palma de Mallorca. 1893
- FERRÀ PERELLÓ, Bartolomé. "Lo de Lluch". *Mallorca Dominical*. Palma de Mallorca. 1897. p.5-6
- FERRÀ PERELLÓ, Bartomeu. *Ciutat ha seixanta anys 1850-1910*. Miquel Font, Editor. Palma de Mallorca. 1996. (Original: 1918)
- FERRÀ PERELLÓ, Bartomeu. "Los ventanales de la Catedral". *El Día*. Palma de Mallorca. 18 febrer 1928
- FERRÀ, Miquel. "De l'Art. La reforma de la ciutat. El problema estètic. I, II". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº6-7. Palma de Mallorca. 8-15 febrer 1917
- FERRÀ, Miquel. "Els finestrals de la Seu". *El Día*. Palma de Mallorca. 8-15 febrer 1928
- FERRÀ, Miquel. "Miquel Costa i Llobera". *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. 1935
- FERRÀ, Miquel. *Articles i Assaigs*. Selecció i pròleg de Francesc Lladó. Biblioteca Bàsica de Mallorca, nº44. Consell Insular de Mallorca. Editorial Moll. Mallorca. 1991
- FERRÀ-PONÇ, Damià. "Cultura i política a Mallorca II. Art i literatura durant la guerra civil (1936-1939)". *Randa*,

nº3. Barcelona. 1976. pp.71-106

FERRÀ-PONÇ, Damià. "Cultura i política a Mallorca III. Tres intel·lectuals davant la guerra civil". *Randa*, nº4. Barcelona. 1976. pp.5-52

FERRÀ-PONÇ, Damià. "Converses sobre arquitectura i pintura de postguerra a Mallorca". *Randa*, nº24. Barcelona. 1989. pp.87-121

FERRÀ-PONÇ, Damià. TERRADES, Andreu. "Poètica i plàstica de la guerra civil a Mallorca (1936-1939)". *Randa*, nº4. Barcelona. 1976

FERRER PUJOL, P. "Las escuelas Montessori". *Villa de Andraig*, nº22. 29 juny 1912

FERRIÈRE, Adolphe. *L'École Active*. Neuchatel: [s.n.] 1922

FLORES, Carlos. *Arquitectura española contemporánea I 1880-1950*. Ediciones Aguilar maior. 1988. Madrid. (Original: 1961)

FONT GOROSTIZA, Miquel. "A l'entorn dels finestrals de la Seu". *El Dia*. Palma de Mallorca. 7 febrer 1928

FONT POQUET, Miquel S. *Pere d'Alcàntara Penya (1823-1906). Vida i obra*. Miquel Font Editor. Col·lecció Evast e Aloma, nº26. Palma de Mallorca. Abril 2006

FONTBONA, Francesc; MIRALLES, Francesc. "Del Modernisme al Noucentisme 1888-1917." *Història de l'art català*. Volum VII. Edicions 62. Barcelona. 1985

FONTBONA, Francesc; MIRALLES, Francesc. "Simbolisme i art nouveau." *Història de l'art català*. Volum VII. Edicions 62. Barcelona. 1985

FONTBONA, Francesc; MIRALLES, Francesc. "La revitalització dels oficis artístics." *Història de l'art català*. Volum VII. Edicions 62. Barcelona. 1985.

FORTEZA PINYA, Bartomeu. "Què és un clàssic?" (Traducció de Sainte-Beuve). *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. 1930

FORTEZA PINYA, Miquel. *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca. Quatre mots de la veritat*. Editorial Miramar. Palma de Mallorca. 1966

FOUCAULT, Michael. *El orden del discurso*. Fabula. Tusquets Editores. Barcelona, 1999. (Original: *L'ordre du discours*. 1970)

FOUCAULT, Michael. *Las palabras y las cosas. Una arqueología de las ciencias humanas*. Siglo XXI Editores. Madrid. 1999. (Original: *Les mots et les choses, une archéologie des sciences humaines*. 1966)

FRAMPTON, Kenneth. "El regionalismo crítico: arquitectura vernácula e identidad cultural." *Historia crítica de la arquitectura moderna*. Editorial Gustavo Gili. Barcelona. 2000. (Original: *Modern Architecture: A Critical History*. Thames and Hudson. Londres. 1980)

FREINET, Célestin. *Les méthodes naturelles dans la pédagogie moderne*. Bourrellier. París. 1956

FULLANA LLOMPART, Miquel. *Diccionari de l'Art i dels Oficis de la Construcció*. Palma de Mallorca. Editorial Moll. Els Treballs i els Dies. Mallorca. 2005 (Original: Desembre 1974)

FULLANA LLOMPART, Miquel. "Vicenç Alzamora, en el record". *Diario de Mallorca*. Palma de Mallorca. 22

agost 1984

FULLANA PUIGSERVER, Pere. *Claustros de Mallorca*. Pròleg de Gabriel Alomar Esteve. Guillermo Canals. Palma de Mallorca. 1991

FULLANA PUIGSERVER, Pere. "Església i educació a la Mallorca del segle XX". *L'Arc*, nº5. ICE-UIB. pp.42-49

FULLAONDO, Juan Daniel. "El racionalismo español (1916-1940)". *Nueva Forma*, nº70. 1971. pp.3-24

GARCÍA-DELGADO SEGUÉS, Carlos. *La casa popular mallorquina. Influencias de Roma, el Islam y Cataluña*. Carlos García-Delgado Segué. La Foradada. José J. de Olañeta, Editor. Palma de Mallorca. 1996

GARCÍA FERRER, Mª Nieves. *La creació de les primeres escoles públiques primàries a les Pitiüses*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Conselleria de Cultura. Eivissa. Abril 1999

GARCÍA MERCADAL, Fernando. *La casa popular en España*. Editorial Espasa Calpe. Madrid. 1930

GIEDION, Sigfred. *Escritos escogidos*. Colección Arquitectura. Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Murcia. 1997

GODAY I CASALS, Josep. "De política pedagògica: els edificis escolars". Congrés d'arquitectes de llengua catalana. Barcelona. Primavera 1932. Ponència V. Associació d'Arquitectes de Catalunya. Barcelona. 1932. *El Matí*. Barcelona. 31 juliol 1932. pp.18-19

GODAY I CASALS, Josep. "Els problemes escolars en les grans ciutats". Conferència llegida a l'Associació d'Arquitectes de Catalunya el 1935. *Arquitectura i Urbanisme*. Barcelona. Juny 1935. pp.29-30

GODAY I CASALS, Josep. "Rèplica documentada de l'Arquitecte Josep Goday i Casals als comentaris crítics inserits al número 9 de la revista A.C.". *Arquitectura i Urbanisme, publicació de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya*, nº 4. Barcelona. 1933. pp.10-20

GOMBRICH, E. H. *Meditaciones sobre un caballo de juguete. Y otros ensayos sobre la teoría del arte*. Editorial Debate. Madrid. 2002. (Original: *Meditations on a Hobby Horse*. Phaidon Press Limited. 1963)

GONZÁLEZ, Anselmo A. "La escuela ciudad". *Arquitectura. Órgano Oficial de la Sociedad Central de Arquitectos*, nº 2, any I. Madrid. Juny 1918

GONZÁLEZ, Elvira; SEGUÍ, Miquel. *Guillem Reynés Font. Una trajectòria interrompuda. Catàleg de l'arxiu documental de Guillem Reynés Font*. Guillem Reynés Corbella, editor. Palma de Mallorca. 2008

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930*. Eduardo González Calleja. Alianza Editorial. Madrid. 2005

GRAÑA ZAPATA, Isabel. *L'acció pancatalanista i la llengua: Nostra Parla (1916-1924)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Serra d'Or. Barcelona. 1995

GRAÑA ZAPATA, Isabel. *La cultura a Mallorca (1840-1936)*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, nº10. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 1998

Gran Enciclopèdia de Mallorca. Consell Insular de Mallorca. Promomallorca Edicions. Inca. 1991-1993

HEILBRONNER, Erwin. "Ibiza (Balears). Las viviendas rurales". *AC. Documentos de Actividad Contemporánea*. 1936. p.15

HERRERO SENÉS, Juan. "La difícil situación del artista. Polaridades". *Nihilismo y literatura de entreguerras en España (1918-1936)*. Tesis doctoral inédita. Universitat Pompeu Fabra. Departament d'Humanitats. 2006. pp.232-280

HITCHCOCK, Henry-Russell. "The traditionalists and the New Tradition". *Architectural Record*, vol. 63. Abril 1928

HITCHCOCK, Henry-Russell. "The new Pioneers". *Architectural Record*, vol. 63. Maig 1928

HITCHCOCK, Henry-Russell; JOHNSON, Philip. *El estilo internacional: arquitectura desde 1922*. Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos. Murcia. 1984

HUARD SANJUAN, E. "Parlant amb l'arquitecte Sr. Pere Benavent". *El Matí*. 31 juliol 1932. p.8

HUARD SANJUAN, E. "L'origen i finalitat dels Congressos d'Arquitectes de Llengua Catalana. Conversa amb l'arquitecte Jaume Mestres i Fossas secretari de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya.". *El Matí*. 31 juliol 1932. p.16

HUIZINGA, Johan. *Homo ludens*. Editorial Alianza. Madrid. 2002. (Original 1938)

INSTITUTO NACIONAL DE PREVISIÓN. *Fomento de construcciones de Escuelas Nacionales. Instrucciones para la tramitación y concesión de préstamos a los Ayuntamientos*. Gráficas Reunidas. Madrid 1924

INSTITUTO PROVINCIAL DE HIGIENE EN BALEARES. *Reglamento*. Escuela Tipográfica Provincial. Palma. 1926

JARDÍ, Enric. *L'art català contemporani*. Edicions Proa. Barcelona. 1972

JARDÍ, Enric. *El Noucentisme*. Edicions Proa. Barcelona. 1980

JAUME CAMPANER, Miquel. *Freinet a Mallorca. Miquel Deyà Palerm i l'escola de Consell (1930-1940)*. Leonard Muntaner, Editor. Palma de Mallorca. 2001

LA ALMUDAINA. "Conferencias en el Museo Pedagógico". *La Almudaina*. Palma de Mallorca. 17 i 18 Febrer 1926

LA ALMUDAINA. "Apartado de Sociedad". *La Almudaina*. Palma de Mallorca. 27 Març 1932

LA NOSTRA TERRA. "La font a Joan Alcover". *La Nostra Terra*. Any I, nº9. Palma de Mallorca. Setembre 1928

LA NOSTRA TERRA. "Els edificis escolars". *La Nostra Terra*. Any II, nº23. Palma de Mallorca. Novembre 1929

LA NOSTRA TERRA. "El mercat de la Plaça de l'Olivar". *La Nostra Terra*. Any IV, nº38. Palma de Mallorca. Febrer 1931

LA NOSTRA TERRA. "El problema escolar de Palma". *La Nostra Terra*. Any IV, nº46. Palma de Mallorca. Octubre 1931

LAURENS, Joseph-Bonaventure. *Recuerdos de un viaje artístico a la isla de Mallorca*. José J. de Olañeta, Editor. Palma de Mallorca. 2006. (Original: *Souvenirs d'un voyage d'art a l'île de Majorque par J.B. Laurens. Ouvrage accompagné de 53 vues de paysages, monuments, costumes et de 2 planches de musique*. Montpellier. 1840)

LAVEDAN, Pierre. *L'architecture gothique religieuse en Catalogne, Valence et Baléares*. H. Laurens. París.

1935

LAVEDAN, Pierre. *Palma de Majorque et les Iles Baléares*. Les Villes d'Art célèbres. Henri Laurens, Éditeur. Paris. 1936. (Dedicat a Guillem Forteza)

LLODRÀ, Mª Antònia. "Escoles Rurals, quatre propietats municipals en estat de deixadesa". *7 setmanari*, n°267. Manacor. 3 gener 1992. p.23

LLOMPART José M^a. *La literatura moderna a les Balears*. Editorial Moll. Palma de Mallorca. 1964

LLOPIS, Rodolfo. *Revista de Pedagogía*. vol.XI. Maig 1932

LLOPIS, Rodolfo. *La revolución en la escuela*. Editorial Aguilar. Madrid. 1933

LLOPIS MARTÍ, R. "Les escoles de Bunyola (1850-1900)". *Es Castellet*, n° 58. Abril 1997. pp.18-24.

LLOSAS BADÍA, Pedro. *El avance de la Provincia de Baleares en un Quinquenio. 13 de septiembre 1923 a 13 de septiembre 1928 (Memòria redactada pel Governador Civil de Balears)*. Escuela Tipográfica Provincial. Palma de Mallorca. 1929

LÓPEZ CRESPI, Miquel. "Sa Pobla i s'Escola Graduada (1929). Fotografies antigues." *Temps i gent de sa Pobla*. Consell de Mallorca. Col·lecció Uialfàs. Sa Pobla. 2002. pp.77-81

MARCH NOGUERA, Joan. "L'higienisme i l'inici de l'urbanisme escolar a Mallorca (1870-1900)". *Randa*, n°57. Mallorca. 2006. pp.161-174

MARÍ, Isidor. *La cultura a Eivissa i Formentera (segles XIX i XX)*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, n° 31. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 2001

MARÍ RIBAS, Josep. *Trets històrics de l'ensenyament al Municipi de Sant Josep de sa Talaia*. Editorial Mediterrània-Eivissa. Eivissa. 2003

MARÍ SERRA, Ferran; ROIG PLANELLS, Salvador. "Arquitectura". *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Vol. 1. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa. 1995. pp.230-258

MARTÍ COLL, Guillermo. "Enseñanza". *Binissalem, su historia y su entorno*. Edicions Cort. Palma de Mallorca. 1978. pp.149-153.

MARTINELL, César. "La lliçó del ruralisme en arquitectura". *El Matí*. Barcelona. 31 agost 1932

MARTORELL GELABERT, Carme. *La coeducació a Mallorca durant la II República: L'Escola Decroly de Campanet (1934-1936)*. Editorial El Tall. Palma de Mallorca. 1992

MAS MIRALLES, Guillem; MAYOL, Magdalena. *Cinquantenari del Col·legi Públic Joan Mas i Verd. Montuïri (1935-1985)*. IV Renovació de la Flama de la Llengua Catalana «Pere Sampol Fornés», Ajuntament de Montuïri. Montuïri. 1985

MAS MIRALLES, Guillem; MATEU SOCIAS, Antoni. *Montuïri. L'esclafit de la crispació*. La Guerra Civil a Mallorca. Poble a poble. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 2001

MASSOT MUNTANER, Josep. *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Serra d'Or. Barcelona. Maig 1978

MASSOT MUNTANER, Josep. *La guerra civil a Mallorca*. Ed. Abadia de Montserrat. Barcelona. 1976

- MASSOT MUNTANER, Josep.** *Mallorca durant la guerra civil (1936-1939)*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, nº1. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 1996
- MELIÀ PERICÀS, Josep.** *La Renaixença a Mallorca*. Daedalus. Palma de Mallorca. 1968
- Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes.** *Colección de planos Escuela*. Instituto Geográfico y Estadístico, Cartografía y Artes Plásticas. Madrid. 1908
- Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes.** *Subvenciones para la Construcción de Edificios Escolares*. Madrid. 1909
- Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes.** *Arquitectura Escolar, Instrucciones y Planos Modelos para Escuelas Graduadas de 6 o de 12 secciones*. Madrid. 1912
- Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes.** *Construcción de Edificios Escuelas. Planos-Modelo*. Real Decreto de 17 de diciembre de 1922. Oficina de Publicaciones (Antonio Flórez). Madrid. 1924
- MIRALLES, Francesc.** "L'època de les avantguardes 1917-1970." *Història de l'art català*. Volum VIII. Edicions 62. Barcelona. 1983
- MIRALLES TRIAY, Guillermo.** *Historia de la villa de Campanet*. Tomo I. Ajuntament de Campanet. Campanet. 1998. (Original: Imprenta Mn. Alcover. Palma. 1935)
- MIR, Gregori.** *Els mallorquins i la modernitat*. Editorial Moll. Palma. 1981
- MONLAU ROCA, Pedro Felipe.** *De la instrucción pública en Francia: ensayo sobre su estado en 1838 y 1839*. Imp. de Antonio Bergner. Barcelona. 1840
- MONRAVÁ LÓPEZ, José M^a.** "Decoración y ornamentación". *Brisas*, nº8. Palma de Mallorca. Novembre 1934
- MONTESSORI, Maria.** *Il metodo della pedagogia scientifica applicato all'educazione infantile nelle case dei bambini*. G. U. Nalato. Roma. 1913
- MONTESSORI, Maria.** *XVIII Curso teórico y práctico del Método Montessori para españoles y extranjeros*. Patronat de l'Ajuntament de Barcelona. 1934
- MORATA SOCÍAS, José.** "Mediterraneidad y racionalismo en las vanguardias arquitectónicas de los años treinta: Italia y España". *Mayurqa*, nº21. Universidad de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 1985-1987. pp.413-419
- MOREY ANTICH, Ramón.** "L'educació pel ritme. I, II". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº33-34. Palma de Mallorca. 18-25 agost 1917
- MOTILLA SALAS, Xabier.** "Higienisme i educació en el temps de lleure a la Menorca contemporània: les colònies escolars del Port d'Addaia". *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, nº17. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2004
- Museo Pedagógico Nacional.** *Notas sobre construcción escolar*. R. F. Rojas. Madrid. 1911
- Museo Pedagógico Provincial.** *Cursillo de perfeccionamiento para Maestros. Sineu, Lluc, Felanitx, 1919*. Imprenta La Sinceridad. Sóller. 1920
- Museo Pedagógico Provincial.** *El problema escolar en Baleares. Ensayo de solución total*. Imprenta Guasp.

Palma de Mallorca. 1926

Museo Pedagógico Provincial. *Exposición Pedagógica. Palma de Mallorca. 1927-28.* Tipografía de Guasp. Palma de Mallorca. 1928

Museo Pedagógico Provincial. Exposición Pedagógica. Palma de Mallorca. 1930. Tipografía de Guasp. Palma de Mallorca. 1930

MUSIL, Robert. *Ensayos y conferencias.* La balsa de la Medusa. Madrid. 1992. (Original: *Gesammelte Werke.* 1978)

OBRADOR, M. "Las excursiones escolares". *Boletín de la Escuela Mercantil.* Tom II. Palma. 1883. p.97

Oficina Técnica para construcción de Escuelas. "Nuevas escuelas en España". *Arquitectura*, nº104. Madrid, 1927. pp.427-434

Oficina Técnica para construcción de Escuelas. *Conferencias leídas por los arquitectos Don Joaquín Muro Antón, Don Leopoldo Torres Balbás y Don Bernardo Giner de los Ríos, los días 13, 20 y 27 con motivo de la exposición de arquitectura escolar.* Oficina Técnica para la Construcción de Escuelas. Madrid. 1933

OLIVER, Miquel dels Sants. *Ciutat de Mallorques.* Editorial Moll. Biblioteca Illes d'Or, nº21. Palma de Mallorca. 1981. (Original: 1890)

OLIVER, Miguel dels Sants. *Cosecha periodística (Artículos Varios).* El Tall Editorial. 1990. (Original: 1891)

OLIVER JAUME, Jaume. *Escola i societat: l'ensenyament a les Illes en el segle XX.* Els Treballs i els Dies, nº18. Editorial Moll. Palma de Mallorca. 1978

OLIVER JAUME, Jaume. *Joan Comas y la política educativa de la Segona República: 1936-1939.* Secretariat de Publicacions de la Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 1985

OLIVER JAUME, Jaume. *L'higienisme escolar a Mallorca: aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936).* Biblioteca d'Educadors Balears. Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Palma de Mallorca. 1992

OLIVER JAUME, Jaume. "La construcció dels edificis escolars de Marratxí (1927)". *II Jornades d'Estudis Locals a Marratxí.* Ajuntament de Marratxí. Marratxí. 1998. pp.241-246

OLIVER JAUME, Jaume. *Urbanisme, societat i educació. La construcció social de la realitat a partir de l'enderrocament de les murades de Palma (1902).* Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2002

OLIVER JAUME, Jaume; MATEU, Domènec. "Les construccions escolars a les Illes en segle XX". *Comunicacions de les II Jornades d'Història de l'Educació en els Països Catalans.* Departament de Pedagogia, Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. Novembre 1978. pp.118-123

OLIVER JAUME, Jaume. "La construcció dels edificis escolars i la consolidació del sistema educatiu a les Illes Balears: una introducció històrica". *L'Arc*, nº5. ICE-UIB. pp.13-16

OLIVER MULET, G. *Algo sobre la higiene de la ciudad de Palma.* Palma de Mallorca. 1909

OLIVER MULET, G. *Colonias escolares.* Imprenta La Esperanza. Palma de Mallorca. 1918

OLIVER MULET, G. *Escuelas al aire libre.* Imprenta La Esperanza. Palma de Mallorca. 1923

- ORELL VILLALONGA, Bartomeu.** "L'administració educativa a les illes Balears (1857-1930)". *Mayurqa*, nº26. Universidad de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2000. pp.211-236
- ORS, Eugeni d'.** *Glosari*. Edicions 62. Les millors obres de la literatura catalana. Barcelona. 1990. (Selecció. Originals publicats a *La Veu de Catalunya* entre 1906 i 1920)
- ORTEGA Y GASSET, José.** "El tema de nuestro tiempo". *Obras Completas*, Tom 3. Alianza Editorial. Madrid. 1983. (Original: 1923). p.193
- ORTEGA Y GASSET, José.** "Nuevas casas antiguas", *Obras completas*, Tom 2. Alianza Editorial. Madrid. 1983. (Original: 1926). pp.549-552
- ORTEGA Y GASSET, José.** *La deshumanización del arte. La deshumanización del arte y otros ensayos*. Catorzena edició. Editorial Espasa Calpé. Madrid. 2007. (Original: 1925)
- ORTEGA Y GASSET, José.** *La rebelión de las masas*. Editorial Espasa-Calpe. Madrid. 2006. (Original: 1930)
- ORTEGA Y GASSET, José.** *En torno a Galileo*. Alianza Editorial. Madrid, 1982. (Original: 1935)
- PAGENSTECHE, Herman Alexander.** *La isla de Mallorca. Reseña de un viaje*. El Drac Editorial. Palma de Mallorca. 1989. (Original: 1867)
- PASCUAL, Aina; MURRAY, Donald G.** *La casa y el tiempo. Interiores señoriales de Palma*. José J. de Olañeta, Editor. Palma de Mallorca. 1989
- PEÑA, Pere d'Alcàntara.** *Guía Manual de las Islas Baleares, con indicador comercial*. J. Tous Editor. Palma de Mallorca. 1891
- PEÑA, Pere d'Alcàntara.** "Palma y su ensanche". *Última Hora*. Palma de Mallorca. 21, 28 maig 1895
- PEÑARÚBIA, Isabel.** *La Restauració a Mallorca (1874-1923)*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, nº5. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 1997
- PÉREZ ESCOLANO, Víctor.** *Aníbal González, arquitecto (1876-1929)*. Diputación Provincial. Sevilla. 2ª edició 1997. (Original: 1973)
- PÉREZ SÁNCHEZ, Miquel.** *Vint-i-cinc anys d'arquitectura barcelonina. 1914-1938*. Cicle de visites 1981. Miquel Pérez i Sánchez. Col·laboradors: M. Brullet, J. M. Casanovas, J. Freixa, J. E. Hernández, P. Pujol, J. M. Rovira, S. Tarragó, J. Tarrús. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. 1981
- PEVSNER, Nikolaus.** *Los orígenes de la arquitectura moderna y del diseño*. Colección Comunicación Visual. Editorial Gustavo Gili. Barcelona. 1976. (Original: *The Sources of Modern Architecture and Design*. Londres. 1968)
- PIGAFETTA, Giorgio; ABBONDANDOLO, Iliaria.** *La Arquitectura Tradicionalista*. Celeste Ediciones. Colecció Intersecciones. Arte y Arquitectura. Madrid. 2002. (Original: *Le teorie tradizionaliste nell'architettura contemporanea*. 2000)
- POMAR FUSTER, Jaime.** *Ensayo histórico sobre el desarrollo de la Instrucción Pública en Mallorca*. Est.-Tip. de Francisco Soler Prats. Palma de Mallorca. 1904
- POMAR, Jaume.** "Miquel Fullana" entrevista. *Memòria Civil*, nº1. Balears. 5 gener 1986
- PONS, Antoni.** "D. Bartomeu Ferrà i Perelló (1843-1924)". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, nº20.

Palma de Mallorca. 1924. pp.145-148

PONS, Antoni. "Els nostres renaixentistes i el seu temps". *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. 1933

PONS BONET, Miquel. "Pintura y escultura". *Cien años de la Historia de Baleares*. Sa Nostra. Salvat. Estella. 1982

PONS Y FÀBREGAS, B. *La Escuela Graduada. Informe dirigido a la alcaldía y documentos justificativos*. Est. Tip. de J. Tous. Palma de Mallorca. 1916

PONS I PONS, Damià. *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. Lleonard Muntaner, Editor. Palma de Mallorca. 1998

PORCEL RIERA, Miquel. *Diario de una colonia escolar en Baleares: puerto de Sóller agosto 1901: notas sobre el terreno*. Tipo-lit. de Bartolomé Rotger. Palma de Mallorca. 1901

QUADRADO, José María. *Dos palabras sobre demoliciones y reformas*. Imprenta a cargo de Juan Guasp. Palma de Mallorca. 1851

QUETGLAS RIUSECH, Josep. "Una interpretació de la arquitectura noucentista". *Artes Plàstiques*, nº11. Barcelona. Setembre-octubre 1976

R. "L'exposició d'arquitectura escolar de Catalunya". *Arquitectura i Urbanisme, publicació de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya*, nº 4. Barcelona. 1933. pp.1-9

RÁFOLS, Josep F. "José Goday, arquitecto de los grupos escolares de Barcelona". *Cuadernos de Arquitectura*, nº35. Barcelona. 1r Trimestre 1959. pp.8-12

RAMIS GÓMEZ, Francesc. "La construcció de les escoles a partir d'un cas concret: Algaida (1926-1936)". *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, nº13. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 2000. pp.109-123

RAMIS GÓMEZ, Francesc. "L'escola de Santa Maria (1923-1925)". *III Jornades d'Estudis Locals en memòria de Mn. Joan Vic : 5 i 6 de maig de 2001*. Ajuntament. Santa Maria del Camí. 2001. pp.209-220

Reglamento de higiene municipal de la ciudad de Palma. Et. Tip. de Francisco Soler Prats. 1906

Reglamento provisional de las escuelas públicas de instrucción primaria. Imp. Nacional. Madrid. 1838

REYNÉS FONT, Guillem. "Parlament del director del museu en la junta general de 28 de gener de 1912". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana*. Tom XIV. Palma de Mallorca. 1912. p.39

REYNÉS FONT, Guillem. "De l'Art. L'esculptura al Museu Diocesà. Els bous de Costitx - El fragment hel·lènic - Capitells - Restes aràbics - Esculptura cristiana medieval - Persistència del gòtic - L'estil plataresc - El renaixement acadèmic". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº10,11,12,13,14,16,18. Palma de Mallorca. 8,15,22,29 març, 5,19,26 abril, 3 maig 1917

REYNÉS FONT, Guillem. "De l'Art. El Palau de l'Almudaina". *La Veu de Mallorca*. Any I, nº7-9-12-13. Palma de Mallorca. 16 febrer, 2,23,30 març 1918

REYNÉS FONT, Guillem. "Un programa per l'estudi de l'arquitectura civil de Mallorca". Conferència donada el 15 de novembre de 1917. *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana*. Tom XVII. Palma de Mallorca. 1918. p.3

- REYNÉS FONT, Guillem.** "Santa Maria del Mar de Barcelona". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana*. Tom XVII. Palma de Mallorca. 1918 p.80
- REYNÉS FONT, Guillem.** *Arquitectura i art a Mallorca. Antologia de textos (1906-1918)*. A cura de Jordi Vidal Reynés. Edicions Documenta Balear. Col·lecció Menjavernts. Palma de Mallorca. Febrer 2006
- RIQUER, Borja de.** *Regionalistes i nacionalistes (1898-1931)*. Dopesa. Barcelona. 1979
- ROIG, Maria Antònia.** *Escola i educació a Sa Pobla: S'escola Graduada*. Sa Pobla. Gener 1998
- ROIG RODRÍGUEZ, Maria Antònia.** "Educació de la dona a Mallorca (primer terç del segle XX): I.E.S. (Palma, 1915)". *L'Arc*, nº5. ICE-UIB. pp.25-28.
- ROSSELLÓ NICOLAU, Maribel.** "Les Cases Casasayas: Francesc Roca, 1909-1911". *IX Jornades Internacionals d'Estudis Gaudinistes*. Centre d'Estudis Gaudinistes. Barcelona. 2002. pp.67-70
- ROSENBERG, Harold.** *La Tradición de lo nuevo*. Monte Avila Editores. Venezuela. 1969. (Original: *The Tradition of New*. 1959)
- ROUSSEUAU, Jean-Jacques.** *Emile et Sophie, ou les solitaires, par J.J. Rousseau, ou Suite de son Traité d'Éducation*. Lemarié. Liège. 1781
- ROVIRA GIMENO, Josep M^a.** *Arquitectura catalana de la modernidad*. Edicions UPC. Barcelona. 1987
- RUBIÓ BELLVER, Joan.** "Los ventanales de la Catedral". *El Día*. Palma de Mallorca. 9 febrer 1928
- RUBIÓ BELLVER, Joan.** "En defensa de la llibertat". *El Matí*. Barcelona. 31 juliol 1932. p.7
- RUBIÓ TUDURÍ, Nicolau Maria.** *ACTAR. Discriminación entre las formas de quietud y movimiento en la construcción*. Comisión de Cultura del Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos, Galería-Librería Yerba, Consejería de Cultura y Educación de la Comunidad Autónoma. Colección Arquitectura, nº12. Murcia. 1984. (Original: "Actar. Discriminació de les formes de quietud i de moviment dins la construcció". *Revista de Catalunya*, nº75-76. Barcelona. Novembre 1931-desembre 1931)
- RUBIÓ TUDURÍ, Nicolau Maria.** *Diàlegs sobre l'arquitectura*. Quaderns Crema. Assaig Minor. Barcelona. 1999. (Original: 1927)
- RUBIÓ TUDURÍ, Nicolau Maria.** "On va la nostra arquitectura?" *El Matí*. Barcelona 31 agost 1932
- RUEDA, Manuel.** *Proyecto de semi-colonia escolar de vacaciones: baños de mar*. Imp. de José Tous. Palma de Mallorca. 1922
- SACS, Joan.** "La nova arquitectura". *La Nau. Art i indústria de la construcció*. Barcelona. 5 juny 1928
- SÁENZ Y BARÉS, Julio.** *Construcciones escolares: conferencias dadas á la Asociación de Maestros Municipales de Bilbao*. Imprenta y Enc. La Editorial Vizcaína. Bilbao. 1913
- SÁEZ ISERN, Francesc.** "Las congregaciones diocesanas dedicadas a la enseñanza en Mallorca. Orígenes y desarrollo. 1794-1915". *Estudis Baleàrics*, nº25. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. Juny 1987
- SÁEZ ISERN, Francesc.** "Palma entre dos segles: l'enderrocament de les murades". *Estudis Baleàrics*, nº70-71. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. Juny 2000-gener 2002

- SALVÀ, Maria Antònia.** "Als vitratges dels dos finestrals de la Seu, obra genial d'En Gaudí". *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. 1928
- SANCHO Y MAS, F.** *Notas vulgares de higiene local*. Hijas de Juan Colomar. Palma de Mallorca. 1907
- SANMARTÍN PEREA, Julio.** *Los cien años del Círculo Mallorquín (1851-1951)*. Imprenta Mossén Alcover. Palma de Mallorca. 1951
- SANZ ESQUIDE, José Ángel.** "Los establecimientos educativos". *La tradición de lo nuevo en el País Vasco. La arquitectura de los años 30*. Tesi doctoral. Inèdit. 1988
- SBERT, Antoni-Maria.** "Filosofia de l'arquitectura". *Almanac de les Lletres*. Palma de Mallorca. 1931
- SBERT, A.; SIMÓN, P.** *Arquitectura racionalista a Mallorca*. Treball inèdit. Palma de Mallorca. 1987
- SEBASTIÁN LÓPEZ, Santiago.** "Arquitectura del Protorenacimiento en Palma". *Mayurqa*, nº4. Universidad de Barcelona, Sección de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca. Juny 1971. pp.5-33
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** "Francisco Casas. Arquitecto racionalista". *Mayurqa*, nº20. Universidad de Palma de Mallorca. 1980-1984
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** "Introducción a la arquitectura del regionalismo. El modelo mallorquín". *Estudis Baleàrics*, nº1. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. 1981
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** "Propuestas urbanísticas de Gaspar Bennazar". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, nº835. Palma de Mallorca. 1981. pp.475-490
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** "Arquitectura". *Cien años de la Historia de Baleares*. Sa Nostra. Salvat. Estella. 1982. pp.139-154
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** "Planteamientos teóricos y realización práctica del Plan Calvet". *Mayurqa*, nº21. Universidad de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 1985-1987. pp.393-411
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** *La arquitectura contemporánea en Mallorca: 1900-1947*. Universitat de les Illes Balears, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears. Palma de Mallorca. 1990
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** "Camillo Sitte en la cultura arquitectónica mallorquina". *Atlas del VIII Congreso Nacional de Historia del Arte*. Cáceres, octubre 1990, vol.1, Comité Español de Historia del Arte. Editora Regional de Extremadura. Mérida. 1992. pp.543-546
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** "L'arquitectura i l'urbanisme en el canvi de dècada (1920-1930) El programa municipal de l'assemblea dels partits Autonomista i Regionalista". *Els anys 20 a les Illes Balears*. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma de Mallorca. 1999. pp.57-67
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** "Arquitectura i urbanisme". *Welcome! Un segle de turisme a les Illes Balears*. Fundació La Caixa. Palma de Mallorca. 2000
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** *El Modernisme en les Illes Balears. Arquitectura i Decoració*. Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, Direcció General d'Arquitectura i Habitatge. Palma de Mallorca. 2000
- SEGUÍ AZNAR, Miquel.** *La arquitectura del ocio en Baleares. La incidencia del turismo en la arquitectura y el urbanismo*. Leonard Muntaner, Editor. Palma de Mallorca. 2001

- SEGURA BONNÍN, Maria Antònia.** "Miquel Fortesa i la identitat xueta". *Segell*, nº1. Lleonard Muntaner, Editor. Palma de Mallorca. Juliol-Desembre 2005
- SELZ, Jean.** *Viaje a las islas Pitiusas*. Editorial TEHP. Ibiza. 2000
- SERRA, Sebastià.** "Aproximació a Gabriel Alomar". *Lluc*. Octubre de 1997
- SERRA BUSQUETS, Sebastià.** "El regionalisme a Mallorca durant la Segona República". *Lluc*, nº677. Palma de Mallorca. Gener-febrer 1977
- SERRA BUSQUETS, Sebastià.** *Les Illes Balears de la Dictadura a la Segona República*. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca. 1981
- SERRA BUSQUETS, Sebastià.** "Les Illes Balears de la Dictadura a la Segona República". *Estudis Baleàrics*, nº2. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. Setembre 1981
- SERRA BUSQUETS, Sebastià.** "La Veu de Mallorca. Una publicació nacionalista entre el 1900 i 1931". *Mayurqa*, nº20. Universitat de Palma de Mallorca. 1981-1984. pp.293-318
- SERRA BUSQUETS, Sebastià.** *Projectes modernitzadors a Mallorca des de finals de segle XIX fins al final de la dictadura franquista*. Editorial El Far. Palma de Mallorca. Febrer 2003
- SERRA DE GAYETA, Francesc.** "La Història no comença avui. La qüestió regionalista a Mallorca a principis de segle". *Lluc*, nº 670, Palma de Mallorca. Maig 1977
- SERRA DE GAYETA, Francesc.** "Alexandre Rosselló i la Institució d'Ensenyança de Pollença". *Estudis Baleàrics*, nº6. Institut d'Estudis Baleàrics. Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. Setembre 1982
- SERRAMIMA, M.** *Sobre el Noucentisme*. Serra d'Or. nº8. Barcelona Agost 1964. pp.487-489
- SITTE, Camillo.** *Construcción de ciudades según principios artísticos*. Editorial Gustavo Gili. Barcelona. 1980. (Primera edició castellana: 1926)
- SOLÀ MORALES, Ignasi de.** "Sobre Noucentisme y arquitectura. Notas para una historia de la arquitectura moderna en Cataluña (1909-1917)". *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, nº113. 1973
- SOLÀ MORALES, Ignasi de.** *Ecclecticismo y vanguardia. El caso de la arquitectura moderna en Catalunya*. Editorial Gustavo Gili. Barcelona. 1980
- SÓLLER.** "Los edificios de las escuelas públicas sollerenses. La cantina escolar". *Sóller. Semanario Independiente*. Sóller. 11 Juliol 1935
- SPENGLER, Oswald.** *La decadencia de Occidente*. Espasa-Calpe. Madrid. 1989. (Original alemany: tom I 1918, tom II 1922. Primera traducció castellana completa: 1923)
- SUREDA GARCIA, Bernat.** *L'educació a Mallorca: aproximació històrica*. Els Treballs i els Dies, nº16. Editorial Moll. Palma de Mallorca. 1977
- SUREDA GARCIA, Bernat.** *Els il·lustrats mallorquins i els seus projectes educatius*. Biblioteca d'Educadors Balears. Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Palma de Mallorca. 1989
- SUREDA GARCIA, Bernat.** *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, nº13. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 1998

- SUREDA GARCIA, Bernat.** "Els mestres de la República". *Lluc*, nº853. L'Espurna Edicions. Mallorca. Setembre-octubre 2006. pp.32-33
- TORRENS DE POMAR, Antònia.** "Sobre una escola rural". *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. 1930
- TORRES BALBÁS, Leopoldo.** "Mientras labren los sillares". *Arquitectura*, nº2. Año 1. Madrid. Juny 1918
- TORRES BALBÁS, Leopoldo.** "El tradicionalismo en la arquitectura española". *Arquitectura*, nº6. Año 1. Madrid. Octubre 1918
- TORRES BALBÁS, Leopoldo.** "Las nuevas formas de la Arquitectura". *Arquitectura*, nº14. Año 2. Madrid. Juny 1919
- TORRES BALBÁS, Leopoldo.** "La enseñanza de la historia de la arquitectura". *Arquitectura*, nº46. Año 5. Madrid. Febrer 1923
- TORRES BALBÁS, Leopoldo.** "Los edificios escolares vistos desde la España rural". Oficina Técnica para construcción de Escuelas. Conferencias leídas por los arquitectos Don Joaquín Muro Antón, Don Leopoldo Torres Balbás y Don Bernardo Giner de los Ríos, los días 13, 20 y 27, con motivo de la exposición de arquitectura escolar. Madrid. 1933
- TRAVERSO, Enzo.** *Els usos del passat. Història, memòria, política*. Edició en català: Publicacions de la Universitat de València. València. 2006. (Original: *Le passé, modes d'emploi. Histoire, mémoire, politique*. La Fabrique. 2005)
- UCHA DONATE, Rodolfo.** *Cincuenta años de arquitectura española II*. Rodolfo Ucha Donate. Adir Editores. Madrid. 1980
- UNAMUNO, Miquel de.** "A lo que salga". *Almas de jóvenes*. Espasa-Calpe. Colección Austral, nº499. 4ª edició. Madrid. 1968. pp.81-97
- VALENTÍ, Joan I.** "Escoles per a anormals i escoles per a superdotats". *La Nostra Terra*. Palma de Mallorca. 1934
- VALERO, Vicente.** *Experiencia y pobreza. Walter Benjamin en Ibiza, 1932-1933*. Ficciones, nº33. Ediciones Península. Barcelona. 2001
- VALERO MARTÍ, Gaspar.** *Miquel Fullana i Llompart, l'art i l'home*. Treball inèdit entrevista a Miquel Fullana. Palma de Mallorca. 1995
- VEGA MARCH, Manuel.** *Instalación de colonias escolares para las escuelas municipales de una población de cien mil almas*. IV Congreso Nacional de Arquitectos. Bilbao. Agost 1907
- VIBOT, Tomàs.** *La II República a Puigpunyent. 1931-1936*. Ajuntament de Puigpunyent. Palma de Mallorca. 2003
- VIDAL OLLERS, Juan.** *El Molinar*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de las Baleares. Palma. 1978. pp.42-45
- VIDAL REYNÉS, Jordi.** "Biografía de l'arquitecte Guillem Reynés Font (1877-1918)". *Lluc*, nº823. 2001. pp.10-14
- VILÀS GIL, Pere.** *Joaquim Gadea Fernández. La vida d'un mestre*. Universitat de les Illes Balears. Institut d'Estudis Eivissencs. Col·lecció Teoria i Història de l'Educació, nº1. Eivissa. 1995

VILANOVA RIPOLL, Catalina. "El moviment de renovació educativa a Mallorca (1900-1936) Aportacions per a un model del seu estudi". *L'Arc*, nº5. ICE-UIB. pp.17-23

VILANOVA RIPOLL, Catalina. "Cronologia dels esdeveniments educatius més importants a Mallorca durant el segle XX". *L'Arc*, nº5. ICE-UIB. pp.79-80

VILLANUEVA, L. de. "La clase regular en la escuela elemental". *Arquitectura. Órgano Oficial de la Sociedad Central de Arquitectos*, nº163-164, any XIV. Madrid. Juny 1932

VILLAR MOVELLÁN, Alberto. *Arquitectura del Regionalismo en Sevilla (1900-1935)*. Diputación Provincial de Sevilla. Sevilla. 1979.

VIVIENDAS. REVISTA DEL HOGAR. "Cuatro obras del arquitecto Francisco Casas". *Viviendas. Revista del hogar*, nº34. Madrid. Abril 1935

WEST, Gordon. *Un paseo por Mallorca*. La Foradada, nº30. José J. De Olañeta, editor. Palma de Mallorca. 1996. (Original: 1929)

WOOD, Charles W. *Cartas desde Mallorca*. Ediciones de Ayer. Palma de Mallorca. 1968. (Original: 1888)

BIBLIOGRAFIA SOBRE GUILLEM FORTEZA

- AAVV.** "Dossier: Guillem Forteza i Pinya". *El Mirall*, nº61. Palma de Mallorca. Març-abril 1993
- ALOMAR ESTEVE, Gabriel.** "La obra arquitectónica de Guillermo Forteza". *Correo de Mallorca*. Año XXXVII, nº10792. Palma de Mallorca. 16 gener 1947. pp.1,6,8
- ALOMAR ESTEVE, Gabriel.** "Renovador de la arquitectura mallorquina". *Baleares*. Palma de Mallorca. 20 octubre 1968. p.17
- BARCELÓ, Bartomeu.** "In osculo pacis. A Guillem Forteza". *Obra poètica*. Mallorca. 1974. pp.295-296
- BATLLORI MUNNÉ, Miquel.** "Els germans Forteza". *Galeria de personatges. De Benedetto Croce a Jaume Vicens Vives*. Editorial Vicens-Vives. Barcelona. 1975. pp.157-161
- DOLÇ, Miquel.** "Magisterio perdurable. In Memoriam". *La Almudaina*. Any LVI. Palma de Mallorca. 14 novembre 1943. p.2
- ESTELRICH, Juan.** "Hombres e Ideas. Arquitectura y tradición". *Destino*. Segunda época, año XI, nº502. Barcelona. 1 març 1946. p.9
- ESTELRICH, Juan.** "Hombres e ideas. de «Un átomo de sangre pura»". *Destino*. Segunda época, año XI, nº503. Barcelona. 8 març 1946. p.9
- ESTELRICH, Juan.** "Hombres e ideas. G. Forteza, arquitecto". *Destino*. Segunda época, año XI, núm. 503. Barcelona. 15 març 1946. p.9
- FERRÀ, Miquel.** "Guillermo Forteza". Nota necrològica. *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulinana*, nº695-704 (juliol 1942-desembre 1943). Palma de Mallorca. 1942. pp.544-546
- FERRÀ, Miquel.** "In memoriam Guillem Forteza" (1943). *Poesies Completes*. Selecta. Barcelona. 1962. pp.156-158
- FERRÀ, Miquel.** "Un enamorado de su profesión". *Baleares*. Palma de Mallorca. 20 octubre 1968. p.17
- FONTBONA, Francesc; MOLL, Francesc.** "Forteza i Pinya, Guillem". *Gran Enciclopèdia Catalana*. vol. VIII. Barcelona. 1974. p.614
- FORTEZA PINYA, Miquel.** (signat com M.F.) "Guillermo Forteza". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, Tom XXVIII. Palma de Mallorca. Juliol1942-desembre 1943. pp.544-546
- FORTEZA PINYA, Miquel.** *Del meu temps*. Volum I i volum II. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Marian Aguiló. nº24 i nº27. Barcelona. 1998
- FULLANA LLOMPART, Miquel.** "Guillem Forteza, arquitecte". *Lluc*, nº623. Palma de Mallorca. Febrer 1973
- F. M., G.** "Sobre Guillermo Forteza". *Honda*. 14 abril 1946. p.3
- JANER MANILA, Gabriel.** "Les escoles de Guillem Forteza". *Lluc*, nº776. Palma de Mallorca. 1993
- LA ALMUDAINA.** "Los proyectos de edificios escolares". *La Almudaina*. Palma de Mallorca. 13 març 1932. p.1

LA ALMUDAINA. "Guillermo Forteza". *La Almudaina*. Palma de Mallorca. 23 octubre 1943. p.2

LLULL, Anselm (Gregori Mir). *El mallorquinisme polític (1840-1936). Del regionalisme al nacionalisme*. 2 vols. Edicions Catalanes de París. 1975

MARQUÉS COLL, Miquel. "Una pèrdua para Mallorca. Guillermo Forteza". *Sóller*. Any LIX. Sóller. 6 novembre 1943. p.1

MARTINELL, César. "Guillermo Forteza, Arquitecto". *Cuadernos de Arquitectura*. Any 4, nº7. Barcelona. Maig 1947

MASSOT MUNTANER, Josep. "L'«Exili Interior»: Homenatge a Guillem Forteza". *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Serra d'Or. Barcelona. Maig 1978. pp.188-193

MASSOT MUNTANER, Josep. "Apèndix. Testimonis de la guerra civil i de l'exili a Mallorca". *La guerra civil a Mallorca*. Ed. Abadia de Montserrat. Barcelona. 1976. pp.303-332

MAYOL AMENGUAL, Jaume. "Grup Escolar de Montuïri. Guillem Forteza, 1935. El procés de modernització pedagògica i arquitectònica". *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, nº253. Barcelona. 2007. pp.100-107

MAYOL AMENGUAL, Jaume. *Història de la construcció de Ses Escoles de Montuïri*. Quaderns Montuïrers, nº11. Bona Pau. Montuïri. 2008

MAYOL AMENGUAL, Jaume. "Ca's Metge Ferrando. Una casa de Guillem Forteza, 1925." *Jornades d'Estudis Locals*. Montuïri. 2009

OLIVER JAUME, Jaume. "L'arquitecte Guillem Forteza i les construccions escolars a les Illes". *Lluc*, nº662. Palma de Mallorca. Setembre 1973

OLIVER JAUME, Jaume. "Ses Escoles de Lluçmajor: arguments per a una reflexió". *Diario de Mallorca*. Opinió. Palma de Mallorca. 20 maig 1996. p.20

OLIVER JAUME, Jaume. "L'arquitecte Guillem Forteza i Pinya i la seva relació amb Lluçmajor". *A l'entorn de Lluçmajor*. vol.1. Lluçmajor: De pinte en ample. Lluçmajor. 1997

OLIVER JAUME, Jaume; SEGUÍ AZNAR, Miquel. *Guillem Forteza, arquitecte escolar*. Editat per la Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear. Palma de Mallorca. 1993

R.T. "Guillermo Forteza". *La Almudaina*. Año LIX. Palma de Mallorca. 27 desembre 1946. p.1

RAYÓ FERRER, Miquel. *Nova aportació a l'estudi de les construccions escolars de Guillem Forteza*. Treball d'investigació inèdit. Departament de Ciències de l'Educació. UIB. Palma de Mallorca. 1991

SEBASTIÁN LÓPEZ, Santiago; ALONSO FERNÁNDEZ, Antonio. *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*. Estudio General Luliano. Palma de Mallorca. 1973

SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Guillermo Forteza, urbanista". *Mayurqa*, nº19. Universitat de Palma de Mallorca. Palma de Mallorca. 1979-1980. pp.353-373

SEGUÍ AZNAR, Miquel. "Guillem Forteza Piña". *La arquitectura contemporánea en Mallorca: 1900-1947*. Universitat de les Illes Balears, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears. Palma de Mallorca. 1990

SUREDA, Pere. "Reportatge". *Fent carrerany*, nº1. Maria de la Salut. Agost 1986. pp.8-11

SUREDA BLANES, Josep. "Guillermo Forteza". *La Almudaina*. any LVI. Palma de Mallorca. 31 octubre 1943. p.2

SUREDA BLANES, Josep. "Las directrices estéticas de Guillermo Forteza: 1892-1943". *Ideas Estéticas*. Separata de la revista, nº10. Palma de Mallorca. Abril-juny 1945

SUREDA BLANES, Josep. "Hoy hace veinticinco años del fallecimiento del arquitecto D. Guillermo Forteza". *Diario de Mallorca*. Palma de Mallorca. 22 octubre 1968. pp.11,15

SUREDA BLANES, Josep; ALOMAR ESTEVE, Gabriel. *Guillermo Forteza, arquitecto*. Impremta Mossèn Alcover. Palma de Mallorca. 1946

VANRELL TORELLÓ, Joan. *Construcció d'edificis escolars públics a Mallorca en el període comprés entre 1910 i 1997*. Projecte de tesi. UPC. Treball inèdit. Sineu. Juny 2009

VIVES, José. "Edificio para Archivos Históricos, Museo Arqueológico y Biblioteca". *La Vanguardia Española*. Madrid. 6 octubre 1942

BIBLIOGRAFIA I CONFERÈNCIES DE GUILLEM FORTEZA

1915

- "Los espíritus políticos de Alemania e Inglaterra." *La Almudaina*. Any XXIX. Palma de Mallorca. 24 març 1915.
- "Los espíritus políticos de Alemania e Inglaterra, II." *La Almudaina*. Any XXIX. Palma de Mallorca. 23 abril 1915.
- "Nosotros, los españoles." *La Almudaina*. Any XXIX. Palma de Mallorca. 22 juliol 1915.
- "El vivir de la Francia." *La Almudaina*. Any XXIX. Palma de Mallorca. 18 setembre 1915.
- "Hablemos un poco de Gibraltar." *La Almudaina*. Any XXIX. Palma de Mallorca. 6 novembre 1915.
- "Próxima conferencia de Martorell en Palma." *La Almudaina*. Any XXIX. Palma de Mallorca. 8 desembre 1915.
- "Gibraltar II" . " *La Almudaina*. Any XXIX. Palma de Mallorca. 15 desembre 1915.
- "El temple de la Sagrada Família". Conferència. 31 març i 1 abril 1915.

1916

- "Llibre de Sant Bernat, abat de Clares-Valls, sobre l'amor de Déu." *Estudis Universitaris Catalans*. Vol.V. Barcelona. 1911. p.34-59. (Posat en català per Guillem Forteza, signat a Ciutat de Mallorca, 1916).
- "El Obispo Torras y Bages." *La Almudaina*. Any XXX. Palma de Mallorca. 24 febrer 1916.
- "La llengua, òptim ferment dels pobles". Conferència. 16 i 20 març 1916. (Inèdit)

1917

- "La Diada de la Llengua Catalana. L'Epifania de la Llengua." *La Veu de Mallorca*. I, nº 2. Palma de Mallorca. 11 gener 1917. p.2.
- "Consideracions polítiques. I, L'Hora en què vivim: de dolor i de silenci.- II, Espanya i Europa." *La Veu de Mallorca*. I, nº 9. Palma de Mallorca. 1 març 1917. p.2.
- "Consideracions polítiques. L'esperit de Mallorca i l'esperit de Catalunya. Escolí." *La Veu de Mallorca*. I, nº 15. Palma de Mallorca. 12 abril 1917. p.2.
- "Consideracions polítiques. IV, La confiança en les forces regionals. Escolí." *La Veu de Mallorca*. I, nº 17. Palma de Mallorca. 26 abril 1917. p.2.
- "Nacionalisme. Equilibri de l'esperit nacional." *Ofrena. Revista Catalana*. Any II, nº 8. Barcelona. 8 juny 1917.
- "Nostra Parla a N'Enric Prat de la Riba." *Ofrena. Orgue de Nostra Parla*. 2a època. Any I, nº 1-2. Barcelona. Agost-setembre 1917.
- "En Prat de la Riba." *La Veu de Mallorca*. I, nº 32. Palma de Mallorca. 11 agost 1917. p.1. (article amb data de

5 d'agost de 1917).

"Literatura. Els Gegants" (de Maurice Bouchor) d'un conte popular d'Alsàcia (traducció). *La Veu de Mallorca*. I, nº 37. Palma de Mallorca. 15 setembre 1917. p.5-6.

"Mallorca i els Països Catalans." *La Veu de Mallorca*. I, nº 37. Palma de Mallorca. 3 novembre 1917.

"No són moments de personalismes." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. I, nº 45. Palma de Mallorca. 10 novembre 1917. p.1.

"L'Assamblea governa." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. I, nº 45. Palma de Mallorca. 10 novembre 1917. p.3.

"Eleccions municipals." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. I, nº 46. Palma de Mallorca. 17 novembre 1917. p.1.

"La valentia política." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. I, nº 52. Palma de Mallorca. 29 desembre 1917.

1918

"Indiferència actual mallorquina." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 1. Palma de Mallorca. 5 gener 1918. p.1.

"El límit de l'artifici." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 2. Palma de Mallorca. 12 gener 1918. p.1-2.

"Una petita aclaració." (Anònim) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 2. Palma de Mallorca. 12 gener 1918. p.2.

"Amb mostaça. Peligros nacionales." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 2. Palma de Mallorca. 12 gener 1918. p.4.

"Les Corts disoltes." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 3. Palma de Mallorca. 19 gener 1918. p.1-2.

"Llibre de notes de Lluís Bonifàs i Massó, escultor de Valls, comentat i publicat per Cèsar Martinell, arquitecte de la ciutat." *Ofrena. Orgue de Nostra Parla*. 2a època. Any II, nº 7. Barcelona. Febrer 1918 (E. Castell impresor, Valls, 1917).

"Función social de la arquitectura" (Discurs llegit a l'Hotel Victoria el dia 11 de febrer de 1918). *Hoja semanal del Rotary Club de Palma*.

"El "Centre Regionalista" al poble de Mallorca.- Política i renovació.- El tòpic de les al·liances.- Tampoc els candidats postissos.- Invocació final." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 8. Palma de Mallorca. 23 febrer 1918. p.3-6.

"El missatge de la corona." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 11. Palma de Mallorca. 16 març 1918. p.1.

"Diàlegs sobre política." (Signat com Ephron) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 11. Palma de Mallorca. 16 març 1918. p.1-3. (article datat del 12-III-918).

"Evolució?" (Anònim) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 11. Palma de Mallorca. 16 març 1918. p.7.

"Moments greus." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 12. Palma de Mallorca. 23 març 1918.

p.1-2.

"El caire espiritual de la nostra política. I, Eclecticisme en la cultura i eclecticisme en el sentiment patriòtic." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 12. Palma de Mallorca. 23 març 1918. p.7-8.

"Diàlegs sobre política II." (signat com Ephron) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 13. Palma de Mallorca. 30 març 1918. p.1-2.

"El caire espiritual de la nostra política. II, Sofisme. III, Socialisme, Nacionalisme i Internacionalisme." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 13. Palma de Mallorca. 30 març 1918. p.2-3.

"De l'art. El Calvari de Felanitx." (Nota Anònima) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 13. Palma de Mallorca. 30 març 1918. p.5.

"El pes de la responsabilitat." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 14. Palma de Mallorca. 6 abril 1918. p.1.

"Nova puntualisació." (Anònim) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 15. Palma de Mallorca. 13 abril 1918. p.2-3.

"La Mallorca del pervindre." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 16. Palma de Mallorca. 20 abril 1918. p.1-2.

"El nacionalisme a les Corts." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 17. Palma de Mallorca. 27 abril 1918. p.1-2.

"Dues paraules vanes: optimisme i pessimisme." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 18. Palma de Mallorca. 4 maig 1918. p.1.

"Copiam de «Mallorca»." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 18. Palma de Mallorca. 4 maig 1918. p.6-7.

"L'autonomia com a fi i com a medi." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 19. Palma de Mallorca. 11 maig 1918. p.1-2.

"El President de la nostra Diputació Provincial parla d'autonomia." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº20. Palma de Mallorca. 18 maig 1918. p.1-3.

"Bibliografia. Per la llengua catalana." (Anònim) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 20. Palma de Mallorca. 18 maig 1918. p.5-6.

"L'acostament a la veritat." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 21. Palma de Mallorca. 25 maig 1918. p.1.

"La diplomàcia secreta." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 22. Palma de Mallorca. 1 juny 1918. p.1-2.

"Zona Franca." (Nota anònima) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 22. Palma de Mallorca. 1 juny 1918. p.2.

"Poder educatiu de les masses chorals." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 23. Palma de Mallorca. 8 juny 1918. p.1-2.

"Els tres castells." (A Mª Antònia Salvà) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, nº 27, 28, 29. Extraordinari. Palma de Mallorca. 15 juliol 1918. p.13.

"Per acabar." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 30. Palma de Mallorca. 27 juliol 1918. p.1.

"Festivals esquerrans." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 33. Palma de Mallorca. 17 agost 1918. p.1.

"Declaracions dels vells i discursos dels nous." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 37. Palma de Mallorca. 14 setembre 1918. p.1.

"Parlant amb En Gaudí d'En Prat de la Riba i de l'actual moment de Catalunya." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 38. Palma de Mallorca. 1 octubre 1918 p.1-4. (Article amb data de 9 d'agost de 1917).

"La Zona Franca a Mallorca." (Anònim) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 38. Palma de Mallorca. 1 octubre 1918. p.5-6.

"Diàlegs sobre política. III." (Signat Ephron) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 39. Palma de Mallorca. 15 octubre 1918. p.1-2. (Article datat 10-X-918).

"Classes de llengua pàtria." (Nota anònima) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 39. Palma de Mallorca. 15 octubre 1918. p.6.

"La pau de les nacions." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 40. Palma de Mallorca. 31 octubre 1918. p.1.

"Degradació incomprensible." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 41. Palma de Mallorca. 15 novembre 1918. p.1-2.

"Triunfo del nacionalismo." *La Almudaina*. Any XXXII. Palma de Mallorca. 23 novembre 1918.

"Para la autonomía [circular del Centre Regionalista]." *La Almudaina*. Any XXXII. Palma de Mallorca. 26 novembre 1918.

"No se tracta solament d'ordenació administrativa." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 42. Palma de Mallorca. 1 desembre 1918. p.1-2.

"Moments trascendentals." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 43. Palma de Mallorca. 15 desembre 1918. p.1.

"L'ús exclusiu del dialecte." *La Veu de Mallorca*. 2a època, I, n° 43. Palma de Mallorca. 15 desembre 1918. p.2-3.

"La teoria nacionalista de Guillem Forteza." Conferència. Palma. 26 desembre 1918. (Conferència donada a la Sala d'Actes de l'Orfeó Mallorquí).

1919

"El estudio del Archiduque Luís Salvador y los castillos roqueros de Mallorca". *Curso de perfeccionamiento para maestros de primera enseñanza*. Lliçó donada a Sineu, Lluch i Felanitx. 1919.

"Hay que salvaguardar nuestro acervo artístico". Conferència. 1919. (Inèdit. Conferència al local del Fomento del Turismo).

"Malament." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, II, n° 44. Palma de Mallorca. 1 gener 1919. p.1.

"Endreça als elements de dreta." (Editorial) *La Veu de Mallorca*. 2a època, II, n° 45. Palma de Mallorca. 15 gener

1919. p.1-4.

"L'estatut de la Mancomunitat." (Nota anònima) *La Veu de Mallorca*. 2a època, II, nº 46. Palma de Mallorca. 1 febrer 1919. p.2.

"Mensatge que'l Centre Regionalista d'aquesta ciutat eleva a l'Excm. Sr. D. Antoni Maura." *La Veu de Mallorca*. 2a època, II, nº 47. Palma de Mallorca. 15 febrer 1919. p.2. (Amb data i signatura de l'1 de febrer de 1919, El President, Guillem Forteza).

"El poblado prehistórico, la casa mallorquina y su evolución hasta el palacio señorial". *Curso de perfeccionamiento para maestros de primera enseñanza*. Tres lliçons donades els dies 16, 17 i 18 d'agost.

1920

"La reforma social". Conferència. 14 maig 1920. (Conferència al Saló d'Actes de la Societat Unió Protectora Mercantil).

"Casas y castillos de Mallorca." *Curso de perfeccionamiento para maestros de primera enseñanza*. Impr. De La Sinceridad. Sóller. 1920.p.79-83.

Diverses ponències als Congresos Internacionals d'Urbanisme de París, Lisboa, Besançon, Lille, Brusel·les, Berna, Berlín, Hamburg, Dresde, Gante, Utrech, Àmsterdam i La Haia. Entre 1920 i 1936.

"Casas y castillos de Mallorca." *Curso de perfeccionamiento para maestros. Organizado según R.O. de 23 de junio de 1919 por don Juan Capó Vallsdeparidinas, inspector de 1ª Enseñanza de Baleares*. Sóller. 1920 Impr. de La Sinceridad. p.79-83.

1921

L'art de construir les ciutats i la reforma de Palma. Amengual i Muntaner. 46p., 6 lám., f. t. 8è. Edició dels amics de l'autor. Palma de Mallorca. 1921. (Conferència llegida al Museu Arqueològic Diocesà les vetlles del 10 i 15 de febrer de 1921).

1922

"Sobre la falsa originalitat." *Almanac de les lletres*. II. Palma de Mallorca. 1922. p.64-72.

"El mosaico como elemento poderoso de la decoración de los templos". Conferència. 1922. (Conferència llegida al Museu Diocesà, durant el curs 1922-1923. Inèdit).

"El proyecto de monumento a Ramón Llull por el escultor Clará." *La Almudaina*. 1922.

"Estudi inèdit sobre l'arquitectura civil de Mallorca." *La Veu de Catalunya*. 21 abril 1922.

"Sobre la reforma de la Seo. (Notas críticas sobre la restauración de la Catedral de Mallorca)." *La Ultima Hora*. Palma de Mallorca. 22 desembre 1922. (Conferència llegida al Museu Arqueològic Diocesà al desembre de 1922. Datada de 6 desembre 1922).

1923

"Pensaments de Sant Bernat, abat de Clares-Valls." (Traducció) *Almanac de les lletres*. III. Palma de Mallorca. 1923. p.58-61.

Discurs d'investidura com a batle. *El correo de Mallorca*. 22 gener 1923.

"El Museo de Raixa, legado artístico del Cardenal Despuig. Alocución dirigida a la Comisión de Hacienda del Excelentísimo Ayuntamiento de Palma justificando la adquisición para la Ciudad y el coste del indicado museo". 25 abril 1923.

1924

"Elogi de les cases senyoriales de Mallorca." *Almanac de les lletres*. IV. Palma de Mallorca. 1924. p.105-117.

"El Obispo Campins, Gaudí y el imperativo litúrgico en la reforma de la Catedral de Mallorca". Conferència. 12 juny 1924. (Conferència llegida al Cercle Artístic de Sant Lluc de Barcelona. Inèdit).

La iluminación de la Catedral de Mallorca. Informe elevado al Excmo. y reverendísimo Sr. Obispo de Mallorca D. Rigoberto Doménech y Valls. 21 maig 1924 (Amb la col·laboració dels arquitectes Francesc Roca i Carles Garau).

"La audaz iniciativa del Sr. Bennazar de prolongar hasta palma la Exposición Universal de Barcelona." *Baleares*, nº 207. Palma de Mallorca. 30 juny 1935. (Entrevista).

"Les teories de l'arquitectura gòtica i les ruïnes de Reims i Soissons." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Tom XX. Palma de Mallorca. Desembre 1924. p.177-181.

1925

"La cova dels cavallers sant Martí i sant Jordi." *Almanac de les lletres*. V. Palma de Mallorca. 1925. p.97.

"Les teories de l'arquitectura gòtica i les ruïnes de Reims i Soissons. (Conclusió)" *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Tom XX. Palma de Mallorca. Gener 1925. p.193-198.

"En defensa de un puente antiguo." (El de la Porta de Santa Catalina de Palma) *Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 10 desembre 1925.

"Don Bartomeu Ferrà, Mestre d'obres i d'arquitectura." *Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 28 desembre 1925.

1926

"Explicación del proyecto de la Liga de Amigos del Arte aprobado por el Ayuntamiento de Palma en 1922." *Por el decoro artístico de Palma*. Lliga d'Amics de l'Art. Imp. Marqués. Sóller. 1926. p.7-9. (Datat de gener de 1922).

"Sobre lo monumental en arquitectura." *Almanac de les lletres*. VI. Palma de Mallorca. 1926. p.117-124.

"Humanisació i deshumanisació de l'art." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Tom XXI. Palma de Mallorca. 1926. p.20-21.

"Explicación del proyecto de Escalinatas del Mirador patrocinado por la Lliga d'Amics de l'Art y aprobado por el Ayuntamiento de Palma en 1922." *Por el decoro artístico de Palma*. Boj de E. C. Ricart. Imprenta Marqués Arbona. Sóller. 1926.

"Don Bartomeu Ferrà, Mestre d'obres i d'arquitectura. II" *Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 25 gener 1926.

"Don Bartomeu Ferrà, Mestre d'obres i d'arquitectura. III" *Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 15 febrer 1926.

"La casita del mirador." *El Sol*. Madrid. 30 abril 1926.

"La enseñanza técnica y la educación estética del artesano". Conferència. 26 maig 1926. (Conferència llegida a l'Ateneu Enciclopèdic Popular de Barcelona. Inèdit).

1927

"Características de un buen edificio escolar". Conferència. 14 maig 1927. (Conferència llegida al Museu Pedagògic Provincial de Balears. Inèdit).

"El intruso, el aficionado, el profesional." *Hoja semanal del Rotary Club de Palma*. (Conferència donada al Circulo Mallorquí el dia 7 de setembre de 1927).

1928

"En Gaudí." *Almanac de les lletres*. VIII. Palma de Mallorca. 1928. p.136-142.

"Els finestrals de la Seu." (editorial) *La Nostra Terra*, I. n° 2. Mallorca. Febrer 1928. p.40-41.

"Los ventanales de la catedral." *El Día*. VIII. Palma de Mallorca. 2 febrer 1928.

"Los ventanales de la catedral." *El Día*. VIII. Palma de Mallorca. 11 febrer 1928.

"La nueva iglesia del Molinar de Levante." *Correo de Mallorca*. Palma de Mallorca. 17 juliol 1928. p.1.

"Les innovacions en l'arquitectura." *La Nostra Terra*, I. n° 8. Mallorca. Agost 1928. p.314-316.

1929

"Genialitat i bastardia." *Almanac de les lletres*. IX. Palma de Mallorca. 1929. p.126-127.

"Estat de l'arquitectura en temps de Jaume I. Les determinants gòtiques de la catedral de Mallorca." *La Nostra Terra*, II. Mallorca. 1929. p.497-513.

"La democratització de l'intel·ligència." *Montesión. Revista Mariana*. Número Extraordinari, Noces d'Or 1879-1929. Palma de Mallorca. 1929. p.56-57.

"La persistencia del gótico en la estructura constructiva de los patios mallorquines renacentistas". Conferència. 1929. (Discurs inaugural del curs acadèmic 1929-1930 de l'Escola d'Arts i Oficis Artístics de Palma).

"Els finestrals de la Seu." (Editorial) *La Nostra Terra*, II. nº13. Mallorca. Gener 1929. p.2.

"Discurso de ofrecimiento. El homenaje a los señores Byne." *El Día*. IX. Palma de Mallorca. 17 gener 1929.

"Un altre finestral." (Editorial) *La Nostra Terra*, II. nº 15. Mallorca. Març 1929. p.82.

"La fuente dedicada a la memoria de D.Juan Alcover." *D'Ací i d'Allà*. Barcelona. Maig 1929.

"Explicación del proyecto del Sanatorio-Preventorio de Caubet." *El Día*. IX. Palma de Mallorca. 2 juliol 1929. (Entrevista).

"Los porches y los aleros góticos en los palacios mallorquines". Conferència. 22 octubre 1929. (Conferència al Palau Nacional de l'Exposició de Barcelona. Inèdit).

1930

"Oferta i demanda del bon gust." *Almanac de les lletres*. X. Palma de Mallorca. 1930. p.83-85.

1931

Pel ressorgiment polític de Mallorca. Estampa Soler Prats. Palma de Mallorca. 1931. 357p. 8è.

"Entre l'Orient i l'Occident." (Traducció) *Almanac de les lletres*. XI. Palma de Mallorca. 1931. p.71-74.

La urbanització de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna. Estampa Soler Prats. Mallorca. 1931. 29p. 8è. (Conferència llegida a l'Ateneu de Palma el 24 de novembre de 1930).

"Avantprojecte d'Estatut de les Illes Balears." *La Nostra Terra*, IV. nº 42. Mallorca. Juny 1931.

"Projecte d'Estatut autonòmic de Mallorca i Eivissa." *La Nostra Terra*, IV. Mallorca. nº.43-44. Juny 1931.

"Le Corbusier i l'urbanisme. Cal alliberar-se de tot esperit acadèmic." *La Nostra Terra*, IV. Mallorca. 1931. p.409-416.

"El Proyecto de Nuevo Mercado en la Plaza del Olivar." *El Día*. XI. Palma de Mallorca. 25 gener 1931. (article datat del 25 de gener de 1931).

1932

"Notes de M. Malkiel Jirmounsky sobre l'arquitectura nova." (Traducció) *Almanac de les lletres*. XII. Palma de Mallorca. 1932. p.20-25.

"Importancia de la Colección greco-romana del Cardenal Despuig". Conferència. 1932. (Conferència llegida durant la inauguració del Museu Municipal del Castell de Bellver).

"Sobre l'autenticitat de la cel·la de Chopin." *El Día*. XII. Palma de Mallorca. 20 abril 1932.

"Virtualitat del I Congrés d'arquitectes de llengua catalana." *El Matí*. Barcelona. 31 juliol 1932.

1933

"Epítome estética urbana". Conferència. 8 abril 1933. (Conferència donada a l'Escola de Treball de Palma).

Reglamento del Consejo de Urbanismo del Excmo. Ayuntamiento de Palma. 1933.

"Els nostres renaixentistes i la política d'un segle a Mallorca." *La Nostra Terra*, VI. Mallorca. 1933. p.164-173.

1934

La irradiació estètica de l'obra lul·liana. Estampa Soler Prats. Ciutat de Mallorca. 1934. 39p.

L'esdevenidor de la nostra Ciutat. Urbanisme mínim. Estampa Soler Prats. Ciutat de Mallorca. 1934. 33p.

"Parers en contra de l'arquitectura moderna." *Almanac de les lletres*. XIV. Palma de Mallorca. 1934. p.75-76.

"L'esdevenidor de la nostra Ciutat. Urbanisme mínim." *La Nostra Terra*, VII. Mallorca. 1934. p.44-53. (memòria presentada al Excel·lentíssim Ajuntament de Palma en ocasió del concurs optant a la plaça d'Arquitecte Municipal).

"La irradiació estètica de l'obra lul·liana." *La Nostra Terra*, VII. Mallorca. 1934. p.384-394.

"Un Casal Ramon Llull a la Ciutat de Mallorca." *Sóller*. VII Centenari de la naixença del benaventurat Ramon Llull. Secció "De l'agre de la terra". Sóller. 1934.

"El cicle arquitectònic de les nostres llotges medievals." *Revista de Catalunya*. XIV. Barcelona. 1934. p.221-248.

"Arquitectura gòtica catalana. Les llotges de comerç." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Tom XXV. nº638-639. Palma de Mallorca. Gener-març 1934. p.1-13.

"La Lonja de Palma de Mallorca, obra del immortal Sagrera". Conferència. 28 maig 1934. (Conferència llegida al Centre de Lectura de Reus).

"Influences françaises dans l'architecture de Majorque pendant son royaume privatif". Conferència. 15 juliol 1934. (Conferència donada al Congrés d'Arquitectura d'Aquitània, Saint-Emilion).

1935

"Influència de Guillem de Sagrera en l'arquitectura religiosa de Mallorca." *Almanac de les lletres*. XV. Palma de Mallorca. 1935. p.39-41.

"En homenatge a l'arquitecte Mr. Arthur Byne." *La Nostra Terra*, VIII. nº 91. Mallorca. 1935. p.263-268.

"Les loges de commerce." *L'architecture gothique civil en Catalogne*. Éditions de la Fondation Cambó. Planches Hors-Texte. Dessinés dans le texte. H. Laurens Éditeur. París. 1935. p.37-50.

"Un llibre important sobre els nostres monuments religiosos gòtics." *Correo de Mallorca*. XXVI. Palma de Mallorca. 4 abril 1935.

“Una obligació de l'Estat acomplida. La conservació del claustre de Sant Francesc.” *El Día*. XV. Palma de Mallorca. 17 abril 1935.

“El nou grup escolar Jaume I en el glacis de Sta. Caterina.” *La Nostra Terra*, VIII. n° 89. Mallorca. Maig 1935. p.178-180.

“El claustre de Sant Francesc.” *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Tom XXVI. Palma de Mallorca. Maig-juny 1935. p.113-123.

“Una obra de cinco millones. El proyecto de nuevo mercado.” *El Día*. XV. Palma de Mallorca. 7 juliol 1935. (Text de la conferència donada el dijous a la Casa Consistorial per l'arquitecte municipal Sr. Guillem Forteza).

“És que hem retrocedit cinquanta anys?” *Sóller*. Número Extraordinari. Sóller. 11 juliol 1935. p.35.

1936

“Conversa ràpida sobre els campanars de Mallorca.” *Almanac de les lletres*. XVI. Palma de Mallorca. 1936. p.128-133.

“El convento, la iglesia y el claustro de Mínimos de Sineu.” *El convent de Jesús-Maria de Sineu*. J. Rotger. Impr Mossén Alcocer. 1936. (Notes intercalades al fulletó).

“Gaudí i la restauració de la Seu de Mallorca.” *El Matí*. Suplement: Homenatge a Antoni Gaudí. Barcelona. 21 juny 1936.

1940

“El ilustre arquitecto Francisco Roca Simó.” *La Última Hora*. XLVIII. Palma de Mallorca. 21 maig 1940.

1941

“Curso de Estética aplicada a la Construcción”. Desembre 1941-juny 1942. (Una lliçó mensual a l'Escola Superior d'Arquitectura de Madrid).

Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza. Barcelona 1916–31 diciembre 1941. Palma de Mallorca. Vda. De Soler Prats. Palma de Mallorca. 1941.

